ARCHIVUM
FRANCISCANUM HISTORICUM

PERIODICA PUBLICATIO TRIMESTRIS

CURA

PP. COLLEGII D. BONAVENTURAE

ANNUS XX. = TOMUS XX.

Typographia, Directio et Administratio

AD CLARAS AQUAS prope FLORENTIAM

(QUARACCHI presso FIRENZE)

1927.

DISCUSSIONES

DE S. P. FRANCISCI

CULTU ANGELORUM ET SANCTORUM

Nemo mirabitur Seraphicum Patriarcham, qui immenso erga Christum flagrabat ardore, Dei quoque famulos gloriosos magno prosecutum amore, alto reveritum honore. Neque hic cultus creaturarum aliquantisper oberat latriae Creatoris, neque devotio eius erga Angelos nocebat venerationi Sanctorum, sed recte servabat ordinem dilectionis, non declinans a tramite fidei Ecclesiae, sicut multi alii ante et post eum, qui Summo Bono neglecto, verterunt se ad Angelos vel Sanctos, quorum imagines non solum ecclesias, sed etiam mentes replebant. Franciscus non ita: « super omnia » volebat « honorari, venerari et in locis pretiosis collocari » « sanctissima mysteria », SS. Eucharistiam (1). De Angelis aut de Sanctis in toto Testamento suo ne verbum quidem. Quod autem beatos caelicolas minime negligebat in oratione vel devotione sua, et opuscula et biographi Seraphici Patris abunde ostendunt. Operae itaque pretium est investigare de natura huius cultus et de causis; quapropter divisione ex obiectis sumpta, agemus de cultu Francisci erga Angelos, erga B. Mariam Virginem et erga alios Sanctos.

I. — De cultu Angelorum.

« Angelos » ait Thomas de Celano (2), « maximo venerabatur affectu. Tales ubique socios reverendos esse dicebat, tales nihilominus invocandos custodes. Inoffensos eorum aspectus servare docebat, nec praesumere coram eis quod non coram hominibus fieret (3). Pro eo

(1) *Testam. S. P. N. Fr.* (*Opuscula S. P. N. Fr.*, Ad Claras Aquas 1904, 78).
(2) II Cel. n. 197.
(3) Cf. S. Bernardus, *In Ps. Qui habitat*, Sermo XII, n. 6 (P. L. 183, 233).

quod in conspectu Angelorum psallebatur [1] in choro, omnes qui possent in oratorium convenire volebat, et ibidem psallere sapienter » [2]. Sicut ultima iam in Epistola sua II [3] Franciscus ex Regula S. Benedicti hauserat, sic priora ex sermone S. Bernardi habere potuit. Sed non solum socios in vita, et in oratione Angelos considerabat, verum etiam ut « *virtutes caelorum* », quae nobis benedicant [4], pro nobis « gratias referant Summo vero Deo aeterno et vivo » [5], pro nobis orent apud « Dominum nostrum et Magistrum » [6]. Cognoscit seu admittit iuxta usum Ecclesiae, a Pseudo-Areopagita ortum, novem choros beatorum spirituum [7], quos credit illuminari a Deo ad cognitionem, inflammari ad amorem, inhabitari et impleri ad beatitudinem a Summo Bono itaque Deum esse « in caelis », scil. in Angelis et Sanctis [8]. Trium tantum Angelorum S. Franciscus nominatim mentionem facit: Michaelis, Gabrielis et Raphaelis [9]. Hoc quoque facto presse sequitur doctrinam Ecclesiae traditionemque catholicam. Non enim deerant orationes [10], elenchi [11], imo inscriptiones in ecclesiis [12], quibus ex apocryphis vel fictitiis historiis plura nomina Angelorum circumferebantur, maxime Uriel, quem et S. Ambrosius [13], S. Isidorus [14] et S. Rabanus Maurus [15] iam laudarunt et de quo edixerunt alii, adhuc saec. IX-X: « Orihel contra adversarium tuum in mente habe et omnia vincis » [16]. Franciscus nihilominus nusquam allegat nomen huius vel alterius in apocryphis occurrentium [17].

Adversarii utique non deerant Sancto, sed maxime Angelos apostatas ut tales habebat et non est dubium, quin specialiter contra malignos spiritus Angelos bonos custodes et socios habere voluerit.

---

(1) Ps. 137, 1.
(2) Ps. 46, 8; cf. *Regula S. Benedicti,* c. XIX (ed. Lindenbauer, p. 55).
(3) *Opuscula,* 106; cf. AFH XVII, 446.
(4) *Testam. S. Franc.* (*Opusc.* 82). Quae allegabimus deinde sic (82).
(5) *Reg.* I, c. 23 (59). (6) *Off. pass.* (128).
(7) *Reg.* I, l. c. (8) *Laudes* (119). (9) *Reg.* I, c. 23 (59).
(10) V. g. oratio cuiusdam Aldeberti, condemnata in Conc. Rom. II, an. 745; cf. *Dict. d'Arch. et Lit.* I, 2, 2088.
(11) « *Nomina archangelorum* » in Cod. Colon. n. CLXXIV, fol. 45 (apud *Dict. d'Arch.* l. c. 2089).
(12) Sic Panormi an. 1516 in parietibus cuiusdam ecclesiae inventa sunt i. a. Barachiel, Iehadiel, Uriel, Sealtiel; cf. A. Mongitore, *Istoria del venerabile monastero de sette Angioli,* Palermo 1726; *Dict. d'Arch.* l. c. 2098.
(13) *De fide,* III, c. 3, n. 20 (P. L. 16, 616).
(14) *Etymol.* VII, c. 5 (P. L. 82, 273).
(15) *De Universo,* I, c. 5 (PL 111, 28).
(16) *Nomina Archangelorum,* l. c.
(17) V. g. IV Esdr. 4, 1. — « Ieremiel archangelus », IV Esdr. 4, 36. Notusne fuit hic liber S. Francisco, sicut Alexandro Halensi (cf. *Summa Theol.* II, 707) et discipulis eius?

Medii filius aevi prout erat, timoris in daemones praegrandis particeps exsistebat, quod tum e scriptis eius, tum e Legendis abunde constat, uti paucis exponemus. Neque dicimus Sanctum semper iniuste influxum diaboli vidisse. Quis enim non subscriberet sententiae eius: « Per suggestionem diaboli et transgressionem mandati factum est ei [Adam] pomum scientiae mali » (1)? Alibi dicit: « Et etiam daemones non crucifixerunt eum, sed tu cum ipsis crucifixisti eum... unus daemon scivit de caelestibus et modo scit de terrenis plus quam omnes homines... et etiam si faceres mirabilia, ut daemones fugares... nihil potes gloriari » (2). Semper revolvit in capite suo potestatem illam tremendam daemonum, quamquam cognoscit et alium « inimicum, videlicet corpus », quod si homo illud « in sua potestate semper captum tenuerit... nullus alius inimicus visibilis vel invisibilis ei nocere poterit » (3). Patet iterum eadem idea hoc dicto: « Ubi est timor Domini ad atrium suum custodiendum, ibi inimicus non potest habere locum ad ingrediendum » (4).

In *Regula* quoque I, quae melius ideas originales S. Francisci conservavit quam altera, plura de daemonibus expressit. Allegat v. g. Marc. 9, 28: « Hoc genus daemoniorum non potest exire » etc. (5). Fratres non turbentur « propter peccatum alterius vel malum exemplum... quia diabolus propter delictum unius multos vult corrumpere » (6). Adducit illud S. Hieronymi: « Semper facito aliquid boni operis, ut diabolus te inveniat occupatum » (7). « Illos vult diabolus obcaecare, qui eam (pecuniam) appetunt vel reputant lapidibus meliorem » (8). Supponit Legislator, si graviter peccatur, id fieri « diabolo instigante » seu « instigante inimico » (9).

Pro amore Christi Fratres martyrium ne metuant, sed « debent se exponere inimicis tam visibilibus quam invisibilibus » (10). Qui autem « non moriuntur in poenitentia... erunt filii diaboli, cuius opera faciunt » (11). Est etenim « satanas, qui vult, ne homo mentem suam et cor habeat ad Dominum Deum; et circumiens desiderat cor hominis sub specie alicuius mercedis vel adiutorii tollere et suffocare verbum et praecepta Domini a memoria et vult cor hominis per saecularia negotia et curam excaecare et ibi habitare, sicut dicit Dominus » (12). Eadem fere occurrunt in *Epistola* quam S. Pater scripsit omnibus fidelibus: « Illi qui non sunt in poenitentia et non recipiunt

(1) *Admonitiones*, c. 2 (*Opusc.* 6). (2) *Admonit.* c. 5 (8sq.).
(3) Ibid. c. 10 (11). (4) Ibid. c. 27; cf. Luc. 11, 21.
(5) Cap. 3 (27). (6) Cap. 5 (31).
(7) Cap. 7 (34); cf. S. Hieron., *Epist.* 125, n. 11 (P. L. 22, 1078).
(8) Cap. 8 (35). (9) Cap. 13 (42); *Reg.* II, c. 7 (69); *Epist.* III (109).
(10) *Reg.* I, c. 16 (45). (11) Cap. 21 (51); cf. Ioan. 8, 44.
(12) Cap. 22 (54); post quae allegat Matth. 12, 43-5; Luc. 11, 24-6.

corpus et sanguinem Domini nostri Iesu Christi, sed operantur vitia et peccata... serviunt diabolo, decepti ab ipso, cuius filii sunt et cuius opera faciunt » (1). Plastice, in iisdem litteris, describit sortem peccatoris morientis et videmus quasi trementem stylum S. Patris scribentis: « ... diabolus rapit animam suam de corpore suo cum tanta angustia et tribulatione, quantam nullus scire potest, nisi qui recipit » (2). Mirum videtur, in *Laudibus*, specie ubi paraphrasin Orationis Dominicae praebet, mentionem diaboli non occurrere, nec ubi circumscribit ultimam sententiam: « Sed libera nos a malo » (3). Certo perfecta charitas, qua has laudes componendo inflammabatur, expulit timorem.

Non absque re Franciscus daemones timebat, quoniam, aiente Celanensi (4), « non solum tentationibus vir iste impetebatur a Sathana, verum manu ad manum confligebat cum ipso ». Narrat deinde biographus, quomodo in Urbe aliquando, « cum (Sanctus) post orationem Deo fusam vellet quiescere, veniunt daemones et hostiles agones immovent sancto Dei. Quem diutissime ac durissime verberantes, ad ultimum quasi seminecem reliquerunt ». Hoc S. Pater socio suo retulit. « Tremebat autem sanctus et quatiebatur in membris, quasi qui febrem durissimam pateretur ». Opinionem suam de diabolo revelans, dixit eidem socio: « Daemones sunt castaldi (5) Dei nostri, quos destinat ipse ad puniendos excessus ».

Alia vice « sentiebat liquido contra se diabolicas impugnationes, super tectum vero domus catervas daemonum cum strepitu discurrentes » (6). Quibus repulsis, socius in ecstasi vidit thronum gloriosum, de quo voce interna audiit: « Sedes ista unius de ruentibus fuit [angelis] et nunc humili Francisco servatur ».

Pluries Sanctus daemones effugavit ex obsessis vel tentatis (7), imo aliquando a civitate Aretii, ubi « supra terram illam daemones exsultantes » viderat, quia « tota civitas intestino bello quassata propinquum sui minabatur excidium » (8). In eremo Graecii

(1) *Epist.* I (95). Paulo infra: « decepti ab inimicis vestris, scil. a carne, a mundo et a diabolo ». (2) L. c. (97). (3) *Opusc.* 121.

(4) II Cel. 119, ubi et sequentia.

(5) L. c. 120. *Castaldi* sunt gubernatores seu vicedomini, italice « gastaldo, fattor di villa »; Ios. Laurentii, *Amalthea onomastica*, Lugduni 1664, 115. Hic tamen potius munus iudicis respicitur quod iuxta Legem Longobardorum exercebant, non tamen absque iurisperitorum consilio, uti dicit Du Cange, *Glossarium*, III, Parisiis 1844, 491 b, i. v. Gastaldus.

(6) II Cel. 123, ubi et sequens.

(7) I Cel. 69, 70, 137 s.; II Cel. 34, 110 cf. *Tract. de mirac.* n. 150-6. — I Cel. 68 biographus ostendit se satis illuminatum, non adscribens diabolo quae epilepsi conveniunt, cuius nomen nescit, « cum quidam malignum fuisse diabolum opinentur ». (8) II Cel. 108.

S. Pater credidit, diabolum mansisse in pulvinari et dixit: « In sero, cum dicerem completorium, liquido cognovi diabolum venire ad cellam » (1). Sic igitur Franciscus non superabat contemporaneos, adscribentes peccata, tentationes, poenas seu infortunia influxui diabolico, sed superabat resistendo, impugnando et vincendo omne malum in se et in aliis.

Contra diabolum quem videbat ubique operantem voluit, ubique angelos esse invocandos custodes, et, ni fallimur, specialis eius devotio erga S. Michaelem Archangelum etiam, quamquam non exclusive, fundatur in auxilio sperato ab illo, qui angelos rebelles in profundum inferni profligaverat.

Quam devotionem Seraphici Patris describit Celanensis (2), aliam addens rationem: « Beatum vero Michaelem, *eo quod animarum repraesentandarum haberet officium,* saepe dicebat excellentius honorandum. Nam ad honorem sancti Michaelis, inter festum Assumptionis [B. M. V.] et festum eius [29 sept.], quadragenam dierum devotissime ieiunabat. Dicebat enim: Quilibet pro tanti honore principis aliquid laudis vel muneris specialis Deo deberet offerre ». — Statuerat etiam, ut « quolibet anno unusquisque minister cum fratribus suis possit convenire, ubicumque placuerit eis, in festo S. Michaelis archangeli, de his quae ad Deum pertinent tractaturus » (3).

Iuxta Celanensem igitur Franciscus S. Archangelum specialius considerabat tamquam psychagogam, uti dicunt, qui animas defunctorum Deo adducere, vel uti Celanensis dicit: « repraesentare », credebatur. Iam in apocryphis (4) hoc officium Michaeli adscribitur sicut in *Sacramentario Gelasiano* (5), sed Sanctus Pater potius ex devotione populari et ex liturgia mortuorum hanc ideam sumpsit. Dicitur enim in Offertorio Missae « Requiem »: « Sed signifer sanctus Michael repraesentet eas in lucem sanctam » et in officio dicti Archangeli (29 Sept.): « Archangele Michael, constitui te principem super omnes animas suscipiendas » (6). Praeterea in *Ordine commendationis animae* orat sacerdos: « Suscipiat eum sanctus Michael, Archangelus Dei, qui militiae caelestis meruit principatum ».

Non immerito diceret quidam, hoc factum, scil. quod Michael « militiae caelestis meruit principatum », in devotione S. P. Francisci influxisse. Erat enim a iuventute sua praeoccupatus, ut fieret bonus miles. Sufficit meminisse, quomodo gaudebat in visione

(1) II Cel. 34. (2) II Cel. 197.

(3) *Reg.* I, c. 18 (48); *Leg. III Soc.* c. 14, n. 57.

(4) V. g. in *Historia vitae Ioseph fabri,* c. XIII, (cf. Thilo, *Codex apocryphus Novi Testamenti,* I, Leipzig 1832, 23). Cf. *Dict. d'Arch.* l. c. 2122.

(5) « Suscipe Domine animam servi tui N. revertentem ad te. Adsit ei angelus testamenti tui, Michael ». (P. L. 74, 1234).

(6) Ant. III ad Laudes, utique inspirata epistola Iudae 9.

nocturna aspiciens domum suam « plenam militaribus armis, sellis scilicet, clypeis, lanceis, et ceteris apparatibus » ([1]). Cumque responsum ei fuerat: « omnia haec arma sua fore militumque suorum », « expergefactus... animo gaudenti surrexit », iter suum in Apuliam praeparaturus. Recordare quoque, quomodo postea fratres suos habebat milites Tabulae Rotundae ([2]). Nil mirum igitur « talem principem », a S. Francisco specialius cultum, Michaelem dico, cuius victoria in caelo fuit iuxta scriptores aevi medii « la première milicie et prouesse chevaleureuse qui oncques fut mis en exploict » ([3]). Ab eo militia terrena nobilitasque humana originem sumpsisset, imitata militiam caelestem apud thronum Dei ([4]).

Neque praetereundum opinamur cultum S. Michaelis iam a saec. VI-VII per totam Italiam diffusum fuisse, ita ut una cum S. Petro et S. Ioanne Baptista specialis Italorum patronus haberetur. Diplomata iam imperatorum Ottonis I, Henrici II, Conradi II plus quam XL sanctuaria Michaeli dicata enumerant, specie in Monte Gargano, Romae, Ravennae, in Campania, Apulia et Umbria ([5]).

In Monte Gargano, ubi principalius colebatur, S. Michaelem quavis hebdomade officium divinum celebrare, superstitiose credebant ([6]). Inter peregrinos huius sanctuarii invenimus Assisiates B. Hortulanam, matrem S. Clarae, et episcopum civitatis Guidonem, qui Beneventi redux vidit 3 octob. 1226 S. Franciscum vix mortuum sibi apparentem et dicentem: « Ecce, relinquo mundum et vado ad caelum » ([7]). Multis quoque locis oratoria S. Michaeli dedicata erant in coemeteriis, non solum, uti dicit H. Kellner ([8]), quia in offertorio Missae Requiem invocetur « ut repraesentet eos in lucem sanctam », sed quia simpliciter ut « praepositus paradisi » habebatur ([9]). Imo fides popularis, contra quam iam insurrexit Ratherius Veronensis ([10]), dicebat eum feria II Missam celebrare, utique quia animae in purgatorio credebantur Dominica a poena sensus vacantes, feria II de novo patientes ([11]).

([1]) I Cel. 5, ubi et seqq. ([2]) Cf. *Specul. Perfect.* (ed. P. Sabatier) c. 72; A. Fortini, *Nova Vita di S. Franc.*, Milano 1926, 100s. 304.

([3]) Molinet apud J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen*[2], Haarlem 1921, 106.

([4]) Huizinga, l. c. — Idea similis iam apud Pseudo-Dionysium, cuius « hierarchia ecclesiastica » illam « caelestem » imitatur.

([5]) Cf. Olga Rojdestvensky, *Le culte de S. Michel et le moyen âge latin*, Paris 1922, 15ss. ([6]) *Vita S. Heinrici II*, in *Mon. Germ. SS.* IV, 818.

([7]) II Cel. 220; S. Bonav., *Leg. mai.*, c. XIV, 6.

([8]) *Heortologie*[3], Freiburg i. Br. 1911, 246, nota 1.

([9]) Cf. Resp. IV ad Matut. (29 sept.), ex apocrypho « *Transitus B. Mariae* », c. 16; K. Kastner, *Praktischer Brevierkommentar*, II, Breslau, 1924, 127.

([10]) *Sermo de Quadragesima* (P. L. 136, 708). ([11]) Cf. A. Franz, *Die Messe im deutschen Mittelalter*, Freiburg i. Br. 1902, 275; cf. Pseudo-Beda, *Hom. 100* (P. L. 94, 502): « Propter Michaelem ac Paulum... concedo vobis requiem ab hora nona sabbati usque ad horam primam feriae secundae ».

Modo speciali cultus S. Michaelis in Umbria vigebat. Iam a saec. V mediante inveniuntur ibi oratoria, ecclesiae, domus sub invocatione angelorum seu *Angeli* seu *Sancti Angeli* constructa. Hoc nomine Umbri libenter S. Michaelem indicabant. Sic Spoleti fuit ecclesiola, S. Michaeli dedicata Felice et Tauro post-consulibus, an. 429, communiter *Sant' Angelo* dicta, sicut altera Perusii saec. V-VI constructa, quo tempore Romae in Via Salaria surgebat « basilica Angeli Michaelis » (1). Quod S. Michael in Umbria simpliciter « Archangelus » seu « Angelus » dicebatur, patet etiam ex documentis Reatensibus, ubi eadem ecclesia dicitur nunc *S. Angeli* (an. 780), nunc *S. Archangeli Dei Michaelis* (an. 787). Quae destructa a Rogerio Rege Siciliae an. 1148, reaedificata fuit eodem in loco (2). Inter monasteria O. S. B. in territorio Assisiensi nominantur *S. Angelo di Panso* et *S. Angelo di Limisano,* quod ultimum adhuc tempore S. Francisci, scil. an. 1198, occurrit (3). Paulo post Honorius III, die 8 Martii 1217, mandavit, ut « *S. Angelo de Cola*... episcopo [Assisii] sit subiecta » (4). An. 1100 mentio fit de *S. Angelo di Gabbiano;* an. 1184 de *S. Michaele et S. Blasio,* an. 1187 de *S. Angelo de Litorta,* an. 1217 de *S. Angelo de Celle* et *S. Angelo de Laniis* (5).

Fulginii iam saec. XI occurrit festum *Apparitionis S. Michaelis* et quidem die 10 maii (6). Qua in dioecesi fuit ecclesia *S. Angeli de Rosario* quae unacum *S. Angelo de Sterpeto* et *S. Angelo de Maceratura* in documento an. 1239 nominatur (7). Eugubii fuit monasterium et ecclesia O. S. B. *S. Angeli de Ceserna* seu *de Classerna* (8), in « *Libro censuum* » Cencii Sabellii (postea Honorii III) dicta: *la Chiesa di S. Angelo di Chiasserna* (9). In codice diplomatico Eugubino saltem XV ecclesiae S. Angelo dedicatae occurrunt (10).

(1) *Dict. d'Arch. chrét. et de Lit.* I, 2, col. 2148.

(2) G. Colasanti, *Reate. Ricerche di topografia* etc. in *Bollettino... di storia patria per l' Umbria,* XVII, 1911, 14-16. (3) A. Fortini, l. c. 25 et 39.

(4) L. c. 461; cf. 385. « S. Michele Arcangelo de Caula », quod nomen primo an. 1085 occurrit. (5) L. c. 385. (6) Alibi die 8 maii, quod festum saepius confunditur cum altero, ita ut die 29 sept. Apparitionem celebrarent. Kellner, l. c. 246. — Cf. *Boll. ... Umbria,* XX, 1914, 560. (7) *Boll. ... Umbria,* l. c. 266.

(8) Cf. *Arch. Storia eccl. Umbria,* II, 1915, 157, 456.

(9) *Boll. ... Umbria,* XVI, 1910, 413s. In « *Liber Taxarum omnium Ecclesiarum et Monasteriorum* » occurrunt adhuc: « Civitatis Castelli: *Angeli* de castro Zedaldi, O. S. Aug.; Narniensis: *Angeli* de Massa, O. S. B.; Nucerinensis in ducatu Spoletano: *Angeli* de monte Camigliano, O. S. B.; Perusii: *Archangeli* super lacum, O. S. B. — Sed quia iste *Liber* est saec. XV et nescimus, quando dictae ecclesiae fundatae fuerint, nolumus haec testimonia in textu adducere. Inter Sanctos nomine Angeli primo occurrit S. Angelus, mart. Ord. Carm. († 1225), et in Umbria S. Angelus de Gualdo seu a Valido, eremita Ord. Camald. († 1325). Cf. BHL 462-468; *Arch. storia eccl. Umbria,* V, 1921, 14.

(10) Cf. *Arch. Storia eccl. Umbria,* II, 1915, 511. Nomen « Michael » ibi non occurrit, sed semper « S. Angelus ».

In plebatu S. Savini de Plano Spoleti invenitur ecclesia *S. Angeli de Gizzano* (1); in plebatu S. Laurentii *S. Angeli de Mezzano* et *S. Angeli de Mercuro* (2); in plebatu S. Mariae de Rupino *S. Angeli de Fogliano, S. A. de Rigosicho, S. A. de Scopulo Pinchario, S. A. de Tornaco, S. A. de Costa Amerina* (3); in plebatu Montis Martani *S. A. de Vallo, S. A. de Ulmo, S. A. de Iano, S. A. de Picciano, S. A. de Colle Castri* (4); in plebatu Mevaniae *S. A. de Mevania* (5); in plebatu Hispelli *S. A. de Polvese, S. A. de Aqua torta,* insuper « fraternitas laycorum S. Angeli de Spello »; similiter in reliquo territorio Spoletano multae ecclesiae S. Angelo aut Archangelo dedicatae occurrunt (6).

Innotescit denique ecclesia *S. Angeli di Sioli,* in cuius altaris mensa legebatur inscriptio saec. XI, ut videtur: « *In nomine Sancti Angneli* », uti registratur in Cod. III E. p. 364 archivi Armanni: « In ara *S. Angeli* in castro Siolis longobardicis caracteribus » (7). Item invenitur nomen *S. Michaelis* in columna mensae altaris ex abbatia S. Erasmi proveniente, nunc autem in capella coemeterii S. Secundi, quae inscriptio an. 1134 facta fuit (8).

Perusii nota fuit *Porta S. Angeli* et ecclesia *S. Angeli Pacis,* iam an. 429 consecrata (9). Habebant insuper sanctuaria S. Michaeli dedicata Bastia, Cesi, Monteleone, Stronconium, Interamna (Terni) (10).

In territorio Viterbiensi iam an. 1095 fuit *Castellum S. Angeli,* an. 1193 a Germanis captum, an. 1208 ab ipsis Viterbiensibus destructum (11). An. 1174 quaedam Ghaliana, iuvenis magnae pulchritudinis, sepulta fuit: « *'nante a la chiesa de Santo Agnelo de la Spata* » (12).

Quae omnia abunde ostendunt devotionem S. Francisci erga archangelum Michaelem bene intelligi ex charactere sui temporis et suae patriae (13).

---

(1) *Arch. Storia eccl. Umbria,* I, 1913, 161. (2) L. c.

(3) L. c. 162sqq. (4) L. c. 165sq. (5) L. c. 167. Hodie Bevagna.

(6) L. c. 169sq. Nomen « Michael » neque ibi habetur, sed nomen quo populo notior erat: « Angelus ».

(7) *Boll. ... Umbria,* l. c. 6. — S. Villanus, ep. Eugubinus, anno 1217 monasterium Clarissarum erexit in *S. Angelo di Cuti;* cf. *Arch. Storia eccl. Umbria,* IV, 1917-19, 541. (8) *Boll. ... Umbria,* XX, 1914, 8.

(9) G. Sacconi, *Relazione dell' ufficio regionale per la conservazione dei monumenti delle Marche e dell' Umbria*², Perugia 1903, 37.

(10) L. c. 94, 139, 503ss.

(11) *Cronaca di Francesco da Viterbo,* ed. Fr. Cristofori, in *Archivo storico per le Marche e per l' Umbria,* IV, 1888, 272, 277, 279. Ibidem p. 273 mentio fit de: *Monte di S. Agnolo.* (12) L. c. 275.

(13) Superfluum duximus indicare, nomina « Michael », « Archangelus », « Angelus », seu derivationes uti « Angelarius », « Andreangelus », saepius in Umbria gesta fuisse. Etiam frater S. Francisci Angelus vocabatur.

Secundum antiquam traditionem S. Pater dedicasset S. Michaeli conventum *S. Angeli de Pantanelli,* in finibus Umbriae et Tusciae, non longe a Baschi (1) pariterque oratorium prope Fontem Columbae (2).

Nolumus devotionem S. Clarae erga eundem Archangelum soli influxui Seraphici Patris adscribere, quia iam a matre Hortulana et ex eodem ambitu ac ille talem cultum cognoscere potuit, sed mentione dignum videtur Claram adprecari benedictionem Dei « per intercessione della SS.ma madre Maria e del *beato Michele archangelo* e di tutti santi Angeli di Dio » (3).

Vidimus igitur S. Patrem Franciscum varias ob rationes excelluisse pietate erga S. Michaelem, unde inferimus fefellisse se cl. Thode perhibentem, Fratres Minores semper deduxisse cultum specialem S. Michaelis « ex conceptu mystico propagato a S. Bonaventura et in id tendente, ut Franciscus consideraretur septimus Angelus Apocalypseos » (4). Tria altaria ecclesiae superioris basilicae S. Francisci Assisii dedicata sunt tribus sanctis, quos Franciscus in veneratione exceptionali habuit: B. M. V., S. Petro et *S. Michaeli.* Hoc et ipse Thode asserit. Nil itaque naturalius Fratres Minores S. Patrem et hac in re imitatos, S. Michaelem specialiter coluisse.

II. — De cultu B. M. V.

Biographus Celanensis de S. Francisci devotione erga B. M. V. haec habet: « Matrem Iesu indicibili complectebatur amore, eo quod Dominum maiestatis fratrem nobis effecerit. Peculiares illi persolvebat laudes, fundebat preces, offerebat affectus, quot et qualiter humana promere lingua non posset. Sed quod laetificat plurimum, Ordinis advocatam ipsam constituit, suisque alis quos relicturus erat filios usque in finem fovendos et protegendos submisit » (5).

Fr. Thoma hic contento unica adducta ratione amoris S. Patriarchae erga Matrem Dei, scil. quod nobis Christum fratrem reddiderit, invenimus tamen alteram, videlicet pauperem vitam quam

(1) Occasione reconciliationis inter filios Hugolini Domini de Baschi, cuius familia adhuc an. 1742 documenta de hoc pacto habebat; Sancto enim Patri conventum construxerant, ubi postea, an. 1278, religiosum habitum sumpsit Iacobus de' Benedetti (Fra Iacopone di Todi). L. Le Monnier, *Hist. de S. François d'Assise,* I, Paris-Lyon 1889, 371 s.

(2) *Actus B. Francisci in Valle Reatina,* c. 2 (apud P. Sabatier, *Spec. perf.,* Paris 1898, 257).

(3) Cf. Z. Lazzeri, O. F. M., *La Vita di S. Chiara,* Quaracchi 1920, 159.

(4) H. Thode-G. Lefèvre, *S. François d'Assise et les origines de l'art de la renaissance en Italie,* II, Paris s. a., 200; cf. I, 244; Barthol. Pisanus, *De conform.* I, fruct. 1 (AF IV, 42).

(5) II Cel. 198.

Virgo Mater in terra duxerit. « *Paupercula Virgo* quanta illo die [Nativitatis Domini] fuerit circumventa penuria, non sine lacrimis recolebat » (1). Ipsa sicut Filius eius « *fuit pauper* et hospes et vixit de eleemosynis » (2). Franciscus videbat in pauperibus « Filium *pauperis Dominae* », Christum Filium Mariae (3), cuius « vitam et *paupertatem* » volebat sequi (4). Satis notum est, quomodo Pauperculus hoc propositum suum usque in finem perseverans adimpleverit. De aliis autem filialis amoris manifestationibus quaedam proferemus et imprimis **1.** de titulis, quibus B. M. V. honorabat.

Attentius legenti opuscula S. Patris patet, quomodo nominando S. Mariam, quavis vice stylum variando, non solum abundet epithetis ornantibus, sed quomodo non bis eodem modo eam laudet, ex quo tam spontaneitas poetica quam inventiva dilectio Sancti apparet. Verba autem quibus indicat B. M. V. haec sunt (5):

Virgo (5); Beata Virgo (37); Sancta Maria (49); gloriosa semper Virgo beatissima, sancta Maria (58); beatissima Maria semper Virgo (59); (Christi) sanctissima mater (76); sancta et gloriosa Virgo Maria (88); beata Virgo Maria (102); beata Maria perpetua Virgo (105); beatissima Maria Virgo (121); Domina sancta, Regina sanctissima, Dei Genitrix Maria, Palatium (Dei), tabernaculum (Dei), domus (Dei), vestimentum (Dei), ancilla (Dei), mater (Dei) (123); Sancta Maria Virgo, filia et ancilla altissimi Regis Patris caelestis. mater sanctissimi Domini nostri Iesu Christi, sponsa Spiritus sancti (128); beata Virgo sancta Maria (147).

Praetermissis titulis communibus, quos ex usu ecclesiastico, imo populari, Pater sanctus hausit. in mentem quaestio venit, utrum aliqua epitheta aliunde desumpserit, an omnia dicenda sint propria ex anima Seraphici scaturiisse.

Tituli autem minus communes inveniuntur in oratiuncula, quae dicitur « *Salutatio Beatae Virginis* » (6) cuiusque authenticitas satis ab editoribus probatur (7). Qua in preciuncula dicitur Maria « *Dei palatium, tabernaculum, domus, vestimentum* ». Haec epitheta ex usu vulgari S. Pater desumere nequivit, redolent enim nimis stylum litterarium seu poeticum. Et revera in S. Scriptura et in liturgia inveniuntur elementa, ex quibus mens meditativa S. Francisci potuit construere titulos gloriosos, quibus B. M. V. decorat. Quamvis enim

(1) II Cel. 200. (2) *Reg.* I, c. 9 (37). (3) II Cel. 83.
(4) Ad S. Claram (76).
(5) Inter parentheses ponimus numeros paginarum editionis *Opusculorum.*
(6) *Opusc.* 123.
(7) L. c. 197. Deest in Cod. 338 Bibl. Assis., dum in Codice 1/25 S. Isidori de Urbe desunt tituli « tabernaculum, domus, vestimentum et ancilla (Dei) ».

in S. Scriptura non applicentur Matri Dei, leguntur tamen ibi expressiones dictis epithetis valde vicinae. *Tabernaculum Dei* v. g. occurrit Apoc. 21, 3; *tabernaculum Domini* pluries in V. T., v. g. Num. 17, 13; I Par. 16, 39; 21, 29. Dicitur etiam Iob 29, 4: *Deus erat in tabernaculo,* unde S. Pater hoc facile Matri Dei applicare potuit. Idem dicendum de voce *domus Dei,* quae toties in S. Scriptura occurrit. ut superfluum sit allegare exempla. De vestimento Iesu in S. Scriptura nonnisi sensu litterali legitur, v. g. Matth. 9, 20; 27, 31 et 35 et locis parallelis necnon Apoc. 19, 16. Vox palatium, palatium regis, etiam in S. Scriptura reperitur v. g. IV Reg. 7, 11; 12, 18; Is. 39, 7; Dan. 1, 4, sed ad formandam vocem *palatium Dei* sufficere potuit iam simile epitheton scil. *domus Dei,* quod sicut *tabernaculum Dei,* etiam ex liturgia, v. g. ex officio Dedicationis Sancto notum fuit.

Quod autem non ex S. Scriptura vel ex liturgia habuit, videtur applicatio verborum praefatorum in Sanctam Deigenitricem. Haec, uti diximus, potuit oriri ex ipsa mente Francisci; nolumus tamen reticere iam ante eum talem applicationem factam fuisse.

Quaerentibus diu nobis, ubi apud anteriores hae voces de B. M. V. adhibeantur, aliquae quidem apud aliquos, sed non omnes apud unum invenimus nisi apud S. Petrum Damiani, etsi non semper ad litteram, quoad ideam tamen, et quidem in *Sermonibus* laudati Doctoris *in Nativitate beatissimae Virginis,* uti paucis nunc exponatur.

Dicitur *palatium:* « Ecce intemerata et gloriosa virgo Maria... thronus Dei, solium divinitatis, *palatium regis aeterni* » (1). — Vocatur *tabernaculum.* Exponit autem Damiani symbolice sic: « Gloria Domini intelligitur Christus... de qua gloria... psalmista: Implebitur, inquit, gloria eius omnis terra » (2), « *Nebula autem implevit domum Dei* (3). Ad illud ergo templum Dominus in nebula descendit... in hoc (B. M. V.), sicut scriptum, *in sole posuit tabernaculum suum* (4)... in beatissimae autem Virginis uterum non solum dignatus est descendere, sed ex eo etiam perfectam sibi substantiam nostrae mortalitatis unire » (5). Clarius adhuc Doctor praedicat: « Hodie nata est regina mundi... *tabernaculum Dei* » (6). Maria dicitur etiam *domus Dei:* « Oportebat quippe prius aedificari *domum,* in quam descendens caelestis Rex habere dignaretur hospitium. Illam videlicet, de qua per

(1) *Sermo* 45 (P. L. 144, 746). (2) Cf. Ps. 71, 19.

(3) III Reg. 8, 10. (4) Ps. 18, 6.

(5) S. Petrus Dom., l. c. 742. Paulo supra (741) dicit uterum B. M. V. « revera sacratissimum templum », « rationabile (= spirituale) sanctuarium ». Cf. alios locos, maxime Patrum Orientalium, apud C. Passaglia, S. I., *De Immaculato Deiparae semper Virginis conceptu,* I, Neapoli 1855, 238-40.

(6) *Sermo* 46 (P. L. 144, 753).

Salomonem dicitur: « *Sapientia aedificavit sibi domum, excidit columnas septem* (1). Septem namque *virginalis haec domus* suffulta columnis exstitit, quia venerabilis Mater Domini septem sancti Spiritus donis... dotata fuit » (2).

Salutat Franciscus: « Ave *vestimentum* eius (Dei) ». Petrus autem Damiani explicans, quomodo Maria sit thronus Salomonis, applicat ei verba S. Scripturae: « *Et vestivit eum auro fulvo nimis* » (3), et persequitur: « Habitat Deus in Virgine... Hoc est ergo aurum fulvum nimis, quo thronus est vestitus, quia tali modo Deus Virginem induit et in Virgine indutus est, ut meliori non posset » (4). Eadem metaphora utitur sanctus episcopus Ostiensis dicens: « *Indumentum* quippe Christi nihil est aliud, nisi *corpus quod sumpsit ex domina et virgine Maria* » (5). « Sic Salvator noster, sumpta ex Virgine se carne vestivit » (6). — Ex praecedentibus liquet, opinamur, omnes titulos B. M. V. in « Salutatione » S. Francisci occurrentes, inveniri quoque in S. Petri Damiani *Sermonibus de Nativitate B. Mariae.*

Exsistit quidem aliud opusculum, ubi plura reperiuntur ex allatis epithetis, scil. *Sermo* Bernardi, archiepiscopi Toletani († 1122), *in antiphonam Salve Regina,* ubi dicit de Maria Virgine: « Ipsa *tabernaculum Dei,* ipsa templum, ipsa *domus,* ipsa atrium,... ipsa sponsa, ipsa filia,... *vestis* est, margarita est,... soror et mater est » (7). Desunt autem aliqui tituli magis typici, uti *palatium* Dei. Unde, si Franciscus eos aliunde assumpserit, quod nolumus pro certo habere, sed solummodo suspicando quaerere, fons eius posset esse S. Petrus Damianus, cuius Sermones in Italia magnae auctoritatis erant, utpote Sancti Cardinalis, Episcopi Ostiensis, miraculis et praedicatione famosi.

Sermones de Nativ. B. M. V. possunt S. Francisco innotuisse, sive cum visitaret Camaldulenses (8), aut Benedictinos (9), sive ex amicitia Cardinalis Hugolini, qui probabiliter cognovit *Sermones* sui sancti praedecessoris, saeculo vix ante mortui († 1072) quem cito

(1) Prov. 9, 1. (2) S. Petrus Dam. l. c. 741. (3) III Reg. 10, 18.

(4) *Sermo* 44 (P. L. 144, 738), alias Nicolao monacho Claraevallensi adiudicatus; cf. P. L. 144, 505, nota 109.

(5) *Sermo* 46 (P. L. 144, 756). (6) L. c. 760.

(7) *Sermo* 3, n. 2, inter opera S. Bernardi Claraevallensis (P. L. 184, 1069). Salutatio « *Ave tabernaculum* » etiam apud S. Ioannem Damasc. occurrit, *Homilia II in Deiparae Nativitatem,* n. 7 (P. G. 96, 690) et *Hom. in Annunt. V* (P. G. 96, 650) etc. Item Arnoldus Carnotensis, *De laudibus B. M. V.* (*Bibl. Max. Patr.* XXII, 1282): « Ecce tabernaculum Dei habens intra se sancta sanctorum ».

(8) Cf. AA SS. Oct. II², 847 sq.

(9) Cf. *Legenda de passione S. Verecundi* (*Misc. Fr.* X, 6): « b. Franciscus pauperculus in monasterio b. Verecundi saepius hospitabatur »; cf. II Cel. 111; ibid. 101 de familiaritate S. Francisci cum abbate S. Iustini, dioeceseos Perusinae.

ut Sanctum venerati erant. Ex eo autem quod dicta epitheta B. M. V., quibus S. Fundator noster utitur, apud Damiani occurrunt, suspicari possumus, num ex laudatis *Sermonibus* hausta fuerint. — Non perhibendo, sed quaerendo dicimus insuper de alio titulo, hodie tam communi, scil. « Sponsa Spiritus Sancti ». Passaglia enim sexcentos titulos B. M. V. enumerat, allatis auctoribus utriusque Ecclesiae, hoc tamen epitheton inter eos non invenimus (1). Unde suspicio oriri potest, S. Franciscum hunc titulum primo adhibuisse.

2. « Ordinis advocatam ipsam constituit », ait Celanensis (2). Unde haec idea, ne dicatur titulus, S. Francisco in mentem venire potuerit, facile coniicietur. In antiphona enim *Salve Regina,* cuius auctor quidem ignotus (3), saeculo XII tamen anterior est, Maria salutatur: « Eia ergo, advocata nostra ». — Iam apud anteriores scriptores hic titulus reperitur, maxime, saltem ante saec. XI, apud Orientales (4). Sed quod magis influxit, iam alii Ordines B. M. V. patronam et advocatam constituerant, uti de Cisterciensibus testificatur Ioannes de Cirey (5): « (Ordo Cist.) peculiaris in terris familia gloriosissimae matris Domini... [quae] eos visitabat, etiam visibiliter consolabat, edocebat, adiuvabat, dirigebat. Ob hoc et ipsa sacri huius Ordinis patrona, domina, protectrix et advocata nominatur, sicut Ordo primus est omnium Ordinum in eius honorem dedicatus ».

Unde constitutio B. M. V. in advocatam Ordinis Minorum nil novi prae se ferebat. Addit biographus Thomas: « *suisque alis* quos relicturus erat filios usque in finem fovendos et protegendos *submisit* » (6). Numquid Celanensis expressit hic ideam S. Francisci? Ideam utique, sed forma potest ab ipso biographo oriri. Originem autem huius allegoriae non ex arte plastica derivemus necesse est, quia typus « Virginis mantellatae » iconographicus aliquantisper posterior est, fundatus in historiuncula Caesarii Heisterbacensis (7).

---

(1) Occurrunt quidem, maxime apud Orientales, verba: « sponsa unionis hypostaticae », « sponsa Trinitatis », « sponsa Dei »; cf. Passaglia, l. c. I, 319, 355, 369. (2) II Cel. 198.

(3) Nominantur Adhemarus Podiensis (Puy). Petrus Compostellanus, praesertim Hermannus Contractus († 1054). Cf. P. Perdrizet, *La Vierge de Miséricorde,* Paris 1908, 13; *Akten des 5. intern. Kongress. kath. Gelehrten,* München 1901, 160 f.; *Greg. Rundschau,* II, 1903, 69 ff.; S. Beissel, S. I., *Geschichte der Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters,* Freib. i. Br. 1909, 122.

(4) Cf. Perdrizet, l. c. 11; Salzer, *Die Sinnbilder und Beiworte Mariens,* (Programm Seitenstetten), Linz 1886-94; F. Mone, *Hymni latini medii aevi,* II, Freiburg 1854, 174, n. 462; apud Graecos σὺ τῶν λυπουμένων ἡ παράκλησις; S. Irenaeus, *Contra haeres.,* V, 19 (P. G. 7, 1175).

(5) *Collecta privilegiorum Ord. Cist. et Compendium Sanctorum Ord. Cist.,* Divione 1491 (Hain, 9391); cf. Perdrizet, l. c. 17 nota. (6) II Cel. 198.

(7) *Dialogus miraculorum,* VII, 59 (ed. Strange, II, Coloniae 1851, 79); cf. Perdrizet, l. c. 20, nota 2.

Idea tamen litteraria iam ante Celanensem et S. Franciscum adfuit, v. g. apud S. Ephrem [1]: « Sub alis pietatis atque misericordiae protege nos »; apud Ps.-Bernardum [2] quoque illud Completorii: « Sub umbra alarum tuarum nos protege » applicatur Mariae. De cetero fundatur pluribus locis S. Scripturae [3]. Addimus solummodo, postea eamdem metaphoram S. Francisco ipsi applicatam fuisse, uti v. g. patet in *Vita S. Dulcelinae,* sororis Fr. Hugonis de Digna, O. F. M. Quaestioni inquietae unius sororis respondit: « Veraiamens, sotz las alas de sant Frances totas seres salvas » [4].

3. Peculiares B. Mariae persolvebat laudes S. Pater fundebatque preces. Inter quas putamus Officium B. M. V. primum occupare locum, quia quotidie illud persolvebat. Dicitur enim in rubricis praecedentibus *Officium Passionis Domini,* a beato Patre compositum, sic [5]: « Et nota, quod sic dicebat istud officium beatus Franciscus: Primo dicebat orationem, quam nos docuit Dominus et Magister: *Sanctissime pater noster* etc. cum laudibus, sc. *Sanctus, Sanctus, Sanctus* [6]. Finitis laudibus cum oratione incipiebat hanc antiphonam, sc. *Sancta Maria* [7]. Psalmos dicebat primo de sancta Maria; praeterea dicebat alios psalmos, quos elegerat ». — « *Psalmos de sancta Maria* » nil aliud significare nisi *Officium B. M. V.,* patet ex rubrica ante *Laudes,* quas Seraphicus Pater composuit: « Incipiunt laudes, quas ordinavit beatissimus pater noster Franciscus, et dicebat ipsas ad omnes horas diei et noctis et ante officium beatae Mariae Virginis » [8]. — Ex rubricis *Officii Passionis* liquet illud compositum pro quotidiano usu [9] et quia illud post « psalmos de sancta Maria » recitabat, tute concludimus B. Patrem quotidie recitasse etiam officium B. M. V.

Iam a saec. X in quibusdam monasteriis [10] officium B. M. V. sabbatis recitabatur, sed recitatio quotidiana saltem horarum

---

(1) *De laudibus Mariae,* III, Romae 1732, 576.

(2) *In Salve Regina,* II (P. L. 184, 742).

(3) V. g. Ruth 2, 12; Ps. 16, 8; 35, 8; 56, 2; 62, 8; 90, 3; Matth. 23, 37. Perdrizet, l. c. 23, dicit medio aevo filios adoptari seu legitimari pallio eos cooperiendo, gestumque episcopi Assisiatis filium Bernardonis cooperiendo forte fuisse ritum adoptionis. Cf. etiam III Reg. 19, 19 et L. Gougaud, *La légitimation des enfants sub pallio d'après les anciens rituels,* in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis,* VII, 1926, 38-46.

(4) *La Vie de S. Douceline,* ed. J. H. Albanés, Marseille 1879, 110. Pedrizet, l. c. 20 nota 2, exaggerat dicens: « Les Franciscains ont hardiment transféré cette métaphore de la Vierge à leur fondateur ». (5) *Opusc.* 126.

(6) L. c. 119ss. (7) L. c. 128. (8) L. c. 119; cf. AF III, 672.

(9) L. c. 137: « dicitur eodem modo *quotidie* », « dicitur *quotidie* ad completorium », etc.

(10) V. g. Meginrati Cellae (Einsiedeln), Tulli Leucorum (Toul). Cf. L. Gougaud, *Dévotions et pratiques ascétiques du moyen âge,* Paris 1925, 69.

minorum B. M. V. videtur introducta ab Urbano II in Concilio Claremontano (1095), ut benedictio Matris Dei super Crucigeros attraheretur [1]. Franciscus, qui pro liberatione Terrae Sanctae et conversione Mahometi sequacium zelabat, huius statuti fortasse ignarus non erat. — Utrum quotidie officium B. M. V. IX lectionum recitaverit, an potius illud quod dicitur *Officium parvum B. M. V.*, certo scire nequimus, sed hoc probabilius illo, quia moris iam erat a saec. XII hoc officium parvum *addere,* si officium diei non habebat IX lectiones [2].

Peculiares inter preces marianas S. Patriarchae venit illa Antiphona, quam in suo officio passionis recitabat « ad omnes horas », scil.: « Sancta Maria Virgo, non est tibi similis nata in mundo in mulieribus » [3] etc. Dicebat hanc orationem « pro antiphona, capitulo, hymno, versiculo et oratione; et ad matutinum et ad omnes horas similiter. Nihil aliud in ipsis dicebat nisi hanc antiphonam cum suis psalmis » [4]. Quod utique facere poterat, quia non erat officium canonicum sed privatum, supererogatorium. Bene observavit P. Timotheus Sauser, O. F. M., hanc antiphonam nequaquam alludere ad passionem Christi affectumque S. Francisci erga Mariam exprimere, quem manifestare ei solemne fuit, pro quo tamen in textibus psalmorum occasionem convenientem nancisci nequivit [5]. — Alia oratio S. Francisci, scil. *Salutatio B. Virginis* [6] consistit praesertim variis epithetis, quibus sanctam Dei Genitricem salutabat: « Ave domina sancta, regina sanctissima ». Simili modo iam S. Ioannes Damascenus [7] B. M. V. honoraverat, sed tempore Francisci in occidente vix notae erant eius homiliae.

3. Ecclesiae vel oratoria B. M. V. dedicata a S. Francisco specialiter diligebantur. Inter quinque ecclesias ab eo restauratas tres erant Mariam titularem habentes, scil. S. Maria de Iosaphat [8], S. Maria dicta « del Vescovado » et alia in loco inter S. Geminum et Porcariam. Prima, quae iam an. 1160 in documentis nomi-

(1) L. c. 73; Mansi, *Concilia,* XX, 821; *Chronica Godefridi de Vigeois,* ed. Ph. Labbé, *Nova bibl. manuscripta,* II, Parisiis 1657, 292: « Statutum est ut horae B. Virginis quotidie dicantur officiumque eius diebus Sabbati fiat ».

(2) J. Braun, S. J., *Liturgisches Handlexicon,* Regensburg 1924, 239.

(3) *Opusc.* 128. Ps. 85, 8: « Non est similis tui in diis, Domine »; Ps. 39, 6 etc.

(4) *Opusc.* 128.

(5) *Das « Officium de passione Domini » eine Gebetsperle des hl. Vater Franziskus,* in: *Spiritus et Vita,* V, 1925, 123.

(6) *Opusc.* 123.

(7) *Hom. II in Nativ. B. M. V.* n. 7 (P. G. 96, 690). Burgundio Pisanus († 1194) transtulit *De fide orthodoxa* in latinum sermonem. De translatione *Sermonum in Nativ.,* cf. P. G. 96, 661-62.

(8) Sic dicta, quia saec. IV peregrini ibi deposuissent inter alias reliquias fragmentum sepulchri B. M. V. in valle Iosaphat. Cf. *Etudes Fr.* XI, 1904, 595.

natur *S. Maria de Porzuncula* [1], secundum Celanensem « antiquitus constructa exstiterat, sed deserta tunc a nemine curabatur » [2]. Explicite ut rationem praedilectionis, indeque reconstructionis, adducit: « quia devotione fervebat erga totius bonitatis Matrem [3], coepit ibidem assiduus commorari ». « In ea (ecclesia) Minorum ordo principium sumpsit... Hunc locum sanctus adamavit prae omnibus, hunc praecepit fratres speciali reverentia venerari » [4]. Iam ante Franciscum ut *Sancta Maria de Angelis* cognita fuit capella illa, uti testatur Fr. Thomas: « Solebat enim veterum incolarum relatu Sancta Maria de Angelis alio nomine dici » [5]. Additque pretiosum testimonium ipsius S. Patriarchae: « Revelatum sibi a Deo felix pater dicebat, beatam Virginem, inter alias ecclesias ad suum honorem in mundo constructas, ecclesiam illam speciali amore diligere; ideo[que] sanctus eam prae ceteris plus amabat » [6]. Volebat etiam « ibi animam reddere Deo, ubi sicut dictum est, primo perfecte viam veritatis agnovit » [7].

Anno 1216 in ecclesia S. Mariae « del Vescovado » tribunam seu baldechinum super altare maius erigi curavit ob maiorem decentiam, uti indicavit quaedam inscriptio gothica, quem adhuc vidit ipse Lipsin [8], qui illam ita refert: « [S.] Franciscus hanc tribunam fieri fecit anno Domini MCCXVI. Sancta Maria ora pro nobis ». Haec ecclesia an. 1163 a Ioanne Eugubino renovata erat, ideoque non est mirandum an. 1216 aliquam restaurationem iterum ibi opus fuisse, quae videtur indicari inscriptione altera in abside: « † MCCXVI indict(ione) qua(r)ta decimi tempore episcopi guidi et I fratris fra(n)cis(ci) » [9]. — Secundum Wadding [10] in honorem B. M. V. construxit Seraphicus Pater ecclesiam in loco inter S. Geminum et Porcariam.

4. Festa B. M. V. tempore S. Patris erant quatuor: Purificatio, Annuntiatio, Assumptio et Nativitas. Maximum eorum fuit Assumptio:

---

(1) Fortini, l. c. 385; Felder, *L' Ideale di S. F.* I, 67, minus recte: « più tardi Porziuncula »; II Cel. 18: « a diebus antiquis Portiuncula dictus est locus ». (2) I Cel. 21, ubi et sequens.

(3) Titulus, ut videtur, a Fr. Thoma ipso inductus.

(4) II Cel. 18; cf. I Cel. 106. (5) II Cel. 19. (6) II Cel. 19.

(7) I Cel. 108. Refutantibus episcopo et canonicis S. Rufini aliquam ecclesiam, abbas et monachi S. Benedicti Montis Subasii concesserunt B. Francisco et sociis ecclesiam B. Maria de Portiuncula « pro minori et pro magis paupercula ecclesia quam haberent » *Spec. perf.* c. 55 (p. 96); Fortini, l. c. 200.

(8) *Compendiosa historia vitae Seraphici Patris Francisci,* I, Assisii 1756, 19; *Misc. Franc.*, II, 34.

(9) Faloci, *Misc. Franc.*, II, 35 legit: « indictione qu(arta) et a(nni) decimi »: Guido fuit XV episcopus Assis., sed forsitan tunc non plus quam X noti erant; cf. *Assisienses Episcopi,* in *Archivio storia eccl. Umbria,* I, 1913, 510. Faloci putat legendum esse decimo anno (conversionis) S. Francisci. Cf. AFH I, 250.

(10) *Annales,* ad an. 1213, n. 17.

« hoc festum habet ieiunium et octavas, quod non habet aliud festum de illa » (B. M. V.) (1). Hoc in festo an. 1222 Bononiae S. Franciscus praedicavit « in platea ante palatium publicum, ubi tota paene civitas convenerat », uti dicit testis ocularis, Thomas archidiaconus Spalatensis (2), qui meminit Sanctum concionatum fuisse de angelis, hominibus et daemonibus. Non miramur illum non praedicasse illo die de B. M. V., nisi incidenter fortasse, quia « tota vero verborum eius discurrebat materies ad extinguendas inimicitias et ad pacis foedera reformanda ». Unde concludimus, non obstante maximo suo amore erga Matrem Dei, ipsum tunc praetulisse admonitiones practicas necessarias prae elogiis speculativis, indirecte tantum animas corrigentibus.

Notitia autographa Fr. Leonis edicit Seraphicum Patrem « duobus annis ante mortem suam fecisse quadragesimam in loco montis Alvernae in honorem B. Virginis Marie et b. Michaelis Archangeli a festo Assumptionis S. Marie Virginis usque ad festum S. Michaelis septembris » (3).

5. Fiduciae quam S. Franciscus in B. M. V. intercessione ponebat perbellum affert Seraphicus Doctor Bonaventura exemplum. Quod quia continet testimonium devotae praxeos, postea a pluribus exercitae sanctis (4), ipsius Seraphici verbis narremus (5): Religiosus quidam aegrotus iam morti proximus orationes S. Francisci efflagitavit. Qui « panis micas accepit et cum oleo accepto de lampade, quae coram Virginis ardebat altari, commiscens, quasi quoddam electuarium per manus Fratrum infirmanti transmisit, dicens: « Medicinam hanc Fratri nostro deferte Morico, qua ipsum Christi virtus non solum plenae sanitati restituet, verum etiam robustum bellatorem effectum, aciei nostrae (6) perseveranter adiunget ». — Quae omnia adamussim expleta sunt. — Alterum huius fiduciae exemplum ex eodem S. Bonaventura (7) hic addi liceat. Apparuit enim B. Pater mulieri cuidam in partu laboranti dicens ut antiphonam *Salve Regina* recitaret. « Incipe », ait Sanctus, « antiphonam sacram, et antequam compleas, paries cum salute ». « Continuo cunctis

(1) Durandus, *Rationale,* VII, c. 24, n. 9 (Venetiis 1568, fol. 295r); cf. VII, c. 7, n. 2 et S. Bernardi *Sermo I in Salve Regina* (P. L. 184, 1060).

(2) *Historia Pontif. Salonitanorum,* apud L. Lemmens, O. F. M., *Testimonia minora saec. XIII de S. Franc. Ass.,* Ad Claras Aquas 1926, 10. Ibi et seq. cit.

(3) *Opusc.* 199. P. Sat. Mencherini, O. F. M., *Codice diplomatico della Verna,* Firenze 1924, p. 1, n. 1. Autographum conservatur Assisii in Sacri Conventus sacristia.

(4) Praesertim a S. Didaco; cf. v. g. P. Léon, O. F. M., *L'Auréole Séraphique,* IV, Paris (1882), 266.

(5) *Leg. maior,* IV, n. 8.

(6) Cf. supra S. Franciscum cum daemonibus colluctantem, p. 6.

(7) *Leg. maior, Mirac.* VI, 5, e Celanensis *Tract. de mirac.* 106.

liberata pressuris, infantem peperit speciosum, gratias agens Reginae misericordiae, quae per beati Francisci merita ipsius dignata fuerat misereri ».

III. — De cultu aliorum Sanctorum.

Praeter B. M. V. et S. Michaelem archangelum specialiter colebat S. Pater, uti patet ex Regula I, « B. Ioannem Baptistam, Ioannem Evangelistam, Petrum et Paulum », dum etiam « beatos Eliam et Henoch » in particulari honore habebat (1).

1. Cultus S. Ioannis Baptistae iam tempore S. Francisci etiam in Occidente ubique diffusus erat. Nativitatem eius, in Evangeliis elogio haud communi laudatam, medio aevo quiete sabbathina commemorabant (2), imo et conceptionem eius ab angelo praedictam speciali festo celebrabant (3). Martyrii eius iam a tempore S. Augustini solemnem memoriam faciebant die 29 aug., praesertim post inventionem et translationes varias reliquiarum (4). Sic et in Italia, ubi ut patronus habebatur caelestis, in magno honore erat (5), unde multi nomen eius accipiebant, sicut de S. Patre Seraphico testatur Fr. Thomas (6): « a matre propria Ioannes vocatus fuit.... Quae mulier totius honestatis amica quoddam virtutis insigne praeferebat in moribus, sanctae illius Elisabeth, tam impositione nominis ad filium quam et spiritu prophetali, aliquo similitudinis privilegio gaudens. Nam... sic aiebat: Quid putatis iste filius meus erit? » (7).

Licet fortasse conicere S. Franciscum caelestis sui Patroni postea recordatum fuisse, cum diceret: « Praeco sum magni Regis » (8): praeparabat enim sicut Baptista viam Domini. Unde Celanensis non immerito addit (9): « Ioannes proinde nomen ad opus ministerii pertinet quod suscepit.... Celeberrimum ideo supra omnium festa sanctorum festum Ioannis Baptistae ducebat, cuius dignitas nominis mysticae virtutis impressit sibi vestigium ».

(1) *Reg.* I, c. 23 (*Opusc.* 59).

(2) Ivo Carnot., *Decretum*, IV, 14 (P. L. 161, 266).

(3) Cf. H. Kellner, *Heortologie*, 166; Beda, *Martyrologium*, VIII kal. oct. (P. L. 94, 1053).

(4) Kellner, l. c. 168.

(5) Cf. E. Razy, *S. Jean-Baptiste*, Paris 1880, 289-300.

(6) II Cel. 3.

(7) Luc. 1, 66, dictum de S. Ioanne Baptista. Nomen Ioannis Assisii eo tempore haud extraordinarium fuit. In familia S. Francisci manebat insuper in honore: filius fratris eius Angeli hoc nomine vocatus fuit, sicut et pronepos huius Ioannis; cf. Fortini, l. c. 43. — Cf. Bernardus de Bessa, *De laudibus B. Francisci*, c. 1 (AF III, 667): « quasi altera Elisabeth (Pica) eum Iohannem in sacro fonte vocavit ».

(8) I Cel. 16.

(9) II Cel. 3.

2. Inter Apostolos speciali modo S. Ioannem Evangelistam magni habebat, uti patet ex admonitione in Regula I (1), ubi Ioannis apostoli nomen praeficitur Petro et Paulo. Evangelium quoque S. Ioannis sibi praelegi optavit in hora mortis (2).

Quare autem Ioannes Petro praefertur? Hodie nemini hoc in mentem veniret, sed obliviscendum non est cultum S. Ioannis tunc magis floruisse quam nostris diebus. *Vita et actus B. Ioannis Apostoli* (3) saec. XI-XII satis diffundebantur. Sub nomine S. Augustini innotescebat tractatus B. Aelredi, abbatis Rhievallensis in Anglia (c. 1150), *De vita eremitica,* ubi c. 56 idea praelationis S. Ioannis, quamvis adhuc modo interrogatorio, iam occurrit (4).

Modo potius affirmativo abbas B. Ioachim de Flore Ioannem praeposuit aliis apostolis. Ordinem suum Cisterciensem relinquens, circa an. 1191 fundavit in rupibus Silanis, haud longe a Cosentia monasterium quod dedicavit S. Ioanni Evangelistae, unde nominatum est S. Ioannis de Flore, incunabula novi ordinis, qui contemplationem vitae activae praeferret, scil. Ioannem Petro (5). Secundum abbatem Florensem enim hierarchia clericalis designatur per apostolum Petrum, vita contemplativa per Ioannem. In apostolatu Petrus quidem non absque Ioanne videtur, sed hic Petro longe supervixit. Ita, ultimis diebus, hierarchia clericalis, portans crucem suam veniet post Salvatorem, extendens manus, ut conduceretur eo quo non vult. Portio tamen electorum, Ioannem repraesentans, ad quam oportet transire totam Petri successionem, manebit ut pace fruatur, data iis qui Christum diligunt (6). — Temerarium quidem esset, ait cl. Fournier (7), affirmare resonantiam praedicationum Ioachimi vel lecturam eius operum influisse in ideas fundatorum Ordinum Minorum et Praedicatorum. Videntur nihilominus cultus S. Ioannis agitatione ioachimitica

---

(1) *Opusc.* 59. (2) I Cel. 110.

(3) Constant *Vita S. Ioannis,* auctore Pseudo-Mileto (P. G. 5, 1239 sqq.), additis quibusdam ex evangelio Apostoli et e Ps.-Isidori, *De ortu et obitu Patrum,* c. 72 (P. L. 83, 151s.). Cf. Mombritius, *Sanctuarium,* II, Paris 1910, 55s., cf. 667.

(4) « Unde tibi, o Ioannes, omnia ista (privilegia)? Numquid tu *sublimior Petro,* Andrea sanctior, ceteris omnibus apostolis gratior? Speciale hoc virginitatis privilegium » (P. L. 32, 1168s.).

(5) *Dictionn. de Théol. cath.* VIII, 1427, i. v. *Joachim;* Tocco, *L'eresia nel medio evo,* Firenze 1884, 282; AA SS maii, VII¹, 91s.; S. Cyrillus, O. Carm., ei scripsit: « Cum Deus tibi velut secundo Evangelistae Ioanni miram futuri noscendi gratiam contulerit ». L. c. 102. Imago Ioachimi videbatur in monasterio S. Ioannis de Flore una cum SS. Benedicto, Bernardo, B. M. V. et S. Ioanne Evang. l. c. 90; cf. 95, 108, 119, 125.

(6) *Expositio in Apocalypsim,* fol. 77, apud P. Fournier, *Etudes sur Joachim de Flore et ses doctrines,* Paris 1909, 38s. (7) L. c. 47.

convaluisse ideaeque praesertim eschatologicae in populum et in clerum roboratae fuisse.

Quod autem S Franciscus sub influxu talium idearum saltem aliquantulum exstiterit, videtur probari ex hoc, quod in eodem capitulo, ubi Ioannem Evangelistam praefert Petro, etiam nominatim « beatos Eliam et Henoch » adprecatur (1), qui creduntur apostoli fore ultimi temporis (2), cuius initia ceu regnum Spiritus Sancti advenisse Ioachimitae docebant. Quidquid autem est de ideis ioachimiticis, certum est S. Franciscum specialiter coluisse S. Ioannem Evangelistam, cuius in memoriam in Monte Alverna quotidie post vesperas addunt orationem S. Ioannis Apostoli (3), cui ibi S. Pater allocutus esset (4). Traditio haec verosimiliter fundatur *Actibus B. Francisci*, c. 19, ubi quidam puer fertur vidisse lucem mirabilem quae Franciscum undique circumdabat, et in ipsa luce Christum et B. Virginem Mariam et Ioannem Evangelistam et Baptistam et maximam multitudinem angelorum loquentes cum S. Francisco (5).

3. Non solum Ioannem colebat, sed, uti dicit S. Bonaventura (6), recalescebat, « Apostolos omnes et praecipue Petrum et Paulum, propter fervidam caritatem, quam habuerunt ad Christum, summa devotione complexans; ob quorum reverentiam et amorem Quadragisimae specialis ieiunium Domino dedicabat ». Immo, quotidie principes Apostolorum venerabatur, scilicet in officio parvo B. M. V., uti in oratione *Protege, Domine* (7) loco « *omnium Apostolorum* », iussit dici « Apostolorum tuorum Petri et Pauli et aliorum Apostolorum », uti et hodie moris est. Ansam huius mutationis Bernardus de Bessa, qui fuit S. Bonaventurae a secretis, sic narrat: « cuidam sancto viro ... per visionem ostensum fuit, quod beati Apostoli Petrus et Paulus ... quotidie gratias agentes pro conservatione istius Religionis orabant. Quod cum b. Francisco innotuit, ait: « Si beati Petrus et Paulus pro nobis quotidie orant, dignum est, ut et nos ipsos quotidiana reverentia veneremur » (8).

---

(1) *Opusc.* 59.

(2) Fides haec fundatur Mal. 4, 5 sq., Matth. 17, 11, Eccli. 44, 16 coll. Apoc. 11, 3-13. Cf. W. Bousset, *Der Antichrist in der Ueberlieferung*, Gotha 1895, 134; V. Hepp, *De Antichrist*, Kampen 1919, 208 ss.; W. Bousset-A. Keane, *The Antichrist Legend*, London 1896, 203 ss., ubi plura testimonia SS. Patrum etc.

(3) Mencherini, l. c. 4, nota. (4) L. c. 576.

(5) Ed. Sabatier (Paris 1902) 66; cf. c. 74 (p. 212) ubi narratur, quomodo B. M. V. cum S. Ioanne Evang. et S. P. Francisco apparuerit B. Petro de Monticulo. (6) *Leg. maior*, IX 3.

(7) Hodie in Vesperis et Laudibus tantum, tunc temporis in singulis Horis adhibita. Cf. B. de Bessa, *De laudibus S. Francisci*, c. 2 (AF III, 672).

(8) L. c.

Alia ratio venerandi sanctos Apostolos fuit, uti ipse S. Pater dixit Fr. Massaeo, « quod ipsi qui fuerunt amatores huius evangelicae margaritae (scil. paupertatis), hanc gratiam nobis acquirant a Domino Iesu Christo » (1). Ideo voluit petere Romam « ad S. Petrum et ad S. Paulum ». In ecclesia autem Principis Apostolorum oranti « B. Petrus et B. Paulus apparuerunt cum magna claritate S. Francisco (2), annuntiantes « thesaurum sanctissimae paupertatis » ei concessum. Iam antea ibi in altare S. Petri « plena manu pecuniam » iactaverat, « honorandum ab omnibus specialius indicans, quem Deus supra caeteros honoravit » (3).

Aliorum Sanctorum nomina in scriptis vel biographiis Sancti Patris vix occurrunt. Nominat S. Laurentium (4), dedit licentiam Fr. Bernardo et Fr. Aegidio iter arripiendi « versus S. Iacobum » (5), non indifferens certo fuerit erga S. Rufinum, in cuius ecclesia baptizatus fuit, apostolum Assisii, cuius ossa die 3 aug. 1212 inventa fuere (6), neque erga S. Georgium, patronum crucigerorum, in cuius etiam ecclesia coepit praedicare, ubi primitus didicerat legere (7), sed praeter antea dictos, si sic loqui fas est, *magnos* sanctos, non colebat specialiter alios, sed omnes complectebatur uno amore Christi. « Ex recordatione Sanctorum omnium tamquam *lapidum ignitorum* (8) in deificum recalescebat incendium » (9). Videtur et ipse S. Pater, uti solebant praedicantes, exempla sanctorum saepius fidelibus proposuisse: « Magna », inquit, « verecundia est nobis servis Dei, quod *sancti* fecerunt opera, et nos recitando et praedicando ea volumus inde recipere honorem et gloriam » (10). — Omittendum tandem non videtur exemplum, a Fr. Thoma relatum de devotione Seraphici Patris ergà Sanctorum reliquias: « Cum esset apud Montem Casalem, in provincia Massae, praecepit fratribus, ut de quadam ecclesia ab omnibus derelicta sacras reliquias ad locum fratrum reverentissime asportarent. Gravabatur pernimium longo iam tempore illas debita devotione fraudatas » (11).

Possumus itaque determinare devotionem S. Francisci in Sanctos niti in doctrina Ecclesiae neque indulgere exaggerationi, a qua popularis devotio medii aevi libera esse non semper potuit.

Ad Claras Aquas.

P. WILLIBRORDUS LAMPEN, O. F. M.

---

(1) *Actus B. Francisci*, XIII, 25 (ed. Sabatier, p. 49). (2) L. c. 28.
(3) II Cel. 8. (4) II Cel. 201. (5) I Cel. 30. (6) AA SS Aug. VI², 818.
(7) I Cel. 23. (8) Ezech. 28, 14 et 16. (9) S. Bonav. l. c.
(10) *Admonitiones*, c. 6 (10). Item in *Spec. Perf.* c. 4 (p. 11), ubi « sancti martyres » dicuntur, qui « prosequendo infideles... *ad ultimum*... sunt mortui pro fide Christi *in certamine* », scil. contra Sarracenos in Hispania. — Sed cf. S. Bonav. *Leg. maior*, IX, 5: « Ferventi quoque caritatis incendio gloriosum *sanctorum Martyrum* aemulabatur triumphum, etc. ». (11) II Cel. 202.

EIN RELIQUIAR DES HL. FRANZISKUS VON ASSISI

(MIT 10 ABBILDUNGEN) (a)

Kunstgeschichtlich wertvolle Reliquiare des hl. Franziskus dürften wohl nicht sehr zahlreich sein. Eines der ältesten besitzt der Louvre zu Paris (1), das noch aus dem 13. Jahrhundert stammt und durch die Darstellung der Stigmatisation, womit es in Limoges-Arbeit geschmückt ist, berühmt und weiten Kreisen bekannt geworden ist. Am reichsten ist die Basilika San Francesco in Assisi an solchen Reliquiaren, die ich in meinem Werke über die Basilika abgebildet und besprochen habe (2). Was sich sonst noch erhalten hat, wird wohl nur in wenig verbreiteten Monographien publiziert worden sein. Mir wenigstens ist bisher kaum etwas Nennenswertes bekannt geworden. Um so grösser war meine Ueberraschung und meine Freude, als ich im Sommer 1926 auf einer Studienreise nach Spanien bald nach der Einreise in Frankreich durch das liebenswürdige und uneigennützige Entgegenkommen eines angesehenen Kunstkenners auf ein sehr wertvolles Reliquiar des hl. Franziskus aufmerksam gemacht wurde, das sich heute im Privatbesitz befindet. Nicht nur die Kenntnis des seltenen Kunstwerkes verdanke ich diesem Herrn, er erbot sich auch

(a) Summarium. — Describitur reliquiarium S. Francisci affabre factum ex argento, margaritis et imaginibus in vitro diversicolori et adusto [*émail, smalto*] ornatum. Reliquiarium, quod cista hexagona est, tecto clausa, sistitur sub baldachino argenteo item hexagono, ornamentis consito, tribusque aediculis coronato. In istis imaginibus adspiciuntur 1) Triumphus S. Francisci iuvenis; 2) Christus 5000 famelicos in deserto pascens; 3) Desponsatio B. Mariae Virginis; 4) Nativitas Christi, in qua S. Franciscus genuflexus Christum adorat; 5) Praesentatio Christi in Templo; 6) Christus puer in officina S[i] Ioseph; 7) Sacra Familia in itinere quodam; 8) S. Franciscus avibus praedicans; 9) S. Franciscus eleemosynas pauperibus distribuens; 10) S. Franciscus Fratres suos instruens. In prima et in his duabus scenis non factum aliquot determinatum vitae S. Francisci expressum est, sed per modum allegoriae res tractata fuit. Reliquiarium istud, in collectione quadam privata in dioecesi Metensi exstante servatum, opus cuiusdam artificis Franco-gallici altera in parte saeculi XVI confectum est expensis cuiusdam incogniti viri divitis, verisimillime pro quodam conventu O. F. M. Franciae. [Nota Directionis].

(1) Matrod, H., *Deux émaux franciscains au Louvre. Les stigmates de S. François,* Paris 1906, in-8°, 24 pp., mit 2 Photographien.

(2) *Die Basilika San Francesco,* I, Berlin 1915, 245 ff.

1. Gesamtansicht des Reliquiars.

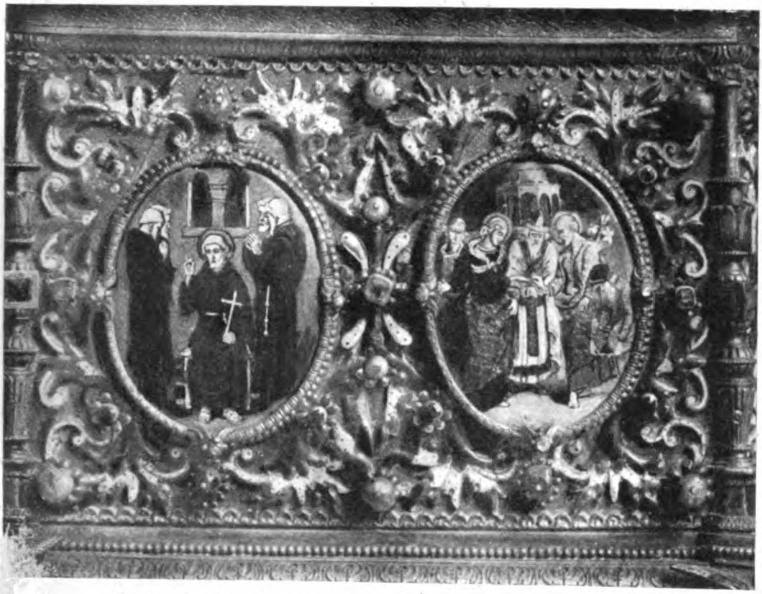
2. Christus in der Werkstatt.

3. Die hl. Familie.

4. Die Speisung in der Wüste.

5. Rückseite des Reliquiars. Vermählung Mariens.

6. Triumphzug des jungen Franziskus.

7. Die Vogelpredigt.

8. S. Franziskus spendet Almosen.

9. S. Franziskus bei der Geburt Christi.

10. Die Lehrstunde.

freiwillig, mir davon mit Erlaubnis des Besitzers Photographien anzufertigen, wofür ich ihm zu höchstem Danke verpflichtet bin, und nicht nur ich, sondern alle Freunde franziskanischer Kunst. Das Kunstwerk verdient es aus mehr als einem Grunde, im « Archivum » publiziert und dadurch weitesten Kreisen bekannt zu werden.

Schon die Form oder Gestalt des Reliquiars ist selten und eigenartig (1). Es hat fast die Gestalt eines sog. Ciboriumsaltares, wie sie aus romanischer und gotischer Zeit namentlich in Italien zahlreich erhalten geblieben sind. Noch näher legt sich der Vergleich mit dem kunstgeschichtlich berühmten Reise-Ciboriumsaltärchen des Königs Arnulf von Kärnten v. J. 893, das noch heute in der Reichen Kapelle zu München aufbewahrt wird (2). Der Aufbau ist im wesentlichen der gleiche, nur die Ausführung ist entsprechend der Zeit verschieden. Unser Reliquiar besteht aus zwei Teilen, dem zierenden Auf- und Umbau und dem eigentlichen Reliquienbehälter. Beide Teile haben die seltene Form eines Sechseckes. Unsere gut gelungene photographische Gesamtaufnahme gibt uns ein besseres Bild von dem kleinen Prachtwerk, als es die schönste Beschreibung vermöchte. (Abb. 1).

Was das Ciborium anlangt, um den Auf- und Umbau so zu nennen, so besteht es aus drei Teilen: dem Sockel, den tragenden und stützenden Säulchen und dem Oberbau (Baldachin) mit der bekrönenden Verzierung. Der Sockel oder Unterbau wie auch die meisten anderen Teile bestehen aus Silber, das in der reichsten Weise an zahlreichen Zierstellen vergoldet und in ganz ausgesuchter Weise mit Email, edlen Steinen und Perlen verziert ist. Es ruht der Sockel nicht plump auf der Unterlage, er wird vielmehr von sechs mit Engelbüsten geschmückten ringförmigen Stützen getragen. Zwischen dem unteren und oberen Profile zieht sich ein Zierstreifen hin, der nicht weniger als 21 Wappenschilde trägt (zwei fehlen jetzt). Es sind stets wechselnde Wappen in prachtvoller Ausführung, z. B. sieben Adler, ein Adler, Löwen; hergestellt sind sie im farbigen leuchtenden Schmelz (Email). Ihre Identifizierung erforderte mehr Zeit, als mir bei einem gelegentlichen Besuche zur Verfügung stand und könnte wohl auch nur von einem einheimischen, wappenkundigen Fachmanne ausgeführt werden, was wünschenswert wäre, weil wir dadurch gewiss über die Auftraggeber des wertwollen Reliquiars und vielleicht auch über den Künstler Aufschluss erhalten würden. Die einzelnen Wappen sind durch gleichmässige Verzierungen aus Metall und Perlen von einander getrennt.

(1) Ueber die Form des Reliquiars vergl. Kleinschmidt, Beda, *Handbuch der Geschichte der christl. Kunst*[2], Paderborn 1926, 519 ff.

(2) Braun, Jos., *Der Altar*, II, München 1924, 284, Taf. 159.

Ueber dem Unterbau oder Sockel erheben sich auf jeder Seite drei Säulchen, an denen wir auch wieder drei Teile unterscheiden können, den viereckigen Piedestal, die gewundenen Elfenbeinschnitzereien und die diese Säulchen unten und oben umschliessenden Metallzilinder, die von einem korinthischen Kapitelle bekrönt werden; die Säulchen sind mit kleinen Punkten versehen. Auch hier bemerken wir, was schon auf unserer Abbildung sichtbar ist, an den Silberteilen reichen Email- und Perlenschmuck, der sich nur schwer in Worte fassen lässt.

Dieser Schmuck zeigt sich in verstärktem Masse an, unter- und oberhalb der Architrave. An den Architraven hängen grün-metallene Guirlanden, die an den Längsseiten aus vier Ranken bestehen, jede Ranke ist in der Mitte mit einer Perle verziert, zwischen den Ranken baumeln drei pyramidenförmige Bergkrystalle. Auf den Architraven stehen leichte, durchbrochene Metallverzierungen.

Dieser Teil des Reliquiars wiederholt sich mit angemessener Abänderung in der reichen Bekrönung, die sich aus einem zweigliederigen Mitteltabernakel und zwei flankierenden Nebentabernakeln zusammensetzt. Die wesentlichste Aenderung besteht darin, dass die Tabernakel nicht polygon, sondern rund sind. Auch diese Tabernakel haben als Stütze gewundene Elfenbeinsäulchen, die aber nicht von einem Sockel getragen werden, sondern unmittelbar auf einer metallenen Basis ruhen. Rechts und links ist eine barocke Volute angebracht und zwar sowohl bei dem Mittel- wie bei dem Seitentabernakel; dadurch wird hier die Silhouette lebhafter und bewegter, was recht günstig wirkt, während unten eine vornehme, abgemessene Ruhe herrscht. Ueberaus reich ist der runde Oberteil der vier Tabernakel mit Verzierungen und Perlen ausgestattet; sie sind mit Emailverzierungen geradezu übersät. Eine flüchtige Zählung ergab, dass das ganze Kunstwerk wohl 250 Perlen trägt. Als oberste Krönung des Reliquiars dient ein fein gearbeiteter Pelikan.

Die vier Tabernakel umschliessen Silberfiguren von 7 cm Höhe; nur die mittlere im unteren Tabernakel — es ist der Erlöser mit der Weltkugel — ist 11 cm hoch; sie sind vorzüglich ausgeführt und wirken fast monumental. Es ist links der hl. Joseph mit dem Jesukinde und dem Lilienstabe, rechts der hl. Franziskus, der mit gefaltenen Händen und mit langem, vorn herabfallenden Gürtel dasteht, und oben Maria Immaculata; sie trägt einen Sternenkranz, und oberhalb ihres Hauptes hängt in der Kuppel ein Edelstein; in dem Plafond oberhalb des Heilandes sind die Buchstaben I H S angebracht.

Das ganze Reliquiar misst in der Höhe 110 cm, der untere Sokkel hat einen Umfang von 62×37 cm.

Gehen wir nunmehr zu dem eigentlichen Reliquiar über, das 33 cm. hoch und an der unteren Fläche 25×15 cm. gross ist, so sehen wir vor uns ein sechseckiges Kästchen, welches auf sechs Füssen ruht und einen Deckel in Form eines Satteldaches hat. Bekrönt wird es von einem Kruzifix aus Edelmetall und Bergkrystall, dessen Arme in kostbare Perlen endigen; neben dem Kreuze stehen zwei kleine Engel mit hocherhobenen Flügeln.

Den reichen Schmuck des Ziboriums finden wir auch hier wieder, aber vermehrt durch zehn Medaillons aus Email (5×4 cm. gross), die vom kunstgeschichtlichen Standpunkte unser höchstes Interesse verdienen und die unser Kunstwerk zweifellos als ein Franziskus-Reliquiar erweisen. Ich zähle sie zunächst der Reihe nach auf. 1) Triumph des jungen Franziskus, 2) Christus speist 5000 Menschen in der Wüste — diese beiden Szenen befinden sich auf dem Deckel, die übrigen an den Seiten, — 3) Die Vermählung Marias, 4) Geburt des Gotteskindes oder S. Franziskus vor der Krippe, 5) Aufopferung im Tempel, 6) Christus als Kind in der Werkstatt, 7) Gang nach Jerusalem oder die heil. Familie auf einem Spaziergang; — dann vom hl. Franziskus: 8) die Vogelpredigt, 9) die Almosenspende, 10) die Lehrstunde. — Die Szenen aus dem Leben Christi und Mariae sind widergegeben in Abbildung 2-5.

Von diesen Emailmalereien, die auf Silber ausgeführt und von einem vergoldeten Metallrahmen umgeben sind, haben diejenigen, welche auf dem Deckel angebracht sind, eine runde Form, die an den Seiten befindlichen sind oval. Sie gliedern sich in zwei Gruppen, die einen stellen das Jugendleben Christi und ein Ereignis aus seinem öffentlichen Leben dar, die anderen beziehen sich auf den hl. Franziskus, ohne dass aber von einer inneren Beziehung dieser beiden Gruppen die Rede sein könnte. Uns interessiert hier besonders die zweite Gruppe.

Auf dem ersten dieser Medaillons sehen wir auf einem Triumphwagen einen reich gekleideten Jüngling mit einem Szepter in der Linken, während er mit der Rechten nach unten weist, wohin sich auch sein Blick wendet; hier ist der Wagen umdrängt von Menschen, die dem Jüngling teils huldigen teils ihn um Gnade anflehen. (Abb. 6). Im Hintergrunde steht ein Mann, der staunend seine Hände ausbreitet ob dieses merkwürdigen Vorganges. Das den Wagen ziehende edle Pferdepaar wird von einem jungen, nur mit einem Schurze gekleideten Manne geleitet. Der Triumphator trägt einen roten, mit Gold verzierten Rock, die Pferde und der Wagenlenker sind hellgrau, der Hintergrund dunkelgrau.

Der Vorgang erinnert uns lebhaft an die antiken Triumphzüge, die in der Renaissancezeit in Italien wieder auflebten. Wüssten wir

es nicht aus dem Zusammenhange, wer hier der Triumphator ist, niemand würde wohl auf den Gedanken kommen, in ihm den jugendlichen Franziskus zu sehen. Aber aus der Zusammenstellung mit den folgenden Medaillons kann man daran nicht zweifeln. Der Schmelzmaler beziehungsweise sein Auftraggeber hat wohl die flotte und glänzende Jünglingszeit des Heiligen im Auge, als Franz als Anführer der Jugend von Assisi die Strassen seiner Vaterstadt durchzog (1). Damit scheint sich auch eine Andeutung jener Szene zu verbinden, die Bonaventura erzählt, dass nämlich ein einfältiger, aber von Gott erleuchteter Mann dem jugendlichen Heiligen durch Ausbreitung seines Mantels gehuldigt habe (2). Die Huldigung hat hier eine neue, viel glänzendere Form angenommen.

So merkwürdig diese Verherrlichung des jugendlichen Franziskus auf den ersten Blick auch erscheinen mag, so ist sie doch nicht einzig in ihrer Art. Schon lange vor unserem Künstler hat Giotto in der Unterkirche der Basilika San Francesco den Heiligen einen Triumphzug feiern lassen und zwar im Anschluss an die drei sog. Allegorien der Armut, Keuschheit und des Gehorsams, indem er im vierten Gewölbezwickel Sankt Franziskus in der ewigen Glorie im Triumph durch Engel herumgetragen werden lässt (3).

Wichtiger ist die Szene für eine Ikonographie des Heiligen, insofern sie sein Jugendleben durch eine interessante Darstellung bereichert. Gerade dieses Jugendleben ist von der Kunst von Anfang an recht stiefmütterlich behandelt worden. Der Grund mag daran liegen, dass teils die alten Biographien dazu wenig greifbaren Stoff boten, teils die späteren Ereignisse seines Lebens um so mehr zur Darstellung einluden. Wir sehen das ja schon bei dem umfangreichen Zyklus von Giotto in der Oberkirche von San Francesco zu Assisi. Eine jede Bereicherung der künstlerischen Darstellungen aus dem Jugendleben unseres Heiligen muss daher willkommen sein. Als solche darf man wohl das Bild eines « Maniristen » zu Antwerpen um 1520 ansprechen, das sich heute in Metropolitan-Museum zu New York befindet. Es zeigt den jugendlichen, stutzerhaft gekleideten Franziskus, wie er in einer gotischen Kirche dem feierlichen Gottesdienst beiwohnt; es wird gerade von dem Diakon das Evangelium gesungen, das seinem Leben eine ganz neue Richtung geben sollte. An dieser Kirche wird noch gearbeitet, Werksteine liegen im Vordergrunde,

(1) Thomas Celan., *Vita I,* n. 2, in den *Analecta Franc.* X, 6-7; *Vita II,* n. 7, ebenda, 132; *Leg. 3 Soc.* I, 3; S. Bonaventura, *Leg. maior,* I, 1; Quaracchi 1898, 7.

(2) *Leg. maior,* I, 1 (p. 8).

(3) Vergl. mein Buch: *Die Basilika San Francesco,* II, Berlin 1926, 204 ff.

an die Wand sind zwei Leitern gelehnt. Als Nebenszene sieht man im Hintergrunde den jugendlichen Franziskus aus einem Kästchen Geldstücke unter die Leute austeilen. Mir ist dieses Gemälde wie auch das Reliquiar erst bekannt geworden, als die neue Auflage meines Buches « St. Franziskus in Kunst und Legende » schon gedruckt war, sonst hätten sie dort in dem Jugendleben einen Platz verdient [1].

Gehen wir zu dem folgenden Bilde, der Vogelpredigt über (Abb. 7), so sehen wir, wie der Künstler mit derselben Meisterschaft ein Medaillon mit einer einzigen Person auszufüllen versteht, wie er bei dem vorgehenden eine umfangreiche, bewegte Gruppe hinein komponiert hat. Und unser Meister kopiert nicht. Er weiss einer häufig dargestellten Szene neue Seiten abzugewinnen. Franziskus, eine schlanke, fast noch jugendliche Gestalt mit edlen Gesichtszügen, steht genau in der Mitte der Landschaft, die rechts zu einem Hügel emporsteigt und einiges Gestrüpp trägt. Unbekümmert um alles, was um ihn hergeht, schenkt er seine ganze Aufmerksamkeit dem Vöglein, das sich auf seiner Hand niedergelassen hat, während andere Vögel fast wie ein Kranz sein Haupt umgeben. Die Darstellung darf gewiss zu den schönsten ihrer Art gezählt werden. — Unsere Abbildung zeigt zugleich, in welch reicher Weise die Emailmalereien von Metall- und Perlenschmuck umrahmt sind.

Die folgende Szene, die Almosenspende (Abb. 8) teilt künstlerisch die Vorzüge der vorhergehenden, überragt sie aber an ikonographischer Bedeutung; sie dürfte vielleicht sogar ein ikonographisches Unikum sein. Franziskus, nicht genau die mittlere Linie einhaltend, sondern ein wenig nach links gerückt, reicht einer knieenden Frau, die ihr Kindlein vor der Brust hält, aus einem Körbchen ein Brot; ebenso einem alten, hinter ihr knieenden, bärtigen Manne. Es scheint, als ob Franziskus eben die Stufen herunter und aus dem Kloster gekommen wäre. Mit welcher Feinheit hat der Meister die Szene in das Medaillon hineinkomponiert, wie der Heilige in seinem graubraunen Habit sich deutlich abhebt, wie trefflich die knieenden Armen zum Ausdruck gebracht worden sind! Und keine drückende Enge! — An eine bestimmte Szene aus dem Leben des hl. Franziskus hat der Künstler wohl nicht gedacht; er wollte im Allgemeinen die Wohltätigkeit des Heiligen darstellen, von der uns seine alten Biographen so manche rührende Beispiele zu erzählen wissen.

---

(1) Abb. in: Friedländer, Max v., *Die niederländischen Maniristen*, Leipzig 1921, Taf. 2. Vergl. auch bei Facchinetti, Vitt., O. F. M., *San Francisco de Asis*, Barcelona 1925, I, 12ss.: El caballero; *San Francesco*, Milano, 1926² 14ss.

Um so häufiger ist von den Künstlern die folgende Szene vorgeführt worden, Franziskus und die Geburt des Gotteskindes (Abb. 9). Wie oft allein in der Werkstatt der della Robbia [1]! Und doch auch hier etwas Neues in der Komposition, wozu den Künstler allerdings auch die Form des Medaillons nötigt, St. Joseph kniet oder sitzt nicht, wie die Künstler ihn gewöhnlich darstellen. Er steht und lehnt sich an aufgehäufte Steine, und schaut auf das göttliche Kind herab, welches die Mutter dem hl. Franziskus zeigt, der betrachtend und anbetend vor ihm kniet. Von besonderem Liebreiz ist die jungfräuliche Mutter, hinter welcher Ochs und Esel den Raum glücklich ausfüllen. Mit welcher Feinheit und Vorsicht sie das weisse Tuch hält, auf welchem das Gotteskind ruht! Allerlei Beiwerk hat der Künstler hinzugefügt, um den Raum etwas freundlich erscheinen zu lassen. Das behandelte Thema ist eigentlich zu bezeichnen als: S. Franziskus vor der Krippe des Jesuskindes zu Bethlehem.

Und nun das letzte Medaillon, die Lehrstunde des hl. Franziskus (Abb. 10). Wie es sich für den Lehrer geziemt, hat er auf einem Stuhle Platz genommen, aber auf einem Stuhle ohne Lehne, was der Armut mehr zu entsprechen scheint. Vier Brüder haben sich in einem durch ein gekuppeltes Fenster angedeuteten Raum um ihren verehrten Meister versammelt. Es sind nicht jugendliche Feuerköpfe, wie etwa Fritz Kunz in einem viel verbreiteten Bilde es dargestellt hat [2], es sind vielmehr Männer, die mit Franziskus im Dienste des Herrn und der Armut grau geworden sind, aber noch immer mit tiefer Ergriffenheit seinen Worten lauschen. Wie bescheiden, fast ein wenig naiv hat der Künstler sie um den Meister geschart. Aber der geringe Raum zwang ihn, die Brüder etwas eng aneinander zu pressen. Und worüber predigt der Lehrer den Schülern? Worüber anders als über die Torheit des Kreuzes, wie es das schlichte Kreuz in seiner Hand beweist.

Das sind die fünf Schmelz-Malereien, die sich auf St. Franziskus beziehen und das Reliquiar, wie schon bemerkt, unzweifelhaft als ein solches erweisen, das zur Aufnahme von Franziskus-Reliquien bestimmt war. Ebenso unzweifelhaft ist es, dass es unter dieser Klasse von Reliquiaren einen ganz hervorragenden Platz beanspruchen darf, ja wohl einzig in seiner Art ist.

Es taucht natürlich die Frage nach dem Auftraggeber und nach dem Meister des Kunstwerkes auf. Man darf als sicher an-

---

(1) Vergl. Kleinschmidt, Beda, *Maria und Franziskus in Kunst und Geschichte,* Düsseldorf 1926, 29 ff.

(2) *Der hl. Franz von Assisi,* München 1908, 34; II Aufl. ebda. 1924.

nehmen, dass die Anfertigung eines Werkes von so hohem materiellen Werte nicht von Franziskanern ausgegangen ist. Näheren Aufschluss würden wohl die zahlreichen Wappen an dem Sockel geben können; aber, wie wir oben schon bemerkten, konnten wir in einer kurzen Besichtigung nicht daran denken, diese Wappen zu studieren. Wir begnügen uns daher damit, die recht annehmbare Meinung des Besitzers des Reliquiars wiederzugeben, dass nämlich ein Mitglied einer reichen französischen Familie Franziskaner geworden sei und dass die Familie zum Andenken daran dieses kostbare Werk gestiftet habe.

Interessiert den Ordenshistoriker am meisten die Frage nach dem Auftraggeber, dann den Kunsthistoriker die nach dem Verfertiger dieser seltenen Arbeit. Es ist sicher hervorgegangen aus jener blühenden Schule der Limousiner Emailleure aus dem Ende des 16. Jahrhunderts, von denen man eine Reihe köstlicher Erzeugnisse im Louvre und im Cluny-Museum zu Paris bewundern kann. Und ich habe nicht unterlassen, auf meiner Durchreise durch Paris Vergleiche anzustellen. Aber man weiss, welche Unsicherheit in der Bestimmung dieser Arbeiten noch herrscht, soweit sie nicht signiert sind. Zwar trägt unser Reliquiar, wie es scheint, ein Goldschmiedezeichen, das sich bisher der Identifizierung noch entzog, aber auch dieses Zeichen würde über den Emailmaler wohl keinen bestimmten Aufschluss geben. Am meisten erinnerten mich an die Malereien unseres Reliquiars Arbeiten des P. Reymond und noch mehr diejenigen des Meisters J. C. im Louvre; diese Initialen werden vielfach gedeutet als Jean Court, gen. Vigier (1), um 1560. An ihn gemahnt besonders die gleiche Farbenfreudigkeit und eine ganz ähnliche Farbenwahl. Ihm möchte ich daher unser Reliquiar vorläufig mit aller Reserve zuschreiben, bis es einem Fachmanne auf diesem speziellen Gebiete gelingt, genau festzustellen, wer unter den zahlreichen Meistern, die in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts der Limousiner Schule angehörten, unser Reliquiar angefertigt hat. Eins aber scheint mir festzustehen, dass unser Meister nicht die Gewohnheit der Limousiner Schmelzmaler angenommen hat, fremde Vorlagen für seine Arbeiten zu benutzen: er hat vielmehr seine Kompositionen selbständig entworfen und sich dabei dem ihm zur Verfügung stehenden Raume glücklich angepasst und kleine Kunstwerke von höchstem Liebreiz und zugleich grossem ikonographischem Werte geschaffen.

Unser Franziskus-Reliquiar verdient daher die Aufmerksamkeit

(1) Ausserdem werden sie gedeutet auf Jean de Court, auf die beiden Jean Coorteys und den Maler Jean Decourt. Vergl. Lehnert, G., *Geschichte des Kunstgewerbes*, I, Berlin, o. J. 37; *Künstler-Lexikon*, Leipzig 1912, 583.

jener, die der franziskanischen Kunst und Ikonographie ihr Interesse zuwenden. Materiell, künstlerisch und ikonographisch darf es unter den Franziskus-Reliquiaren eine der ersten Stellen beanspruchen.

Nachtrag. Vorstehendes war schon gesetzt und umgebrochen, als wir auf die sehr grosse Aehnlichkeit aufmerksam wurden, welche dieses Reliquiar hat mit dem Reliquiar des Heiligsten Blutes Christi zu Brügge in dem sehr schönen spätgotischen Kirchlein: « la Chapelle du Saint-Sang » [1]. Dieses Reliquiar wurde im J. 1617 ausgeführt von dem Brügger Goldschmied Johannes Crabbe. Wir gedenken diesem Zusammenhang nachzugehen und gelegentlich des Näheren auszuführen.

Paderborn.

P. Beda Kleinschmidt, O. F. M.

---

(1) Abgebildet und sehr kurz beschrieben bei H. Harvard, *Histoire de l'orfèvrerie française*, Paris 1896, 337, 352.

(2) [Anonymus], *Le Précieux Sang à Bruges*, Bruges 1869, 22; L. Navez, *Bruges monumental et pittoresque*, Bruxelles [c. 1890], 34-5.

DOCUMENTA

AN UNUSUAL MANUSCRIPT VERSION

OF THE

TESTAMENTUM SANCTI FRANCISCI[a]

The *Testamentum Sancti Francisci* has long been known to Franciscan scholars and has been subjected to a good deal of criticism by Paul Sabatier (1) and others. More recently the subject has been treated by W. Goetz (2), who declares most definitely in favour of the authenticity of the document known as the *Testamentum*, as well as H. Böhmer (3). The most recent and by far the most important and illuminating contribution to the study of the *Testamentum* is the article published by V. Kybal (4). That paper reviews practically all that has been written on the subject up to 1915, and includes an admirable summary of the chapters of the *Testamentum* and an examination of the relation of each to the *Regula I* of 1221 and to the official *Regula II* of 1223.

(a) Summarium. — In MS. bibliothecae cathedralis Wigorniensis in Anglia, varia opera ascetica continente habentur sub eadem inscriptione: *Testamentum B. Francisci*, textus Testamenti S. Francisci et extracta ex XI capitulis *Regulae I* S. Francisci an. 1221, ordine eorumdem permixto. Omnibus hinc inde perpensis, ex ista collectione nihil inferri potest in favorem alterius, i. e. prioris formae sive recensionis Testamenti authentici et ultimi S. Francisci. Textus huius MS. deinde accurate confertur cum illo qui exstat in *Opusculis S. Francisci*, 1904. — Dissertatio haec parata fuerat pro Fasciculo IV, an. 1926, edito occasione VII Centenarii S. Francisci a cl. auctore, eheu, morte immatura obrepto die 23 ian. 1927. R. I. S. P. — De eo in hunc fasciculum AFH notitiam necrologicam inseret cl. v. A. G. Little.

[Nota Directionis].

(1) *Vie de S. François*, Paris 1894, 384ss.

(2) *Quellen zur Gesch. des hl. Franz von Assisi*, Gotha 1904, 11-6.

(3) *Analekten zur Gesch. des Franciscus von Assisi*, Tübingen und Leipzig 1904, p. xxv ff.

(4) *Ueber das Testament des hl. Franz von Assisi*, in *Mitteil. d. Instituts für österreich. Gesch.* 36, Innsbruck 1925, 312-40. Cf. AFH XIV, 384.

The *Testamentum* is known to scholars in a very large number of MSS. The list given by the Quaracchi Fathers in their edition of the *Opuscula S. Francisci* (1), was greatly enlarged by Boehmer (2), who records altogether 44 MSS. of which 5 are in Great Britain and Ireland. As far as I am aware, however, not one of the MSS. of the *Testamentum* contained in a British Library has been published in full. This fact adds somewhat to the interest of a Manuscript which contains a version of the Testament possessing features which make it different from the text to which we are accustomed.

The Manuscript in question is *Q. 27* in the Library of Worcester Cathedral. It is a quarto MS., consisting of 276 leaves of vellum, written in the XIV century and probably in the first half of it. The hand is decidedly an English hand. The MS. contains a varied collection of theological materials, e. g. Sermons of S. Augustine, Meditations of S. Bernard, the Rule of S. Basil, etc. while the only item of Franciscan provenance is the *Testamentum* which occupies folios 157v-9v. The large majority of the MSS. now belonging to the Worcester Cathedral Library are of Benedictine provenance, as they form the remains of the Library of the Benedictine Priory of Worcester. There are however a fair number of MSS. which have come from a House of Franciscans which existed at one time in Worcester, or from their House in the neighbourhood of Shrewsbury, as is shown by ownership marks in some of them It is not impossible that this MS. may have come from a Franciscan house, but there is no internal evidence to prove that fact.

The unusual feature of this text is that it contains not only the whole of the ordinary text of the *Testamentum,* but also considerable portions of the *Regula I* of 1221. The whole section is headed by a rubric in capitals *Testamentum Sancti Francisci,* and it concludes with a similar rubric *Explicit Testamentum Sancti Francisci.* It is difficult to avoid the conclusion that the scribe regarded the whole document as being the *Testamentum.*

Most unfortunately the end of the *Testamentum* in its usual form happens to come at the top of folio 158v., which is so much injured by damp as to be quite illegibile. As far as it is possible to detect, the following material runs on without any fresh heading at all, and this is consistent with the *Explicit* at the end of the material. After a few lines the text becomes decipherable as part of Chapter XXII of *Regula I.* — If the material which follows from that point to the end of the section is examined, it is found to be a collection of extracts from eleven chapters of the first Rule, arranged not in the

(1) 1904, p. 77-82.

(2) *Analekten,* 36-40.

usual order but somewhat erratically and without any special sequence, as far as I can detect. Other MSS. are known, which contain the *Testamentum* and *Regula I* in juxta-position, e. g. Florence Riccardi *1407*, which has the Rule, followed immediately by the Testament; but there the two documents are quite distinct. Another similar combination of the two is MS. *2697* in the University of Bologna, from which, according to Sabatier, the Riccardi MS. is probably derived (1).

The phenomenon of the Worcester MS. leads inevitably to a reconsideration of the investigations which have been made by Sabatier, Kybal and others, as to the question whether Saint Francis composed more than one Testament. Sabatier (2) has expressed the view that Saint Francis wrote at any rate four Testaments, viz. 1) the one said to have been dictated to Benedict of Pirato; 2) a Testament written concerning the Porciuncula; 3) the *Testamentum* as we know it, and 4) a Testament written for Saint Clare. Sabatier believes that these four Testaments were the product of the great spiritual crises of the Saint's life. Kybal (3), while not accepting the view of the great French scholar in detail, holds that it does contain a kernel of truth, that there is no ground for refusing to admit the existence at some stage of the « Vortestament » dictated to Benedict, and that the production of the document would be in accord with Saint Francis' keen anxiety as to the future of the Order and his desire to get the principles of his gospel laid down and defined. — It would be useless to suggest that in the Worcester document we have this « Vortestament ».

What then is the significance of the Worcester variant of the *Testamentum* as generally known? An answer may be found by reference to the clause in the *Testament: Et semper hoc scriptum habeant secum iuxta regulam* (4). Whatever may have been the meaning which Saint Francis attached to those words — and as Kybal points out (5), it was the Rule of 1223, to which Saint Francis refers in the Testamentum — it is perhaps noticeable that the material which follows the end of the ordinary text is extracted from the *Regula I* of 1221, and not from that of 1223. In other words the person who produced the Worcester combination — or the text from which Worcester copied — knew by instinct or by some comparative study that the Rule of 1221 was much more closely in accord with the spirit

(1) *Specul. Perf.* Paris 1898, p. CLXX-VI. AFH V, 356.
(2) L. c. XXIII, 99, 175-7, 182.
(3) L. c. 316 f. But see also *Opuscula S. Franc.* 173-5.
(4) *Opuscula*, 82. (5) Ibid.

of the Testament than was the later and more official Rule of 1223. It is to be observed that the sections chosen from the Rule of 1221 include at least one which is specially primitive in spirit and which has been eliminated in the later Rule.

While the *Testamentum* insists on the reverence to be shown to priests (1), including those who do not belong to the Order, and while this view is not to be found in the Rule of 1223, it does occur in the Rule of 1221, in chapters XIX and XXIII (2). Now the relevant passage from chapter XIX is one of those which is included in the Worcester text. — The clauses in chapter VII, on the subject of the abstention from possessing houses (3), are among those which are in the Worcester text; but as the same injunction is expressed also in the Regula II, chapter VI (4), we dare not insist on this text. — The most likely explanation seems to me, that in the prototype of the Worcester text certain portions of the Rule of 1221 were added as a separate document, but having regard to the Saint's injunction that the Testament and the Rule — although the Saint, as we have pointed out, meant the Rule of 1223 — were to be kept together, that in that prototype the portions selected were chosen from the earlier Rule, as being more in conformity with the spirit of the *Testamentum;* and that later the two documents became merged in one and were (quite wrongly) believed by the Worcester scribe to be all part of the *Testamentum.* Of course, if other MSS. come to light containing this same combination of materials, it may be necessary to reconsider the whole question and the hypothesis which we propose with every reserve, viz. that our text might be something like a variant of the Testament. This whole collection of extracts from the *Regula I,* can not be put in any direct relationship with the Testament, and so it may be due simply to some scribe who was interested to have at his disposal, besides the Testament, at least some parts of the *Regula I,* like the one who made the extracts from *II Celano,* contained in another MS. of the same Library of Worcester Cathedral.

There are two variants to which special attention may be called. Although Saint Bonaventura (5) refers nowhere to the *Testamentum,* he uses the words which Saint Francis taught to his followers, viz: *Adoramus te, Christe, ad omnes ecclesias tuas etc.* Now those words are also in the *Testamentum,* but the *textus receptus* reads *hic et ad omnes ecclesias* on the autority of the MS. in the College of Saint Antony, Rome. Two other MSS. omit the word *hic,* but the

(1) Ibid. 78. (2) Ibid. 49, 59. The former text is more explicit.
(3) Ibid. 34. (4) Ibid. 68. (5) *Leg. maior,* IV, 3.

only MS. which agrees exactly with S. Bonaventura in omitting the two words *hic et* is Worcester. But the inference is not that S. Bonaventura had access to a text which possessed this same variant from the ordinary text, because our MS. has very many omissions of words which are absolutely necessary in the sentences. So it may also in this case have simply omitted *hic et*. By this omission the sentence or prayer in question assumes a more general expression and value. S. Bonaventura relies in this paragraph on I Celano, n. 45, who has *et* in both places (¹).

The other variant concerns one of the quotations made by Thomas of Celano from the *Testamentum*. I Celano, n. 39, uses the following words: *sola tunica erant contenti, repetiata quandoque intus et foris.* Now the *textus receptus* uses a slightly different order for those last words viz. *intus et foris repetiata*. It is curious to notice that the Worcester MS. gives them in the same order as Celano, viz. *repetiata intus et foris.* This is in itself an entirely unimportant variant, and it does, after due consideration, not indicate that Celano was using also a text which possessed that slight variety, because Celano did not in any way intend to quote here the Testament, as he has only a remote allusion to it and, on the other hand, the Worcester MS. abounds in arbitrary transpositions which are all noted in our collation.

The best text of the *Testamentum* is that published by the Quaracchi Fathers. It is based on three of the best MSS., viz. Assisi *338* (**As**), S. Antonio, Rome (**An**), and Ognissanti, Florence (**O**), supplemented by some early printed versions. The Worcester text shows a number of variants from these MSS., but in some respects it supports the authority of one or other of the more reliable texts. We shall make here a collation of the Worcester Text (**W**) with the Quaracchi edition, noting every little difference. Words which are inadvertently missing shall of course be noted; some words are illegible in the MS. and ean only be conjectured; we shall point out exactly the passages injured by damp at te top of fol. 158 and 159. For the purpose of the collation we have numbered the lines of the Quaracchi Edition.

It is noteworthy that recently the same Library yielded up another document of interest to Franciscan scholars, viz. the abbreviated version of II Celano contained in Worcester *F. 75* (²). It is not impossible that it may yet be found to contain other material of a Franciscan character, but it is satisfactory that two documents affecting so closely our knowledge of the sources of the Franciscan story should thus have come to light.

(¹) See the new edition in AF X, p. 35-6, n. 45, l. 6 and 19.
(²) We published this text in the AFH XVIII, 189-210.

I.

« Testamentum beati Francisci ».

Incip. Dominus (1) dedit michi fratri Francisco incipere facere (2) penitentiam. — P. 77, l. 5. mihi vid. amarum] am. vid. michi W (3). — 8. ipsis] illis. — 9. animi] anime. — 11. tantum] talem (4).

P. 78, l. 1. hic et] *om.* — 2. et] *om.* — 3. per s. crucem tuam] *om.* — 5. Dominus] *om.* — 6. secundum] *om.* — 6-7. formam] ordinem. — 9. ipsos] eos. — 9-10. sap. tantam *transponit.* — 10. et] si *add.* — 14-5. dom. meos *transp.* — 15. in ipsis consid.] cons. in ipsum. — 17. nihil] aliud *add.* — 18. Filio] *om.* — 19. et] sanctissimum *add. denuo* (5). — 26. sanctissima] *om.*

P. 79, l. 5. quod] ego *add.* — 9. istam] *om.* (6). — 10-1. tunica una repeciata intus et foris *transp.;* cf. p. 37. — 11. qui volebant] *om.* — 12. cingulo] cingulis. — Et] *om.* — 13. dicebamus] *nos* add. — 15. ecclesiis] derelictis *add.* — 16-7. laborabam] laboravi. — 17. omnes] *om.* — 17-8. firmiter] *om.* — 21. et] *om.* — 23. recurramus] recurrebam. — petendo] petens.

P. 80, 1-2. diceremus] dicerem. — 2. Caveant] ergo *add. sed om.* sibi. — 4. alia om. *transp.* — ipsis] eis. — construuntur] constituuntur (7); *tunc om.* penitus. — 5. essent] sint. — 9. sunt] sint. — 10. aliq. litt. pet. *transp.* — romana] neque *add.* — 12. pro alio] pro aliquo alio. — 13. pro persecutione] persecutionis. — 15-6. cum bened. Dei] *om.* — 16-7. gen. ministro *transp.* — 17. et] vel. — 18. ita] me *add.* — 19. captus] captum. — ire] abire. — 20. et] vel.

P. 81, l. 2. sicut] secundum quod. — 4-5. guard. suis obedire *transp.* — 6. qui] si. — 11. ipsum] illum. — 16. repraesentet] praesentet. — ministri] *om.* — 17. teneatur firm. *transp.* — 18. ipsum] eum. — 19. sicut] sicuti. — 21. dominus] et *add., sed om.* et corrector. — 24. est] *om.* — et] *om.*

P. 82, l. 3. alii min. omnes *transp.* — 9. firmiter] *om.* — 10. regula] regulam; *sed mox leg.* istis verbis. — 11-2. Dom. dedit michi *transp.* — 13-4. ita simpliciter et pure intell.] ita simpliciter pure et sine glossa intell. — 17. Patris] *om.* — 18. Filii] *om.* — 20. ego] *om.* — 21. vester et servus] *om.* — 22. extra] foris. — istam [f. *158 v*] ...... (8).

---

(1) Note omission of *ita*. (2) W agrees with O; As and An *faciendi.*

(3) The text which precedes the bracket is always that of the Quaracchi Edition: the text behind it, is always that of W.

(4) W agrees with As.

(5) From *recipiunt — Et omnes theologos* (l. 20-6) the 3 first lines on f. 158r are illegible.

(6) W agrees with As.

(7) W agrees with An and O.

(8) The first lines on f. 158v are again illegible, with the beginning of num. II, which apparently has no special title, nor any separation.

II.

[Extracta e Regula I S. Francisci].

Cap. XXII. Pag. 52 ...... dolores et tor[menta] etc. (l. 4). — 7. odio habeamus] castigemus. — 7-8. nostrum] crucifigentes id *add.* — 8. suis] *om.* — vitiis] concupiscentiis. — 9. Domini nostri] *om.* — 10. et] mittere *add.* — 11. omnibus] anima. — perdere] *om.* — 12. miseri et] *om.* — 13. mala] malum; *tunc om.* autem. — 14. in Evangelio] *om.* — 15-20. malae etc.; *reliqua om.* — 22. nisi] ut *add.*

Pag. 53, l. 1. Domini] *om.* — 2. vel] posita. — 5-24. conculcatum est-in pat.] conc. est etc. usque ibi fructum afferunt in patientia (1).

Pag. 54, l. 1. nos] omnes. — 2. sep. mort.] *om.* — 4. mentem] virtutem. — 5-6. desiderat] desideret. — 8. vult] volens. — 9-10. curam excaecare et ibi hab.] curas inhabitare et exc. — 11-8. spiritus - prioribus] spir. etc. usque ibi: f. nov. h. il. peiora prioribus. — 19-20. op. vel merc. *transp.* — 22. sancta] *om.*

Pag. 55, l. 2. et om. c.] et *om.* — 3. modo melius] *om.* — debeant] *om.* — 4. servire] et *add., sed om.* amare. — et honorare] *om.* — 5. mente] faciant *add.* — 6. Ac] Et. — in nobis] *om.* — 9. dicit] dixit. — 13. qui es in caelis] *om.* — 15. nam] et *add.* — 17. ipsum] eum. — 20-21. bonus etc. usque ibi: animam m. p. pro ov. meis. — 21. autem] *om.*

Pag. 56, l. 1-4. terram] *ubi* W *sic legit:* etc. Nec vocemini magistri etc. Si manseritis. — 7-9. meo] etc. Ecce ego v. sum in omnibus diebus etc. Verba. — 12. doctrinam, vitam *transp. et om.* et. — 13. eius] *om.* — Evangelium] Domini nostri Iesu Christi *add.* — 14. suum] *om.; tunc leg.* et nobis suum nom. manif. — 16 - pag. 57, l. 18. hominibus] *ubi* W *sic legit:* etc. usque ibi: Pater quos ded. m., volo, ut ubi sum et illi sint mecum, ut videant clar. *meam* (2) in regno tuo. *Gloria Patri et Filio et Sp. S. Sicut erat in principio et nunc et semper et in secula seculorum. Amen.*

Cap. XI. — Pag. 40, l. 14-16: Est ostendant *fratres pauperibus* (3) *dilectationem* | lingua etc. — 15. debent] habent; *tunc om.* ad.

Cap. XII. — Pag. 41, l. 12 - pag. 42, l. 1: Omnes fratres | ad concupiscendum etc. — l. 12. vel vadunt] *om.* — 14. solus] *hic* W *prosequitur:* Infra: Et multum; l. 19; *sed om.* omnes *et* custodiamus.

Cap. XIV. — Pag. 42, l. 11-13: Quando fratres | neque virgam, neque [*f. 159 r*] calceamenta (4).

Cap. XVI. — Pag. 44, l. 4-10; pag. 45, l. 1-5: ...... (5). Unus modus est | et Spiritum sanctum. Infra: et omnes fratres ubicumque | *et* invisibili-

(1) Here fellows in W only the usual sign of a new paragraph which is elsewhere omitted, except after: *Amen;* here below. (2) Such *italics* denote variants in W. (3) A very faulty reading of W for: *ex operibus.*

(4) The three first lines at the top of the folio are for the rest again illegible. They contain presumably a portion of chapter XVII, which continues as noted above. (5) The preceding part, which may be the whole beginning of chapter XVI, is illegible.

bus etc. — l. 8. Deo placere *transp.* — Pag. 45, l. 1. sunt] sint. — l. 2. reliquerunt] se et *repetit.* — 3. nostro] *om.* — 4. se exponere - inim. sustinere persecutionem et mortem tam *ab* inimicis vis. *et* invis.

Cap. XVII. — Pag. 46, l. 10 - pag. 48, l. 14: Infra: Omnes fratres *moribus* predicent. Nullus | benedictus in saecula. — l. 12. fratrum] *om.* — 13. hora] *om.* — 13-4. sine om. contrad.] *om.* — 14. off. suum *transp.* — 18. nec] *om.* — 20. facit vel dicit *transp.* — et] *vel.* — Pag. 47, l. 1. aliquando] quandoque. — 3. vobis spir. subic. *transp.* — 5. Sed] Et. — 7. sustinemus] sustinuerimus. — vel] et. — 10. ab omni superbia] a sup. — 11. nos] multum *add.* — et a] a *om.* — 19. mortificatam] mortificationem. — Pag. 48, l. 5-8: et de omnibus - reddantur] *om.* — 8. recipiat] accipiat. — 10. omnem] *om., tunc leg.* glorias. — 11. videmus vel] *om. et add.* homines. — 12. dici] dicere; *mox* blasphemare. — Deum] Dominum. — 13. benef. et bened. *transp.* — 14. Amen] *om.*

Cap. XIX. — Pag. 49, l. 10-4: Omnes clericos et religiosos | in Domino veneremur *et officium.* — 12. nostra] mea. — 13. et offic. eorum] *om.; tunc leg.* et administr. eorum.

Cap. XXI. — Pag. 50, l. 18 - pag. 51, l. 15: Infra: Hanc vel talem exhort. *vel* laudem *possunt* om. fratres quandoc. *inspiraverit eis Deus* annunt. inter quosc. hom. cum ben. Dei *et licentia sui* ministri | finem in bono. — Pag. 51, l. 2 Deum] nostrum *add.* — 7-8. peccata eorum] *om.*

Cap. VII. — Pag. 34, l. 7-18: Caveant *omnes* fratres, ubicumque | *et iocundos* et convenienter [gratiosos]. — l. 8. locum] vel aliquam rem *add.* (¹) — 10-1. fur vel latro ben. recipiatur] cum ipsis alio modo non contendant. — 11. sunt] sint. — 12. in quocumque [f. *159 v*] ...... (²).

Cap. X. — Pag. 39, l. 8-18: Rogo *quemlibet* fratrem infirmum | inimica. — 9. referat] referendo. — et] *om.* — 10. Dominus] Deus. — 11. Deus] Dominus. — 11-2. praeord. ad vit. aet. *transp.* — 13. et] atque. — 14. Dominus dicit] *om.* — 14. arguo et cast.] etc. *et tunc sic legit: Unde rogo omnes fratres meos infirmos, ut in eorum infirmitatibus non* irascantur, *nec con*turbentur *contra* Dominum *aut* contra fratres. *Nec multum* sollicite medicinas, *neque* nimis desiderent liberare carnem suam cito morituram, que est anime *moritura* inimica (³).

Cap. IX. — Pag. 36, l. 18 - p. 37, l. 23: Omnes fratres studiant | habebunt *vitam aeternam.* — 22. alimenta et] et vestes. — Pag. 37, l. 3. debiles] et *add.* — 5-6. sed magis recordentur] *om.* — 8. fuit] est. — 10. Virgo] mater eius sancta Maria *add.* — facerent] fecerint; *tunc* hom. eis *transp.* — 11. nollent] noluerint. — 11-2. eleemosynam] *om.* — 12. Deo] Domino. — 15-6. imputatur] imputabitur. — 16. Et] Quia. — 17. nobis] *om.* — Dom. nost. I. Chr. acquis. *transp.* — 20. faciunt] facient. — *In fine sequitur haec subscriptio:* Explicit testamentum sancti Francisci.

London. WALTER SETON (†).

(¹) The addition is apparently taken from the Regula II, cap. 6, l. 2; *Opuscula*, 68.

(²) About three lines on the top of the folio are illegible.

(³) This is the greatest variant of W, but not really important.

MISSA S. P. N. FRANCISCI

IN LITURGIA AMBROSIANA

Bibliotheca Capitularis Cathedralis Mediolanensis conservat codicem pretiosum [1] saeculi XIII ex. cui titulus: *Orrici Scaccabarothi Liturgica;* estque collectio hymnorum, sequentiarum, orationum, etc. liturgicorum et extra-liturgicorum [2], compositorum ab Orrico (secundum alios Olrico, Origo, vel etiam Henrico) Scaccabarozzi. Orricus erat Praepositus basilicae S. Nazarii « in Brolio », et Cappellanus ecclesiae S. Mariae Pedonis. Vixit altera in media parte saeculi XIII; mortuus anno 1293, sepultus est in ecclesia Fratrum Minorum, quibus semper amicus valde exstiterat. Inscriptionem sepulcri eius nobis conservavit Giulini [3]: *In isto sepulchro iacet R. P. D. Henricus Scaccabarozzus, Archipresbiter maioris ecclesiae Mediolani, qui fuit magnus devotus Ordinis Minorum et istius conventus benefactor; nam anno Di MCCLXXXVII scholas nobis construxit et multa alia tam spiritualia quam temporalia ut pius pater concessit.*

Codex porro supra memoratus f. 59r habet Praefationem propriam et sat longam S. P. N. Francisci: *Qui meritorum praerogativa.* Praefatio haec scripta est in loco abraso; adhuc videntur lineae musices quae originaliter adfuerat. Scriptura, sicut et reliqua codicis, est Gothica minuscula, et facta est, ut videtur, a manu diversa ab ea quae cetera codicis conscripserat, formaque est etiam aliquatenus rotundior. Secundum scripturam additio pertineret potius ad initium saeculi XIV, quamquam finis saeculi XIII non est exclusus. Abrasio et additio suntne factae ab ipso Orrico? Fuitne ipse etiam auctor istius Praefationis? Certi non sumus pro parte affirmativa, sed neque pro parte negativa. Factum quod Orricus composuit varia liturgica,

(1) Bibliotheca Capitularis, n. *193;* olim n. *28;* in Inventario Dom. Magistretti, n. 920.

(2) Partem metricam huius codicis edidit C. Blume, S. I., in *Analecta hymnica,* tom. XIVb, Lipsiae 1893.

(3) *Memorie spettanti alla storia, al governo ed alla descrizione della città e della campagna di Milano ne' secoli bassi,* Milano 1760, Parte VIII, 495-496; alias notitias de Orrico invenies ibidem pp. 186, 193, 233, 269, 342-343, 349, 431. Cf. et *Analecta hymnica,* XIVb, 149.

quod erat valde devotus Fratrum Minorum, deinde quod vel ipse Orricus, vel alius quidam Praefationem posuit inter *Orrici Scaccabarothi Liturgica,* probabilitatem non parvam dat opinioni quae ipsi originem attribuit. Quidquid est, certo circa 1300 in codice aliquo Mediolanensi Praefatio propria exsistit S. Francisci. Sed an hoc factum sufficiat ad inducendum cultum liturgicum S. Patris in urbe Mediolanensi, iure dubitandum est. Attamen, si consideramus alia adiuncta, haec inductio non ita improbabilis evadit.

Imprimis habes factum, quod Liturgia Ambrosiana est aliquid vivum, quae semper benigne suscepit in suum Kalendarium magnos Sanctos, qui Mediolani « populares » erant. Iamvero Fratres Minores ab anno saltem 1221 (1) Mediolani degebant, habitabant prope basilicam S. Ambrosii; et quod relatio inter Fratres et basilicam bona erat, videmus ex inscriptione sepulcrali ipsius Praepositi, videmus etiam ex facto quod in thesauro eiusdem basilicae conservatur adhuc hodie magnum scrinium pretiosissimum saeculi XIII medii ex puro argento, ubi ad latera S. Ambrosii, SS. Gervasii et Protasii (Martyrum Mediolanensium) cernis imaginem S. Francisci. Dicet aliquis: iste codex Orrici erat collectio Liturgicorum privata. Sed ex hoc nondum sequitur, omnia quae continet fuisse pro usu privato. Deinde Praefatio nostra inscribitur: *In sancto Francisco* (= in natali s. Francisci): *Praefatium.* Iam vero, quis ex devotione privata in honorem alicuius Sancti dicet vel cantabit huius Praefationem?

Deploramus certe quod nondum invenimus Missale Ambrosianum, scriptum proprie versus finem saeculi XIII. Missale Ambrosianum quod propius accedit huic epochae, est codex Vaticanus Palat. lat. *506,* scriptus ante annum 1347 (2). Folium 197v huius codicis hanc Missam pro S. P. N. Francisco exhibet:

In natali sancti Francisci Confessoris.

Oratio super Populum (3). *Deus qui ecclesiam tuam beati Francisci meritis, foetu novae prolis amplificas: tribue nobis ex eius imitatione, terrena despicere, et caelestium donorum semper participatione gaudere. Per Dominum.*

(1) Cf. AFH XVII, 339.

(2) Ita Bannister in *Monumenti Vaticani di paleografia musicale latina,* Lipsiae 1913, n. 642, p. 179-80. (Volumen XII Collectionis: *Codices e Vaticanis selecti, phototypice expressi, iussu Pii Pp. X, consilio et opera curatorum Bibliothecae Vaticanae*). Cf. etiam Ebner, *Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kunstgeschichte des Missale Romanum im Mittelalter. Iter italicum,* Freiburg im Breisgau, 1896, 251.

(3) Oratio super Populum correspondet « Collectae » ritus Romani; Oratio super Syndonem etiam exsistebat in antiqua Liturgia Romana et Africana: cantabatur dum acolythi extendebant « Syndonem » seu « tobaleam » super altare; Oratio super Oblata(m) correspondet nostrae « Secretae ».

[Oratio] S[uper] S[yndonem]. *Da quaesumus, omnipotens Deus, ut beati Francisci confessoris tui veneranda solemnitas et devotionem nobis augeat et salutem. Per (Dominum).*

Super Oblatam. *Munera, Domine, tibi dicata* (1) *sanctifica: et intercedente beato Francisco, ab omni nos culparum labe purifica. Per Dominum.*

Praefatio. *Aeterne Deus. Qui meritorum praerogativa... migrat ad regnum. Per Christum Dominum nostrum.*

Post Communionem. *Ecclesiam tuam, Domine, quaesumus* (2), *gratia caelestis amplificet: quam beati Francisci confessoris tui illuminare voluisti gloriosis meritis et exemplis. Per Dominum.*

Tres porro Orationes huius formularii, nempe super Populum, super Oblatam et post Communionem, sunt illae ordinariae quae ab anno 1250 circiter usque ad praesens in Missa S. Francisci: *Gaudeamus* adhibentur; Oratio super Syndonem: *Da quaesumus,* est Collecta ex Missa (Romana) *Statuit* pro Confessore Pontifice. Ad Praefationem quod attinet, sat notum est quod in Liturgia Ambrosiana Praefatio variat omni die; pro Sanctis « ordinariis » plerumque sumitur ex Missa de Communi (Martyrum, Confessorum, etc.); ideoque factum, quod S. Franciscus habet Praefationem omnino propriam et valde extensam, indicare videtur, festum Seraphici Patris non consideratum fuisse ut omnino commune. Insuper ex praesentia huius Missae in corpore ipsius Missalis, loco suo, et non tamquam Appendix posterior, videtur legitime inferri posse, tunc temporis, anno 1347, exstitisse in ritu Ambrosiano cultum liturgicum S. Francisci.

Sed hic cultus exstititne brevi tantum tempore vel eratne forte potius localis quam universalis, sc. pro tota dioecesi? Ansam huius dubii praeberunt duo Missalia quae propius illi manuscripto (Pal. lat. *506*) anni 1347 accedunt. Primum est Missale Ambrosianum Biblioth. Capitularis Mediolanensis anni 1402; sed Missa S. Francisci non adest! Solummodo in Kalendario habes: *Sancti Francisci Confessoris qui fundavit ordinem Minorum.* Eodem prorsus modo (cum eadem sola inscriptione in Kalendario) se habet Missale manu scriptum saeculo XV ineunte Bibliothecae Ambrosianae. *E, 18, Inf.*

Anno 1440 reformationem liturgicam instituit Archiepiscopus Franciscus Piccolpasso, qua occasione, uti videtur, hic definitive festum abrogavit, vel abrogationem iam antea factam confirmavit; ex 7 enim Missalibus quae e medio saeculo XV invenire potuimus, quatuor habent solam inscriptionem in Kalendario; tria ex istis stereotypice ponunt: *S. Francisci Confessoris, qui fundavit ordinem Minorum,*

(1) Habetur error in verborum ordine; debet esse: *Munera tibi, Domine, dicata,* etc.

(2) Habetur error in verborum ordine; debet esse: *Ecclesiam tuam, quaesumus, Domine,* etc.

unum habet: *Francisci Confessoris, in Scisso* [= Assisi]. Sed in corpore nil huic insertioni correspondet; duo nihil omnino de S. Francisco referunt, et in uno deest Kalendarium. — Etiam in Breviariis usque ad finem saeculi XV non invenitur aliquid de S. Francisco; ad summum hic illicque commemoratio adest in Kalendario.

Ultimo quadrante saeculi XV ex inopinatu accidit mutatio: in omnibus Missalibus impressis habetur iterum festum S. Francisci, eodemque tempore etiam in Breviariis invenitur. Unde haec mutatio? Non provenit ex aliqua reformatione Missalis (et Breviarii) Ambrosiani, nulla utpote illo tempore facta est. Causa igitur quaerenda est in condicionibus aliquibus externis. Credimus autem eas invenire in reviviscente amore studioque Stigmatum S. Francisci cum quo intime connectitur Officium *novum* (Crucis vox) ac Missa *nova* (Nos autem), quae proprie hoc eodem tempore in Breviariis et Missalibus Romanis et « Franciscanis » apparent (1).

Exemplar quo antiquius invenire non potuimus, est Missale Ambrosianum anni 1475: « Impressum in alma civitate Mediolani, MCCCCLXXV decimo Kalendas Aprilis, per Antonium Zarothum parmensem ». Alia Missalia sunt anni 1486: « Impressum Mediolani per Leonardum Pachel et Ulderichum Scinzenzeler. An. Dom. MCCCCLXXXVI Kal. Augusti »; anni 1488: « Missale secundum consuetudinem S. Ambrosii, impressum Mediolani per Magistrum Antonium Zarotum parmensem. An. Dom. 1488 Calendis martiis »; anni 1494, (in exemplari consultato deerat ulterior indicatio); anni 1499: « Impressum Mediolani per magistrum Leonardum Pachel. An. Dom. MCCCCLXXXXVIIIJ die XXVII Augusti »; anni 1515: « Missale secundum ordinem sancti Ambrosii, impressum Mediolani per Zanotum de Castelliono... MCCCCCXV die XV Octobris »; anni 1548: « Missale secundum institutionem sanctissimi Pastoris Mediolanensium Ambrosii. Mediolani impressum per Io. Ant. Castellioneum... 1548 »; anni 1560: « Missale iuxta morem sanctissimi doctoris et pontificis Ambrosii noviter impressum. Mediolani imprimebat Innocentius Liconiarius Mediolanensis impressor... a nato Christo MDLX ». — Cum his concordat aliud manuscriptum anni 1496 Bibliothecae Capitularis Mediolanensis, n. *66*.

In Kalendariis festum S. Francisci indicatur vel simpliciter: *S. Francisci Confessoris* (edd. 1494 et 1515), vel accuratius (scil. ad distinguendum Commune Confessoris Sacerdotis) hoc modo: *S. Fran-*

(1) Cf. E. Bruning, O. F. M., *De vroegere Mis-formulieren op de feesten van Sint Franciscus vóór het jaar 1570*, in *Collectanea Franciscana Neerlandica, uitgegeven bij het zevende eeuwfeest van Sint Franciscus' sterfdag, 1226-1926*, 's-Hertogenbosch 1926, 109-110.

cisci Levitae et Confessoris (edd. 1488, 1499 et 1548); editio 1486 habet: *S. Francisci Confessoris, et iacet ad Sisam* [Assisii]; editio 1475 cum fere omnibus manuscriptis saeculi XV habet: *S. Francisci Confessoris, qui fundavit Ordinem (Fratrum) Minorum.*

Partes propriae desumptae sunt ex Missali « secundum consuetudinem Curiae Romanae »:

Oratio super Populum: *Deus qui ecclesiam,* etc. (vide supra, 42).
Epistola: Ad Gal. 6, 14-18: *Fratres, mihi absit gloriari.*
Evangelium: Matth. 11, 25-30: *Respondens Iesus dixit: Confiteor tibi, Pater.* Editio 1488 et 1560 pericopam alio modo incipit: *Elevatis Dominus Iesus oculis in caelum, dixit: Confiteor tibi, Pater.*
Oratio super Oblatam: *Munera tibi, Domine, dicata,* etc.
Oratio post Communionem: *Ecclesiam tuam, Domine,* etc.

Ceterae Missae partes, quae ex Communi sunt sumendae, non indicantur. Sed error celebrantis exclusus erat, quia ritus Ambrosianus pro Confessore non Sacerdote unum solum formularium habet: *Vir iste.* Duae solae partes dantur, quae sunt omnino propriae hoc sensu, quod neque ex Proprio Romano, neque ex Communi Ambrosiano desumptae sunt: *Antiphona post Evangelium,* et *Praefatio.* Quarum prior in edd. 1475, 1486, 1494 et 1499 indicatur: *Erit iustus tamquam lignum fructiferum, quod plantatum est secus decursus aquarum.* In aliis editionibus nihil indicatur, et ideo supponitur hanc Antiphonam sumendam esse de Communi, nempe *Confiteantur Domino,* uti de facto editio 1560 expresse dicit: « Quae desunt, accipe ex Communi unius Confessoris ».

Praefatio in edd. 1475 et 1486 adhuc est illa codicis Scaccabarothi et Palat. lat. *506: Qui meritorum praerogativa;* in ed. 1494 nil indicatur. Sed quando post approbationem Sixti IV diffundebatur nova Praefatio S. Francisci: *Qui venerandum Confessorem,* illa antiqua: *Qui meritorum praerogativa* relinquitur, et ponitur nova, quam invenimus in edd. 1488, 1499, 1515 et 1548, necnon in MS. citato Biblioth. Capitularis, h. *66,* anni 1496 [1]. In ed. 1560 iterum resumitur Praefatio: *Qui meritorum praerogativa,* et utraque disparet in Missali Ambrosiano reformato anni 1594, de quo postea.

Operae pretium videtur hic evulgare totum textum antiquae Praefationis: *Qui meritorum praerogativa,* non solum quia quaedam pau-

---

[1] Sixtus IV hanc Praefationem vivae vocis oraculo approbavit die 13 Novembris 1482: «... concessit quod Fratres in die sancti Francisci et Stigmatum eiusdem possint dicere Praefationem propriam in Missa ». Cf. *Monumenta Ordinis Minorum,* Salmanticae 1506; Tract. I, fol. 63a. Prima vice, ut videtur, impressa est in Missali Romano quod anno 1482 Venetiis prodiit apud Octavianum Scotum. Cf. E. Bruning, l. c. 99-101.

cae variationes habentur in variis manuscriptis et editionibus, sed praesertim quia Missalis Ambrosiani editiones an. 1475, 1486 et 1560 nonnisi paucissimis in locis prae manibus habentur.

A indicat variationes e MS. cit. Orrici Scaccabarothii n. *193,* f. 59r.

B variationes e Missali Ambrosiano, Pal. lat. *506,* f. 197v.

C variationes e Missalibus Ambrosianis, impressis Mediolani annis 1475 et 1486.

D variationes e Missali Ambrosiano, impresso Mediolani anno 1560.

Aeterne Deus. Qui meritorum praerogativa multiplici, miraculorum potentia mirabili, premiorum gloria (a) *ineffabili, beatum Franciscum, tui nominis confessorem, tua gratia sublimasti; qua nudi Christi nudipes* (b) *sequens vestigia, tamquam luminare magnum luce verbi et operum mundum illuminans, innumeras* (c) *utriusque sexus multitudines duxit ad Christum. Hic fide fervens, spe stabilis, caritate praestabilis, patientia fortis, humilitate praeeminens, pietate affluens* (d), *spretis caducis honoribus, carnis respuit delicias* (e), *relictis transitoriis divitiis, novae et arctae vitae arduum et asperum iter aggressus, tenui victu contentus* (f), *unica paupere tunica contectus, dux Minorum et primus pater, pauperrimam amplectitur paupertatem* (g). *Ieiuniis, vigiliis, orationibus* (h), *laboribus hic corpus* (i) *macerans, Christo Cruci confixus, passionis ipsius stigmatibus decoratur* (k); *miris insuper virtutibus hic coruscans* (l), *mortuos suscitat, daemones fugat, sanat leprosos, curat paralyticos, claudis gressum, caecis visum, mutis loquelam reddit, aquam convertit in vinum* (m). *O miracula insignia, cunctis populis praedicanda* (n). *Hic* (o) *denique post laudabilem sanctae conversationis perseverantiam, carnis deserens claustrum, coronandus aureola, caeleste migrat ad regnum. Per Christum* (p) *Dominum nostrum.*

Auctor huius Praefationis legerat fortasse Fr. Thomae de Celano *Vitam I S. Francisci* (1) vel saltem *Legendam chori* (2). Neutram vero directe adhibuisse, sed ad locos certos earumdem potius allusisse videtur. Quae tamen res, per se satis ex adnotandis patens, quoad singula verba certo affirmari vel monstrari eo minus potest, quo et in Praefatione et in Celanensi plures S. Scripturae citationes potius implicitae occurrunt. Conferas v. gr. l. 5 cum I Cel. n. 123, l. 13: *utriusque sexus pene innumerabilis multitudo;* qui locus componitur ex Iudic. 16,

(a) C gloriaque.. (b) A qua nudipes nudi Christi, D qua Christi nudipes. (c) A innumeram... multitudinem. (d) *In A sequitur:* placidus moribus, honestate compositus, *quae postea deleta sunt.* (e) D carnis despectis deliciis. (f) AC contemptus. (g) A amplectitur pauperrimam paupertatem. (h) B *om.* (i) ACD corporis hic. (k) A insignivit. (l) C coruscat. (m) *In A sequitur:* adiuvat naufragantes, *quae postea deleta sunt.* (n) O miracula... praedicanda, *in margine apud* A. (o) D *om.* Ieiuniis *(l. 11)* — Hic. (p) D eundem.

(1) Cf. editionem ap. AF X, 5-115.

(2) L. c. 119-26.

27 et II Paral. 4, 18. Cf. etiam I Cel. 36, l. 14 ss. — Ad l. 6 vide I Cel. 83, l. 1 ss. et praesertim l. 6-7. -- Quoad miraculorum conspectum l. 13-5, vide *Leg. chori,* n. 10, l. 1 ss.: *Miraculorum luce coruscans* etc. et n. 15, l. 1 ss.; hic Praefatio pressius sequitur hanc *Legendam* quam *Vitam I,* n. 119, l. 15 ss.; 121, l. 3 ss. — In mortificationibus S. Francisci recensitis l. 9-12, nonnisi valde obiter ad *Leg. chori,* n. 6 (et n. 3) respexit, quemadmodum etiam pro sacris stigmatibus l. 12-3; cf. *Leg. chori,* n. 11. — Praefationis auctor, uti et Celanensis, regulas « *Cursus* », id est prosae modulatae et numeratae, perfecte secutus est.

Reformationes Liturgiae Romanae, profluentes e Concilio Tridentino, etiam in ritu Ambrosiano influxum suum exercuerunt. S. Carolus Borromaeus, qui tot res in sua dioecesi ad meliora reduxit, Liturgiae quoque reformationem inchoavit. Opus autem ad terminum duxit qui ei succedebat Archiepiscopus Caspar Visconti: anno 1594 editum est Missale Ambrosianum reformatum. Bibliotheca Ambrosiana conservat sub siglo *Q. 102, Sup.* Missale manu scriptum in charta, ut videtur saeculi XVI exeuntis; sine numeratione. Initio habes hanc inscriptionem: « Missale Ambrosianum ex altero Ms. perantiquo transcriptum... *pro emendatione Missalis Ambrosiani* cum additionibus manu S. Caroli, Petri Galesinii, et aliorum ». Manus recens (Mgr. Ceriani) addidit: « Non S. Caroli, facta sub Archiepiscopo Hieronymo Vicecomiti ex titulo Reverendissimo Arch... Cardinalis S. Caroli opus... [?] ». Ultima verba sunt illegibilia. Scriptura originalis facta est incausto nigro, emendationes posteriores scriptae sunt atramento rubro. Missae S. Francisci formularium a moderno in paucis tantum differt. Ingressa (Introitus) hic prima vice expresse indicatur: « *Vir iste,* de Communi unius Confessoris non Sacerdotis »; Versus Alleluiaticus: *Euge, serve bone;* Evangelium est illud Matthaei, 11, 25-30, sed cum introductione illa: *Elevatis Dominus Iesus,* quam etiam habebant editiones impressae annis 1488 et 1560; Antiphona post Evangelium: *Similabo eum viro sapienti, qui aedificavit domum suam supra firmam petram.*

Praefatio propria deseritur et indicatur « de Communi »; cetera sunt ut in dispositione praecedenti. Omnino equales sunt editiones factae Mediolani apud Io. Ambrosium Sirturum anno 1640, et editio Archiepiscopi Pozzobonelli anni 1751. Ultima editio « typica » Missalis Ambrosiani anni 1902 duo sola puncta mutavit: Versus Alleluiaticus et Antiphona post Evangelium non amplius sunt: *Euge serve,* et *Similabo,* sed sumuntur de Communi, ita ut retinuerit, tamquam partes proprias, tres Orationes (super Populum, super Oblatam et post Communionem), necnon Epistolam et Evangelium. — In hodierna legislatione liturgica festum S. Francisci est « Solemne maius », quod plus minusve aequivalet nostro « Duplex maius », et habet « Credo ».

Ad complementum huius studii sequitur tota Missa uti habetur in moderno Missali Ambrosiano.

Ingressa (de Communi). *Vir iste custodivit in saeculum veritatem Domini, fecit iudicium iniuriam patientibus, et escam dedit esurientibus* [1].

Gloria in Excelsis Deo.

Oratio super populum. *Deus qui ecclesiam tuam... participatione gaudere. Per Dominum.*

Lectio (de Comm.) [2]. Eccli. 31, 8-11: *Beatus vir qui inventus est... in ecclesia sanctorum.*

Psalmellus (de Comm.). *In memoria aetérna erit iustus: ab auditione mala non timebit.* Vers. *Beatus vir qui timet Dominum: in mandatis eius cupiet nimis.*

Epistola ad Galatas, 6, 14-18. *Fratres mihi autem absit... cum spiritu vestro, fratres. Amen.*

Hallelujah [3] (de Comm.). Vers. *Confessus es bonam confessionem coram multis testibus. Hallelujah.*

Evangelium. Matth. 11, 25-30: *In illo tempore, respondens Iesus, dixit: Confiteor... et onus meum leve.*

Antiphona post Evangelium (de Comm.) [4]. *Confiteantur Domino misericordiae eius: et mirabilia eius filiis hominum: et sacrificent sacrificium laudis.*

Oratio super Syndonem (de Comm.). *Adesto Domine... precibus adiuvemur. Per Dominum.*

Offertorium (de Comm.) *Veritas mea... exaltabitur cornu eius.*

Credo. — Oratio super Oblatam. *Munera tibi, Domine... culparum labe purifica. Per Dominum.*

Praefatio (de Comm.) *Aeterne Deus: Et gloriam tuam profusis precibus exorare: ut sancti tui Francisci, Confessoris, patrocinio nos adiuvante, debita nomini tuo servitute placeamus. Per Christum Dominum nostrum.*

Confractorium (de Comm.) [5]. *Qui me confessus fuerit coram hominibus, et ego confitebor eum coram Patre meo, qui in caelis est.*

Transitorium (de Comm.) [6]. *Fidelis servus et prudens... tritici mensuram.*

Oratio post Communionem. *Ecclesiam tuam quaesumus... meritis et exemplis. Per Dominum.*

Romae. P. Eliseus Bruning, O. F. M.

---

(1) In ritu Ambrosiano Ingressa (Introitus) non habet Psalmum.

(2) Lectio in Missis privatis omitti potest.

(3) Ritus Ambrosianus semper sequitur orthographiam: Hallelujah.

(4) De origine huius Antiphonae non conveniunt auctores; probabiliter cantabatur, dum catechumeni et poenitentes publici dimittebantur ante « Missam fidelium ».

(5) Confractorium dicitur (cantatur) immediate ante *Pater noster*.

(6) Transitorium dicitur loco nostrae « Communionis ».

DE FRAGMENTIS VITAE II S. FRANCISCI

AUCT. FR. THOMA CELANENSI

IN CODICE PUPPIENSI SERVATIS

DE ALTERA RECENSIONE DICTAE VITAE II

Castellum pinnis, defensionis ergo, ornatum, saeculo XIII a comitibus Guidi de Puppio, alias « de Battifolle », dominis olim regionis Clusentini (*Casentino*) constructum, hodie adhuc pulchre ac firme eminens in oppidulo quod Puppium sive Popium, vernacule *Poppi*, nuncupatur, ad radices montis Alvernae sito, servat bibliothecam pretiosam ob complura manuscripta et incunabula (quae audiunt) artis typographicae primitivae. Coaluit haec collectio, plures etiam libros complectens, e legato comitis Fabricii Orsini-Rilli, patricii Romani, bibliophili insignis et collectoris assidui cum codicum manu scriptorum (1) tum librorum, qui Puppii ultimo vitae suae annos degens, communi sive municipio « donatione inter vivos » an. 1825 bibliothecam suam legavit. Cui an. 1866 ex aliquibus conventibus lege civili abolitis alia suppellex accessit, praesertim Patrum Ordinis Campi Maldoli sive forma vulgari usitatiore Camaldulensis (2). In fato castello modo, inde a mense iulio an. 1926 usque ad octobrem currentis anni, ob centenarium VII ab obitu S. Francisci, in vicino monte Alverna, ipsi prae

(1) Hos descripsit Gius. Cipriani, ap. Mazzatinti, *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*, VI, Forlì 1896, 128-50. — Qui catalogus una cum oratione et dissertatione G. Coggiola [v. nota 2] an. 1925 denuo typis prodiit, cum Princeps Hereditarius regni Italiae Puppium sollemni pompa inviseret: Ol. Fanfani, *Inventario dei manoscritti della bibl. com. di Poppi*, Firenze 1925, in-8°, 32 pp. — Laudato cl. viro Olinto Fanfani, fatae bibliothecae praeposito, hisce e corde gratias dicimus ob summam, qua erga nos usus est, comitatem.

(2) Cipriani, 128. G. Coggiola, *La biblioteca comunale di Poppi*, in *Rivista d. biblioteche e degli archivi*, XXV, Firenze 1914, 98-110. Giov. Mercati, *Codici del conv. di S. Francesco in Assisi nella Bibl. Vaticana*, in *Miscellanea Fr. Ehrle*, V, Roma 1924, 83-87, 98, 103-10.

caeteris caro, stigmatibus an. 1224 insigniti. collecta est « expositio librorum Franciscanorum », varia et multiplex.

Nobis vero hic agendum est de uno tantum codice huius bibliothecae, immo, ut dolentes verum fateamur et accuratius dicamus, de solis duobus foliis membraneis, quae in hoc codice *num. 13,* bibliopegorum more, ad custodiam posita fuerunt.

Est membraneus, in-4°, cm. 30×22,05, scriptus saec. XIII, binis columnis, initialibus ornatis diversicoloribus, simplici sed eleganti stylo. Continet Lexicon Papiae; Incip.: *Fili carissime debui;* expl.: *ergo mente pia pro me rogitate Papia.* Fol. 1 ipsius codicis, sive primi quaterni, caeterum vacans, in verso notulam prae se fert, ab amanuensi posteriore, scriptura cursiva additam: *Domini fratris Gentilis Cardinalis.*

Liquet (1) ergo codicem olim fuisse Fr. Gentilis de Monte Florum, O. F. M., qui olim lector in Curia, purpura insignitus est a Bonifatio VIII, 2 mart. 1300, legatum egit SS. Pontificis in Hungaria, obiitque Lucae (2) 27 oct. 1312 (3). — Nulla signa, nec fasciculorum numerationem ullam etc. (4) exhibet codex, e quibus inferri liceat eumdem olim conventus S. Francisci Assisii fuisse (5). In Inventario bibliothecae huius conventus an. 1381 exemplar Lexici huius comparet (6); sed animadvertendendum est, alterum quoque an. 1380 inter codices armarii Portiunculae exstitisse (7).

Cardinalis Gentilis, ex Hungaria iam reversurus, a Clemente V iussus est thesaurum Ecclesiae Romanae Perusio Avinionem deferre, parte eius in basilica S. Francisci Assisii recondita. Assisii et Perusii Gentilis ob hunc finem moratus mense martii 1312, hinc Senas, inde

(1) Iam ex eo quod saec. XIII-XVI praeter nostrum Fr. Gentilem solus Gentilis de Sangro, an. 1378 ab Urbano VI promotus inter purpuratos patres S. E. R. recenseatur; Eubel, *Hierarchia,* I², 23. Hic (cleri saecularis) cum aliis quatuor, eo quod contra Urbanum VI conspirassent, eodem iubente, interfectus est decembri 1386.

(2) Cf. Fr. Ehrle, ap. ALKG, I, 232 ss.; idem, *Historia Bibliothecae Roman. Pontificum,* I, Romae 1890, 10 ss.; Baluzius, *Miscellanea,* ed. Mansi, Lucae 1764, IV, 617 s.

(3) Eubel, I, 13: Marianus, *Compend.* ap. AFH II, 626 s., 630. Marianus erronee eum Assisii obiisse dixit, quia ibi in basilica S. Francisci magnifico sepulcro tumulatus est, quod videsis v. gr. ap. Beda Kleinschmidt, *Die Basilika S. Francesco,* I, Berlin 1915, 123. De praedicta legatione, an. 1307-12, cf. praesertim *Monum. Vaticana histor. regni Hungariae illustr.,* Series I, t. II, Budapestini 1885, 2 ss.

(4) De his disseruit Mercati, l. c. 83 ss.

(5) Rilli plura MSS. huius conventus possederat; l. c. 98-110. Septem vel saltem quinque alia e Puppiensibus MSS. olim istius conventus fuerunt; l. c. 107-10.

(6) L. Alessandri, *Inventario d. ant. bibl. di S. Franc. ... nel 1381,* Assisi 1906, p. 30, n. CXLVIII: *cum postibus et catena.*

(7) L. c. p. 153, n. XXXIII: *Papias in magno volumine, de bona lictera* etc.

Lucam thesaurum advexit. Lucae morbo correptus, supremam obiit diem. Ibi thesaurus Papae mense iunio 1314 misere direptus est; thesaurus vero ipsius Cardinalis Gentilis mox post eius mortem item dispersus, sed iubente Clemente V, iterum quoad fieri potuit collectus, denuo 2 dec. 1314 spoliatus et sparsus est (1).

Ad hoc volumen compingendum adhibita sunt folia magni cuiusdam codicis *Vitam II S. Francisci* a Fr. Thoma Celanensi an. 1246-47 conscriptae, qui codex sic destructus fuit, ut existimamus, in obsequium decreti Capituli generalis anni 1266, quod Legendas S. Francisci ante *Legendas maiorem* et *minorem* a S. Bonaventura compositas delendas esse statuerat (2). Qui volumen isto modo compegit et conglutinavit, altera ex parte nobis saltem tria fere folia illius codicis servavit, ea pro protegendo Lexico Papiae, iuxta artis suae morem, adhibens.

Rectius de duobus quam de tribus fragminibus sermo fieret, quia agitur de duobus foliis in initio codicis sibi cohaerentibus sive de folio duplici et de altero folio unico in codicis fine.

Singulae singulorum foliorum paginae binis columnis constabant, ita ut hoc folium duplex columnas octo primitus haberet. Bibliopegus autem saeculi XIII columnas extremas lateris sinistri huius folii, quod multo grandius erat quam Lexicon Papiae, ex integro resecuit, i. e. columnas quae in vero suo situ et ordine erant columnae VI et VII. Folium autem hoc duplex non folium medium seu IV et V cuiusdam quaterni fuerat, sed folium III et VI, id quod e lacuna textus *Vitae II* inter columnam IV et V elucet. — Columnas autem sex superstites huius folii numerabimus, secundum ordinem earum, ut nunc exstat, columnas I-VI. — Ne vero confusio oriatur, P. Eduardum secuti (3), columnas V^{m} et VI^{m} huius folii duplicis itidem fragmentum secundum nominabimus.

Bibliopegus insuper hoc folium duplex invertit, ita ut illud lecturus modo totum codicem invertere debeat. Non solum columnas VII et VIII integras resecuit, sed etiam margines superiores et inferiores; cum inferioribus autem marginibus etiam 3 lineas textus abscidit. — Columna scripta larga est 9,05 ctm.; margo exterior 6 ctm. metitur, spatium inter binas columnas 2,05 ctm.; margo interior 4,05 ctm. Margines superiores et inferiores relati ad exteriores saltem 8 ctm. largi fuisse computari possunt. — Omnibus ergo pensitatis, folia huius codicis *Vitae II* has olim mensuras habuerunt alt. 52, lat. 32 ctm. Ut ergo formae *Lexici Papiae:* 30×22,05 coaequarentur, undique resecandus fuit codex *Vitae II*, et in hoc folio duplici columnae VII et VIII integrae abscissae sunt.

Ut accurate explicemus ordinem textus *Vitae II* servati in hoc folio, dicendum est primum tibi occurrere in antica parte colum-

(1) Ehrle, *Hist. Bibliothecae*, I, 15; ALKG I, 236s.

(2) Textum v. gr. ed. A. G. Little, AFH VII, 678.

(3) p. 52, nota 1.

nam VI^m^, iuxta hanc autem I^m^ et ulterius II^m^; in postica vero parte dictis columnis ex adverso correspondentes habentur columna V, IV et III. In medio ergo folii duplicis, a bibliopego inversi, adest columna I et IV, per quas medias filum suum deduxit, ita ut columna IV, quia in parte postica scripta est, legi possit tantummodo folium hinc inde volvendo. — Columna I et II in parte antica folii integri aderant, et in parte postica columna III et IV. Quamobrem textus in columnis I-IV servatus, continuus est, exceptis lineis trinis infimis, quae resectae fuerunt. Pars altera minor eiusdem folii duplicis, columnas V et VI adhuc praebens, in quaterno primitivo codicis folio priori cohaerebat. Hinc factum est, ut textus in columnis V et VI servatus a praecedenti textu maiore lacuna separetur, et textus in his duabus columnis servatus continuus non sit, quia integra columna, iuxta V^am^ olim scripta, abscisa fuit, utique cum alia exstante in eiusdem parte postica.

Tertium fragmen nunc in fine codicis exstat, folio unico constans. Hoc a ligatore antiquo eodem malo modo immo peiore tractatum fuit. In utraque enim ipsius parte servata est columna integra, demptis lineis aliquibus tam in summo quam in infimo, atque pars columnae, paulo plus quam media (larga haec est 6 ctm., dum revera habuit 9,05 ctm.). — Conicere fas est etiam hoc folium olim duplex fuisse, i. e. 6 columnas scriptas habuisse; altera ipsius pars postea deperdita fuisse videtur. Hoc opinamur accidisse antequam codex saec. XIX ineunte tectus est novo operculo, quod constat duobus assiculis ligneis, coniunctis in dorso pelle fusca, clavis aëneis infixis. Hoc quod superest folium aliquando infectum est humiditate, quae alteram ipsius partem forsitan plane vastaverat. — Ordine textus *Vitae II* considerato, adsunt integrae (sed, uti diximus, supra et infra resectae) columnae VII et X totius Puppiensis fragmenti, dimidiatae autem columnae VIII et IX, quas ergo numerabimus I^m^, II^m^, III^m^ atque IV^m^ fragminis tertii.

Quoniam ergo, ut vidimus, codex *Vitae II* sic misero exitio traditus formae maioris fuerat quam Lexicon Papiae, bibliopegus haec membrana resecuit, eadem novo fini coaequando et adaptando, ita ut etiam ipsorum textus mutilus evaserit. Hic ergo horum trium fragmentorum, quibus siglum **Pu** indimus, tenor [1]:

I Fragmentum constat quatuor columnis, binas enim columnas singulae codicis paginae comprehenderant. — I columna incip.: [*volun*]-*tate id factum noveritis* = num. 22, l. 13 [2] [Alenc. p. 185, l. 29]; expl.:

---

(1) Haec iam descripsit et pro textu recensendo adhibuit R. P. Ed. Alencon., *S. Franc. Ass. Vita et Mirac.*, Romae 1906, p. LXV s. Sed ab eo diligenter notatis plura addi possunt debentque.

(2) Citamus numeros horumque lineas in singulis numeris sive paragraphis separatim numeratas novissimae editionis ap. AF X, 144 sqq. Addimus insuper, pro legentium commodo, inter uncos paginas et lineas editionis a P. Eduardo curatae, in qua paginarum, non paragraphorum lineae numeratae fuerunt.

non sinet. Caritatis = n. 24, l. 17 [p. 187, l. 10]. — Tunc ima pars folii, quia maius erat Lexico, cultro compactoris resecta fuit, scil. l. 17-19: *et pacis-conspectu eius.*

II columna autem incip.: *florebit, nec odorem vite* = n. 24, l. 19 expl.: *pravitatis videntes* = n. 26, l. 8 [p. 189, 10]. — Tunc reliquam partem columnae cultri ictus item abstulit, nempe duas lineas editionis, l. 8-10 usque: *perfectionis* = n. 26, l. 10 [p. 189, l. 13].

Columna III et IV scriptae sunt in latere verso eiusdem primi folii sive fragminis. — III columna incip.: *illius. Eius, inquam* = n. 26, l. 10 [p. 189, l. 13]; expl.: *multos dies religionem libens* = n. 28, l. 19 [p. 191, l. 1]. Quemadmodum in parte folii antica, ita quoque necessario in postica extremae lineae amputatae sunt, scil. l. 19-21, usque: *singularitas.*

IV columna incip.: *que nichil aliud* = n. 28, l. 21 [p. 191, l. 4]; expl.: *que dum suis viribus* = n. 30, l. 22 [p. 192, l. 25]. Extremus limbus membranae etiam hic subscisus fuit. -- Columnae ergo I-IV in sola parte inferiore recisae sunt; secus integrae servatae sunt.

II fragmentum, caeteris brevius, duas solas columnas exhibet, et ipsas cultro resectas. — I columna incip.: [*appropin*]*quat pater et quamplurimum* = n. 50, l. 5 [p. 209, l. 2]; expl.: *versantem cenum vi*[*dere*] = n. 54, l. 11 [p. 213, l. 7]. - Sed statim notes oportet in Pu num. 52 et 53 integros omissos esse. — Tunc II columna, pluribus resectis, incip.: *divitias aggregaret* = n. 55, l. 16 [p. 214, l. 2]; expl.: *Respondit: Ex* = n. 59, l. 7 [p. 216, l. 2].

III fragmentum, quemadmodum primum, quatuor columnas continet; attamen peiore in statu est hoc fragmen, quia columnae II et III resectae fuerunt ad latus, a summo ad imum usque, unde paulo plus quam media parte harum linearum servata, voces aliquot integrae desunt earumque particulae sive litterae. Insuper supra et infra per medias lineas ductus cultellus, has etiam in transversum dissecuit, hic apices superiores, illic inferiores relinquens in sic detruncata membrana.

I columna ideo incip.: *(prandium die quadam paupertatem beate Virginis com)memorat* haec vox prima est quae integra [1] exstat = n. 200, l. 6 [p. 319, l. 10]; expl.: *Gravabatur perni(mium);* sed *perni* tantum integris litteris adest, sequiturque ultima linea cuius litterae partim subsectae sunt: *mium longo iam tempore illas debita devotione* = n. 202, l. 7 [p. 320, l. 26]. — Sequentia vocabula cum infima et summa columnae utriusque parte, l. 7-8: *fraudatas - vero quodam* denuo cultri ictus penitus sustulit. Ideoque

II columna incip.: *cum* [2] *celebrare vellent fratres* = n. 202, l. 9 [p. 320, l. 29]; reliquae huius lineae voces abscisae sunt, uti et in sequentibus huius et III columnae lineis; insuper anguli superiores et inferiores membranae usu contriti fuerunt; expl.: *ibi debebat institui* = n. 204, l. 10 [p. 322, l. 16].

---

(1) Excepta prima eius particula.

(2) Lineae, rectius mediae lineae praecedentis reliquiae minores sunt, quam ut voces secure erui queant.

III columna, quae ad latus item secta est, quia in parte postica folii scripta est et columnae II correspondet ex adverso, incip.: *partibus aggregari* (quarum vocum litterae partim tantum adsunt), sive potius integris verbis incip.: *perfectionem in observantia* = n. 204, l. 13 [p. 322, l. 20, resp. 21]; expl.: *Dei audirent sed non mi*[*nus*] integris litteris, sive mutilatis: *(in celum oculis, ubi cor)* = n. 207, l. 7 [p. 324, l. 11 resp. 13].

IV columna quae lineas integras habet, quia e regione est columnae I, sed item supra et subter concisa fuit, litteris truncatis incip.: *circulum fecit,* sive potius litteris integris: *Expectantibus illis beatum patrem* = n. 207, l. 8 resp. 9 [p. 324, l. 16 resp. 17]. Explicit litteris illaesis: *Vidit aliquando,* sive laesis: *celesti oraculo* = n. 209, l. 3 [p. 326, l. 3 resp. 4].

Membra ergo tantum disiecta, eaque saeve detruncata, is qui Lexicon hoc Papiae compegit, nobis, contra intentionem suam veram, nam destruere non vero servare volebat, ita his in foliis conservavit. Quae, si plures alii codices integri Vitae II exstarent, non tanti essent facienda; ut autem modo res se habet, attentam examinationem efflagitant.

In Pu servatae sunt hae *Vitae II* paragraphi. In I fragmento: num. 22 (limbus extremus solus), 23, 24 (paucis resectis), 25, 26 (paucis demptis), 27, 28 (paucis excisis), 29, 30 (ultima particula deest). — In II fragmine, quod lacinia est caeteris dimidio minor, num. 50 (maior ipsius pars), 51, 54 (fere integri), n. 55 (extremum membrum), 56, 57, 58, 59 (dimidia parte deleta). — In III fragmento supersunt num. 200 (altera pars), n. 201, 202 (aliquibus recisis, sed paucis), 203, 204 (aliquibus locis praecisis), 205, 206, 207 (paucis excisis), 208. Subsunt demum duo priora verba vel VII atque VIII num. 209. — Si simpliciter numeros numeris comparaveris, intelliges quam exigua pars *Vitae II* in Pu supersit, nam ei insunt soli num. 25 (iique non integri) e 224 quos universim *Vitae II* complectitur.

Fragmina tria Puppiensia [= **Pu**] laciniae sunt cuiusdam codicis grandis, accurate et pulchre scripti, characteribus gothicis magnis, erectis, bene efformatis, in membranis bonis, binas columnas complectentibus, ab amanuensi Italo, ut formae litterarum ostendunt, non diu post medium saeculi XIII, et uti codicis mensurae amplae innuunt, ante an. 1266.

Codex olim has mensuras prae se ferebat: altit. circiter 52 ctm. erat; latit. erat 32 ctm. Columnae scriptae integrae latae erant et sunt 9,05 ctm. — E contra codicum parvorum **A** = Assisanus n. *686* et **M** = Massiliensis Musei Franciscani, qui soli *Vitam II* integram continent [1], hae sunt mensurae, A: ctm. 14×10,5; M vero: ctm. 18,08×13,02. — In

---

(1) Cf. P. Eduardus, l. c. p. LIXs.

Pu tituli capitum seu potius Rubricarum generalium minio scripti sunt; litterae initiales item rubricatae sunt, per tres lineas textus et in marginem excrescentes.

Quoad formam externam Pu ergo codicem M, a calligrapho perito exaratum, multoque magis codicem A, ab amanuensi litteras minutas, deformes, non perspicuas effingente conscriptum longe superabat. Codex Pu ornamento esse poterat cuilibet armario librorum, licet in foliis superstitibus nulla ornamenta prostent; e forma sua curata et grandi nescio quemnam adspectum officialem (quem dicunt) prae se tulisse videtur hic codex, cum integer olim constabat et in armario inter plures alios codices eminebat.

Quae proprietates, post decretum anni 1266, ipsum exitio certiori devovebant. Cum mox postea bibliopegus Lexicon Papiae compingeret, non iam integrum codicem Pu, licet iam dissutum, ad manus habuisse videtur, sed folia ipsius confuse permixta, quae, quia bonae membranae erant magnitudinisque non communis, ideoque valoris pretiique non exigui, igni non fuerunt tradita, sed saltem in alium usum destinata. Sic factum est, ut bibliopegus non duo folia continua subsequentia arriperet, sed quae casu ad manum sibi venerunt, e duabus partibus *Vitae II,* ex initio vel paulo inferius atque e fine miserandi codicis.

Magna cura formae litterarum, ut diximus, hic codex exaratus fuerat, in membranis quae saeculorum usui restitissent, cum improvisum illud decretum anni 1266 ei interitum paravit. Forma ipsarum litterarum codicem ante hoc tempus scriptum esse sat clare manifestat, quare nexum praefatum inter decretum illud et codicem nostrum, quem coniectando assecuti sumus (nulla enim probatione externa confirmari potest) eo vel maiore iure asserere non dubitamus, quia de facto folia dissuta et disiecta codicis Pu in compactione Lexici Papiae adhibita sunt, quod non solum saeculo XIII exaratum fuerat, sed et usui Cardinalis Gentilis inservivit, qui iam an. 1312 supremum obiit diem.

De textus Vitae II in Pu servati forma.

Iam ipsum textum codicis Pu cultello ferreo ideoque sensus experte, sed inhumana manu bibliopegi impresso et ducto, dilaniati inspiciamus. — Post finem num. 22 sive capituli XV, librarius, absque novo titulo, nullo speciali signo, saltem paragraphi, immo nulla nova linea incepta, licet membrana larga et lata ipsi pateret, illico subiunxit numerum 23. Sed in margine externo ad num. 23, l. 7, ad: *Videbat tunc* etc., id est in media ferme hac paragrapho, adiecit: « *III* »; item in num. 24, l. 5, ad: *Surgit a somno* in margine adnotavit: « *IIII* »; ibid. l. 13, ad: *Recognoscent* in eodem margine notavit « *V* ». Similiter ad initium numeri 25, qui eadem in linea prose-

quitur absque ullo divisionis signaculo, in margine notavit « *VI* »; item n. 25, l. 9 ad: *Praedicatione finita,* in marg. habes « *VII* »; ibidem l. 16 ad: *Placuit in oculis* in margine notatum est « *VIII* ».

Quia numerus 25 (vel cap. XVII) claudit « primam partem » totius *Vitae II,* in duas partes valde inaequales divisae, amanuensis Pu in fine praedictae paragraphi subnotavit minio: *Explicit primum opus. Introitus ad secundum opus.* Sequitur statim in Pu num. 26. Sed « Introitu » illo non obstante, Pu in margine externo numerationem suam propriam adhuc continuavit. In initio numeri 26 in margine adiecit « *IX* »; ibidem, l. 10 ad: *Eius, inquam* in margine posuit: « *X* ». Deinde vero Pu tales numeros marginales omnino omisit.

Quam ob causam librarius hos postmodum neglexerit, difficile non est dictu. Puto etenim, quia nulli verae enumerationi in re utcumque fundatae responderint. Supersunt nobis soli numeri III-X. E modo eosdem apponendi computare et inferre licet, numerum II adnotatum fuisse ad medium paragraphi 22; I ergo fuisset in initio eiusdem paragraphi. Sed probabilius opinamur II fuisse additum in initio numeri 22 et I in initio numeri 21, qui brevis est, et qui prae se fert rubricam generalem capita XV-XVII complectentem. Dubitare enim non licet, quin etiam rubrica ista ibidem in Pu adfuerit.

Scriba ergo codicis Pu ab initio *Vitae II* usque in num. 26 rubricas illas generales in diversas sectiones dispertivit; ad quod faciendum ex eo inductus fuisse videtur, quod textus sub istiusmodi rubrica generali collecti longiores erant, quam ut ullo conspectu comprehendi a legentibus possent. Qui textus profecto longiores erant ideo, quia librarius Pu capita a capitibus quomodolibet discernere neglexit, uti supra iam animadvertimus, eamdem rem quoad capita sequentia infra necessario expresse adnotaturi. Ne novam quidem lineam in singulorum capitum initiis librarius noster incepit. Quod eo magis mirandum est, quod membranas praegrandes habebat, quas in binas columnas dispertivit. E contra librarius codicis A qui parvulus est dicendus, in se et minimus comparatus codici Pu, quodcumque caput nova inchoata linea signavit, paucissimis casibus exceptis, initialique littera grandiore insignivit; quod et amanuensis M praestitit, cuicumque capitulo insuper titulum proprium praemittens. Attamen velut avarus consumptor membranarum suarum librarius Pu eo vel minus insimulandus est, quod margines valde latos et largos sui codicis intactos et vacuos magnificus iste amanuensis relinquere voluit, ad latera externa atque in summis infimisque membranis. In istis marginibus, si non ipsos titulos capitum, saltem eorumdem numeros, ubi capitula incipiunt, clarius ponere potuit.

Sed modo suo agendi, caput ad caput contrahendi, etiam contra rubricas quas A textui suo praefixit, librarius noster egit, immo

peccavit, nam in istis rubricis capita clare distinguuntur. Numeros ergo suos marginales serius recognoscens inutiles, quales reapse in ultima eorum serie nobis casu servata apparent, ex eo quod e prima parte seu e « *primo opere* » *Vitae II*, quam magnam divisionem ipse auctor clarissime invexerat, in « *secundum opus* » exorbitant, librarius noster deinceps addere supersedit.

Post num. 26 in Pu (uti in A et M) legitur Rubrica generalis, — immo generalissima totius *Vitae II*, quia nulla alia tot capitula amplectitur, — quae cap. I-XXIV (sive num. 27-54) comprehendit, minio pulchra grandisque scripta, quemadmodum aliae similes in Pu: *De spiritu prophetie quem beatus habuit Franciscus.* Titulos sequentium capitum II-IV (n. 28-30) Pu, pro more suo constanti, neglexit; item capitum XXII et XXIV (totum vero caput XXIII omisit). — Deinde adest in Pu rubrica generalis ante cap. XXVI (hoc cap. et XXVII-XXIX; n. 56-59 complectens): *De paupertate domorum.* — Sic ad tertium fragmen Pu iam devenimus, in quo eodem modo omissi sunt tituli capitum CLII-CLIV; n. 201-203, sed adest rubrica generalis ante caput CLV (hoc caput et CLVI-VII; n. 202-207 respiciens): *De pau[peribus dominabus*]. Etenim, uti supra diximus, huius columnae (II^{ae} fragmenti III) media fere parte toto in latere abscisa, desunt in Pu ea quae inter uncos posuimus. Deficiunt in Pu tituli capitum CLVI et CLVII (n. 204-207); adest autem rubrica generalis: *De commendatione regule fratrum,* praefixa capiti CLVIII (hoc et sequens cap. complectenti; n. 208 et 209).

E praemissis ergo apparuit, Pu singulorum capitum titulos particulares (quos M in textu habet) constanter omisisse, ad instar codicis A, quocum hac in re Pu penitus conspirat. A et Pu solas rubricas generales, plura capita complectentes, exhibent. Adest levissima variatio in rubrica ante n. 27, in qua A [1] et M scripsit: *b. Franciscus habuit,* sed Pu transposuit: *b. habuit Fr.* — Magis variat transitio ad « *secundum opus* »; nam A in textu habet: *Explicit prima particula. Introitus ad secundam.* Sed in elencho rubricarum et titulorum, quem A textui praemisit, omissa priore parte parvulae huius dictionis, altera sonat uti hic in Pu: *Introitus ad secundum opus.* At vero, non est cur admittamus Pu haec paucula verba e rubricis suis (si in Pu olim aderant, id quod supponere licet), expiscatum esse, sed recte et simpliciter dicemus, in hac brevissima transitione Pu ab A discordare, in caeteris vero rubricis generalibus textui insertis Pu cum A concorditer conspirare, dempta transpositione illa levissima duarum vocum supra relata; Pu autem titulos capitum singulorum omittens, a M qui eos in ipso textu habet, omnino dissonat.

---

(1) P. Eduardus, p. 189, lineas 23-4 inadvertenter uncis inclusit.

Iam ergo ipse textus in laciniis *Vitae II* in Pu servatis accurate est inspiciendus ([1]) Pu cum A consonat, contra M, in sequentibus: n. 23, l. 9: *posset;* 24, 4: *sub alas;* 25, 14: *vestrae;* 21: *Ecclesia;* 28, 7: *ter;* 28, 19: *post multos dies;* 29, 3: *in;* 30, 16: *regerens.* — Num. 51, 8: *nec* (quod Pu corr. e *non* *); 51, 12: *mei;* 56, 6: *Dei;* 58, 4: *esse;* 58,8: *tunc;* 59, 3: *proprietas;* 59,7: *fratris.* — Num. 200,10: *effulserit* * (sic habent A et Pu); 201,4: *caram illam* * habent A et Pu; 201,8: *semper;* 12: *ipso;* 16: *prevenirem;* 202, 1: *satis;* 15: *vos;* 204, 17: *omnem;* 205, 4: *eas Christo;* 208, 3: *illos;* 4: *eam;* 6: *sciri ab omnibus;* 15: *martyrio;* 17: *ferre.*

Attamen Pu cum M in pluribus convenit variantibus, in n. 22, l. 14: *servit;* 24,6: *haec;* 9: *a contradictione* *; 25,4: *Siquidem;* 13: *domine;* 14: *nobis;* 20: *cura;* 27,7: *praenarrabat;* 7: *quod;* 28,5: *non verbis;* 18: *hic;* 14: *hebdomada;* 15: *dixi;* 29,3: *quoddam* *; 4: *erat;* 30,6: *in prosperum;* 8: *pater;* 18: *eos;* 22: *viribus.* — Num. 50, l. 8: *feram;* 51,5: *posse;* 8: tibi *; 13: *etiam* *; 55, l. 17: *ad cursum;* 56,7: *suum* *; 57,3: *fieri;* 5: *non esse;* 5: *pariter;* 58,9: *publice;* 59,5: *pertransire.* — Num. 200, l. 9: *regiam;* 201, 4: *habens;* 17: *Oi;* n. 204, 14: *decore;* 16: *semper;* 18: *sancti;* 19: *firmiter;* n. 206,9: *Postquam factum sancto innotuit;* 9-10: *maximo;* n. 207, 9: *illis;* 11: *attonitis;* n. 208, 9: *ipsa;* n. 209, 3: *oraculo* *.

Explicite adnotamus in concordantiis supra relatis inter Pu et A adesse decem omissiones quorumdam vocabulorum, scil. in n. 25, l. 14 et 21; n. 28,7; 30,8; 58,8; 59,3; 201,8, 202,15; 207,6 et 17, itemque duodecim in locis inter Pu et M concordibus, scil. in n. 24,6 et 9; 25,13; 28,13; 29,4; 30,8; 51,5; 201,17; 204,16 et 19; 206,9; 207,9. Voces omissae aliae necessariae sunt sententiarum sensui, aliae potius superfluae, unde huiusmodi concordantiae illico magni faciendae non sunt, quamvis et ipsae textum Pu medium indicent inter A et M.

Pu proprias lectiones habet in n. 23, l.: *totam* (sed error est manifestus); 25,17: *Ugolinum.* Adde etiam *Explicit* etc. in fine n. 25, de quo supra, p. 57. – In n. 26 qui in M deest, Pu ab A discrepat l. 5: *saltem;* 7: *nec* et *cognitionem;* 13: *quodam.* Hae 4 variantes omnino lectionibus in A praecellunt, quamobrem in textum assumptae sunt ([2]). -- In rubrica ante n. 27 in Pu duas voces transposuit; cf. 57. Num. 28,15: *cognoscetis;* quod Pu solus habet contra A M V ([3]); in eodem n. 28,17: *excusso capite* in marg. add. Pu. — Num. 30,4: *transierat* corr. Pu ex *transierant* *, lineolam super *a* eradens. — Num. 50,7: *parum* (ubi A

([1]) Variantes et res asterisco * distinctae in editione P. Eduardi notatae non sunt.

([2]) In marg. ad num. 26 ipse librarius Pu (?) scriptura minutissima probationem pennae addidit: « Amen dico tibi, nisi quis denuo renatus fuerit, non poterit salvari »; i. e. Ioh. 3, 5 e memoria refertur. Adsunt etiam aliae probationes pennae iuxta n. 51, etc. — Ad n. 201 lector quidam posterior huius fragminis notavit bis: *Nota.*

([3]) V est codex Wigorniensis, quem expandit W. Seton in AFH XVIII, 181 sqq.

legit *statim* et M *parum statim*); ibid. l. 8: *licet* * in marg. add. Pu; n. 51,8: *manu* expresse corr. Pu e: *man;* l. 9: *primitus* * habet cum A M. In n. 54, quem M item omisit, Pu differt ab A l. 4-5: *voluptati non* et l. 5: *volebat;* hae variantes Pu iterum optimae sunt. — Num. 200, l. 12: *noveris fili* habent A et M; Pu idem habuerat, sed correxit in *noveritis filii* *; (n. 201,4: *stupori* * habent A M et Pu (1) et 202,6: *sanctas* * habent A M et Pu); n. 203, 10-11: *ubi enim - rationem et finem;* haec glossa in Pu diversimode partim sonuit, sed quia voces quaedam abscisae sunt, textus restitui certo modo non potest: *Salu.....* (2). De hoc loco vide plura infra, 70-1. — Num. 206, 17: *serviunt* * habent A M et Pu.

De relationibus generalibus quae inter Pu et alios codices Vitae II intercedunt. De sic dicta recensione altera Vitae II.

Notatu dignum est harum lectionum codici Pu propriarum numerum auctum esse ex eo quod in M desunt aliquae paragraphi, nempe n. 54 et 26. Haec tenoris historici non est, sed revera «*Introitum*» generalem, generales considerationes de S. Francisco continentem, constituit. Eamdem ob rationem etiam Epilogus huius primae «Rubricae» *Secundi Operis*, scil. n. 54 omissus est in M.

Pu autem omisit cap. XXIII (n. 52 et 53): *De fame quam post mortem suam futuram praedixit* (S. Franciscus). Ast vix aliquid hinc inferri potest, nisi in Pu hoc caput adfuisse, uti in M (fol. 9r) reapse adest, videlicet non in hoc loco, sed iam post cap. XIII (n. 42) eiusdem partis II *Vitae II*. Ut alio modo dicam: Pu etiam hic cum M consonasse iure aliquo aestimari potest, quoniam nullam lacunam seu omissionem prae se fert in textibus adhuc superstitibus. Omissio ergo capitis XXIII (n. 52 et 53) inter proprietates Pu non est secure recensenda. — De hoc capite plura infra dicentur, 64 seqq.

Explicite animadvertenda est res, quae magni est momenti, nempe Pu quamquam cum M in pluribus consonat, exhibere applicationes morales sive paraeneses, quas Celanensis compluribus capitibus *Vitae II* subiunxit, quas tamen M omiserat. Istiusmodi expositiones morales leguntur in Pu in fine num. 28 (licet priora tria vocabula resecta fuerint), n. 29 (licet ultima pars: *nititur - committenda* item abscisa fuerit), n. 51 (in quo sententia finalis brevissima adest) atque in n. 203 (in quo pars recisa est). Ex quo elucet has considerationes morales ab amanuensi M, (aut ab ipsius prototypo),

(1) Ad n. 201, l. 14 ss: *Frequenter dicebat;* Pu add. in marg.: «Nota».

(2) Sic sonat textus in Pu, non: *Si ali......* uti legit P. Eduardus, p. 322, deceptus macula incausti in *S*, quod cum *a* cohaeret in Pu.

brevitati studente, arbitrarie neglectas fuisse, earumque omissiones eo vel minus alteram recensionem *Vitae II* ab ipso autore tali modo expurgatam (1) innuere, quo textus Pu caeterum cum M magis conspirat quam cum A. In his omissionibus longe maxima differentia inter textus *Vitae II* in A et M servatos constituitur; accedunt quaedam paucae additiones in M, quae in quamcumque partem eas verteris, nullum momentum ' rei politicae internae Ordinis Minorum ' (2) tangunt, id quod obtinuit in aliquot omissionibus (3). — Illatio nostra caeterum iam antea roborata valde fuit textu codicis **V**, i. e. cathedralis Wigorniensis (in Anglia) qui sola extracta *Vitae II,* arbitrarie selecta continens, et item cum M quoad textum magis concordans, in aliquibus locis particulas illarum conclusionum sive applicationum conservavit (4).

Sic in V adsunt, licet interdum abbreviatae, applicationes morales, omissae in M, in num. 37, 38, 39, 64, 139 et 209. — Eadem illatio confirmatur ex infra dicendis de codice **B**, i. e. Bononiensi (5), in quo adsunt huiusmodi applicationes, in M praetermissae, in num. 182 et num. 149, qui totus est eiusmodi applicatio; pars posterior in B deest quia codex mutilus est; de quo n. 149 plura adhuc dicenda infra erunt. — E codicibus **P**, i. e. Perusino *1046* (M. 69) (6), **Fb**, i. e. Friburgensi Helv., O. Min. Conv. (7) et **F**, i. e. Florentino (8), nihil ad rem inferri potest, quia in *II Cel.* n. 69 = P n. 23 = F n. 11-13, in A et M applicatio quaedam legitur, quam tamen P et F omiserunt; P n. 41 omisit, uti M, totum num. 149. — Hoc idem solum hic notandum est quoad extracta *Vitae II,* quae exstant in codice **An** = S. Antonii et **Is** = 1/73 S. Isidori in Urbe (9), in quorum n. 50 item numeri 148 et 150 comparent, dum n. 149 omissus est. In aliis particulis extractorum in An et Is exstantium nulla vestigia applicationum in M praetermissarum deprehenduntur. — (E contra, ut obiter

(1) Hanc propugnavit praesertim cl. P. Sabatier, in *Opusc. de crit. hist.*, II (1910), 350-1, in nota; Fr. Van Ortroy, ap. *An. Boll.* XVIII (1899), 104-6; qui tamen omissiones praedictas amanuensi non auctori recte tribuit. Rem in praxim deduxit rev. H. G. Rosedale, *S. Francis of Assisi according to Brother Thomas of Celano,* London 1904, codicem A et M separatim edens. Vide quae iam contra illos disseruit P. Eduardus, *S. Franc. Vita et Mirac.* p. LXIII-VI; ibi dictis plura hic addimus. (2) Sic dixit Sabatier, l. c.

(3) Praecipue has adduxit Sabatier, l. c. 351.

(4) Textum edidit et discussit b. m. W. Seton, ap. AFH XVIII, 182ss.

(5) De hoc cf. infra, 72-8.

(6) Descripsit P. F. Delorme, ap. AFH XV, 31ss.

(7) Descripsit idem, l. c. X, 51, 58-9.

(8) De quo v. infra, 79ss. P, F et Fb aliqua particularia habent, quae ad hanc rem nihil conferunt.

(9) Ed. L. Lemmens, *Doc. ant. franc.*, III, Ad Claras Aquas 1902, p. 44-6.

hoc dicamus, duo loci ab A neglecti et in M servati, scil. *Vitae II* n. 142 integer et pars numeri 157, in prototypo codice horum An et Is aderant; in P n. 2 comparet solus n. 142).

Statuendum est vero numerum 149 *Vitae II,* in M uti in P, An et Is (sive in horum prototypis (1)) omnino arbitrarie omissum fuisse, contra auctoritatem explicitam codicum A et B, immo etiam implicitam aliorum codicum. — Paragraphus enim 149, uti iam innuimus, integra est applicatio moralis eaque vehemens de pace servanda inter Fratres Minores et Praedicatores, nam in n. 148 et 150 auctor narravit de amicitia SS. Dominici et Francisci. Primam narrationem auctor ideo hac glossula clausit: « *Haec beatorum responsa* », scil. ad Cardinalem Hugolinum data. Iam hanc clausulam omiserunt, non sine ratione M, V, An et Is. Sed istam clausulam habent A et B (2); eamdemque potius superfluam habet P, quia iste, uti M, V, An et Is sequentem num. 149 penitus omisit.

Sed post monitionem suam gravem totam paragraphum 149 constituentem, auctor Fr. Thomas Celanensis narrationis ordinem resumens, sic orditus est numerum 150: « *Finitis, ut supra diximus, responsionibus servorum Dei, multum de utriusque sermonibus aedificatus dominus Ostiensis* etc. ». Hoc autem incisum: *ut supra diximus,* sensu omnino caret in textu, qui totum num. 149 omisit; nihilominus idem incisum legitur in M, An et Is. Sed econtra P, omisso inciso isto: *ut supra diximus,* legit: « *Finitis vero responsionibus, multum de utriusque* etc. » (3). — Ex isto inciso in M, An et Is servato, licet inopportunum omnino sit, elucet omissionem numeri 149 minime indicare novam redactionem *Vitae II,* quae in M et sibi consimilibus codicibus exstaret, sed simpliciter a librariis eamdem esse repetendam, quandoquidem Celanensis, elocutionis peritissimus auctor, in asserta illa altera redatione saltem hoc incisum delevisset.

Ex altera paraenesi morali in M omissa idem clare statui potest, licet hic locus scil. num. 119-120, exstet tantum in A, M et V (4). — Fr. Thomas narravit ibi S. Franciscum Romae hospitatum apud Cardinalem Leonem, tituli S. Crucis, a daemonibus dire vexatum fuisse, unde noluisset diutius in palatio morari, ne Fratres sui in locis pauperculis habitantes malum exemplum inde sumerent. His socio suo expositis, Celanensis hoc modo aptissimo et necessario claudit narrata: « *Ve-*

(1) V in causam hic ferri solum partim potest, quia habet n. 148 sed omisit 149 et 150, selectum agens, cuius criteria nos plane fugiunt. In F nihil adest e num. 144-155, rectius 144-170. (2) Cf. p. 75.

(3) P ergo hic ex una parte in clausula illa finali cum A consonat contra M, incisum autem, quamvis recte, proprio marte omisit, aliaque duo vocabula.

(4) AFH XVIII, 204.

niunt ergo mane, et recitatis omnibus, valefaciunt Cardinali ». Statimque Celanensis subiunxit apostrophen acrem in « *palatinos... abortivos* » Fratres, qui in nobilium palatiis degebant, quamvis non sine obedientia superiorum. Pro more suo M hanc apostrophen suppressit. Sed hoc agens, incaute egit iste librarius, nam non solum apostrophen illam praetermisit, verum etiam ultimam sententiam narrationis: « *Veniunt ergo mane* etc. », ita ut, insalutato hospite suo colendissimo, S. Franciscum sociumque suum mane clanculum abscessisse putare deberet lector codicis M! — At feliciter successit, quod V, qui caeterum quoad textum ipsum magis codici M consonat, apostrophen quidem, uti alias saepissime omisit, sed e suo prototypo, totidem verbis A fere consonis, clausulam narrationis servavit: « *Venerunt igitur mane et, recitatis omnibus, valefaciunt Cardinali* ». In omissione ista plane inopportuna in M hiante, in causa igitur erat librarius brevitati studens, non auctor Celanensis, qui si alteram redactionem *Vitae II* exarare voluisset, hoc non tali detruncatione insipida egisset.

Similis casus adversus, immo peior accidit librario M in num. 81. In hoc exemplum refertur cuiusdam e Marchia Anconitana, qui S. Francisci consortio iungendus bona sua non pauperibus sed parentibus suis dedit; quem ideo Sanctus respuit. Tunc Celanensis apostrophen inserit contra alios eodem modo in parentum favorem agentes. Quam apostrophen librarius M pro more omisit. Sed quia apostrophae istiusmodi in genere in fine narrationum subpositae sunt, levius librarius isthic egit, quippe qui non solum apostrophen suppressit, sed etiam ultimam capitis sententiam, quae tamen glossa moralis non est, sed historia, nam sic sonat: « *Saepe etiam,* [S. Franciscus], *si fratres egerent, potius ad alios recurrere quam ad intrantes Ordinem docuit, primo quidem propter exemplum, deinde ad vitandam omnem turpis commodi speciem* ». Cum hac de re praescriptio sat larga adsit in Regula II, c. 2 [1], locus ille, non severe dictus: « *potius ad alios* etc. », nullo tempore an. 1247-1263 [2] Fratres quoscumque offendere poterat; causa igitur omissionis non erat ratio ' politica ' quae movisset auctorem *Vitam II* retractantem, sed incuria librarii, ocius totam finalem capitis glossam moralem aestimantis. — E contra in num. 95 prudenter egit iste librarius vel scriba codicis prototypi; ibi enim brevem considerationem mysticam, nullimode politicam, ideoque eo magis innocuam, in media paragrapho (l. 9-12) neglexit, tunc cum A narrationem resumens. Haec paragraphus item ac 81 in solis A et M servata nobis est.

Altera ex parte in cap. 136, quod num. 179 et 180 complectitur, breve tamen est et inscribitur: « *Contra male in eremitoriis commorantes quod* [S. Francisci] *volebat omnia esse communia* » librarius

---

(1) *Opuscula S. Franc.* 64. (2) Ante *Leg. maiorem*. Cf. infra, p. 66, n. 6.

parum omisit. Prior enim capituli pars, i. e. num. 179, ex integro glossa moralis est, fundata in capite praecedente, caeterum pulcherrimo de Fratribus Minoribus in Hispania in quodam eremitorio piissime commorantibus. Num. 179 ipse constat e sex solis phrasibus contra eremicolas discolos et dissolutos. Primas duas solas phrases M exscripsit, tunc finalem secundae phraseos huius invectivae iracundae sed nemini ullo tempore non probandae: « *eremiticum ritum, qui animabus perficiendis inventus est, in sentinam transferunt voluptatis* » sic abbrevians: « *ad animarum profectum inventum* » (l. 5-7). Caetera violenta (l. 8-11) omisit M. Ast, capitis titulo testante, qui titulus eiusdem tenoris est in M et in A (in rubricis *Vitae II* praemissis), auctor ipse invectivam non brevissimam clare intenderat hic apponere; secus in secunda illa asserta redactione, breviculam glossam cum titulo in M servatam, Auctor *Vitae II* longe aptius fini capitis praecedentis copulasset. Satis tunc fuisset cum solo num. 180, mutato tamen titulo, quem M — i. e. asserta illa secunda redactio — integrum servavit, capitulum speciale efformare.

Ne profecto quispiam credat M ubique applicationes morales omisisse, adnotemus oportet, e contrario M aliquot servasse, quemadmodum in A exstant, quin ullum criterium deprehendi possit, cur illas omiserit, has autem fideliter exemplaverit. Eas servavit in num. 36, l. 12 (brevissima est); 41, l. 17-9; 47, l. 20-2; 66, l. 13 (brevissima); 69, l. 26-7; 153, l. 6-8; 162, l. 3-18 (integrum caput lamentum est); 177, l. 8-17 (maior pars est capitis); 208, l. 18 (brevissima; quam tamen V omisit, sed An et Is habent); 209, l. 15-18 (etiam V eam habet).

Moralibus istis expositionibus in M servatis numero praecellunt eae, quae omissae sunt, quarum aliquot iam discussimus. Attamen universas hic non recolligimus [1], alias de eis dicturi.

E supra discussis elucet omissiones paraenesium in M nullo modo fundamentum praebere opinandi in M exstare alteram redactionem *Vitae II* ab ipso auctore exaratam.

Vis praecedentis conclusionis ex eo crescit, quod codices allati, qui et ipsi partem harum paraenesium in M omissarum servaverunt, hac in re codici A consonantes, altera ex parte quoad ipsum textum, in lectionibus variantibus minutis, magis textui M conformes sunt. Quoad V hoc iam Seton ostendit [2], de Pu supra diximus, de B inferius idem stabilietur [3]. — Non levis ergo interdum differentia

(1) Eas enumeravit P. Eduardus, p. LXV: sed adde ipsius elencho num. 28, 34, 37, 38 et 101.

(2) In hoc AFH XVIII, 185 sqq.

(3) Pag. 76. Etiam textus in An et Is atque in P, F et Fb intermedii sunt inter A et M; nam nunc cum hoc, nunc cum illo cohaerent.

textus *Vitae II*, quae olim inter codices A et M solos exstabat, novorum codicum lectionibus valde est restricta, sicque sententiae alteram recensionem *Vitae II* admittendi fundamentum in hac discrepantia textus utriusque olim positum, nunc admodum infirmatum est.

Hic tandem ad codicem Pu in specie nobis redeundum est. Quia pluribus in locis textus Pu praecellit textui A et M (huic quidem iam ob omissiones in M hiantes), rem mere genealogice, i. e. in codicum et textuum generatione (ut ita dicamus) et multiplicatione considerantes, haec statuere possumus vel debemus: 1º Pu neque ex A (1), neque ex huius prototypo pendet; 2º neque ex M, neque ex eius prototypo directo (si supponimus in hoc omissiones, quales in M sunt, iam adfuisse). 3º Pu textum in minutis rebus puriorem, pleniorem atque anteriorem textibus A et M praebet. 4º Prototypon codicis Pu, non directum et immediatum, quia Pu plura quoque menda habet, autographo Celanensis propius erat, (una cum prototypo codicis V) quam A et praesertim M, ob suas omissiones. 5º E quodam codice eadem linea recta ex autographo Celanensis descendente, pluribus intermediis apographis, variantibusque lectionibus paulatim accrescentibus, ex uno latere descendere poterat textus A plenior, ex altero vero latere textus item M, qui certo in momento decurtatus est. Tali in stemmate, non proprie codicum sed textuum, explicantur variantes textus A, explicantur etiam variantes textus M et cohaerentia lectionum, quae in classe pleniore textus M exstat: minor cum A, maior autem cum M, quocum positive quoad textum in M servatum unam familiam constituunt v. gr. Pu, V, B (2); negative autem isti a M discrepant quoad omissionem partium moralium, similiumque. (qui loci in M omissi, in aliis partim saltem adsunt). — W. Seton in eamdem sententiam devenerat quoad relationes inter A ex uno latere atque M, V, An, Is, P ex altero (3).

De capitulo XXIII Vitae II.

Speciale autem problema oritur e Pu occasione capitis XXIII (n. 52 et 53) inscriptum: *De fame quam post mortem suam futuram* [S. Franciscus] *praedixit*. Cuius summa haec est: S. Franciscus «*fratri cuidam, quem plurimum diligebat, retulit verbum istud*» sibi a Domino revelatum: «*Hodie... est aliquis servus Dei super terram, propter quem, donec vixerit ipse, non permittit Dominus famem super homines desaevire*». Servus ille Dei aperte S. Franciscus erat. Deinde

(1) Hoc penitus excluditur iam ex eo. quod MS. Pu certo longe antiquius est quam A (2) Cf. infra, 76-7. (3) AFH XVIII, 181-7.

describitur fames illa, quae iam anno 1227 Italiam affligebat, qua saeviente, Frater ille in somnis a voce quadam admonitus est, hanc esse caristiam illam prophetice praedictam (1).

Sicuti iam supra adnotavimus, codex Pu hoc cap. XXIII (n. 52 et 53) omisit in eo loco, in quo in A legitur. In mox adumbrato stemmate, quod nil absoluti praetendit, supposuimus cap. XXIII in Pu adfuisse post caput XIII, nempe in eo loco quem in M (fol. 9r) occupat. Quoniam haec res hypothetica plane est, innixa in parte destructa codicis Pu, liquet nihil hac in re fundari posse. Notes autem velim, hoc caput tam post cap. XIII quam post cap. XXII contineri in eadem Rubrica generali: *De spiritu prophetiae S. Francisci.* Haec enim Rubrica generalis capita initii « secundi operis », i. e. secundae partis *Vitae II* a cap. I-XXIV comprehendit; ultimumque ipsius caput, scil. XXIV, Epilogus est totius huius Rubricae. Quod caput XXIV, considerationes generales non historiam continens, M pro more suo omisit. Caput autem XXIII intra limites eiusdem Rubricae generalis impune, ut ita dicamus, transponi potuit, sive in familia textuum A sive M.

Porro mirationem quamdam movere posset alia res. In fine enim capitis XXII in A et in P legitur haec dictio finalis: « *Hucusque spiritus prophetiae praerogativam spiritus commendavit* ». Quae verba (iuxta morem suum) M omisit, quamquam in M aptissima clausula forent, praesertim quia M etiam Epilogum (= cap. XXIV) omisit servatum in A et Pu. Si *Hucusque* pro mero adverbio loci sumpseris, dices, non sine specie rationis, verba illa in A quodammodo extra locum suum haberi, quia in A hic in cap. XXIII nova adhuc prophetia de fame post mortem Sancti futura subnectitur et post hanc demum Epilogus. — Arguimus ergo A nullam contradictionem inter clausulam illam et caput XXIII hic insertum vidisse, probabilissime quia vocem *Hucusque* non sensu loci, quem communius habet, interpretatus est, sed in sensu aestimationis: Hactenus seu ad talem usque gradum etc. — Revera in cap. XXII narratur etiam in minimis, scilicet in petrosillo miraculose contra spem et in tenebricosa nocte invento spiritum propheticum S. Francisci inclaruisse. Et quidem inventus est petrosillus iste a « *coquinario* » illum quaerere renuente, quia quotidie plantulas succrescentes se noverat praecidisse et decerpsisse; unde Sanctus titubanti coquo iussum suum repetere debuit (2).

(1) Iuxta *Vitam Fr. Leonis,* quae tamen compilatio postera est, is fuit Fr. Leo; AF III, 70-1. Cf. infra, 69, n. 1.

(2) Quaestio fontis, quem Celanensis hic adhibuerit, ad rem nostram nihil facit; unde consulto eam hic non tangimus. Causa vertitur circa textum *Vitae II,* prout in MSS. eiusdem exstat.

Ideoque Sanctus Fratres admonuit: «... *primo verbo praeceptum implete, nec exspectetis iterandum quod dicitur. Nihil enim impossibilitatis causemini, quoniam etsi supra vires ipse mandarem, viribus obedientia non careret*». *Hucusque... commendavit.* — Ultimae huius vocis vis cum interpretatione praemissa adamussim quadrare et eam 'commendare' nobis videtur; sequitur caeterum postea in A et Pu Epilogus specialis huius Rubricae.

Accedit quod petrosillus ille carptus esse narratur «*in ultimo suae* [S. Francisci] *infirmitatis tempore*», unde nexu quodam logico in cap. XXIII subdita est prophetia de fame post mortem S. Francisci invalitura. — Si igitur nexum pragmaticum narrationum inspexeris, fatendum est caput XXIII aptiore in loco haberi in A quam in M.

Rebus sic undique pensitatis, nulla ratio adest asserendi caput XXIII in A hic falso in loco insertum fuisse ab amanuensi codicis, illudque in recto suo loco haberi in M, in quem locum editor illud transferre deberet codici M inhaerens. Contra A et probabilissime contra codicem quo usus est Fr. Iacobus de Voragine (1) solus M stat (2), qui hoc in casu eo minoris auctoritatis est, quo et alibi liberius tali in re egit. Etenim non solum duo capita XIV et XV (n. 43 et 44) eiusdem Rubricae generalis, verum etiam longe infra sex alia capita CXXV-CXXX (n. 166-171) in aliud opus, videlicet in *Tractatum de miraculis* transtulit (3), eadem in *Vita II* ommittens. De primis duobus omissis nihil lectorem monuit, de aliis vero, post solum initium capitis CXXV exemplatum, brevius adnotavit: *Sicut inferius in Miraculis annotabitur.* Notula ista adeo amanuensem brevitati studentem redolet (4), adeoque a Celanensis urbana elegantia distat, ut nullum dubium oriri queat, e quonam penu vel penna promanaverit.

Meminerint lectores hoc caput XXIII in solis A et M exstare, nullibi vero in aliis codicibus qui fragmenta *Vitae II* nobis conservarunt, neque in aliis scriptis *Vitae II* utcumque affinibus. Excipiendus est Fr. Iacobus de Voragine, O. Pr. († 1289), quem hic tantum adducimus, ne ipsum pluris facere quam decet videamur. Hic in *Legenda aurea* de S. Francisco agens (5), mox post annum 1266 (6), plura

(1) De quo statim plura. (2) Negative nimis stare posset Pu; quare prudentius rectiusque extra causam seponitur.

(3) Ibi exstant hac serie, n. 35, 36; tunc n. 14, 23, 25, 28, 26, 27.

(4) Recte hoc iam P. Eduardus, p. LXIII, animadvertit.

(5) Eam edidit P. Ephr. Baumgartner, in AFH V, 224-36, usus sex codicibus, e quibus Einsiedlensis an. *1288* exemplatus est; l. c. 221.

(6) Cf. l. c. 219 sq. Fr. Iacobus enim usus est etiam *Leg. maiore* S. Bonaventurae, quae approbata fuit in Capitulo generali an. 1263 vel saltem an. 1266; S. Bonav., *Opera* X, 56, 58.

excerpsit e *Vita II,* in genere ordinem capitulorum servans. Haec enim tali in serie ibi sequuntur exerpta e *II Cel.* n. 4, 8, 9, 10, 12, 28, 31, 38, 46, 52, 61, 83, 85, 93, 108-9, 116-7, 122, 123 etc. In paragr. 12 *Leg. aureae* comparet excerptum perbreve capitis XXIII, sed substantiam ipsius apte referens. Unde concludere licet in codice *Vitae II,* quo abundanter usus est Fr. Iacobus, caput XXIII, i. e. n. 52-53, in eo loco adfuisse in quo nunc in A reperitur. Codex ille quoad variantes specificas modo cum A modo cum M consonat, intermedius inter utrumque exsistens (1). Sed in excerptis e nostro capite a Fr. Iacobo resumptis et plerumque mutatis in forma, tres variantes recognosci possunt, quae cum M clare conspirant (2). E quo inferre licet etiam in familia textus M primitus hoc caput revera ibi fuisse, ubi nunc in A legitur, non ubi in M exstat. Hinc auctoritas codicis A hac in quaestione non paulum augetur.

Excerptum a Fr. Iacobo feliciter servatum nos ad MSS. saltem circa 1266 confecta deducit. Sed revera etiam sine ipsius adiutorio ad idem fere tempus pro primis codicibus *Vitae II* e re ipsa devenissemus. Nam Fr. Thomas eam composuit an. 1246-47; primis saltem annis post proscriptionem Capituli Parisiensis an. 1266, vix exemplaria *Vitae II* multiplicata fuerunt, nisi fortasse clanculum. Si Fr. Thomas alteram recensionem *Vitae II* exarasset, id quod tamen negamus, hoc fecisset antequam S. Bonaventura compilationem *Leg. maioris* incepit, id est ante an. 1261, si tunc adhuc inter vivos erat (3).

Attamen quaestio quam caput XXIII *Vitae II* ponit, complexior est, quam ad id loci apparuit. Enimvero hoc caput unum ac solum e 167 capitibus *Vitae II* tot tantasque, tam graves et discordes lectiones variantes in A et in M praebet, ut hoc in casu (sed in hoc solo) sermo fieri debeat de nova quadam redactione, quam caput XXIII subierit.

Nihilominus haec nova redactio in M ab altera in A non adeo differt, quantum ex editione P. Eduardi videri poterat, integrum caput bis lectoribus offerentis, in ipso textu iuxta A, inferiusque denuo iuxta M. Hic enim edendi modus diversitates utriusque textus maiores et graviores apparere facit, quam revera sunt. Hinc visum est in novissima editione ap. AF X, p. 162-3, huius capitis textum utrumque clarius et rectius disponere ita, ut verae variantes lectiones statim oculos lectorum ferirent, in corpore paginae tenorem A conservando,

---

(1) Quod hic adnotasse sufficit; alias per singula hoc exponemus.

(2) Cf. de his p. 69.

(3) Annus quo Fr. Thomas obierit, penitus ignoratur. Si revera ipse *Legendam S. Clarae* exaravit (de qua re nondum omnino constat), dicendum est, post an. 1255 nil utut certi de eo innotuisse.

in notis autem variantes omnes in M propalando. Caeterum eamdem rem quilibet in ipsa editione P. Eduardi intelligere potuit, pro commodo suo lineas partibus discrepantibus penicillo subducendo.

Haec ergo discrepantiarum summa est. In num. 52, l. 1-6 [= Eduard. p. 210, l. 5-11 et inferius, l. 21-25] nullae adsunt variantes maiores solito. Tunc locus l. 6-7 [210, 12-4; 26-7]: *retulit verbum istud, quod tunc de sibi familiari reportaverat secretario Maiestatis* A, in M sonat simplicius et brevius: *retulit verbum huiuscemodi, prout sibi erat a Domino revelatum.* — Sequens autem membrum l. 9-19 [= p. 210, l. 15-20 et p. 211, l. 1-13]: *desaevire. Nil vanitatis - in amore* in M dimidio brevius enuntiatur, sed rebus servatis, atque plerumque etiam ipsis vocabulis [p. 210, l. 29-30 et p. 211, l. 26-9].

Exinde in num. 53, l. 1-4 [= p. 211, l. 14-20] variantes aliquae adsunt forsan paululum maiores [p. 211, l. 29-32]. Tunc autem l. 4 9: *Omnia enim - pro cuius* [p. 211, l. 20 - p. 212, l. 1], paucis vocibus mutatis et transpositis, caeterum fere eodem modo res dicuntur in M [p. 211, l. 32 - p. 212, l. 13-4]. Reliqua, scil. l. 9-15 [p. 212, l. 2-12 et l. 14-23] paucissimas iam variantes praebent.

Cuius expositionis haec summa est: caput XXIII in A et in M easdem res continet; sed in M paululum est brevius. Difficile autem est dictu, utra redactio, longior an brevior primitiva fuerit, nam pro utraque rationes militare possunt. Poterat auctor textum primigenium ampliasse, poterat et compendiasse eumdem, ob rationes quae nos plane fugiunt.

Fames ibi a S. Francisco praedicta, iam mense ianuario an. 1227 Romae desaeviebat (¹), cui accesserunt rebelliones et bella anno sequenti (²), licet de his revelatio illa nihil praedixerit. Istiusmodi res, quo longiore tempore distant, eo minoris momenti pro hominibus esse solent, unde iam hanc ob rationem redactionem longiorem huius capitis XXIII etiam antiquiorem censere licet. — His adde quod recensio brevior i. e. M in quodam loco (n. 53, l. 11 = Eduard. p. 212, l. 17) parvam additionem contineat, quae potius tempus posterius indicare possit: « *beatus pater Franciscus, post mortem suam paucis elapsis diebus, fratri* (³) *cui vivens futuram praedixerat cladem, se illum fore Domini* (⁴) *famulum manifeste detexit. Nam noçte quadam, cum frater ille dormiret, clara eum voce vocavit, dicens* etc. ». Hoc in loco M a A variat tantum duobus vocabulis insertis: « *cladem* a p p a r u i t e t *se illum* etc. ». Ni dixeris duas istas voces casu in A excidisse, additio ista, quamvis parva sit, significato non carere videtur.

(¹) Cf. AF X, 163, nota 16.

(²) Cf. *Chronica* citata l. c. nota 15 et bullam Honorii III; Potthast, *Reg. Pont.*, n. 7661: quam iam allegavit Sabatier, *Spec. Perf.* p. LVIII.

(³) Sic A et M legunt. (⁴) Item sic A et M.

Subdere debemus in brevi excerpto, quod Fr. Iacobus a Voragine ex hoc capite excepit, eamdem hanc variantem exstare, dempta coniunctione *et*, nam scripsit (1): « *fratri apparuit dicens* ». — Duae aliae variantes, quae in *Leg. aurea* deprehendi possunt, item cum M consonant: n. 52, l. 8 [Eduard. p. 210, l. 28-9]: *non permittet Dominus* (2) (A legit: *non permittit Dominus*); n. 53, l. 1 [p. 211, l. 29]: *Sed illo sublato* (3), ubi A habet: *Sublato siquidem illo.*

Ex his argui potest iam circa an. 1266 redactionem alteram (M) capitis XXIII in codicibus adfuisse, sed eo in loco in quo legitur in A. Probabilius igitur censemus hanc alteram recensionem huius solius capitis XXIII *Vitae II* ab ipso auctore Fr. Thoma Celanensi repetendam esse, quam, cur et quando exaraverit, nos nescire fatemur. Conicere licet recensionem alteram huius capitis XXIII a Celanensi exaratam fuisse in folio quodam separato, quod ideo alii scribae in alium inseruere locum.

Ne quisquam autumet hoc post mortem Fr. Leonis factum esse, huiusmodi opinationem vanam esse animadvertimus, nam 1° Fr. Leo in neutra redactione capitis XXIII nominatur (4); 2° Fr. Leo obiit solummodo an. 1271 (5). — Altera ex parte excludi non potest opinio alium quemdam hoc caput postmodum redegisse in illam formam quam in M habet et quae iam in codice quo Fr. Iacobus a Voragine usus est adfuerat, sed in loco in quo legitur in codice A.

Ut tandem discussa in conclusionem generalem deducamus, apparuit caput XXIII etiam in codicibus cum M affinibus in eo loco verisimillime fuisse quem adhuc in A tenet. Praeterea in M plures res omissae sunt, in A paucissimae (6); sed in neutro codice forma litteraria *Vitae II* (si solum caput XXIII exceperis) mutata fuit; extra hoc caput paucissimi sunt loci paucas voces continuas comprehendentes, qui ut saepissime fiebat, a scribis mutatae sunt, neque valorem lectionum variantium superant.

Quoniam ipse Pu nobis glossam aliquam in M omissam servavit, sed a forma quam in A habet aliquatenus diversam (7), non possumus, quin hanc hic statim discutiamus. — In causa est cap. CLIV,

---

(1) AFH V, 227, l. 2. Haec apparitio recolitur etiam in *Vita Fr. Leonis* ap. AF III, 71. Huius textus, licet ultimo in *II Cel.* nitatur, tamen adeo differt etiam in re, ut eo hic uti non possimus. Cf. supra, 65, n. 1.

(2) *Dominus*, A et M; cf. AFH V, 226, n. 12, l. 5.

(3) AFH V, 227, l. 1.

(4) Sed solum in *Vita* cit. ap. AF III, 70-1

(5) Cf. ibid. 65, nota 1.

(6) Relate scilicet ad M; de duabus omissionibus supra iam obiter diximus (p. 60-1). Accedunt num. 44a, 217a, 220a et aliqua in num. 216.

(7) Cf. p. 59.

n. 203: « *De devotione* [S. Francisci] *ad crucem et de quodam occulto sacramento* ». Caput breve est, tenoris reconditi et arcani, vix cuipiam certo eruendi; utrumque enim thema in titulo annuntiatum. vix tangitur. Prius autem thema per se quodammodo patet e textu a Celanensi allegato, scil. Gal. 6, 14, sed cum ipso statim connectitur alterum thema, non absque glossulis moralibus insertis. De eodem « *occulto sacramento* » Celanensis aliqua magis innuerat quam dixerat in *Vita I,* n. 90, l. 15ss., neque hic explicitior fit eius sermo. Vix est dubium, quin utraque res ad sacra stigmata referenda sit, de quorum occultandorum studio S. Francisci Fr. Thomas dixerat in *Vita I,* n. 96 et in *Vita II,* n. 135-38. Ast neque in *Vita I,* n. 90 neque hic quidquam prodidit de illo « *occulto sacramento* », quod tamen iuxta *Vitam I,* n. 90, l. 17-8: « *per ipsum sanctum in parte cuidam revelatum* » fuit (1).

Celanensis monito obsequentes, de hoc arcano hic disputare nolumus, contenti adnotare in duobus scriptis, quorum neutrum ex alterutro pendet, recenseri quatuor secreta S. Francisco ab Angelo revelata esse in stigmatizatione, nempe in *Speculo Perfectionis (maiore)* (2) et in opere Fr. Thomae de Eccleston (3). — Haec secreta non ipsum S. Franciscum tangunt, sed Fratres sui Ordinis; unde taciturnitas Celanensis hac in re haud difficulter intelligitur.

Iam vero M, iuxta suam consuetudinem, alteram dimidiam partem huius brevis capitis praetermisit, l. 7-11: *Loquatur - testes erunt.* Quae pars non glossa moralis sed potius exegetica est, licet maxime involuta, neque sine puncto morali. Infauste valde accidit, quod hoc caput in Pu adest in columna VIII (seu II^{a} fragmenti III^{ii}) ad latus misere abscissae. Haec ergo harum linearum in Pu dispositio est:

> *sermonibus explicari. Loquat*[*ur ergo silentium ubi*]
> *deficit verbum: quia et signatum* [*clamat ubi de-*]
> *ficit signum. Hoc solum human*[*is auribus intime-*]
> *tur, quod nondum* per omnia *claruit* [*quare sacramentum*]
> *illud in sancto apparuit. Salu* . . . .
> de prout est creditum, *de futuro* etiam [*trahit rationem et* (4) *finem*].
> *Verus erit dignusque fide:* [*cui natura, lex*]
> *et gratia testes erunt.*

(1) S. Bonaventura. *Leg. mai.* XIII, 4, huic non contradixit, referens S. Franciscum dixisse, se « *aliqua* » eorum nunquam « dum viveret » esse aperiturum; cf. Sabatier, *Spec. Perf.* p. 153 (in notis).

(2) Ed. Sabatier, c. 79; in quo tempus revelationis non indicatur. Textus ipsi affines rem non habent.

(3) AF I. 245: ed. A. G. Little, Paris 1909, 93-4: « *ista* (ait Eccleston) *scripsit Fr. Garynus de Sedenefeld ab ore Fr. Leonis* ». Revelatio facta fuit Fr. Rufino. Hic locus Eccleston procuidubio caput 79 *Speculi* authenticum esse demonstrat. Cf. de his secretis AF III, 67-8, 289, 646; IV, 190, 436; V, 168, 397.

(4) Voces: *et finem* in Pu forsitan deerant.

Vix dubium oriri potest circa voces inter uncos a nobis ex A suppletas in spatio resecto 3 ctm. Econtra voces erectis typis exhibitae: « per omnia » et « etiam » desunt in A. Voces: « Salu..... de prout est creditum » in A diversimode sonant, unde etiam voces tres vel quatuor inter easdem abscissae alterius tenoris in Pu fuerunt. Voces istae, universae 8 vel 10 ad maximum, variantes lectiones, relatae ad A constituunt, ast neque maximi neque magni momenti. Viso parvo vocum numero, viso etiam tenore arcano loci, non est, cur statuamus hic ipsum auctorem consulto paucas illas voces ita mutasse. Locus enim in A sonat: « *apparuit; ubi enim ab eo revelatum est, de futuro trahit* etc. », verisimilius alludendo ad *Vitam I,* n. 90, l. 17-8.

Lacunam in Pu hoc vel simili quodam modo complendam esse coniecturamus: « *Salu[tis nostrae factum hoc causa operan]de, prout* etc. »; vel: « *Salu[tis fratrum hoc factum causa promoven]de, prout* etc. ». — Qui textus nescio utrum sic obscurior sit in Pu, an in A, quoniam liquet in neutro quidquam de arcano illo proditum fuisse. Cum igitur variantes, ad paucas voces restringendae esse appareant, ancipites plane haeremus, uter textus magis genuinus censendus sit. Sed si Celanensis ipse rem hic magis insinuatam quam expositam, *Vitam II* de novo recensens, explicatius proponere voluisset, hoc facillime praestitisset.

Quoniam vero Fr. Thomas Celanensis bene scribendi praecepta apprime noverat sermonisque componendi auctor erat peritissimus, quemadmodum in *Vita I,* pro qua concinnanda sibi « fontes » nulli suppetebant, cum abundantia praeclara manifestavit, neque praefata redactio duplex capitis XXIII, neque aliae res minores suggerere possunt in A et M duas redactiones *Vitae II* exstare. Si viro isti in elocutione instructissimo animus fuisset alteram redactionem *Vitae II* exarandi, tot sibi aliis ornatibus dicta excolendi, iam narrata vario dictionum genere exarandi facultates suppetiissent, ut nisu haud difficili talem redactionem novam lectoribus obtulisset, cui proculdubio etiam complures novas narrationes innexuisset. Sed uti textus *Vitae II* in A et M hisque similibus et cognatis codicibus exstat, iniuriam sane Fr. Thomae, rhetorum in adiumentis versatissimo, irrogaret, qui e solo capite XXIII, aliisque parvulis dicendi varietatibus, praesertim vero ex omissionibus in codice M exstantibus, inducere vellet, ipsum adeo mediocrem alteram *Vitae II* redactionem mente concepisse et calamo non exarasse sed verius obliterasse, non in narrando et admonendo (uti tunc erat moris) delectatum, sed in eradendo et delendo, aut ad summum voculas, membraque minutissima sententiarum submutando.

P. Michael Bihl, O. F. M.

DE CODICE BONONIENSI

CAPITULA SELECTA

VITAE II S. FRANCISCI AUCT. FR. THOMA CELANENSI

CONTINENTE

Codex iste servatur in Bibliotheca Universitatis Bononiensis, signatus num. *2134*. Miscellaneus est, passiones plurium sanctorum continens et alia quaedam e quibus duo scripta ad rem franciscanam pertinent, scil. *Legenda chori S. Francisci* auctore Fr. Thoma Celanensi, licet non integra adsit, et capitula selecta e *Vita II S. Francisci* ab eodem auctore composita. Quae capitula in codice ita cum *Legenda chori* cohaérent, nulla divisione facta, ne nova quidem linea inchoata, ut b. m. R. P. Alb. Poncelet, S. I., qui codicem descripsit (1), duo ista scripta ab invicem non decreverit, unam *Legendam chori* in codice exhiberi autumans.

Codex est membraneus, mm. 251×177, foliorum 3-124; perierunt enim folia 1 et 2 in initio, pluraque folia incerti numeri in fine. Exaratus est codex saec. XIV ex. vel XV in. — Scriba quidam saec. XV in fine codicis addidit hunc indicem, e quo inferri nequit, utrum tunc iam codex adeo mutilus fuerit in fine, quia scriptum ultimo in loco enumeratum vagius indicatur. Tunc in initio saltem codex foliis 1 et 2 non carebat.

1. *Historia pro defunctis,* fol. 1. — Quae postmodum tractu calami obliterata sunt. Nunc revera desunt fol. 1 et 2 et nonnisi ultima pars huius Officii defunctorum adest in supremo f. 3r, sed chartula altera ibidem adglutinata, scripturam nunc contegit. — 2. *Sabbato sancto sermo S. Epiphanii,* f. 3. — 3. *Feria III in hebdomada sancta. Sermo S. Augustini,* f. 11. — 4. *Feria IV in hebd. s. Sermo S. Leonis,* f. 14. — 5. *Feria V in Coena Domini. Sermo: Ecce introeuntibus,* f. 17. — 6. *Speculum S. Augustini,* f. 21. — 7. *Dedicatio ecclesie,* f. 41. — 8. *Sermo S. Bernardi de Corpore Christi,* f. 53. — 9. *Sermo S. Iohannis Damasceni de Nativ. B. Marie,* f. 64. — 10. *Sanctarum XI milium Virginum,* f. 74. — 11. *Sermo in Assumptione Marie Virg.,* f. 85. — 12. *Sanctorum X milium martyrum,* f. 89. – Hi passi sunt sub Adriano et Antonino Impp. — 13. *De festo*

(1) *Catalogus codicum hagiographicorum latin. bibl. Univ. Bononiensis,* ap. *Anal. Boll.* 42 (1924), 353-4.

Coronae Domini, f. 95. — Narratur eius institutio « ad procurationem S. Ludovici [IX] regis Franciae » ... « ut scribit quondam magister *ordinis nostri quintus* [O. Pr., 1254-63] fr. Humbertus » [de Romanis]. — 14. *De S. Erasmo,* f. 104. — 15. *De S. Floriano,* f. 109. — 16. *Sermones de Nativ. B. Marie V.,* f. 112. — 17. *De S. Francisco,* f. 117 [— 124].

Ex his P. A. Poncelet expresse adnotavit tantum nn. 10, 12, 13, 14, 15, 17. Nobis plura dicenda sunt solummodo de ultimo n. 17.

Hic praenotatur: « *In festo sancti Francisci confessoris* ». Incip.: « *Beatus Franciscus de civitate Assisi ortus, a pueribus annis nutritus extitit insolenter. Qui negotiator effectus, fere usque ad vicesimum quintum etatis sue annum* ». E quibus elucet hic exhiberi *Legendam ad usum chori,* quam Fr. Thomas Celanensis a sua *Vita I* S. Francisci extraxerat, paucis additis sive continuatis.

Ultimo prodiit hic textus ap. AF X, 119-26, ad calcem cuius editionis lectiones variantes huius codicis, siglo B distincti, iuxta collationem quam, petentibus PP. Editoribus, ipsi instituimus, adnotatae sunt (1). Uti ex allegata editione patet, variantes codicis B crebrae non sunt, praesertim eae quae in solo hoc codice praebentur, id quod innuit codicem bonae notae esse. Non est, cur singulas hic denuo recenseamus.

B omisit totam paragraphum 1, textumque Legendae exhibet mutilum, cum incipiat num. 2, l. 1 et pertingat tantummodo usque ad num. 10, l. 1: « *Miraculorum luce coruscans aquam convertit in vinum* ».

Tunc autem in B absque ulla divisione, titulo, etc. narratio de S. Francisco prosequitur, hoc modo exordiens: « *Ex quo igitur vir iste cepit, caducis abiectis, Domino coherere, vix particulam temporis vacuam abire permissit* (!). *Revera cum in thesauris Domini iam intulisset* ... ». Explicit hoc caput seu potius haec pars in B: « *cor aut lingua vagetur* ».

Textum hunc penitius intuentibus nobis mox apparuit eum nullam relationem cum praefata *Legenda chori* habere, sed nihil aliud esse, quam capitula tria, scil. CXVIII, CXIX et CXX, sive paragraphos 159, 160, 161 *Vitae II S. Francisci* eiusdem auctoris Fr. Thomae Celanensis. Quae tria capitula in *Vita II,* cum sequentibus inscribuntur: « *Contra otium et otiosos* » et in B in unum quid conflata sunt. Infra ergo titulum istum huic parti ipsi praefiximus, sed inter uncos, qui demonstrent eum in B non adesse. Desunt tamen in B ultimae sententiae num. 160 et 161. — Statim ergo tres has paragraphos hic claritatis causa distinguamus, earumdem initia et fines recensendo. Sicque deinde pro aliis capitulis, quae in B titulos prae se ferunt, procedemus. Sequentia enim capitula e diversis

(1) Apud eadem AF X, p. xiv, breviter de codice B dictum est.

paragraphis sive numeris *Vitae II* conflantur, ita tamen ut e *Vita II* non serie continua sed interrupta interdum excerpta sint, aliquibus paragraphis omissis, ordine tamen progressivo, si singulorum capitum paragraphos consideraveris. Unicam exceptionem praebet cap. III, quod componitur e num. 182 et 118 *Vitae II.*

[Cap. I]. componitur e n. 159, 160, 161. — Incip. cf. supra, 73. Expl. n. 159: « *horum trium nullum effecero* ». — Num. 160 incip.: « *Considerans igitur homo Dei, quod* (1) | *semel dicere Pater noster* ». — Num. 161 incip.: « *Tepidos nulli se* | *aut lingua vagetur* ».

[Cap. II]. « *De infirmis* ». Componitur e n. 175 et 177. — Num. 175 incip.: « *Multa sibi ad infirmos* | *corigo* (!) *et castigo* ». — Num. 177 incip.: « *Illos autem infirmos maiori* | *plus quam sacrificium volens* ». — Utraque paragraphus integra adest.

[Cap. III]. « *De detractione* ». Conflatur e n. 182 et 118. — Num. 182 incip.: « *Detractores quippe super aliud* | *emulorum morsus evadat* ». — Num. 118 incip.: « *Vice quadam cum frater unus solus* | *ubi fuerit virtus perfecta* ».

In n. 182 desunt solae duae extremae sententiae, quae pars sunt moralis expositionis et applicationis, quam Celanensis factis pluribus a se narratis subiunxit. In codice **M** (i. e. Massiliensi, Musei Franciscani, qui una cum **A**, i. e. cod. Assisiensi *686*, solus totam *Vitam II* continet) tota haec admonitio, pro more omissa est. B ergo hic et infra innuit probatque istos locos morales in codicibus adfuisse, quia hic et in n. 149 hanc applicationem praebet, quamquam textus *Vitae II* in B in genere magis conspiret cum textu codicis M. — Num. 118 in B valde arbitrarie et erronee cum n. 182 coniunctus fuit, nam nihil de detrectatione in n. 118 legitur, sed de merito et bono tentationis. Num. 118 integer exstat in B.

[Cap. IV]. « *De studio orationis s. Francisci* ». Caput hoc coalescit e n. 96 et 97. — Num. 96 incip.: « *Horas canonicas non minus* | *qui est Deus tuus, accipere* ». — Num. 97 incip.: « *Graviter se putabat* | *regem alloquimur* ». — Utraque paragraphus integra exhibetur.

[Cap. V]. « *De angelis* ». Constat e solo et integro n. 197. — Incip.: « *Angelos qui nobiscum* | *Deo debet offerre* ».

[Cap. VI]. « *De Matre Christi* ». Constat ex integro n. 198 et e prima sola sententia n. 199, quae tamen titulum iam praetergreditur. — Num. 198 incip.: « *Matrem Christi Yhesu indicibili* | *tempus a patre* ». — Num. 199 incip.: « *Nativitatem puri* (!) *Yhesu pre* | *ad verba* (!) *pependit humana* ». — Valde dolendum, quod amanuensis non plura e n. 199 praebuit, quia M alteram partem ipsius omisit, quae tamen glossa moralis non est, sed de carnibus comedendis in Nativitate Domini quae in feriam VI incidat, agit.

(1) Linea | finem indicat.

[Cap. VII]. « *De Corpore Christi* ». Componitur e sola parte prima n. 201. — Incip.: « *Flagrabat erga sacramentum* | *propter sacrorum reverentiam cupiebat* ».

[Cap. VIII]. « *De humilitate beati Francisci* ». Hoc caput compositum est e n. 140, 143, 145, iisque integris. — Num. 140 incip.: « *Omnium virtutum custos* | *ad cadendum* ». — Num. 143 incip.: « *Ad servandam sancte humilitatis* | *quam aliquis aliorum* ». — Num. 145 incip.: « *Videns autem quosdam* | *ad lucrandum ceperimus* ».

[Cap. IX]. « *De humilitate sanctorum Dominici et Francisci* ». Conflatum est hoc caput e n. 148 et 149; sed in fine mutilum est. — Num. 148 incip.: « *In Urbe cum domino Hostiensi* | *Hec beatorum responsa* ». — Num. 149 incip.: « *Quid dicitis fillii* (!) *sanctorum* | *civitatis habitaculi* »......

Sic desinunt, sed aperte mutila, haec capitula selecta, totusque codex, uti nunc exstat. In medio marginis infimi subnotata tamen fuerunt vocabula: « *sed nonnulla* », quae praecedunt et sequuntur tres lineolae undulatae. Sicuti in plurimis codicibus haec duo vocabula consideranda essent signaturae sive duo prima vocabula quaterni sequentis. Cuiusmodi signaturae initia quinternorum sequentium revera adhuc indicantes alibi in B leguntur, scil. in fine foll. 30, 40, 50, 60 atque 72. Ex his concludere debemus iam saec. XV hoc caput e *Vita II* extractum ita mutilum fuisse, quoniam textus neque hic neque in loco vicino sic sonat. Sed saltem sententia ultima, in B imperfecta, concludenda fuisset, uti in A et M sonant: « *non requirent* ». Ultima enim haec sententia est paraphrasis versus Ps. 106.4. — Fortasse quia sequens olim quaternus (ultimus codicis?) in initio et in fine mutilus erat, lector quidam eumdem, qua inutilem, e codice extraxit et proiecit.

Attamen etiam in forma adhuc superstite ultimum hoc caput gravis est momenti. Tota etenim paragraphus 149 vehemens est apostrophe auctoris ad Fratres Minores et Praedicatores de pace inter utrosque servanda et fovenda Codex M, pro more suo solito, totam paragraphum 149 omisit (1), immo etiam ultima tria vocabula par. 148: *Haec beatorum responsa,* quae saltem finem narrationis praecedentis clare indicabant, idque non sine ratione quoniam narratio illa dialogo constituitur. — B vero num. 149 nobis servavit una cum A, denuo clare indicans has applicationes morales revera in textu primigenio Fr. Thomae adfuisse, et ex earumdem omissione in M nullo modo fulciri opinionem illorum, qui ideo praecipue autumarunt in M alteram recensionem *Vitae II* exhiberi. Accedit, idem probans num. 182, supra iam notatus. Mutilatione non obstante, tres tantummodo ultimae sententiae num. 149 in B deficiunt, quarum prima et secunda brevissimae sunt, tertia denique et ipsa brevis.

(1) De aliis codicibus cf. supra, 61.

Inductio praemissa, e B promanans ([1]), roboratur ex eo, quod textus codicis B longe magis consonat cum M quam A. Verba aliaque a paenultimo editore *Vitae II* ([2]) inter uncos posita, quia in A desunt, in B econtra habentur uti in M, exceptis parenthesibus n. 182, l. 20-2 ([3]), 22, n. 175, l. 24. Insuper B cum M manifeste conspirat (contra A) in n. 159, l. 22 (*aliud*); 161, 16, 20, 22; 175, 26, 27; 177, 15-6; 182, 17, 29; 118, 11, 16; 96, 16, 19; 97, 14; 201, 25; 140, 5, 9, 15, 27; 143, 25, 26; 145, 24; 148, 24, 27, 27-8, (pag. 281) 4.

Cum A vero B consonat in n. 159, l. 22 (*suus*); 177, 17, (pag. 302) 1; 182, 20-2, 25; 118, 13; 97, 16-7; 197, 26; 199, 19; 201, 24; 201, 2; 140, 16; 143, 14; 145, 22, 29; 148, 4, 12.

Quibus in elenchis tamen consideres oportet in A, M et B interdum hic agi de erroribus manifestis scribarum, unde non simpliciter numeri isti addendi sunt, sed singulae variantes aestimandae. Quodsi et hoc et illud perfeceris, adhuc liquidius perspicies B consonare quoad textus tenorem seu recensionem magis cum M quam cum A.

Scriba codicis B et ipse insuper alibi in apertos errores incurrit, sive propria negligentia, sive eos e suo prototypo desumpserit, quod ob ipsos errores in B interdum ineptos, non existimamus codicem *Vitae II* fuisse, sed textus iam ex hac ab alio extractos. Nonnulli errores in se, revera leves aestimari nequeunt, quippe qui sententiarum sensum male affecerint et conturbaverint. Hi errores infra in collatione textus B recensiti sunt, quare sufficit hic numeros et lineas paragraphorum indicare: n. 159, l. 15, 16, 23, 24; n. 161, 18; 175, 20, (p. 201) l. 2; 177, 17, 20, 28, 29; 182, (pag. 306) l. 1; 118, 22; 96, 19, 20; 97, 7; 197, 26; 198, 18, 20; 201, 3; 140, 5, 7; 145, 28; 148, 11. — Si altera ex parte hi errores luce et ope aliorum codicum considerantur, plurimi nihilominus valde leves sunt aestimandi, quia facillime iam ex ipso contextu corrigi possunt.

Notamus demum lectiones aliquas proprias codicis B, qui ultro errores dici nequeunt: 177, 27; 118, 12; 197, 3; 140, 28; 143, 24; 145, 22, (pag. 179) l. 4; 148, 4. — Omnibus perpensis, B codex bonae adhuc notae dici, sed temperate, potest, accedente praesertim aliorum MSS. adiutorio; solus vero si adesset, editori errandi ansam praeberet.

Primum caput in B e *Vita II* excerptum titulo caret, uti iam diximus. — Titulus capitis II ab ipso amanuensi e materia haustus

(1) Nota invectionem n. 177 in M quoque retentam fuisse, uti in A et B

(2) P. Ed. Alenconiensi, *S. Franc. Ass. Vita et Mirac.*, 1906. Sublati fuerunt unci in novissima editione ap. AF X, 129 sqq., in qua variantes B in apparatu critico notatae fuerunt. P. Eduardus codicem B non noverat.

(3) Notamus hic et infra (ob rationes ibi dicendas) lineas iuxta edit. P. Eduardi; additis paginis, ubi in sequentem paginam numeri pertingunt. Ordo numerorum is est, qui in B exstat. Cf. p. 77.

est. Titulus cap. III correspondet titulo sive rubricae generali plura cap. et num. complectenti, scil. hoc in casu, n. 182-3; item titulus cap. IV; (cf. *Vita II,* n. 94-101). Tituli autem cap. V, VI et VII denuo e narrationum tenore proveniunt; titulus cap. VIII e rubrica generali (n. 140-150 comprehendente). Demum ultimi cap. IX inscriptio vel e materia pertractata eruta est, vel e titulo capitis CIX. Animadvertas velim et titulos illos generales et singulorum capitum exstare tum in cod. A, (in ipsius Rubricis textui praemissis) tum in cod. M. Unde e titulis in B nil erui stricte potest quoad affinitatem strictiorem codicis B cum M sive cum A.

In codice nulla prostat notula quae indicium quodpiam praebeat, unde B provenerit. Attamen conicere licet e n. 148 et 149 e *Vita II* selectis et ex supra notatis circa n. 13 ipsius codicis B, hunc in quodam conventu Fratrum Praedicatorum scriptum fuisse, fortasse in conventu Bononiensi, ex quo complura MSS. eiusdem bibliothecae proveniunt [1]. S. Florianus (cf. p. 73, num. 15) insuper inter sanctos protectores civitatis Bononiensis colitur [2].

Iuvat demum quoad orthographiam in B adhibitam haec expresse hic recolere: *verecondari, octiosum, octiosarum* etc. (n. 160); *adiscere* (n. 161); *ellectuaria* (n. 175); *psaleret* (n. 96); *fillii* (n. 149).

Re hinc inde perpensa, visum est hic variantes codicis B recensere non secundum novissimam editionem *Vitae II* in AF X, 129 sqq., in cuius apparatu critico eaedem lectiones adnotatae sunt, una cum aliis aliorum codicum variantibus, sed iuxta priorem et paenultimam editionem P. Eduardi iam allegatam, ut sic harum variantium proprietas magis elucescat. Nullo autem modo textus in B exstantes integri edendi erant, ne fragminibus plus honoris tribueretur quam integris codicibus; caeterum collatio accurata horum textuum eorumdem pretium atque valorem in aequa luce ponit.

Collatio capitum selectorum Vitae II in B contentorum.

I. — [*Contra otium et otiosos*].

II Cel. num. 159, lin. 13. Domini] Dei [3]. — 15. boni] homini. — 16. gravem duc. offensam] gravem d. offensas (!). — 21. et quando non servus] et qu. serv. n. sum. — 22. serv. suus existere *transponit.* — 23. nunc] non. — 24. cognosce] cognosco.

n. 160, l. 1-2. Considerans igitur homo Dei quod *incip.* B. — 9. culpam suam *transp.* — 10-3. Sic-attribuat] *om.*

[1] L. Frati, *Indice dei codici latini conservati nella R. Bibl. Universitaria di Bologna,* Firenze 1909, 602.

[2] In folio pro custodia in initio codicis legitur notula: « *Comprato dal Sig. Masi, libraio, nel maggio 1830* »; unde codex tramite non directo e conventu in bibliothecam illatus est.

[3] Lectiones ante parenthesin positae omnes sunt editionis cit., eam sequentes sunt codicis B.

n. 161, l. 16. Dei] Domini. — 18. dente] *om.* — 22-3. aliquas] *om.* — 24-5. in otio] in toto octio. — 25-7. Lucrum - committebat] *om.*

II. — *De infirmis.*

n. 175, l. 20. ieiunii] ieiuniis. — 21-2. nec-conquirere] *om.* — 26. infirmos] *om.* — Pag. 301, l. 2. inimica] inimicam. — 4. esse] fore. — 5. praeord. ad vitam *transp.*

n. 177, l. 17. sciebat] incipiebat. — devitans] evitans. — 20. praelati] praelatus. — 27. malens] cupiens. — 28. perdere] periculare. — Scimus] Simus. — 29. altius] alterius.

III. — *De detractione.*

n. 182, l. 2-4. *om.* — 13. nisi] nec. — 17. correctione] correptione. — 20-2. Fratrem — appellabat] *om.* — 22. inquit] *om.* — Pag. 306, l. 1. demeret] detineret. — studiose] studio se. — 7-11. Praemia - vestes] *om.*

n. 118, l. 11. unus] temptatus *add.* — 12. sancto] Francisco *add.* 22. victa] vita.

IV. — *De studio orationis sancti Francisci.*

n. 96, l. 19. dicendum] ducendum. — horas] suas *add.* — 20. vero eques] uno equo.

n. 97, l. 7. quadam quadragesima] quaddam quadraginta. — 14. Hei] Et. – valuit] convaluit. — 15. ut] *om.*

V. — *De angelis.*

n. 197, l. 19. quive] qui. — 26. convenire] *om.* — Pag. 138, l. 3. deberet] debet.

VI. — *De Matre Christi.*

n. 198, l. 6. Matrem Iesu] Mat. Christi Yhesu.

n. 199, l. 18. pueri] puri. — 20. ubera] verba.

VII. — *De corpore Christi.*

n. 201, l. 24. stupori] *sic habent* ABM. — Pag. 320, l. 3. praeterea] praecepta. — 5-17. Voluit-possident] *om.*

VIII. — *De humilitate beati Francisci.*

n. 140, l. 5. cum] *om.* — 7. eum] cum. — 16. acquireret] addiceret. — 23. quem] que. — 24. tamen] tantum. — 27. Deo] Domino. — 28. Malebat] Desiderabat.

n. 143, l. 9. sanctae hum. *transp.* — 15. se] sese.

n. 145, l. 22. et] vobis. — 24. ideo] ideoque. — 28. laetitia] *om.* — Pag. 279, l. 4. cepimus] ceperimus.

IX. — *De humilitate sanctorum Dominici et Francisci.*

n. 148, l. 17. Franc. sanctus *transp.* — 28. praeponeret] proponeret. — Pag. 281, l. 4. Haec] hoc. — perorante] perorato. — 11. conservate] conservat. — Pag. 282, l. 2-3. civitatis habitaculi] *sic ultima in linea explicit codex mutilus.*

Bononiae.

P. Bonaventura Giordani, O. F. M. (1).

---

(1) In praefatione quaedam supplevit P. Mich. Bihl.

ANALECTA DE S. FRANCISCO ASSISIENSI

SAECULO XIV ANTE MEDIUM COLLECTA

(E COD. FLORENTINO C. 9. 2878)

Huius generis collectiones non paucae iam editae vel descriptae praestant, ex antiquioribus fontibus vel iam cognitis vel hucusque dispersis, ad litteram extractae vel ad sensum transscriptoris noviter redactae aut dispositae, quando, S. Bonaventurae Legenda S. Francisci officialiter sola regnante, alia tamen praecedentia de S. Francisco scripta nondum plene dispersa erant, earumque proscriptio, de facto sin de iure quoque semper vigens, minus tandem premebatur, atque in filiis circa vitam sancti Patris studiose inquirentibus aliquid novi legendi vel etiam edendi fervebat desiderium. Has inter — ut notissimas tantum recenseam — sunt quae in *Documentis antiquis Franciscanis*, I et III volumine, P. Leonardus Lemmens publicavit (1), aliaque vel descripta vel partim aut integre edita a claris rerum franciscalium cultoribus Paulo Sabatier (2), A. Fierens (3), A. G. Little (4), P. Livario Oliger (5), P. Ferdinando M. Delorme (6), P. Michaële Bihl (7); neque forsan ex hac serie excludendae sunt ambae *Speculi Perfectionis* redactiones a Paulo Sabatier et a P. Lemmens respective editae (8), si formam partiumque dispositionem, quam prae se ferunt, non narrationum originem consideres.

Si has novas collectiones vel redactiones simul inspicias, patet quidem eas a Spiritualium, quos sic vocant, scriptis aliisque eidem

(1) Ad Claras Aquas 1901-1902.

(2) In sua collectione *Opuscules de crit. hist.* I, Paris 1901-3, 63-109; 370-92; II, 335ss. etc.

(3) *La question franciscaine,* ap. *Revue d'hist. ecclés.* VII-X, Louvain 1906-09; et inde separatim editum.

(4) Ap. *Collectanea franciscana,* V, Aberdoniae 1914, 9-113, et ap. *Opuscules de crit. hist.* III (1914-19), 1-103.

(5) *Descriptio Codicis S. Antonii de Urbe,* ap. AFH XII, 321-400.

(6) *La « Legenda Antiqua S. Francisci »... de Pérouse,* ap. AFH XV, 23ss. Cf. etiam ib. X, 47-102.

(7) *Narrationes VII de S. Francisco,* ap. AFH XVII, 560-8.

(8) *Speculum perfectionis,* Paris 1898; et ap. *Doc. ant. franc.* II, 23ss.

parti praedilectis praesertim promanasse, sed non Spiritualium opera tantum vel ad eorum ideas propugnandas aut finem consequendum. Si historiam contulis, hae collectiones originem et usum in magnis quoque conventibus tunc obtinuerunt [1]; si materiam, ab ipsis persaepe abest spiritus ratioque pugnacis contradictoris, qui vel stilo mordet vel arte deformat. Sunt enim plerumque hae collectiones opus et labor fratrum saeculo XIV alterutrius partis vel potius nullius, qui mente sereni et corde ferventes, vel spiritu ducti laudatorum temporis acti vel vividioribus dictis et factis S. Patris, quae in officialibus Legendis desiderabantur, filiali devotione insistentes, nihil quod substantiam tangeret innovantes, primaeva vel saeculi anterioris similia scripta aut exscribebant aut nova redactione resumebant, sicque ea oblivioni et dispersioni destinata viva servarunt nobisque plus minusve genuina tradiderunt.

Ultimum in serie harum saec. XIV collectionum est opus *Conformitatum* Fr. Bartholomaei Pisani [2], qui cyclum, ut ita dicam, conclusit et complevit. Ipse a praecedentibus scriptis fidem materiamque sumit, atque illorum naturam definit. Neque in illis nova effinguntur, neque iste inter Spirituales militat; omnia autem in suo opere ipse includit, quod in ultimo illius saeculi Capitulo generali Ordinis approbationem amplissimam tandem consecutum est.

Huiusmodi autem collectionum auctoritas in numero earumque varietate est. Facile est enim uni contradicere, eamque novitatis vel exaggerationis accusare: plures adducas eamdem materiam sed diverso modo elaborantes; forma, dispositione, amplitudine dissimiles, substantia vero concordes: contradicentem adstringes communem fontem et quidem omnibus his scriptis praecedentem admittere et in prius negatam antiquitatem et forsan genuitatem incurrere.

Quaestionis sic dictae franciscanae solutio, hucusque mari magno fluctuans, hac directione insistens, in pacificum ac tutum portum se tandem forte recipiet, quod nulla alia via sperandum est. Quotquot igitur sunt huius generis textus inquirantur, vulgentur, in campo disputationis praesto habeantur: aetas, concordia, dependentia, diversitas viam struent ad illorum principium inveniendum.

Quae infra edo, novam collectionem praedictas plurimum tangentem efformant: pauca nova praebet, non parvi tamen pretii; multa vero continet quae evolutionem quam dixi illustrant, colligationemque inter varios textus revelant aut confirmant.

Hinc in textibus etiam iam notis edendis largior fui, ut haec duo, quae laudavi, melius haberentur: textuum consimilium vel paulo di-

(1) Cf. *Speculum* S., p. CLVII ss. (2) Apud *An. Franc.*, IV-V.

versorum editio aut saltem cognitio integra, eorumque elaboratio diversa, unde communis fons agnoscitur, idemque longe vetustior.

Collectio nova adest in codice Bibliothecae Nationalis Florentinae, sub sign. *C. 9. 2878.* Ad bibliothecam Abbatiae Florentinae, Ordinis S. Benedicti, pertinuit, saltem inde a saec. XV; origo franciscana, etiam quoad transscriptionem, in dubium revocanda esse non videtur; si secus foret, maior codicis auctoritas et collectionis antiquitas evaderet. Aetas scriptionis est saec. XIV ante medium, quod inibi contenta confirmant. Collectionem novam, particularem, nullam Legendae formam praetendentem, in commodum scriptoris, potius quam lectorum factam, facile dices; e diversis fontibus attingit, e quibus alii quoque hauserunt, sed diverso ordine, diversasque aliquando partes; nisi dicas fontem novum, aliis incompertum, compilatorem hunc adhibuisse, unde postea hausit quoque Barth. Pisanus, in paucis qui exstant locis *Conformitatum,* ubi ab eo fons non recensetur nobisque ignotus hucusque remanserat (cf. nn. 10, 26 s., 29, 42, 49).

Ratio editionis in eo fuit ut proximum textum indicarem, novi textus ab eo variationes diverso *charactere* vel aliis signis, quae in notis explicantur, demostrans. Variis in partibus codex noster peraffinis apparet codicibus tum Perusino, a P. Delorme, tum S. Antonii a P. Oliger descriptis. Si eorum textus integre editi non sint, variantes in notis produco, editionem complens et affinitatem comprobans, ex quo etiam fulgebit eos affines quidem inter se, non dependentes esse, aliumque codicem exstitisse vel scriptum longe antiquius, a quo hi tres diversimode et diverso quoque tramite vitam sumpserunt. Antiquitatem quam singuli non praeferunt, simul revelant et confirmant.

Variam inquisitionis vel dissertationis materiam codex praebet. Ut praelibatam concordantiam mittam plurium saeculi XIV ineuntis textuum contra alios qui fundamentales habentur: titulus adest primae partis, *Verba S. Francisci,* qui aliud simile opusculum in mentem revocat, cum quo nostrum non originem neque partes, sed temporis illius indolem communem habere potest; adest fontis manifestatio, qui, ut supra innui, opus *Conformitatum* magis confirmat atque illustrat; adest denique novorum textuum brevis collectio. Haec in tres classes dividi potest. Exemplorum quae S. Franciscum non respiciunt (nn. 25, 27, 30); narrationum circa S. Franciscum, quarum notitia non carebamus, sed aut sub compendii forma aut certae vel antiquae originis auctoritate hactenus destituta (10, 26, 42, 49); tertia denique est narrationum eumdem S. Patrem respicientium, quarum altera sub diversa redactione immo diverso e fonte nota erat (n. 50), altera omnino ignota (n. 51).

Ad singulas pauca nunc noto; sed plura dicendi quam primum opportunitas non deerit.

Codicis descriptio.

Chartaceus, mm. 215×140, ff. 122 recenter numerat., inter quae ff. 1-68 et 111-122 saec. XIV ante medium sunt scripta, ff. vero 69-110 post medium saec. XV; quibus addenda sunt folia terna in principio et in fine, non num., vacua, ad custodiam apposita recentioris ligaturae (saec. XIX ex.) chartaceae cum pergameno in dorso, ubi superscriptio: *Vita | S. Francisci | Regula | et | alia opuscula,* et codicis signatura: *Manoscritti | Conventi | C | 9 | 2878.*

Partes saec. XIV una manus exscripsit, plenis lineis, cum initialibus, titulis et, in ff. 111-122, postillis plerumque rubricatis. Item, plenis lineis, nigro atramento per totum, unica manus partem saec. XV exaravit.

Ad calcem f. 111r manus saec. XVI notavit: *Iste liber est Congregationis Sancte Iustine Ordinis Sancti Benedicti, deputatus monasterio Sancte Marie sive Abbatie Florentine;* super quam aliam notam manus saec. XVII inseruit: *S. Francisci Vita et Regula et alia. Inter codices designatur num. 142.* Ad calcem f. 112r sigillum est nigro atramento impressum, ovalis formae, aquilam coronatam referens, super securi, ut videtur, insidentem, nulla inscriptione in orbe delineata. Ad calcem tandem f. 68v eadem manus saec. XVI notavit: *Abbatie Florentine.* Folia, in quibus singula opuscula initium sumunt, manus saec. XVII numeravit, sed hic numerus cum recentiore numeratione non concordat.

Ex his omnibus facile eruitur codicem a moderno ligatore male compactum fuisse. Primaevus enim paginarum ordo erat: num. rec. ff. 111-122 (ant. 1-12) + f. 1-68 (13-81): idest pars saec. XIV; + f. 69-110 (82-122): pars saec. XV. Revera Patres Editores *Operum S. Bonaventurae,* Ad Claras Aquas, qui hunc codicem in *Legenda maiore* edenda adhibuerunt, eam inter ff. 13r-53 (rectius 54) inscriptam esse dicunt, quae nunc in principio codicis legitur, idest ff. 1r-42v (cf. *Opera omnia,* vol. VIII, 1898, p. LXXXVII, n. 7). Subversio postea effecta est.

Priorem partem codicis saeculo XIV ante medium certo certius assignandam esse (si quis forte in scripturae aetate, expertis satis manifesta, anceps haereret), comprobatur ex ipsius chartae indubiis notis. Scriptor enim duas chartae species adhibuit, quae grossitie, virgatura, uti aiunt, et fabricae signo, facile huius temporis noscuntur. Species n. 1, quae folia obtinet, iuxta recentiorem numerationem, 1-48 (exceptis ff. 25 et 36) correspondet n. 703 delineatum apud C. M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier* etc. (Genève 1907, tom. I: *Arbalète*), et cuius exemplar exstat in Archivo Status Bononiae sub datis 1334-36 (cf. p. 50). Species vero n. 2, quae habetur in ff. 25, 36, 49-68 et 111-122, eadem est ac n. 7345 eiusdem dictionarii (tom. II: *Fruit*), exemplatus ex eodem Archivo sub dato 1336 (Senis quoque exstat sub annis 1331-2; cf. p. 402). Regula autem est apud huius rei peritos singula chartarum signa brevi tempore in fabricatione identica perdurasse et renovata nunquam cum praecedenti ad unguem concordare; annumque scriptionis proximum semper fuisse anno fabricationis, ita ut, si eadem species inveniatur cum scripturae anno expresso, ultra 15 annos praecedentes et 15 sequentes illius chartae usus non sit protrahendus. Tempus ergo nostri codicis inter annos 1320-1350 continendum est. Si vero addas utramque chartae speciem in dato pressius convenire, non arbitrarium dices si aetas codicis inter anno 1330-1340 determinetur.

Charta foliorum 69-110, fabricae signo carens, ad saec. XV post medium manifeste pertinet; quod et scripturae stilus et in illis paginis contenta plene confirmant.

Codicis, ut nunc iacet, fasciculi sunt 12, idest: charta antiquior, I-V sexterni (ff. 1-60); VI-VII duerni (ff. 61-68); charta recentior, VIII-IX quinterni (ff. 69-88); X sexternus (ff. 89-100); XI quinternus (ff. 101-110); charta antiquior, XII sexternus (ff. 111-122) (1).

Contenta in Codice.

1. ff. 1-41 (13-54). [S. Bonaventurae *Legenda maior*].

f. 1r. Incipit prologus in vita beati Francisci. « Apparuit gratia Dei »... *f. 1v Incipit vita.* « Vir erat »... *f. 31r. Explicit vita b. Francisci. Incipiunt quedam de miraculis eius... f. 41v.* « per merita servi sui Francisci, ad laudem et gloriam unius Dei et trini, qui vivit et regnat in secula seculorum. Amen ». *Expliciunt quedam miracula post mortem beati Francisci osten[s]a. Deo gratias.* = S. Bonaventurae, *Opera omnia,* VIII, 504-64. Codex noster ibi littera **I** exprimitur.

2. ff. 42-44r (55-57r). *Incipit Regula beati Francisci.*

f. 42r. « Nicolaus episcopus »... *Vita Minorum fratrum.* « Honorius episcopus »... *Incipit Regula et vita Minorum fratrum.* « Regula et vita Minorum fratrum hec est »... *f. 44r.* « observemus. Nulli ergo... Data Laterani tertio kal. decembris, p. n. anno VIII. Nulli ergo... Dant (*sic*) Suriani XII° kal. septembris p. n. anno secundo. = *Opuscula S. Francisci* (*Bibl. Franc. Asc. M. Aevi,* I), 63-74; *Bull. Franc.* III, 417.

3. ff. 44v-45v (57v-58v). *Incipit sacrum Testamentum sancti Francisci* (nigro atramento).

f. 44r. « Dominus ita dedit mihi »... *f. 45r.* « observetis usque in finem. Et quicumque observaverit... istam sanctissimam benedictionem. Amen ». *Explicit Testamentum eiusdem* (n[igro] a[tramento]). = *Opuscula* cit., 77-82.

4. f. 45v-47r (58r-60r). *Verba sancti Francisci* (n. a.).

f. 45v. « Nimis est subtilis »... *f. 60r.* « minime verebuntur ». *Expliciunt verba eiusdem. Amen* (n. a.). = Cf. infra.

ff. 47v-48 (60v-61) sunt vacua.

5. ff. 49-59r (62-72r). *Incipit vita vel* (corr. n. a. *et*) *obitus sancte Paula vidue* (sequitur n. a.) *romanorum nobilissime.*

f. 49r. « Si mei cuncta corporis membra verterentur in linguas »... *f. 59r.* « a consule suprascripto usque ad Cartaginem anni triginta sex. Deo gratias. Amen ». = S. Hieronymi epistola 108, *Ad Eustochium virginem:* Migne, *P. L.,* 22, col. 873-906.

6. ff. 59v-60r (72v-73r). *Ad celebrandum Missam optima doctrina.*

f. 59v. « Ad Missam celebrandam sex considero actendenda. Primum est rationis discretio »... *f. 60r.* « Quod tamen facere cogitet auxilio gratie, non propria virtute; et sicut cogitat, sic opere compleat. Quod con-

(1) De codice aliqua dixerat, pauca inde extrahens, Mich. Barbi, ap. *Bullettino d. soc. Dantesca Italiana.* N. S. VII, Firenze 1909, 97-9; eumdem obiter notaverat P. Sabatier, *Actus,* p. LIII, et ap. *Opuscules,* II, 419.

cedere dignetur qui est benedictus in secula seculorum. Amen ». = Peperam in nonnullis codicibus et editionibus S. Bonaventurae opusculum attributum. Cf. *Opera omnia,* X, p. 22, n. 18. Illud editum videsis ap. editionem Vaticanam, t. VII, Romae 1596, p. 75 s.

f. 60 v. (73 v) vacuum.

7. ff. 61-65 (74-78). *Incipiunt quedam abstractiones ex libro Richardi de Sancto Victore de Archa mistica, de contemplatione eiusque commendatione.*

f. 61r. Et primum de primo libro, capit. primum. « Maria optimam partem elegit que non auferetur ab ea. Que est ista pars optima »... *(cap. II-VIII, XII; de II libro cap. IX, XIII; de III libro c. XVII, XXIV; de IV libro c. VI, VII, IX-XII, XV, XVI, XX, XXIV; de lib. V c. I-VII, IX, XI-XIII, XV, ultimum cap.)... f. 65 r.* « Melius autem in hoc nos illorum peritia instruit, quos ad scientie huius plenitudinem non tam aliena doctrina quam propria experientia provexit ». *Explicit* (n. a.). = Breves delibationes ex capitulis indicatis operis *De gratia contemplationis* sive *Beniamin maior:* Migne, *P. L.*, vol. 196, col. 63-202.

f. 65 v. Item Ricardus in libro de mistico sompno Nabucodonosor regis Babilonie. Cap. II. « Primum studium virilis animi ».. (*cap. XVI-XVIII, XL)...* « Quis enim nesciat quomodo magnitudo revelationem mentem incautam in superbiam elevat? Amen ». *Expliciunt quedam abstractiones ex quibusdam libri[s] Richardi de S. Victore de contemplatione eiusque commendatione.* = Item ex libro primo tractatus *De erulitione hominis interioris:* vol. cit., col. 1230-1295.

8. ff. 66-68 (79-81). *Incipit liber qui vocatur Scala beati Augustini episcopi* (corr. n. a. *Bernardi Abbatis*).

f. 66 r. Cap. I. « Cum die quadam corporali manuum labore occupatus »... *f. 68 v.* « habebunt gaudium quod nemo tollet ab eis et pacem incommutabilem, pacem in idipsum. Amen ». *Explicit liber qui vocatur Scala* [*sancti Au*]*gustini episcopi* (super rasum corr. n. a. *beati Bernardi Abbatis*). = Neque Augustini neque Bernardi, sed inter utriusque opera tractatus insertus cum titulo vel *Scala Paradisi* (Migne, *P. L.*, 40, col. 997-1004), vel *Scala Claustralium* (ibid., vol. 184, col. 475-84).

9. ff. 69-110 r (82-122 r). *Epistola Pii pape secundi ad illustrem Machometem principem Turchorum* (n. a.).

f. 69 r. « Pius ep. servus s. D. illustri Machometi principi Turchorem timorem divini nominis et amorem. Scripturi aliqua ad te »... *f. 110 r.* « Christus regnabit in eternum. Cui est honor et gloria in secula seculorum. Amen. *Explicit* (n. a.). = Raynaldi, *Annales ecclesiastici,* sub anno 1461, tom. XXIX, 1887, pp. 287-394.

f. 110 v (122 v) vacuum.

10. f. 111-112 (1-9). [Varia de beato Francisco]. = Cf. infra.

11. ff. 120-122 (10-12). *Exce[r]pta de libello qui dicitur Testamentum duodecim prophetarum* (corr. n. a. *patriarcharum*).

f. 120 r. Et primo de testamento Ruben. « Ruben morti iam proximus »... *f. 122 v. Testamentum Beniamin...* « Ipse supplebit defectus tue tribus. Et hiis dictis obiit anno vite sue CXXV ». *Expliciunt testamenta duodecim prophetarum* (corr. n. a. *patriarcharum*). = Cf. Migne, *P. G-L.*, vol. 2, col. 1038 ss.; sed diversa est versio et compilatio.

ANALECTA DE S. FRANCISCO

PARS I.

Verba S. Francisci.

[*f. 45r*]. *Verba Sancti Francisci.*

1. « Nimis (1) est subtilis et astutus diabolus, quoniam, ex quo per misericordiam Dei et eius gratiam non potest mihi nocere in anima, vult impedire necessitatem corporis, videlicet ut non possim dormire ne*que* stare erectus ad orationem, ad impediend*u*m devotionem et letitiam cordis et ut murmurem de infirmitate ». Nam *cum* (2) per multos annos haberet *beatus Franciscus* infirmitatem maximam stomaci, splenis et epatis et infirmitatem oculorum, in tantum erat devotus et *cum* tanta reverentia orabat, quod (3) tempore orationis nolebat adherere muro vel parieti, sed stabat semper erectus (4) et sine caputio in capite, et aliquando super genua, maxime cum pro maiori parte diei et noctis orationi (5) vacaret; immo, quando ibat per mundum | pedes, semper figebat gradum ad dicendum horas suas; si vero equita*ret,* quia semper erat infirm*us* (6), *et* ipse descendebat ad dicendum horas suas.

Unde quodam tempore, cum reverteretur ab Urbe, *quando scilicet stetit aput dominum Leonem cardinalem* (7) *per aliquot dies,* illo die quo exivit ab Urbe, per tot*u*m diem pluit, et quia erat tunc valde infirm*us,* equitabat, sed ad dicendum horas suas descendit (8) stans iuxta viam, licet plueret et esset totus balneatus. Et ait: « Si cum pace et quiete vult commedere corpus cibum suum, qui cum corpore pariter fit esca vermium, cum quanta pace et quiete deberet anima *recipere* cibum suum, qui est ipse Deus? ».

---

(1) *Spec.* L. n. 21-2, p. 53s.; ubi statim transpositio sequitur *astutus et subtilis*. Cf. *Spec.* S. c. 98, p. 193, l. 20-5; *II Cel.* 64, l. 17-20. Hinc usque ad integrum num. 5 concordantia pene perfecta prosequitur cum codice Perugino, cuius textum, ap. AFH XV, 23ss. descriptum et partim editum, P. Delorme denuo vulgavit, *La « Legenda Antiqua S. Francisci »*, Paris 1926 (LPer.), nn. 94-97 (AFH XV, nn. 114-5b). Variantes a textu primo citato *cursivo* charactere indico; variantes LPer. a nostro codice in notis refero. Linea verticalis | omissionem alicuius partis textus primo citati notat. Transpositiones primi textus, nisi adsint quoque in LPer., non curo; itemque omissiones quae cum variantibus coincidunt. — Legendae *II Cel.* lineas indico iuxta novissimam editionem ap. AF X, 129ss., in qua singularum paragraphorum lineae numerantur. Inde facile erit locos istos invenire in editione quoque P. Eduardi Alençon. Romae 1906.

(2) LPer. cum *Spec.* L. *licet,* et infra simul om. *b. Franc.*

(3) LPer. *et.* (4) LPer. om. *erectus.* (5) LPer. [*ad*] *orationem.*

(6) LPer. cum *Spec.* L. hic et paulo inferius *infirmitius.*

(7) LPer. om. *cardinalem;* subinde postea Cod. cum LPer. *illa die.*

(8) *Spec.* L. et LPer. add. *de equo.*

Et dicebat: « Tunc exultat dyabolus, cum letitiam et devotionem [1] cordis servi Dei, que provenit ex munda oratione et aliis bonis operibus, exstinguere vel impedire potest. Nam si diabolus de suo aliquid in servo Dei habere potest, nisi servus Dei fuerit sapiens et si, quam citius poterit, illud non deleat [2] contritione *et* confessione et operis satisfactione, in brevi tempore de uno capillo facit trabem unam semper ibi addiciendo ».

2. *Et ait:* « Servus [3] Dei in comedendo, | dormiendo et ali*is* necessitat*ibus* | suo corpori cum discretione satisfacere debet, *ut* frater corpus non valeat murmurare dicens: *Ego* non possum stare erectus et insistere orationi nec in tribulationibus *meis* letari *et* alia opera bona [4] operari *pro eo quod mihi* non satisfacis | ».

3. *Item dicebat quod* si servus Dei suo corpori cum discretione satis*fecerit* bene [5] et honeste *sicut poterit,* et frater [*f. 46 r*] corpus in oratione, *in* [6] vigiliis et *aliis* bonis operibus *anime* vellet esse pigrum et [7] negligens *vel* sompnolentum, *quod* ipsum castigare deb*et* tamquam malum et pigrum iumentum [8], quia vult conmedere et non vult lucrari *nec* honus portare. Si vero propter [9] inopiam et paupertatem frater corpus suas necessitates in infirmitate et sanitate habere non potest, dum honeste et cum humilitate fratri suo vel suo prelato petierit *illas* [10] amore Dei [et sibi non da*n*tur, patienter sustineat amore Domini], et sibi a Domino pro martirio imputa*bi*tur. *Et* quoniam fecit quod suum est, videlicet *quod* petiit suam necessitatem, excusatur a peccato, et*iam*si corpus inde magis infirmaretur. | *Et* in hoc summum et precipuum studium habuit beatus Franciscus, licet a principio sue conversionis [11] usque ad diem mortis sue valde afflix*it* corpus suum, videlicet quod semper fuit sollicitus interius et exterius habere et conservare *in se* letitiam spiritualem. Immo dicebat quod, si servus Dei studuerit semper habere et conservare letitiam interius et exterius, que [12] provenit ex munditia cordis, demones | nichil sibi nocere possunt, dicentes: « Quoniam, ex quo in tribulatione et prosperitate letitiam habet servus Dei, aditum intrandi ad ipsum non valemus invenire, nec sibi nocere ».

4. Nam [13] quadam vice reprehendit unum de sotiis *suis* quia *videbatur sibi quod haberet tristitiam et* trist*em* faci*em*, et *dixit ad eum:* « Cur *habes* tristitiam et dolorem de tuis offensis? Inter te et Deum habeas, | et ora ipsum ut per misericordiam suam | tibi reddat | letitiam [salutaris] sui, *et* coram me et aliis studeas semper habere letitiam, *quia*

---

(1) *Spec.* L. et LPer. *devotionem et letitiam.*

(2) *Spec.* L. et LPer. add. *vel destruat.*

(3) *Spec.* L. om. quae n. 2 et n. 3, l. 1-6 *Item ... portare* continentur, immediate prosequens *Dicebat b. Fr. quod si propter inopiam,* ut infra, nota 9. Haec vero adsunt, sed longius distantia, in *Spec.* S. c. 97, p. 191, l. 5-18; cf. *II Cel.* n. 129, l. 3-5. (4) LPer. cum *Spec.* S. *bona opera.*

(5) LPer., magis *Speculo* S. adhaerens, *satis bono modo et.*

(6) LPer. *et,* quod *Spec.* S. om. (7) LPer. om. *et.* (8) LPer. *armentum.*

(9) Hinc textus noster propius *Spec.* L. sequitur, n. 23, p. 54s. Cf. quod sequitur in *Spec.* S. c. 97, p. 191, l. 18 - p. 192, l. 1-3. (10) Cod. *illos; Spec.* L. et LPer. om. (11) Cod. *conversationis.* (12) LPer. *quod.*

(13) Redit *Spec.* S. c. 96, p. 189, l. 2-11.

non convenit *ut* serv*us* Dei coram fratre suo vel alio ostend*at se accidiosum* et tribulatam *habere* faciem ».

5. « *Et* (¹) quoniam scio quod demones invident michi de beneficiis que michi Dominus *largitus est per misericordiam suam,* cum michi per me nocere non possunt, insidiantur et student michi nocere per sotios meos. Si vero per me et sotios meos | nocere non possunt, cum confusione magna recedunt. Immo quandoque si essem temptatus *et* accidiosus, cum considero letitiam sotii mei, | occasione illius letitie de temptatione et accidia revertor ad letitiam interiorem et exteriorem (²).

6. Docebat (³) *fratres* suos habitacula paupercula facere, ligneas, non lapideas, easque vili scemate casellas erigere. Nolebat (⁴) locellum aliquem fratres inhabitare, nisi certus, ad quem proprietas pertinere[t], constaret patronus. Leges (⁵) *namque* peregrinorum in filiis semper quesivit. Non (⁶) solum domorum arrogantiam odiebat homo iste, verum domorum utensilia multa vel exquisita plurimum perhorrebat. Nichil in mensis, nichil in vasis quo⟨d⟩ mundi recordaretur amabat, ut omnia peregrinationem, omnia cantarent exilium.

7. In (⁷) libris testimonium *Domini* querere⟨nt⟩ (⁸) non pretium, hedificationem non pulcritudinem edocebat. Paucos (⁹) haberi volebat, eosdemque ad fratrum egentium [*f. 46 v*] necessitatem paratos.

8. In (¹⁰) stratis et lectis ita demum habundabat copiosa pauper*ies,* ut [qui] super paleas panniculos semisanos haberet pro thalamo reputaret.

9. Verum (¹¹) summopere amicus Dei *omnia* que sunt mundi despiciens, super omnia tamen execrabatur pecuniam. *Un*de illam a principio sue conversionis precipue vilipendit et tamquam ipsum diabolum se sequentibus semper fugiendam innuit. Hec ab ipso erat solertia data suis, ut stercus et pecunia[m] uno amoris pretio ponderare[n]t (¹²).

10. Accidit igitur die quadam ut secularis quidam ecclesiam Sancte Marie de Portiuncula⟨m⟩ oraturus intraret; qui causa⟨m⟩ oblationis pecuniam *p*osuit iuxta crucem. Quam, illo recedente, frater unus simpliciter sua manu contingens in fenestram proiecit. Pervenit ad sanctum

---

(¹) *Spec.* S. c. 96, p. 188. l. 9-18.

(²) LPer. om. *et exteriorem.* — Quae sequuntur, nn. 6-13, e *II Cel.* excerpta sunt, eaque eodem ordine disposita praebet codex ubi LPer. invenitur, sicut apparet in eius descriptione ap. AFH XV, 40, nn. 22-4. Variantes, etiamsi manifeste erroneae codicis nostri, nisi aliter indicabo, adsunt quoque in LPer.

(³) *II Cel.* 56, l. 3-4. (⁴) *II Cel.* 59, l. 21-4. (⁵) LPer. *Legem.*

(⁶) *II Cel.* 60 (integer adest, quia brevissimus). Etiam LPer. infra legit *quod.*

(⁷) *II Cel.* 62, l. 3-5.

(⁸) LPer. (in codice) *querere Domini etiam* [*non*] *precium;* habet tamen signum transpositionis, ita ut legendum esset *querere etiam Domini;* sed nexum quo *etiam* expressum est, verbo *querere* unitum, lectionem formare potest *querereent;* unde eadem cum nostro codicis Perusini derivatio magis confirmatur.

(⁹) Etiam LPer. hic om. *tamen.*

(¹⁰) *II Cel.* 63, l. 3-4. Non deest vox *qui* in LPer.

(¹¹) *II Cel.* 65 (integer).

(¹²) LPer. recte *ponderarent;* et sic infra *Portiuncula, causa;* sed *illo cedente.*

Franciscum quod *fuerat factum* (1); deprehensum ille se videns occurrit ad veniam et humo prostratus se *pro*fer<re>t ad verbera. Arguit illum sanctus *Francischus,* et de pecunia tacta durissime increp*avit*. Iubet eum ore proprio de fenestra levare pecuniam et extra septa<m> loci ipsam ore suo super stercus ponere<t> asininum. Dumque impleret iussum frater ille gratanter, timor *im*plet corda audientium *ceter*orum. Contempnunt omnes magis de cetero sic stercori comparatum, et ad contemptum eius novis exemplis cotidie animantur.

11. Indutus (2) homo iste virtute ex alto plus intus igne calescebat divino, quam foris corporeo tegumento. Execrabatur vestitos triplicibus et qui preter necessitatem mollibus utebantur in Ordine. Necessitatem vero, quam non ratio set volu<m>ptas ostentat, signum extincti spiritus asserebat. « Spiritu », inquit, « tepido et pedetenti[m] (3) a gratia frigescente, necesse est carnem et sanguinem que sua sunt querere. Quid enim », ait, « restat, anima non inveniente delitias, nisi ut caro convertatur ad suas? Et tunc animalis appetitus necessitatis articulum palliat; tunc sensus carnis conscientiam format ». Subdebatque: « Assit fratri *meo* vera necessitas, quevis eum (4) indigentia tangat; si satisfacere properat eamque a se longe repellere, quid mercedis accipiet? Incidit qu*i*dem occasio meriti; sed displicuisse sibi studiose probavit ». Hiis et similibus ignotos necessitatibus configebat, cum ipsas patienter non ferre nichil aliud sit (5) quam Egiptum repetere.

12. Denique nulla vult occasione plures duabus tunic*is* (6) habere fratres, quas *cum* consutis petiis resarcire concedit. Exquisitos pannos *non haberi* iubet, et contraria facientes coram omnibus acerrime (7) mordet; atque ut tales suo exemplo confunderet, super tunicam propriam (8) rudem consuit saccum. In morte etiam exequialem tunicam vili sacco petiit operiri. Fratribus autem quos infirmitas [*f. 47r*] urgeret seu necessitas alia, mollem (9) subtus ad carnem tunicam indulgebat; ita tamen quod for*as* (10) in habitu asperitas et vilitas servaretur.

13. Dicebat enim: « Tantum adhuc laxabitur rigor, dominabitur tepor, quod filii pauperis patris etiam scarulaticos portare, colore solum mutato, minime verebuntur (11).

Expliciunt verba eiusdem. Amen.

---

(1) LPer. item recte: *fecerat frater, currit, p[r]offert, increpat, ponere.* Habet tamen *septam* et anceps verbum *impleret (implet)* ubi *II Cel. implet.*

(2) *II Cel.* 69, l. 3-26.

(3) Recte LPer. (4) Cod. *cum.* (5) Cod. potius *sunt.*

(6) LPer. *tunicas;* et sic infra recte *tamen* pro *cum,* et *horrere* pro *non haberi.*

(7) LPer. transponit iuxta lectionem communiter receptam *acerrime coram omnibus.*

(8) *propriam ... ad carnem tunicam* om. LPer. ex homoioteleuto. Hinc iam patet codicem nostrum non derivare a codice Perusino.

(9) Cod. *mallem.* (10) LPer. rectius *foris.*

(11) LPer. prosequitur, alia excerpens.

PARS II.

Varia de S. Francisco.

1. [*f. 111r*]. *Hec sunt nomina xij fratrum Ordinis beati Francisci.*

Primus fuit sanctus Franciscus. Secundus frater Bernardus de Quintavalle. Tertius frater Petrus. Quartus frater Egidius. Quintus frater Sabatinus. Sextus frater Moricus. Septimus frater Iohannes. Octavus frater Phylippus. Nonus frater Iohannes de Sancto Constantio. Decimus frater Barbarus. Undecimus frater Bernardus Vigilantius. Duodecimus frater Angelus Tancredi.

Textus, paucis omissis, idem est ac in cod. S. Antonii (AFH XIII, 345, n. 68), quem edidit Fierens, *La Question Franciscaine*, Louvain 1909, 54 (507), cuius adiuncta vel variata hic notantur (A): *Ista sunt nomina XII*[m] *fratrum Ordinem Minorum fundantium et quos Christus ad sustendandam Ecclesiam vocavit, quos et fratres Minores vocari instituit, Et primus fuit beatus Franciscus ordine et dignitate, renovator evangelice paupertatis et passionis Christi stigmatibus insignitus, primus Ordinis Minister. Secundus fuit frater ... Iohannes de Capella qui apostatavit et tenuit locum Iude. Octavus fr. Philippus Longus ... Bernardus de Violante. Duodecimus fr. Angelus de Tancredo, qui fuit confessor b. Francisci, patris Minorum fratrum.*

2. Fuerunt et alii fratres sancti in vita et perfectissimi in virtutibus. Unde dicebat beatus Franciscus, quod ille esset bonus frater Minor qui haberet vitam istorum fratrum: scilicet fidem fratris Bernardi, qui perfectissime habuit cum amore paupertatis; puritatem fratris Leonis, qui plene fuit purissimus; curialitatem fratris Angeli, qui fuit totus curialis; sensum naturalem cum pulcro et devoto colloquio divino fratris Massei; mentem elevatam in contemplatione fratris Egidii; virtuosam orationem et continuam fratris Rufini, qui quicquid faciebat semper orabat; patientiam fratris Geneparis, qui quantum est ad perfectum statum patientie ipse plene habuit; fortitudinem corporis fratris Iohannis de Laudibus, qui illo tempore super omnes homines habuit fortitudinem tam corporaliter quam mentaliter. Et fuit quidam qui vocabatur frater Lucidus, qui fuit magne solitudinis nec stabat quasi per mensem in loco, sed statim quod placebat sibi stare, et ipse recedebat et dicebat: « *Non habemus hic manentem civitatem sed futuram inquirimus* (1); advene enim et peregrini sumus in hoc mundo ».

Nonnullis omissis, idem textus ac in eodem cod. S. Antonii (l. cit., 348, n. 86), cuius variantes item hic vulgantur: *Dicebat ... Bernardi de Quintavalle qui perfectissimam fidem habuit ... paupertatis, nam magna bona que habuit non parentibus sed pauperibus erogavit, puritatem fr. Leonis, familiaris s. Francisci, qui ... purissimus: hic sepultus est Assisii in ecclesia s. Francisci; curialitatem ... curialis: et fuit primus milex qui venit ad Ordinem fr. Minorum; pulcram*

personam et sensum... colloquio fratris... Egidii, qui hanc gratiam contemplationis perfectissime habuit existens in corpore, et nunc dicitur sibi concessum a Domino ut in hiis que ad bonum anime pertinent efficaciter adiuvet⟨ur⟩ invocatus; virtuosam... orabat etiam dormiendo, et semper de Deo mentaliter meditabatur; patientiam fr. Giuniperi qui quicquid spectat ad... patientie plene... corporis et anime fratris... homines de mundo fortis fuit tam corporaliter quam spiritualiter; caritatem fr. Rogerii, cuius vita tota fervore caritatis accensa fuit. Erat quidam frater illo tempore nomine Lucidus... solitudinis et stabat... loco; statim namque quod... stare, recedebat inde dicens: « Non habemus hic mansiones sed in celo ». (1) Hebr. 13, 14.

3. *Isti sunt generales Ministri Ordinis fratrum Minorum, qui fuerunt successive in Ordine.*

Primus beatus Franciscus, fundator Ordinis.
Secundus frater Helias de Assisio.
Tertius frater Crescentius de Marca Anconitana.
Quartus frater A⟨l⟩ymo de Anglia.
Quintus frater Albertus de Pisis.
Sextus frater Parens de Civitate Castellana.
Septimus frater Iohannes de Parma.

Octavus frater Bonaventura de Balneoregio, qui postea inter Cardinales fuit dictus dominus Albanensis.

Nonus frater Ieronimus [de] Marchia, postea cardinalis et tandem Papa, dictus Nicholaus quartus.

Decimus frater Bonagratia Bononiensis, qui fuerat sotius dicti fratris Ieronimi.

Undecimus frater Arlottus de Prato Tuscie, magister in theologia.

Duodecimus frater Matheus de Aquasparte, postea episcopus Portuensis.

Tertiusdecimus frater Raymundus Provincialis, magister in theologia.

Quartusdecimus frater Iohannes de Murro, dictus postea dominus Portuensis.

Quintusdecimus frater Gu[n]sal[v]us Yspanus, magister in theologia.

Sextusdecimus frater Alexander de Allexandria Lombardie.

Decimus septimus frater Michael de Cesena, magister in theologia.

Non est cur immoremur in correctione vel illustratione huius elenchi. Rectus ordo est: 1us, 6us, 2us, 5us, 4us, 3us, 7us. Uniuscuiusque tempora etc. cf. apud AFH II, 99ss. *(Compendium Chronicarum Fr. Min.)*; vel ib., 431-40 *(Generalium Ministrorum... catalogi duo...)*; vel potius *An. Fr.* III, 693ss. Quod ultimus in elencho recensitus sit Fr. Michaël a Cesena, Min. gen. annis 1316-1328, inde aetas nostri codicis confirmatur, vel saltem tempus totius extractionis vel compilationis huius.

4. *Incipiunt quedam recollecta de beato Francisco, valde pulcra.*

| Quadam die dixit beato *Francisco* unus de sotiis *suis:* « Tu scis *quomodo* per gratiam Dei viguit olim *Ordo noster* in statu puritatis et perfectionis *et* quomodo *omnes* fratres (1) observabant in omnibus sanctam paupertatem, *scilicet* in (2) pauperculis hedificiis et in pauperculis vestimentis et in omnibus utensilibus, et sic erat unius voluntatis *hec* omnia observare que pertinent ad (3) perfectionem nostram. Nunc *vero in* parvo tempore cepit hec *puritas* (4) dissimiliter [*f 111v*] *se habere,* licet multi | dicant | non posse hec a fratribus propter multitudinem observari *et quod* de *eis* (5) magis quam de supradictis credunt populum hedificari (6), *et* quasi pro nichilo reputant viam simplicitatis et *puritatis* que fuer*unt* initium et fundamentum nostre religionis. Quapropter *fratres aliqui* hec considerantes (7), *multum mirantur quomodo ea* substines et non corrigis *ea. Cui* beatus Franciscus dixit: « Indulgeat tibi Dominus, frater, *quia* vis michi esse (8) *molestus* in hiis que non pertinent ad meum officium ». Et *addidit:* « Usquequo habui officium fratrum (9), satisfaciebam eis *sicut poteram et verbo* et predicatione. Sed postquam consideravi quod Dominus *semper* (10) multiplicaret numerum fratrum et (11) ipsi propter tepiditatem et inopiam spiritus a via recta (12) per quam soliti erant ambulare declina*rent* (13), non attendentes *vocationem* (14) suam et bonum exemplum, recommendavi Domino et Ministris fratrum religionem. *Et* licet (15) me excusarem quod propter infirmitatem meam de ipsis curam (16) habere non possem, tamen si *ipsi* fratres secundum voluntatem (17) meam ambula*ssent,* nollem quod alium haberent *generalem* Ministrum preter me

Intentio Regulae [= I], n. 13-6, p. 95-9; cf. *Spec.* S., cc. 71 et 11; AFH XV, 62s. n. 101a-b; Delorme, *Legenda* (edit. Parisiensis), nn. 75-7. Idem textus adest in codice S. Antonii (AFH XII, 346, n. 76), cuius variantes a nostro codice in notis indico (= A), recto charactere exprimens verba ab I discordantia, quando simul contra nostrum codicem pergunt. (1) A cum I add. *cum fervore et sollicitudine.* (2) A pergit cum I *in parvis et pauperculis hedificiis ... vestimentis et sicut in hiis* | *et in aliis exterioribus erant unius voluntatis.* (3) A cum I *ad nostram vocationem et perfectionem ... et* etiam *erant* | *proximi. Nunc autem* in *parvo.* (4) A add. *et perfectio.* (5) A *quod ex hiis.* (6) A cum I pene consonus add. *et* | *videtur* eis *magis honeste* | *vivere et conversari;* et *quasi pro nichilo* iam *reputant* fratres *viam simpl.* et *paupertat*is *huiusmodi, que.* (7) A propius sequitur I *plurimum admir*antur *cur* ea *substines et non corrigis si tibi displic*ent. *Cui.* (8) A pergit cum I *contrarius et adversarius et vis me implicare in.* (9) A cum I add. *et fratres manserunt ... fuerim infirmus,* tamen *cum parva sollicitudine mea satisfaciebam eis exemplo et predicatione. Sed.* (10) A cum I *cotidie.* (11) A add. *quod.* (12) A et I add. *et secura.* (13) A cum I pergit *et per ampliorem viam* horum corporalium *incederent, non.* (14) A cum I *suam* vocationem et *professionem et bonum exemplum ... et meum exemplum, recomendavi.* (15) A cum I add. *tempore quo ... coram fratribus in capitulo generali me.* (16) A et I add. *et sollicitudinem.* (17) A pergit cum I *meam* ambulassent et *ambularent propter consolationem ipsorum nollem.*

usque *ad* diem mortis mee. *Nam* ex quo bonus et fidelis subditus voluntate*s* (18) sui prelati cognoscit et observat, parvam sollicitudinem oportet prelatum habere de illo (19). *Et si ipsi hoc facerent,* si iacerem *super lectum* infirmus non gravarer satisfacere eis (20). *Sed quia* vitiis *fratrum* dominari non valeo, nolo carnifex fieri sicut *potentes* huius seculi. Confido *tamen* in Domino quod adhuc inimici invisibiles, qui sunt castaldi Domini (21), sument de ipsis vindictam in hoc seculo et in futuro, facientes *illos* corrigi ab hominibus huius seculi ad (22) verecundiam ipsorum, et revertentur ad suam professionem et vocationem. Verumtamen usque *ad* diem mortis mee non cessabo *verbo* (23) et exemplo docere fratres *incedere* per viam quam michi Dominus ostendit (24), ut sint inexcusabiles coram *Domino,* et ego coram ipso *Deo* de ipsis (25) et de me non teneor reddere | rationem ». *Et* tunc | fecit in testamento suo scribi quod omnes domus fratrum ex luto et lignis (26) deberent construi *amore* sancte paupertatis (27). | *Et quia fratres in multis sibi contradicebant,* sepe dicebat hunc sermonem: « Ve illis fratribus qui sunt michi contrarii *in eo* (28) quod *scio* quod est voluntas Dei pro*pter* (29) maior*em* utilitat*em* religionis; licet invitus, condescendam (30) *vero eis* ». Unde sepe dicebat sotiis suis: « In hoc est dolor meus (31), quod ea que cum multo labore orationis optineo (32) pro utilitate presenti et futura totius religionis (33); sunt aliqui fratres *qui subtilitate* sue scientie evacuant et sunt michi contrarii, dicentes: « Ista sunt tenenda (34), et ista non ».

(18) A cum I *voluntatem.* (19) A add. cum I *Immo ... et* consolatus essem *de ... propter lucrum ipsorum et meritum quod si iacerem in lecto infirmus.* (20) A cum I pergit *Et* addidit: *Meum officium est spirituale,* scilicet *prelatio ... Unde si vitiis* fratrum *dominari ... fieri ad* interficiendum *et flagellandum sicut potestates huius seculi. Confido* enim *in.* (21) A sequitur I *ad puniendum ... sument* de *ipsis vindictam facientes.* (22) A cum I add. *improperium et;* sed post *ipsorum* om. *et.* (23) A cum I *exemplo et opere ... fratres ambulare per.* (24) A cum I add *et ego ... informavi ut.* (25) A *ipso de* eis *et;* infra cum I *tenear.* (26) A *ligno.* (27) A cum I pergit *et humilitatis; et quod* omnes *ecclesie que* in futuro *construerentur essent parve.* | *Unde in testamento suo* sic habetur: *Caveant sibi fratres* | etc. Et quia fratres aliqui sibi in multis (ut in Cod.). (28) A cum I *hoc.* (29) A cum I *pro maiori utilitate.* (30) A et I pergunt *voluntati eorum. Unde.* (31) A cum I add. *et afflictio mea.* (32) A cum I add. *a Domino propter suam misericordiam.* (33) A cum I pergit *et ab ipso ... secundum voluntatem* suam *sunt* | *aliqui fratres ex* subtilitate *sue conscientie evacuant.* (34) A cum I pergit *et observanda et ista non.* | *Quia* tamen ... *permittebat et* | *condescendebat* fratribus, *que ... suam.*

5. *De paupertate.*

Quidam frater de Marchia Anconitana | quem beatus Franciscus magno diligebat affectu, *quadam die* interrogavit *sanctum* dicens: « Dic michi, pater, intentionem tuam *quam habuisti a principio, quando fra-*

tres habere cepisti (1), *super observantia regule et* quam habes modo, *quamque* credis habere usque *ad* diem mortis tue, ut valeam certificari de tua intentione | prima et ultima: utrum nos fratres clerici, qui tot libros habemus, possimus *illos* habere, licet dicamus quod sunt religionis *vel pape* ». *Cui sanctus respondit:* « Dico tibi, frater, quod hec fuit, | est et erit | ultima mea voluntas, si fratres michi credidissent, quod nullus fratr*um* deberet habere nisi vestimentum, sicut regula nostra concedit, cum cingulo et femoralibus ».

Intentio Regulae, n. 1, p. 83s.; cf. *Spec.* S., c. 2, p. 4-6.; AFH XV, 59s., n. 98a; Delorme, *Legenda,* n. 66 (= LPer.). (1) Haec additio *quam... cepisti* adest in *Spec.* S. et in LPer.

6. *De paupertate.*

Quodam tempore cum *beatus Franciscus* fuit (1) de ultramar*e* reversus, Minister quidam *fuit* secum *locutus* de capitulo paupertatis, volens *super hoc suam* voluntatem (2) cognoscere. | *Cui sanctus dixit:* « Ego sic intelligere volo, quod fratres nichil debent habere preter (3) vestimentum cum corda et femoralibus sicut in regula continetur, et qui necessitate coguntur, | calciamenta ». Dixit *ei* Minister: « Quid faciam ego, qu*oniam* habeo tot libros qu*od* valent *plusquam* quinquaginta libras? ». *Hoc* autem di*xit* quia volebat *ipsos* (4) habere de conscientia *sua,* scie*ns eum* ita stricte intelligere cap*itulum* paupertatis. Dixit ad eum beatus Franciscus: « Frater, *nolo* (5) venire contra conscientiam meam et professionem sancti Evangelii quam professi sumus ». *Quod* (6) *audiens* Minister tristis *eff*ectus est. *Quod cernens* beatus Franciscus | dixit *ei* in persona omnium fratrum: « Vos fratres Minores ab hominibus (7) vultis videri (8) observatores sancti [*f. 112 r.*] Evangelii, et | operibus *vultis* (9) habere loculos ». | *Et ait* (10): « Putant fratres Ministri (11) *Deum* et me decipere (12). Immo *cum* sciant | fratres se teneri ad observ*antiam* (13) sancti Evangelii, volo quod in principio et in fine regule sit (14) quod fratres teneantur Domini nostri Iesu Christi sanctum Evangelium observare » (15).

Intentio Regulae, n. 5-6, p. 86-8; cf. *Spec.* S., c. 3, p. 7-9, l. 15. Idem textus in cod. S. Antonii (ib. p. 347, n. 77). In notis sunt eius variantes. Cum alterutro codice saepe concordat LPer. (AFH XV, 60s.; *Legenda,* n. 69). (1) A *fuisset.* (2) A cum I add. *et intellectum.* (3) A cum *Spec.* S. *nisi.* (4) A *libros.* (5) A cum I *non possum nec debeo.* (6) A cum *Spec.* S. *Audiens hec Minister.* (7) A *omnibus.* (8) A cum I add. *et vocari.* (9) A add. *contradicere et.* (10) A add. ex I *beatus Franciscus coram quibusdam fratribus.* (11) A *mei.* (12) A pergit *ut ergo sciant omnes fratres.* (13) A add. *et perfectionem.* (14) A quoque om. *scriptum.* (15) A prosequitur cum I *et ut fratres ... pro salute* | *anime ... ex quo* aliis *annuntio, volo* hec *operibus ... cohoperante* in perpetuum *observare. Unde* | *ad licteram ... usque* ad *diem mortis sue.*

7. | Quodam tempore | quidam novitius | qui sciebat psal*mos* legere, *set* non bene, *petiit* licentiam a generali Ministro habendi psalterium, *quod generalis* concessit. Set *novitius* illud nole*ns retinere absque* licenti*a* beat*i* Francisc*i,* | quia audierat *eum* nol*le* quod fratres essent cupidi de scientia et libris, set *magis* studerent habere | sanctam simplicitatem *et* orationem, || *ab ipso licentiam habendi psalterium postulavit. Cui sanctus respondit* (1): « Postquam habueris psalterium concupisces et voles breviarium, *et cum* ha*bueris* | sedebis in cathedra *sicut* magnus prelatus *et* dice*s* fratri tuo: *P*orta michi breviarium ». Et sic dicens cum magno fervore spiritus *tu*lit de cinere cum manu et *im*posuit super caput ducendo manum *su*per caput *ad modum* lava*ntis* dicens sibi | ipsi: « Ego breviarium, ego breviarium ». Et multotiens *i*teravit | ducendo manum *su*per caput. Et stupefactus et verecundatus est *novitius*. Postea dixit ei beatus Franciscus: « Ego *etiam* fui temptatus habere libros, set ut de hoc cognoscerem Domini voluntatem tuli librum | Evangeli*orum* et oravi Dominum ut in *prima* apertione libri suam de hiis voluntatem ostendere dignaretur; et oratione finita in prima apertione libri occurrit michi illud verbum | Evangelii: ' Vobis datum est nosse misterium regni Dei, ceteris autem in parabolis ' ». Et ait: « Tot sunt qui libenter ascend*unt* ad scientiam, quod beatus | qui se sterilem fecerit amore Domini *sui* ». Postea elapsis pluribus mensibus, | *idem novitius* locutus [est] *ei* de psalterio, *cuius importunitate inclinatus sanctus* dixit: « Vade, *fac inde* sicut dixerit tibi Minister tuus ». | *Cumque* ille *abiret,* beatus Franciscus cepit *cogitare* que dixerat | et statim *ivit* post *eum (erant enim ambo in via) et cepit eum* clama*re* dicens: « Expecta, frater, expecta ». | *Cumque pervenisset* ad *eum* dixit: « *Redi* mecum, frater, et ostende michi locum ubi dixi tibi quod faceres de psalterio sicut diceret tibi Minister tuus ». Et *cum fuissent* ad *dictum* locum | inclinavit se | et dixit: « Mea culpa, *mea culpa,* | *quoniam qui* vult esse frater Minor non debet habere nisi tunic*as* sicut concedit regula *et corda* et femoralia, et qui necessitate *manifesta* coguntur | calciamenta ». Unde quotquot fratres veniebant ad eum pro huiusmodi habendo consilio, *illud dabat* responsum. *Et ideo* dicebat: « Tantum scit homo | de scientia quantum ipse operatur. Tantum est *religiosus* bonus orator quantum | ipse operatur ». Ac si diceret: Bona arbor non in alio quam in *bono* fructu cognoscitur.

Intentio Regulae, n. 7, p. 83s.; ad signum vero || transit ad n. 11-2, p. 93s.; cf. *Spec.* S., co. 4 et 72; AFH XV, 61s., 100a, d, e; *Legenda,* nn. 70, 72-4.

8. *Dicebat beatus Franciscus:* « Multi *ex* fra*tribus* sub occasione hedificandi alios dimic*tunt* vocationem suam, *scilicet* puram et sanctam simplicitatem, | et accidet illis quod unde crediderunt | imbui devotione et accendi *in* amorem *Dei* | inde occasiona*bi*liter remanebunt | frigidi et *quasi* vacui, | maxime quia admiserunt tempus vivendi secundum vocationem | ». Et dicebat: « Multi sunt qui totum studium suum et sollicitudinem die noctuque ponunt in scientia, *a*mictentes | sanctam et devotam orationem; cumque aliqu*ibus vel* populo predicaverint et *viderint*

vel noverint aliquos inde hedificari vel converti ad penitentiam, extollunt se *et* inflantur de lucro alieno, qu*oniam* quos credunt suis verbis hedificari vel ad penitentiam converti *Deus* hedificat et convertit orationibus sanctorum fratrum, licet ipsi *hoc* ignorent, quia sic est voluntas Domini, *ne* advertant *et* inde superbiant. Isti sunt fratres mei milites tabule rotunde, qui latitant in desertis et in remotis locis ut diligentius vacent orationi et meditationi, peccata sua et ali*ena* plorantes, quorum sanctitas a *Domino* cognoscitur et *ab* hominibus ignoratur. Et cum anime *illorum* ab angelis *Domino* representabuntur, tunc Dominus ostendet *eis* mercedem et fructum laborum suorum | dicens illis: [*f. 112 v*] « Filii, ecce tales anime salvate sunt orationibus vestris, et quia super pauca fuisti[s] fideles supra multa vos constituam » (1). *Et de talibus exponebat illud*: « *Donec* sterilis peperit plurimos ». | Unde omnes fratres tam Ministros quam predicatores *instruebat* ad opera, dicens | quod propter | sollicitudinem predicandi | non deberent dimictere sanctam et devotam orationem, ire pro helemosin*is* et operari | sicut | alii fratres, propter bonum exemplum et lucrum animarum suarum et aliorum (2). Et dicebat: « Multum | hedificantur fratres subditi cum eorum Ministri et predicatores | inclinant*ur* ad *operationes* (3) *aliorum laborum* ». *Et* (4) ipse, tamquam *verus* çelator et imitator Christi, *quamdiu* fuit sanus opera[ba]tur in se que docebat fratres suos.

Intentio Regulae, n. 7-9; cf. *Spec.* S., c. 72-3; AFH XV, 61, n. 100b; *Legenda*, n. 71. (1) Matth. 25, 23; postea I Reg. 25. (2) Pergit cum *Spec.* S., c. 73, p. 146, l. 17-20. (3) In Cod. sequitur *suorum et*, linea transversa deletum. (4) Redit *Int. Reg.*, n. 9, in fine.

9. Quadam *die* dixit beatus Franciscus: « Religio | fratrum Minorum est quidam pusillus grex, quem in | novissima hora Filius Dei postulavit Patri | dicens: 'Pater, vellem quod | dares michi quemdam novum et humilem populum | qui esset dissimilis in humilitate et paupertate | omnibus aliis qui precesserunt et esset contentus habere me solum'. Et ait Pater: | "Factum est quod *petisti*" ». Unde dicebat beatus Franciscus quod ideo voluit *Dominus quod* vocarentur fratres Minores, quia iste [est] populus | quem Filius Dei Patri suo *petivit*. De *quibus* dicit in Evangelio: | "Quod uni ex *hiis* minoribus fratribus meis fecistis michi fecistis". | Licet *enim* de omnibus pauperibus | intell*igatur hoc dixisse*, precipue tamen predixit religionem fratrum Minorum esse venturam in Ecclesia sua ». Unde sicut *hoc* revelatum fuit beato Francisco *quod* deberet vocari religio fratrum Minorum, *ita* scribi fecit in ipsa regula *cum* portavit *eam* domino pape Innocentio; *et ipse auxilium concessit sibi*, et postea in con*cilio* omnibus *an*nuntiavit.

Spec. S., c. 26, p. 51-2, l. 9; cf. *Intentio Regulae*, n. 2-3; AFH XV, 60; *Legenda*, n. 67.

10. *Quadam vice dum beatus Franciscus* maneret in cella, vocavit sotios *suos* dicens: « *Audite et intelligite, karissimi, diligenter. Ego* rogavi Dominum ut *per suam misericordiam* michi ostendere dignaretur quando

ego servus *suus* sum et quando non, *maxime quia* vellem *semper* servus *suus inveniri. Et dictum est* michi *in spiritu: ' Quid dares michi, si quod queris ostenderem tibi? '. Et ego: ' Domine, corpus et animam dedi tibi, et post hec non habeo quod tibi offeram '. Et dixit* Dominus: *' Tunc* cognosca*s et scias* te *esse* veraciter servum meum, cum *bene* cogitas, *bene* loqueris, *bene* operaris ' ».

II Cel. 159, l. 7-12. Cf. *Spec.* S., c. 74; *An. Franc.* IV, 627, l. 30-34. Infra n. 26.

11. Dicebat *beatus Franciscus* regulam (1) esse librum vite, spem salutis, medullam Evangelii, viam perfectionis, clavem paradisi, pactum eterni federis. || Item (2): « Magna », inquit, « promisimus, [maiora (3) promissa sunt nobis; servemus hac, suspiremus] ad illa: voluptas brevis, pena perpetua; modica passio, gloria infinita, multorum vocatio, paucorum electio (4), omnium retributio ». || « Multos *quidem* scientia reddit indociles, rigidum quiddam eorum *f*lecti non sinens humilibus disciplinis. Quapropter vellem | ut vir licteratus hanc michi primo precem (5) offerret. Ecce, frater, diu *fui* in seculo, nec*dum* Deum meum vere cognovi. Oro, concede michi locum a strepitu mundi semotum, in quo recogitem annos meos in dolore | *et* animum ad meliora reformem. | Hic tandem, *si* ministeri*um* verbi daretur, cert*um* quia *ex eo* quo*d* bulliret effunderet ». || « Fratres, ait (6), mei, qui scientie curiositate ducuntur in die retributionis manus invenient vacuas. Vellem eos (7) magis roborari virtutibus (8), ut cum tempora tribulationis venirent, secum haberent in angustia *Deum.* Nam et ventura est, inquit, tribulatio qua libri ad nichilum utiles in fenestris proicientur et latebris ». || « Ventura (9) *sunt* etiam tempora non *de* longe, in quibus occasionem ruine fore scientiam sci*ent*, fulcimentum vero spiritus spiritualibus intendisse ».

Excerpta e *II Cel.* 208, l. 6-7; 191, l. 16-9; 194, l. 5-13; 195, l. 4-8 et 11-2. Duplex lineola || indicat transitum ad locum sequentem. Idem textus, si tertiam particulam excipias, est in cod. S. Antonii (AFH l. c. 339). Variantes nostri codicis a textu *II Cel.* diverso charactere indico; variantes codicis S. Antonii a nostro in notis subnecto cum siglo A. (1) A add. *fratrum Minorum* (2) A add. *dicebat,* sed statim om. *inquit.* (3) Omissa in cod. iuxta textum *II Cel.* suppleo; A habet tantum: *sed maiora promissa sunt; voluptas* (cod. hic habet *voluntas*). (4) A in margine postea supplens huius loci finem scribit *et infinita omn. retr.* (5) Cod. *pre esse.* (6) A *autem.* (7) A *fratres meos.* (8) A add. *quam scientia.* (9) A cum *II Cel.* habet *Preoderabat etiam... spiritus vero fulcimentum.*

12. Veniet, *inquit,* tempus *ut* (1) dilecta Dei religio diffametur, ita ut pudeat exire in publicum. Qui vero tunc temporis ad suscipiendum Ordinem venerint sola Spiritus sancti operatione ducentur et nullam | eis maculam caro et sanguis impinget, eruntque a | Domino benedicti; in

II Cel. 157, l. 6-15; cf. *Spec.* S., c. 70. Idem textus sequitur in cod. S. Antonii (AFH l. c.). (1) *II Cel.* et A *quo malis exemplis.*

quibus quamvis operationes meritorie non fuerint, frigescente caritate, que facit sanctos operari ([2]), venture sunt illis *tribulationes* ([3]) immense, et qui reperti fuerint tempore illo probati, meliores erunt predecessoribus suis ([4]). Ve autem illis qui de sola sibi specie | conversationis religiose plaudentes torpescent otio nec resistent [*f. 113 r*] constanter temptationibus ad probationem electorum permissis, quoniam soli | qui probati fuerint accipient coronam vite. |

([2]) A add. *ferventer.* ([3]) A *sunt temptationes.* ([4]) Hic abrumpit A.

13. *Exemplum* fratr*is* Barbar*i*, *qui cum esset in* insula Cipri et verbum *dixerit unde sotius visus fuerit* aliqua*liter tribulari et hoc* coram *uno milite ipsius insule,* in sui *ipsius* accensus vindictam, *a*ssump*sit* sterc*us* asin*i et* in *os sibi* mict*ens ait:* « Stercus commasticet lingua que in fratrem meum iracundie verbum effudit ». *Ex quo* miles edificatus se *eis* et sua *promisit.*

II Cel. 155, l. 7-13; cf. *Spec.* S., c. 51.

14. *Quando* beatus Franciscus *renuntiavit* officio *in* Capitulo *generali,* surgens, iunctis manibus et oculis in celum erectis, dixit: « Domine, tibi recommendo familiam quam | actenus commisisti et nunc propter infirmitates quas, | dulcissime Deus, nosti, curam eius habere non valens ipsam recommendo Ministris. Teneantur *autem ipsi* in die iudicii coram te, *Deus,* reddere rationem, si aliquis frater eorum negligentia vel exemplo *vel* aspera | correctione perierit ».

II Cel. 143, l. 9-14; cf. *Spec.* S., c. 39.

15. *Nota de beato Francisco* quod ab illa hora qua Dominus revelavit *sibi quod fratres* debere*nt* vivere secundum formam sancti Evangelii, ad licteram *illud* studuit observare. | Unde prohibuit non *poni* in sero in aqua calida legumina | pro alio die, *set* pos*t* Matutinum. *Et etiam* fratres observabant, maxime in civitatibus, *non plus* acquirere *de* helemosin*is quam* sufficeret *pro* un*a* die.

Legenda vetus (Lemmens, *Documenta antiqua franciscana,* II) cap. 2, p. 95: cf. *Spec.* L., n. 25; *Spec.* S., c. 19; AFH XV, 47, n. 44; *Legenda,* n. 4.

16. Videns beatus Franciscus fratres tepescere et a *sua* perfectione *deficere,* dum semel solitarius et mestus ista cogitaret, apparuit *sibi* Christus querens causam *huius* tristitie. Cui beatus Franciscus: | « Nonne possum bene dolere et tristari quia isti religioni | paupercule quam michi dedisti, | ostendi viam perfectionis *quam michi ostendisti,* et ego video eos | ab ista perfectione recedere? ». Cui Christus dixit: « Noli tristari, quia semper erunt in religione aliqui qui istam viam perfectionis tenebunt: et ego istos in morte ducam ad paradisum sine ali*quo* purgatorio. Alii erunt qui volent eam tenere et sequi, set non permictentur, et tales ibunt ad purgatorium, set eos tibi commicto *ut* ibi *stent quantum* tibi placuerit. Alii erunt qui sequentur mundum, | edificia et delitias | et | similia: de talibus non cures tu, quia *nec* ego | curabo ». Hec verba dixit Alverne quidam frater, | qui dixit se habuisse ab illo fratre cui beatus Franciscus dixit.

AFH XII, 370s.; cf. AFH X, 93s.; XVII, 564.

17. Dixit frater Angelus sotius beati Francisci, quod dum quadam die intra se cogitaret quid de intentione Sancti circa pecuniam fratribus | responderet, sciens Sanctus cogitationem eius fecit vocari fratres dicens eis: « Precipio vobis quod omnibus fratribus dicatis quod de pecunia hoc intendo quod scripsi, et non largius ». *Item* frequenter dicebat fratribus ista verba: « Non fui umquam latro, et de helemosinis, que sunt pauperum hereditas, semper minus accepi quam m*ichi* contingeret, ne defrauderentur alii pauperes sorte sua; quia *si* contrarium facere*m*, furtum esset ».

Prima pars nova videtur: *Dixit-largius.* Tunc *Verba S. Francisci* (*Doc. ant. franc.*, I), n. 1; cf. *Spec.* S., c. 12; AFH XV, 35, n. 15; *Legenda*, n. 111.

18. Item dicebat *fratribus:* « Hec tria | recommendo vobis, scilicet, simplicitatem contra inordinatum appetitum scientie, orationem quam dyabolus studet *semper* auferre per multas *inanes operationes* exteriores, amorem paupertatis et *non solum* paupertatem ».

Little, n. 146; cf. AFH XVII, 568.

19. Frater Leo dixit quod beatus Franciscus et ipse frater Leo et frater Boniçus soli fuerunt ad faciendam regulam in monte [Ranerii], aliis Ministris *et fratribus* expectantibus ad radicem ipsius montis. Et dixit quod singula capitula regule fuerunt correcta ab ore Christi in voce audibili, quia | singulis capitulis beatus Franciscus secedebat in oratione et vocabat Christum ut mutaret et adderet quicquid vellet; et ipse statim respondebat.

20. Item de capitulo paupertatis, cum fratres et Ministri suaderent ei quod aliquid *mutaret* saltem in communi, | sanctus in oratione vocavit Christum, et super hoc consul[u]it eum; qui statim respondit, quod omnia auferret in speciali et in communi, sciens quod ista est familia sua, cui semper erat paratus providere quantumcumque cresceret, et semper eam foveret quamdiu in ipso speraret.

AFH XII, 391. Cf. etiam AFH XVII, 565, pro n. 19.

[*Opuscula S. Francisci*].

21. [*f. 113r-114v*]. *De propria voluntate.* Dixit Dominus ad Adam: « De omni ligno... qui secreta Domini *semper* observat in corde suo.

Admonitiones S. Francisci ap. eius *Opuscula* (*Bibl. Franc. Ascet. M. Aevi*, I) §§ 2-36, p. 6-19, cum omissionibus et variationibus non paucis. Omissiones praecipuae, non ex errore, ut videtur, sed potius ex brevitate: § 5, p. 8, l. ultima *Nam si ...* p. 9 l. 8 *receperit specialem;* finem § 17 *Peccat ... Domino Deo;* integra § 19 *Beatus ... ab eo;* pars prima § 20 *Beatus ... non plus,* et tunc invertit duas reliquas periodos *Beatus ille ... Vae illi;* pars ultima § 26 *Nam quantum ... mundi;* pars media § 27 *Ubi est patientia ... ad ingrediendum.* In variantibus in *Apparatu Critico* indicatas, p. 155-7, semper sequitur cod. *As.* - Cum codice S. Antonii (ib. 153; AFH XII, 349 n. 91) communes habet has a textu diversitates: § 2 l. 4 *comedere quia;* § 3, p. 7, l. 20 *quam que;* § 16, p. 14, l. 1 *annua et in corpore.*

22. [*f. 114v-115r*]. *Incipit epistola venerabilis patris nostri Francisci, quam misit fratribus dum esset infirmus.*

Reverendis et multum diligendis fratribus universis *et fratri N.* generali Ministro *Ordinis* Minorum *fratrum* domino... Audite | filii... Benedicti vos a Domino qui feceritis ista, et in eternum sit Dominus vobiscum. Amen. *Explicit littera quam beatus Franciscus infirmus existens misit fratribus.*

Epistola II S. Francisci ap. eius *Opuscula* cit., p. 99-107. Omittit: initium *In nomine... Amen;* p. 102, l. 13-5 *Et sacerdotes... vestris;* p. 104, l. 8-10 *Qui licet... ubique;* p. 105, l. 8-10 *Multa... sacramentum;* finem, p. 107, l. 7ss. *Omnipotens... Amen.* Habet communes cum cod. S. Antonii (AFH XII, 350 n. 93) has a textu variantes; p. 100, l. 1 *audientes omnes debent adorare eum,* l. 5 *audite filii;* p. 101, l. 5 *meos sacerdotes qui,* l. 8 *sacrificium altissimi corporis,* l. 12-4 *voluntas quam adiuvat gratia ad Dominum dirigatur,* l. 21 *transgrediens;* p. 102, l. 1 *moriebatur,* et mox *merentur, conculcaverint, duxerint;* p. 103, l. 2 *respicere;* p. 105 l. 11 *propterea Domino Deo Patri,* l. 14 *ministro religionis nostre,* l. 17-8 *mea culpa;* p. 106, l. 4-5 *cordis placare Deum,* l. 12 *nec eis loqui;* p. 107, l. 2 *custodiant et faciant.*

23. [*f. 14r-v*]. *Incipit epistola et admonitio eiusdem sancti Patris de corporis Domini reverentia et de reverentia altaris ad omnes fratres et maxime ad fratres clericos.*

Actendamus omnes *fratres* clerici... rationem. Hoc scriptum ut melius *debeat* observ*ari*, sci*ant* se benedict*os* a Domino, qui ipsum fecer*int* exemplari. *Explicit doctrina beatissimi patris nostri Francisci de corporis Domini reverentia.*

De reverentia Corporis Domini ap. *Opuscula* cit., 22s. Has variantes a textu communes habet cum cod. S. Antonii (AFH l. c., 348, n. 84): p. 22, l. 3-2 ab ultima *ubi sanctificatur corpus;* p. 23, l. 7 *et contrectemus,* l. 19 *constitutionem.* Ib. l. 1 cum *As* om. *per viam.*

[*Sequuntur Varia*].

24. Quadam vice dixit Dominus | Iesus Christus fratri Leoni sotio beati Francisci: « | Ego lamentor de fratribus ». Cui respondit frater Leo: « *De quibus?* (1) ». *Dixit* Dominus: « *De tribus, scilicet:* quia non recognoscunt beneficia mea que (2) larg*itus sum* eis, ut *scis*, et impendo *cotidie*, cum non seminent neque metant; et quia tota die murmurant et otiosi sunt (3); et quia se ad iram sepe *habent* (4) ad invicem et ad amorem non redeunt, | non parc*entes* (5) iniuri*am* quam recipiunt.

Spec. S., c. 52; AFH XII, 340, n. 33, cuius codicis variantes in sequentibus notis indico sub siglo A. Plurimum quoque concordat cod. Perusinus (= LPer.) ap. AFH XV, 36; *Legenda,* n. 116.

(1) A *Domine, de quo?*. LPer., cum *Spec.* add. *Domine. Et.* (2) LPer. pergit potius cum *Spec. largiter* | *ut* scis *impendo eis* quotidie; A om. *ut scis* (3) A *die stant otiosi et murmurant;* inde pergit *et quia sepe ad invicem habent iram et ad;* postea *iniurias quas.* (4) LPer. cum *Spec.* habet *provocant.* (5) Item cum *Spec.* LPer. *et non parcunt.*

25. Quidam sanctus frater Minor, orans et vigilans quadam nocte in cella sua, vidit Dominam nostram Matrem Domini nostri Iesu Christi benedicentem per cellas fratribus omnibus dormientibus; set cum perveniret ad cellam cuiusdam fratris dormientis evertit se et noluit Domina benedicere. Frater vero vigilans et admirans proposuit in corde suo scire ab ipso fratre si haberet aliquod peccatum de quo non esset bene confessus. Facta autem die, interrogavit ipsum. Qui respondit quod nullum peccatum haberet de quo ipsum sua conscientia remorderet, quod non fuisset bene confessus. Iterum ipsum interrogavit: « Qualiter dormis tu in nocte in cella? ». Respondit: « Sepe cum dormio, retineo manum in sinu ». Et ideo docuit ipsum manum in sinu non tenere. Patet ergo quod Domina, virginitatis flos, multum diligit munditiam et puritatem mentis et corporis.

Nullibi exemplum repetitum inveni.

26. Beato patri nostro Francisco existenti in oratione apparuit Christus, et cum beatus Franciscus vidit Dominum Iesum Christum, gaudens et pavens dixit inter alia: « Domine mi, ego iam dedi tibi omnia que habeo, scilicet corpus et animam: non habeo plus ». Respondit Dominus: « Verum est, sed adhuc volo quod aliud facias, scilicet quod semper facias bene, aut dicas bene, aut cogites bene ». Qui immediate ivit ad fratrem Angelum, qui pre aliis sibi domesticus erat, narrans ei omnia que dixerat Dominus; et precepit ei quod eum redargueret quando unum de predictis non faceret. Respondit frater Angelus: « De cogitatione non bona non potero te redarguere ». Respondit beatus Franciscus: « Verum est de cogitatione; sed de aliis michi non parcas ».

Cf. *Spec.* S., c. 74; supra, n. 10. Sed textus pene novus est, et ab eodem promanat fonte, unde in lib. II *De conformitate*, fruct. XI, locus deproinptus est, editus ap. *An. Fr.* V, p. 255, l. 13-32.

27. Quidam fratrum Minorum simul congregati erant quadam vice, quilibet autem ipsorum sua vice dicebat aliquod bono exemplum, sicut fratres consuetudinem habebant tunc temporis. Unus autem ipsorum propter humilitatem nolebat aliquid dicere; cupiebat enim audire potius quam dicere. Dixit ei quidam: « Tu », inquit, « fuisti monachus niger; indica saltem quare factus es frater Minor ». Respondit: « Istud dicam vobis. Dum eram monachus niger, ego et sotii mei regulam quam promisimus non servabamus; quilibet autem suam cameram habebat et servientem sibi. Quidam vero nostrorum ivit piscatum solus, et suffocatus est, nobis ignorantibus. Tandem inventa sunt vestimenta eius extra flumen, et corpus eius repertum est in flumine. Facta autem nocte, cum dormire vellem ... »(1) *et cetera. Que deleta sunt per probatissimum patrem, quia erant absurda.*

(1) Narrationem, quae in sequenti pagina per 12 alias lineas continuabat, hic ad calcem manus saec. XV sequentibus verbis obtruncavit, et ceteris lineis in nova pagina pene oblitteratis, super eas aliam chartam applicuit, in ea scribens dictum fratris Iacoponi

quod hic n. 28 sequitur. Exemplum tamen non est ignotum. Paucis, e. g., illud refert Bartholomaeus Pisanus in lib. I, fr. IX *Conformitatum* (*An. Franc.*, IV, 429), unde totum exscribo: *Unus monachus niger, apparente sibi alio monacho in flumine suffocato et dicente quod omnes damnabantur de Ordine monachorum et sic de aliis Ordinibus, de discalceatis nullus damnabatur, hac visione factus est frater Minor.* Ex hoc loco, ut probabilius videtur, eisdem fere verbis exemplum retulit compilator *Speculi Vitae*, Venetiis 1504, n. 301; cf. *Opuscules de critique historique*, I, p. 354. Textus noster huius compendii fons est. Revera, partem oblitteratam et coopertam vividiori lumini obiiciens, haec sparsa et fragmentaria verba in textus continuatione introspicere aut coniicere potui (signum | finem linearum indicat): .... *vox ad cameram meam lamentis .... lans. Putans ego quod esset alius* | .... *quid vellet .... re vox* | ..... *non recedebat sed dicebat quod erat talis monachus qui suffocatus* | .... *flumine. Et ego non bene credens .... Ipse vero furenter* | ... *mabat se esse talem monachum et ... ram* | *ostio clauso intravit et narravit multa ... dicens quod mo .... aba* | *cie omnes dampnabantur. Interrogavi de aliis religiosis et primo ... sseis.* | *Respondit quod omnes dampnabantur. De vestitis de big ... Respondit quod omnes. Item de predicatoribus.* | *Respondit quod pauci ibi inveniuntur. Item de discalceatis. Respondit quod nullus dampnatur. Et* | ... *salute ... videns me esse monachum ... sequi ...* | ... *fratrem ... Gratias ago Domino Iesu Christo qui dignatus est me* | ..... *salva* ... — In margine exteriore alia manus saec. XV aliquid quinque lineis scripserat, quod postea fere totum abrasum est, novoque pergameno est opertum: *Propter h* .... | *re* ..... *o* | ..... *enim* | *alia f* ..... | *non invenirentur.*

28. [*f. 115r*]. *Dictum fratris Iacobi de Tuderto de signis charitatis. Ego examino me ipsum an sim in charitate, et* licet pro certo ... que ego non habeo.

An. Franc. IV, 236, l. 2-12. = VAR.: scire | habeo — signum *sine* probatione quod — aliquid *ab eo* peto et — prius. | De amore proximi — Debeo *enim eum* diligere propter — et *suam* utilitatem et | his — faciendo *magis* consequor — rex | quia — ipse | iocunditatem.

29. Quidam frater *Minor, domesticus sancti fratris Egidii de Perusio, auditis, ut creditur, suprascriptis,* ivit ad *eum* letus dicens | : « | Bona nova dico tibi ». *Respondit:* « Dicas, fili⟨i⟩ ». *Dicit ille:* « Ego | fui | ductus hac nocte ad infernum, et | nullum | fratrem nostri Ordinis *inveni* ». | Respondit *sanctus* frater Egidius | : « Bene tibi credo | ». *Et dixit ter;* et fuit statim raptus. Cum autem fuit *in* se reversus, interrogavit eum frater *predictus:* « Quomodo | *intelligitur* quod nullus frater sit in inferno? | ». Respondit: | « Non descendisti tantum ubi *sunt illi* miseri qui porta*nt* tunica*m* fratrum Minorum *ut appareant fratres,* et opere *sunt contrarii* ».

An. Franc. III, 87, l. 27-35. Cf. *An. Fr.* IV, 446, l. 24-32, cuius textus redactio magis cum nostro codice affinis apparet quam cum *Chronica XXIV Gen.*

30. Fuit quidam sanctus frater Minor, cui Dominus talem infirmitatem dederat: nam guttas et magnos dolores habebat in pedibus, et maxime in sero tempore magni frigoris; set in qualibet die ibat in ortum operari. Guardianus vero loci, videns istum fratrem omni sero morari ad ignem, prohibuit eum dicens: « Nolo, frater, quod tantum moreris ad ignem, quia multa ligna comburuntur; et etiam moreris in cella tua ». Frater vero infirmus affirmabat aliter non posse evadere propter dolores quos sentiebat; et ita tristis et dolens in cella persistens rogabat Dominum Iesum Christum ut ipsum adiuvaret. Dominus autem iuvit ipsum ita. Nam percussus est predictus guardianus doloribus quos ipse sentiebat, ita quod indigebat igne et consilio medicorum. Reversus autem ad cor guardianus fecit vocari predictum fratrem et dixit ei: « Frater, volo quod in sero et in nocte, sicut placet, moreris ad ignem, quia video te indigere ». Cui guardiano pius Dominus immediate pristinam restituit sanitatem ».

Alibi exemplum non inveni.

31. Quidam frater Minor, scilicet frater Iohannes de Schiaccia, tempore beati Francisci, Bononie erat Minister et valde licteratus ... et cum maximo fetore ipse miser expiravit | .

Actus, c. 61. = VAR.: ordinatum *fore* — Desiderabam *enim* | fratres | magis — Recedens *vero* de Bon. s. Franc., *predictus Minister ordinavit studium sicut prius, unde turbatus b. Franciscus* maledixit — Et infirm*us* grav*is* per fratres misit rogando *beatum* Franc. — Christus | et — Minister | iacebat super lectum et, *ipso super lecto iacente,* descendit *ex* alto — gutta ign*it*a — eius *penetrans* ipsum *totum*.

32. Tempore quo ad petendum vite sue regulam... Viderat in sompn*i*is Lateranensem basilicam etc.

II Cel. nn. 16-17. = VAR.: cum*que* eius supra vires. — maxima discretione — nobis suam — sotios exorta*ba*tur. — filii estis — curiam *illius* — *gerunt* ymaginem — nolite timere — sacr*amen*tum oracul*i* — cui *prefata* paupertate — Qu*e* nutrit*a* de mensa — Christi co*mp*tenti — beatos agnosc*u*nt.

33. Docebat suos habitacula paupercula facere, ligneas non lapideas, eosque vili s*c*emate ... Filius autem *hominis* non hab*et* ubi caput *suum* reclin*et*.

II Cel. n. 56. = VAR.: ingerebat | evangelicum.

34. Quodam tempore, cum apud Sanctam Mariam de Portiuncula fieri deberet Capitulum ... fervori sui spiritus obstitissent.

II Cel. n. 57. = VAR.: cum *r*egulis manu — eminus a*r*rogare — arroga*ns* videretur.

35. Factum est, quodam die Pasce, ut fratres in heremo Grecii ... Cor nichilominus ardens in discipulis dum loqueretur eff*i*cit.

II Cel. n. 61. = VAR.: va*ri*eque ornatam — manu baculum — Repente | ingreditur — quantum stupor*is* — Minor. | Ad fratres — euntium hostiatim.

36. In libris testimonium Domini querere... facias; mea non fiet *tibi* licentia laqueus.

II Cel. n. 62. = Var.: Paucos | haberi — paratos necessitatem — pro*tinus* libris.

37. Pergentes quandoque insimul duo fratres | hospitali leprosorum approximant... Corrige stultum, et erit amicus.

II Cel. n. 66. = Var.: *et* disceptant — *i*rridens — leprosis pecuni*am* | offerend*am* — sotius | falsa p. de*ten*tum — quo*d* satis — ille | ad monit*um* — eva*s*it — *et* frendet — pena perdit.

38. Nonnumquam etiam hec ingeminabat sanctus: « Quantum fratres declinabunt a paupertate... iubilo decantabat.

II Cel. n. 70. = Var.: declinabit | eis — meam | complexi — debent *enim* ipsi — mentita *contraet* mundus — qu*e*m etsi — poterit inqu*it* — paucitat*i* — domine paupertati*s* vinculo connexus — pauperum | et videant.

39. Alio tempore apud Portiunculam cum frater quidam rediret de Assisio... gaudens revertitur.

II Cel. n. 76. — Var.: sacculum *humero* suo.

40. [*f. 117 v*]. Prope finem vocationis eius ad Dominum (1)... talis esse debe*t*.

II Cel. nn. 184-6. = Var.: 184. divinorum | affectus — reliquitur. In*veni* aliquem — induens [*lacuna*] verba *superioris* tam — 185. parte plusq*ue* — dep*a*landu*s* — sapient*i*um *et* — cui si concessum — *flor*eatque virtut*e* — corruptelam precipuam — debe*n*t huic — refugium ultimum — 186. et in *ceteris* omnibus — nascitur — indulgentia | discipline — cum [*lacuna*] omnibus — autem | sotios — qui *quere*rent sancta.

41. Requirebat (2) haec omnia felix pater in Ministris provincialibus... creditas sibi animas gubernarent.

II Cel. n. 187. = Var.: esse *in m*oribus — esset vita ceteris.

42. [*f. 118 r*]. Item fuerunt duo devoti orantes in quadam ecclesia, qui rapti supra se gloriam Dei et sanctorum omnium mirabantur. Cumque inter agmina beatorum viderent fratres Minores iuxta Matrem Dei et contra ipsam, et beatum Franciscum non viderent in aliquo ordine, stupefacti sunt valde. Tunc beatus Iohannes Evangelista venit ad eos dicens: « Quid admiramini? ». At illi: « Quia beatum Franciscum inter sanctos minime videmus ». Qui respondit: « Expectate parum et videbitis ». Et ecce duo de ordine Seraph accesserunt ad Christum, unus ad dexteram et alius ad sinistram, et ceperunt mantum, quo Christus erat indutus, operiri et ipsum ex latere demonstrare. Cumque esset apertus mantus, ecce beatus Franciscus apparuit, et viri illi viderunt

(1) In margine exteriore manus saec. XV addidit: *Nota optime pro prelatis.*
(2) In margine eadem manus saec. XV notavit: *Pro prelatis.*

eum in Christi latere commorantem et plus quam cor cogitare possit corruscantem. Dehinc angeli vestem Christi recludentes discesserunt. Beatus autem Iohannes rediit ad viros et dixit inter alia: « Si beatus Franciscus fuisset tempore Christi et notus cum discipulis, nichil fuissemus nos in comparatione eius ». Hanc autem visionem ignorantes unus de altero habuerunt.

Cf. *De Conformitate* etc. (*An. Franc.* IV, 263; V, 463s.), ubi duo similes visiones referuntur, in adiunctis tamen diversae.

43. *Dixit aliquando frater Egidius:* « Securius est homini... non crederem eis ».

Vita sancti fratris Aegidii, ed. Lemmens (*Documenta antiqua francisc.*, I), p. 70; cf. ed. Seton (*British Society of Franciscan Studies*, VIII), p. 70. = Var. solitarium | vacare — non *est* alius — grat*ia* | cognoscere animam. Solus.

44. Item dicebat: « Qui facit melius fact*a* anime sue, melius facit fact*a* animarum amicorum suorum *et aliorum* ». Et iterum: « Multas consolationes *a Deo* et visitationes homo potest amictere culpa sua, qu*as* in perpetuum non *habuerit.* Unde | dicebat: | « Cave ne ridendo amictas quod plangendo lucratus es ». Et ideo *quia frater* Egidius a principio convers*at*ionis sue requiem non dedit temporibus suis, vaca*bat* semper D*eo* et anime sue, *et ideo* invenit gratiam coram *Deo,* et ab ipso meruit honorari, *et* vide*re multum* de secretis celestibus, que a tempore beati Francisci paucis (1) data fuisse putamus. Sic enim quibusdam fratribus retulit *ipse.* Unde dicebat: « Cum magno timore et cautela oport*e*r*e*t custodir*i* secreta Dei et thesaurum *suum* ».

Vita cit., ed. Seton, p. 70-2; cf. ed. Lemmens, p. 70. (1) Cod. *patris.*

45. *D*um beatus (1) Franciscus esset in monte quodam cum fratre Leone de Assisio et fratre Boniço de Bononia ad faciend*am* (2) regulam *secundam,* qu*ia prima* perdita erat, quam Christo docente *s*cribi fece*rat,* congregati *sunt* Ministri quamplures ad fratrem Helyam, vicariu*m sancti, et* dixerunt *ei:* « Audi*mus* (3) quod iste frater Franciscus facit unam novam regulam; timemus, ne (4) *nimis* asperam faciat (5), quod non possimus | servare. *Ideo* volumus quod vadas ad eum et dicas | quod | nolumus esse obligati ad illam; | faciat pro se *eam* et non pro nobis ». Quibus frater Helyas respondit quod nolebat ire, timens reprehensionem *sancti* Francisci. Tunc illis instantibus quod iret, dixit *quod non* ire*t* sine ipsis; et tunc omnes iverunt. Et cum esset frater Helyas cum dictis Ministris prope locum, ubi stabat *sanctus* Franciscus, vocavit eum; quo respondente et vidente Ministros predictos dixit *sanctus:* « Quid volunt isti fratres? ».

Verba S. Francisci (Lemmens, *Documenta ant. franc.*, I), n. 4, p. 101-3 (= V). Idem textus adest in cod. S. Antonii (AFH XII, 338, n. 25), cuius variantes a nostro textu in notis indico (= A). Cf. etiam AFH XV, 35; XVII, 565; Delorme, *Legenda*, n. 113. (1) A *sanctus.* (2) A *faciendum secundam regulam.* (3) A cum V *Audivimus.* (4) A add. *eam.* (5) A cum V add. *ita.*

Et frater Helyas respondit: « Isti sunt Ministri qui audientes quod tu facis novam regulam, et timentes quod facias nimis asperam, dicunt et protestantur quod nolunt ad eam esse obligati; *et quod* facias (6) pro te, *et* non pro eis ». Tunc beatus Franciscus vertit faciem suam versus celum et loquebatur sic Christo: « Domine, nonne bene dixi tibi quod non crederent tibi (7)? ». Tunc audita est vox Christi in aere respondentis: « Francisce, nichil est in regula de tuo, *et* totum quidquid est ibi, meum est. Et volo quod regula sic observetur ad licteram, ad licteram, *ad licteram* (8), [*f. 118 v*] sine glosa, sine glosa, sine glosa » (9). Et addidit: « Ego scio quantum potest humana infirmitas, et quantum (10) ego volo eos *i*uvare. Qui nolunt eam *s*ervare, exeant de Ordine ». Tunc beatus Franciscus vertit se ad fratres illos et dixit | : « Audistis? audistis? Vultis quod faciam iterum vobis dici? ». Tunc Ministri illi confusi et *se* in*cul*pantes (11) recesserunt.

(6) A add. *eam*. (7) A *michi*. (8) A add. *et*, et cum V om. ultimum *ad licteram*. (9) A om. ultimum *sine glosa*. (10) A om. *quantum*. (11) A *culpantes*.

46. *D*um beatus Franciscus in Capitulo generali celebra*to* Assisii, quod | [dictum] est sistoriorum, *in quo* fuerunt .v. milia fratrum (1), esset, quamplures sapientes et *licterati* ad*ierunt* dominum Cardinalem, qui fuit postea Papa, *dictus* Gregorius *nonus*, in Capitulo *existente*[*m*] (2) *et* dixerunt *ei* quod suaderet beato Francisco *ut* sequeretur consilia dictorum fratrum sapientium et permicteret se interdum duci ab eis, allegantes regulam *sancti* Benedicti, Augustini, | Bernardi, que (3) docent sic et sic vivere ordinate. Tunc beatus Franciscus, audita *m*onitione *a domino* Cardinal*e* (4), accepit *eum* per manum et duxit eum ad fratres congregatos in Capitulo, et sic locutus est *eis:* « Fratres mei, fratres mei! D*eus* (5) vocavit me per viam *simplicitatis* (6) et ostendit michi viam simplicitatis; | nolo quod nominetis michi regulam aliquam nec sancti (7) Augustini, | Benedicti, | nec | Bernardi. Et dixit michi Dominus quod volebat quod ego essem unus novellus *insanus vel* paççus in mundo, et voluit De*us* *v*os ducere per aliam (8) quam per istam *scientiam*. Sed Deus vos confundet p*ropt*er vestram scientiam et sapientiam. Sed *et* ego (9) confido in castaldis Domini, quod per ipsos vos puniet *Dominus*, et redibitis adhuc ad statum vestrum, ad vituperium vestrum, velitis, nolitis ». *Tunc Cardinalis obstupuit et nichil respondit, et omnes timuerunt.*

Verba S. Francisci, ed. Lemmens cit., n. 5, p. 103s. (= V). Idem textus praecedentem sequitur in cod. S. Antonii (AFH XII, 338, n. 26), cuius variantes a nostro textu in notis refero (= A). Cf. AFH XV, 36; Delorme, *Legenda*, n. 114. (1) A *fratres;* supra non om. *dictum;* infra *quampl. fratres sap.* (2) A quoque *existente.* (3) In A deest columnae ultima linea *que.. ordinate*, cum inferiori paginae margine excisa. (4) A *Cardinali.* (5) A cum V *Dominus.* (6) Sic etiam A: V *humilitatis.* (7) A cum V *Benedicti nec sancti Aug. nec sancti Bernardi.* (8) A cum V add. *viam.* (9) A om. *et ego.*

47. *Item* retulit frater Corradus sancte memorie *in mea presentia*, quod frater Leo sotius beati Francisci referebat... et rehedificabunt religionem sicut a principio.

AFH XII, 371, n. 27; cf. *Spec.* S., p. 140s. = Var.: contuebatur Christum. *Ed dum sic esset secum, ecce* Christus *aperuit sibi* processum — erant | a quatuor — occidente *meridie* et — in ortu suo est pulcer*rimum* — ideo | potestas — aliquem fratrem — ordine *et* pauci ibunt — eos *herbis*. Et. = Cf. etiam textum ap. AFH XVII, 566.

48. *Item* [retulit] *idem* frater Corradus, sicut *audivit* ab *eodem* fratre Leone, quod sanctus Franciscus orabat... Et pos*t* isti exibunt et rehedificabunt<ur> Ordinem in statu primo et perfecto.

Actus, c. 65, nn. 1-5; cf. AFH XII, 339, n. 29. Variationes nostri codicis a textu *Actuum* subnecto, quas si etiam cod. S. Antonii habent indico cum siglo A. = Var.: orabat | apud — miserea*ris* populo tuo *et* [A] parce — stet *mecum* et sit [A] — mundum qu*i* confid*it* [A] — reputat Ordinem *d*ucem et — e*i* ubique *tot* [*tot* etiam A] scandala — omnibus *locis* [A] — Et *tunc* [A] si ibit *frater* ad — *de* baculo [A] — tribulatione*s* dierum illorum [A] — *iam* inciperent [A] — fugient multi [A] — interrogavit | Domine — vivent ibi [A] — herbis | sapores [A] — mann*ati* [A]. — Et pos*t* [A] isti [A *inde*]. = Cf. etiam AFH XVII, 567.

Testus novi.

[*Raptus S. Francisci ad mensam*].

49. [*f 119 r*]. Retulit frater Leonardus quod sanctus Franciscus vocavit semel fratrem Angelum in loco Sancte Marie dicens: « Eamus ad videndum sororem Claram ». At ille: « Eamus ». Et cum protraxisset sermonem usque ad horam prandii, comedit ibi sanctus Franciscus; et quidam fratres secum erant in mensa. Cum autem incidisset quatuor morsellos panis, elevavit vultum in celum et diu stetit sic attonitus. Reversus autem in se, clamavit voce magna dicens: « Laudato sia il Segnore ». Et prosiliit de mensa et proiecit se in terra, et statim fuit raptus. Frater Angelus vero non reliquit eum, sed presens semper expectavit. Qui stetit tantum sic quod potuisset quis ire ad Sanctam Mariam et reverti illuc, idest per spatium trium miliarium. Eo autem in se reverso, frater Angelus accepit modum alicuius reprehensionis, ut exhauriret aliquit ab eo, et dixit: « Frater, tu vis quod ego reprehendam te et corrigam de hiis que non sunt decentia. Dico tibi quod tu observes tempus et horam ad faciendum talia: tot sunt alia tempora, et non quando comedis cum fratribus ». Tunc respondit beatus Franciscus: « Ego non potui facere aliud ». Et illo omnino volente scire, dixit ei beatus Franciscus: « Precipio tibi per obedientiam quod nulli dicas donec vixero. Dum essem in mensa, locutus est michi Dominus et dixit: " Francisce, promicto tibi vitam eternam, et investio quod eam non perdes nec perdere poteris ". Unde de hoc habui tantum gaudium, quod

non potui me continere ». Et stetit tunc diebus octo quod non potuit solvere horas canonicas ex letitia et continua laude dicendo: « Laudato sia il Segnore ».

Cf. *De Conformitate* etc. lib. II, fr. VI, ap. *An. Fr.* V, p. 179. l. 20-35: cuius fons immediatus et pene ad litteram repetitus, sed hucusque ignotus, in hac nostra narratione agnoscitur. Narrator, qui et duo sequentia facta refert, est Fr. Leonardus de Assisio, S. Francisci socius eiusque comes dum ipse revertebatur « de ultramare » (*II Cel.* 31). Cetera quae de eo narrat Fr. Bartholomaeus Pisanus dubia vel penitus errata sunt. Non s. Patris comes in mari Sclavoniae (*An. Fr.* IV, 245), sed, si late quidem Celanensis intelligatur, in mare Aegypti. Neque eius comes in visitatione ad S. Damianum supra narrata (*An. Fr.* V, 179), in cuius nova compilatione facti testem, Fr. Angelum Tancredi, confusit Pisanus cum relatore Fr. Leonardo. Eademque forsan via deceptus est, cum huic Fr. Leonardo attribuit visionem sedis S. Francisci in caelo (*An. Fr.* IV, 14, 96) communiter vel Fr. Pacifico vel Fr. Massaeo tributam. Num istius etiam facti Fr. Leonardus fuit relator? Multa scire potuit, qui multa vidit intimaque familiaritate gaudebat cum primis S. Francisci sociis; atque qui tria narravit, cur non plura in ampliorem collectionem recepta, cuius nobis prima fragmenta nunc tantum occurrerunt?

[*De vera laetitia*].

50. Idem retulit ibidem quod una die beatus Franciscus apud Sanctam Mariam vocavit fratrem Leonem et dixit: « Frater Leo, scribe ». Qui respondit: « Ecce paratus sum ». « Scribe », inquit, « que est vera letitia. Venit nuntius et dicit quod omnes magistri de Parisius venerunt ad Ordinem: scribe, non vera letitia. Item quod omnes prelati ultramontani, archiepiscopi et episcopi; item quod rex Francie et rex Anglie: scribe, non vera letitia. Item quod fratres mei iverunt ad infideles et converterunt eos omnes ad fidem; item quod tantam gratiam habeo a Deo quod sano infirmos et facio multa miracula: dico tibi quod in hiis omnibus non vera letitia. Sed que est vera letitia? Redeo de Perusio et de nocte profunda venio huc, et est tempus hyemis lutosum et adeo frigidum, quod dondoli aque frigide congelate fiunt ad extremitates tunice et percutiunt semper crura, et sanguis emanat ex vulneribus talibus. Et totus in luto et frigore et glacie venio ad hostium, et postquam diu pulsavi et vocavi, venit frater et querit: 'Quis es?'. Ego respondeo: 'Frater Franciscus'. Et ipse dicit: 'Vade; non est hora decens eundi; non intrabis'. Et iterum insistenti respondeat: 'Vade; tu es unus simplex et ydiota; admodo non venis nobis; nos sumus tot et tales quod non indigemus te'. Et ego iterum sto ad hostium et dico: 'Amore Dei recolligatis me ista nocte'. Et ille respondeat: 'Non faciam. Vade ad locum Cruciferorum et ibi pete'. Dico tibi quod si patientiam habuero et non fuero motus, quod in hoc est vera letitia et vera virtus et salus anime ».

Cf. *Actus*, c. 7. Sed codicis diversa est atque e diverso penitus fonte redactio derivata. Paucis hic perstringam, quae longa expositione indigerent. In textu nostri codicis narratio est tempore, loco et

relatore famosae isti conversationi vicinior, proindeque fidelior. Iter ab urbe Perusina ad Portiunculam est mera S. Francisci suppositio, quae cum concomitantibus et sequentibus adiunctis, cum spiritu ingenioque s. Patris mire cohaeret. *Actuum* vero relator est Fr. Iacobus de Massa (*Act.* cc. 9, 16 etc.), qui Assisii fuit « cum S. Clara et cum multis de sociis S. Francisci » (ib. c. 47). Longiore itaque tractu temporis vel relatorum tramite notitia pervenit ad *Actuum* capitis 7 extensorem. Interim S. Francisci suppositio de itinere, realis circumstantia facta erat, aliaque adiuncta, in quibus non sit laetitia etc., notam personalem S. Francisci temporisque vel loci propriam amiserant, ut eam assumerent quae magis Ordinis tardioribus annis et Marchiae longinquis terris conveniebat. Ceterum, independens *Actuum* redactio relationis a Fr. Leonardo derivatae antiquitatem et auctoritatem dicit; haec vero substantiali veritate *Actuum* compilationem hic quoque non carere confirmat.

[*Qualiter S. Franciscus fugerit honores*].

51. Item retulit tunc ibidem quod sanctus Franciscus apud Sanctam Mariam quadam vice vocavit fratrem Matheum [1] de Marignano et dixit: « Eamus ad annuntiandum verbum Dei ». Quo respondente: « Eamus », iverunt versus partes Rome. Et dum venirent ad quamdam civitatem, episcopus civitatis, audita fama sanctitatis eius et presciens adventum eius, paravit se pontificaliter et cum clero suo processit obviam ei extra civitatem. Quod [2] cum advertit, sanctus Franciscus dixit ad sotium: « Frater Maçee, nos sumus confusi ». Qui respondit: « Quare? ». Respondit: « Nos sumus confusi; non vides quod isti veniunt sic ad honorandum nos? Quid faciemus? Roga Deum quod liberet nos de ista verecundia ». Et ille: « Quid possumus facere? Fugere et retrocedere est turpe: faciamus sicut melius possumus ». Cum autem episcopus cum clero essent iam prope, respexit sanctus Franciscus massam figuli, quam extra viam posuerat; [*f. 119 v*] et statim, elevatis tunicis, intravit in lutum et cepit pedibus calcare, ducere et parare. Quod videns episcopus contempsit eum velut stultum, et rediit. Set postea recogitans aput se, edificari cepit. Postquam autem beatus Franciscus intravit ad eum, receptus est ab eodem reverenter et devote; petitaque licentia quod posset populo eius predicare, concessit libere, et quod locum caperet. Et ipse eum adiuvare repromisit.

Textus et narratio hucusque ignota. Cf. tamen capitulum vitae Fr. Iuniperi: *Qualiter honores fugerit*, ap. *Chronica XXIV Generalium* (*An. Fr.* III, 61s.). (1) Lege: *Masseum*. (2) Cod. *Qui*.

P. Benvenutus Bughetti, O. F. M.

CODICOGRAPHIA

DE PRIMA ET QUIDEM PARTIALI EDITIONE
ACTUUM B. FRANCISCI

Saeculis XV-XVII in Hollandia, Belgio, Germania et Italia pluribus vicibus in lucem venit eadem, licet in temporis decursu plus minusve modificata, piarum rerum gestarum collectio, quae praedicatoribus erat destinata et prius *Speculum Exemplorum,* deinde, ab editione anni 1603, *Magnum Speculum Exemplorum* intitulabatur.

Priores editiones tacent nomen auctoris sive collectoris, sed *Magnum Speculum,* Duaci anno 1603 editum, laudatur: « ab innumeris mendis vindicatum et variis notis auctorumque citationibus illustratum ac novorum exemplorum appendice locupletatum per quemdam Patrem e Societate Iesu », qui certo in titulari pagina editionis Antverpiae 1608 nominatur Ioannes Maior (¹), et forte iam notus erat ex editionibus Duaci et Antverpiae praecedenti anno vulgatis. Posteriorum nomina editorum, v. gr. August. Petretus de Regio, O. P., nostrum minus intersunt.

Sua in forma originali *Speculum* hoc 10 constat divisionibus seu partibus quae tamen « Distinctiones » ibi dicuntur. Harum unaquaeque affert in numero inaequali exempla, quorum fontes multifarii generali modo plus minusve determinantur, v. g. ad Distinctionem VII, de qua speciatim disquiremus: *Ex vita et actibus S. Francisci.*

De collectore originali seu primario, de variis editionibus et de Distinctione X huius *Speculi Ex.* sollerter scienterque examen iam instituit Bonaventura Kruitwagen, O. F. M. (²), cuius argumenta approbantes et conclusiones hic breviter facimus nostras.

Primus auctor sive collector non fuit, saepius licet ut talis citatus, Aegidius Aurifaber, Ord. Carth., qui mortuus est anno 1466, dum ipse compilator circa 1480 in vivis adhuc agebat et operi suo finem

(¹) Natus Bethuniae a. 1543; mortuus Duaci a. 1608.

(²) *Het Speculum Exemplorum,* in *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen,* II, 1904, 277-91; quod compendiavit et perfecit sub eodem titulo in *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem,* XXIX, 1905, 329-453.

imposuit. Congregationis Fratrum Devotorum Windeshemensis certissime erat amicus intimus, forsan immo membrum. Et cum bene se versatum monstret in rebus, lingua et locis Hollandiae et Frisiae, ut possibilem potius quam probabilem collectorem P. Kruitwagen proponit Hermannum a Ludingakerke e Fratribus Devotis.

De ratione huius exemplorum collectionis et de methodo sua declarat ipse auctor in Prologo:

« Frequenter admiratus sum qua ex re factum sit ut nullus unquam hac [impressoria] arte insignis librum aliquem in lucem protulerit, qui ex pluribus diversorum auctorum opusculis in unum congesta exempla concineret. ... Utile duxi ex diversis patrum historiis pariter et exemplorum libris unum quendam librum colligere. ... Ea tamen quae scribere placuit eisdem ferme stilo, forma, modo, quibus ab ipsis auctoribus conscripta inveni sine ulteriori immutatione annotavi, ne me tam auctorem efficerem quam redderem collectorem, demptis dumtaxat quae in ultima Distinctione locata sunt ».

Notamus statim collectorem prae manibus non habuisse aliquam iam impressam collectionem exemplorum. Utrum suam materiam vero hauserit e manuscriptis codicibus an e libris prelo datis, ipse in medio reliquit. Quosdam libros impressos adhibuisse certo potuit (¹). — Maiorem tamen partem ex codicibus MSS. haurire debuit, quod speciatim apparebit postea pro exemplis franciscanis in Dist. VII. Si Prologi verbis credere licet, transcripsit fideliter potius quam stilum immutando, Distinctione X, quam ipse redegit, excepta.

Editio princeps *Speculi* anno 1481 Daventriae apud Richardum Paefroed in lucem venit (²). Sequuntur editiones parum vel nihil immutatae: Coloniae 1485, Argentinae 1487, 1490, 1495, 1497 (?), Hagenoviae 1505 (?), 1507, 1512, 1515, 1519. Novam seriem editionum curavit Ioannes Maior, S. I., qui tamen, ut dixit, antiquum *Speculum* emendavit, notis auctorumque citationibus et novis exemplis locupletavit. De novis citationibus infra recurret sermo; quoad emendationes

(¹) V. g. in Dist. II, ubi desumpsit ex *Vitis Patrum*, iam ed. Bruxellis apud Fratres Vitae Communis circa a. 1476-78; in traductione vernacula ed. Goudae 1480; cf. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVᵉ siècle*, La Haye 1874, n. 936s. In eadem Dist. II adhibentur Cassiani *Collationes de institutis renunciantium* [*coenobiorum*], quae circa a. 1474 Bruxellis apud eosdem Fratres prelo datae erant; cf. Hain, *Rep. bibliogr.* n. 4561, Campbell, n. 399. Dubitari posset de Bedae *Historia ecclesiastica*, in Dist. III occurrente; cf. Hain, n. 2732. Vincentii Bellov. *Speculum historiale*, quo Dist. IV collector usus est, certo iam fuit editum a. 1474; cf. Hain-Copinger, n. 6247. Quoad Caesarii Heisterbac. *Dialogum Miraculorum*, qui in Dist. VI apparet, cf. Hain-Copinger, n. 4230, Reichling, *Appendices*, II, p. 133.

(²) Cf. Hain, n. 14915 ss., ubi 6 editiones enumerantur. Plurimas editiones vide descriptas apud C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Comp. de Jésus*, V, Bruxelles 1894, 379-81.

suas dicimus et ipsum nequaquam opus typographice perfectum reddere potuisse. *Speculum* sic revisum prodiit Duaci 1603, 1605, Venetiis 1608 et Coloniae 1610. Sed iam novam eamque fundamentalem introduxerat Maior immutationem. Antiquam enim divisionem in Distinctionibus omiserat, omnia exempla ponendo sub quibusdam attentionem plus requirentibus verbis, quae cum exemplis ordine alphabetico disposita imprimebantur. Harum editionum parum recognoscibilium citantur sequentes: Duaci 1607, Antverpiae 1607, 1608, Coloniae 1610, 1611, Duaci 1613 (?), 1614, 1618, Coloniae 1618, Duaci 1624, 1633, Coloniae 1635, 1653, 1670, 1672, Duaci 1680 (?), Coloniae 1681, 1684, 1701, 1718, 1747.

Dubitare non licet Ioannem Maiorem utiliter innovasse ordinem exemplorum. Minus tamen feliciter aliquoties adduxit auctoritates sive fontes e quibus collector materiam hausisset. Et ita quidem, ut in errorem ducere posset ansamque dare falsae opinioni acsi primus collector, non obstante declaratione contraria in Prologo, plus auctoris quam fidelis copistae munera in se sumpsisset.

Pro historia franciscana, maioris momenti sunt 41 exempla priora Distinctionis VII. Hinc de his solis ulterius investigabitur.

Pro iis qui *Speculum* alphabetico ordine dispositum ad manus habent, sequitur hic indicatio verborum et locorum ubi haec 41 exempla latitant. Prior numerus est exempli in Dist. VII, alter sub verbo in editione Coloniae 1684.

1: Tribulatio 2
2: Charitas 10
3: Misericordia in pauperes 7
4: Paupertas 3
5: Laborare 9
6: Iudicium temerarium 7
7: Obedientia 17
8: Daemon 15
9: Servire Deo
10: Contemplatio 1
11: Passio Christi 4
12: Confessio 16
13: Conversio 17
14: Angelus 17
15: Patientia 7
16: Contemplatio 2
17: Loqui 4
18: Gula 17
19: Coelestis gloria 6
20: Crucis signum 4
21: Ira 2
22: Infirmitas 9
23: Benevolentia 6
24: Tentatio 10
25: Humilitas 24
26: Laetitia perfecta
27: Obedientia 18
28: Despici 2
29: Coelestis gloria 8
30: Scientia 2
31: Superbia 4
32: B. Maria Virgo 22
33: Lingua 7
34: Verbum Dei 4
35: Conversio 18
36: Consecratio 1
37: B. Maria Virgo 23
38: Tribulatio 3
39: Defuncti 14
40: Paupertas 4
41: Iudicium Dei 7

Collector his exemplis generaliter inscripserat: « *Ex vita et actibus sancti Francisci* », sine ulla ulteriori citatione. Maior autem sequentibus assignat auctoritatibus:

1° « *Ex chronico Minorum gallico* » exempla 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23; 24, 25, 27, 30, 32, 33, 34, 40, 41.

2° « *Ex chronico Minorum latino* » exempla 12, 18, 20, 23, 41.

3° « *In chronico Minorum* » exempla 7, 22, 24, 26, 28, 29, 31, 33, 39; ex *chronico gallico* pro eodem exemplo iam allato concludere tamen licet ad *chronicon latinum* pro 24 et 33. Ad exempla 22, 24, 28, 29, 31, 33, 39 deest determinatio fontis magis praecisa.

4° S. Bonaventurae, *Vita S. Francisci*, exempla 5, 8, 12, 13, 16.

5° S. Antonino, *Chronicon*, exempla 6, 7, 14, 16, 24, 27, 33, 38.

6° Bartholomaeo de Pisa, *Liber conformitatum*, exempla 20, 21, 28, 35, 37.

7° Iacobo de Voragine, « *in vita S. Francisci* »(1), exemplum 8.

Quod loci allati determinatio non semper totaliter veritati correspondeat, forte typographo vel correctori deficienti est imputandum. Cuique tamen collationem textus collectoris et libri a Iesuita allati instituenti, statim patet utriusque textus redactio varia, quae adeo ab invicem discrepant, ut hoc solum iam sufficiat serie dubitando, utrum collector revera unum e textibus allatis prae oculis habuerit. Nisi allatione variorum auctorum eadem tractantium Maior voluisset exemplis illis, forte suo tempore iam paululum detritis vel antiquatis, dare novam dignitatem, certissime se fefellit. Eum tamen imprimis nomina auctorum operumque, ex quibus desumpsisset collector excerpta, ponere voluisse, videtur in ipsius 'Monitione ad Lectorem', licet alibi devinaret latere opus determinatum sub inscriptione « *ex vita et actibus S. Francisci* » a collectore his exemplis imposita (2).

Et sic revera est; verum non ex uno sed ex tribus operibus transcripta sunt, ut patet ex sequenti elencho, ubi primo loco ponitur fons additurque exemplum desumptum.

---

(1) Ephrem Baumgartner, O. M. Cap., in hanc Legendam inquisivit ap. AFH II, 17-31; ac deinde iterum ibid., V, 210-36, ubi quoque 224ss. Legendam denuo correctius edidit.

(2) Cf. ed. Venetiis 1608 in principio Dist. IX, p. 576; ed. Coloniae 1684, p. [v] « P. Ioannis Maioris ad candidum lectorem praemonitiones », ubi tamen inscriptio collectoris sic exponitur: « Scriptum fuit hoc Chronicon per Leonem, Ruffinum et Angelum Tancredum discipulos S. Francisci et consanguineos S. Clarae ». Haec nomina altera editio recensuerat in catalogo « auctorum ex quibus exempla voluminis huius excerpta sunt, vel qui citantur, vel qui meminerunt eius, quod in exemplo narratur », addens inscriptioni Dist. VII a collectore positae: « et Chronico Minorum scripto per Leonem ... ».

Legenda trium sociorum (1).

N. 38 l. 6 - n. 41 l. 28 = Ex. 1.	N. 44 l. 9 - n. 45 (finis) = Ex. 3.
N. 41 l. 28 - n. 42 l. 18 = Ex. 2.	

Speculum perfectionis (2).

Cap.	Exempl.	Cap.	Exempl.
20	= 4	74	= 9
24	= 5	86	= 10
37	= 6	92 - l. 16	= 11
57	= 7	102	= 12
67	= 8		

Actus B. Francisci (3).

Cap.	Exempl.	Cap.	Exempl.
1, 11 - fin.	= 13	31 et 33	= 24
2	= 14	41, 2 - fin.	= 25
4, 4 - fin.	= 15	45	= 32
7	= 26	48, 1-4	= 33
9, 4 - fin.	= 16	49	= 34
12	= 27	50	= 35
13, 4-22	= 28	52, 10 - fin.	= 36
14	= 17	53, 12 - fin.	= 37
15	= 18	54, 2-45	= 38
21, 1-10	= 29	56, 1-3 (4)	= 39
22	= 19	59	= 40
23	= 20	61	= 30
26	= 21	64	= 41
28, 5 - fin.	= 22	66	= 31
29, 3 - fin.	= 23		

Hanc tabellam inspicienti patet collectorem quasi semper totum quoddam capitulum e suo fonte desumpsisse; revera, quoties omisit initialem vel finalem clausulam, factum, ut exemplum propositum, non detruncavit. Paene necesse erat omittere quandoque initium, natura sua in originali transitionem faciens, vel clausulam finalem nil historiae propriae addentem. Una vice, Ex. 24, duo capita iunguntur capite intermedio omisso.

Tertio excepto fonte, collector exemplorum non invertit ordinem materiarum selectarum, quae intra se eandem conservant seriem, quamquam intermissam, ac in editionibus et in codicibus manuscriptis. Hinc suspicari liceret eum etiam in tertio suo fonte adhibendo taliter processisse. Notum est enim varia capitula *Actuum* diversimode in pluribus

(1) Ed. AA SS Oct. t. II, p. 723ss.
(2) *Speculum perfectionis*, ed. P. Sabatier, Paris 1898.
(3) Ed. P. Sabatier, Paris 1902.
(4) Usque ad verbum *pependit* inclusive.

codicibus esse posita ([1]). Ordinem a collectore secutum nullibi invenimus, quem consequenter ab ipso introductum opinamur, nisi adhibuerit ignotum adhuc quemdam codicem cum tali capitulorum ordine.

Maioris momenti est, quod excerpta sua satis fideliter transcripsit. Collatione nonnullorum exemplorum facta, iam constat rarissime et parsissime forte unum alterumve vocabulum modificatum esse vel passim pauca suppressa. Non tamen in exemplis plures inveniuntur lectiones variae quam in apographis communibus. Quaeri adhuc potest, utrum codices, a collectore adhibiti, nobis sint conservati. Cum certitudine quid affirmare non audemus. Ab omnibus manuscriptis iam editis vel collatis textus *Exemplorum* tantum videtur discrepare, ut ad unius ex iisdem simplex ac immediatum apographum concludi non liceat. Ex textus tamen cum quibusdam codicibus similitudine eorumdem affinitas propinqua elucescit. In excerptis e *Legenda 3 Soc.* noster cum editione a Bollandianis ([2]) multo magis quam cum illa a Mich. Faloci Pulignani ([3]) curata concordat. Exempla e *Speculo perfectionis* desumpta satis affinia sunt textui codicis Mazarini *1743,* Namurci anno 1459 exemplati ([4]); partes *Actuum* plus consonare videntur codici Leodiensi *343* ([5]). Quae generaliter dicta hic sufficiant.

Corollarii instar remanent determinanda *Chronicon Minorum gallicum* et *Chronicon Minorum latinum,* tam a Ioanne Maiori celebrata, quod non solum pondus dare videntur ipsius editionibus sed et diligentes investigationes, imo libros parum nobis notos supponere facerent. Explicatione tamen nil facilius.

Annis 1600-1609 Parisiis prodiit, cura D. S[anteuil et Blancone], opus intitulatum: *Chronique et institution de l'ordre de S. François,* 4 voll. in-4° ([6]). Est in linguam gallicam translatio operis notissimi: *Chronicas da ordem dos frades Menores,* a nostro Marco Ulissiponensi lingua lusitanica compositi, cuius tres Partes annis 1557, 1562 et 1615 in lucem venerunt ([7]). Cum neque editio originalis nec gallica ad manus

---

([1]) Vide varias series schematice positas in AFH I, 1908, 338s.

([2]) Qui typis expresserunt (AA SS l. c., 723-42) apographum, codicis Lovaniensis anno 1454 exarati et nunc deperditi. Cf. AFH I, 1908, 308ss. Ipse codex Lovaniensis aestimatur apographum codicis Leodiensis (Liége *343)* anni 1408; cf. ibid. 347.

([3]) Ex codice Fulginatensi, apud *Miscell. Franc.* VII, 1898, 84-107; separatim: *Sancti Francisci Legenda trium Sociorum,* Fulginiae 1898.

([4]) Cuius descriptionem habes (ibid. p. CLXIV ss.) et lectiones varias in *Specul. Perf.* ed. Sabatier.

([5]) Cf. ed. Sabatier, qui, p. XXXVI, breviter de hoc codice egit, remittens lectorem ad suum *Speculum,* p. CLXVIII.

([6]) Voir *Catalogue des Imprimés de la Bibl. Nat. (de Paris),* s. v. Blancone.

([7]) Optimum conspectum editionum in linguis originali et adaptata necnon continuationis exhibet Rob. Streit, O. M. I., *Bibliotheca Missionum,* I, Münster i. W. 1916, n. 80, 81, 134, 298.

sit, aperiamus versionem italicam: *Croniche degli Ordini instituiti dal P. S. Francesco,* 6 voll.; *Prima Parte,* Napoli 1680.

Pro *Exemplo 1,* de patientia duorum Fratrum Florentiae hospitantium, remittitur ad *Chronicon gallicum,* l. I, c. 10; de eadem materia habetur in *Prima Parte* (p. 19), l. I, c. 10.

Pro *Exemplo 20,* de lupo Eugubii, remittitur ad *Chron. lat.,* l. X, c. 29, et ad *Chron. gall.* l. II, c. 39; de eodem in *Prima Parte* (p. 249), l. II, c. 39, ubi notatur transpositio e l. X, c. 29.

Pro *Exemplo 23,* de latronibus conversis, remittitur ad *Chron. lat.,* l. X, c. 8, et ad *Chron. gall.,* l. I, c. 86 et 87; de iisdem in *Prima Parte* (p. 124 ss.), l. I, c. 72, ubi notatur transpositio e l. X, c. 8.

Pro *Exemplo 41,* de scalis rubea et alba, remittitur ad *Chron. lat.,* l. VI, c. 17, et ad *Chron. gall.,* l. II, c. 75; de iisdem in *Prima Parte* (p. 302), l. II, post c. 75 sed sine numero, ubi notatur trasposítio e l. VI, c. 17.

Hisce patet *Chronicon Minorum gallicum* nil aliud esse nisi translationem gallicam operis Marci Ulissiponensis in lingua lusitanica compositi, quod sub *Chronico lat.* latet. Cuinam, annotatori an typographo, imputanda sit mutatio *lusit.* in *lat.,* et utrum Maior hoc in casu revera vir unius libri fuerit, curiosioribus relinquitur determinandum. Nec solvetur hic problema, quomodo Maior, qui diligenter examinasse bibliothecas dicit saeculo XVII ineunte, penitus ignoraverit tres *Speculi Vitae S. Francisci* editiones, saec. XVI ineunte prelo promulgatas, scil. Venetiis 1504, Metis 1509 atque Parisiis s. a., sed mox postea.

Demonstrasse primam, licet partialem, *Legendae 3 Sociorum, Speculi perfectionis,* imprimis *Actuum* editionem, quae in *Speculo exemplorum* anni 1481 habetur, non esse negligendam in eorumdem nova critica editione, necnon citationes a Ioanne Maiore appositas parum vel nil nobis valere, sufficit.

P. Donatus van Adrichem, O. F. M.

LES EDITIONS
DU "SPECULUM VITAE B. FRANCISCI"
PARUES EN 1620 ET 1623 (a)

Dans les pages suivantes nous présentons le double ouvrage similaire du P. Guillaume Spoelberch et du P. Philippe Bosquier collationné sur le *Speculum vitae beati Francisci et sociorum eius.*

Ce recueil dont la plus grande partie fut puisée dans le grand *Speculum Perfectionis* (1) et les *Actus B. Francisci et sociorum eius* (2), avait paru d'abord à Venise en 1504: « *expensis d. Iordani de Dinslaken, per Simonem de Luere, 30 ian. 1504* ». Cinq ans plus tard une rémpression que l'on pourrait appeler à juste titre, anastatique, en parut à Metz: « *Impressum Metis per Iasparem Hochffeder, anno Domini 1509* ». Quelques années plus tard une autre réédition, mais non sans quelques remaniements, fut publiée à Paris: « *Impressum Parisius opera Iohannis Barbier, impressoris necnon alme universitatis bibliopole iurati* ». Cette édition toutefois n'est pas datée (3). Elle n'a jamais été décrite d'une façon détaillée, et comme il ne nous a pas été possible de mettre la main sur un exemplaire, nous devons en faire abstraction ici.

L'édition de Venise a été analysée avec le plus grand soin par Mr. Paul Sabatier (4). Ce savant signale en même temps les variantes — ou plus exactement: les fautes d'impression qui se ren-

(a) Summarium. — Describuntur duae editiones *Speculi vitae b. Francisci et sociorum eius,* quarum alteram edendam curavit P. Guilielmus Spoelberch, Antverpiae 1620, alteram P. Philippus Bosquier, Coloniae 1623. Uterque usus est editionibus antiquioribus huius operis, quae typis prodierant Venetiis 1504, Metis 1509 et mox postea Parisiis (sine anno). Materiam autem operis istius uterque novus editor aliter disposuit etc., uti per singula in hac dissertatione ostenditur. [Nota Directionis].

(1) Ed. P. Sabatier, Paris 1898. (2) Ed. idem, ibidem 1902.

(3) M. P. Sabatier l'a mentionnée brièvement dans son *Spec. Perf.* p. ccx-xi, où il a donné aussi les titres des rééditions de 1620, 1623 et 1752. Cf. p. 132ss.

(4) *Description du Speculum Vitae B. Francisci,* dans ses *Opuscules de crit. hist.* I, Paris 1903, 299-357. Il y énonce, provisoirement, l'avis que l'édition de Paris est la reproduction de celle de Metz: l. c. 310. Voir infra, 129.

contrent dans les titres des chapitres, leurs *Incipit* et *Explicit* et dans quelques pièces qu'il a réimprimées dans leur intégrité. — Notre analyse sommaire est calquée sur ce travail minutieux et critique de Mr. P. Sabatier. Nous le citerons avec le sigle **SV.**

Le P. Guillaume Spoelberch ou Spoelbergh, né à Bruxelles d'une famille patricienne, encore florissante et très considérée aujourd'hui, fut Définiteur de la Province de Basse-Germanie, visiteur d'autres Provinces et gardien du couvent de Malines. Il mourut dans cette ville le 1 juillet 1633. Sa bibliographie complète se trouve décrite par le P. Servais Dirks (1).

Prisé hautement comme prédicateur, au dire de A. Sanderus (2), le P. Spoelberch jouissait aussi de la confiance de l'épiscopat. En 1625, Nicolas Zoes, évêque de Ruremonde délègue le P. Spoelberch pour faire en son nom la visite officielle *ad limina apostolorum,* comme en font foi trois documents datés respectivement le 22 janvier 1622, le 25 mars 1625 et le 22 juin suivant.

Comme fiche de consolation pour les savants *distraits,* nous faisons remarquer que le docte abbé A. Pasture, dans sa remarquable étude (3), fait de notre Guillaume Spoelberch un Protée, qu'il appelle consécutivement: *Franciscain de l'Observance* (p. 374), puis *Jésuite* (481), et enfin *Prémontré* (503).

Quant à l'opuscule en question du P. Spoelberch, voici la description de l'exemplaire de la Bibliothèque Royale de Bruxelles, coté: V. H. 15.901.

SPECULUM VITAE B. FRANCISCI | ET | SOCIORUM EJUS *in duas partes divisum.* | *In quo ad multorum aedificationem notabilia quae* | *dam de ipso Sancto ac Sociis iisdem describun* | *tur, quae in Legendis praetermissa fuere:* | *Omnibus religiosae perfectionis studiosis commodissi-*

---

(1) *Histoire littéraire et bibliographique des Frères Mineurs de l'Observance en Belgique et dans les Pays-Bas,* Anvers [1885], 152-8. Voir aussi Wadding, *Scriptores Ord. Min.,* Romae 1650, 156-7; ibid. 1806, 107; ibid. 1906, 107; Ioannes a S. Antonio, *Bibliotheca universa Franciscana,* II, Matriti 1732, 47 (il fait quelques additions); Sbaralea, *Supplem. ad Script. O. M.,* Romae 1806, 330; I² (1908), 349 (courte notice). Le P. Dirks rejette à bon droit comme *apocryphe* (155) l'édition du *Spec. vitae,* qui aurait paru à Anvers, chez Bellère (s. d.), dont parlent Wadding, Io. a S. Antonio, etc. On retrouve la même méprise chez le bibliographe Jacques Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas,* Louvain 1770, VIII, 37. Cf. Fr. Peri, *Chronographia Prov. Germ. Inferioris,* édition critique par le P. David Hoevenaers, O. F. M., *Collectanea franciscana Neerlandica, 1226-1926,* 's-Hertogenbosch 1927, 349-76. Voir aussi l'article cité AFH XVIII, 166.

(2) *Chorographia S. conv. Mechlin.* 184-5.

(3) *Les Archives de la Visite « ad limina » par les deux anciennes Provinces ecclésiastiques des Pays-Bas, Malines et Cambrai,* dans *Bulletin de la Commission royale d'histoire,* Bruxelles 1920, t. 83, p. 281-582. — Dans le même article un autre Franciscain: le P. Gabriel, du Tiers Ordre de S. François (339), est ailleurs désigné comme Jésuite (479).

mum | a mendis, expurgatum, in meliorem ordinem ac stilum re | dactum, et notis brevibus illustratum | opera et studio F. Guilielmi Spoelberch, *ordi | nis Minorum Regularis Observantiae Provinciae | Germaniae Inferioris Definitoris.*

Vignette: S. François vu de face, tenant de la droite le crucifix et foulant du pied gauche le globe terrestre. — *Antverpiae | Ex officina Gerardi Wolfschatii. | MD.C.XX. | Cum gratia et privilegio.*

Un vol. in-12° (m. 0,17×0,11) de 202 + 192 pp. et le triple *Index*. Reliure en cuir gaufré.

Le P. Guil. Spoelberch dédie son ouvrage: « *munusculum καινοπαλεῖον nostrae vicissitudinis monimentum* » à son frère germain, Pierre, abbé Prémontré de Leliëndal à Malines. Cette dédicace est signée: « *E cellula nostra Mechliniae, die 8 martii 1620... Tuus semper quem nosti F. G. S. B.* ».

Suit une épître sans date au Rev.me P. Bénigne de Gênes, Ministre Général (1618-25): « *Si Iudaeorum petram Abraham, merito nostram dicemus Franciscum. Speculum obiicio oculis, ut attendamus ad petram, quam in eo cospiciemus ...* ».

Enfin Spoelberch s'adresse *Studioso lectori*, le priant de prendre au sérieux le contenu de sa compilation, due à la plume des Frères Léon, Ange et Rufin, d'après le témoignage de Barthélemi de Pise (1) et de César Baronius (2). Cet avant-propos n'est pas daté.

Suivent, d'après l'usage du temps, une double epigramme signée: « *Ludebat F. Theodorus Middelton, Minorita* » et un anagramme, sous les initiales: « *F. T. H. Minorita modulabatur* ». — Les approbations sont de 1620, février-mars.

L'ouvrage est divisé en deux parties bien distinctes: la première traite de S. François, la seconde parle de ses disciples.

La première section comprend 109 chapitres, auxquels se trouve ajouté: « *coronidis loco ... Exemplum in Speculo Vitae duobus locis descriptum de Episcopo qui per merita S. Francisci post mortem revixit* » (p. 180-81). Incip.: « *In Hispaniae civitate dicta civitas Roderici episcopus quidam Petrus nomine erat, homo mundanus et lubricus, qui cum tam malae vitae esset ... haec quae retulimus, enarravit ... B. Franciscus sibi devotos defendat et protegat.* — En effet Spoelberch a combiné le texte des deux narrations de ce miracle contenues dans le SV n. 221, V et n. 303 (3).

Puis (p. 181-96) vient le texte de la première Règle en 22 chapitres approuvée oralement par le pape Innocent III:

« *Amice lector. Promisimus supra in notis ad caput primum, reddere primam Regulam a S. P. N. editam et ab Innocentio Papa sine bulla*

(1) Voir AF V, p. XLI-II. Il éxagère la portée des dires du Pisanus.

(2) Voir *Annal. eccles.* ad an. 1182. n. 6; 1206, n. 43: 1208, n. 29: 1219, n. 14; 1226, n. 50-1; 1228, n. 33-6. Mais il n'y a rien qui autorise les dires de Spoelberch.

(3) Voir une autre forme de ce récit dans B. Pisanus, AF V, 474s, et AFH XII, 394-5.

approbatam. Est autem tenoris eiusmodi. — Incipit prima Regula s. Patris nostri Francisci quam ipse fecit et D. Papa Innocentius Tertius sibi confirmavit sine bulla. — In nomine.... Haec est vita evangelica Iesu Christi, quam Fr. Franciscus sibi petiit.... ».

C'est le texte du SV n. 251, que Spoelberch reproduit ici. Il a toutefois numéroté (p. 181-94) les chapitres I-XXII, qui correspondent aux chapitres respectifs des *Opuscula S. Francisci*, Ad Claras Aquas 1904, 24-57. Cependant il n'a pas donné de numéro au chapitre XXIII (p. 194-5), qu'il a divisé en deux parties, dont la seconde (195-6) porte comme titre: « *Conclusio finalis Regulae. In nomine Domini Dei omnipotentis, rogo* | *in saecula saeculorum Amen* »; voir *Opuscula*, 62. — Il y a partout de nombreuses variantes par rapport au texte des *Opuscula*.

Ensuite (p. 196-208): « *Doctrina sive sententiae admonitoriae B. P. N. Francisci, quibus omnes ad salutem informabat ex variis eius munimentis congestae* », en 20 chapitres.

L'en-tête est précédé d'un avis en ces termes: « *Lectori. Subiungimus hic, amice lector, congeriem sententiarum B. P. N. F., ab authore quodam ordinis eius alumno in unum compilatam ex nonnullis eius scriptis, quae hactenus non vidi. Quae vero hic ex Regula nostra, vel ex D. Francisci testamento, vel ex Legenda a S. Bonaventura edita, vel denique ex hoc Speculo Vitae S. Francisci aut Regula antiqua hinc inde producebantur, veluti satis obvia omisimus. — Perlege, et fervorem seraphicum percipies* ».

En effet les pièces qui suivent, ne sont pas les *Admonitiones S. Francisci* (Opuscula, 3-19), mais des extraits de la *Conformitas XII, pars II* de Barth. Pisanus, AF IV, 595-631. Ces extraits ont été faits par Spoelberch d'après les critères par lui énoncés dans l'en-tête de ce recueil, et c'est dans ce sens que l'on doit entendre nos renvois au Pisanus. Les dix premiers chapitres se suivent dans le même ordre; puis Spoelberch fait un choix de ces « *Capitula .... de doctrina S. Francisci* » dans cet ordre: cap. 12, 16, 17, 19, 25, 26, 30, 33, 36 et 38.

Cap. I. De fide et reverentia ad SS. Eucharistiae Sacramentum. (In admonitionibus; Epistola ad capitulum generale); voir AF IV, 595-7. — (p. 199). *II. De clericis et sacerdotibus honorandis;* ib. 597 s. — *III. De diligendo Deum;* ib. 598 s. — *IV. De imitatione Christi;* ib. 599. — (p. 200). *V. De oratione;* ib. 599 s. — *VI. Epitome orationis dominicae;* ib. 600 s. — (p. 201). *VII. De divino officio persolvendo;* ib. 601. — *VIII. De fraterna dilectione;* ib. 601 s. — *IX. De dilectione inimicorum;* ib. 602 s. — (p. 202). *De odiendo corpus;* ib. 603.

Cap. XI. De perfecta obedientia, ib. 604 s. — (p. 203). *XII. De patientia;* ib. 608-10. — (p. 204). *XIII. De humilitate;* ib. 610 s. — *XIV. De cognitione propriae infirmitatis;* ib. 613 s. — (p. 205). *XV. De compassione ad delinquentes;* ib. 619 s. — *XVI. De detractione fugienda;* ib. 620. — (p. 206). *XVII. De religiosa habitatione in eremitoriis;* ib. 623. — *XVIII. Quod sumus filii Dei, patres et matres;* ib. 626. — (p. 207). *XIX. De iis qui Domino non serviunt;* ib. 627 s. — (p. 208). *XX. De connexione virtutum;* ib. 628. — « *Finis primae partis Speculi Vitae B. Francisci* ».

Suivent les *Indices* de l'une et de l'autre partie, reliés pêle-mêle dans notre exemplaire. — Les 8 *feuillets* suivants non paginés présentent les *Indices*. Or, l'exemplaire que nous avons sous les yeux à été confié à un relieur mal averti, qui brouilla au petit bonheur les *Indices* distincts des deux parties de l'ouvrage. Fastidieux et inutile de conduire le lecteur à travers ce dédale de 16 pages incohérentes.

Le 20 premiers chapitres de la I partie du *Speculum Vitae* réédité par le P. G. Spoelberch sont identiques, sauf quelques retrouches du style de sa part, aux textes du SV de 1504 n. 7-26, c'est-à-dire aux chapitres 1-20 du *Speculum Perfectionis*, tel que l'a publié Mr. P. Sabatier (1).

Voici les débuts et les finales des premiers chapitres de la *Pars prima*.

Cap. I. De perfectione Regulae Fratrum Min. Inc. B. Franciscus composuit tres regulas | confusi et exterriti recesserunt (p. 1-2) = *Spec. Perf.* ed. Sabatier, c. 1 = SV n. 7.

Cap. II. De intentione B. Francisci circa observantiam paupertatis. Inc. Fr. Richerius de Marchia nobilis genere | conquiescebat spiritus eius (p. 3-4) = *Spec. Perf.* c. 2 = SV n. 8.

Cap. III. Qualiter respondit Ministro volenti habere plures libros. Inc. B. Francisco reverso | operibus autem vultis habere loculos (p. 5) = *Spec. Perf.* c. 3 = SV n. 9. — Spoelberch a omis la seconde partie du chapitre.

Cap. IV. De novitio volente habere psalterium de licentia B. Francisci. Inc. Alio quoque tempore | ex fructu arbor cognoscitur (p. 6-7) = *Spec. Perf.* c. 4 = SV n. 10.

Cap. V. Item de sancta paupertate in libris, lectis, aedificiis et utensilibus servandis. Inc. Docebat F. Franciscus Fratres suos | et exilium portenderent (p. 8-9) = *Spec. Perf.* c. 5 = SV n. 11.

A partir de son chapitre XXI Spoelberch a fait une sélection. Le tout ressort à l'évidence de notre tableau synoptique. Nous signalons seulement les titres, les *Incipit* et *Explicit* de quelques chapitres.

La *Pars Secunda Speculi* est précédée d'une page de 37 vers latins, signés: *F. T. H. Minorita.* — Cette partie, qui comprend 88 chapitres, décrit les faits et gestes des disciples de S. François. Elle s'étend de la p. 1-374. On y voit défiler les Frères Bernard (cap. 3-10), Pierre Cattanei (c. 10), Egide (c. 11-24), Ange (c. 25), Silvestre (c. 26-7), Ste. Claire (c. 27-30), Rufin (c. 31-5), Massée (c. 36-40, Léon (c. 41-6), Jean « *Simplex* » (c. 47), Hélie (c. 48-51), Antoine de Padoue (c. 52-3) (2), Conrad d'Offida (c. 55-6), Jean d'Alverne (c. 57-61), Péregrin et Rizier (c. 62-3), Pierre de Monticulo (c. 64), Jean de Penna (c. 65), Junipère (c. 66-67), Bienvenu et Sens (c. 81, 87-8).

(1) Paris 1898, cap. 1-20.

(2) Il y intercala comme chap. 54 *Actus*, c. 60, sur le tyran converti = SV n. 83.

Spoelberch, en parlant aux chap. 48-51 (p. 99-103) de Fr. Elie, inséra sa lettre circulaire, envoyée, sans nul doute, à tous les Provinciaux de l'Ordre, à l'occasion de la mort de S. François. Spoelberch fit sa copie sur l'original adressé au Provincial de France. C'est Spoelberch qui publia le premier le texte de cette lettre:

« *Dilecto sibi in Christo F. Gregorio Ministro Fratrum qui sunt in Francia cum omnibus fratribus suis et nostris F. Helias, peccator, salutem* ». — Inc. « *Antequam loqui incipiam, suspiro et merito* ». Des. « *Clerici dicant solemniter vigiliam in communi. Amen* ».

Le texte de Spoelberch (p. 103-6) est identique à celui de Wadding, II², 149-50. Il omet les notes marginales de Wadding et ajoute 4 remarques, dont 2 au bas de la page 103 et 2 autres à la fin (p. 106). — La IIe remarque énonce: « *Huius fratris Heliae, dum Generalis officio fungeretur, pulchrum extat antiquitatis monumentum in conventu Fratrum Minorum Recollectorum Valencenis in Belgio: eius videlicet literae originales ad Ministrum Provinciae Franciae missae, super morte seraphici Patris Francisci, quarum tenor est huiusmodi* »[1]. — Wadding, I¹ (1625), 355-6; ad an. 1226, n. 45, puisa son texte dans Spoelberch même, qu'il cite.

Voici en détail le contenu des derniers chapitres de la IIe partie, après la vie de Fr. Junipère (c. 66-77). — *Cap. LXXVIII. De puero ad ordinem recepto et visione ipsi ostensa* (p. 155-7) = *Actus*, c. 19 = SV n. 149. — *LXXIX. De quodam fr. laico martyrio affecto* (p. 157-8) = *Spec. Perf.* c. 77 = SV n. 94. — *LXXX. De fr. laico qui volebat eximi ab officiis laboriosis* (p. 158) = SV n. 245. — *LXXXI. De fr. Benvenuto* (p. 159) = SV n. 246. — *LXXXII. De novitio qui videbatur de ordine eiiciendus* (p. 160-2) = SV n. 243. — *LXXXIII. Visio processionis exhibita novitio fluctuanti* (p. 162-4) = SV n. 124. — *LXXXIV. Qualiter B. Virgo M. apparuit cuidam fratri infirmo* (p. 165-6) = SV n. 207. — *LXXXV. De primis Fratribus in Angliam missis* (p. 166-9) = SV n. 221, VI. — *LXXXVI. De duobus Fratribus quos Angelus in via confortavit* (p. 169-70) = SV n. 141. — *LXXXVII. Doctrina Fr. Sensi de gradibus humilitatis* (p. 171-3) = SV n. 155. — *LXXXVIII. Alia doctrina Fr. Sensi* (p. 173-4) = SV n. 156. — « *Explicit secunda pars Speculi Vitae* » (p. 174).

Les dernières pages (175-85) exposent la « *Doctrina Fr. Aegidii, et primo quaedam eius* Ἀποφθέγματα ».

Incip.: « *Cuidam interroganti: quomodo posset evadere vitium carnis? respondit: Qui vult transferre magna saxa...* ». — (P. 176). *II. De Deo et fide.* Incip.: « *Omnia quae possunt excogitari* | *virtutibus adornare* ». — (P. 184-5). XX. *De contemplatione.* Incip.: « *Inter gradus verae* | *acumen eius ingenii. — Finis doctrinae sive Sententiarum Fr. Aegidii* ». — A juger d'après une collation assez sommaire, le texte de ces extraits des *Dicta Fr. Aegidii* est celui de Barth. Pisanus, AF IV, 216-31. Le début est pris du chap. X (ibid. 223). Les autres parties sont puisées dans les

[1] Une paraphrase de cette lettre fut publiée à Douai en 1634 par le P. Jean de la Motte, mort à Arras le 1 août 1638.

chapitres suivants: 3, 4, 5, 6, 7. 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 = chap. II-XIII de Spoelberch. Puis son chap. XIV: *De via salutis et perfectionis* a été tiré du chap. 2 de Barth. Pisanus; ibid. 216s. Ensuite les chap. XV-XIX de Spoelberch correspondent aux chap. 15-19 de B. Pisanus et le dernier: XX au chap. 21 du même auteur; ibid. 230. — Les textes extraits par Spoelberch s'éloignent davantage de celui des *Dicta B. Aegidii,* Quaracchi 1905. Toutefois Spoelberch a, de son côté, retouché le style de ces extraits.

Après une dernière page d'*errata corrigenda,* le compilateur ajoute (p. 186-92): « *Schema ex italico latine redditum, atque nonnullis articulis auctum.... Schema monasticae conversationis Religiosis omnibus accommodatissimum. — I. Bono religioso quid imprimis conveniens? Deum amare, seipsum abnegare; vitia eradicare, virtutes plantare; inimicos amando superare; vota exacte servare; bona facere, mala libenter tolerare* ». — Ce *Schema* se compose de 21 chapitres, divisés en un nombre très inégal d'articles, allant de 3 jusqu'à 27. Ils sont d'ordinaire très courts, comme les 5 du I chapitre. — Voici le titre des trois derniers (19-21): *Religiosi privilegia in hac vita* (4 articles); *Arboris sapientiae plantatio* (15 art.); *Nota: Sic religiosus* (27 art.).

Les 7 dernières pages supplémentaires offrent l'*Index rerum memorabilium quae hoc Speculo vitae S. Francisci et Sociorum eius continentur.* C'est le registre alphabétique de tout l'ouvrage.

Pars I.

Spoelberch			SV	
Pag.	Cap.		Cap.	Num.
1	1	=	1	7
3	2	=	2	8
5	3	=	3	9
6	4	=	4	10
8	5	=	5	11
9	6	=	6	12
10	7	=	7	13
11	8	=	8	14
12	9	=	9	15
14	10	=	10	16
17	11	=	11	17
17	12	=	12	18
18	13	=	13	19
19	14	=	14	20
21	15	=	15	21
22	16	=	16	22
23	17	=	17	23
25	18	=	18	24
26	19	=	19	25
28	20	=	20	26
31	21	=	23	29
32	22	=	24	30
33	23	=	25	31
34	24	=	28	34
35	25	=	29	35
36	26	=	31	37
37	27	=	32	38
38	28	=	33	39
40	29	=	34	40
41	30	=	36	42
42	31	=	37	42
43	32	=	41	47
44	33	=	38	44
46	34	=	39	45
46	35	=	42	48
48	36	=	43	49
49	37	=	44	50
51	38	=	45	51
51	39	=	46	52
52	40	=	49	55
53	41	=	53	59
54	42	=	54	60
55	43	=	57	63
56	44	=	59[1]	66

[1] *Sic: LIX* dans le SV, au lieu de: *LX.*

Spoelberch			SV		Spoelberch			SV	
Pag.	Cap.		Cap.	Num.	Pag.	Cap.		Cap.	Num.
57	45	=	60[1]	69	113	80	=		121
58	46	=	62	71	114	81	=		123[3]
59	47	=	63	72	115	82	=		{61
60	48	=	64	73	118	83	=		{61
64	49	=	66	75	120	84	=	86	99
66	50	=	76	89	121	85	=		128
70	51	=	72	82	122	86	=	89	102
73	52	=	67	77					I-II
74	53	=	68	78	127	87	=		102
75	54	=	[2]	165					III
76	55	=		241	132	87	=		105
				III	137	88	=		{116
76	56	=	72	85	141	89	=		{116
78	57	=		190	146	90	=	70	80
78	58	=	78	91	148	91	=	84	97
79	59	=	75	88	150	92	=	59	65
82	60	=		117	154	93	=	69	79
83	61	=		151	155	94	=		158
84	62	=		152	156	95	=	61	67
85	63	=		153	157	96	=		160
87	64	=		154	159	97	=		171
88	65	=	79	92	161	98	=		147
89	66	=		106	162	99	=		145
90	67	=	83	96	163	100	=		146
93	68	=	73	86	165	101	=		188
94	69	=	71	84	166	102	=		191
95	70	=		142	167	103	=		189
96	71	=		143	171	104	=		144
98	72	=		161	172	105	=		178
100	73	=		162	172	106	=		177
101	74	=		164	173	107	=		249
102	75	=	74	87	175	108	=		95
105	76	=		209	175	109	=		110
109	77	=		210					II
110	78	=		181	176	110	=		166[4]
112	79	=		173	179	*Finis primae partis.*			

---

(1) *Sic: LX* dans le SV, au lieu de: *LXIII*. Toute la suite des chapitres du SV a été ainsi embrouillée.

(2) La numération des chapitres fait défaut dans le SV à partir du num. 102.

(3) Le texte a été publié en entier par Sabatier, *Description*, 318-21. Spoelberch a fortement remanié son texte (p. 114-5), comme une collation nous l'a montré. Il a omis les nn. 8-10, etc. Voir p. 130, note 2.

(4) Spoelberch engloba dans ce chap. aussi les nn. 166, II et III, 168, 169, I et 167 du SV.

Pars II.

Spoelberch Pag.	Spoelberch Cap.		SV Cap.	SV Num.	Spoelberch Pag.	Spoelberch Cap.		SV Cap.	SV Num.
1	1	=		1	91	44	=		115
2	2	=		100	92	45	=		290
				I	94	46	=	58	111
4(¹)	3	=		7					I
8	4	=	56	62	95	47	=		64
12	5	=		108	98	48	=		237
15	6	=	65	74	99	49	=		237
18	7	=		107	100	50	=		220
20	8	=		109	101	51	=		221
22	9	=		109					I-II
23	10	=		316	106	52(²)	=		205
25	11	=		213	109	53	=		204
27	12	=		214	110	54	=	73	83
27	13	=		215	114	55	=		195
29	14	=		307	116	56	=		196
29	15	=		219	117	57	=		198
				I-III	119	58	=		199
30	16	=		217	121	59	=		200
				I-IX	122	60	=		197
38	17	=		131	126	61	=		201
41	18	=		132	128	62	=		202
42	19	=		134	130	63	=		203
44	20	=		133	131	64	=		208
44	21	=		317	132	65	=		206
45	22	=		216	137	66	=		222
47	23	=		218	140	67	=		223
				I-VII	141	68	=		224
50	24	=		218	144	69	=		225
				VIII-IX	147	70	=		227
51	25	=	52	58	148	71	=		229
53	26	=		6	149	72	=		231
54	27	=	77	90	150	73	=		230
57	28	=		192	151	74	=		232
59	29	=		193	153	75	=		234
61	30	=		194	154	76	=		236
62	31	=		135	154	77	=		235
66	32	=		136	155	78	=		149
68	33	=		137	157	79	=	81	94
69	34	=		138	158	80	=		245
70	35	=		139	159	81	=		246
72	36	=	80	93	160	82	=		243
76	37	=		125	162	83	=		124
78	38	=		126	165	84	=		207
79	39	=		127	166	85	=		221
82	40	=		129					VI
84	41	=		112	169	86	=		141
86	42	=		113	171	87	=		155
89	43	=		114	173	88	=		156

Explicit II pars.

(¹) Spoelberch y reproduit de nouveau le chap. I du *Spec. Perf.*

(²) Les chap. 49-51 se rapportent à Fr. Elie; c'est pourquoi Spoelberch intercala ici sa lettre sur la mort de S. François; v. p. 121.

***

Voici la description de l'opuscule assez rare de Bosquier, d'après l'exemplaire des PP. Bollandistes à Bruxelles.

ANTIQUITATES | FRANCISCANAE | *seu* | SPECULUM | VITAE | BEATI FRANCISCI | ET SOCIORUM *ejus* | *autoribus FF. Fabiano et* | *Hugolino et aliis Minoritis* | *D. Francisco coaevis;* | *castigatore autem et adnotatore* | R. P. Fr. PHILIPPO BOSQUIERO *Cae* | *sarimontano, ejusdem Ordinis Provinciae* | *Flandriae.* || — *Non in doctis humanae sapientiae verbis, sed in doctrina* | *spiritus, spiritualibus, spiritualia com* | *parantes. I Corinth. 2.* — [Vignette: Un coq (1). Devise:] Rerum vigilantia custos. — *Coloniae Agrippinae* | *Apud viduam Joannis Crithii, sub signo galli.* | *Anno MD.C.XXIII.*

Un volume, mesurant m. 0,16×0,10; de 473 pp. relié en velin. — Sur le I plat intérieur, une double étiquette: « Musaeum Bollandianum ex dono Baronis de Coullemont. Musaeum Bollandianum. Hagiog. A. 1363 ».

Intercalons ici une courte notice biographique. Né à Mons en 1561, Philippe Bosquier prit l'abit chez les Franciscains Observants de la Province de Flandre à Luxembourg et fit ses études théologiques à Namur sous la direction du P. Henri Willot. Ecrivain très fécond (2) et prédicateur de talents extraordinaires, il devint successivement lecteur et gardien au couvent de Luxembourg (3). Il mourut à Avesnes le 26 mars 1636 (4).

Le P. Philippe Bosquier, au lieu de signaler les sources de son *Speculum vitae S. Francisci,* et d'en débattre l'importance et la crédibilité, consacre sa préface à décrire de façon minutieuse sa propre carte d'identification. Cédant à son tempérament, de son aveu, « *admodum philippicosus, idest invectivis acerbissimus* », il dénonce l'erreur d'Antoine Possevin, S. J., qui en appelant (5) notre auteur *Philippus Boschierus* risque de faire d'un seul *Bosquier* ou *Boskier* deux personnages distincts, tandis qu'en réalité il s'agit de l'auteur même du présent ouvrage, nommément le P. Philippe Bosquier: « *Hannonius, Caesari Montanus, Conventus D. Francisci Lucemburgi, Provinciae Flandriae, guardianus* ... ». Comme preuve ultérieure d'identité, le même P. Phi-

(1) C'est l'enseigne de l'imprimeur; on ne saurait donc guère y soupçonner le Coq wallon.

(2) Voir sa bibliographie chez Dirks, l. c. 177-85; Wadding, *Script.* 291-2[1]; 197-8[2]; 194-5[3]; Iohannes de S. Antonio, II, 479-81 (qui reproduit presqu'en entier la préface du livre en question); Sbaralea, *Suppl.* 614-5; II[2], 374-6 (avec beaucoup d'additions nouvelles).

(3) J. Grob, *Recueil d'actes ... concernant les Frères Mineurs ... de Luxembourg,* Luxembourg 1909, 2. (Voir AFH IV, 163-6).

(4) Ubald d'Alençon, *Le Nécrologe des Récollets de Couvin,* dans *Franciscana,* VI, Iseghem 1923, 202-3.

(5) Dans son célèbre *Apparatus sacer,* Venetiis 1606, t. III, p. 77.

lippe énumère les titres de plusieurs de ses publications, déjà parues et d'autres, tant françaises que latines préparées pour la presse.

Enfin pour éviter dorénavant toute ambiguité à son sujet, il pousse la sollicitude jusqu'à flanquer de son portrait ses déclarations très nettes. Cette effigie est accompagnée d'un double distique:

Os, oculos, habitum Bosquieri et lumina vultus
Exhibet, artificis, sculpta tabella, manu.
Doctrina, ingenium, virtus, sapientia, candor,
Ut pateant, Magni perlege scripta Viri.

Cette épigraphe d'une modestie très relative, est renforcée par le millésime 1619, et par l'année 57, âge de l'auteur. Le tout est libellé: « Datum Montibus Hannoniae 1621, die 4 septembris ». — Un autre portrait de Bosquier orne le frontispice de ses *Opera omnia,* Coloniae 1621, t. I.

Pleinement rassuré dès lors sur l'identité de l'auteur, le lecteur soucieux de la valeur critique de l'opuscule, se sent soulagé par les termes de l'approbation motivée du censeur officiel: Henri Francken: « *S. Theologiae Doctor, Regens Gymnasii Laurent., Coloniae 30 augusti 1623* ». En voici les termes exprès: « *Speculum hoc Vitae B. Francisci et Sociorum eius cum aliis exemplaribus fideliter impressis collationatum, in nullo ab iis discrepare, hac manu mea attestor* ».

Or, quels furent ces *alia exemplaria impressa* collationés par le bénévole censeur? Il s'agit évidemment des éditions antérieures du *Speculum vitae* dont Bosquier avait extrait tous les matériaux de son livre. Or sans vouloir suspecter le discret censeur, il sera permis de croire, qu'il s'est contenté, à ce sujet, des affirmations de Bosquier. Francken n'a eu guère le temps ni l'envie de faire cette longue et ennuyeuse « collation », si tant est, qu'il ait eu à sa disposition les vieilles éditions du livre. La « collation » avait été faite par Bosquier lui-même, en copiant sur ces éditions son propre texte.

Il saute aux yeux que Spoelberch et Bosquier ont butiné, l'un et l'autre sur un fonds identique: les 20 premiers chapitres de Bosquier collationnés sur ceux de Spoelberch ne présentent que certaines divergences minimes de forme. Bosquier tend à allonger tant soit peu l'en-tête de ces chapitres, dont le contenu est essentiellement le même chez l'un comme chez l'autre.

Spoelberch prétend ou avoue, dans le titre même de son édition, avoir apporté des corrections de style à son original. Ceci était d'ailleurs dans les usages du temps; et Bosquier par le terme « *castigatore* » du titre, insinue en avoir agi de même. Force nous est de constater que Spoelberch a, en général, retouché ses textes avec plus de liberté que Bosquier.

Ni l'un ni l'autre des deux éditeurs n'a fait un réel effort de critique textuelle ni historique. Les rares et courtes notes de Bosquier se rapportent à des expressions ou mots du texte qu'il explique, ou tâche d'interpréter.

Parfois, mais seulement dans les premiers chapitres ou les *Notabilia*, il renvoie à la *Legenda maior* de S. Bonaventure et au Testament de S. François. Il identifie quelques-unes des citations explicites de la Sainte Ecriture. D'autres notes concernent le contenu du texte; elles ne sont en vérité que des gloses marginales.

Il fait parfois un essai de critique conjecturale sur tel mot qui ne lui semble pas bien cadrer avec le contexte; encore n'est-il pas heureux en cela, p. ex. dans la première conjecture au *Notabile* IV: *hunc in morte, tanquam virginem, commendavit.* Il propose en note: « alias: *hanc* »; mais le texte en question, *Leg. mai.* II, 8 porte en effet et très bien: « *hunc* [sous-entendez: *locum*] *in morte Fratribus tanquam Virgini carissimum commendavit* ». Tel est le texte pas seulement dans l'édition critique de Quaracchi (1898), mais déjà dans l'édition romaine de 1596 (t. VII) et chez Sedulius [1], etc. — Peu après, le texte donne: *tres materiales exegit ecclesias,* et Bosquier conjecture: « forte melius: *erexit* ». C'est bien la seule leçon possible, et elle est telle, en effet, dans la *Leg. mai.* II, 8 [2]. Ces quelques exemples suffisent. Les notes deviennent d'ailleurs de plus en plus rares dans la suite.

Bosquier, pour rajeunir son édition, remplace les deux sections adoptées par Spoelberch, par trois prétendues *Centuriae,* contenant respectivement 100 [voire 107] et 100 et 44 chapitres couvrant les pages 1-198; 199-390; 391-471. En outre il fait précéder le corps de l'ouvrage par cinq:

Notabilia quaedam de B. Francisco et sociis eius, in Legendis eius praetermissa.

Quod D. Franciscus in multis fuit Christo conformis, et habuit duodecim discipulos, ut Christus. — Notabile I. — Inc. Primo sciendum quod beatus Pater noster Franciscus in omnibus suis actibus | fuit frater Bernardus. (p. 1-2) = *Actus,* c. 1, n. 1-10, = SV n. 1.

D. Franciscus, ut initio conversionis a latronibus exceptus. — Notabile II. — Solutus mundi contemptor a vinculis | Christi pauperculus contectus est. (p. 2-3) = *Leg. mai.* II, 5-6 (init.) = SV n. 4.

Ut erga leprosos se gesserit D. Franciscus. — Notab. III. — Exinde totius humilitatis | tam stupendo. (p. 3-4) = L. c. II, 6. = SV n. 4.

Quod D. Franciscus initio conversionis suae tres ecclesias mendicando repararit, et cuius rei praesagio. — Notab. IV. — Fundatus iam | esse completum (p. 4-6) = L. c. II, 7 et 8 = SV n. 4 [3].

Quid de D. Francisco praedixerit initio vir quidam simplex. — Notab. V. — Cum S. Franciscus rediens de Roma | prae timore dicetis (p. 6) = SV, n. 5 [4].

---

(1) *Historia Seraphica,* Antverpiae 1613, 23b.

(2) Dans les trois éditions citées, etc.

(3) Bosquier a donc fait trois sections de ce « capitulum » du SV.

(4) Le fonds est pris de la *Leg. mai.* I, 1 (fin), mais on y a fait des ajoutes. Voir p. 129.

Ensuite (p. 7), comme dans le SV, un titre général, mais imprimé en caractères identiques à ceux des autres titres des chapitres:

Incipit Speculum Vitae B. Francisci et sociorum eius.

Cum Sanctus Franciscus adhuc esset in habitu saeculari | benedictus Deus in saecula. (p. 7-11) — *Actus,* c. 1, n. 11-46 = SV n. 6.

Quomodo B. Franciscus fecerit Regulam. Caput I. — Beatus autem Franciscus | territi recesserunt. (p. 11-3) = SV n. 7.

Quomodo B. Franciscus primam intentionem ... Cap. II. Fr. Richerius de Marchia | spiritus eius. (p. 13-4) = SV n. 8.

Les chap. III-XXVI correspondent au SV n. 9-32. Ensuite le chap. XXVII est omis dans la suite de la numération des chapitres, quoique la pagination continue normalement. Le chapitre suivant: XXVIII (p. 48) correspond au SV n. 33, et le suivant numeroté: « XXVI » [bis] — c'est le 29e — (p. 49) correspond au SV n. 34.

Les chapitres suivants XXX-LI sont identiques au SV n. 35-57. Dans le titre du chap. XXXVIII (p. 58) Bosquier a toutefois supprimé: *Capitulum quartum* = SV n. 44. — Puis entre les chap. LI et LII Bosquier a omis les trois paragraphes intercalaires des nn. 57 et 58 du SV. — Chap. LII-LV = SV n. 58-61.

Le chap. LVI (p. 79-84) = SV n. 62 finit chez Bosquier, par la doxologie: « *ad laudem D. N. I C., qui est Deus benedictus in saecula* »; de même le chap. LIX (p. 88-93) = SV n. 65. — Les chapitres LVI-LIX sont du reste identiques au SV n. 62-65.

Le chap. LX (p. 95) correspond au chap. LIX [bis] du SV, à savoir, au SV n. 66. Ensuite entre les chap. LX et LXI, Bosquier intercale un chap. LVIII [bis], p. 73 [mais lisez: p. 95-6], correspondant au SV n. 67. — Voici les correspondances de la suite:

CENTURIA PRIMA.

Bosquier Cap.	Pag.		SV Num.	Bosquier Cap.	Pag.		SV Num.
61	96	=	68	70	115-6	=	78
62	97-9	=	69	72(1)	116-7	=	79
63	99 s.	=	70	73	117-9	=	80
64	100-1	=	71	74	119-20	=	81
65	101-2	=	72	75	120-5	=	82
66	102-5	=	73	76	125-8	=	83
67	105-8	=	74	77	128-9	=	84
67 (bis)	109-10	=	75	77(2)	130	=	85
68	110-1	=	76	79	130-1	=	86
69	114-5	=	77	80	131-4	=	87

Les 5 chapitres suivants LXXXI-LXXXV, occupant respectivement les pages: 134-8, 138-48, 148-52, 152-3, 153-4, correspondent aux nn. 88-92 du SV. — Les 4 chapitres LXXXVI-LXXXIX, se trouvant aux pages: 154-8, 159, 159, 160-3, sont identiques aux nn. 93-96 du SV, comme les

(1) Bosquier a sauté le num. LXXI. Mais cette lacune dans la numération des chapitres est comblée par: « LXVII » [bis].

(2) *Sic;* par erreur typographique.

4 chapitres suivants XC-XCIV (p. 163-5, 166-7, 168, 168-9, 169-73) le sont avec les nn. 97-101 du SV, où tous ces numéros se suivent dans le même ordre.

Arrivé au chap. « LXXXXV » = n. 102 du SV, (composé de 5 parties: I-V) Bosquier en reproduisit la I partie, finissant « *et visio disparuit* » et remania ainsi la IIe partie (1): « *Qui mane consurgens, fecit sicut patet supra* [en marge: alias *infra*]. *Nota quod... sanctitati tuae* [en marge: forte legendum: *Et caetera,* alioqui non satis adsequor Auctoris mentem] *et ter post finem ... neque a Papa* ».

Vient ensuite le chap. XCV (p. 173-9): « *Quomodo dies fuit instituta* ». *Incip.:* « Tunc locutus est Dominus b. Francisco concessa fuit per dom. Honorium papam tertium » = SV n. 102, III, IV, V.

Par simple bévue son chap. XCVI porte « XCIV » (p. 179-83) = SV n. 103, I et II. — Chap. XCVII (p. 184-92). = SV n. 104. — Bosquier attribue, par inadvertance, le numéro XCIX au chap. suivant (p. 192-7) = SV n. 105, — c'est la lettre *Fr. Theobaldi episcopi Assisiensis* sur l'indulgence de la Portioncule, — et répète ce chiffre pour le chap. qui suit XCIX [bis] (p. 197-8) = SV n. 106.

Vient alors enfin le chap. C (p. 198-200) = SV n. 107, et ainsi se termine la *Centuria prima;* en vérité de façon assez maladroite, car avec ce num. 197 commence, dans le SV, la série des chapitres puisés aux *Actus b. Francisci,* de sorte que la *Centuria* embrasse en fait 101 chapitres, au lieu de 100, sans compter les 5 *Notabilia* et le chapitre suivant, non numeroté, au début de la *Centuria prima* (p. 7-11).

Quelques variantes, p. ex. du *Notabile V* (2), montrent que Bosquier a tiré son texte de l'édition de 1504, puisqu'il lit: *spiritualia et* (3) *erunt,* et deux lignes plus bas *exire, consumimur* (4); enfin les derniers mots: *prae timore dicetis,* où Bosquier avertit en note: « alias: *dicitur* (5); nescio quo sensu ». La forme *dicetis* est donc une simple conjecture ou correction de Bosquier.

Voici encore d'autres exemples de leçons de l'édition de 1504 reproduites par Bosquier (6), à différence de celles de 1509, n. 28: *notabilem;* n. 78: *simplicitati iussit intendere.*

En tout cas les 20 premiers chapitres de Bosquier collationnés sur les chapitres correspondants de Spoelberch, n'offrent que certaines divergences de forme. Comme l'ouvrage de Bosquier ne parut qu'en 1623 (quoique sa préface soit signée le 4 septembre 1621) il semble peu téméraire de supposer qu'il utilisa aussi le travail de Spoelberch, paru dès 1620.

---

(1) Sabatier l'a reproduite en entier, p. 332.

(2) Sabatier l'a reproduit en entier, p. 324, note 4, et il y relève aussi les variantes de l'édition de 1509. (3) Ed. 1509: *si.* (4) Ibid: *consumitur.*

(5) Ainsi portent les éditions de 1504 et de 1509.

(6) A la fin du n. 83 il a corrigé, et bien, *Dei* en *dicitur;* à la fin du n. 96 il ajouta, d'après le sens, *conditiones* (que les MSS. n'ont pas); à la fin du n. 92 il ajouta *mori,* d'après le sens (mais cette fois les MSS. portent ce mot).

Centuria Secunda.

Bosquier			SV	Bosquier			SV
Cap.	Pag.		Num.	Cap.	Pag.		Num.
1	200	=	108	52[3]	300	=	159
2	203	=	109	53	302	=	160
3	206	=	110[1]	54	303	=	161
4	207	=	111	55	305	=	162
5	210	=	112	56	305	=	163
6	213	=	113	57	306	=	164
7	216	=	114	58	307	=	165
8	217	=	115	59	308	=	166
9	219	=	116	»	309	=	167
10	219	=	117	»	310	=	168
11	231	=	118	»	311	=	169
12	234	=	119	60	312	=	170
13	237	=	120	61	314	=	171
14	239	=	121	62	316	=	172
15	240	=	122	63	317	=	173
16	242	=	123[2]	64	318	=	175
17	244	=	124	65	319	=	176
18	247	=	125	66	320	=	177
19	248	=	126	67	321	=	178
20	250	=	127	68	322	=	179
21	252	=	128	69	326	=	180
22	254	=	129	70	328	=	181
23	256	=	130	71	329	=	182
24	258	=	131	72	330	=	183
25	262	=	132	73	331	=	184
26	264	=	133	74	332	=	185
27	264	=	134	75	333	=	186
28	265	=	135	76	334	=	187
29	269	=	136	77	335	=	188
30	272	=	137	78	336	=	189
31	273	=	138	79	341	=	190
32	275	=	139	80	342	=	191
33	276	=	140	81	343	=	192
34	277	=	141	82	346	=	193
35	278	=	142	83	347	=	194
36	280	=	143	84	349	=	195
37	281	=	144	85	351	=	196
38	283	=	145	86	352	=	197
39	284	=	146	87	358	=	198
40	285	=	147	89[4]	361	=	199
41	286	=	148	90	365	=	200
42	287	=	149	91	366	=	201
43	289	=	150	92	368	=	202
44	290	=	151	93	370	=	203
45	291	=	152	94	373	=	204
46	292	=	153	95	374	=	205
47	294	=	154	96	377	=	206
48	295	=	155	97	382	=	207
49	296	=	156	98	384	=	208
50	298	=	157	99	385	=	209
51	299	=	158	100	390	=	210

(1) Y compris les num. intercalaires I, II et de même au n. 111, 140, 166, 169.

(2) Bosquier a très peu remanié ce texte, que Sabatier, 318-21 a reproduit en entier. Bosquier n'en a rien supprimé; voir p. 123, note 3.

(3) Par erreur typographique le chapitre porte le n. L.

(4) Le numéro 88 a été omis.

CENTURIA TERTIA.

Bosquier Cap.	Bosquier Pag.		SV Num.	Bosquier Cap.	Bosquier Pag.		SV Num.
1	390	=	211	23	446	=	225-6
2	392	=	212	24	448	=	227
3	392	=	213	25	449	=	228
4	395	=	214	26	449	=	229
5	396	=	215	27	450	=	230
6	397	=	216	28	451	=	231
7	399	=	217	29	452	=	232
			I-VI	30	454	=	233
8	400	=	VII-IX	31	455	=	234
9	408	=	218	32	455	=	235
10	416	=	219	33	456	=	236
11	417	=	220	34	456	=	237
12	419	=	221	35	457	=	238
13	421	=	II(1)	36	458	=	239
14	427	=	II	37(2)	462	=	240-2
15	428	=	II	38	466	=	243
16	430	=	II, III	39	468	=	244
17	432	=	IV	40	468	=	245
18	433	=	V	41	469	=	246
19	436	=	VI	42	470	=	247
20	439	=	222	43	471	=	248-9
21	442	=	223	44	473	=	250
22	443	=	224				

Bruxelles. P. JEROME GOYENS, O. F. M.

(1) Bosquier a divisé à son gré ce long récit. Le chap. XIII va jusqu'à: *professum fuisse* (SV f. 170v, l. 9). — Le chap. XIV: « *De Fr. Heliae iam exauctorati conversatione* », continue jusqu'à: *confirmatus est* (f. 171r, l. 5); le chap. XV: « *De Fr. Helia ... excommunicato* », jusqu'à: *usque ad mortem* (f. 171v, l. 25): le chap. XVI: « *De Fr. Heliae absolutione* », jusqu'à: *periclitatus est* (f. 172r, l. 26); englobant en même temps le n. III.

(2) Avec le n. 241 et ses pièces intercalaires I-V.

L'EDITION DU SPECULUM VITAE B. FRANCISCI

PARUE A GYÖR EN 1752

ET

L'ORIGINE HONGROISE DU SPECULUM VITAE[a]

L'ouvrage du P. Philippe Bosquier[1] a été réimprimé en 1752 à Györ en Hongrie, mais sans que l'on ait cru nécessaire d'avertir le lecteur expressément de quel ouvrage il s'agissait. Le P. Bosquier « *admodum philippicosus* »[2] n'aurait, certes, pas manqué de protester contre cette façon d'agir de son confrère hongrois; mais le fougueux wallon belge était mort depuis 116 ans!

Cette réimpression fut faite, selon l'usage de l'époque, à l'occasion de la défense publique de thèses, à la fin de l'année scolaire, au couvent de Györ.

Le président de cette joute scolastique ayant été le P. Eugène Kósa, il est évident que c'est lui qui se chargea de cette réédition. Car il n'était pas seulement « *ss. theologiae lector ordinarius* », et en cette qualité tenant des doctrines du Bx. Jean Duns Scot, mais il s'occupait aussi de l'histoire de sa Province franciscaine, dite *B. Mariae in Hungaria*.

Voici le titre de cet ouvrage:

ANTIQUITATES | FRANCISCANAE | *seu* | SPECULUM | VITAE | BEATI | FRANCISCI | *et* | *Sociorum* | *ejus.* | *Authoribus* | *F.F. Fabiano,* | *Hugolino* | *et* | *Sociis* | *divo* | *Francisco* | *coævis.* | *Cum Facultate Superiorum.* | — *Jaurini, Typis Gregorii Ioannis Streibig,* | *privil. Typog. Anno M.DCC.LII.*

1 vol. in-12° (ctm. 9,05×10,06); [VI], 568, [569-590] pp. — Il verso du titre est en blanc. Il n'y a pas d'approbations, etc. — Pag. [I]-[II]:

(a) SUMMARIUM. — Describitur *Speculum vitae B. Francisci,* curante P. Eugenio Kósa, Iaurini an. 1752 editum, i. e. editio nova *Speculi* eiusdem, quod P. Phil. Bosquier an. 1623 vulgaverat; de quo cf. 125 seqq. — Deinde probatur e pluribus locis fati *Speculi,* hoc compilatum fuisse a quodam Hungaro. Fratre Fabiano, Minore Conventuali, et quidem inter annos 1400-1443; probabiliter a Fr. Fabiano de Igal, qui postea factus est Minister provincialis O. Min. Conv. Hungariae, 1452-1474. [NOTA DIRECTIONIS].

(1) Voir p. 125-31. (2) Voir p. 125.

1. — *Ad Lectorem.* — *Antiquitates Franciscanas per coævos olim Divo Francisco socios compilatas, nunc demum iterato reimpressas benevolus accipe, non est quod succenseas Authoribus his styli latiique sermonis minus accuratam elocutionem, ij equidem nunquam ab Angelo castigati fuere eo quod Ciceroniani essent* (1), *nec eorum propositi erat Cypriani Soarii* (2) *in arte Rhetorica hypodidasca*-[II]-*los se profiteri, sed humiles Divi Francisci discipulos, ac proinde dum spiritum devotionis unicum anhelabant, scripsere ut idiotae, non in doctis humanae sapientiae verbis sed in doctrina spiritus, spiritualibus spiritualia* (3) *communicantes. Utere proinde antiquitatibus his in commodum spirituale tuum, quas si sectari antiquius tibi, quam legere fuerit, spero fore ut ab antiquo spiritus Franciscani fervore minime desciscas. Vale. Et Deum O. M. pro iis excora qui impendium ac industriam* (4) *in denuo subjiciendum prælo opus hoc contulere.*

2. — P. [III]. *Auditoribus | Franciscanis | oblatae | dum | Conclusiones | ex | universa Theologia | Doctoris Subtilis | Ioannis | Duns-Scoti | placitis conformi | in Conventu Iarinensi* [sic] *ad D. | Stephanum Proto-Martyrem Anno | MDCCLII. die ... Mensis ...* (5) | *publice propugnaret | R. P. Ambrosius Bécsi, Ordin. Min. | Strict. Obs. Prov. | S. Mariæ Professus, SS. | Theologiae in 4tum annum auditor. | Praeside | P. F. Eugenio Kosa, eiusdem instituti ac | Provinciae SS. Theol. Lectore ordinario.* |

3. — P. [IV]-[VI]. — C'est l'énoncé de 50 thèses, choisies dans tout le domaine de la théologie. Plusieurs de ces thèses sont en effet nettement scotistes; c'est la doctrine de Scot que le P. Kósa avait enseignée en classe et que son étudiant était chargé de défendre en public contre toutes les objections que pouvaient faire les personnes invitées à la séance.

4. — P. 1. *Notabilia quaedam ... praetermissa. Quod D. Franciscus in multis ... ut Christus.* — *Notabile I. Primo sciendum est | frater Bernardus de Assisio.* = *Speculum Vitae,* [**SV**], 1504, n. 1 (6). = Bosquier, n. 1. Voir p. 127. — En tête de la page 2 et suiv.: *Centuria Capitum Speculi prima.* — Fin du chap. 101 de la *Centuria prima,* p. 241. — *Centuria II,* p. 241-471. — *Pars Capitum Speculi tertia,* p. 471-568. — Voir p. 128-31.

---

(1) Allusion à ce que raconte S. Jérôme dans sa Lettre 22, n. 30; P. L. 22, 416.

(2) Soarez, célèbre maître de rhétorique, Jésuite, mort en 1592. Son *De arte rhetorica libri tres,* paru d'abord à Parme en 1565, fut très souvent réimprimé; cf. C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus,* VI, Bruxelles 1896, 1331-6.

(3) I Cor. 2, 13.

(4) On ne précise pas davantage.

(5) Le jour et le mois manquent dans l'exemplaire que nous avons sous les yeux.

(6) Voir P. Sabatier, *Description du Spec. Vitae,* dans ses *Opusc. de crit. hist.,* I (1903), 299 ss.

5. *Elenchus Centuriarum et Capitum. Centuria prima,* p [569]-[576]. — *Centuria secunda,* p. [576]-[581]. — *Pars tertia,* p. [581]-[583].

6. *Index Rerum,* p. [584]-[589]. – Kósa a recueilli cet Index plutôt au point de vue de la théologie pratique que de l'histoire franciscaine. — A la fin il répète encore une fois le mot: *Finis.* La dernière page [590] est restée en blanc et ainsi se clôt son ouvrage ou mieux: sa réimpression du livre de Bosquier.

Le texte des *Antiquitates Franciscanae* de Kósa est la reproduction fidèle de celui de Bosquier. Kósa relégua seulement au bas des pages les notes marginales de Bosquier, il redressa quelques fautes typographiques, surtout celles qui se rencontrent chez Bosquier dans la numération étrangement confuse des chapitres (¹). Il résulte ainsi que la *Centuria prima* de Bosquier comprend en réalité 101 chapitres (p. 1-241), voire 107, en mettant en ligne de compte les 5 *Notabilia* et le chapitre suivant non numéroté.

Kósa n'a pas même osé transporter dans la *Centuria secunda,* le chapitre CI, qui déjà par sa nature même aurait dû être englobé dans cette section, puisqu'il traite de Fr. Bernard et qu'il est puisé dans les *Actus B. Francisci,* d'où est tirée la majeure partie de la *Centuria secunda* (p. 241-471), qui contient en effet 100 chapitres, identiques à ceux de Bosquier. Le dernier chapitre aurait très bien pu être transposé, à son tour, dans la dernière Centurie ou section.

La *Centuria tertia* de Bosquier n'arrivant qu'à 44 chapitres, c'est-à-dire pas même à une demie *Centuria,* Kósa laissa tomber cette dénomination et donna à cette III partie le titre que voici: *Pars Capitum Speculi tertia. – Nota bene super divinum Officium. Caput I.* Inc. *Bernardus praecepit Monachis suis* etc. Comme dans Bosquier en ce même endroit. Les 44 chapitres de cette partie sont, eux aussi, parfaitement identiques (p. 471-568) à ceux de Bosquier. Finale: *contra maledictionem tuam? — Finis.*

Il nous paraît bien inutile de dresser un tableau synoptique de l'édition de Bosquier et de la réédition de Kósa, voire de présenter ici un tableau complet des pages où se trouvent tous les chapitres de cette réimpression, privée de toute valeur critique et historique. Nous nous contenterons donc de relever chaque fois les pages des chapitres 1-10 et ensuite des chapitres 15, 20, 25 etc. Nous noterons cependant les pages des chapitres dont la numération très confuse dans Bosquier pourrait faire naître quelque doute au sujet de leur correspondance ou identité avec plusieurs chapitres de Kósa.

Le P. Eugène Kósa a en tout cas le mérite d'avoir mis à la portée des ses confrères de Hongrie ces belles pages de l'ancienne littérature franciscaine.

(¹) Voir p. 128 ss. et 135.

CENTURIA PRIMA.

Kósa Cap.	Kósa Pag.		Bosquier Cap.
1	14	=	1
2	16	=	2
3	18	=	3
4	20	=	4
5	23	=	5
6	24	=	6
7	25	=	7
8	26	=	8
9	28	=	9
10	29	=	10
15	37	=	15
20	44	=	20
25	53	=	25
26	55	=	26
27	58	=	28
28	60	=	26 bis
29	61	=	29
30	61	=	30
35	68	=	35
40	73	=	40
45	81	=	45
50	86	=	50
55	92	=	55
60	115	=	60
61	117	=	58 bis
62	118	=	61
63	119	=	62
64	122	=	63
65	123	=	64
66	124	=	65
67	125	=	66
68	129	=	67
69	133	=	67 bis
70	135	=	68
71	139	=	69
72[1]	141	=	70
73	142	=	72
74	145	=	73
75	146	=	74
76	147	=	75
77	151	=	76
78	156	=	77
79	158	=	77 bis
80	159	=	79
85	185	=	84
90	194	=	89
91	198	=	90
92	201	=	91
93	203	=	92
94	204	=	93
95	206	=	94
96	211	=	95
97	217	=	94[2]
98	222	=	97
99	231	=	99
100	237	=	99 bis
101	239	=	100

CENTURIA SECUNDA.

Cap.	Pag.
1	241
2	244
3	248
4	250
5	253
6	256
7	260
8	262
9	264
10	275
15	288
20	300
25	326
30	328
35	336
40	344
45	350
50	359
55	367
60	376
65	385
70	395
75	401
80	412
85[3]	423
90	440
95	450
96	454
97	460
98	462
99	463
100	469

(1) Le titre de ce chapitre a été omis dans l'*Elenchus capitum*.
(2) *Sic*, par erreur typographique.
(3) Le num. 88 a ensuite été omis, comme chez Bosquier.

PARS TERTIA.

Cap.	Pag.	Cap.	Pag.
1	471	15	514
2	472	20	527
3	472	25	538
4	475	30	545
5	476	35	550
6	477	40	563
7	480	41	564
8	488	42	565
9	490	43	566
10	499	44	568

Né en 1714 à Györ (en allemand: Raab), Eugène Kósa prit l'habit franciscain à Malaczka en 1730. Il gouverna sa province, à deux reprises, en qualité de Ministre, de 1768 à 1771 et de 1777 à 1780. Il mourut à Pozsony (*alias:* Pressburg, et actuellement: Bratislava) le 23 avril 1783. Le P. Kósa ne paraît pas avoir publié d'autres ouvrages. Cependant le bibliographe de sa Province (1) ne mentionne pas même celui dont nous nous occupons ici, se contentant de citer uniquement son grand travail, resté manuscrit et intitulé: *Collectanea, quorum partes: prima Provinciam ipsam, altera modernos conventus, tertia abalienatos et desolatos exhibent ab anno aerae christianae 1206 ad annum usque 1768;* 1 vol. in-fol., 650 pp. — Le confrère de Kósa, le P. Sigismond Nyürö (1804-1853), publia des extraits de ces *Collectanea* sous le titre: *Adatok a Sz. Ferencz-rendiek történetéhez honunkban,* Pozsony 1851 (2).

La première partie (3) du MS. embrasse les pp. 5-370, la seconde les pp. 371-587, enfin la troisième les pp. 588-650. Les divers siècles sont traités aux pages suivantes: XIII siècle (4): p. 1-36; XIV: 36-73; XV: 73-155; XVI: 156-241; XVII: 241-305; XVIII: 305-370. A côté de beaucoup de généralités puisées dans Wadding, Gonzaga etc., il y a peu de certain à glaner sur le XIII et XIV siècle (5). Le P. Kósa a eu cependant

(1) P. Seraphinus Farkas, *Scriptores Ord. Min. S. P. Francisci Provinciae Hungariae Reformatae, nunc S. Mariae,* Posonii 1878, 68-9.

(2) Articles (25) parus dans la revue *Religio,* 1850-1, et ensuite tirés à part; v. Farkas, l. c. 151. C'est cet ouvrage que l'on cite sous le titre: Kósa-Nyürö, *Concisi annales Provinciae Hungariae nunc S. Mariae nuncupatae, O. S. Francisci,* Posonii 1851, dans le livre: *A magyarországi Minorita-Rend Névtára 1882/3-ik,* Arad 1882; (in-8°, 263 pp.: c'est un *Schematismus* de la Provine de S. Elisabeth des Pères Conventuels).

(3) D'après nos notes prises sur l'exemplaire des Archives de la *Provincia S. Mariae,* en décembre 1916. — Un autre MS. a été continué jusqu'à l'an 1774.

(4) La *Delineatio historica Provinciae S. Mariae* du P. Farkas, l. c. 1-15, repose pour la toute majeure partie sur le MS. du P. Kósa.

(5) La même remarque est à faire à propos de Szabó, G. Piusz, O. F. M., *Ferencrendiek a magyar történelemben,* Budapest 1921, 39ss. (Voir AFH XV, 570). Sous ce rapport et bien d'autres l'ouvrage de Mr. le chanoine Dr. János Karácsonyi, *Szt. Ferencz Rendjének története Magyarországon 1711-ig,* Budapest 1923-24, 2 vols., lui est de beaucoup supérieur.

à sa disposition quelque MS. de la *Chronica Fratrum Minorum de Observantia in Provinciis Bosnae et Hungariae* (¹). Il a mis à contribution le Catalogue: « *Nomina ministrorum provinciae Hungariae* » à la fin du « *Speculum vitae,* Venetiis 1504 », comme il remarque expressément (²). Il va même jusqu'à donner à ce Catalogue le titre très court et en vérité trop honorifique: « *archivum nostrum* ». On ne saurait cependant pas conclure de ceci, écrit vers 1768, que Kósa ait connu, en 1752 déjà, l'édition vénitienne. Dans ce cas, il n'aurait très probablement pas reproduit alors l'ouvrage du P. Bosquier, ou bien il n'aurait pas manqué, croyons-nous, d'y ajouter au moins le Catalogue en question, en même temps que celui des chapitres provinciaux de la *Provincia Hungariae,* c'est-à-dire la toute dernière pièce n. 321 du SV (f. 239r-40r).

Il y a en outre dans le SV d'autres pièces du même genre, le n. 319 (f. 236r-7r): « *Capitula generalia a tempore s. Francisci usque annos* (sic) *1504* », et dans le corps même du recueil (f. 207r-15r; n. 253) le: « *Catalogus Generalium Ministrorum* ». — A la fin des nn. 253, 319, 320 et 321 l'éditeur du SV a laissé en blanc une demie page, évidemment pour que les lecteurs intéressés pussent continuer les trois listes. L'imprimeur Messin en agit de même en 1509, quoique dans ces parages on ne se soit guère intéressé à l'histoire des Franciscains de Hongrie. L'imprimeur Parisien, au contraire, a supprimé les trois pièces finales (³); il leur substitua la « *Bulla de stigmatibus s. Francisci* » (f. 237r-v).

La liste des chapitres généraux est d'ailleurs conçue et disposée d'une façon malencontreuse, de même que celle des chapitres provinciaux de la Hongrie. L'auteur l'a en effet arrangée non pas selon l'ordre chronologique, mais il a groupé ensemble les divers chapitres célébrés dans chaque ville: Assise, Rome, Montpellier, Narbonne etc. De la sorte ce catalogue assez incomplet, de l'aveu même du compilateur, ne pouvait être que d'une utilité assez mince. Le dernier chapitre général mentionné est celui de Terni (⁴): « *Interamne, ubi eligitur magister Egidius Amerinus anno 1500, qui nunc vivit* », entendez, sans nul doute: ' est encore Général '. Il le fut en effet jusqu'à son renoncement forcé, le 30 mai 1506, au chapitre de Rome (⁵).

Ce passage, reproduit sans aucun supplément ni rectification dans l'édition Messine de 1509, de même que la liste des Généraux, non mise à jour, démontre clairement que tant les Cordeliers (⁶) que les Observants (⁷) des deux couvents franciscains de Metz sont restés abso-

(¹) Le P. Eusèbe Fermendzin en a publié des extraits dans les *Starine ... Jugoslavenska Akademija,* 22, Zagreb 1890, 6-27. Le savant Karácsonyi, I, 308ss.; II, 566ss., l'a utilisée largement.

(²) P. 78; c'est l'avant-dernier num. du SV n. 320 (f. 327v-8v).

(³) Voir Sabatier, *Spec. Perf.* p. CCXI; il ne précise pas cette bulle. Voir plus haut, p. 116s.

(⁴) AFH XVII, 118ss., 139ss.

(⁵) L. c. 143.

(⁶) Voir AFH XVIII, 287ss.

(⁷) Couvent fondé en 1418-20, supprimé en 1555; v. AFH XIV, 352.

lument étrangers à la réimpression entreprise par Caspar Hochfeder, simple spéculation commerciale de cet imprimeur et éditeur (1).

L'origine hongroise du SV.

Au contraire les deux listes se référant à la Hongrie prouvent que quelque Frère Mineur de ce pays avait copié et recueilli les matériaux de cette riche compilation, et qu'un autre Franciscain hongrois fut le promoteur de la première édition du SV. Simon de Luere, en acheva l'impression le 30 janvier 1504, aux frais de Jordanus de Dinslaken: « *Venetiis (expensis domini Jordani de Dinslaken) per Simonem de Luere, 30 Januarii 1504* ».

Jord. de Dinslaken était libraire à Venise, comme son père « Kaspar Aloisii de Dinslaken », qui avait été associé de la grande compagnie d'éditeurs et libraires: « *Iohannes de Colonia, Nicolaus Jenson sociique* » établie à Venise en 1480 (2). En marchand avisé, Dinslaken n'aurait guère, nous semble-t-il, fait reproduire de sa propre initiative ces deux Catalogues hongrois, même s'il avait voulu spéculer sur la vente de son petit livre surtout en Hongrie. Dinslaken n'ignorait certainement pas, qu'il y avait beaucoup plus de couvents franciscains en Italie, où son livre, absolument nouveau sur le marché libraire, se serait vendu avec plus de succès qu'en Hongrie. Pour le vendre dans ce pays, il fallait au surplus calculer les frais du transport, soit par mer dans quelque port de la Dalmatie, soit par voie de terre dans la Carniole et la Styrie et de là en Hongrie.

Il est permis de croire que la Province franciscaine de Hongrie consigna soit à Jordanus de Dinslaken lui-même, soit à un de ses agents, le MS. du SV, afin qu'il le fît imprimer par quelqu'un des nombreux et renommés typographes de Venise (3). Jordanus devait débourser pour le moment les frais de l'impression, que la Province de Hongrie aurait dû naturellement lui rembourser après coup, à un taux dont nous ignorons complétement le détail. Celui-ci était sans doute en rapport direct avec la hauteur du tirage et le nombre des exemplaires que Dinslaken se réservait pour les vendre à son propre compte.

---

(1) Voir sur lui E. Voullième, *Die deutschen Drucker des 15. Jahrhunderts*, II. Aufl., Berlin 1922, 118, 130. Etabli d'abord à Nürnberg 1490-98, il imprimait à Metz de 1499 à 1501, d'où il alla à Cracovie, 1502-09. Mais il retourna ensuite à Metz, 1509-17.

(2) K. Haebler, *Die deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande*, München 1924, 24-37. C. Castellani, *La stampa in Venezia*, Venezia 1889, 21ss. C'était une grande compagnie internationale; Nic. Jenson, originaire de Sommevoire (dép. Aube), était français, quoique les chroniqueurs vénitiens l'aient dit *todescho;* Haebler, l. c. 28; Hor Brown, *The Venetian Printing Press*, London 1891, 5.

(3) L'imprimerie avait été introduite à Budapest dès 1473 (Haebler l. c. 280s.), mais les presses de Venise qui imprimaient souvent des livres sur la commande d'étrangers (l. c. 104-23), l'emportaient de beaucoup sur les imprimeries hongroises.

Un cas en quelque sorte analogue s'est reproduit à peine 5 années plus tard. Le Provincial de la « Saxonia » fit imprimer en 1509, aux frais de sa Province, par Stephan Arndes à Lübeck, les soi-disant *Statuta generalia Iulii II,* élaborés par une commission de 1506 à 1508 (1). Au chapitre provincial de Rostock, 14 sept. 1509, le prix de cette édition fut fixé au taux de (2): « 3 exemplaires coûtent 5 florins », et à peine 5 semaines après, le 21 oct. 1509, l'impression en fut achevée (3).

Il serait hors de propos d'examiner ici par le détail les deux listes hongroises, qui témoignent clairement la provenance du *Speculum Vitae* de 1504 (4). Elles sont assez incomplètes, l'une et l'autre; les deux derniers chapitres provinciaux mentionnés (f. 240r et 238v) sont ceux de 1497 et de 1502.

Le Catalogue de *Ministri Provinciae Hungariae* énumère 30 noms et va du temps de « Béla IV » (1235-70) jusqu'à l'an 1502. Le compilateur avoue franchement, après le XIII et XIV Provincial, que ceux-ci: « *fuerunt etiam ministri, quo tamen tempore ignoratur* ». Le dernier de la liste (5) est: « *Fr. Andreas de Bachia* [Bács]: *eligitur in ministrum in capitulo Çememensi* (6) *anno 1502* » (f. 238v).

Or il est à remarquer que ce Catalogue donne exclusivement la liste des Ministres provinciaux de la Hongrie, c'est-à-dire, des Frères Mineurs Conventuels. Il ne souffle mot de la *Vicaria Hungariae* des Observants, détachée de la *Vicaria Bosnae* en 1444, sous le premier Vicaire provincial: « *Fr. Fabianus de Kenyeres* » (7). Il est vrai que, par sa bulle du 24 janvier 1445, Eugène IV cassa ce démembrement et cette élection (8); mais, le 14 mai 1447, Nicolas V décréta de nouveau cette division, dorénavant permanente (9). La Vicairie des Observants hongrois survécut florissante (10) jusqu'en 1517, où elle forma la *Provincia SS. Salvatoris* (11). Ce nom lui fut donné officiellement au Chapitre général de

(1) Voir Mich. Bihl, *Die sogenannten Statuta Iulii II und deren Lübecker Ausgabe vom Jahre 1509,* dans *Franzisk. Studien,* VIII (1921), 225-59. Cf. AFH XVII, 143, 298-9, 303. (2) *Die sog. Statuta,* 245.

(3) Nous avons analysé cette rare édition, ibid. 248-59.

(4) On les a reproduites dans le *Történelmi Tár,* 1895, 749-55; c'est cette édition que Karácsonyi cite toujours, I, 29s.; II, 578s.

(5) Le P. Mich. Knáisz, O. M. Conv, *Chronologico-provinciale Ordinis F.F. Minorum Conventualium Provinciae Hungariae,* Posonii 1803, 290-301, a dressé une liste un peu plus complète. Celle de Karácsonyi, I, 16-83, est plus accomplie. (6) Lisez, *Cemeniensi;* c'-à-d. Szemenye: l. c. I, 77s.; 272-6. Il semble être mort en 1507; l. c. 79. (7) *Starine,* cit. 20; Karácsonyi, I, 326.

(8) Fermendzin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica, 925-1752,* Zagrabiae 1892, 188-90; Wadding, XI, 473-4; v. ibid. 207-10.

(9) *Acta Bosnae,* 203s. Wadding, XI, 510.

(10) Voir *Starine,* cit. 22 et surtout la *Chronica* citée plus haut 137, n. 1 et les MSS 7 et 12 des Archives provinciales de Gyöngyös.

(11) Urbanus Fridrich, O. M. Obs., *Historia Provinciae Hungariae SS. Salvatoris,* Cassoviae 1759, 11sqq. Szabó, l. c. 60sqq. Karácsonyi, I, 327-76.

Burgos en 1523, où l'ancienne Province des Conventuels, qui s'était ralliée à Observance dès 1518, fut appelée *Provincia S. Mariae* (1).

Nous n'ignorons pas le fait assez particulier, que les Observants de Hongrie dépendaient, durant un certain temps (2), directement du Ministre général et non pas du Vicaire général des Observants. Mais ils étaient par là-même d'autant plus indépendants du Ministre Provincial (3). En outre cette situation abolie par un décret du Cardinal Légat Pierre Isvalies, donné à Buda le 27 nov. 1501, en vigueur d'une bulle du 14 août 1501 (4), et ensuite sanctionnée par la bulle d'Alexandre VI du 30 juin 1502 (5), n'existait plus en 1503. Les Observants hongrois avaient cependant conservé toujours leurs Vicaires provinciaux, dont leur *Chronica* contemporaine (6) donne la liste. Un Observant hongrois n'aurait donc pas manqué, en 1504 ou plutôt en 1503, d'insérer dans l'édition du SV la liste de ses Vicaires provinciaux.

Les Observants hongrois avaient réélu, en 1447, comme premier Vicaire provincial, le dit « *Fr. Fabianus de Kenyeres* », qui continua sa charge jusqu'en 1452 (7). En cette même année, son homonyme: « *Fr. Fabianus de Igal, minister eligitur Çegedini* [Szeged] *anno 1452; obiit 1474; sepelitur in Quinqueecclesiis* » [Pécs, Fünfkirchen], dit le Catalogue du SV f. 238v (8). Ce Provincial des PP. Conventuels promulgua de nouveaux et excellents statuts: « *consensu totius capituli a. D. 1454, 28 aprilis apud Agriam* [Éger; *alias:* Erlau] *celebrati* » (9).

Mais il y a en plus, dans le corps même du SV, une quatrième liste, le *Catalogus Generalium Ministrorum* (f. 207r-15r; n. 253), de même que dans d'autres compilations similaires: p. ex. dans le MS. de Liegnitz (10), d'Oxford (11), de Budapest (12), de Berlin (13), de Fribourg (Suisse) (14) etc. Le texte de ce *Catalogus* est à la portée de tout le monde (15) et celui du SV a été reproduit, lui aussi, intégralement (16). Chacun pourra donc constater, que ce Catalogue, assez défecteux pour l'époque du grand schisme, ne l'est pas moins pour le XV siècle. Il note en passant que Gérard Odonis (1329-42) envoya des Frères

(1) Karácsonyi, I, 85-7: Wadding, XVI. 150-1: *Chronica Observ.* ad an.

(2) En vigueur de la bulle de Calixte III du 21 mai 1458; Wadding, XIII, 55-6; Fridrich, l. c. 12; L. Lemmens, *B. Bernardini Aquilani Chronica*. Romae 1902, 83s. (3) Aux termes mêmes de la bulle citée, note 2.

(4) Documens inédits (Arch. Prov. Gyöngyös). Fridrich, 14: Karácsonyi, I, 73-8. (5) Orig. ibidem. (6) Voir p. 137, n. 1 et 139, note 10.

(7) MSS. cités; ad an.; Fridrich, 11.

(8) De même Knáisz, l. c. 299 et Karácsonyi, I, 69; d'après le SV, dans *Tört. Tár*, l. c. 753. — Voir p. 151s.

(9) D'après le MS. de ces Statuts (Arch. Prov. S Mariae) que nous publierons en son temps. (10) Cf. *Opuscules*, I, 58s.

(11) Ibid. I, 286s.; texte publié par H. Lippens, AFH XV, 336-48.

(12) *Opuscules*, II, 113. (13) Sabatier, *Spec. Perf.* p. CXCVI.

(14) Publié par F. Delorme, AFH II, 432-6.

(15) Dans les AF III, 693ss.: ed. Holder-Egger, MGH 32, 658ss.

(16) AF III, 704-7 en note: de 1304 à 1500: dans les MGH 673-4, de 1314-1370.

Mineurs dans la Bosnie (1), mais sans donner à ce fait l'importance, pour eux fondamentale, que lui attribuaient plus tard les Observants de la Bosnie et de la Hongrie (2). Une seule fois, et en quelques mots seulement, il est question des Observants: Eugène IV leur donna (en 1443) un Vicaire général. Il est assez évident qu'un Observant ne se serait pas contenté de si peu. De plus cette notice par trop laconique dans la plume d'un Observant, a été, de fait, copiée de S. Antonin, O. P. (3). — Le P. Nicolas Papini, O. M. Conv., qui n'avait sur 'le fatras' du SV que des critiques très dédaigneuses, a donc fait erreur en l'attribuant à un Observant (4).

Un Frère Mineur Conventuel de Hongrie continua le Catalogue des Généraux jusqu'à Egide Delphini (1500-06). Il remarque à son sujet: « *qui bene usque in hodiernum diem laudabiliter in vinea Domini Sabaoth operatus est, volens seraphici Francisci una cum suis fratribus vestigia sequi* », éloge qui dénote, lui aussi, une plume de Conventuel. Les Observants contemporains jugeaient bien différemment son essai de réforme et de réunion (5).

La courte narration insérée dans le SV (f. 221 v; n. 280) porte l'empreinte très claire de son origine hongroise. Elle regarde un « *quidam baro nomine Ladislaus Orzyad in Hungaria* », et une « *sanctimonialis de Ternavia* » y intervient. — Or le couvent de Tirnava ou Tirnau (*alias:* Nagyszombat au comté de Pozsony) était alors des Pères Conventuels (6) et le monastère des Clarisses de la même ville, sous la direction des Conventuels, existait déjà au moins depuis 1238 (7).

Voici d'ailleurs la teneur même de cette pièce, en guise d'échantillon du style peu soigné de notre compilateur:

« *Similiter quidam baro nomine Ladislaus Orzyad in Hungaria, detrahens valde fratribus et persequens, ita ut eos curru et equis spoliaret fratres* [!] *ac ipsos verberaret, visus est ante mortem suam aliquibus diebus, per quamdam sanctimonialem in Ternavia, ut retulit, labia sua nigerrima cum forcipe idem Ladislaus incidere: et post paucos dies male obiit. Unde eadem monialis referebat, quod vidisset quemdam Iacobum confratrem*

(1) SV f. 213v; AF III, 705, l. 39-41 de la note.

(2) Dans leur *Chronica*, citée, 139, n. 10. Karácsony, I, 306ss.

(3) SV f. 215r; AF 707, l. 11-2 de la note. Pour S. Antonin, *Chronica*, pars III, tit. 24, cap. 9, § 23; Lugduni 1586, III, 789; v. 152, n. 6.

(4) Voir Sabatier, *Description*, 356s., 300s. Papini, *Notizie sicure della morte... di S. Francesco*², Fuligno 1824, 126: « *un Francescano Ungarese, e di grosso sajo, come pare* »; où la boutade: *di grosso sajo* veut dire Observantin. Idem, *La storia di S. Francesco,* II, Fuligno 1827, 245, 248-9. Ici il l'attribue al-l'« *Unghero Fabiano* »: qui, dit-il, « *si fa conoscere non oscuramente Ungherese, come in tutto il resto un frate dell' Osservanza* ».

(5) AF II, 531; AFH XVII, 141ss.

(6) Knáisz, l. c. 240, 313; AF IV, 554; Szabó, 305; Karácsonyi, I, 207-11.

(7) Karácsonyi, II, 460-73. *Monum. Vatic. Hungar.* I, II, Budapest 1884, 299.

post mortem ei apparuisse et dixisse: Vere, exaudivit Deus orationes fratrum de tribulatione ».

Cette narration, nous ne l'avons rencontrée nulle part ailleurs (1). Nous en avons donné le texte d'après le SV de 1504, que celui de Metz a reproduit tel quel. Sa forme littéraire est bien loin d'être élégante; aussi faudrait-il reporter *eos* (l. 2), après *persequens*. Le *idem Ladislaus* (l. 5) a été intercalé pour plus de clarté, mais sans élégance aucune. Au lieu de *ei* (l. 7), il faut lire évidemment *sibi*. — Nous ne sommes pas à même d'identifier ce baron farouche Ladislas Orzyad, ce qui nous aurait permis de fixer sûrement la date de cette narration, ou plutôt de l'événement qu'elle rapporte. Nous croyons toutefois que cet épisode s'est passé entre 1432 et 1460, c'est-à-dire durant l'époque où les Hussites Tchèques occupaient Tirnava, dont ils s'étaient emparés le 24 juillet 1432 (2).

Relevons encore deux autres narrations hongroises très courtes (3) du SV (f. 219v); le *fertur* dans l'une et le *dicitur* dans l'autre nous semblent indiquer que ces narrations étaient déjà anciennes, quand le compilateur les accueillit dans le SV.

Cum fratres Segusdini iuvenili aetate quidem fulgentes dedissent (4) *sero in refectorio se in tenebris diversis iocis inhonestis et risui* (5), *vox insonuit cum strepitu et percussione mense silentium faciens* (6), *ter intervallo facto. Ipsis continuantibus ioca, fertur irruisse* (7) *in eos et unum male tractasse, qui exutus chorda et caputio, non ita se induerat, sicut alii.*

Simile dicitur fuisse (8) *in Hungaria quod fratres cum consuetudinarie in Quinque ecclesiis de sero vellent seipsos disciplinare, quidam apparens, cum magno strepitu, fere nudos omnes existentes valde verberavit: et deinceps ordinaverunt, ut omnes peracto matutino officio in media nocte se disciplinis traderent »*.

Or le couvent de Szeged resta toujours aux Conventuels, malgré la bulle du 29 janvier 1445 (9), et celui de Pécs (*alias:* Fünfkirchen) ne leur fut pas même contesté (10).

D'autres preuves manifestes de l'origine hongroise du SV sont contenues dans le *Catalogus sanctorum Fratrum*, dans lequel notre compilateur a inséré (f. 204v-5v) plusieurs notices sur des Frères Mineurs hongrois, en premier lieu sur: « *Fr. Iohannes, primus minister provincie Hungarie* », enseveli à « *Franchavilla* ». Déjà moribond (11), il demanda

---

(1) Elle n'est pas dans le MS. de S. Antoine; v. AFH XII, 335ss.; Sabatier, 352 note 6. Elle ne se trouve pas non plus dans les MSS. de la *Chronica Observ. Hung.* (2) Karácsonyi, I, 208-9; II, 468.

(3) Si courtes que Mr. P. Sabatier ne les a pas distinguées dans son n. 271 du SV. Elles ne se trouvent pas dans d'autres recueils.

(4) Le SV a: *dedisset*. (5) SV: *risu*. (6) SV: *fratres*.

(7) Ajoutez: *quidam*. (8) Entendez: *accidisse*. (9) Voir p. 144, n. 8.

(10) Karácsonyi, I, 226-8.

(11) Cf. *Catalogus ss. Fratrum*, ed. L. Lemmens, Romae 1903, 33, dont le compilateur a fait apparemment confusion, en écrivant au contraire: *post mortem suam*. Voir aussi AF III, 529-30; IV, 324. Le nom du lieu où ce Fr. Jean était tombé malade, est parfaitement inconnu.

d'être transporté d'urgence: « *ad Franchamvillam, quia iste locus desertabitur* ». Les Frères s'étant un peu attardés, ce transport se fit miraculeusement. « *Franchavilla* », dit le texte, « *distat a predicto loco plus quam octo miliaria Lombardica; qui locus est modo desertus circa flumen Save* ». Or Francavilla, que l'on identifie fort bien avec Mangjelos (1), située en Sirmie, à peu près 6 kilomètres au nord de la Sava, entre ce fleuve et le Drau (Drave), fut détruite à son tour, après 1391 et très probablement, au plus tard, en 1453 (2), par les Turcs. Pour cette raison la narration et le miracle ci-dessus manquaient de pointe après cette année. Ce qui indique que ce texte, dans sa forme originale, est certainement antérieur à 1453. Mais vu que le compilateur du SV l'a inséré lui-même dans ce *Catalogus*, sans aucune glose au sujet de Francavilla, mais en disant de l'autre couvent: « *qui locus est modo desertus* », nous croyons devoir conclure, pour la même raison, qu'il l'y intercala avant cette année. En 1504 il fut reproduit tel quel. Notez que Mangjelos avait toujours appartenu aux Conventuels.

Au dire du *Catalogus* interpolé du SV, ce Fr. Jean, — le SV ne fixe ni la date, ni la durée de son provincialat (3): — « *multis miraculis corruscavit et adhuc corruscat, qui inter alia tres mortuos suscitavit; quorum duo fratres nostri ordinis fuerunt, scilicet in ordine s. Francisci et ambo vidi. Tertius est unus pellifex et adhuc vivit* »(4). Mais de ces expressions on ne saurait rien conclure quant à l'époque du compilateur lui-même (5), qui transcrivit ailleurs aussi des dates telles qu'il les avait trouvées dans ses sources. Ici il en a agi de même, en copiant une relation plus ancienne, et malheureusement perdue. Il ne dit d'ailleurs rien sur l'époque de ces miracles, qui nous rapporteraient, du moins à notre avis, jusqu'à vers 1240-50, c'est-à-dire, à un temps assez proche de la mort de Fr. Jean. Le miracle suivant d'une femme « *quasi mortua* » que le saint guérit en lui apparaissant, et « *que omnia ista ore proprio narravit michi* », sera bien de la même époque.

---

(1) Eubel, *Provinciale O. F. M. vetust.*, Quaracchi 1892, 34; AF IV, 554. Szabó, 252, 297. Karácsonyi, I, 204-5, l'appelle: Nagyolasz. Knáisz, 236, l'identifie bien à tort avec Eperjes, au nord de la Hongrie.

(2) Karácsonyi, I, 205; Szabó, 252; de même Kósa, *Collectanea*, 607-8; Farkas, *Script.* 10.

(3) Pas même dans la liste des Provinciaux à la fin (f. 237 v). Knáisz, 290, prétend qu'il a été Provincial de 1218 à 1225. D'après Karácsonyi, I, 16-7, il serait mort en 1240.

(4) Le passage se trouve en entier dans les AF III, 529, note 4.

(5) Il est à remarquer que le SV omet les 2 derniers alinéas du *Catalogus* original, ed. Lemmens, 33, se rapportant à l'ancien couvent de *Caravilla*, que l'on ne réussit pas à identifier; Karácsonyi, I, 155, le distingue pourtant de *Francavilla*. Mais nous ignorons sur quoi il se fonde, pour dire que *Caravilla* est « encore mentionnée autour de 1400 »; ni le *Provinciale*, 33-4, ni B. Pisanus, AF IV, 554, n'en parlent. Celui-ci la mentionne après (555, l. 5; 325, l. 6); il suppose donc qu'il n'existait plus de son temps. Le compilateur du SV l'aura omis, parcequ'il n'en savait plus rien; Szabó, 221, en fit de même.

Le compilateur du SV copie du *Catalogus ss Fratrum* (1) la notice sur le *Fr. Gallus... in Strigonio,* à savoir Esztergom, *alias:* Gran (f. 205r), mais il la fait suivre d'une autre beaucoup plus détaillée (f. 205r-v) sur: « *Fr. Aegidius, laicus, qui fuit in eodem conventu Strigoniensi ordinarius coquinarius. et claviger* ». Sur son lit de mort, ce Fr. Egide, très mortifié et extatique: « *surrexit et sedit in lecto, ita clare loquens in lecto litteraliter, quod omnes stupebant. Cui dicebant in Hungarisco, ut loqueretur Hungaricum. Ipse autem dicebat: Non intelligo quid dicitis* (2) ». Les Frères lui ayant dit, que le Ministre, le Custode et le Gardien étaient auprès de son lit, il répondit: « *Certe isti non sunt prelati mei... Ecce prelati mei, S. Franciscus, et S. Antonius et frater Bernardus* ». De ces dernières paroles de Fr. Egide nous pouvons conclure qu'il trépassa avant l'année 1317, quoique le *Catalogus ss. Fratrum* ne fasse pas mention de lui. Car en 1317 fut canonisé S. Louis d'Anjou, O. F. M. (3), certainement bien connu en Hongrie, où était alors roi (1308-42) Charobert ou Charles-Robert d'Anjou (4), fils de Charles Martel († 1295), frère aîné de S. Louis évêque († 1297). – Or le couvent d'Esztergom, fondé en 1229, un des plus anciens des Pères Conventuels, leur fut enlevé et donné aux Observants par un décret du Cardinal Légat Jean Carvajal, émané le 25 juin 1448 (5).

Voici encore une autre notice intercalée dans le même *Catalogus* (f. 205r):

« *In conventu Brunduscii in claustro Sancti Iohannis Evangeliste* [iacet] *frater Iohannes qui fuit minister, qui inter alia curavit fratrem Petrum de Terian, ministrum provincie de magna infirmitate. Et ipse frater Petrus minister ordinavit corpus suum in pariete ecclesie. Qui statim quod ibi positum fuit, illuminavit cecum, et quamplures alias infirmitates* ».

Au lieu de *Brunduscii,* il faut lire évidemment: *Budensi;* l'autre forme étant due à une faute de lecture du compositeur vénitien. L'ancien couvent de Buda datant de 1243-44, était en effet dédié à S. Jean l'Evangéliste (6). Or une sentence du Cardinal Légat Julien Cesarini, du 20 février 1444, confirmée par la bulle du 29 janvier 1445 (7), enleva ce couvent aux Conventuels et le transféra aux Observants (8), avec ceux de Pest (9), Szeged (10) et Marosvásárhely (*Forum Siculorum*) (11). — Ce *frater Iohannes minister* succéda, d'après le *Ca-*

(1) SV: *dicis.* (2) Lemmens, 33; AFH IV, 325.

(3) BF V, 111-4; AF IV, 309ss.

(4) Charobert fit bâtir, dès 1325, pour le couvent franciscain de Lippa, une église en honneur de son saint oncle; Karácsony, I, 197.

(5) Aux archives de Gyöngyös; l. c. I, 166; II, 44.

(6) Karácsony, I, 152-5; Szabó, 218. (7) *Acta Bosnae,* 190-4: du 29 janv.

(8) Karácsonyi, II, 19-22. (9) L. c. I, 225-6; II, 137-40.

(10) L. c. I, 270-2; II, 160-4. Ici les Conventuels ne cédèrent pas, et les Observants durent se construire un nouveau couvent dans la ville basse.

(11) L. c. I, 203; II, 114-6.

talogus Ministrorum du SV (n. 320; f. 237v), immédiatement au premier Ministre Jean, enseveli à Mangjelos, et Fr. Pierre aurait été le IIIe Provincial: « *sepultus Budae in pariete... ecclesie et illuminavit cecum* », comme dit le *Catalogus Ministrorum* (f. 237v), en répétant la notice du *Catalogus ss. Fratrum*. — Cependant M. Karácsonyi conjecture que Fr. Jean II fut Provincial seulement en 1256-60, environ, et Fr. Pierre de Tarján ou de Terény en 1260-72. Ce sont ces deux qui reposent à Buda (1).

Ajoutons pour mémoire, que le SV (f. 204r) répéta la date « *1335* » du *Catalogus ss. Fratrum* (2). — A la fin de ce Catalogue (f. 206v), après en avoir répété le passage sur Fr. *Stephanus Hungarus* tué a Saraj en 1334 (3), il ajouta encore une dernière notice (4) sur un martyr hongrois: « *Fr. Petrus Hungarus dictus Burgund, martyr, cuius corpus portatum est a Siculis in villam Coria et in cimiterio illius ecclesie sepultum; qui multa miracula facit continue* ». — Malheureusement on ne saurait rien dire quant à l'époque où ce Fr. *Petrus Burgund* fut martyrisé, très probablement par des Tartares du sud de la Russie, où il aura été missionnaire. Les *Siculi* sont naturellement les Székely (*alias:* Szekler) dans la Transylvanie orientale; mais nous ne réuississons pas à identifier *Coria,* où il n'y avait pas de couvent, d'après le contexte même de cette trop laconique notice.

Epoque de la compilation du SV.

Jetons maintenant un coup d'œil sur le contenu du SV. La plus grande partie de ce recueil est indentique à celle d'autres compilations similaires (5), composées surtout du *Speculum Perfectionis (maius),* des *Actus b. Francisci,* de la *Legenda vetus,* des *Opuscula S. Francisci* etc. Nous ferons donc abstraction de ces parties communes, pour observer de plus près les particularités de la grande compilation du SV.

Nous y rencontrons aux nn. 220 et 221, I-III, une notice très importante sur le généralat et la déposition de Fr. Elie, notice déjà étudiée et rééditée par le Dr. E. Lempp (6) et P. Sabatier (7). Cette pièce contient certainement beaucoup d'éléments anciens, mais aucun, croyons-nous, qui éclaircisse la question de l'origine hongroise ni celle de la date du SV. — Il en est de même des chapitres (n. 240 et

(1) L. c. I, 21. La remarque, AF III, 530, note 2, répétée AF IV, 325, n. 2, et l'autre, ibid. 324, n. 7, reposant sur le P. Eubel, *Provinciale,* 34, n. 91, est inexacte. (2) Lemmens, l. c. 30.

(3) L. c. 41; AF III, 515 ss.; AF IV, 333-4.

(4) Cette notice a été reproduite par Sabatier, n. 252 et par le P. Golubovich, *Biblioteca d. Terra Santa,* II, 61, note 5; voir ibid. III, 182. Par simple conjecture il attribue ce martyre à « 1314 environ ».

(5) Voir p. 140, n. 10 ss.

(6) *Fr. Elie de Cortone,* Paris 1901, 24 ss., 163-9.

(7) *Opuscules,* I, 165-209.

241, I-V) copiés de la *Chronica VII tribulationum* (¹) de Fr. Ange Clareno († 1337); ces extraits, puisés dans la seule *Tribulatio I,* nous rapportent toutefois après l'année 1325.

Tout de suite après nous rencontrons dans le SV des *Varia* sur S. François, nn. 240-50, et un peu plus loin au n. 263 le compilateur nous avertit: *Sequuntur miracula per S. Franciscum facta.* Cette dernière section du SV, n. 263-318, constitue en effet une anthologie de faits miraculeux, quoique S. François, très souvent, n'y entre point. On y rencontre entre'autres même deux chapitres dispersés des *Actus* (n. 283 et 290), un chapitre du *Spec. Perfectionis* (n. 304), quatre pièces de la *Leg. maior* (n. 291-4), quatre narrations sur S. Antoine de Padoue (n. 295-8), etc. — Beaucoup de ces « *miracula* », « foule d'anecdotes tour à tour édifiantes, merveilleuses ou terrifiantes » (²) semblent, à première vue, être de l'« inédit », ou plus exactement: ils paraissent avoir été publiés seulement dans le SV.

Mais en examinant de plus près ces narrations ' inconnues par ailleurs ', on remarque bientôt que les renvois ajoutés par Mr. Sabatier sont de la plus grande utilité. Ces références, faites avec une très rare compétence et grâce à une assiduité constante, n'eurent pas « la prétention d'indiquer la source du récit, mais simplement de suggérer des comparaisons de textes et de faciliter les recherches » (³). En fait, elles indiquent cependant souvent la source de ces récits.

Le compilateur du SV a généralement changé quelques mots du début; par ci, par là il substitua un mot par un autre. Il faut aussi mettre en ligne de compte les fautes des copistes et du compositeur vénitien. Mais tout bien considéré, nons n'hésitons pas à dire que beaucoup de ces récits ont été puisés dans une source, à savoir dans les *Conformités* de Fr. Barth. de Rinonico de Pise. Nous aurons l'occasion, chemin faisant, de compléter et de préciser davantage les renvois de Mr. Sabatier.

Le n. 242 correspond, pour la plupart mot à mot, au texte de la même narration dans Barth. Pisanus, AF IV, 452-3. Il en est de même du n. 243. sur le novice d'Aracaeli; ce récit correspondant à AF IV, 455-6.

Que l'on compare le n. 263, sur le novice de Paris, au passage de B. Pisanus, ib. 433, l. 4-14; on sera surpris de la correspondance textuelle des deux récits. — On retrouve de même le n. 264, l'abbé persécuteur des Frères Mineurs, dans Pisanus, ib. 430, l. 31-8, et le n. 272 dans Pisanus, ib. 451, 8-12; de même le n. 273 dans Pisanus, ib. 446-7. — Il est plus étonnant de constater, que les trois narrations suivantes, les nn. 275, 276 et 277 du SV, se rencontrent dans le même ordre chez B. Pisanus, ib. 433, 14-25, puis l. 25-31 et enfin l. 31-41.

Force nous est de décomposer davantage le n. 269, qui contient en effet trois récits différents et très courts. — Num. 279a: « *Unde do-*

(¹) Tocco, *Le due prime Tribolazioni,* Roma 1908 (v. AFH III, 142-3): où ces extraits se trouvent, p. 18-22 (n. 240); puis p. 39-41, 45, 46, (46-7), 43-4.

(²) Sabatier, *Description,* 307. (³) L. c. 310.

minus Urbanus papa, qui iuraverat istum ordinem destruere, si ad sequens consistorium veniret, statim arreptus a malo iliaco, infra paucos dies decedens, consistorium aliud non tenuit ». — Or ce passage est évidemment copié de **Barth.** Pisanus, AF IV, 438, l. 12-14, où il débute de la façon que voici: « *Temporibus nostris dominus Urbanus V, qui iuraverat* etc. »; le reste s'accorde littéralement avec le texte du SV. — Il appert, que nous avons ici une notice originale de B. Pisanus; celui-ci ne l'a évidemment pas puisée dans le SV. Il est plus que naturel qu'un copiste postérieur ait supprimé le: *temporibus nostris;* il n'est pas surprenant qu'il ait même dit tout court: *Urbanus* (1). — Saint Urbain V (son culte immémorial a été confirmé en 1870) mourut à Avignon, le 19 déc. 1370. Si l'on se décide pour la correction (2) de: *Urbanus V* en: *Urbanus VI,* il faut se rappeler que celui-ci est mort à Rome, le 15 octobre 1389. Il semble réellement très naturel de supposer, que B. Pisanus a rapporté ici un bruit assez vague, qui lui était parvenu au moment même où il écrivait ces lignes.

Au n. 279b le SV continue, avec quelques légères variantes, tout comme B. Pisanus en ce même endroit: AF IV, 438, l. 14-18: « *Unde etiam dominus papa Bonifacius octavus qui bullas innumeras... | et ipse papa infeliciter decessit* ». La succession immédiate et la correspondance de ces deux textes indiquent clairement les relations très étroites entre le SV et B. Pisanus.

Quelques lignes plus bas, ib. 438, l. 26-35, on lit aussi le n. 279c du SV (f. 221r-v): « *Simile narratur de quodam preposito Pedemontis, cum summe fratres prius diligeret, operatione cuiusdam famuli... | Ipse vero statim fugiens ad fratres, factus est frater minor* ». — Il est facile de constater de nouveau la correspondance presque verbale entre ces deux narrations du SV et de B. Pisanus (3).

Signalons encore la grande correspondance, pour la plupart verbale, entre les récits suivants du SV et de B. Pisanus: n. 281 = AF IV, 451, l. 13-20; n. 282 = ib. 446, l. 32-40; n. 301 = ib. 429, 27-30; n. 302 = ib. 431, l. 23-30; n. 309 = ib. 453-4; n. 310 = ib. 450-1; n. 311 = ib. 434-5; n. 312 = ib. 440, l. 30-2; n. 313 = ib. 448-9; n. 314 = ib. 449. l. 17-41.

Relevons parmi ces récits quelques-uns qui, à cause de leur brièveté même, nous semblent d'autant plus frappants. B. Pisanus, AF IV, 429, l. 27-30, résume manifestement un récit plus long dont il ne voulait

(1) L'omission de: V pourrait être due aussi à une simple bévue.

(2) Proposée AF IV, 438, note 1. — Il en résulterait que B. Pisanus, qui a composé ses *Conformitates* de 1385 à 1390, avait terminé cette partie à la fin d'octobre de 1389; à moins qu'on ne veuille supposer qu'il ait fait ici une ajoute. Celle-ci aurait alors été faite très tôt après, à savoir avant le 18 mai 1390; cf. AF V, 503.

(3) Ce récit est d'ailleurs un des nombreux doublets du SV; il est répété, mais sous une autre forme et provenant par conséquent d'une autre source, au n. 300. Cette source n'est cependant pas la *Chron. 24 Gen.*, AF III, 327, l. 11-33, où est rapportée la même vision, mais de façon assez différente.

pas, par prudence, estimons-nous, communiquer toute la teneur (1): « *Unus* (2) *monachus niger, apparente sibi alio* (3) *monacho in flumine suffocato et dicente, quod omnes damnabantur* (4) *de ordine monachorum, et sic de aliis ordinibus* (5), *de discalciatis* (6) *nullus damnabatur* (7), *hac visione factus est frater Minor* ». — Mr. Sabatier (8) ayant reproduit en entier ce texte, tout le monde est à même de comparer ces deux passages identiques, presque mot à mot. — Que deux auteurs aient résumé de cette même façon un récit plus long, est, à coup sûr, fort improbable. Vu ce que nous avons déjà remarqué à propos des textes précédents, il n'est point douteux, où il faut voir, dans ce cas, la source. — Le titre lui-même, qui manque dans B. Pisanus, va jusqu'à falsifier la teneur de ce récit très raccourci: « *Quomodo multi* [!] *discalciati fratres salvabuntur* ».

Le très bref récit du SV n. 312 (9) = AF IV, 440, l. 30 2: « *Fr. Iuvenalis de Florentia, qui fundavit tam magnam ecclesiam, sicut revelatum fuit cuidam fratri devoto, hanc habet* (10) *poenam usque ad diem iudicii, ut duo mallei semper eius percutiant* (11) *caput* », a été copié littéralement, à part deux variantes, par le compilateur du SV, qui l'a fait précéder d'un titre aussi maladroit que celui du n. 301. — Or personne ne dira, que Fr. Barthélemy de Pise, qui a prêché un carême à Florence (12), ait copié cette courte notice sur les peines de Fr. Juvenalis, le fondateur de la grande église de *Santa Croce* de Florence, dans la compilation bigarrée d'un confrère hongrois. — La majeure partie des récits relevés comme identiques, ou à peu de chose près dans le SV et B. Pisanus, se rapportent d'ailleurs, eux aussi, à l'Italie.

Il nous faut faire remarquer, en outre, que tous les récits, relevés jusqu'ici, le Franciscain hongrois les a puisés dans la seule Conformité IXe de Fr. Barthélemy de Pise, où il les trouvait très commodément réunis.

Il y a néanmoins d'autres narrations plus ou moins miraculeuses, que le SV a puisées dans d'autres parties ou « conformités » du grand ouvrage de Fr. Barthélemy de Pise. Relevons dans le SV le n. 306 = AF V, 107-8; n. 270 = AF IV, 331, l. 11-3; n. 245 = ib. 512, l. 10-28; n. 246 = ib. 513, l. 10-25; n. 303 = AF V, 475-6 (13). Cependant nous

(1) Le P. B. Bughetti vient de la découvrir dans un MS. de Florence; v. p. 100s. Dans l'exemplaire du SV de 1504 que nous avons sous les yeux, ce texte a été également rayé et biffé. Il est resté intact dans celui de 1509.

(2) SV n. 301: *Quidam*. (3) SV add.: *fratre*.

(4) SV: *damnabuntur*. Ce qui est plutôt fautif. (5) SV om.

(6) SV add.: *autem*. (7) SV: *damnabitur*. Voir n. 5.

(8) *Description*, p. 354, n. 301. Nous venons de noter les variantes du SV.

(9) Sabatier l'a reproduit intégralement, p. 355.

(10) SV om. Le verbe est pourtant requis.

(11) SV: *percutiunt*. (12) AF V, p. CXVII ss.

(13) Sur l'évêque de *Ciudad Rodrigo*: doublet du SV n. 221, V. Voir aussi AFH XII, 347, 394-5. Le fait ou la vision y relatée eut lieu en 1313; elle fut racontée dans un sermon prêché à *S. Croce* de Florence le 4 oct. 1344.

voudrions être moins affirmatifs au sujet de la source directe de ces récits: ces textes du SV se différencient ordinairement davantage de ceux de B. Pisanus, exception faite des numéros 306 et 246. -- Il y a en outre des écarts marqués entre le SV et le Pisanus au n. 221, V: AF V, 475-6; n. 247 (1): AF IV, 518, l. 30-4 et ib. 261, 18-27; n. 261: ib. 454-3; n. 267: ib. 444, l. 24-39, etc. — Ceci revient à dire que le SV s'est servi peut-être parfois des sources où B. Pisanus puisa, soit directement soit indirectement, ses textes (2). La même remarque est à faire au sujet de quelques récits dont il y a des textes similaires, mais non identiques, dans la grande compilation qu'est la *Chronica 24 Generalium*. Que l'on compare p. ex. le n. 299 (3) avec AF III, 242-3. Or ici la dite *Chronica* commence ce récit par: *Alibi legitur,* en indiquant de la sorte sa source antérieure, quelque recueil d'*Exempla,* peut-être.

Mais pour en revenir au textes identiques, ou à peu près, que nous avons signalés tant dans le SV que dans B. Pisanus, nous croyons devoir conclure à bon droit, que le compilateur hongrois s'est servi des *Conformitates* de son confrère pisan.

Il n'est pas hors de propos de relever ici, qu'il y avait en Hongrie des MSS. des *Conformitates* (4), voire que l'on y a traduit, vers le milieu du XVe siècle, quelques parties de ce grand travail. Ces traductions figurant aujourd'hui parmi les « anciens monuments de la langue magyare » ont été conservés dans le célèbre « *Ehrenfeld-codex* (5) » et dans le « *Virginia-codex* (6) », également renommé dans l'histoire de la littérature hongroise. — Les textes de B. Pisanus étaient donc, même en Hongrie, à la porté du compilateur du SV. — Ces MSS. magyars contiennent d'ailleurs aussi quantité de chapitres du *Spec. Perfectionis,* des *Actus B. Francisci* etc. (7), et ressemblent en quelque sorte au recueil du SV. — Le MS. latin *med. aevi lat.* 77 du Musée National de Budapest (8) est privé d'importance dans la question qui nous occupe ici, puisqu'il contient plus exclusivement la *Compilation d'Avignon,* sans ajouter des *Varia de S. Francisco.* Il paraît en outre provenir de quelque couvent franciscain allemand (9).

---

(1) Doublet au n. 268.

(2) Le SV semble avoir (toujours) remanié plus ou moins les textes des sections dont nous nous occupons ici. Il se peut donc que le SV les ait puisés, eux aussi, dans B. Pisanus.

(3) Aucun texte du Pisanus ne lui correspond.

(4) AF V, p. XLVIII, LXXXVIII.

(5) Karácsonyi, II, 588s.; Böröcz M., *Ferencesek a középkori magyar irodalomban,* Pécs 1911, 131s.

(6) Karácsonyi, II, 593-4; Böröcz, 137ss. Ces textes ont été publiés dans la collection: *Nyelvemléktár* de l'Académie de Budapest, t. III, et VII.

(7) Il est à souhaiter qu'un de nos confrères de Hongrie décrive ces MSS. exactement, au point de vue franciscain, mais en mettant sa description détaillée à la portée de tous les franciscanisants.

(8) Il a été décrit par feu L. Katona, *Opuscules de crit. hist.* II (1901), 97-115.

(9) Il avait fait partie, en 1830, de la Collection du bibliophile N. Jankovich. Katona, l. c. 98.

En nous prévalant maintenant des observations et constatations faites au préalable, nous avons, croyons-nous, assez d'éléments pour fixer l'époque de la compilation du SV. Nous pouvons même faire abstraction de certaines dates que nous n'avons par cru devoir passer entièrement sous silence, à savoir les années 1335, 1336, 1343, 1370 et même, peut-être, 1389 (1). Le SV a mis en œuvre quantité de textes des *Conformitates* (2). Or Fr. Barthélemy de Pise acheva son ouvrage le 18 mars 1390, et il fut approuvé par le Chapitre général d'Assise le 2 août 1399 (3). — D'autre part plusieurs des passages notoirement hongrois du SV ont été écrits très probablement avant 1453, voire avant 1444 (4). Le grand recueil parfois bizarre et bigarré du SV e été compilé, par conséquent, entre les années 1391 et 1453, ou plus exactement entre 1400 et 1443.

Il est vrai que les quatre listes du SV (n. 253, n. 319, 320, 321) vont jusqu'à l'année 1503 ou 1504 (5). Mais nous pensons que ces *Catalogi* ont été continués et mis à jour au moment où l'on consigna le MS. du SV à un agent de Jordanus de Dinslaken. Nous n'admettons pas qu'ils ont été ajoutés ou composés seulement alors, c'est-à-dire en 1503, puisque le premier, le *Catalogus Ministrorum generalium* (n. 253) se trouve dans le corps même de la compilation, tout comme dans les autres MSS. des recueils analogues (6). Le compilateur du SV a donc, croyons-nous, ajouté, tout de suite à son recueil, plus grand et plus riche que ses semblables, les trois dernières pièces ou listes. Celles-ci n'allèrent naturellement pas au delà de l'année (entre 1400 et 1443) où le compilateur termina son œuvre. Quand en 1503 les Pères Conventuels hongrois résolurent de livrer à l'impression le SV, ils chargèrent quelqu'un des leurs de mettre à jour ces quatre listes. Celui-ci s'efforça de son mieux de s'acquitter de cette tâche. Obligé à s'improviser historien ou chroniqueur, il ne réussit qu'imparfaitement en la besogne (7).

S'en appellant, mais à tort, comme nous savons aujourd'hui, à la date implicite contenue dans le Prologue du *Catalogus ss. Fratrum* (8), Sbaralea (9) s'était cru en droit de conclure que le SV de 1504 avait été compilé en 1336. Il releva aussi la date de 1343 (f. 99r; n. 120) se rapportant à une visite faite à l'Alverne en cette année, et crut y voir une confirmation de la première date. Mais c'est la date de cette narration et non pas celle de la compilation du SV, car nous trouvons cette même narration aussi dans des recueils analogues (10).

(1) Cf. p. 145, 147, 148 et plus bas. (2) P. 146ss. (3) AF V, 503-4.
(4) Voir p. 141ss. (5) P. 137ss. (6) Voir p. 140. (7) P. 152.
(8) SV f. 198; Lemmens, l. c. 2. Ce *Catalogus*, loin d'en avoir été tiré ou extrait, a été en effet englobé dans le SV, comme tant d'autres pièces.
(9) *Suppl.* 233; I², 247. — Voir aussi p. 151.
(10) Cf. Sabatier, *Opuscules*, I, 49, 72, note 2, 77 (où il publie en entier cette pièce). Il est surprenant que cette narration manque dans le MS. de S. Antoine, qui aurait été recueilli en Toscane, voire sur l'Alverne même et à cette même époque; AFH XII, 335 sqq., 354-5.

Il y a plus encore. Le SV de 1504 nous trahit le nom même de son compilateur, non pas de son auteur, comme l'avait cru le P. Bosquier (1) et après lui les PP. Ioannes a S. Antonio (2) et Sbaraglia (3). Au f. 127 v (n. 169, II) le compilateur fait suivre les *Laudes Dei* de la *Benedictio Fr. Leonis* (4), mais en changeant le *te* en *me*, le *tibi* en *mihi* et la finale: *benedicat, frater Leo, te* en: *benedicat me fratrem Fabianum.* — Loin de nous la pensée de vouloir faire à Fr. Fabien un grief de cette « fraude littéraire ». Car Fr. Fabien a, en outre, répété jusqu'à trois fois cette Bénédiction avec le nom de Fr. Léon: f. 87 (n. 110, I); f. 188 r (n. 248) et f. 216 r (n. 255). — Cependant en alignant ce nom et les deux dates: 1336 et 1343, se souvenant ensuite qu'un Fr. Fabianus avait été inquisiteur en Bosnie en 1330 et 1337 (5), Sbaraglia en vint à l'induction, que ce Fr. Fabianus avait été l'auteur du SV (6).

Or les deux dates, nous l'avons vu, n'ont aucune consistance. De plus, il faut exclure ce Fr. Fabianus. Au dire des bulles, qui seules nous renseignent sur lui (7), ce Fr. Fabianus était en 1324, inquisiteur « *in provincia Sclavoniae* », c'est-à-dire dans la Province franciscaine de Dalmatie, Province autonome et tout à fait indépendante de la Province de Hongrie. En mai 1325 il exerçait la même fonction dans le dit territoire, et le 5 juin 1327 il fut nommé aussi inquisiteur en Bosnie, charges qu'il exerçait encore en 1329 et même en 1337. A cause de la situation politique, le fait que les papes l'aient recommandé aussi au roi de Hongrie, ne peut nullement surprendre; la Dalmatie était alors réunie à la couronne de Hongrie. Néanmoins ce Fr. Fabien, membre de la Province Dalmate ne peut nullement être nommé Hongrois, et il doit partant être écarté comme compilateur du SV.

Il est cependant malaisé de proposer avec quelque assurance une autre identification. Toujours est-il qu'il faut exclure le premier Vicaire des Observants hongrois, Fr. Fabianus de Kenyeres (1447-52), et n'importe quel autre Observant. — De prime abord on serait enclin à l'attribuer au Provincial des Conventuels, Fr. Fabien d'Igal (1452-74), dont nous avons relevé le zèle pour la vie religieuse dans sa Province (8).

---

(1) Voir plus haut, 125.

(2) L. c. I, 342, s. v. « Fabianus » (10 lignes).

(3) L. c.; s. v. « Fabianus Hungarus ». Au contraire Wadding n'avait pas accueilli dans ses *Scriptores* ce *Fr. Fabianus*. Dans ses *Annales*, 1226, n. 44 (II², 148) il avait, de bon droit, blâmé Bosquier, à cause du titre très inexact de son *Spec. Vitae:* « *a quo* (dit-il) *illud scire cupierim, unde accepit, fratres Fabianum et Hugolinum cum aliis Minoritis S. Francisco coaevis, eius libelli auctores fuisse* ». (4) *Opuscula S. Franc.* 124-5.

(5) Il s'en réfère à Wadding, ad 1330, n. 10 et 1337, n. 1 (VII, 111, 203); mais voir aussi ad 1325, n. 1-4; 1329, n. 16; 1331, n. 4 (p. 38-40, 104, 118).

(6) L. c. L'ajoute de la 1re édition de *Supplem.* due à Papini (p. 727) se trouve insérée I², 247-8. Cf. Sabatier, *Spec. Perf.* p. CLXXXIII s.

(7) BF V, n. 534, 573, 577, 578, 668-70, 822-3; VI, n. 65. Karácsonyi, I, 306, parle de son activité comme inquisiteur, mais ne le met pas en rapport (II, 578s.) avec le SV. (8) P. 140.

Cependant le *Catalogus Ministrorum generalium* (n. 253) est notoirement incomplet pour le XV siècle; il y manque même le Général Guillaume de Casale (1430-42) et Jacobus de Sarzuela (1458-64), qui fut Général durant le provincialat même de Fr. Fabien.

Si ce Fr. Fabien d'Igal est néanmoins le compilateur du SV, il l'a recueilli avant 1444, donc plusieurs années avant d'être élu au provincialat. Après avoir achevé le SV, il ne pensa plus à tenir bien à jour ses Catalogues. Il n'avait d'ailleurs jamais réussi à bien compléter la série des Généraux (1), qui est assez exacte jusqu'à: *Fr. Ludovicus Donatus* (2), auquel il fait succéder: *Fr. Martinus de Ianua,* et à celui-ci: *Fr. Henricus* [Alfieri], *1387-1405.* Il est à noter que ces trois Généraux manquent chez S. Antonin (3). Nous estimons que Fr. Fabien termina sa notice sur le P. Alfieri aux mots: *in capitulo Florentino 1387* (4) » et qu'il ajouta encore la très brève note sur *Angelus de Pireto* (5), élu en 1405. Tout le reste a été ajouté en 1503 (6). Ainsi s'expliquent assez bien les grandes lacunes dans la série des Généraux du XVe siècle (7).

La nature même des trois autres listes du SV rend plus difficile la division ou distinction entre les parties originales et les additions postérieures dans ces *Catalogi.* Aussi ne tenterons-nous pas d'opérer une telle division; nous croyons toutefois que Fr. Fabien d'Igal avait plus d'intérêt à tenir au courant les deux Catalogues hongrois (n. 320 et 321). Mr. Karácsonyi a tiré de ces listes tout le parti possible, en mettant à profit toutes les dates y contenues (8). Le même auteur a aussi parlé de l'édition du SV parue en 1504 (c'est la seule qu'il connaisse), mais il en a parlé seulement en passant et d'une façon générale, sans songer à soulever la question de l'auteur ou compilateur (9).

Le Catalogue des Chapitres généraux (n. 319), nous l'avons déjà dit, est très incomplet. La note hongroise n'y manque pas non plus dans la partie ancienne ou originale: « *Capitulum Coloniae 1393,*

---

(1) Voir le texte reproduit dans AF III, 706, en note.

(2) Dans la notice sur lui (l. c.) ne manque pas la note hongroise accoutumée du SV, outre le Chapitre général tenu à Gran, en *1380* d'après lui (de même 1380 pour 1379, f. 236v). Le *Catalogus* de Trau (de 1385) est plus exact et plus détaillé; AFH XV, 347.

(3) Celui-ci, *Chronica,* l. c. § 22 (éd. cit. III, 788), ne vas pas plus loin que les MSS. de la *Chron. 24 General.,* AF III, 574-5.

(4) AF III, 706, dernier alinéa de la note. (5) L. c. 707, note l. 1-2.

(6) Voir le texte, AF III, 706-7. S. Antonin de Florence († 1459), *Chronica,* y est cité expressément deux fois. Aussi les 3 premiers alinéas (l. c.), sauf la courte notice sur *Antonius de Pireto* (l. 1-2), sont-ils copiés d'Antonin; op. cit. § 23. Sa *Chronica* avait été imprimée jusqu'à 7 fois de 1479 à 1502; Hain, n. 1159ss. — Cf. 141, note 3.

(7) Dans le *Catal. Capitulorum general.* on a cependant tâché de combler ces deux lacunes, en notant que: *Guilhelmus de Casali* fut élu à Assise en 1430 (f. 236r) et: *Iacobus... in Araceli Rome an. 1448* (f. 237r). Corrigez 1448 en 1458.

(8) Il les cite constamment d'après le *Tört. Tár;* v. p. 139, n. 4.

(9) Karácsonyi, II, 578-9. Il ne mentionne nulle part la magistrale *Description* du SV par Mr. P. Sabatier; v. p. 133, n. 6.

per Henricum [Alfieri], *ubi ordinatum est, quod Provincia Hungarie visitabit Austriam et Boemia Hungariam* » (f. 237r). — Les remarques: *Bonaventura canoniçatur* » (l. c.) et: « *per Sixtum canoniçatur* » (f. 236r) on été évidemment intercalées en 1503. — En proposant, comme auteur ou compilateur probable du SV, Fr. Fabien d'Igal (1), nous entendons énoncer, sous toutes réserves, une hypothèse assez plausible.

Sa Province voulant faire imprimer en 1503 le SV, aura envoyé à Venise, selon l'usage du temps, le MS. même, autrefois copié par Fr. Fabien d'Igal. Nous ne croyons pas qu'un autre Fr. Fabien, homonyme de l'ancien Provincial, ait été envoyé à Venise en 1503, pour corriger les épreuves du SV et qu'il se soit prévalu de cette occasion pour faire entrer son nom au n. 169 (2). Il nous paraît plus naturel de supposer que l'imprimeur, peu au courant de pareils textes, a fait tout simplement reproduire tel quel le MS. de Fr. Fabien d'Igal. Ce copiste et compilateur ne saurait être blâmé pour avoir substitué son nom à celui de Fr. Léon, dans son MS., destiné, dans sa pensée, à son usage privé et personnel. — Les fautes d'impression (ou de lecture) relevées plus haut dans des noms propres hongrois (3), nous défendent de supposer que le second Fr. Fabien ou n'importe quel autre Franciscain hongrois ait été envoyé, en 1503, à Venise pour surveiller les épreuves et l'impression du SV.

Avant de consigner à un agent de Jordanus de Dinslaken le MS. de Fr. Fabien, on aura pensé à faire compléter de façon quelconque les listes des Généraux, des Provinciaux et des Chapitres de l'Ordre et de la Province, défectueuses toutes les quatre, nous l'avons vu.

Si, comme nous le supposons bien volontiers, les Conventuels hongrois n'étaient pas d'une mentalité étroite et trop orientée vers la polémique avec leurs confrères de l'Observance, il savaient parfaitement, combien d'enseignements utiles d'ascétisme pratique et du meilleur aloi ils pouvaient tirer du SV. Les Opuscules de S. François, le *Speculum Perfectionis,* les *Actus b. Francisci,* les Vies de ses *Socii* constituent, en effet, la partie principale de cette compilation, qui, là et dans ses autres parties, contenait un recueil d'*Exempla* (4) très utile aux prédicateurs pour leurs conférences à donner aux communautés religieuses et pour les prédications qu'ils faisaient au peuple.

Quoi qu'il en soit, nous nous trouvons devant le fait remarquable, que tant la première édition du SV que la dernière, bien qu'élaguée, sont dues à des Frères Mineurs hongrois.

P. Michel Bihl, O. F. M.

---

(1) En reproduisant au n. 173 le chap. 104 du *Spec. Perf.* on a commis une singulière bévue. Au lieu de: *Apud ecclesiam S. Fabiani, que est prope Reate,* nous lisons dans le SV: *Apud ecclesiam S. Damiani...* Est-ce une faute du typographe de Venise ou du MS. d'où Fr. Fabien copia son texte? Lui, Fr. Fabien, n'aurait pas fait une telle faute! Tant s'en faut! Voir p. 151.

(2) P. 152. (3) P. 139, n. 6 et p. 144. Cette faute est particulièrement typique pour un imprimeur italien.

(4) Sabatier, *Description,* 306, 308, n'a pas manqué de relever aussi ce mérite du SV.

BIBLIOGRAPHIA

Lemmens, Leonardus, O. F. M. — *Testimonia minora saeculi XIII de S. Francisco Assisiensi collecta edidit ad VII a transitu Sancti completa saecula.* — Ad Claras Aquas, Ex typ. Collegii S. Bonaventurae, 1926. — In-8°, 127 pp. — (Lib. 12). — (*Collectanea philosophico-theologica cura professorum Collegii Internationalis S. Antonii de Urbe edita. Vol. III*).

Propositum auctoris ea in hoc opere recolligere, quae saeculo XIII de S. Francisco sparsim nobis tradiderunt « chronistae, documenta vel monumenta, libri liturgici, legendaria, sermones, epistolae aliaque opera » (6) de S. Francisco ex professo minime tractantia, omnium meretur plausum. Certo « magni... interest videre, quaenam alii [Ordini extranei] de S. Francisco prae caeteris memoriae tradenda censuerint, quidnam in ipso suisque discipulis populorum admirationem et attentionem praecipue excitaverit » (6). Atqui P. Leon. Lemmens hoc intentum exsequi iam ceperat plures ante annos in hoc AFH I, 68-84, 248-266, ubi (paucis nunc additis) quatuor prima capitula libri istius lectoribus nostris iam innotuerunt: I: *S. Franciscus in chronicis saeculi XIII* (9-33 = AFH 68-84); II: *S. Fr. in documentis vel monumentis saec. XIII* (33-52 = AFH 248-55); III: *S. Fr. in lectionibus liturgicis saec. XIII* (52-63 = AFH 256-63); IV: *S. Fr. in legendariis saec. XIII* (63-66 = AFH 263-6). — Textibus in AFH iam propositis accedunt modo praesertim: locus Fr. Thomae Tusci, O. F. M., de Fr. Pacifico (15) e MG SS 22 [sic legas pro: 32], 492; loci breves e *Cronica* Fr. Salimbene, ib. t. 32, p. 195, 76, etc. (15, 21, 24-5; cf. AFH I, 78). Inseritur (36-8; AFH 250) instrumentum donationis montis Alvernae; notula Fr. Leonis de stigmatibus S. Francisci (40); Elenchus Assisanus testium oculatorum ss. stigmatum (41; cf. dicta ap. AFH XIX, 931-6); praesertim tenor testimoniorum trium de Indulgentia Portiunculae, nempe Fr. Benedicti, Petri Zalfani atque Iacobi Coppoli (42-45). Dissertatiuncula de Indulgentia illa (AFH I, 22-4) ex integro rescripta fuit (45-51), nunc statuens (48): « *Honorium III Francisco primum quidem indulgentiam plenariam pro anniversario dedicationis dedisse, eam tamen statim propter oppositionem Cardinalium ad solum diem dedicationis anni 1216 restrinxisse* »; deinde e Fr. Francisco Fabrianensi auctor inducit (50): « *indulgentiam 1268 fuisse rem novam et recenter inceptam* », et eam praesertim Fr. Leonis († 1271) zelo magis fuisse evulgatam. — In capitibus III et IV novi textus (in AFH praetermissi) non proferuntur in lucem.

Reliqua pars libri relate ad AFH nova est, constatque item quatuor capitibus. V: *S. Fr. in Legendis S. Dominici saec. XIII* (67-73); VI: *S. Fr. in sermonibus saec. XIII* (73-9); VII: *S. Fr. in epistolis saec. XIII* (79-91); VIII: *S. Fr. apud alios auctores saec. XIII* (92-102). — Subnexa est Appendix: *Sermones IV de S. Fr. auctore Fr. Iacobo de Voragine, O. P.* (103-21). *Elenchus testium* (122) et *Elenchus testimoniorum* (123-4) claudunt volumen hoc « *Collectaneorum* » illorum, in quibus pauci eiusmodi opus contineri divinabunt.

Uti supra expandimus, media fere pars libri docti et utilis in AFH prodierat, i. e. paucis exceptis, pag. 9-66 (e pagg. 121). E qua parte nova haec speciatim adnotabimus. Profertur e tertia *Legenda S. Dominici* a Constantino composita « circa finem anni 1244 [?] » locus (67-8) de visione Innocentii III, qui S. Dominicum Lateranum collabescens humeris sustentantem conspexit. Fr. Thomas Celanensis an. 1246-7 in *Vita II S. Francisci,* n. 16-7, similem visionem eiusdem Innocentii III de S. Francisco retulit, quare P. L. L. dubius haeret (69-70), utrum duplex visio haec fuerit, an unica.

Auctor, quoad visionem de S. Francisco, incertior subiungit: « nolumus minime insistere ». Sed modo sufficiat urgere, quod si quid veri hac in re Legendis inest, visio de S. Dominico (iuxta ipsum Constantinum) accidit an. *1215,* dum visio de S. Francisco iam an. *1210* evenerat; cf. II Cel. 33; II Cel. 16-7. Igitur visio duplex omnino distinguenda est: prior an. 1210, posterior an. 1215. (Res aliquando fusius tractanda erit). — P. 70-2 duplex relatio exhibetur de visione alia, in qua B. Maria Virgo Christo tres lanceas contra mundum iniquum vibranti obtulit S. Dominicum et S. Franciscum. Prior relatio legitur in Fr. Gerardi de Fracheto, O. P., *Vitis Fratrum,* absolutis vix iam 1258 [sed, ut aestimamus, an. 1259-62]; altera in *Legenda S. Dominici* auct. Fr. Theodorico de Apoldia, O. P., (circa an. 1297). Haec vero e priore derivasse apparet. — Praeprimis e sermonibus S. Bonaventurae aliqua sin minus nova, saepius neglecta, de S. Francisco propalantur (74-7). — Epistolae a P. L. partim integrae allatae, partim excerptae notae iam erant; altera epistola Fr. Heliae, an. 1226-27 Valencenas missa, prodierat ap. AFH X, 297 (sicuti P. L. 85-7 adnotavit). — Epistola Fr. Hieronymi de Esculo de viro misere excaecato et miraculo S. Francisci curato (89-90), data 5 maii 1276, item (ut ait) prodiit ap. AFH I, 85. De Capitulo Patavino anno *1276* assignando quidam disseruit ap. AFH II, 3-16.

Inter varios auctores in cap. VIII productis recensemus Boncompagnum, an. 1220, Lucam Tudensem, an. 1231 (92-3), Fr. Servasanctum Faventinum, O. F. M. (96), Stephanum de Borbone, O. P., († 1261) et praesertim Fr. Petrum Iohannis Olivi, O. F. M., cuius locus de S. Dominico Capitulo cuidam Ord. Min. assistente ideoque possessiones resignante, e MS. in lucem hic profertur (97 s.) P. L. Capitulum istud anno 1218 affigere non sine iure molitur (98 s.). — *Speculum Laicorum,* quod saec. exeunte anonymus quidam Anglus, verisimiliter professione Minor, in commodum praedicantium collegit, nil novi de S. Francisco habet; hausit vel e II Cel. vel e

Legenda aurea (100-1). — Vix dubitem, quin Stephanus de Borbone eumdem sermonem S. Francisci recoluerit (94-5), qui pulchre narratur in I Cel. 73, sed opinor Stephanum traditione orali inniti, factum iam ampliante. Eiusmodi ampliatio deprehendi videtur in asserendo sermonem a Cardinali pro S. Francisco praeparatum fuisse. Idem refertur a S. Bonaventura, non in *Leg. mai.* X, 7, sed in sermone quodam (76).

In Appendice sermones IV de S. Francisco denuo eduntur iuxta MS. bibliothecae Casanatensis n. *889* et 4 editiones saec. XV et XVI, adiectis ubique diligenter in adnotationibus iis locis, e quibus Fr. Iacobus de Voragine a se de S. Francisco hic obiter dicta, hausit, scil. II Cel., *Tract. de mirac., Leg. mai.* et sui ipsius *Leg. aurea,* edita in AFH V, 224-36. — In solis editionibus, non in MS., adest (108), dictum S. Francisci: *Tantum est bonum quod exspecto, quod omnis poena me delectat.* Unde concludere debemus hoc effatum hic interpolatum fuisse ex *Actibus S. Franc.* c. 9, non vero hic antiquius *Actibus* de ipso legi testimonium (78, nota 2). — In sermone III: *De stigmatibus S. Francisci* (113-7) partes imaginationis in facto et processu illis ' supranaturalibus ' quasi modernorum more enuntiantur. In II sermone ob stigmata S. Franciscus « deificatus » esse dicitur (112). Quod dictum ne noster quidem Barth. Pisanus (quem plures incriminati sunt iniuste) postmodum superavit.

P. L. merito contra aliquos urget (23) Walterum Gisburnensem, Anglum, circa 1310, (ap. MG SS 28, 631; AFH I, 78) dicta sua hausisse neque e fonte franciscano nobis incognito, neque eo minus, ex altera item nobis ignota recensione II Cel., sed e *Leg. chori,* n. 3, 4, 5 (et 12), atque e II Cel. 216 et 217. Walterus autem inseruit de conventu Bononiensi notitiam perbrevem, quae sive directe sive indirecte e traditione Bononiensi promanavit. — Ibidem (23) P. L. expresse contra dicta a se in AFH I, 77, statuit « prosam »: *Salve decus pauperum* nonnisi partem esse prosae: *Salve, Fratrum dux Minorum.* — Nescio cur non integrum dederit locum (22) e *Chronica* Fr. Alberti Stadensis, O. F. M., et cur (16) omiserit alterum locum Riccardi de S. Germano. Utrumque nunc habes in nova editione *Vitae I,* ap. AF X, 102 et 103 (in notis). — Confusionis vitandae gratia expediret Celanensis *Legendam chori* sic ubique nominare, non *Leg. minorem,* ne lector se amandari autumaret ad opusculum ita universim nuncupatum S. Bonaventurae. — De hac *Leg. chori* auctorem agentem (53-4) effugit in ista n. 11, l. 7-8: *Ipse vero Seraph.* etc. nil novi addi *Vitae I,* n. 90, l. 16-18, cuius sola verba mutata fuerunt in *Leg. chori,* sicuti notatur, ap. AF X, 123. Apte argumentatur auctor hanc *Leg. chori* scriptam esse post 25 maii 1230; sed cum ipso non inferimus Fr. Iuliani Spirensis *Officium rhythmicum S. Francisci* in ea iam adhiberi. Ideo quidem, quod Fr. Iuliani *Legenda S. Francisci* fere tota extracta sit e *Vita I* et quod in eadem, num. 75, etiam *Legendam chori* Fr. Iulianus adhibuerit atque in paragr. 56, in numero nempe mortuorum a S. Francisco resuscitatorum (cf. *Leg. chori,* n. 15 et adnotata ap. AF X, 125). — P. 66 addi poterat etiam alia Legenda Franco-gallica (sive *Fran-*

cisca), de qua cf. AFH II, 167-9. — P. 15, textus Fr. Thomae Tusci (alias Papiensis) integer referendus erat; ibid. nota 5 addas: Bernardum de Bessa, in AF III, 668, l. 14-5.

Opus proba diligentia undequaque collectum utilitate magna pollet, quippe quod in commodum universorum plurima, minuta licet sint, uno fasciculo colligata suppeditat.

P. Michael Bihl, O. F. M.

Fortini, Arnaldo. — *Nova vita di S. Francesco d' Assisi. Offerta dalla città di Assisi al mondo devoto in ricordo del VII Centenario della morte di lui, autore* **A. F.**, *sindaco della città stessa nell' anno santo MCMXXVI.* — Milano, Casa editrice Alpes, MCMXXVI. — In-8° mai., 483 pp. — (Prezzo: L. 44; in Mitano L. 40).

Clarissimus ille vir, qui impraesentiarum antiquo titulo recens instaurato, qua « Potestas » habenas municipii Assisiensis, quoad modernae rei publicae leges id sinant, impiger moderatur, Arnaldus Fortini, praeter communem exspectationem, novam reapse vitam concivis sui celeberrimi et praeclarissimi summa concinnavit peritia. Tenor libri maxime varius inscriptionis audaciam aequiparat utrobique, eo quod sexcentorum documentorum hucusque maximam partem ignotorum messem e tabulariis Assisiensibus auctor indefessus eruit, collegit, illustravit. Ea etiam complurium documentorum extracta, quae praevie frustatim in medium alii viri docti Assisinates exterique protulerant, praesertim vero nova eaque uberrima instrumenta hic primum propalata, sic insimul composita, mutua luce clariore collustrantur, ita ut modo tantum etiam illorum momentum a legentibus conspiciatur. Instrumenta hic collecta periodum S. Francisco anteriorem a longo limine elucidant, tempus quo inter partium studia saeva diraque crevit ac adolevit institoris Assisinatis divitis et tenacis filius, quo et ipse ad arma cum coaevis concurrit contra infensos Perusinos, dein, omnibus renuntians viam novam novus poenitens est agressus, in ea ad sanctitatis fastigia pertingens, oppidumque patrium nova gloria famaque insignivit, luce praeclara offunduntur.

Nihilo tamen setius in nullo penitus documento Francisci nomen qua actor, qua rei gerendae aut gestae pars vel particeps, qua testis utcumque in causam vocatus, comparet, certo non minus contra spem A. Fortini rotulos illos evolventis quam universorum qui opus hoc ideo erunt lecturi. Deceptio, si qua inde in quopiam enascetur, ample compensabitur omnis generis notitiis, quae historiam municipii comitatusque Assisii annis circiter 1150-1235, res inibi gestas, conditiones politicas, sociales, religiosas nobis proponunt, explicant, expandunt. Quae notitiae partim pressius, partim longius S. Francisci curriculum vitae contingunt. Habes sic vitam Assisanam maximi Assisinatis, sociorumque suorum primorum, quippe qui et ipsi Assisinates erant, non secus ac « prima plantula » secundi sui Ordinis, videlicet S. Clara huiusque primae discipulae. Reliqua autem vitae S. Francisci, quae ad Assisium

longius attinebant, aut quae claro auctori argumentum peculiare non praebebant, vel praetermissa vel obiter tantummodo attacta fuerunt.

Praeter dedicationem versicolorem (7-14) et Introductionem, quae conspectum quemdam praebet totius tractationis (15-8), opus hoc, stylo praeclaro et vivido compositum, capitulis 20 (numeratione carentibus, p. 19-368) constat. Subsequitur pars operis gravissima: Appendix (369-478), in cuius divisione triplici accumulantur sub duobus titulis: *Assisi al tempo di S. Francesco* (371-90) et: *Le nuove fonti per lo studio del movimento francescano* (391-422), id est Assisii et circumcirca, extracta numerosissima et diligentissima e documentis circa topographiam oppidi et comitatus Assisani saeculo XIII, circa regimen politicum municipii, circa rem ecclesiasticam, etc. Qui tamen fontes « motum Franciscanum » nonnisi indirecte attingunt. — In tertia sectione demum subsequuntur ipsa *Documenta* (421-478), quae, paucis demptis, nondum in lucem prodierant, quaeque basem solidam pretiumque perenne operis diligentia summa e membranis conglomerati constituunt. — Singulis quoque capitulis libri *Notae* eiusdem generis subnexae sunt, iis quidem, quae res Assisanas pressius tangunt, plurimae, aliis vero, quae rem proprie Franciscanam exponunt, paucae et interdum paucissimae. Non dubitamus summa laude efferre methodum quamdam specialem auctoris, qui inde a primis libri paginis lectores ad documenta Appendicis exactissime amandat, maxima cura statim ab initiis operis paginas Appendicis allegando.

En modo, servata dictione vernacula sed additis numeris ordinalibus, capitulorum tituli, adiectis asteriscis* adnotationum uberiorum signandarum causa. Cap. I: *I feudatarii, il popolo, il vescovo nella vita della città fino alla nascita di S. Francesco* (19-43*). Est historia quaedam municipalis *Asisii* sive *Ascisii* (uti nomen tunc plerumque sonabat) inde a saeculo X. Contra *comites, nobiles, milites* in castellis seu arcibus suis in montium praeruptis residentes, paulatim potestas episcopi crevit, sed et civium rebus mobilibus, mercatura etc. praestantium. — Cap. II: *La giovinezza del Santo* (45-57*). Prosequitur expositio et evolutio historica praedicta, hic et in cap. III: *La guerra ai castelli* (59-68*), quae castra municipium sibi subicere moliebatur, unde aliquot « milites » ad partes Perusinorum transierunt; sic ortum est cap. III: *La guerra municipale* (69-84*), i. e. inter *Assisium* et Perusium. Utrumque municipium, in omnibus eamdem evolutionem politicam et socialem partim subiens, partim promovens, quae illo aevo in Italia centrali et superiore vigebat, territorium oppidi expandere vi armisque studebat. In hoc bello, an. 1201-09 sed interrupte saeviente, iuvenis Franciscus in acie « equitum » probabilius pugnans, i. e. cum iis nobilibus Assisiensis comitatus qui partem municipii, scil civium tenebant, captus est probabilissime an. 1202. Post annum Perusio Assisium e diro carcere rediit, probabilius a patre suo pretio redemptus, uti expanditur in cap. V: *Il cavaliere* (85-106*). Pactum illud Assisanum initum mense novembri 1203 [editur denuo, p. 438-9]: « *inter bonos homines et homines populi* », i. e. inter nobiles et plebem, pacem inter istos confirmabat, ut

concordes adversus Perusinos in aciem conscenderent. — In cap. VI: *L'ultima serenata,* scil. hilaris et prodigi iuvenis Francisci, titulo non obstante, eiusdem belli vicissitudines an. 1206-09 adumbrantur (105-16*). Pax inter Perusinos et Assisienses conciliata est 2 sept. 1209 [editur documentum, 446-8]. Talibus in adiunctis politicis Franciscus crisim spiritualem subiebat; qui interim valefecerat tali « mundo ». — Cuius ambitus intemperantiae vehementes ab auctore ad vivum describuntur, in cap. VII: *Orgoglio e cupidigia* (117-40*), in quo sinistras pravasque documentorum, sed revera hominum Assisiensium res usque ad an. 1230 circiter coagmentat.

Hinc tractatio iam strictius S. Franciscum amplectitur. Cap. VIII: *La vigilia* (141-9), cap. IX: *La vittoria* (151-64*) inscribuntur; phases conversionis S. Francisci hic adumbrantur. Is ideo non ad consules sed ad episcopum appellavit, quia iam quodammodo *servus* (mallemus dicere: *donatus*) ecclesiae S. Damiani erat, quae episcopii Assisinatis erat (163). — Titulus cap. X desumptus est e *Leg. 3 Soc.* n. 37: « *Viri poenitentiales de civitate Assisii oriundi* » (165-81*), qui hic recensentur. Eodem modo e *Regula I,* c. 7, promanavit titulus cap. XI: « *Sint Minores* » (183-205). Hic auctor Pactum Assisanum, 9 nov. 1210: « *pro bono pacis et concordiae a maioribus et minoribus Assisii* », i. e. a *militibus* [equitibus] et a *peditibus,* seu a *nobilibus* et a *popularibus* firmatum pertractans, statuit tunc revera (ad aliarum civitatum Italicarum instar) *commune* Assisiense constitutum fuisse, iam conscium propriae potentiae facultatisque. S. Franciscus vero humilitati studens, nomen *Minorum Fratrum* ex ipso Evangelio sibi assumpsit (193, 195), unde « motus franciscanus » quodammodo — sed non directe, uti restringimus — antithesis dici potest illius « motus communalis » (77). — In cap. XII: *S. Chiara* (209-37*) complura nova de ipsius stirpe A. profert; nihil vero de ipsa virgine Assisiensi, neque de suo Ordine; eodem modo cap. XVI dedicatum est *Fr. Aegidio* item Assisinati (299-17), cuius vita narratur; tacent etiam de eo membranae patriae. — In aliis capitibus: XIII: *La riconciliazione degli uomini tra loro* (239-57); XIV: *La perfetta letizia; In umiltà* (259-81); XV: *In povertà* (283-98). XVII: *L'amore di tutte le creature* (319-332); XVIII: *Il cantico del Sole* (333-42), themata proposita tractantur iuxta fontes communes, i. e. iuxta Legendas Franciscanas; sed Assisium contingentia ubique specialius respiciuntur.

Assisium demum Senis et Cortona cum S. Francisco iam elanguescente ac morbo mortifero laborante, aestate an. 1226 revertimur in cap. XIX: *Il cantico del perdono e della morte* (343-56*). Quoniam Assisium 24 iunii 1223 partes *militum* Perusinorum urbe sua a *peditibus* pulsorum assumpserat, tunc bellum inter urbes hostiles gerebatur. Videsis documentum editum p. 466-8. Ideo Fr. Elias Sanctum Cortona Eugubium advexisse videtur, fines Perusinorum devitans (347). Eugubio Nuceriam pervenerunt, quae sub dominio Assisiensium erat; ob bellum illud « potestas » Assisiensis « milites » misit, ut Sanctum tutarentur. Satriani (II Cel. 77), quod situm est non in acclivi meridionali Montis Subasii sed versus aquilonem ad orientem, in via quae tunc recto fere

tramite Nuceriam ducebat (355s.), Sanctus elemosynas mendicare hos milites superbos docuit. — Deinde Assisium portatus vel vectus S. Franciscus nova stropha *Cantico fratris Solis* inserta de pace et venia, concordiam inter « potestatem »: qui erat « *Berlingherius Iacobi Florentinus* » (356) et episcopum Guidonem restituit. Discordia illa orta erat e praedicto bello Perusino, quia Assisienses, contra bullam Papae, Perusinos exsules sustentabant. — Cap. XX: *Il transito* (357-68). — Sic quasi ex abrupto tractatio clauditur. Aestimamus enim solemnitatem canonizationis S. Francisci, 16 iulii 1228 Assisii celebratam et a Fr. Thoma Celan., *Vita I,* 121-6, graphice descriptam, in hoc opere praeprimis Assisano deficere et desiderari una cum brevi saltem notitia de constructa mira illa Basilica S. Francisci, oppidi Assisani characterem prominentem iam diu mole sua famaque magis exprimente quam imprimente.

Finem non faceremus, si modo in messem praedivitem e membranis Assisinatibus, praesertim ex archivo cathedralis S. Rufini in Appendice congestam cum lectoribus nostris descendere vellemus, inter hos thesauros grati spatiaturi. Significamus tamen v. gr. elenchum consulum (386), quorum primus an. 1198 comparet: « *Bonus Baro Asisinatum consul* », simul attestans stirpem Fr. Heliae Assisanam fuisse (cf. 199, 207, 433). Ne huius quidem nomen in instrumentis recolitur. — Accedit alter elenchus aliorum magistratuum Assisinatum an. 1204-32 (387). — Documenta tertiae sectionis Appendicis (i. e. integre vel fere sic edita, 425-478) ab an. 1018 usque ad 1231 pertingunt. Accedit e fine saec. XIII locus e carmine heroico Bonifatii Veronensis quod inscripsit: *Eulistea,* pugnam inter Assisinates et Perusinos an. 1202 pangens (476-8). Sed persuadere mihi non possum, minuta huius descriptionis poeticae in traditione quadam historica inniti. Perusii in laudem Perusinorum poeta canens, nomina virorum e documentis sumpsit, locum « Hospitalis » ad Collem Stratae aliquando invisit, pugnae vero ibi consertae adiuncta e penu suo poetico traxit. — Bulla Innocentii III ecclesias dioeceseos Assisinatis recensens (432-3) data est 26 (non 28) maii 1198; cf. AFH XIX, 498, quia in ea *strata Francescha* recolitur. — Diploma imperiale (441-2) datum 29 iulii 1205, non emanavit a Friderico II, sed a Philippo Suevo. — Plura instrumenta submissiones aliorum oppidorum sub ditionem Assisinatum exprimunt (436, 444s., 462s.). — Die 31 augusti 1205 pax (non diuturna) firmata est inter Perusinos et Assisinates (443s.). — An. 1216, 17 aug. Guido episcopus atque canonici S. Rufini « compromiserunt in manibus... Hugolini episcopi Ostiensis et Cinci presb. Cardinalis S. Laurentii in Lucina tanquam in arbitros », se observaturos esse quidquid hi pacis sequestres ordinarent (459s.). Hi arbitrium suum tulerunt 2 martii *(sic)* 1217, quod Honorius III bulla sua confirmavit (461-2, 134), cuius finem editor non protulit; unde dies quo bulla emanaverit non elucet. Sub die 8 martii 1217, vel alio proximo die ap. Pressutti, *Regesta Honorii III,* I, n. 406 ss. non reperitur.

Primorum sociorum S. Francisci, qui Assisinates erant, nomina in documentis ab A. Fortini allatis non occurrunt (178s., 206s.),

si forsitan solum Fr. Silvestrum excipias. Sed haec res a Fortini hypothetice proposita, in dubium vocanda est, quia scimus Fr. Silvestrum presbyterum fuisse, non vero canonicum S. Rufini, quemadmodum in documento illo circa 1200 « Silvester » iste (?) dicitur (178). E contra Fortini ocius negare videtur Petrum Cattanium antea canonicum S. Rufini exstitisse (178, 124, 138). — De familiis Cattanea, Quintavalle, Moricorum, de Capella, Longorum (cuius erat Fr. Philippus Longus), Vigilantis, aliqua proferuntur (177-9). Cognomen Fr. Leonis reperiri non potuit (207); Fr. Massaeus de Marignano conicitur, ut communiter fit, e vico quodam prope Assisium ortus fuisse, cuius tamen vici ne vestigia quidem in documentis conspiciuntur (207). — Fortini alacer insurgit in cognomen « Scifi » communius Fr. Rufino datum (206s.). « Cipii, Sipio, Scipio » non esset nisi alia forma vulgaris genitivi vocis *Scipio*. Atqui, arguit auctor, *Offreducius Bernardini* avus erat S. Clarae et Fr. Rufini (229ss.); illius pater erat *Favaro(nus)*, huius *Scipio*; erat ergo *Rufinus Scipionis* sive *Scipii*; S. Clara autem *Clara Favaroni* sive *Favaronis* item Offreducii Bernardini. Quae cum ita sint, agnomen illud *Cipii, Scifi*, etc. Rufino datum erroneum non est, dummodo non intelligatur de stirpe quadam *Scefiorum*. — Addimus iam ante *Chron. 24 General.*, AF III, 46, cognomen « *Siphii* » Rufino datum esse in testimonio Michaelis Bernardi de indulgentia Portiunculae ap. Sabatier, *Bartholi*, LXXXIV; et ap AF III, 633. — De familia Petri Bernardonis agens (42-3) cl. Fortini apte omnia documenta inseruisset, quae vulgaverat de ea R. Casali, ap. *Boll. reg. deput. per l' Umbria*, XI, 1905, 537-49. — Fiducialius argumentatur (81, 95, 99, 103), temporis stabiliendi causa, e nomine et morte Gualteri de Brena (Brienne); nam de morte eius, mense iunio 1205, constat, non vero utrum ad hunc in Apuliam proficisci voluerit iuvenis Franciscus. — Comitem Gentilem, quocum Franciscus eo ire sibi proposuerat, auctor « probabilissime » censet fuisse *Gentilutium de Fabriano, filium Saxi*, qui in bello Perusino equitum turmam contra Perusinos duxerat et prope Assisium habitabat (105, 458). — Mirabitur non nemo, quod cl. auctor documenta Assisiensia summa accuratione ubique allegaverit, Legendas autem Franciscanas ordinarie modo vagiore (v. gr. 79, 83, 103, 106, 116 etc.). — Praecursor S. Francisci, per vicos et plateas Assisii concitate clamans: « *Pax et bonum* », non recolitur tantum a Fr. Barth. Pisano (53, 57; cf. AF IV 465), sed iam in saepissime a Fortini laudata *Leg. 3 Sociorum*, n. 26. — Frontispicium libri, unica est qua ornatur effigies, tabula est illa Pisciae servata; (cf. AFH XIX, 637ss.). — Tandem, si index rerum uberrimarum et nominum paene innumerorum volumini subnexus fuisset, maiore adhuc profectu et commodo a quocumque evolveretur.

P. Michael Bihl, O. F. M.

Van den Borne, Fidentius, O. F. M., Fr., Dr. — *De H. Franciscus van Assisi en de Minderbroedersorde. Ter herinnering aan Franciscus' zaligen dood. 1226-1926.* — Weert, Uitgave van « Comité Sint Franciscus », (1926). — In-8º, IV, 247 pp. — (Fl. 2,50).

Rectissime A. opus suum inscripsit: *S. Franciscus de Assisio et Ordo Fratrum Minorum,* nam non est in eo, ut franciscanam historiam quaqua versam exhauriat consideretve. Multo magis offert collectionem doctarum discussionum, in quibus investigationes felices instituit, ut tam S. Francisci (cap. I-IV) quam Minorum Ordinis (cap. V-VIII) psychologia, uti vocant, necnon specialis character patefiant. Et ne iniuste A. suas licet bene fundatas opiniones legentibus plus aequo imponat, capitulo IX varias hodie de momento S. Fundatoris pro tempore hodierno propugnatas ideas aeque expandit.

Capitulum I (3-27), introductorium, de modernis S. Francisci biographiis notioribus agens critice, necnon cap. II (31-52) vitam ipsius imprimis psychologicam, Celanensi duce, enarrans, iam alibi, licet minus elaborata, venerant in lucem et lectoribus nostris fuerant notificata; cf. AFH XV, 259; XIX, 446 s. Quid S. Francisco sit proprium distinctivumque cap. III (55-74) investigatur, Sanctum Sanctis comparando et ipsius scripta interrogando, ut sic clara et distincta Patris pauperum elucescat personalitas. Praedominantia in ipso, secundum A., sunt aestimatio omnis boni in hoc mundo et zelus ardens vitae plene catholicae seu plane evangelicae. Amor vero paupertatis 'humilem et pauperem' reddidit quasi ioculatorem et « militem » Domini, mundique totius figuram vere historicam. Ut filius semper Ecclesiae obedientissimus Cardinali Hugolino « ideale » suum temperare et multitudini practicum reddere non ita difficulter permisit. Quae moderatio infauste ab omnibus in Ordine non semper fuit intellecta magnive facta. — Capitulo IV (77-98) S. Francisci suorumque durante saec. XIII sequacium manifestatur influxus in purificanda elevandaque idealia Maiorum et eorum qui per fas et nefas paupertatem sic dictam apostolicam propugnabant; in renovandam, sermonibus devotionibusque populo adaptissimis, vitam religiosam universam, in pacificandas conditiones sociales, in artes liberales et scientias. Pro artibus, ingenuis litteris exceptis, indirectus tantum admittitur influxus. Pro studio sacrarum scientiarum finis practicus praevalebat.

Capitulum V (101-20) vim considerat, quem Ordo post saec. XIII usque ad nostra tempora in laboribus apostolicis exercebat: dictis vel impressis verbum Dei annuntiando, componendo vulgandoque tractatus spirituales. Qui hisce plus excelluerunt plures nominantur et paucis verbis specificantur. Quibus tractatibus A. assignat qualitates quasdam franciscanas: sacrificii promptitudo et spontaneitas felix erga Christum. Maximum vero Minorum medium, quo bonum spirituale ubique consolidaretur et promoveretur per eos, erat Tertius Ordo. Hinc speciali cap. VI (123-47) paulo latius de hoc agitur instituto. Brevibus, ut natura libri requirit, verbis sed praecisis demonstrantur III Ordinis origo, natura, influxus in vitam religiosam et socialem per saec. XIII, evolutio

interna, quae propter locales circumstantias non semper fuit sine periculo pro ipsius natura universali, usque ad definitivam formam Regulae eiusque confirmationem a Nicolao IV anno 1289 datam. Deinde magis generaliter, sed non superficialiter, consideranda venit historia externa cum suis difficultatibus, faustis infaustisque diebus et promotoribus clarioribus. Nil mirum Auctorem, in rebus III Ordinis optime versatum, hic ad perfectionem propius accessisse. Cf. notata infra, p. 164 ss.

Comprehensive in VII capitulo (151-90) disseritur de Fratrum Minorum activitate missionaria inter mahumetanos et paganos. Non martyres enumerantur nec gentes conversae, ne statistica quidem datur. Sed more suo sedato et quasi scholastico A. investigat naturam spiritualis huius operositatis, speciatim sub respectu methodi adhibitae et civilizationis intentae, nominatim in missionibus Terrae Sanctae, utriusque Americae et imperii Chinensis. Ubi necessitas urget, apologetam agit demonstrando hos Minorum labores non recte nec aeque semper esse iudicatos. Desiderium martyrii in primis missionariis franciscanis dicit ab historicis ex antiquo exaggeratum, methodum non tam iis abfuisse, quam nobis parum adhuc notam. Praetensa Mexicanorum monumentorum antiquorum a missionariis inspirata vel perpetrata destructio non ita certo constat; adderemus: ne Europeanis quidem illius aevi ita ac nobis sanctum erat quodcumque antiquum, et hodierni non tam gravissimas possent addúcere rationes, quibus fortiter movebantur illi destruentes.

Cap. VIII (193-219) scientiarum in Ordine considerans studia, prius removet falsam opinionem cui Renan et Sabatier ansam, Jörgensen vero vulgationem dederunt, acsi verus Frater Minor hominem studiis incumbentem excluderet et econverso. Aptissime Ordo comparatur Ecclesiae, quae scientiis sese applicandi mandatum a Christo non accepit, licet huiusmodi necessitas exoritura a Fundatore divino erat praevisa et applicatio intenta. Franciscus vero hanc necessitatem pro suis nondum praevidens, nec applicationem intendere potuit. Duae generatim ab A. scientiarum in Ordine applicationi ascribuntur qualitates specificae: libertas a schola determinata et finis praeprimis practicus. Intentius labores scientifici Minorum saec. XIII examinantur, quia tunc via est strata ad applicationem determinatarum scientiarum et traditio, uti vocant, franciscana efformata. Crises in hisce mentalibus laboribus tempore exorientis Observantiae, Reformationis protestanticae et Revolutionis gallicae considerantur delineanturque. — Ultimo cap. (223-38) monstratur, cur et quomodo personalitas et virtutes S. Francisco, uti vere pleneque catholico propriae, hodiedum mundo utilissimae adhuc esse possunt et manent, id quod maxime verificatur de faustissimo suo instituto Tertii Ordinis. Hisce ornatiore pauloque elevatiore stylo terminatur opus studiosum, quod, licet non pluribus doctisque annotationibus scateat, fructum tamen uberrimum investigationum indefessarum, post positionem problematum inconsuetorum et iustas aestimationes iudiciaque, carpere omnibus lectoribus permittit. Registro utilissimo coronatur labor, ut patet, amoris. Penuria annotationum, quam in gravamen

vertere non volumus, non facile reddit opinionum Auctoris quoad fundamenta examen. Oppositum quandoque gratum fuisset, v. g. ubi A. dicit Franciscum sacerdoti Missam celebranti inserviisse, die «25 febr. 1208», quo evangelicam suam missionem agnovit (38); systema «Reductionum» pro bono indigenarum praecipue temporali fuisse introductum (176); Nicolaum IV non minus quam 4000 documenta missionibus faventia emisisse (163). — Propter ipsam indolem operis nunc plurimarum rerum fidem facere debet Auctoris auctoritas, quam in rebus franciscanam historiam concernentibus, experientia docti, certo magni aestimamus.

P. Donatus van Adrichem, O. F. M.

Van den Borne, Fidentius, O. F. M., P., Dr. — *Die Anfänge des Franziskanischen Dritten Ordens. Vorgeschichte. Entwicklung der Regel. Ein Beitrag zur Geschichte des Ordens- und Bruderschaftswesens im Mittelalter.* — Münster in Westf., Aschendorff, 1925. — In-8°, VIII, 184 pp. — (RM. 7, 20). — *(Franziskanische Studien, Beiheft 8).*

Opus istud doctrina densa refertum, quidquid alii auctores de rebus pertractandis censuerint, meticulose recenset, variorumque varia opinamenta, ubilibet prolata, summa cura exquirit. Quodsi argumentationes criticae eiusmodi vix plurimis lectoribus arrident, rebus ipsis investigandis et dilucidandis maxime conferunt. Quod sincerae laudi vertimus auctori erudito et circumspecto, concors in hoc censurae facultatis philosophicae Universitatis Monacensis, dissertationem istam inauguralem pro «doctoris» gradu assequendo approbanti. Auctor, quemadmodum in libri inscriptione profitetur, Provinciae est Hollandiae. — En interpretatio inscriptionis huius libri: *De initiis III Ordinis Franciscani. De prioribus institutis ei affinibus. De evolutione Regulae III Ordinis.* Auctor opus exaravit qua: *Symbolam ad historiam Ordinum et Confraternitatum medii aevi.*

Uti et in alio laudati auctoris opere, de quo diximus in AFH XV, 173-6, caput I (1-36) dicatum est historiae materiae huius temporibus anteactis iam uspiam tractatae; nam vera quaestio «*de initiis III Ordinis Franciscani*», uti liber inscribitur, saeculo XVII a Waddingo nostro mota est. E saeculo XV ad Waddingum usque allati auctores (1-8) rem altero sub aspectu, magis iuridico, consideraverant. Waddingi antecessor, ab ipso in his aliisque ample adhibitus, Marianus Florentinus copiosam quidem materiam de III Ordine congessit (cf. AFH XIII, 5-40), sed circa eius origines dubius haerebat (6). Waddingus «traditionem doctam» circa easdem fundavit (8-10); dicta ab eo Suyskenus in AA SS oct. II (1768), 545 ss., vix superavit (12 s.). — Modernorum de III Ordine investigationum phases (15-36) signantur nominibus K. Müller, 1885, P. Sabatier, 1894 et praesertim an. 1903, cum *Regulam antiquam Poenitentium* e codice Capistranensi vulgavit [= *Reg. Capist.*]. Recoluntur (17-20, 23-4) hypotheses audaciores P. Petri Mandonnet, O. P., 1897, 1902, autumantis e turba primitiva mixta assecla-

rum S. Francisci paulatim excrevisse Ordines I, II ac III etc. Accesserunt textui *Reg. Capist.* textus Regiomontanus (ed. L. Lemmens, AFH VI, 242-50), textus Venetus ed. B. Bughetti, l. c. XIV, 114-20), aliique affines Congregationum Poenitentibus affinium etc. (l. c. 259-60).

E pluribus discussis, e textibusque editis innotuerat, III Ordinem S. Francisci non iam considerari posse ut institutum plane novum, sed conferendum cum parilibus « motibus » atque institutionibus, cum quibus stricte vel late cohaesisset. — P. Fid. ergo recte in capite II inquisivit in: *Das vorfranziskanische Bruderschaftswesen* (37-76), i. e. in *confraternitates prae-franciscanas,* ubi usque in saeculum VII ascendens, recolit usum inscriptionis in diptycha monasteriorum. Monachi sic et pro confratribus et pro saecularibus, praesertim cum obiissent, memoriam in orationibus se acturos esse obligabant. Cuiusmodi *Libri vitae,* vel *confraternitatis* magni aestimabantur. *Oblati* seu *donati* O. S. B., sive in monasteriis cum coenobitis cohabitantes, sive in saeculo degentes, ideam huius « confraternitatis » clare exprimebant (38-41). Aliquatenus differebant confraternitas « Patariae » Mediolani saec. XI orta, fines politicos et religiosos prosequens (42), [postea in devia abiens], « congregationes » laicorum iuxta monasteria quaedam Germaniae et Italiae saec. XI et XII commorantes (42-9). Idem accidit circa monasteria Praemonstratensium, curam animarum agentium, a S. Norberto († 1134) fundatorum, atque Cisterciensium (549-53). Ex horum congregationibus pium sexum complexis mox ortae sunt Beginae. Cf. AFH VI, 177-9; XIV, 260-4. S. Norbertus autem nullum III Ordinem fundavit, uti auctores domestici O. Praem. saec. XVII vane asseruerunt (51). — Ordines militares, saec. XII orti, eo quod maximam partem e laicis constabant, quod *pueros oblatos* qua servos domesticos recipiebant, quod duplicem « affiliatorum » classem sibi asciscebant, a praelatis et Summis Pontificibus protecti, confraternitatis ideam valde vulgabant (53-9). Circa 1183 in Alvernia Francogallica incepta est societas *Capuciatorum,* sic nuncupatorum ob « capucium » album, quod ad mantelli monastici instar induebant. Haec « societas pacis S. Mariae », pacis et mutui adiutorii causa fundata, religiosa erat, sed mox « insanae rabiei » accusata est ob rationes politicas et religiosas, ut videtur. Cuius accusationis causae non patent; sed saeculo XIII ineunte, plures synodi Galliae (1216, 1229), quaslibet « coniurationes » laicorum proscripserunt (59-64).

Tertius Ordo Humiliatorum Regulam propriam habens, an. 1201 ab Innocentio III confirmatus est una cum I eorumdem Ordine (canonicorum et canonissarum) et II Ordine virorum et mulierum in conventibus separatim conviventium. Tertii Ordinis Fratres et Sorores in saeculo in sinu familiarum vivebant, modo Ordini III Franciscano valde affini (64-9; cf. AFH VI, 172-7). — Circa idem tempus exorta sunt alia instituta parilia, item ab Innocentio III approbata, scil. confraternitates aggregatae Ordini hospitalario S. Spiritus in « schola Saxonum » Romae (69-71), *Pauperes Catholici,* cum suis « *amicis* » sive affiliatis (71-4; cf. AFH VI, 175s.) et *Lombardi reconciliati* (75). — Contra

I. B. Pierron (cf. AFH VI, 172ss.), P. Mandonneti ideis pressius inhaerentem, P. Fid. statuit, Innocentium III has institutiones confirmantem, minime exsecutum esse consilium suum methodicum sic Waldenses superandi, sed ipsum bonos aliorum virorum fines et conceptus acceptasse auctoritateque sua roborasse (75s.).

Evolutione praevia usque in S. Francisci tempus sic perspecta, cum A. gressum facimus in ipsam quaestionem Franciscanam. Caput III integrum A. dedicavit exponendis locis iam aliunde notis fontium domesticorum saec. XIII et XIV circa III Ordinem Franciscalem (77-102). Ex eis nonnisi obiter istum tangentibus liquet, S. Franciscum certo III Ordinem fundasse eique Regulam propriam dedisse verisimillime an. 1221. — Hinc cap. IV logico et pragmatico nexu versatur circa « *Regulam officialem anni 1221* » (103-29). In parte huius capitis priore (103-20) minutatim exponitur, quid auctores moderni censuerint de textu primigenio et authentico Regulae anni 1221. De variis hypothesibus in AFH XIII, 44-70, agens P. Anastasius van den Wyngaert, propriam opinionem proposuit, Regulam primigeniam an. 1221 pertigisse solummodo usque ad cap. VI, § 2 textus *Reg. Capist.* etc. — Idem P. Wyngaert in dissertationibus alibi vulgatis (recensitis in AFH XVIII, 158, 159) ob similem P. Fidentii dissertationem (notatam ap. AFH XIV, 391) cum ipso polemicam agens, res in AFH XIII, 44-70, propositas magis firmare sategerat; v. etiam AFH XVI, 63-70. — Omnibus nunc denuo expositis, expensis, summaque cura pensitatis, plures enim res minutae ab aliis aliter numquam non aestimabuntur, P. Fid. in has conclusiones devenit (120): 1) *Reg. Capist.* capitibus 12 constans in illa forma exstabat certo saltem 20 maii 1228. 2) Ipsius pars fundamentalis (« *Grundstock* ») iam an. 1221 exstiterat, et quidem saltem cap. I-VI, excepta parte altera capitis VI, § 4 circa iuramenta sollemnia. Rationes admodum graves suadent capitum VII-XII, a praecedentibus aliquatenus forte differentium, aliquot paragraphos (de organizatione fraternitatum, de congregatione mensili, de operibus misericordiae, de defunctis) iam in Regula primitiva an. 1221 adfuisse et probabilius etiam paragraphos de recipiendis, de visitatoris facultate dispensandi atque de obligatione Regulae. (Harum praescriptionum aliquot iam in Regula III Ordinis Humiliatorum aderant; 119, 132ss.). — 5) *Reg. Capist.*, uti nunc iacet, composita est probabilius mox postquam Gregorius IX Summus Pontifex electus fuit, 19 martii 1227. — Haec saltem vel ad minimum constant. Sed auctoris thesis (quam probamus), minus explicite et timidius enuntiata, est, *Regulam Capistr.*, paucissimis exceptis, iam an. 1221 sic exstitisse (106-20).

In altera parte eiusdem cap. IV (121-9) A. inquirit in partem quam S. Franciscus in ista *Reg. Capist.* condenda habuerit, coniciens S. Franciscum iam ante an. 1221 regulam aliquam formalem Poenitentibus dedisse (122s.), unde probabilius Cardinali Hugolino in regula 1221 condenda S. Franciscus adstitit, cum haec regula indolem Franciscanam prae se ferat (123-5). De loco pro quo vel in quo *Reg. Capistr.* primum scripta sit, nihil certi statui potest (127-9).

In cap. V; *De relationibus III Ordinis S. Francisci cum confraternitatibus prae-franciscanis et de ipsius indole propria* (130-43) praesertim III Ordinem Humiliatorum A. respicit, arguens in « motu poenitentiali » tunc late crebrescente III Ordinem S. Francisci caeteris purius « ideale religiosum » et deditionem S. Ecclesiae prosecutum esse (139-41). Cardinalis Hugolinus in eo etiam motum efficacem contra Waldenses promovere voluisset (141-3).

Caput VI concluditur annis 1221 et 1289, quo Nicolaus IV, die 17 augusti, novam Regulam III Ordini dedit, eum canonice approbando. In hoc cap. (144-71) P. Fid. investigat « evolutionem internam III Ordinis » dicta in periodo peractam. Recte statuitur soli anno 1221 « momentum officiale » inesse, non anno 1228, in quo ad summum III Ordinis organizatio perfecta est (148 s.). *Reg. Capistr.* inde ab an. 1221 Regula communis Poenitentium erat; statuta mere localia in Appendice addita fuerunt. Singulae paragraphi Regulae Nicolai IV et Regulae *Capist.* invicem comparantur (152-63) et utriusque diversitates, minime essentiales, tunc exponuntur (163-8). In Regulam Nicolai IV influxum exseruerunt etiam Capitula generalia Tertiariorum (cf. ea quae ed. Golubovich, AFH II, 67-71 et postea Chiappini, ib. XVIII, 546-50) et *Regula Poenitentium S. Dominici,* composita a Fr. Munione Zamorrensi, O. P., an. 1285. Haec Regula Nicolai IV partim nova in unitatem firmam redegit aliquorum in diversas partes tendentium studia circa III Ordinem, eum Fratribus Minoribus subdendo, defensores ipsius hos constituit atque ipsius « ideale » perfectionis christianae in medio saeculo assequendum firmavit (170 s.).

Subsequuntur in fine Indices fontium historicorum auctoritatumque (173-9) atque rerum pertractatarum (179-84). — De piis laicorum confraternitatibus prae-franciscanis disserturus A. etiam utiliter inspexisset Muratori, *Antiq. Ital. m. aevi,* VI (Mediolani 1742), 449-70. — Confraternitates *Militiae Iesu Christi* an. 1209 Tolosae primum fundatae sunt, ut contra Albigenses militarent. An. 1233 Fr. Barthol. Vicentinus, O. P., exemplum « Francicum » imitatus, talem fraternitatem Parmae instituit (57-9). Hae confraternitates, iuxta loca in diversas inter se turmas distinguendae, directe cum III Ordine neque O. P. neque Franciscano cohaerent (14, 26, 141 s.). Attamen dictum honorificum « *miles Christi* » vagior est, quam ut cum « motu militari » praefato componatur (58). Recte adnotatur locum *Annalium Wormatiensium* (v. AFH XIII, 66; XIV, 264) nihil contingere Tertiarios, sed Magdalenitas (103). — Quoad hypothesim P. Wyngaert, AFH XIII, 53 ss.; XVI, 63 ss., Proto-Regulam Poenitentium an. 1221 pertigisse tantummodo usque ad *Reg. Capist.* c. VI, 2, multo magis urgeri poterat novam additionem in altera tantum parte c. VI, n. 4: *in casibus-testimonio,* e bulla *Detestanda,* 21 maii 1227, sumptam, minime finem innuere, sed insertionem (106 ss.). — Quoad c. VI, 3, recte P. Fid. animadvertit, minime hanc paragraphum e bulla *Significatum est,* 16 dec. 1221, promanasse, quia latius patet quam fata bulla (108 s.). Dispositio stricte logica textus *Reg. Capist.* eo minore iure a P. Wyngaert postulata est, quo in nulla prorsus Regula sive pro coenobiis sive pro confraternitatibus laicorum composita eiusmodi dispositio rigide logica monstrari potest. In omnibus enim Regulis associationes idearum, non nostro mori moderno congruentes, praevalent. Aliae obiectiones contra cap. VI, 3-XII, 7 motae maxima cura ab A. diluuntur (109-119). — P. 117, in

nota 44, delenda est prima linea. — P. 145-7 omnia documenta pontificia aliaque saec. XIII ad *Poenitentes* attinentia commode enumerantur una cum Regulis *Consortiorum* similium. Illis autem documentis commodius adhuc nomina Paparum P. Fid. addidisset, haec vero *Consortia* clarius ab ipsis Poenitentibus distinxisset (cf. etiam 164).

P. Michael Bihl, O. F. M.

Kleinschmidt, Beda, O. F. M. — *Die Basilika S. Francesco in Assisi: II Band: Die Wandmalereien der Basilika, herausgegeben von* Remigius Boving, O. F. M. — Berlin, Verlag für Kunstwissenschaft, 1926. — In-fol. (40×30 ctm.), 316 pp. — (RM. 150) (1). — *(242 Textbilder, 16 Lichtdrucktafeln und 19 Farbendrucke).*

Post XI exactos annos P. Beda Kl., O. F. M., tandem secundum volumen magnificentissimae suae monographiae basilicam celebratissimam S. Francisci Assisiensem illustrantis, in lucem edere potuit anno 1926, tanquam splendidissimum opus inter universa, quae occasione anni septingentesimi a beato S. Francisci transitu se revolventis in publicum prodierunt. — In primo etenim volumine an. 1915 typis edito, historiam architectonicam basilicae, aliaque opera artificiosa, quae eam exornant, auctor pertractaverat (cf. AFH XIII, 602-8); picturas quae parietes mira multiplicitate, numero prorsus insolito, varietate versicolori resplendentes decorant, huic secundo volumini describendas, discutiendas, effingendas reservavit. Picturas istas, maximum decus et decor basilicae duplicis « pauperculi et despecti » olim S. Francisci, quam plurimi sive religionis ergo ad Sancti tumulum peregrinati, sive artificii ipsarum delectabiliter aspiciendi causa Assisium undique advecti, mirabundi intuiti sunt. Arte technica eadem perfectissima, ubertim specimina complura harum picturarum, praesertim in tabulis 19 diversicoloribus summa accuratione, uti nunc in parietibus relucent, eheu saeculorum edacium decursu partim pessumdatae, in hoc volumine legentibus offeruntur. Tabulis istis (num. 1, 3, 5-13, 17, 20, 21, 23, 25-28) accedunt tabulae grandes heliotypicae integras paginas complectentes (num. 2, 4, 7a, 14, 15, 16, 18, 19, 22, 24, 29-31) atque 242 alia ectypa nigris albisque punctis (secundum morem modernum solitum) e photographiis expressae. Quarum photographiae complures pro hoc opere primum effectae sunt, hae integras picturas tibi ostendentes, illae earumdem picturarum segmenta.

Tabulae 19 polychromicae exempla photographica Assisii iuxta originalia accuratissime colorata a pictore insigni, Damasceno Hahnel, fratre laico Provinciae Saxoniae referunt.

Voluminis insignis, in quo perdoctus auctor aliorum de eisdem picturis mirandis, iam a multo tempore iudicia discordantia opinationesque inter se valde discrepantes refert et saepe discutit, summa perbrevis et ad capita praecipua restricta haec est. Auctori visum non est cum singulorum opinamentis ubique luctam inire, sed ad singula attendit, oc-

(1) Conventus O. F. M. hoc volumen linteo religatum acquirere possunt pretio RM 100. Primi voluminis pretium eodem modo computatur.

casione data eadem infirmat confutatque, satis iure merito aestimans, non ubique singulare certamen inire, sed eas sententias proponere et obfirmare, quae hic sat certae statui possunt, illic ultra hypotheses diversi gradus propugnari nequeunt, in « bello omnium contra omnes » hodiedum circa plurium picturarum auctores invalescente (11-5). Totum thema valde varium, amoenum, historiam totius artis picturae Italae saeculi XIII-XV intime contingens, evolvitur 9 capitibus amplis, quorum titulos hic, claritatis ergo, supponemus. — Cap. I: *Die Malereien der frühsienischen Schule* (17-29), i. e. *De picturis scholae Senensis primitivae.* Huius scholae artificibus debentur 5 scenae Passionis Christi (17-22) et 5 facta *vitae S. Francisci* (22) in parietibus ecclesiae inferioris depictae. Earumdem tantum reliquiae servatae sunt, nam saec. XIV fenestrae horum parietum ampliatae fuerunt in portas, quae aditum praeberent ad sacella lateralia tunc ibi adstructa. Cyclus iste e *vita S. Francisci* omnium antiquissimus, haec facta continet: S. Franciscum coram episcopo se denudantem; visionem Laterani ruentis; praedicationem avibus factam; stigmatizationem; demum mortem S. Francisci. Contra alios scriptores utrumque cyclum Passionis Christi et Vitae S. Francisci P. B. Kl. uni pictori praefatae scholae Senensis, non Pisanae, neque Umbrae attribuit, depictum circa an. 1253-55. Pictor iste anonymus in utroque cyclo conformitatem inter Christum eiusque fidelem imitatorem S. Franciscum expressit (24-9). — Hinc statim in ecclesiam superiorem ascendimus in cap. II: *Die Malereien der florentinischen Schule; Cimabue* (31-61): *De picturis scholae Florentinae, praesertim Cimabovis,* picturas murales in eiusdem abside et in transsepto contemplaturi (31-52), vitam B. Mariae Virginis, scenas ab Apocalypsi inspiratas atque vitas SS. Petri et Pauli, triplici cyclo figurantes. Omnes accurate describuntur, iuxta styli proprietates, iuxta iconographiae elementa, etc. (31-48) una cum duabus celeberrimis crucifixionis Christi imaginibus in transsepti brachiis (48-52) et cum quatuor Evangelistis in media concameratione transsepti effulgentibus (52-3). Cyclis praelaudatis accensetur tanquam ab eodem pictore repetenda imago B. Mariae Virg. in throno sedentis, circumdatae Angelis, adstante S. Francisco, picta in pariete orientali transsepti aedis inferioris (54-5). Omnes istas picturas, in confusa opinionum varietate modernorum, P. B. Kl. recise scholae Florentinae vindicat (26-61), et quidem Cimabovi.

In III capite (63-97) scholam Romanam auctor celebrat, describens et discutiens picturas in parietibus supremis navis ecclesiae superioris. In istis iam ab antiquioribus tradita Concordantia Veteris (62-72) et Novi Testamenti (72-9) in compositionibus 34, partim nunc male valde affectis, proposita fuit. Binae fornices tecti eiusdem navis picturis carent, binae vero eis exornatae sunt. Harum altera concameratio Christum regem gloriae, S. Mariam, S. Iohannem Bapt. atque S. Franciscum exhibent, altera quatuor S. Ecclesiae Doctores: Ambrosium, Augustinum, Hieronymum, Gregorium (79-80). In fornice supra portam, in aediculis 16 penicillo ex colore deductis, non scalpello sculptis, octoni sancti stantes conspiciuntur, quos inter S. Franciscus, S. Antonius Pa-

tavinus, S. Clara (80-7). Ornamenta costarum fornicum (hic ut et alibi) accurate describuntur, alia geometrica, alia floridula, figuris humanis intersertis. Auctor inducit Nicolaum IV (1288-92), opera musiva absidum sive tribunorum Laterani et S. Mariae Maioris in Urbe, ideo *Fr. Iacobo de Torriti* (in Sabinis) et *Fr. Iacobo de Camerino*, commisisse, quia in basilica Assisiensi iam ista specimina praeclarissima artis picturae exhibuissent. Utrumque artificem, contra ea quae ipse in hoc AFH III, 622 ss., exposuerat, nunc Ordini Fratrum Minorum adiudicat (90-1), modo innixus praesertim in loco *Legendae S. Antonii* (scriptae 1303-37), ed. L. de Kerval. *S. Ant. de Padua Leg.* Paris 1905, 125. — Praeter musiva praedicta *Fr. Iacobus Torriti*, O. F. M., in S. Maria Maiore Romae etiam prophetas in pariete supra musiva sua depinxit (92-3), quas picturas Jos. Wilpert, *Die römischen Mosaiken und Tafelmalereien der kirchlichen Bauten vom IV bis XIII Jahrhundert*, Freiburg i. B. 1916, 4 voll. in-4°; I, 507ss., detexit et huic *Fr. Iacobo* attribuit. Eidem socioque alteri *Fr. Iacobo* P. B. Kl. nunc Assisii adscribit facta Veteris et Novi Testamenti in iugo primo et secundo et Christum sanctosque in fornice quadrifaria; Petrus Cavallini aliorum iugorum picturas effinxisset; Philippus autem Rusuti « Doctores Ecclesiae » in alia fornice (96-7).

In cap. IV, omnium diffusissimo: *Römisch florentinische Schule; Giotto und seine Schule* (99-242): *De schola Romano-Florentina; de Iocto eiusque schola* problema maxime salebrosum, saepissime iam discussum, auctor tractandum aggreditur, variorum auctorum opiniones varias recitans atque examinans. — Primum accurate describit 28 picturas *vitam S. Francisci* illustrantes, sub triforio ecclesiae superioris (99-152), easdem omnes lectoribus offerens, duasque ex eis in diversicoloribus tabulis (tab. 12: Vir quidam S. Francisco iuveni saeculari mantellum in via sternit; tab. 13: S. Franciscus militis Celanensis mortem, coram ipso secutam, praedicit). Picturae istae perfectae sunt circa an. 1300; ad quam epocham stabiliendam concurrunt etiam inscriptiones quaedam, quas Fr. Michael Honbonus, O. F. M., an. 1383 in has insignissimas picturas, tunc ergo iam « antiquas », eas sic deturpando inscidit (Italis: *graffiti*), quaeque alios auctores « criticos » effugerant. Duo (non tres) prodierant ap. *Misc. Franc.* I, (1885) 14. — Deinde quaestionem, ut ita dicam, centralem movet: *Ioctus* (Çottus, Giotto) *fuitne auctor harum picturarum?* (155-64). Locum Riccobaldi Ferrariensis ap. Muratori, *Rer. Ital. Script.* IX, 193, qui ante an. 1313 testatus est Ioctum Assisii pinxisse, B. Kl. contra obiectiones arbitrarias a Fr. Rintelen motas [cf. 176] perite defendit, usus etiam (157) iis, quae de palatio communis Assisiensis cum una contignatione depicto adnotaverat L. Bracaloni ap. AFH VII, 19. — Ioctus auctor fuit *totius cycli S. Francisci* Assisiensis, in quo tamen usus est opera discipulorum et coadiutorum, quibus plura pingenda reliquit in tribus ultimis miraculis (162-4). Ioctus autem non simpliciter discipulus Cimabovis dici potest, sed a pictoribus Romanis plurima artis suae didicerat (164-6).

Hinc auctor descendit in ecclesiam inferiorem, picturas capellae

S. Nicolai, a Cardinali Napoleone Ursini et Iohanne Caietano, fratre suo, qui ibi effinguntur, fundatae circa an. 1306. Ioctus etiam has picturas mox postea est exsecutus (166-77). — *Allegoriae* celeberrimae: *Paupertatis, Castitatis, Obedientiae* et *S. Francisci gloriosi,* quae in concameratione centrali supra sepulcrum S. Francisci adhuc resplendent, circumdatae ornamentis magnificis, praesertim ex Apocalypsi haustis (177-84) itidem Iocto pictori vindicantur, in his inspirato et edocto a Fratribus conventus S. Francisci. Allegorias primam et secundam ipse Ioctus perfecit, in tertia et quarta maiorem partem discipulis suis relinquens, circa an. 1320 (184-9). Poema contra paupertatem, quod Ioctus composuisse fertur, nihil contra ipsum qua auctorem harum Allegoriarum testatur (189s., 241s.). Earumdem Allegoriarum conceptus et ideae magis reconditae quam patulae, a Fratribus Minoribus sacri conventus, largis animis etiam « ideis Spiritualium » usis, praescriptae magis quam suggestae, inquiruntur et digeruntur; figurae apocalypticae Ioachimismum in pluribus redolent (190-206). — Etiam Allegoria Crucifixi in abside ecclesiae inferioris a sic dicto Ioctino picta, sed nunquam absoluta et saec. XVII « Iudicio universali » a pictore Caesare Sermei substituta, describitur, adiecta adumbratione quadam (207-10). Allegoria mortis in transsepto sinistro eiusdem ecclesiae, qua exprimeretur S. Francisci in mortem imperium, Iocto attribuitur (210-1).

Inde transimus in capellam S. Mariae Magdalenae Fr. *Theobaldi Pontani,* O. F. M., episcopi Assisinatis (1296-1329) expensis extructam et a Iocto suisque discipulis depictam mox post an. 1320 (211-21). — Scholae eiusdem Iocti P. B. Kl. adscribit etiam picturas infantiae Christi in transsepto occidentali eiusdem inferioris ecclesiae (221-8), item Crucifixionem grandem in eadem concameratione rotunda (228-30), necnon et *tria miracula S. Francisci,* quae cyclum aedis superioris quodammodo prosequuntur et absolvunt, depicta in transsepto inferioris ecclesiae; horum auctor esset forsitan Thaddaeus Gaddii (230-5). — Coronatio B. Mariae Virg. et duo facta vitae S. Stanislai episcopi Cracoviensis († 1079), an. 1253 in hac basilica ab Innocentio IV canonizati, quadamtenus modum pingendi scholae Senensis, sed adhuc a Iocti stylo parum alienum prae se ferunt, depictae circa an. 1340, munificentia (ut videtur) stirpis Assisinatis Soldanorum agnominatae (235-9). — Inter plures picturas minores commemoramus V discipulos S. Francisci in resegmine non lato parietis sub B. Maria Virg. picti; minus, uti aestimamus, qua B. Mariae devoti (240), quam ideo quia in hac basilica sepulti fuerunt, quemadmodum iam notavit Barth. Pisanus, AF IV, 187-8, 393, 202; cf. et AFH XII, 569s.

Caput V inscribitur: *Die sienesische Schule; Simone Martini, Lorenzetti* (243-83): *De schola Senensi; de Simone Martini deque Ambrosio et Petro Lorenzetti.* Lenitas lyrica huius scholae nobis, ut haec paucis perstringamus, arridet e picturis sacelli S. Martini a Cardinali *Gentili de Monteflorum,* O. F. M., († 1312) fundati, sed depicti circa an. 1317-24 scenis 10 e vita S. Martini Turonensis (243-57); adest et effigies Cardinalis Gentilis cuius titulus cardinalitius erat ecclesia S. Martini in

Montibus, Romae (257s.). Hos parietes adornavit Sim. Martini; expensa soluta sunt ex iis quae testamentarie reliquerat Cardinalis Gentilis, (263s.), non e largitionibus assertis sed non probatis Roberti regis Neapolitani (1309-43). In laudato sacello aliquot Sanctorum aliorum effigies exegerat idem pictor, plures vero in transsepto occidentali (264-6), ita ut pluries SS. Franciscum, Antonium Patav., Ludovicum episc. Tolosanum, Ludovicum IX, SS. Claram et Elisabeth Thuringiae hic mirari possis. Effigiem polychromam S. Clarae, cuius caput vitta veloque circumdatur, quaeque sinistra manu mantellum adstringit, tibi exhibet tabula XXVII. Saepe haec imago S. Elisabeth dicta fuit, quae econtra ad dexteram S. Clarae efficta est, ornatu, vestitu, torque nobilibus pretiosisque (257). [Cf. infra, p. 175]. — Passio Christi in navi transversa sinistra aliaque opera debentur probabilius duobus fratribus germanis Lorenzetti (266-83), munificentiae autem Roberti fati regis Neapolitani.

Circa picturas sacelli S. Catharinae versatur VI caput inscriptum: *Die bolognesische Schule* (284-90): *De schola Bononiensi.* Has coloribus est exsecutus Andreas de Bononia. — Cap. VII: *Die Malereien der umbrischen Schule; De scholae Umbrae picturis* (291-300) nos in capellam olim S. Ludovici episcopi (nunc S. Stephani dictam), in capellam S. Antonii Patav., in absidem ecclesiae inferioris ad Iudicium universale (iam memoratum) etc. deducit; caput autem VIII in sacristiam (301-3). Sunt picturae saeculi XVI et XVII. In sacello S. Antonii conspicitur etiam pictura accusationis Fr. Heliae a S. Antonio factae coram Gregorio IX. [Quae res accidit tantum an. 1239; S. Antonius obierat an 1231; sed confusio ista tunc communis erat]. — Cap. IX: *Tafel- und Mosaikmalerei* (304-33) circa duas tabulas Christi Crucifixi, quarum altera circa 1200, altera c. 1240 picta fuit, versatur (304-6) deinde tabula S. Francisci de qua egit P. B. Bughetti ap. AFH XIX, 693-700, describitur (306-10); diptychon parvum S. Francisci et S. Antonii Abbatis, saec. XIV (310s.); tabulae Matris Misericordiae, contra pestilentiam protectricis, pro hac basilica a Nicolao Alumno artifice effictam, (nunc vero est Kevelaerii in Rhenania; 319s.). Praeter alia minora, librum concludit imago musiva S. Francisci supra portam inferiorem basilicae, opus non eximium saec. XIV (312).

P. B. Kl. cyclum primigenium S. Francisci (cf. supra, 169) innixum putat in *Vita II* S. Francisci a Th. Celanensi scriptam an. 1246-47. Inscriptiones duarum picturarum partim adhuc servatas, in prosa rhythmica compositas, supplere studuit. Inspecta tabula heliotypica II, epigraphen Visionis Laterani, non supplevissemus: *Fra(n)cisc(us) rec(tus modi)cus (et) despec(tus)* etc. sed: *Fra(n)cisc(us) re(ligiosus modi)cus* etc., uti revera textus ap. II Cel. 17, l. 11 sonat. — Relationem praefatam inter has picturas recte statutam esse opinamur (contra Supino, 93), quia conformitas S. Francisci cum Christo etiam in I Cel. 22; 88, l. 17-9; *Leg. chori,* 10, l. 10; II Cel. 26, l. 19s. iam adumbrata erat, licet *Leg. maior,* I, 1, eam clarius expresserit. — P. 140b, nota 1 pro « Roselli » legas: Auctor (anonymus) *Vitae Gregorii IX;* cf. v. gr. AFH I, 71. — P. 142 in pictura Canonizationis S. Francisci porta illa in pariete (immo duae portae) non « lectorium » sive parietem inter chorum navemque ecclesiae designant, sed sacellum S. Georgii, in quo sollemnitas illa acta est; cf. I Cel. 126.

-- Miramur auctorem tanti facere sigillum Fr. Angeli Clareni, qui vix ideam ibi expressam e picturis Assisiensibus hausit, sed v. gr. e II Cel. 55, 70, 72, 84 etc., vel e *Leg. mai.* VII, 1, vel ex ipso *S. Commercio S. Francisci cum paupertate*. — Fr. Barth. de Rinonico *Conformitates* an. 1385-90 (202a) non Assisii scripsit, sed in Capitulo gen. Assisiensi an. 1399 hae approbatae sunt; cf. AF V, 503. — P. 205 punctum saliens vix expresse attingitur. Dalmatica indutus est « S. Franciscus gloriosus » Allegoriae IV, non proprie ob visionem in II Cel. 219, sed quia diaconus fuit; cf. I Cel. 86. — Tabula polychroma XXIII perfectissime exhibet Crucifixionem magnam, descriptam p. 229-30. Ad sinistram crucis genuflexi conspiciuntur *S. Franciscus*, manibus in Christum protensis, post eum manibus complicatis S. Antonius, duoque alii Fratres Minores, alter habitum coloris fusci indutus, sed facie integra cooperta a confratre iuxta eum genuflexo. Hic certe ad vivum effigiatus est, uti duo Sancti habito cano et subfusco indutus. Dolendum quod non appareat, quisnam iste sit (230). — Conventus Senensis erat Provinciae Tusciae O. F. M., non Umbriae (277).

Expresse subdimus opus P. Bedae absolutum iri solummodo volumine III, quod documenta eorumque regesta continebit, una cum indicibus totius operis. P. Beda aegritudine impedito, pars huius voluminis a confratre suo Remigio Boving, eiusdem Prov. Saxoniae, prelo parata fuit, ideoque huius nomen lectoribus nostris bene notum (cf. AFH XIX, 610-35) in ipso huius voluminis titulo comparet.

P. Michael Bihl, O. F. M.

Supino, I. B. — *La Basilica di S. Francesco d' Assisi. Illustrazione storico-artistica con duecento incisioni e sei tavole fuori testo.* — Bologna, Nicola Zanichelli, editore [1924]. — In-fol. (0, 35× 0, 25 ctm.), [II], 250 pp. — (Corio relig., Lib. it. 400).

Uno hoc volumine Hyginus Benvenutus Supino, vir doctissimus, historiae artium in universitate Bononiensi cathedram regens, complurium monographiarum subiecta artium pulchrarum medii aevi pertractantium auctor, totam basilicam Assisiensem illustrare sibi proposuit, ea qua pollet eruditione doctrinaque.

Praemissa brevi praefatione: *L' arte gotica in Italia* (1-10), scil. de eius in Italiam e Francia invectione, opus in 4 sectiones dispertitum est, inscriptas: *L' architettura* (11-55), *Le sculture* (57-83), *Le pitture* (85-189), *Le vetrate* (191-234). Ipsi limites operis tibi manifestant res summatim tractatas esse, relate ad exposita et descripta in duobus voluminibus a P. Beda Kl., neque auctorem in singulis singulorum artificiorum operumve partibus describendis immorari potuisse. Auctoris acumen iam saepe optime probatum, experientia diuturna exactum perfectumque, tamen plura in lucem protulit, quae magni sunt momenti. P. Beda Kl. operis huius, quod iam an. 1924 prodierat, partem secundam perite adhibuit; res in reliquis sectionibus propositas in priore sui operis tomo tractaverat, quo vicissim usus est Supino. His consideratis, plura strictim hic attingere sufficiet. Cl. Supino speciatim de pluribus picturis celeberrimis basilicae S. Francisci disseruerat in opere, caeterum a P. B. Kl. perhibito et adhibito: *Giotto*, Firenze, Istituto di edizioni artistiche, 1920; in-4°, [VI], 334 pp., cum 259 tabulis.

Ecclesiae inferioris fabrica absoluta erat mense maio 1230, (13 s., 38), item superioris ante 11 iunii 1253, quo die ab Innocentio IV consecrata est (16). Immo nulla admissa aedificandi interruptione, duplex ecclesia iam an. 1236 perfecta erat atque contecta (46). Fr. *Philippus de Campello,* O. F. M., Umber, non Francicus, « praepositus », i. e. administrator construendae ecclesiae erat, non architectus (24). Fr. *Iohannes de Penna,* O. F. M., sed non ille ecstaticus Aprutinus (cf. AFH II, 351-4), architectus erat, sed aedificationi huius basilicae non interfuit (25). Auctor, contra Fr. Marianum Florentinum, negat Fr. *Heliam* pro Friderico II in Sicilia « *arces et fortalitia* » exstruxisse (25 s.), tamen fuisset « *ideatore e primo costruttore della basilica di Assisi* » (28), immo ipsius « *architectus* » (31), non vero ecclesiae O. F. M. Cortonae (28). Quarta concameratio (i. e. e regione portae) ecclesiae inferioris non postea adiuncta est propter ecclesiam alteram superstruendam, sed mox modificata tantum est, cum transformaretur in transseptum anterius, adstructo hinc inde iugo altero (36 s.); cf. AFH XIII, 604. — E concamerationibus arcuatis adhuc supra testudines ecclesiae superioris, i. e. immediate sub tecto exstantibus, quas P. B. Kl. primus investigaverat, Supino inducit (42-3), testudines modo ecclesiam contegentes, costis diagonalibus stylo gothico expansis innixas et columnis in parietibus infixis sustentatas, maioris ornamenti causa, iubente Innocentio IV, c. 1253-68 additas esse. Haec tamen opinio, pluribus adhuc architecturae investigatis minutiis, suffulcienda esset. Eodem modo in ecclesia S. Clarae Assisii testudines novae saec. XIII instructae et insertae fuissent (45). — Hinc S. de sacellis ad latera ecclesiae inferioris adstructis disserit 47s.), deque aliis operibus architectonicis saeculorum decursu adiectis (48-55).

Quae sculptorum scalpella in utraque peregerunt ecclesia, in columnarum capitellis, in altaribus, in tribunis seu ambonibus, in fenestrarum « rosis », in monumentis sepulcralibus (57-76), in stallis chori (77-82), in portarum quadratis segminibus (82 s.), summatim describuntur in sectione secunda.

Maior caeteris sectio dedicatur picturis (85-189), e qua haec in specie adnotasse sufficiet. — Passionem Christi, factaque 5 vitae S. Francisci in parietibus navis ecclesiae inferioris non Iuncta Pisanus coloribus expressit, sed ignotus quidam (92-3), usus 'probabilius' iam *Leg. maiore* a S. Bonaventura conscripta an. 1261-63 (92-3). — « Historiae » B. Mariae Virg. etc. in absidis et transsepti ecclesiae superioris parietibus atque in concameratione huius centrali effigies Evangelistarum opera sunt Cimabovis discipulorumque suorum, c. 1277-80 confecta (96-104). Eiusdem est imago B. Mariae, adstantibus Angelis et S. Francisco in transsepto dextero ecclesiae inferioris (116). — Picturae in parietibus supremis I et II iugi (inde a transsepto numerati) ecclesiae superioris atque testudo « Christi et sanctorum » Iacobo de Torriti accensentur (108-10). Doctores Ecclesiae in testudine picti non sunt a Philippo Rusuti sed potius a Petro Cavallini, cuius essent etiam aliae picturae iugorum III et IV (116-20).

Tunc quaestionem gravissimam aggrediens, etiam cl. Supino. con-

tra aliorum hypotheses critico-analyticas styli et compositionis, haec imperturbatus statuit (cf. Supino, *Giotto,* 78ss., 315ss.): Ioctus in hac basilica circa an. 1300 depinxit quatuor Allegorias trium votorum monasticorum et *S. Francisci gloriosi* (quas accuratius solito A. examinat, 126-32). Idem ipse Ioctus, ubique discipulis cooperantibus, an. 1304-5 picturas in ecclesia S. Antonii, Patavii est exsecutus et in sacello Arenae, vulgo *degli Scrovegni* ibidem; an. 1306-10 *vitam et miracula S. Francisci* Assisii coloribus enarravit; circa 1310 Arimini est operatus atque mox postea in « *Salone padovano* » (122).

Cyclus S. Francisci in Assisinate basilica tractatur p. 134-43. Continuationem horum Miraculorum S. Francisci in aede inferiore, Iocto iam Assisio profecto, peregerunt ipsius sequaces (143s.). Eiusdem assecla tardior Allegoriam mortis depinxit (133). — Historiam Christi pueri et Crucifixionem in eiusdem aedis navi transversa dextera probabilius depinxit Ambros. Lorenzetti (144-49), Iocti modum secutus; adiutus a Bernardo Daddi, B. Mariam in caelis a Christo coronatam et historiam S. Stanislai effinxisset Masus Florentinus (150). — Ioctinus, vulgo *Giottino di Stefano,* pronepos Iocti, picturis ornavit sacellum S. Nicolai, stirpis Ursinorum (154-8), capellam autem S. Magdalenae non Ioctus, sed ignotus quidam ipsius imitator (159-64). — Simonis Martini sunt historia S. Martini (164-74) et 4 Sancti Ord. Min.: Franciscus, Ludovicus ep., Elisabeth Thuring. et, ait Supino, S. Delphina (174). Ultima haec ap. B. Kl. est S. Clara in tabula sua polychroma n. 27 [cf. p. 172]. Nomen B. Delphinae infeliciter a Supino hic promitur; nam picturae istae, iuxta eum essent c. 1340-50; Delphina autem obiit 1360. Eiusdem maritum item erronee ibidem figuratum censuit A. (174). Is quidem iam 1323 obierat, sed canonizatus fuit solum an. 1369. — B. Kl. hunc sanctum mantello pretioso indutum et lilium sinistra tenentem recte censet esse S. Ludovicum IX, regem Franciae (257, 264); quanquam minus recte, ad hanc rem confirmandam, hic adduxerit etiam « reliquias coronae » super aureolam. Talis enim corona super nimbos omnium horum 5 sanctorum adhuc in ectypis conspicitur. — Petrus Lorenzetti auctor fuit magnae Crucifixionis, scenarum Passionis Christi et B. Mariae cum SS. Francisco et Iohanne Evang. adstantibus (176-84). — Capellam S. Catharinae picturis suis decoravit Andreas Bononiensis (184-6). — Reliquas picturas posteriores A. summario modo recoluit (187-9).

E parte IV dicata fenestris diversicoloribus (191-234), visis notatis ap. AFH V, 766ss. et XIII, 604-7, pauca hic sunt notanda, licet circa aliquos auctores picturarum A. a P. B. Kl. discrepet. Hic rectius v. gr. picturam vitream Christi S. Franciscum in gremio tenentis e dictis a B. Angela Fulginatensi an. 1294 iam exstitisse induxerat; contrarium accidere potuisse vagius opinatur Supino (275). Inscriptionis a B. Kl. detectae et explicatae (AFH XIII, 606): *N(i)co(laus) pul(cr)o m(od)o me feci(t) pic(t)u(rari) G(eneralis) M(inister),* Supino duas ultimas voces vel potius litteras *G. M.* interpretari vellet tanquam initiales nominis ignoti pictoris item incogniti (201). Concedimus hanc interpreta-

tionem magis consonare stylo epigraphico illius aevi. Ast tot litterae epigraphes suppleri debent ad sensum quemlibet inde exserendum et aliquae litterae dubiae sunt lectionis, ut sensus inscriptionis vix stabiliri possit. Unde alia interpretatio in adnotatione proposita: *N(i)co(laus) p(ictor) vi(trorum) o(rdinis) M(inorum) (h)oc m(odo) me feci(t) i(ussu) f(r.) Ier(onymi) G(eneralis) M(inistri)* vix suffragia communia feret.

In fine utiles habes Indices materiarum (237-8), locorum et nominum (239-43) atque imaginum (245-50). Harum aliquot e t. I operis P. Bedae assumptae sunt. Universim numerantur 200, praeter quas 6 tabulae heliographicae sic dictae « extra textum ». Accedunt in summis paginis et in fine capitum aliquot picturae lineares adumbratae a Ios. Ugonia. Nulla adest tabula polychroma. Imagines et quod numerum et quod elegantiam perspicuam attinet, iis quas P. Bedae opus praebet, certe longe superantur. Volumen integrum corio contectum est eleganti, cum titulo et S. Francisco stigmatizato deauratis.

Notata de pictura Nativitatis Christi Graecii a S. Francisco celebratae plura continent non bene dicta (136). S. Franciscus, utpote diaconus, missam ibi non celebravit, sed Evangelium cantavit et post hoc orationem ad fideles habuit. — P. 170 episcopus meditabundus non est S. Martinus sed S. Ambrosius, in spiritu exsequiis S. Martini assistens. — Monasterium S. Germani Parisiis semper O. S. B. fuit, numquam vero O. F. M., qui an. 1229 in domibus quibusdam S. Germani habitabant (59). — Fr. Bartholomaeus de S. Concordio, Pisanus, O. P., cum Fr. Barth. de Rinonico, item Pisano, O. F. M., confunditur (70). Ibi A. de sic dicto « *sepulcro Reginae Cypri* » in basilica S. Francisci agit, e Barth. Pisano [cf. AF IV, 347] merito inferens, ibi conditum esse revera Iohannem Brennensem, regem Hierosolymorum ac dein imperatorem Constantinopoleos († 1237), non eius filiam Mariam († 1273), neque Mariam Antiochenam [cf. AFH XIII, 605], neque ullam Cypri reginam (70-1). Maria illa praefata monumentum hoc patri suo construxisset.

Coronidis ergo aliqua brevia subdimus de auctoribus qui Iocto *cyclum S. Francisci* Assisiensis aedis abiudicarunt, ob rationes criticoanalyticas styli, compositionis singularum picturarum, sed valde subiective consideratarum. — Acerrimus picturarum Assisiensium inimicus surrexit Friedr. Rintelen, *Giotto und die Giotto-Apokryphen, 2. verbesserte Auflage,* Basel 1923; in-8°, VIII, 249 pp. (illustr.). — I editio prodierat Monachii, 1912; in-8°, VIII, 289 pp. (illustr.). — Hic picturas vitae B. Mariae V. et Christi in sacello in Arena, Patavii, circa 1305 a Iocto depictas analytice examinans (3-109), deinde picturas in sacello stirpis Peruzzi in ecclesia S. Crucis, Florentiae, e vita SS. Iohannis Ev. et Iohannis Bapt. (113-32) et VII facta vitae S. Francisci in capella gentilitia Bardorum (Bardi) eiusdem ecclesiae (133-48; cf. AFH XIX, 724s.), has statuit opera prorsus genuina Iocti esse, e quibus certi et fere immoti canones pingendi a Iocto adhibiti eruendi essent. His picturis paucae minores accenseri possunt. — Reliquae picturae, scilicet vitae S. Francisci Assisii (151-79), aliquot Romae exstantes (180-91), Allegoriae IV in navis transversae centro Assisii (192-200), picturae vitae Christi in eiusdem navis transversae dextera (201-9), in sacello S. Mariae Magdalenae eiusdem aedis (210-6), immo aliquot

tabulae nomen Iocti prae se ferentes expresse, inter opera apocrypha Iocti releganda essent (217-27). Subsequuntur adnotationes (229-49).

Conclusiones eiusmodi admittit Erwin Rosenthal, *Giotto in der mittelalterlichen Geistesentwicklung,* Augsburg 1924; in-8°, [VI], 228 pp. (illustr.), easdem in evolutionem generalem artium sculpturae et picturae a saeculo XII usque XIV iniens, e Francia (proprie sic dicta) in Italiam pertingentem, constituens. Artium vero harum evolutionem innectit historico decursui totius culturae humanae intellectualis atque litterariae. Quae manifestatio duplex deprehenditur in Scholastica una cum theologia mystica etc., atque in poësi vulgari tunc orta et florente. Patet autem quaestiones adeo graves. complexas latasque primoribus tantummodo labris in uno opere attingi posse, unde inductiones quo generaliores sunt ac sonant, eo minorem vim persuadendi habent in re determinata decidenda; nexus quoque profundiores inter res ideasque valde dissitas magis petuntur quam ostenduntur.

Alia methodo procedens et via, sed item in normas compositionis singularum picturarum inquirens, in personarum in eisdem situs et gestus, in earumdem coordinationem et subordinationem relate ad spatium, in quo factum lineis ac coloribus effingitur, contra Fr. Rintelen in pluribus discurrens, in diversas prorsus partes et sententias devenit Aug. Schmarsow, *Kompositionsgesetze der Franzlegende in der Oberkirche zu Assisi,* Leipzig, 1918, in-4°, 140 pp. (illustr.). *(K. Sächsisches Forschungsinstitut in Leipzig. Forschungsinstitut für Kunstgeschichte, I).* Iuxta investigationes critico-analyticas huius historiae artium perscrutatoris utique celebris, Philippus Rusuti, Romanus, auctor esset non solum picturae IV Doctorum S. Ecclesiae in concameratione prima basilicae superioris Assisiensis, sed etiam picturarum totius cycli vitae et miraculorum S. Francisci, quem paulo ante an. 1300 perfecisset. Eidem auctori operis musivi in frontispicio S. Mariae Maioris, Romae, iam Ad. Venturi, *Storia dell' arte italiana,* V, Milano 1906, 480ss.; idem, *La basilica d'Assisi,* Roma 1908, 115ss. [cf. AFH II, 351-4], septem picturas huius cycli adscripserat. — Quae hic adnotasse sufficiet, ex eo quod et P. B. Kleinschmidt, et I. B. Supino horum scriptorum aliorumque aliter sentientium opiniones retulerunt et taxando aestimaverunt. De criticis aliis alia occasione plura digeri poterunt aliquando. **P. Michael Bihl,** O. F. M.

Künstle Karl, Dr. — *Ikonographie der Heiligen. Mit 284 Bildern.* — Freiburg i. Breisgau, Herder u. Co., 1926. — In-8° mai., xv, 607 pp. — (M. 37; linteo relig. M. 40).

Non est cur hoc doctum non minus quam ponderosum opus comparemus alteri, eiusdem licet generis, quod H. Detzel sub titulo *Christliche Ikonographie,* ibid. 1894-6, 2 voll., vulgavit. Nam liber, a cl. Künstle elaboratus, multo plus est quam praedecessoris secundi voluminis renovata auctaque editio. Evolutio mira, quam ultimis praecipue decenniis tum studia hagiographica cum iconographiae sacrae subsidia habuerunt,

quasi antiquatum et pro hisce diebus non amplius satis scientificum reddiderat librum suo tempore certe pretiosissimum atque utilissimum. Hinc novum omnino curavit A. noster opus.

Inscribitur et revera est: *Iconographia Sanctorum,* ultima voce usitatiore sensu sumpta. Nam alteri volumini, priori quidem in ordine logico, reservantur ea omnia quae de principiis iconographicis, de subsidiis didacticis et de intimius connexis cum revelationibus divinis sunt tradenda. Hic de Apostolis et de Sanctis communibus agitur.

In notis praeliminaribus hagiographicis (1-17) erudite sed generali modo disseritur qui nomine Sancti designentur, de eorum Vita seu Legenda huiusque valore historico et quomodo Sancti temporis decursu effecti sint patroni ecclesiarum, locorum, personarum. Altera vero prologomenorum parte (17-22) sacrarum imaginum late sumptarum origo consideratur, Sanctorum ' attributa ' in genere describuntur et explicantur. Fere totum quod libri reliquum est (23-603) repraesentatis arte figurativa Sanctis, ordine alphabetico dispositis consecratur. Elenchus attributorum quibusdam Sanctis propriorum (605-6), alter vero certarum personalium conditionum cum respectivis protectoribus specialibus (607) finem felicem utilissimo labori imponunt. — Sexcentorum, ut sine calculo loquamur, Sanctorum singulatim historia brevibus sed apte narratur. Sequitur imaginum cuiusque Sancti meliorum atque veriorum descriptio, quae enumeratio saepe est longa, semper bene ordinata. Reproductiones 284 optimae sub quocumque respectu textum non paulo ornant illustrantque. Insuper in eo semper est A. ut indicet, ubi sint inveniendae meliorum imaginum optimae reproductiones. Abundant ceteroquin ubique allegationes bibliographicae, quae viam monstrant studiis magis specialibus.

Agendum remanet de Sanctis, qui vulgari voce Franciscani dicuntur. Horum quasi viginti sunt inserti. Mirari quis posset cur SS. Leonardus a Portu Mauritio et Martyres Gorcomienses locum non obtinuerint, dum de S. Fina, cuius cultus utique est localis, mentio fiat. Magna habetur recte in discussionibus varietas. S. Francisco e. gr. paginae 237-54 consecrantur, S. Antonio Patavino pp. 72-89, S. Bonaventurae pp. 139-41, S. Clarae pp. 163-5, S. Elisabethae Hungariae pp. 198-207, S. Iacobo de Marchia pauca in p. 225. Hinc patet rationem esse habitam et antiquitatis et intensionis sive extensionis cultus singulorum Sanctorum. Praeter iam dictos commemorantur SS. Accursius et Socii in Marochio martyrizati (24), Bernardinus Sen. (131-2), Carolus Borr. (366-7), Catharina de Bononia (375), Didacus (180), Felix a Cantalicio (226), Ferdinandus rex (227-8), Fidelis a Sigmaringa (228-9), Iohanna Valesia (331), Iohannes a Capistrano (340), Isabella regina (357), Ivo (364), Ludovicus episcopus (412-5) et rex Franciae (415-7) Margarita de Cortona (425), Paschalis Baylon (486), Rochus (514-6), Rosa de Viterbio (518).

Quae de S. Patre nostro traduntur, in doctam excreverunt dissertationem. Prius dantur paucisque explicantur meliores saec. XIII-XV imagines, ubi S. Fundator solus apparet (238-40). Deinde plus minusve

chronologice cycli repraesentationum enumerantur (240-4). Tunc A. imagines ita resumit (245-52), ut cuiusque facti, in vita narrati et arte figurati, repraesentationes simul ponantur et biographia quasi lineis et coloribus componatur. In fine (252-4) breviter veniunt tales imagines, ubi Franciscus simul cum aliis Sanctis est pictus. Recte observatur, cyclos ordinarie e legendis Thomae Cel. et S. Bonaventurae desumpsisse subiecta. — Idem fere schema, licet inverso ordine, pro S. Antonio fuit adhibitum. Sed haec discussio protrahitur ad imagines etiam modernas (79-81), ut explicetur Pueri Iesu praesentia inter brachia vel ante oculos Thaumaturgi Paduani. — Praeter libros meliores, sed etiam cariores et rariores, iam allegatos hic mentionem meretur P. Schlager, O. F. M., *Der hl. Antonius v. Padua in Kunst und Legende,* M. Gladbach 1923, ut omittamus eiusdem prototypon in lingua lusitanica a Petro Sinzig, O. F. M., compositum; cf. *Franz. Studien,* X, 1923, 355s. — S. Elisabethae Hung. cycli primo veniunt (199-202), deinde imagines solius Sanctae (202-7), prius sine, postea cum attributis propriis. — Sic patet materiam abundare nostros Sanctos arte figuratos cognoscere volentibus.

Propter magnum momentum huius operis et influxum quem non minorem exercebit inter artifices, admonere liceat Bonaventurae imaginem, pictam a B. Angelico in capella Nicolai V Vaticana et hic p. 140 reproductam, non Doctorem Seraphicum sed cardinalem Bonaventuram Baduarium, O. E. S. A., repraesentare, cuius Ordinis vestitur habitu et cingulo de corio; v. *Franz. Studien,* III, 1916, 186-8; cf. AFH XIV, 350. Vita a L. Lemmens elaborata (cf. AFH III, 344ss.), ubi eadem in frontispicio datur imago, non excusat nostrum A., quia illam cognoscere non videtur. — Perpulchra S. Clarae imago, in muro quodam Portiunculae depicta et hic p. 163 reproducta, communiter Tiberio d'Assisi ascribitur. — Reproductio p. 494 data potius, ut patet, S. Dominicum quam S. Antonium repraesentat. — Sed nimis est ingrata venatio imperfectionum in opere cuius unaquaeque pagina legentibus utile miscuit dulci et laudem proclamat auctoris editorisque.

P. Donatus van Adrichem, O. F. M.

Teetaert, Amédée, Ord. Cap., Doct. en théol. — *La Confession aux laïques dans l'Eglise latine depuis le VIIIe jusqu'au XIVe siècle. Etude de théologie positive.* — Bruges, Ch. Beyaert; Paris, J. Gabalda, 1926. — In-8°, XXVIII, 508 pp. — (Fr. 50). — *(Universitas cath. Lovaniensis. Dissertationes ad gradum magistri in Facultate theol. consequendum conscriptae. Series II, tomus 17).*

Non nimis perhiberet aliquis dicendo post multa iam aliorum scripta tandem de confessione laico facienda prodiisse opus definitivum, de quo in periodico nostro saltem quaedam in medium videntur praeferenda ad Scholam Franciscanam pertinentia. Immo et S. P. N. Franciscus hoc subiectum, medio aevo non parvi momenti, in Regulis suis (*Opuscula,* 49 sq., 69 sq.) tetigit. Sed haec ad praxin potius pertinent, dum P. Amadeus doctrinam theologorum hac de re respicit. Huius doctrinae evolutio generatim sequitur evolutionem doctrinae de sacramento Poenitentiae.

Praemisso capitulo de disciplina poenitentiali in Ecclesia primitiva (1-13), librum suum auctor in quinque partes divisit. In prima periodum carolinam considerat (14-37), in qua, 1° sub influxu monasteriorum eorumque capitulorum culparum et 2° diminuto poenitentiae publicae ardore auctoque momento confessionis, prima vestigia confessionis laicis factae inveniuntur. In secunda parte (38-84) theologi anterioris scholasticae tractantur. Peccata etiam gravia hoc tempore (saec. XI), deficiente sacerdote, laicis rei confitebantur. Propter *erubescentiam* confessioni annexam et quandoque gravem poenam constituentem, remissionem peccatorum iam merentem, hanc non solum absolutioni sed, in casu necessitatis, etiam confessioni laico factae adscribebant. Maximi confessio aestimabatur ut *signum contritionis*, quod et in confessione laico facta obtinebat. Hoc praecipue tertia periodo, a S. Anselmo usque ad Conc. Lateranense IV, inculcatur (85-255). Quarta periodo, a Conc. Lateranensi usque ad S. Thomam (256-382) confessioni laico factae iam quamdam sacramentalitatem adiudicabant et plures, non excluso ipso Doctore Angelico, in casu deficientis sacerdotis talem confessionem ut necessariam exigebant, sub influxu utique hylomorphismi in doctrinam sacramentariam introducti. Alii tamen contradicebant, eo quod talis confessio nunquam sacramentum esset et in casu necessitatis votum sufficeret sacramenti. Sic doctrina de confessione apud laicum sequitur illam de poenitentiae sacramento. Sensim sine sensu absolutio pars sacramenti potior aestimabatur quam ipsa confessio peccatorum. Quod in quinta parte libri (383-476) lucide exponitur. B. Ioannes Duns Scotus, tandem ponendo totam essentiam sacramenti in absolutione sacerdotis, interitum confessionis apud laicos praeparavit, immo talem superfluam, quandoque et nocivam declaravit. Alii adhuc resistebant, donec theologia scotistica hoc in campo victoriam plene reportavit et discussio de confessione apud laicos cessavit.

Quoad Fratres Minores auctor fusius tractat de Alexandro Halensi (295-300), qui necessitatem confessionis laicis faciendae non admittens, docet tamen utile esse aliquando confiteri non sacerdoti (*Summa Theol.* IV, qu. 19, m. 1, art. 1; cf. *Etudes Fr.* 37, 1925, 337-54). Secundum S. Bonaventuram (300-5) talis confessio nunquam est necessaria, sed sufficit *voluntas* confitendi, in casu deficientis sacerdotis, et ut « voluntas illa exterius appareat, dat magister [Lombardus] consilium, quod confiteatur proprio socio » (*Opera,* IV, 451; cf. VIII, 384). Observamus tamen S. Bonaventuram pro modo suo non tam categorice negasse characterem sacramentalem confessionis laico factae, sed tantum censuisse: « probabilius est dicere, quod non sit sacramentum ecclesiae, cum deficiat ibi formale, scil. potestas clavium » (IV, 463). Distinguit etiam inter « sacramentum reconcilians Deo » et « sacramentum ecclesiae » (IV, 580 sqq.); itaque confessio laico facta esset sacramentum sensu latiore (316 sq.). Plura commentaria anonyma repetunt doctrinam Seraphici Doctoris (cf. 417 sq.). Richardus de Mediavilla, quem auctor laudat « l'interprète le plus autorisé des doctrines franciscaines de cette époque » (419), docet peccatorem nunquam esse obligatum ad confitendum laicis:

« cum non sit praeceptum confiteri nisi sacerdoti ». Hoc in puncto S. Thomam relinquit, sed non audet reicere utilitatem talis confessionis (419-22). Gulielmus de Guarra iam negat valorem confessionis apud laicos institutae (422-4). Alexander de Alexandria sequitur Seraphicum (425 sq.). Scotus tandem concedens, quod « talis confessio potest esse materia verecundiae » et eatenus utilis, iudicat tamen « forte utilius » non accusare se laico, si posset aequalem quis habere verecundiam apud se recogitando eadem peccata (429). Sed ita confitentes « simplicitas excusat » et « humilitas eorum est meritoria » (430). Deficiente sacerdote, peccator « confiteatur Deo cum proposito confitendi homini opportunitate oblata » (431).

Inter decretistas auctor mentionem facit Fr. Argerici, O. F. M., (433 sq.) qui docet licitum esse casu necessitatis confiteri laico. *Summa* eius abbreviata Decreti habetur in Cod. *Borghes. 20,* in quo dicitur composita « *per fratrem Rndum Argerii ordinis fratrum minorum* ». P. Amadeus nullam notitiam de hoc fratre habere potuit, sed opinamur hic agi de Fr. Raymundo Augerii, qui scripsit etiam *Commentaria in Politica Aristotelis* (cf. Wadding, *Script. O. Min.* Romae 1906, 197; Sbaralea, *Suppl.* Romae 1806, 626). Monaldus (cf. AFH I, 231) in sua *Summa Confessorum,* cuius varia MSS. auctor inspexit, docet licere alicui confiteri laico, exceptis acatholicis (451 sq.). Sanctus quoque Gualterus Brugensis docet meritorie laico confessionem fieri, etiamsi adsit sacerdos, sed tunc solummodo « pro consilio humano vel aliqua consolatione spirituali » (453; AFH XVI, 34 ss). Ioannes Guallensis (cf. AFH XIX, 485) admittit necessitatem confessionis coram laico quae remissionem obtinere facit « ex desiderio sacerdotis ». Nititur praesertim tractatu Pseudo-Augustini, *De vera et falsa poenitentia,* qui tantum hac in quaestione influxum habuit (454 sq.). Durandus de Campania confessionem talem meritoriam salutaremque habet humilitatis et erubescentiae causa (455 sq.). Petrus Quesvel (cf. AFH II, 631), permittit laicis audire confessiones « ad ostendendum signa penitentie confitentis » (457, nota 1).

Patet igitur momentum huius eruditi valde et pulchri operis pro re etiam franciscana. Laudandus insuper auctoris zelus in perscrutando codices manuscriptos necnon in, etiam novissimis, scriptis adhibitis. Adsunt laudabiliter varii indices.

Quamquam repetita non semper placent, generatim stylus subiecto aptissimus necnon methodus evolutionem doctrinae proponens non minus quam thesis ipsa hunc librum maxime commendant.

P. Willibrordus Lampen, O. F. M.

MISCELLANEA

Saint François et les privilèges, surtout celui de la pauvreté concédé à Ste. Claire par Innocent III. — Quelques historiens soutiennent l'authenticité du fameux *privilegium paupertatis*, tandis que d'autres la nient. Il est un peu paradoxal que Mr. P. Sabatier soit le principal de ces défenseurs, alors qu'il affirme que S. François « avait horreur de tous les privilèges (1) ». Et le privilège accordé par Innocent III mettrait en désaccord S. François et Ste. Claire, déjà avant le 16 juillet 1216, date de la mort du pape qui concéda le privilège en question! — Peut-être, que ces notes touchant la conception de François sur la pauvreté et sur la notion juridico-historique du privilège pourront aider à s'entendre.

Considérer la pauvreté comme le but et tout l'idéal de François est contraire à l'histoire; le saint lui-même y contredit. — Une nuit, François vit en songe sa demeure tapissée d'armes signées de la Croix. Cela lui parut un présage et il partit à la conquête de la gloire (2). En route une nouvelle vision l'arrêta net. « Qui pourrait te faire plus de bien, le serviteur ou le Seigneur »? lui demanda-t-on. « Le Seigneur » répliqua François. « Alors, pourquoi rechercher un serviteur au lieu du Seigneur »? François s'écria: « Seigneur! que veus-tu que je fasse? (3) ». — François nous donne ici la clef de son état d'âme et de son esprit, qui ne rêva jusque là que de gloire et de chevalerie. Que fera notre chevalier? Comment cherchera-t-il désormais son Seigneur?

Personne mieux que François, lui-même, nous livrera sa pensée. « *Regula et vita istorum fratrum haec est, scilicet vivere in obedientia, in castitate et sine proprio et Domini nostri Iesu Christi d o c t r i n a m et v e s t i g i a s e q u i...* », impose sa première Règle (4). La seconde le répète en termes plus concis: « *Regula et vita... haec est, scilicet Domini nostri Iesu Christi sanctum Evangelium observare, vivendo in obedientia, sine proprio et in castitate* (5) ».

Marcher sur les traces du S e i g n e u r Jésus et selon sa doctrine; d'après son exemple combattre la triple concupiscence, ou revivre l'Evangile, l'épopée du Calvaire, où le Christ abat et terrasse par sa mort la triple concupiscence, est donc sa vie, *tout son idéal.* Après son dépouillement complet au palais épiscopal d'Assise, François, signé de la Croix du Christ (6), n'eut d'autre pensée que de suivre son P è r e et de faire

(1) *Le Privilège de la pauvreté,* dans *Revue d'hist. franc.* I, 7. — L'historien donne une précieuse étude avec laquelle ces notes ne se rencontreront pas toujours complètement. (2) I Cel. 5. (3) II Cel. 6.

(4) Chap. I; *Opuscula S. P. Francisci,* Quaracchi 1904, 25.

(5) L. c. 63. (6) I Cel. 14, 15.

aimer son Seigneur, qui avait reconquis et reconcilié toutes les créatures avec Dieu son Père (1). Dans la création François ne connaissait donc plus que des frères et des sœurs, qui lui rappelaient les bontés et l'amour de Dieu et qui l'invitaient à servir le Seigneur. La pauvreté, tout compte fait, ne fut pas exceptionnellement préférée *pour elle-même;* notre chevalier avait pour elle plus de dévotion parce qu'elle fut la *dame* de son Seigneur et parce qu'elle fut toujours, depuis la crèche (2) jusqu'au Calvaire, la compagne inséparable de Jésus. Il la suit donc, sans cesse, pour marcher mieux et de plus près sur les traces du Seigneur Jésus: « *nihil aliud pro nomine Domini nostri Iesu Christi in perpetuum sub caelo habere velitis* (3) ». Ainsi, la *vie* de Jésus est donc l'original de celle du Saint, qui est un imitateur et le héraut de son Roi-pauvre; mais, chevalier dévoué, il s'honore de porter le blason du Seigneur.

Admiré, soutenu même par l'évêque d'Assise, François pouvait suivre dans son diocèse les élans de sa charité qui ne tarda pas à lui attirer sept disciples. Il se décida alors à conquérir le monde à son Seigneur: Bernard et Gilles partirent pour Compostelle, François avec un compagnon tint la direction opposée et les quatre derniers Frères prirent les deux autres directions (4). De sorte qu'ils se divisèrent les quatre parties du monde en forme de Croix.

Mais le Saint supplia presqu'aussitôt le Seigneur de ramener ses fils à Assise. — Réunis, quatre nouveaux frères portèrent leur nombre à douze (5). Alors le Fondateur composa sa Règle et désira vivement d'en obtenir l'approbation d'Innocent III (6). — Il est superflu de recourir à des hypothèses ou de prouver ici, qu'en dehors du diocèse d'Assise ces nouveaux missionnaires évangéliques se seront heurtés à des lois ecclésiastiques particulières et à des autorités diocésaines, qui pouvaient ou devaient demander aux inconnus, quelle était leur situation canonique. François, qui se montrait si obséquieux aux évêques (7), dut s'en apercevoir. Vraisemblablement a-t-on même ici un des motifs pour lesquels il composa sa Règle et tenait à la faire approuver canoniquement par le Vicaire de son Seigneur, dès 1209.

Quand Ste. Claire se convertit à l'idéal évangélique de François, le problème dut se poser encore plus délicatement et avec de plus larges conséquences. Il suffit de rappeler la fuite de Claire et de sa sœur Agnès,

---

(1) « Deprecor... vos fratres... ut omnem reverentiam... exhibeatis SS. Corpori et Sanguini Domini nostri Iesu Christi, in *Quo* quae in caelis et quae in terris sunt, pacificata sunt et reconciliata omnipotenti Deo »; *Opuscula,* 101. — Arn. Fortini donne dans *Nova Vita di san Francesco d' Assisi,* Milano 1926, un intéressant chapitre sur l'orgueil et la cupidité de ses contemporains d'Assise, 119-32. (2) Cf. I Cel. 84; II Cel. 55, 83.

(3) *Regula II,* c. 6, *Opuscula,* 68s.

(4) I Cel. 29, 30; S. Bonaventura, *Leg. S. Franc.* c. III § 7. — Le Saint se dirigea vers le sud.

(5) L. c. 31. (6) L. c. 32. (7) L. c. 75.

les scènes de famille, la vente de l'héritage de Claire etc. ([1]). Les intéressés, ou ceux qui se croyaient lésés, pouvaient recourir aux autorités ecclésiastiques et même civiles... Puis, il est évident que François n'eut pas un instant l'idée de confier à Ste. Claire la mission, qu'il assuma lui et ses compagnons: d'aller évangéliser. Il enferma de suite la Sainte chez les Bénédictines de San Paolo, de Sant'Angelo di Panso et puis enfin à San Damiano ([2]). Aussi Jacques de Vitry relève-t-il déjà les différences entre les Sœurs, qui vivent de leur travail dans des hospices près des villes, tandis que les Frères parcourent le monde, se réunissant une fois l'an, etc. ([3]). — Sans hésitation ni tâtonnement François adapta la vie de Claire à quelque chose que l'on pourrait rapprocher de la « stabilité » dans les monastères. — Instinctivement on doit se demander: sous quelle juridiction? selon quelles lois? de quel droit imposait-il des obligations à ces vierges qu'aucune loi ecclésiastique ne lui aurait d'ailleurs permis d'envoyer prêcher par le monde comme ses fils? Bref il est temps de traîter des privilèges, dont usait le Saint.

En effet, alors, comme aujourd'hui, le privilège ne fut qu'une *lex specialis favorabilis* ([4]), qui était *a)* incorporée dans le *Corpus iuris* ou donnée par décret spécial ou par rescrit; *b) contra* ou *praeter ius; c)* personnelle, réelle ou mixte; *d)* gratuite, onéreuse ou méritée; *e)* concédée *motu proprio* ou sur demande; *f)* écrite ou de vive voix; *g)* enfin, pour le for interne ou pour l'externe ([5]). Il y a donc là autant de formes diverses de véritables privilèges.

Mr. P. Sabatier avait très bien entrevu qu'il est plus utile d'étudier le privilège dans ce qu'il était avant Ste. Claire. En effet, il faut absolument le remettre dans son milieu historique et juridique. G. Schreiber, qui étudia l'évolution des rapports entre la Curie romaine et les monastères au XIIe siècle, remarque que les privilèges des Mendiants charrient tout un matériel ou héritage de l'époque préfranciscaine ([6]). Ce n'est donc que la comparaison entre les deux stades qui permettra de saisir l'innovation ou l'originalité du document de Ste. Claire. — La valeur réelle des bulles consistoriales n'est pas celle que nous leur accorderons, avec nos idées modernes, mais celle que le législateur leur conféra juridiquement au début du XIIIe siècle.

A l'origine les privilèges pontificaux du genre sont essentiellement des armes de protection contre les rois, les autres seigneurs terriers et même contre les évêques ([7]). D'autres éléments juridiques s'y ajoutent

---

([1]) *Processus Canoniz. S. Clarae,* AFH XIII, 427s. ([2]) L. c.

([3]) Voir sa lettre, citée AFH XIX, 538.

([4]) A. Vermeersch, S. I., *De religiosis institutis et personis tractatus canonico-moralis,* Brugis 1902, I, 204. — Il est évident que cette division des privilèges pontificaux s'adapte avec les modifications nécessaires à ceux des empereurs, des évêques, des supérieurs généraux, etc. ([5]) L. c.

([6]) *Kurie und Kloster im 12 Jahrhundert,* Stuttgart 1910, II, 377.

([7]) En 1902, le P. Vermeersch écrivit: « Haec dicimus bona venia Praesulum qui religiosis utilissimi adfuere amici et patroni. Sed sermo scriptorum alte-

sans cesse et s'y condensent peu à peu dans de brèves formules stéréotypées, dont les canonistes-historiens poursuivent l'évolution et l'accroissement ([1]). Le document ou privilège demandé par Ste. Claire n'a nullement perdu ces caractères; il les révèle autant que ses ainés; puisque comme eux, il naquit avec son héritage juridico-historique.

Je crois, comme d'ailleurs on en conviendra assez facilement, que la différence capitale entre le privilège de Ste. Claire et ses ainés consiste, en ce que là où l'on trouve dans ces documents juridiques l'énumération des titres ([2]) des biens du monastère, on introduisit en place et lieu le *titulum paupertatis*. C'est justement cette particularité qui valut au document le nom de *Privilegium paupertatis*. — La « Légende » de Ste. Claire l'insinuait déjà clairement: « *Volens enim religionem suam intitulari titulo paupertatis a bonae memoriae Innocentio III paupertatis Privilegium postulavit* ([3]) ». Ce privilège fut un triomphe de la pauvreté, sans doute, mais qui fit presque complétement oublier les autres caractères juridiques du document solennel; car il approuve aussi, non moins solennellement, la *vitam regularem* à Claire et aux *filiabus professis*, il exempte les protégées et leur église, menace des vengeances du pape et du Christ les ecclésiastiques et séculiers, qui enfreindraient témérairement et avec pertinacité l'acte « *confirmationis et constitutionis* » etc. ([4]).

Les défenseurs de l'authenticité du *Privilegium paupertatis* auraient dû, les tous derniers, prêter « une horreur de tous les privilèges » à François, faut-il répéter. Car, c'est bien Claire qui dit de son Fonda-

---

rius aetatis videbatur memorandus. Scimus quod ob quietem monasteriorum et Episcoporum tyrannidem has exemptiones plerumque RR. Pontifices indulserunt ». Ita, v. gr., Richardus Archiepiscopus Cantuar. in epistola ad Alexandrum III in qua deplorat abusus exemptionum (P. L. CC, 1456); l. c. 214.

([1]) Schreiber, l. c. II, 376.

([2]) L'Eglise ne pouvant permettre que ses ministres se livrassent à des occupations incompatibles avec leur état et leurs devoirs ecclésiastiques exigea qu'ils eussent de quoi mener une vie honnête. C'était leur *titulus*. Aussi le IIIe concile de Latran (1197) fit-t-il l'imposition suivante aux évêques qui ordonnaient des prêtres ou des diacres privés d'un titre adéquat: « Episcopus si aliquem sine certo TITULO, *de quo necessaria vitae percipiat*, in Diaconum vel Presbyterum ordinaverit, tamdiu ei subministet, donec in aliqua ei convenientia stipendia militiae clericalis assignet: nisi forte talis qui ordinatur, extiterit, qui de sua vel paterna haereditate subsidium vitae possit habere » Cap. V. (*Coll. regia Concil.* t. XXVII, Parisiis 1644, 441) Les monastères, personnes morales et juridiques, devaient aussi posséder de quoi subsister: *Titulus:* Bona, facultates, quae quovis titulo alicui competunt, écrit Du Cange. Au mot *Tituli conventus*, il donne aussi d'après d'Andelaus, p. 175 « Cum omnibus rebus eorum, cum civitatibus, agris, reditibus vel cunctis Titulis, et omni corpore facultatis ». — C'est avant tout cela que la bulle consistoriale met à l'abri sous la protection de *S. Pierre*. Schreiber, I, 6.

([3]) *Legenda S. Clarae*, XIV, éd. Pennacchi, p. 22.

([4]) *Rev. d'hist. franc.* l. c. 19s. — Mr. Sabatier exagère un peu, croyons-nous, la valeur *réelle* des grandes bulles, dites consistoriales, l. c. 6s.

teur: « *Attendens autem beatus Pater, quod nullam paupertatem, laborem, tribulationem, vilitatem et contemptum saeculi timeremus, immo pro magnis deliciis haberemus, pietate motus scripsit nobis formam vivendi in hunc modum* (1) ». — Que le lecteur juge par lui-même, si François n'octroya pas personnellement aux servantes du Roi Suprême un privilège par cette *Forma vitae:*

« *Quia divina inspiratione fecistis vos filias et ancillas altissimi summi Regis, Patris caelestis, et Spiritui Sancto vos desponsastis, eligendo vivere secundum perfectionem sancti Evangelii, volo et promitto per me et fratres meos semper habere de vobis tanquam de ipsis curam diligentem et sollicitudinem specialem* (2) ».

Déjà ces services, que François s'oblige de fournir, confirment fortement le privilège d'exemption; puisque le Saint *peut* promettre de remplacer l'autorité compétente.

Si à l'égard de sainte Claire François fut généreux de privilèges, il ne craint pas d'en exiger un personnel pour lui-même. Son Testament et plus spécialement le célèbre paragraphe, qui défend de demander certains privilèges, nous l'apprend. De fait, après avoir ajouté que pour sa part il veut « fermement » obéir au Général et être le captif de son gardien, il finit le fameux paragraphe par un ordre en sa faveur: « *Et quamvis sim simplex et infirmus, volo semper habere clericum qui mihi faciat Officium, sicut in regula continetur* » (3). C'est bien, une faveur, un privilège qu'il se donne ici, en donnant la loi spéciale, qui oblige un clerc de rester à sa disposition pour lui réciter l'Office divin. Le Poverello ne s'effraya donc pas de *tous* les privilèges, mais il distingue. Aussi cherchons-nous en vain la preuve qui permit, à Mr. P. Sabatier de porter le jugement: « il avait une horreur de tous les privilèges », et nous ne nous étonnons pas moins, que Mr. M. Beaufreton écrivit: « Quant à l'octroi des privilèges d'exemption, il faut bien reconnaître que c'était là chose absolument étrangère à la primitive pensée franciscaine » (4).

Que ces éminents historiens permettent la question suivante: Le Saint Fondateur, qui avait obtenu l'approbation de sa manière de vivre et l'autorisation de prêcher de l'évêque d'Assise — les faits l'établissent, sans quoi l'évêque Guy eût dû lui interdire la prédication (5) — qu'alla-t-il encore demander à Innocent III? N'était-il pas en règle avec son évêque? N'avait-il pas l'habitude de se présenter partout à l'évêque du lieu (6)? Ne se soumettait-il pas volontiers au dernier des prêtres dans leurs paroisses (7)? Qu'alla donc faire François, à Rome, à l'insu de Guy, qui fut tout étonné de l'y trouver et qui craignit même que le

(1) *Opuscula,* 170.

(2) *Opusc.* 75. Nous avons donné en entier cet « opuscule » où le Saint s'oblige à prendre soin de Claire. Cf. P. L. Oliger, AFH V, 185s.

(3) *Opuscula,* 80.

(4) *Sainte Claire d'Assise,* Paris 1916, 58.

(5) Voir p. 183 et 187. (6) I Cel. 75. (7) *Opuscula,* 78.

Saint eût l'intention de quitter sa patrie et son diocèse? « *Venit Romam... desiderans nimium a domino Papa Innocentio III quae scripserat confirmari* (1) ». Peut-on être plus explicite sur son but.

On qualifiera comme l'on voudra la requête de François. Juridiquement, présentant à Innocent III sa Règle pour obtenir une approbation, une confirmation (2): il demanda un privilège. Demander une autorisation de vivre avec ses compagnons selon l'Evangile, compris d'après sa Règle, puis demander d'exhorter les fidèles du monde entier, comportait bel et bien une loi spéciale favorable, donc privilège donnant le droit de vivre en marge de certaines lois générales de l'Eglise (3). Il suffit, en effet, de rappeler que, le 18 déc. 1208, les Vaudois catholiques durent souscrire, entre tant d'autres articles, ce paragraphe sur la prédication: « *Praedicationem necessariam valde et laudabilem esse credimus, tamen ex auctoritate vel licentia Summi Pontificis vel praelatorum permissione, illam credimus exercendam* (4) »; et qu'un mois plus tard, Innocent III avisait les évêques au sujet de la prédication des Pauvres de Lyon: « *Praecipientes eisdem, ne passim sibi praesumant praedicationis officium arrogare; sed praeterquam Ecclesiarum rectores in fide recta et sana doctrina noverint esse probatos, licentiam eis tribuant exhortandi competentibus horis et locis* (5) ». Ce privilège de la prédication et celui de la confirmation de la Règle furent concédés. Donc François avait demandé et obtenu la substance du privilège ou celle de lois spéciales favorables. — Toutes les autres formalités ultérieures des privilèges ne pouvaient en rien favoriser son but et beaucoup moins encore servir son idéal!

Une fois posé que les faits et le droit s'accordent à prouver que François demanda, et désira personnellement l'octroi des privilèges, accordés par Innocent III en 1209, on écarte la question, si oui ou non le Saint témoigna son « horreur » pour *tous* les privilèges, et l'on pose celle: où tend l'aversion qu'il témoigna?

Plaçons sous les yeux du lecteur le passage du Testament du Poverello qui semble tellement contre les privilèges, qu'il a emporté la conviction de plusieurs historiens: « *Praecipio firmiter per obedientiam fratribus universis, quod, ubicumque sunt, non audeant petere aliquam litteram in curia romana neque pro ecclesia, neque pro alio loco, neque sub specie praedicationis, neque pro persecutione suorum corporum, sed, ubicumque non fuerint recepti, fugiant in aliam terram ad faciendam poenitentiam cum benedictione Dei* (6) ».

Si nous poursuivions d'autre but que celui de rechercher la vérité

(1) I Cel. 32.

(2) L. c.; *Seraphicae legislationis textus originales*, Quaracchi 1897, 35.

(3) Au moyen âge la protection de l'Eglise accordait même aussi une position privilégiée vis-à-vis des autorités civiles.

(4) P. L. CCXV, 1512.

(5) *Bullarium Rom. Pont.*, Augustae Taurinorum 1858, III, 252.

(6) *Opuscula*, 80.

et l'idée centrale de François sur les privilèges, nous pourrions nous réfugier derrière la distance des seize années qui séparent le Testament des privilèges, que le Saint désira et demanda en 1209. Nous n'userions ainsi que d'un élémentaire principe de critique, qui demande que l'on place les faits et les paroles de tout homme dans leur milieu historique et au milieu de leurs circonstances spéciales, afin de ne pas les forcer à dire autre chose que ce qu'ils prouvent réellement. — Sans aucun doute, à première vue, il paraît exister une contradiction entre les actes de François en 1209 et sa prohibition formelle de 1226. La contradiction est plus apparente que réelle et fondamentale.

Nous ne pouvons que répéter: les défenseurs de l'authenticité du *Privilegium paupertatis*, pour ne pas infirmer leur position, avaient, eux surtout, de l'intérêt à rechercher: si la défense du Saint a réellement une portée absolue et générale. Un analyse, à la lumière du but, de la vie et de l'idéal de François, trouverait tous les éléments conformes aux principes et à la pratique du Poverello lui-même. — Mais afin d'éviter même les apparences de subjectivisme, nous préférons de laisser au Saint résoudre les difficultés apparentes.

Deux ouvrages, que plusieurs opposent si volontiers l'un à l'autre, s'unissent et concordent pour nous offrir la solution. Le *Speculum perfectionis* nous donne, au chapitre 50, la théorie de François, tandis que le chapitre 118 du II *Celano* nous fait assister, chez l'évêque d'Imola, à la résolution pratique du problème, par le Saint lui-même. Les plus exigeants critiques trouveront ici leurs appaisements et devront reconnaître que nous sommes admirablement informés sur la pratique et sur la théorie de François sur le sujet des privilèges, qu'il avait demandés en 1209. Du coup, le Poverello nous indique où tend son « horreur », son aversion: Contre ceux qui « voulaient l'empêcher d'obéir à Dieu... et à la Règle approuvée par le pape », et suivre leur égoïsme.

S. François était trop sincèrement et tout entier au service de son Seigneur Jésus pour consentir à se faire le complice, ou de protéger des égoïstes, cachant si volontiers leurs projets derrière de belles apparences et de beaux principes. L'humble Fondateur, dévoué jusqu'au fond de l'âme à l'intérêt spirituel de ses fils, disposé pratiquement à se ranger derrière le dernier des prêtres paroissiaux, tenait d'arracher aux ambitieux l'envie d'entraver la mission et l'autorité confiées par le Christ aux évêques. Ses exemples, comme ses enseignements[1] rentrent donc

[1] « *Dominus dedit mihi et dat tantam fidem in sacerdotibus, qui vivunt secundum formam sanctae romanae Ecclesiae... quia Filium Dei discerno in ipsis, et domini mei sunt. Et propter hoc facio, quia nihil video corporaliter in hoc saeculo de ipso altissimo Filio Dei nisi sanctissimum Corpus et Sanguinem suum, quod ipsi soli recipiunt et ipsi soli aliis administrant* ». (Test. l. c.). Il y a peu de pensées qui retournent sous la plume de François plus souvent que cette dernière. — Il n'est pas hors de propos d'observer que les constitutions modernes de l'Eglise approuvent depuis plusieurs siècles la justesse du coup d'œil psychologique de François, qui ne voulait absolument pas que ses frères fissent du ministère dans un diocèse contre la volonté de l'évêque (*Reg. II*, c. IX). In-

naturellement dans le cadre du vrai but et de la psychologie du Poverello: A tout prix rester fidèle aux enseignements et aux exemples de son Seigneur, tout comme lorsqu'il ne veut d'aucune façon sacrifier sa pauvreté en échange d'une possession quelconque. Toujours et partout, François cherche à s'inspirer aux exemples et à l'enseignement de Jésus, dont l'ennemie est la *triple* concupiscense sous tous ses aspects, selon l'enseignement de son divin Maître et Seigneur.

Les beaux principes du zèle des âmes, de quelques ambitieux, ne trompèrent pas le Fondateur. Il dévoila leur témérité et mit à nu leurs buts intéressés, qu'ils lui cachaient et qu'ils voulaient abriter sous les bulles pontificales. — Si ailleurs on voit le doux Poverello, comme Jésus chassant les vendeurs du Temple, vouloir s'armer d'un fouet pour flageller un faux frère qui voudrait amasser des trésors: «... *omnes fratres teneant eum pro falso fratre, et fure, et latrone, et loculos habente, nisi vere poenituerit* »; avec la même profonde indignation il met sous les yeux des ambitieux leurs arrières-pensées: « *si fueritis separati ab omni avaritia et induxeritis populum ut reddant ecclesiis iura sua* (¹) », vous n'auriez pas besoin de ces privilèges, insinue-t-il avec une pointe d'ironie, à laquelle il ajoute cette autre, qu'ils sont déjà assez privilégiés par le Christ et son Vicaire: « *Ego enim pro me volo hoc privilegium a Domino, ut numquam ab homine aliquod habeam privilegium: nisi omnibus reverentiam facere, et per obedientiam sanctae regulae plus exemplo quam verbo convertere universos* (²) ». -- De toute part, François retourne vers son but central: imiter les exemples du Christ et d'après son enseignement combattre la triple concupiscence.

La piteuse aventure des ambitieux, à l'affût des privilèges, servit donc à François pour dévoiler les indices de trahison aux enseignements et aux exemples du Maître. — Mais de pareils indices d'infidélité ou de duplicité ne se laissent pas découvrir dans la vie de sainte Claire. Bien au contraire, elle fait preuve d'un zèle que le Fondateur ne peut que louer, encourager et soutenir. Elle témoigne d'un enthousiasme constant et inlassable pour imiter le Poverello dans son obéissance, son humilité et sa pauvreté. Si la prétendue « horreur de tous les privilèges » de François s'évanouit, que faut-il penser de la psychologie de la jeune Vierge d'Assise, intrigante déjà dès avant 1216!...

Si humble, si généreusement dévouée au Poverello, Claire âgée d'une vingtaine d'années se serait déjà procurée le *Privilegium paupertatis* d'In-

---

nocent IV d'abord et plus tard Boniface VIII, 18 fév. 1300, (BF IV, 498) précédèrent le Concile de Trente. Et il faut que nous ayons le courage de le reconnaître: si tous les Mendiants se fussent toujours tenus à la prudence de S. François, ils n'auraient probablement pas été entraînés aux brûlantes querelles avec le clergé séculier du XIIIᵉ siècle, et s'ils n'avaient parfois abusé de leurs privilèges, ils n'auraient probablement pas forcé S. Bonaventure et S. Thomas à défendre contre l'épiscopat des positions que la Papauté a rectifiées depuis longtemps en faveur des évêques.

(¹) *Regula I*, c. 8; *Opuscula*, 36.

(²) *Speculum perfect.*, éd. Sabatier, c. 50.

nocent III, malgré et contre l'opposition du Saint, dès avant 1216!... La Sainte, qui appelle François: « *Columna nostra, unica consolatio post Deum* (¹) » et qui dit: « *Ipse et Fratres sui examinaverunt frequenter...* (²) » notre situation, aurait certes été prise d'horreur devant la pensée et le projet de forcer la main à son Père vénéré.

Le renseignement que Claire laissa dans son Testament à ses filles et aux abbesses: « *Ad maiorem cautelam sollicita fui a Domino Papa Innocentio, sub cuius tempore incepimus,... professionem sanctissimae paupertatis, quam et Patri nostro promisimus,* [Paparum] *privilegiis facere corroborari, ne aliquo tempore ab ipsa ullatenus declinemus* (³) », ne pourra pas signifier que François, qui désira si vivement pour lui-même, en 1209, la confirmation papale, la refusa à Claire après 1212. Que l'on n'apporte même pas la prétendue « horreur » des années postérieures (⁴) quand le Poverello reprochera leur duplicité à quelques ambitieux, car ce serait un comble de comparer la Vierge d'Assise à ces derniers.

En effet, Claire nous dit qu'elle ne voit qu'une obligation de plus et non un droit dans son privilège: « *ne aliquo tempore ab ipsa ullatenus declinemus* ». Subtilité, objectera-t-on. Absolument. Mais l'intention, est-elle autre chose qu'une subtilité? Et cependant d'après cette subtilité notre conscience approuvera ou blâmera beaucoup de nos actions. Aussi est-ce cette subtilité là que François disséqua et trouva coupable chez *des* fils, au témoignage du fameux chapitre du *Speculum perfectionis* cité plus haut. Et c'est toujours cette même subtilité que le Poverello demande à ses fils dans le passage cité de son *Testament,* au sujet des privilèges qu'il leur avait obtenus: Remplissez vos devoirs, mais n'exigez pas vos droits. Et pour *elle,* il les invite: « *fugiant in aliam terram ad faciendam poenitentiam* ». — Ce ne sera qu'après avoir fait de François un égoïste, qu'on aura le droit de soutenir qu'il eut le cœur et l'âme trop *peu* subtiles pour ne corriger chez ses fils que leur égoïsme, tout en conservant intact leur respect dû à son Seigneur, à son Vicaire et à toute autorité émanant du Christ par son représentant. Non, ce ne fut pas à l'école de François que Ste. Claire eût pu apprendre le contraire, dès avant 1216. — Comme le Saint n'eut aucune « horreur » à se procurer le privilège de *sa* Règle, dès 1209, ainsi, seul un document positif pourrait nous convaincre qu'il fut assez égoïste de le refuser à sa fille.

A l'époque de la fondation des Clarisses, la protection du cardinal Jean de Saint-Paul facilitait les pratiques de l'Ordre auprès de la curie

---

(¹) *Testament.* dans *Seraph. legisl.* 276. (²) L. c. 275. (³) L. c. 277.

(⁴) A partir de 1219-20, le milieu historique explique que des Frères Mineurs se laissèrent entraîner à désirer, comme les Dominicains, la protection de leur prédication, de leurs fondations et de se faire mettre à l'abri des vexations (*Analecta Ord. Fratr. Praed.* Rome 1897, III, 308s. n. 68, 71, 72-74, 77-82). Ces trois buts sont exactement ceux que le *Testament* du Saint défend à ses fils. Depuis cette époque on s'explique mieux, chez François, une réserve qui sous le pontificat d'Innocent III ne se comprend pas, pour ne pas dire qu'elle serait un anachronisme.

romaine pour cet acte. Et puis, qu'on se rappelle le témoignage de Vitry, qui arriva à la curie le lendemain de la mort d'Innocent III: les sœurs « *Valde autem dolent et turbantur, quia a clericis... plusquam vellent honorantur* (1) ». A cela, il faut ajouter l'autre remarque de Vitry: « *A Domino Papa et cardinalibus in magna reverentia habentur... Homines... semel in anno... conveniunt... et cum consilio bonorum virorum faciunt et promulgant institutiones sanctas a Domino Papa confirmatas* (2) ». Ces Chapitres auront-ils exclu de régler la fondation des Clarisses? Aura-t-on caché au Pape les ordinations qu'avec les conseils des prud'hommes on y promulga? Bien que les affirmations d'aucuns prétendraient cet exclusivisme, le Testament de Claire le contredit; le *Privilegium paupertatis* prouve qu'Innocent III s'occupa des Clarisses; Vitry indique comment le Pape était informé sur le mouvement franciscain, et le procès de canonisation de Ste. Claire met la question (3) à l'abri d'une critique longtemps insuffisamment informée. Enfin jusqu'ici pas le moindre indice historique insinue que François se désintéressa aux Chapitres de l'œuvre naissante de Claire.

On peut conclure que François désira et se sentit obligé de demander à Innocent III l'autorisation de vivre son idéal évangélique d'après sa règle; en d'autres termes: il se procura un vrai privilège dès 1209. Quand à peine trois ans plus tard, il créa l'Ordre de Ste. Claire, le Poverello se plaça une seconde fois devant le même problème. Aucun historien critique ne réussira à prouver, qu'avec sa psychologie le Fondateur fut capable de refuser à ses Sœurs ce qu'il se procura à soi-même et à ses Frères et qu'il s'intéressa égoïstement des plus forts pour abandonner les plus faibles.

La Légende et le procès de canonisation nous assurent que Ste. Claire: « *triennio post suam conversionem nomen et officium abbatissae declinans* », François la força de tout accepter (4). Déjà dès le 18 octobre 1215, donc un mois avant l'ouverture (10 nov.) du IV concile de Latran, Innocent III prit « le Prieur de Prouille, les Frères, les moniales, *locum in quo divino estis obsequio mancipati* et les possessions actuelles et futures » sous la protection de S. Pierre (5); mais d'après Jourdain de Saxe, premier biographe de S. Dominique, il lui conseilla aussi de se placer sous une des anciennes *règles* approuvées par l'Eglise (6). — Le pape ayant déjà convoqué le concile dès le 19 avril 1213 et en même temps esquissé le programme de ses travaux, le cardinal bénédictin, Jean de Saint-Paul, protecteur de François, pouvait songer, dès lors, à mettre la situation de Ste. Claire en accord avec la décision qui se préparait.

(1) Voir sa lettre citée AFH XIX, 538. (2) L. c.
(3) AFH XIII, p. 454, § 14; 459, § 32.
(4) *Leg. S. Clarae*, n. 12; *Processus*, AFH XIII, 427.
(5) *Bull. O. P.* I, 1.
(6) *B. Iordanis de Saxonia... Opera*, ed. Fr. J.-J. Berthier, O. P., Friburgi Helv. 1891, 14.

Le fait, que durant la troisième année (à calculer du jour des Rameaux 18 mars 1212) Claire accepta la charge d'abbesse, prouve, croyons-nous, que le Cardinal s'accorda, avant sa mort ([1]), avec François pour assurer l'exécution de l'idéal évangélique par les sœurs, sous le patronage de S. Benoît, entre les dimanches des Rameaux: 23 mars 1214 et 12 avril 1215. L'adresse de la bulle *Sicut manifestum:* « *Innocentius episc. serv. serv. Dei. Dilectis in Christo filiabus Clarae et aliis ancillis ecclesiae* ([2]) *Sancti Damiani Assinatensis tam praesentibus quam futuris regularem vitam professis...* ([3])», semble ne pouvoir se rapporter qu'à cette époque antérieure au concile.

En effet, si Innocent III, éminent juriste et si attaché à la régularité de sa chancellerie bien organisée ([4]), avait publié la bulle après la promulgation du XIII canon (30 nov. 1215), Honorius III et Grégoire IX n'auraient pas hésité à la confirmer telle qu'elle fut donnée ([5]). Seul Innocent III, qui osait concevoir en grand et consacrer son énergie et son génie à ses vues et à ses projets, aurait pu trouver la voie juridique pour concilier la réalisation de l'idéal évangélique-franciscain avec le canon de son Concile. Ses successeurs, par contre, tâtonnèrent ([6]), et ce ne fut qu'après le concile de Lyon, de 1245, que les Domini-

---

([1]) Après le 21 avril 1214 et avant le Concile. AFH XIX, 285.

([2]) Cf. Fortini, l. c. 163; supra 160. ([3]) AFH X, 275.

([4]) Giry, *Manuel de diplomatique,* Paris 1894, 683.

([5]) Ni l'adresse ni la bulle de Grégoire IX ne sont conformes à celle d'Innoc. III; *Seraph. legisl.* 97; AFH I, 415; *Rev. d'hist. franc.* I, 32. — Déjà sous Innocent III les Prémontrés obtinrent une bulle (que dès le début de son pontificat Honorius III aurait confirmée) pour supprimer lentement leurs monastères de sœurs. Hugo, *Sacrae antiquitatis monumenta,* Stivagii 1725, 97. C'est dire qu'on sollicitait le S. Siège alors même en sens opposé.

([6]) On envisage parfois trop en eux-mêmes certains problèmes, qu'il ne faudrait étudier qu'en dépendence d'autres plus généraux. Les conclusions de ces études y gagneraient. C'est ainsi que des facteurs et des principes identiques dominèrent chez les Cisterciens, chez les Dominicains, comme chez les Franciscains, les rapports de ces Ordres avec leurs religieuses respectives. Il est évident, que proportions gardées, ces questions entraînaient des conséquences corrélatives pour beaucoup d'autres problèmes parfois très importants et connexes. On peut fort bien suivre les phases parallèles de l'organisation des sœurs Dominicaines et Franciscaines.

Avant le Concile de Latran (11-30 nov. 1215), S. Dominique avait donné à ses religieuses de Prouille des *Statuts,* qui furent tout au moins implicitement approuvés par Innocent III le 8 octobre 1215. (*Bull. O. P.* I, 183). Mais le XIIIe canon du Concile obligea, le 30 novembre suivant, toutes les nouvelles fondations de militer sous une règle déjà anciennement approuvée. En conséquence, on prit celle de S. Augustin avec les Statuts, faits par S. Dominique et divers cardinaux, entr'autres Hugolin, pour les religieuses de Saint-Sixte à Rome, mais qui furent aussi imposés à Prouille.

La même chose survint à Ste. Claire. S. François lui donna la *Formula vitae* de sa règle: mais, ici aussi le même XIII canon s'imposa. Ce qui

caines de Prouille et Ste. Claire trouveront Innocent IV disposé à régler leur situation d'après le plan de leurs saints Fondateurs. La question de Claire et de François ne fut donc pas, somme toute, purement personnelle. Et ceci n'offre, peut-être, pas le moindre argument en faveur du Privilège de la pauvreté, octroyé par Innocent III avant le concile. **P. André Callebaut,** O. F. M.

Saint François lévite. — Le bollandiste Ch. Suyskens critiqua et rejeta non sans raison l'opinion de Wadding, qui prétendait fixer en 1209 la date du diaconat de S. François. « *De diaconatu illius*, écrivit-il judicieusement, *consentiunt omnes biographi, apud nullum tamen eorum tempus quo ei collatus sit reperio* (1) » et le jugement du savant hagiographe est encore marqué au coin du bon sens, lorsqu'il conclut:

Hisce omnibus mature perpensis, existimo, S. Francisci diaconatus initium non melius statui posse, quam anno aliquo intermedio inter 1209, quo prima Regula ab Innocentio III probata fuit, annumque, quo Hugolinus Ordinis protectionem primo suscepit mox ab obitu Cardinalis de S. Paulo (2), *quod factum esse diximus circa finem Pontificatus Inno-*

la força de se placer sous la protection officielle de la règle de S. Benoît, mais elle s'efforça aussi de conserver la *Formula Francisci* à Saint-Damien d'Assise; les autres monastères passèrent, presque sans exception, sous la Formule d'Hugolin. Le 6 août 1247 cependant Innocent IV fit faire un grand pas canonique à la formule Hugolino-franciscaine, puisqu'elle remplaça la règle bénédictine. — Quand Innocent IV revint de Lyon en Italie, Claire obtint que la *Formula Francisci* passa officiellement dans le droit canon de l'Eglise pour le monastère de Saint-Damien. Enfin, la fille du Saint d'Assise fut donc dès le 9 août 1253 en possession d'une « *lex specialis favorabilis* » toute franciscaine. Nous sommes bien ici en présence d'un *Privilège*, celui par le quel, le pape lui-même suspend, pour Claire et son monastère, la loi générale du XIIIe canon du Concile de Latran. Depuis lors, tout ce que « *beatus Pater vester sanctus Franciscus verbo et scripto tradidit observandum* », Innocent IV le lui confirma canoniquement par la bulle « *Solet annuere* ». (*Seraphic. legisl.* 49). L'original, qui combla les désirs de la Sainte, nous a conservé le témoignage de ses sentiments; une main du temps y écrivit: « *Hanc beata Clara tetigit et osculata est pro devotione pluribus et pluribus vicibus* » (AFH I, 417). Quarante ans après Innocent III, son successeur supprima donc canoniquement la règle bénédictine; le 1er privilège était dès lors sans grande importance pour Ste. Claire.

(1) AA SS, Oct. II, *Comment. praevius.* § XXIII, n. 518.

(2) Le P. Mich. Bihl a attiré l'attention sur les preuves qui établissent que ce cardinal, le premier protecteur effectif, fut un fils de S. Benoît (AFH XIX, 282-5). Il n'est donc pas étonnant que le P. Willib. Lampen ait pu fournir la preuve de l'influence de S. Benoît sur le Poverello (AFH XVII, 445-7). Espérons qu'il publiera bientôt tous les autres matériaux qu'il a réunis sur les dépendences de François et du Patriarche des Moines d'Occident. — Ce n'est pas ici la place de s'étendre sur les services que ce Protecteur rendit à l'Ordre naissant. La concession de la Portioncule n'est pas le premier chaînon des faveurs que S. Benoît accorda à S. François. Il y aurait une intéressante monographie à écrire sur ce que les Bénéditins firent un peu partout pour les fils du Poverello et sur les attaches de l'Ordre de Ste. Claire à celui des Bénédictines.

centii, anno 1216 defuncti. Verisimile quoque mihi est, tam subdiaconatum quam diaconatum collates ei esse, non a Romano Pontifice, sed a Vidone, Assisiensi episcopo, qui ipsum a conversionis illius initio benignissime complexus fuit, ac deinde semper etiam magis fovit, uti alias ostendimus. Hoc posito, minus mirabimur scriptorum de eadem Sancti initiatione silentium quam si hanc Summo Pontifici Innocentio aut Honorio attribuamus (1) ».

Récemment le savant bénédictin Dom Quentin, en écrivant: « Tout d'abord, le [nouveau] Martyrologe Romain prend désormais parti dans une question *controversée* et donne au saint le titre de *Levita* (2) », suppose donc dans sa critique qu'il existe sur le diaconat de S. François une controverse. Les anciens biographes du Saint ne partagent pas cet avis de notre ami.

Qu'aucun des anciens biographes (3) de François permette de douter de la promotion du Saint au diaconat, les faits et témoignages suivants l'établissent avec la dernière évidence.

Le plus ancien des biographes décrit en 1228 la scène désormais historique de Greccio, où François voulut célébrer avec éclat la Noël de 1223. Il y fit préparer, par son ami Jean, une crêche et un autel pour la messe solennelle de minuit. Dans la description de Celano nous relevons le passage qui nous intéresse:

Induitur sanctus Dei leviticis ornamentis, quia levita erat, et voce sonora sanctum Evangelium cantat. Et quidem vox eius ' vox vehemens, vox dulcis, vox clara, voxque sonora ', cunctos invitans ad praemia summa. Praedicat deinde populo circumstanti et de nativitate pauperis Regis et Bethlehem parvula civitate melliflua eructat... Finiuntur denique solemnes excubiae et unusquisque cum gaudio ad propria remeavit (4).

Suyskens remarque judicieusement à propos de ce passage: «... *hoc loco prima ad certum annum* [1223] *mentio fit de S. Francisci ordine levitico seu diaconatu*... (5) ». — S. Bonaventure suit, en 1262, la description de Celano en la résumant. Nous lui empruntons simplement cette phrase: « *Celebrantur Missarum solemnia super praesepe, levita Christi Francisco sacrum Evangelium decantante* (6) ».

Avant le docteur Séraphique, Fr. Julien de Spire avait simplifié un peu, vers 1235, le récit de Celano: « *Tandem super ipsum presepe sacra missarum aguntur sollempnia, cum et ipse sanctus Dei levita sollempnibus ornamentis indutus Evangelium voce sonora pronuntiat, ac deinde populo de nato in Bethleem rege paupere melliflua predicat* (7) ».

---

(1) L. c., n. 522.

(2) *La correction du Martyrologe Romain*, dans *Anal. Boll.*, XLII (1924), 403.

(3) AF V, 316[11]. Dans son célèbre ouvrage Barthélemi de Pise, relevant le sacerdoce mystique du saint Fondateur, écrit: « *Sacerdos non ordine, quia nunquam voluit esse ex humilitate, etsi fuerit diaconus, fuit tamen sacerdos, sui Domino oblatione* ».

(4) I Cel. 86; AF X, 64.

(5) L. c. n. 518.

(6) *Leg. maior*, X, 7.

(7) *Leg. S. Franc.* n. 54; *An. Boll.* XXI, 190.

Le Bollandiste passe ensuite à un autre épisode de la vie de François où le Saint excerce les fonctions de *diacre* aux côtés du cardinal Hugolin assistant à Sainte-Marie-des-Anges au chapitre général. La Légende dite des Trois-Compagnons et l'anonyme de Pérouse se servent des mêmes termes avec de légères divergences pour décrire le fait en ces termes:

Ille [le cardinal Hugolin] *autem, venientibus fratribus, descendebat de equo, et ibat pedes cum eis usque ad ecclesiam S. Mariae, eisque postea faciebat sermonem, et celebrabat Missam, in qua vir Dei Franciscus Evangelium decantabat* (1).

Nous nous plaisons d'ajouter, aux témoignages déjà assez probants des biographes, les confirmations empruntées à la plume même de S. François. — Aucun sujet n'est touché plus souvent et avec plus d'amour, dans les écrits du Séraphique fondateur, que l'Eucharistie et le respect dû aux ministres de ce saint Sacrement (2). Mais il est surtout intéressant, pour notre question, lorsqu'il s'adresse à ses religieux prêtres, qu'il emploie la seconde personne: « *Recordamini, fratres mei sacerdotes,.. Videte dignitatem vestram, fratres sacerdotes...* », les suppliant de remplir leurs devoirs et de respecter leur honneur sacerdotal. Par contre, dès qu'il touche aux obligations envers cet auguste Sacrement que peut partager le diacre, il passe à la première personne: ... *debemus proinde nos, qui specialius divinis sumus officiis deputati, non solum audire et facere quae dicit Deus,... vasa et officialia cetera custodire, quae continent verba sua sancta* (3).

S. François ne nuance pas diversement ses expressions dans la fameuse lettre *De reverentia Corporis Domini et de munditia altaris* (4): Il y dit: *Attendamus, omnes clerici, magnum peccatum et ignorantiam, quam quidam habent super sanctissimum Corpus et Sanguinem D. N. I. C. et sacratissima nomina et verba eius scripta, quae sanctificant Corpus. Scimus, quia non potest esse Corpus, nisi prius sanctificetur a verbo...*

Omnes autem... considerent intra se, maxime hi qui indiscrete ministrant, quam viles sint calices, corporalia et linteamina ubi sacrificatur Corpus et Sanguis D. N. I. C... in locis vilibus relinquitur et miserabiliter per viam portatur et indigne sumitur et indiscrete ministratur... Non movemur de his omnibus pietate cum Ipse pius Dominus

(1) L. c. n. 518; pour les *Trois-Compagnons*, ibid. p. 739, n. 61; pour l'*Anonymus Perusinus, Miscell. Franc.* IX (1902), 47. — La *Chronica Fr. Jordani* rappelle que le Saint remplit le même office au Chapitre général de 1221 présidé par le cardinal Reinier de Capoccio cistercien et où un évêque célébra la messe: « *Et beatus Franciscus creditur tunc Evangelium legisse et frater alius epistolam* »; AF I, 6, n. 16; ed. Boehmer, p. 16, n. 16.

(2) *Opuscula S. Franc.*, Quaracchi 1904, 18, 50, 78, 90s., 113, etc.

(3) L. c. 104-5.

(4) L. c. 22; AFH VI, 12.

in manibus nostris se praebeat, et Eum tractemus et sumamus quotidie per os nostrum? An ignoramus, quia debemus venire in manus Eius?...

Les textes des biographes de S. François soutiennent absolument le bollandiste C. Suyskens déclarant dès 1768: « *de diaconatu illius consentiunt omnes biographi* ». Le savant Jésuite eût justement pu ajouter: François, lui-même, confirme par ses écrits les témoignages de ces historiens. — Aujourd'hui, comme au temps de Suyskens, on pourra discuter, à quelle date François reçut le diaconat. Mais aujourd'hui, pas plus qu'en 1768, on ne peut mettre en doute, que le Poverello fut ministre des autels et *lévite*. Sa qualité de diacre fit écrire au Saint, lui-même: « *specialius divinis sumus officiis deputati* ».

P. André Callebaut, O. F. M.

De S. Francisco praedicante ita, ut de toto corpore faceret linguam. — Fr. Thomas Celanensis in *Vita I*, n. 97, laborem a S. Francisco in praedicando, per spatium duodeviginti annorum, exantlatum compendians, paucis perstringit, quomodo Sanctus, zelo animarum adactus et inflammatus, regiones maxime varias perambulaverit, una die « quatuor aut quinque castella vel etiam civitates » praedicando circuiens. « Non minus », ait, « exemplo quam verbo aedificans audientes, de toto corpore fecerat linguam ».

Hic dicendi modus ad vivum S. Francisci praedicationem vividam exprimens perculit (nihil in hoc est mirum) acrem perscrutatorem Legendarum Fr. Thomae, Ninum Tamassia (1), pereruditum professorem historiae iuris in inclyta universitate Patavina. Is nullum (ut aiunt) non movit lapidem, aptius dicam, nullum non movit codicem, nullum non explicuit volumen foliumve auctorum innumerorum, ut in eis sententias, locos, quin etiam singula verba deprehenderet, e quibus Fr. Thomas Celanensis duas *Vitas* S. Francisci musivi operis instar coadunaverit composueritque. Atqui si ita res se habuisset, probe nescires utrum eruditionem vastissimam perdocti Nini Tamassia, an ipsius Fr. Thomae magis admirareris, quippe qui saeculo XIII litteratura et doctrina valde miris dictorum suorum lacinias undique converrisset et confersisset, qui gesta et miracula priscorum Sanctorum undique suffuratus esset, ut eadem novo Sancto Assisinati impudentius longe quam prudentius adscriberet (2), qui nihilo setius opus adeo comptum maxima sollertia sum-

(1) Nino Tamassia, *S. Francesco d' Assisi e la sua leggenda*, Padova e Verona 1906, in-12°, XII, 219 pp.

(2) Ideo contra Tamassia disseruit P. Ed. Alenconiensis, O, Cap., in dissertatione apte inscripta: *Saint François a-t-il existé?* ap. *Etudes Francisc.* XV (1906) 481-95. Cf. quoque methodum eius confutatam ab U. Cosmo, ap. *Giornale stor. d. lett. ital.* 48 (1906), 171-81; A. G. Ferrers Howell, *The lives of S. Francis of Assisi by Br. Thomas of Celano, translated*, London 1908, p. XVII-XX; H. Tielemann, *Studien zur Individualität des Franziskus von Assisi*, Leipzig u. Berlin 1914, 22-9. Quoniam e scriptis synchronis Fr. Thomae Celanensis Ta-

maque arte compegisset. Sane cl. Tamassia opus Fr. Thomae « plagium elegans » demiratus est (¹).

Methodus autem levior, quin potius arbitrium critici et iudicis acuti ac in Legendas admodum acris inde resultat, quod persaepe, ubi paucula vocabula eaque tritissima, interdum trina, bina vel et singula hic illic consonantia repererit vel rerum narratarum similitudines quaslibet, statim proclamet et decernat: En tibi fons Fr. Thomae! Tali ratione fit, ut ordinem mere litterarium sive formalem (²), qui est modorum dicendi, cum reali, qui facta narrata spectat, hic existimator tam severus in Celanensem imperturbate confundat atque perturbet.

Exemplum eruditionis utriusque et acuminis critici pereruditi professoris adduco eum quem iste de praedicatione S. Francisci scripsit locum, item non inelegantem (³):

« Per celebrare la vergine facondia del Santo (⁴), pura e cristallina sorgente, che da cime alpestri scende rapida ai prati in fiore, Tomaso ricorre alla sua buona memoria: non sempre egli è felice nella scelta delle frasi, ma la rettorica non c' impedisce di giungere alla verità. L' eloquenza, irresistibilmente dolce di Francesco, ignara di norme scolastiche, è la cagione prima dei trionfi suoi. Ma noi sappiamo chi fossero gli eloquenti.

La leggenda magnifica ancora più vivamente la parola del Santo. Quel che leggiamo negli *Actus* e nei *Fioretti* a proposito del miracolo di Rieti, è una graziosa ampliazione di due più vecchie fiabe. A Rieti, il prete avaro, che si lagna dell' uva guasta e còlta dalla moltitudine, accorsa alla predica di Francesco, miracolosamente fa più vino di prima, con quei pochi grappoli rimasti. Una parte del racconto è tolto dai Dialoghi di Gregorio Magno; un' altra fu, forse, ispirata dalla leggenda delle *Vite dei Padri*. Dalla lingua di Efrem, nasce una vigna e tutti gli uccelli ne mangiano i grappoli ».

Dixit ergo eximius professor: « Rhetorica [Celanensis] non impedit, quin veritatem assequamur », allegatque I Cel. 23, paragraphum conferendam cum (aliis verbis: haustam ex): S. Gregorio Magno, *Moral.* XXX, 6 [= in Iob 38, 35; P. L. 76, 288]; *Homil. in Ezech.* I, 3, n. 6

---

massia saepissime Caesarii Heisterbacensis, O. Cist., *Dialogum miraculorum* (ed. Ios. Strange, Coloniae 1851; 2 voll.), an. 1222-24, — Celanensi in eadem provincia Rhenaniae degente — compositum, tanquam fontem Celanensis adduxit, utriusque locos omnes a Tamassia allatos accurate contulimus, nihilque prorsus, examine peracto, superfuit, quod iste aliive scriptores Legendarum S. Francisci exscripsissent, sive ad rem attenderis, sive ad formam. Cf. *Eine angebliche rheinländische Quelle des ersten Franziskusbiographen. Caesarius von Heisterbach und Thomas von Celano*, ap. *Franzisk. Stud.* XIII (1926), 33-53.

(¹) Tamassia, 168; cf. et 39.

(²) Laudi ipsi vertimus, quod v. gr. primus demonstravit, Fr. Thomam usurpasse (minime tamen quoad rem, sed solum quoad formam) Sulpicii Severi *Vitam S. Martini*, medio aevo summi habitam, item *Dialogum* S. Gregorii Magni, etc. Cf. AF X, p. VI-VII.

(³) L. c. 57-8.

(⁴) Allegat hic locum notum Thomae Spalatensis de S. Francisco Bononiae praedicante, 15 aug. 1222; ap. MG SS XIX, 580.

[= P. L. 77, 144]; S. Bernardo, *Serm.* 29 [= P. L. 183, 620 2] atque demum cum S. Petro Damiani *V*[*ita*] *Rom*[*ualdi*], c. 23 [= P. L. 144, 973s].

Verumtamen in laudatis locis S. Gregorii de praedicatoribus quidem sermo fit, at in nihil offendes, quod utcumque cum Celanensi (l. c.) consonet, neque si rem attenderis, neque si formam dicendi observaveris. In locis autem S. Bernardi (¹) et S. Petri Damiani de aliis rebus sermo fit, neque de praedicatione, neque de praedicatoribus inibi tractatur (²). — Porro addit, dictum in *Vita I*, 56: *terram deambulat, eamque verbi vomere scindens*, itidem (³) legi in S. Gregorio, *Moral.* XXII, 52 (⁴) in Iob 31, 38 40 [= P. L. 76, 245]. Sed animadvertas velim, 1° verba utriusque non eadem plane esse, cum S. Gregorius ibi scripserit: « *nullo exhortationis vomere proscissi* » et paulo inferius: « *quasi quodam linguae vomere scissi* »; 2° figura quidem rhetorica eadem est; sed 3° dictum est biblicum: Deut. 21. 3: « *nec terram scidit vomere* »; 4° ipse tropus minus audax Celanensis quam S. Gregorii, fundatur in loco notissimo S. Matth. 13, 3ss., 19ss., 37ss., quem locum ipse Celanensis statim expresse allegat, prosecutus: « *seminat semen vitae, fructum proferens benedictum* »; 5° alia a S. Gregorio in hoc tertio loco dicta ad rem Celanensis nil faciunt. — Quae cum ita sint, quaerere licet a quopiam, num Celanensis hic dicta sua (et res, in sensu critici sui) e laudatis auctoribus hauserit modo quovis?

Attamen Tamassia Fr. Thomam, quod sanctos illos auctores usurpavit — rectius: usurpaverit — tacite et benigne excusat, quoniam in commentario suo sic prosequitur: « Ma non si può perdonare a Tomaso di aver ripetuto, come elogio del Santo, [*scil. in I Cel. 97*] le parole delle *De Vitis Patrum* (Migne, 73, 995): *ut putaretur omne corpus ipsius lingua esse,* che si riferiscono... ad una ciarliera ». Concedimus hoc in casu verba ipsa consonare, tametsi non ad amussim, sed dubii haeremus, utrum hac in re laudemus styli moderamen moderni scriptoris, necne. Nam iuxta *Vitas Patrum* mulier illa non garrula et loquax erat, sed « meretrix pessima ». Moderamen hoc calami moderni non e critica in caeteris audaciore et acutiore natum esse videtur, sed e calculo et studio, ne scilicet legentes nimium deterrerentur. Complurium saltem legentium animi refugient credere dictum de vaferrima illa muliere in elogium S. Francisci conversum fuisse a (callidiore an impudentiore nescio) Celanensi. Quanto iure tale taedium ingeratur, mox videbimus.

Haec narrationis istius summa (⁵). « Narravit quidam senex: Erat quaedam virgo provecta aetate valde, quae profecerat in timore Dei ». Interrogata a sene, narravit sibi parvulae fuisse patrem optimum, laboriosum, sollicitum; qui postea languore correptus contabuit, « tantaque

---

(¹) Sive sit *Sermo 29 de diversis* (l. c.), sive *in Cant.* (ibid. 927-33).

(²) Nemo nescit e sanctis Patribus centenos locos de praedicatione facile colligi posse. Pauci ergo illi a Tamassia selecti apparent parva cum cura.

(³) « frase identica » ait Tamassia, 57, nota 3.

(⁴) Non n. 51, uti typotheta posuit.

(⁵) L. c. l. VI, c. 15; P. L. 73, 995.

(ait) ei erat taciturnitas, ut [ab] ignorantibus eum sine voce crederetur esse. Mater vero mihi erat e contrario curiosa absque modo et quae ultra omnes, quae erant in regione hac, turpior esset; sermones vero eius ita ad universos movebantur, ut putaretur omne corpus ipsius lingua esse: lites frequentius commovebantur ad omnes ab ipsa; in ebrietate autem vini, cum viris luxuriosis demorabatur... tamquam meretrix pessima... corpore autem suo ita in turpitudine abutebatur ut... etc... ».

Cetera hic missa facimus. Inter eos qui locum eiusmodi infamiae et turpitudinum plenum perlegerint, pauci, ut opinor, erunt, — si ullus erit — qui censeant Celanensem gemmam suam litterariam inde expiscatum esse.

Enimvero tropum eiusmodi et ipse, qui tanta dicendi ubertate compta et concinna praecellit, sibi efformare potuit. Reapse tropus iste, quem rhetores metonymiam dicunt, Celanensi ultro suggerebatur ex iis quae paulo superius ipse scripserat, ubi ad vivum depinxerat S. Franciscum coram Honorio III et coetu Cardinalium concionantem [1]: « *Et quidem cum tanto fervore spiritus loquebatur, quod non se capiens prae laetitia, cum ex ore verbum proferret, pedes quasi saliendo movebat, non ut lasciviens, sed ut igne divini amoris ardens, non ad risum movens sed planctum doloris extorquens* ». Haec, inquam, in n. 97 habili illa metonymia supra laudata Celanensis ipse comprehendit.

At esto Fr. Thomam Celanensem, ut erat magnae litteraturae [2], tropum istum non ex suo penu protulisse, sed ex alieno assumpsisse, memoria sua tenaci et felici illum sibi opportune subministrante. Etenim non quidem e loco illo *Vitarum Patrum* quas tamen eum legisse ultro concedimus, neque a muliercula illa infami dictum suum mutuari necessum ei erat. Poterat illud reperisse et notasse ex exordio *Epistolae CVIII,* quam S. Hieronymus ad Eustochium virginem scripserat, quae ita exorditur [3]: « Si cuncta corporis mei membra verterentur in linguas et omnes artus humana voce resonarent, nihil dignum sanctae et venerabilis Paulae [4] virtutibus dicerem. Nobilis genere, sed multo nobilior sanctitate... ». — Caeterum tropus ille Celanensi facillime et aptissime iam suggerebatur ex iis, quae allegorice de relationibus singulorum membrorum ad corpus peroraverat S. Paulus, I Cor. 12, 14-23.

Quae hucusque e parte prima loci superius ex opere egregii professoris Patavini allati examinavimus, vane de Celanensi dicta aut ei iniuste fuisse obiecta a critico acriore apparuerunt. Caetera eiusdem loci statim in altero commentariolo perpendere iuvabit.

P. Michael Bihl, O. F. M.

---

(1) I Cel. 73.
(2) Cf. AF X, p. v ss.
(3) P. L. 22, 878-906; alias: Epist. 27.
(4) Quae mater Eustochii fuit.

De raris racemis Reatinis vinum abundans, iuxta S. Francisci promissum, fundentibus. — Praefatus N. Tamassia libri et tractationis suae limites, in loci superius allegati altera parte (1) saepiusque alibi praetergressus, in *Actus S. Francisci* (2) quoque impetum suum direxit. Noscunt omnes, ex istis in Italum idioma conversis promanasse opus *Fioretti* inscriptum, in cuius cap. 21 (3) eadem res narratur, quam nemo non lectitavit, quamque proinde pluribus hic expandere nulla postulat necessitas. « Pars altera », inquit Tamassia, « assumpta est e *Dialogo* omnibus et nunc et saeculo XIII notissimo S. Gregorii Magni, l. I, c. 9, alteram, fortasse (ait ipse solito incertior) inspiraverunt iam laudatae *Vitae Patrum* » (4). — Has ergo primo evolvamus:

« Puer erat adhuc sanctae memoriae Ephraem, et vidit somnium sive revelationem, quia nata sit vitis in lingua eius, et creverit et impleverit totam terram, fructifera nimis, et quia venirent omnia volatilia caeli (5) et comedebant de fructu vitis illius; quantum autem manducabant, eo amplius implebatur fructu » (6).

Iamvero totum hoc adductum fuit, ut explicaretur quod vinea sacerdotis Reatini « tota dissipabatur et insuper vorabatur » ac quod e paucis racemis relictis « viginti salmas vini optimi illo anno recollegit » presbyter praefatus. Nullus prorsus alius contactus inter utramque relationem intercedit. Admiretur proinde lector, quod adeo erudite — sed et adeo leviter — criticus noster contactus quosdam conquisiverit et effinxerit. Compluribus in aliis locis similes conatus doctos sed vanos idem molitus est non manifestare sed adstruere.

Ad vitem vero S. Ephraem quod spectat, lector animadvertat non vineam realem ipsam fuisse sed merum « somnium sive revelationem » seu visionem, qualiscumque speciei ista fuerit. — Sed attendas etiam visionem istam e pluribus elementis biblicis constare, quae ideo altera ex parte narratori Franciscano obvia et pervia erant, si ad rem suam quomodolibet fecissent, quin de vita S. Ephraem cogitasset.

Hoc ergo, quia a re nostra prorsus alienum est, demisso, *Dialogum* S. Gregorii Magni legamus, I, 9. Hoc caput vineam Reatinam racemosque raros eiusdem proprius tangit. In causa est sola pars prior laudati capitis, quae sola integrum textum *Actuum* extensione superat (7).

Narrat tibi S. Gregorius, cuius dicta compendiamus, ea uti apud ipsum iacent referentes, quae vineae racemisque Reatinis affiniora sunt.

(1) Cf. p. 197.

(2) Cap. 21; sed in eiusdem altera parte tantum, scil. n. 11-20.

(3) Item in altera parte tantum; cf. ed. Bughetti (1925), 83-4. — Addimus rem etiam narrari in *Speculo Perf.* Sabatier, c. 104, et in *Compilatione Perusina;* cf. AFH XV, 53, n. 60; ed. Paris 1926, n. 25.

(4) P. L. 73, 980: l. V, 18, n. 5.

(5) Cf. Ps. 97, 10, et Matth. 13, 31-2; Marc. 4, 31-2; Luc. 13, 19, atque Ezech. 31, 6; Act. 10, 12.

(6) Idem habes in *Vita S. Ephrem*, c. 1: P. L. 73, 321.

(7) P. L. 77, 189-200.

S. Bonifacius episcopus praeerat ecclesiae Ferentis (¹), cui « gravis valde paupertas inerat »; et cuius vinea « quodam die ita grandine irruente vastata est, ut in ea paucis in vitibus vix parvi rarique racemi remanerent ». De quo nihilominus S. Bonifacius « Deo gratias retulit ». Vindemiae tempore approximante, « custodem vineae ex more posuit » et « mandavit Constantino presbytero, nepoti suo, ut cuncta vini vascula in episcopio, omniaque dolia... praepararet ». Hic, licet valde admiratus, iussis obtemperavit. « Tunc vir Dei vineam ingressus racemos collegit, ad calcatorium detulit, omnesque exinde egredi praecepit, solusque ibi cum uno parvulo puerulo remansit, ... quem calcare paucissimos racemos fecit. Cumque parum aliquid vini deflueret » coepit hoc vir Dei in parvo vaso suscipere « et per cuncta dolia omniaque vasa quae parata fuerant, pro benedictione dividere, ut ex eodem vino omnia vascula vix infusa viderentur ». Exinde « iussit pauperes adesse. Tunc coepit vinum in calcatorio crescere, ita ut omnia quae allata fuerant pauperum vascula impleret ». His impletis, « ex calcatorio iussit puerum descendere, apothecam clausit atque impresso sigillo proprio munitam reliquit, moxque ad ecclesiam rediit ». Die vero tertia Constantinum vocavit « et oratione facta, apothecam aperuit et vasa in quibus tenuissimum liquorem infuderat, ubertim vinum fundentia invenit, ita ut pavimentum omne excrescentia vina invaderent, si adhuc episcopus tardius intrasset. Tunc terribiliter presbytero praecepit, ne quousque ipse in corpore viveret, hoc miraculum cuiquam indicaret ».

Aliqua, uti praemonuimus, inter racemos Ferentinenses et Reatinos invicem congruunt; sed plura discrepant: Ferentini grando vineam vastaverat, Reate vero turba hominum S. Franciscum invisere studentium. Episcopus gratias Deo egit; presbyter Reatinus « dolebat valde », animo in S. Franciscum infensus. S. Franciscus presbytero dolenti pro XII (²) vini salmis, quas vinea annis optimis ferebat, illo anno XX promisit ex vinea dissipata et devorata. Nihil in narratione Reatina de apparatu grandi, quem fieri fecit episcopus vindemiae causa, nihil de puero — i. e. ut conicio innocente, — nihil de pauperibus, quorum causa miraculum factum esse sat perspicue innuitur; Reatinus presbyter neque pauper neque avarus fuisse dicitur (³); nihil de apotheca i. e. cella vinaria vel dolearia; nihil de presbytero orante, nihil de vino extra dolia « in pavimentum » exuberante. Paucis verbis et simplicibus in *Actibus* dicitur: « *Sacerdos de promissione sancti confidens et illa pauca grana uvarum recolligens et in torculari reponens, secundum promissum sancti patris XX salmas vini optimi illo anno recollegit* ». Reate vini copia ne duplo quidem solito maior fuit, Ferentini autem tanta vini ubertas fuerat, ut omnia vasa pauperum allata (quae quot fuerint, quis aestimabit?), omniaque dolia « episcopii » impleret et iam in pavimentum effiueret.

(¹) Alias dicebatur Ferentinum, oppidum Hernicorum; cf. Gams, *Series episc.* 677.

(²) Iuxta alios cit. textus: XIII immo: XIV.

(³) Apud *Actus*, c. 21, quos solos allegavit Tamassia, e proprio penu ei epitheton non ornans: *avarus* adiciens. Cf. 200. Presbyter is tamen pauper dicitur in duobus aliis cit. scriptis.

Si haec pauca quae consonant, et plura longe quae dissonant, invicem pensitaveris aequo animo et aequa lance, tenuissima fiet evanescetque ratio aestimandi cum N. Tamassia narrationem Reatinam ex illa Ferentina tanquam e fonte promanavisse, — uti e doliis vinum — sed plures, maioresque rationes tibi persuadebunt, nullam exstitisse relationem inter utramque, et hanc de vero et novo facto vitae S. Francisci agere.

Substantia facti sola eadem est in utraque narratione, nempe e paucis racemis vinum uber miraculose profluxisse. Caetera adiuncta omnino diversa sunt. Quodsi quispiam negaverit miracula fieri potuisse et saeculorum decursu duo facta unquam repetita fuisse, cum hoc hic disputandi non est locus. Istis autem duobus admissis, ob discrepantiam stridulam caeterorum adiunctorum omnium, nulla superest causa asserendi Reatinam narrationem quomodocumque ex antiquiore profluxisse, considerata etiam ipsa forma litteraria, quae nullibi ullo modo conspirat, quemadmodum « fontis » examen et discrimen te manifesto docuit. Quantum in causa est quaestio litteraria, omne ius dicendi narrationem longe moderatiorem et simpliciorem de S. Francisco ex illa de S. Bonifacio Ferentinensi emanasse, dilabetur, postquam narrata penitius inspexerit quispiam. **P. Michael Bihl**, O. F. M.

De praedicatione a S. Francisco avibus facta. — In Fr. Thomam Celanensem, cuius Vitas II S. Francisci dixit (1): « opus forte praestantissimum fraudulentiae monasticae saeculi XIII », N. Tamassia inquisitorem egit tam trucem, ut etiam ea quae Fr. Thomas de miro amore S. Francisci in creaturas universas retulit, « egregie » falsata fuisse proclamaret (2). Atqui, si ita res se habuit, dicat nobis etiam et explicet, oro rogoque, animorum et perversorum et simplicium perspicacissimus disquisitor, utram rem magis demiremur, stultitiamne coaevorum Fr. Thomae credulissimam, an huius impudentiam petulantissimam?

Aves in planitie apud Mevanium congregatas et circa ipsum convolantes sic allocutus est S. Franciscus: « Fratres mei, volucres, multum debetis laudare creatorem vestrum » etc., uti narrat Fr. Thomas (I Cel. 58), qui alibi (81) ait: « Omnes denique creaturas fraterno nomine nuncupabat ». — Sed rem nomenque istud, N. Tamassia instat, Celanensis hausit ex hagiographis prioribus, quorum solita sua eruditione Tamassia aciem instruit, quam ergo inspiciamus oportet; non tamen pavidi, quoniam non horret armis.

In S. Gregorii Magni *Dialogo*, III, 9 (3), narratur iussu Florentii eremitae ursum quemdam quatuor vel quinque oves quotidie ad pascua eduxisse et in cellam ipsius reduxisse, quem ursum « ex simplicitate

(1) P. 109: « è un capolavoro, *forse il capolavoro dell' impostura monastica del secolo decimoterzo* ». Nota auctorem ipsum hoc dictum suum *italicis* (quos dicunt) characteribus ita insignivisse.

(2) P. 108: « sapeva [Tomaso] però egregiamente abbellire i secchi contorni del vero ».

(3) P. L. 77, 252.

multa(!) fratrem vocare consueverat ». Cum vicini monasterii monachi quatuor ursum « ex malitia » necavissent « elephantino morbo percussi sunt, ut membris putrescentibus interirent ». — Nihil tale vel utut simile in Celanensi legitur de S. Francisco, solumque nomen *frater* remanet adnotandum, quod tamen in ore Fulgentii forte magis *monachum* designabat quam affectum fraternum. Sed esto hoc alterum! Attamen ex hoc loco, in quo nomen istud potius vituperatur, Celanensis nomen *fratris* a S. Francisco omnibus creaturis affectuose et e propria ipsius indole sensibilitatis poeticae plenae proveniens quomodo hausisset? Si vero hinc illud hausit, quomodo fit, ut nullibi de commercio S. Francisci cum ursibus locutus sit?

Sed Tamassia addit et urget: etiam in Rufini *Vitis Patrum* seu *Historia monachorum* (¹) legitur S. Helenus, cum « tertia septimana ieiunii sui » poma in deserto sparsa vidisset, sibi dixisse: « Non manducabo neque contingam, ne *fratrem meum*, hoc est animam meam scandalizem ». — Ad quod instamus et nos: 1° factum hoc parum saporis Franciscani habet; 2° quid ad amicitiam affectuosam S. Francisci cum universis creaturis talis aequatio *anima* = *frater* importat aut facit? 3° Tamassiam fugit dictum illud Heleni famelici nihil aliud esse quam paraphrasim textus I Cor. 8, 13: *Si esca scandalizat fratrem meum, non manducabo*. Hunc igitur textum Helenus sibi per desertum soli vaganti adaptavit simpliciter, sed absque ullo affectu fraterni amoris. Quare 4° textus iste minime ad rem est. — Addimus ex eodem capitulo: Helenus iste alia vice in deserto onagrum advocavit, onus suum ei imposuit, « ipsi insedit et cum omni velocitate ab eo ad cellulas fratrum [i. e. monachorum] quo pergebat, evectus est »; alia die eumdem trans flumen vexit cocodrillus (²) et vespere revexit. — Tale quidquam in nulla Legenda S. Francisci legitur; neque ergo Celanensis, neque alii hinc sive vocem sive rem ullam assumpserunt. — Aiente Tamassia, legendae hagiographicae huiusmodi narratiunculis de amicitia inter Sanctos et animalia scatent. Cur ergo, ab eo petimus, verisimiliores « fontes » Celanensis ex eis non selegit?

Ut praedicationem a S. Francisco avibus prope Mevanium factam (I Cel. 58) fabellam edicat, allegat « elogium volucrum » in Matth. 6, 25 ss. In concione sua S. Franciscus ad Christi verba illa allusit (³), quod nemo mirabitur; sed qua ratione ex eis narratio integra prodire potuit? — Addit tunc uti eiusdem « praedicationis avium » alium fontem, quia duo sola vocabula cum Celanensi consonent, quae ipse *italicis* typis

---

(¹) P. L. 21, 429.

(²) Hoc solum allegavit, 81 in nota 1. Deinde de *lupo Eugubino* pauca inserit et perdocte de eo disserit, praesertim iuridice in integra *Appendice III* (203-12) sui operis. Quia lupus non mansuevit iuxta Celanensem, sed iuxta *Actus B. Francisci*, c. 23, sinamus modo mansuetum animal vicos Eugubii pacate perambulare; alias forte plura de eo dicenda occurrent.

( ) Cf. AF X, 45, in notis.

distinxit, hunc S. Ambrosii locum [1]: « *Aviculae* [2]... se in latibulis suis abdunt [3], canoro occasum diei carmine prosequentes, ne immunis abeat gratiarum, quibus creatorem suum omnis creatura *collaudat* [4]. Habet etiam nox carmina sua... ». — Sed dicimus conceptum sermonis S. Francisci et *Cantici fratris solis* longe clarius iam haberi in Ps. 148, 1-14 et in Cantico trium puerorum in ignis camino babylonico, Dan. 3, 57-87. Et psalmum et canticum optime noscebat S. Franciscus, quippe qui fere quotidie utrumque in divino officio recitabat; nihilominus modo sibi proprio ideas utriusque expressit. Numquid ideo ipsius biographus fraudis litterariae est insimulandus?

Sed qui omni ope atque opera eiusmodi fraudes in singulis segmentis « operis musivi » — sane mirabilis — Celanensis reperire et effringere insudavit N. Tamassia, etiam haec brevissime, quia proculdubio per se patentia essent, adnotavit: « I Cel. 61: vere sanctus, cui sic *obediunt* creaturae = Sulpic. Severus, *Epist. III de S. Martino,* n. 7-9: qui etiam avibus *imperaret* » [5]. Typos *italicos* sic ipse Tamassia adhibuit, ut vocum consonantias ob oculos poneret. Si vero oculos aperueris, statim videbis, voces ita insignitas minime consonare, sed tantum ideam in utroque loco antithetice enuntiatam. Unde aequiparatio ista utroque pede claudicat misere. — Ambae autem voces leguntur in Matth. 9, 26 et 27; hinc ergo et Severus et Celanensis eas assumpserunt libere et proprio delectu. — Insuper res ibi a Severo narrata toto caelo distat a sermone avibus a S. Francisco habito, qui eas advocavit, allocutusque est modo blando et familiari, quasi ratione pollerent. Econtra illic S. Martinus « mergos » i. e. aves aquaticas pisces avide devorantes conspiciens, easque « formam daemonum » esse existimans, imperio suo fugavit.

Nihil prorsus S. Franciscum contingit locus ex eodem Sulp. Severo, *Dialog.* III, 9 [6] allatus, in quo S. Martinus serpentem per flumen adnatantem redire iussit, dixitque: « Serpentes me audiunt et

---

(1) Hexaemeron, lib. V, ubi c. 13-24 de avibus agitur perbelle adeo, ut non dubitemus, quin Celanensis, si tanta eruditione, quantam ei Tamassia vane attribuere nisus est, polluisset, plura ex hoc creationis hymno pulcherrimo in Vitas S. Francisci aptissime assumpsisset, exclusa tamen quacumque fraude sive litteraria sive reali. — Tamassia usus est editione Vindobonensi (cur. C. Schenkl, 1897) in qua locus habetur p. 169-203; ap P. L. 14, col. 224-42, n. 40-92.

(2) Vox legitur in I Cel. 58, l. 18-19: apud Ambrosium vero, l. c. cap. 13, n. 41 (p. 173: col. 224). Hanc vocem tunc Tamassia colligavit cum caeteris quae longe inferius ibi leguntur.

(3) Id est vespere; de qua re quotidiana vel pueris notissima in sermone illo S. Francisci nihil.

(4) Vox aptissima, quam tamen Celanensis sibi non appropriavit, quia S. Franciscum induxit dicentem, n. 58, l. 14: « debetis *laudare* ». Videsis locum supra, p. 202 positum.

(5) P. L. 20, 182; ed. C. Halm, Vindobonae 1866, 148.

(6) Alias II, 9; ed. Halm, 207; P. L. 20, 217.

homines non audiunt »; neque alius e Rufini *Vitis Patrum*, c. 8 (1), ubi Ammon « duos dracones ingentes » ad ostium monasterii contra latrones quosdam posuit. — Quoniam nullibi traditum est, S. Franciscum istis cum immanibus bestiis usum familiarem quemvis habuisse, vane, licet erudite, loci isti sic sunt allati.

S. Franciscus sermonem suum ad volucres, acsi rationis compotes essent, habuit prope Mevanium, in loco « in quo diversi generis congregata erat avium maxima multitudo, columbarum videlicet, cornicularum et aliarum quae vulgo monaclae vocantur ». Sermone, qui pietate in animalia et sensu poetico pervaditur, absoluto, S. Franciscus « benedixit denique ipsis et signo crucis facto, licentiam tribuit, ut ad locum alium transvolarent ».

In quem sermonis finem peraptum, caeterum communissimum, haec tanquam valida valde obicit Tamassia: Caesarius Heisterbacensis, O. Cist., in *Dialogo miraculorum*, quem ille maxima contentione, summoque arbitrio fontem praecipuum Celanensis adstruere omnibus viribus ast vane molitus est (2), narravit (3) aves plurimas apud Cistercium nidificantes, cum in autumno iam « acies suas ordinassent ad peregrinandum, ne hospitalitatis concessae immemores esse viderentur », Fratres in agro laborantes « crebrius grutillando » circumvolasse, donec Prior primus causam huius rei perspexisset. « Puto, ait, quod *licentiam petant recedendi*. Elevansque manum *benedixit* eis », avesque « mirum in modum cum multa alacritate simul » avolarunt.

Ex hac quoque narratione Celanensis « sermonem avium » confinxisset, licet iam quilibet perviderit, rem a re longe differre. Sermo ille S. Francisci poesia biblica et exquisite humana plenus, quomodo ex ista Caesarii narratiuncula promanare potuit? Nulla, dico, ratione; nullo, inquam, modo. Ea quae sola similia sunt, scilicet in fine: licentia recedendi atque benedictio, nullimode rem afficiunt sed, ut ita dicamus, rei marginem exteriorem, suntque et apud praedicatores et apud religiosos viros admodum communia (4). Utriusque narrationis idea, positio et expositio omnino differunt. — Ast fatemur nos hucusque rem quamdam gravem (in Celanensem et nos) tacuisse, nam Tamassia dixit et Mevanii et Cistercii aves illas eiusdem speciei fuisse, scilicet « *cornacchie* », i. e. latine *corniculas*. Ita utique ipse dixit, nescio utrum ex errore (qui humanus est) an studio; nam in textu Caesarii Heisterbacensis totidem litteris aves illae Cistercii dictae sunt « cyconiae », minime

(1) P. L. 21, 421.

(2) Cf. p. 196, nota 2.

(3) X, 58; ed. Strange, II, 256-7.

(4) Iuxta Caesarium, l. c., aves illae ita avolantes « monachis exeuntibus in viam, qui regularem benedictionem accipere vel exspectare parvipendunt, magnam verecundiam incusserunt ». Quam moralem applicationem a spiritu narrationis Celanensis tantum distare quantum aves illae acie ordinata se librantes et avolantes, nemo est quin videat.

vero corniculae. — Ita fit (1), ut haec quoque ficta similitudo haud spernenda in hac re, una cum reliquis evanescat et cum cyconiis Cisterciensibus avolet, nunquam, speramus, reditura.

P. Michael Bihl, O. F. M.

De S. Francisco aliisque Sanctis lepusculos foventibus. — Cum eo modo quem vidimus, praedicta animalia altivolantia, terrestria et aquatica N. Tamassia in vitis Sanctorum antiquorum venaretur, conspexit etiam leporem ad S. Martinum confugientem, statimque in eo recognovit non similem sed eumdem, quem S. Franciscus iuxta I Cel. 60 fovit. Lepusculum laqueo captum ad se a Fratre portatum apud Graecium Sanctus allocutus est: « Frater lepuscule, veni ad me! Quare sic te decipi permisisti? ». Protinus lepus ad Sanctum confugit, « in eius sinu quievit », et « pater sanctus eum materno affectu demulcens, dimisit eum ». Sed « saepe » in sinum Sancti recurrit, tandemque iussit eum in silvam « a fratribus deportari ». Et addit Celanensis brevissime: « Simile quiddam contigit de quodam cuniculo, quod animal valde indomesticum est », in insula lacus Trasimeni.

Sulpicius Severus, qui praesens adfuerat, retulit de S. Martino (2): « Canes leporem sequebantur: iamque multo spatio victa bestiola, cum undique campis late patentibus nullum esset effugium, mortem imminentem iam iamque capienda crebris flexibus differebat. Cuius periculum vir beatus, pia mente miseratus, imperat canibus, desisterent sequi et sinerent abire fugientem. Continuo ad primum sermonis imperium constituerunt: crederes vinctos, immo potius adfixos in suis haerere vestigiis. Ita lepusculus, persecutoribus alligatis, incolumis evasit ».

Uterque narrator ad vivum et vividum factum narratum expressit et ferme depinxit. Sed Sulp. Severi narratio alteram placidiorem, impulsione drammatica certe superat. Si mirum quid deprehenderis in alterutra narratione, hoc in sola priore invenies; in postera nihil tale adest. Haec illam superat tantum affectu vere materno; in hac sola nomen *frater* legitur. In reliquis illa huic praecellit. Celanensis alibi saepius opera Sulp. Severi adhibuit, non quoad res, sed quoad formam (3). Hic vero, ubi praeter ipsum leporem fugientem (qui ad S. Martinum non confugit) nullae similitudines inter narrata consistunt, Celanensis

(1) Tamassia, 81, nota 1, eodem modo falso allegat e Caesar. Heisterbacensi, *Dial.* IV, 98 (I, 268) 'asinos coram SS. Eucharistia genua flectentes'. Sed l. c. hoc minime legitur. Nam ibi asini, iussu cuiusdam presbyteri Corpus dominicum ad aegrotum ferentis, tantummodo e strata angusta in plateae lutum descenderunt, viam suam prosequentes. Insuper tale nihil narratur in Legendis S. Francisci, sed in Legendis S. Antonii Patavini, circa quas adeas, si lubet, L. de Kerval, *S. Antonii Vitae duae*, Paris 1904, 200s., 221, et ap. *Opuscules de crit. hist.* II, 250s.

(2) *Dialog.* II, 9; ed. Halm, 191; P. L. 20, 208.

(3) Cf. AF X 19, nota 17; 70, nota 14; 71, nota 10; 83, nota 5; 85, nota 9; 88, nota 6; 92, nota 1 et 8, 12-3; 93, nota 4.

nihil omnino e Sulp. Severo exemplavit neque furatus est, rem moderatiorem et modestiorem enarrans.

Considerata vastissima N. Tamassiae eruditione, mirati sumus, quod hunc solum leporem apud hagiographos priores conspexit. Alios vidit alius auctor qui, qualem affectum erga naturam homines medii aevi habuerint, ex professo tractavit [1], sepositis tamen animi suspiciosa contentione atque iudicandi, comparandi aequiparandique intemperantia praecipiti, qua N. Tamassia agitabatur et ultra veri metas propulsabatur.

In Vita S. Anselmi Cantuariensis archiepiscopi († 1109) Eadmerus, eiusdem amicus et consiliarius, narrat: « Anselmo... ad villam suam properante, pueri quos nutriebat, leporem sibi occursantem in via canibus insecuti sunt et fugitantem infra pedes equi, quem Pater ipse sedebat, subsidentem consecuti sunt. Ille sciens miseram bestiam sibi sub se refugio consuluisse, retentis habenis equum loco fixit... Quam canes circumdantes et linguis suis haud grato obsequio hinc inde lingentes, nec de sub equo poterant eicere, nec in aliquo laedere. Quod videntes, admirati sumus. At Anselmus, ubi quosdam ex equitibus aspexit ridere... solutus in lachrimas » eisdem conciunculam habuit, animam humanam e corpore egressam et a daemonibus obsessam cum lepore comparando. « Quibus dictis, laxato freno, in iter rediit, bestiam ultra persequi clara voce canibus interdicens. Tunc ille ab omni laesione immunis, exsultans et hilaris, praepeti cursu campus silvasque revisit » [2].

Notamus hoc a teste item oculato relatum magis convenire cum Sulpicio Severo quam cum Celanensi; monemus etiam, ne ob quamdam similitudinem unum narratum ex altero quispiam proclamet profluxisse et posteriori Sancto fraude inditum esse. Utramque rem quae diverso valde tempore similis accidit, retulit testis qui ipse interfuerat, ideoque liquet, quod similia quaedam in vitis Sanctorum interdum recurrerunt, id quod Tamassia ratione sua procedendi factum nunquam fuisse neque fieri potuisse obstinatius praeiudicavit.

Adeamus nunc *Vitam primam* S. Bernardi [3]: « cuius tanta erat humanitas, ut non modo hominibus, sed irrationabilibus etiam animantibus, avibus compateretur et feris. Nec compatienti deerat virtutis ef-

---

(1) W. Ganzenmüller, *Das Naturgefühl im Mittelalter,* Leipzig und Berlin 1914; in-8°, 304 pp. *(Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters, Band 18).* Cf. etiam Gertr. Stockmayer, *Das Naturgefühl in Deutschland im 10. und 11. Jahrhundert,* ibidem 1910; in-8°, VI, 86 pp. *(Beiträge* cit., *Band 4).*

(2) P. L. 158, 92. Ioh. Saresberiensis, qui Eadmerum breviavit, idem paucioribus memoravit in sua *Vita S. Anselmi,* c. 8; P. L. 199, 1024. — Uterque l. c. recolit etiam puerum cum avicula, pedem filo innexum habente crudeliter ludentem, nunc filum laxando, nunc retrahendo. Sanctus « misere condoluit avi; ut rupto filo libertati redderetur optavit. Et ecce filum rumpitur, avis avolat » atque Sanctus peroravit de animis daemonum laqueis irretitis. — In Legendis Sancti Assisinatis nil tale occurrit.

(3) Lib, III, c. 7, n. 28; P. L. 185, 320.

fectus. Contigit enim aliquoties, ut iter agens, fugientem, et ut videbatur protinus capiendum vel lepusculum a canibus, vel aviculam ab accipitribus, signo crucis edito, mirabiliter liberaret, diceretque sequentibus frustra sese conari, nec ullatenus se praesente huiusmodi exerceri (1) posse rapinam ».

Non est, cur expresse commonefaciamus, haec iam magis miraculosa sonare et cum narratis de Sanctis Bernardo antiquioribus in pluribus congruere quam cum Legendis S. Francisci. Tametsi hanc Bernardi *Vitam* Celanensis certe cognovit et adhibuit, aliqua mere formae ex ea assumens (2), nihil ex hoc loco in suam deduxit narrationem.

Hac occasione subdimus tibi quoque aliam locum eiusdem *Vitae I*, quam Guillelmus monachus scribere incepit, dum Bernardus adhuc inter vivos degeret (3). Locum hunc neque Celanensis neque alii biographi S. Francisci exscripserunt, quamvis in aliquibus sonum edat sonore Franciscanum. Tam parum auctores illi fraudum avidi erant. Scripserat Guillelmus (4): « Nam usque hodie quidquid in Scripturis valet [Bernardus], quidquid in eis spiritualiter sentit, maxime in silvis et in agris meditando et orando se confitetur accepisse; et in hoc nullos aliquando se magistros habuisse, nisi quercus et fagos, ioco illo suo gratioso inter amicos dicere solet ».

W. Ganzenmüller e scriptis et vitis sanctorum, ex operibus poeticis pedestribusque aliorum auctorum maxime variorum eruit, quosnam sensus et affectus erga naturam, erga animantia quaelibet habuerint et manifestaverint homines medii (quod audit) aevi (5). Quoad S. Franciscum animadvertit una ex parte eiusdem cum bestiis familiaritatem non rem omnino novam fuisse, eamque inniti in conceptu naturae mystico et « transscendentali » hominum illius aevi, naturam creatam ad Creatorem religiose referentium (6); altera vero ex parte monet S. Franciscum prioribus Sanctis aliisque in hoc longe praecelluisse, quia in naturam universam affectum intensiorem effusioremque manifestabat (7). S. Franiscus, ait, conceptus et affectus istos medii aevii totius modo quodam perfectissimo exprimebat, nequaquam vero antesignanus dici potest modernorum conceptus naturae, hanc solam in se considerantium et admirantium (8). Quidquid est de hoc modernorum naturae conceptu, a quo S. Franciscus evidenter alienus erat, istiusmodi conclusio disqui-

---

(1) Ed. habet *exercere*.

(2) Cf. adnotata ap. AF X, 33, nota 1; 34, nota 6; 62, nota 8, 13-4; 75, nota 2; 91, nota 1.

(3) Cf. Praefationem, ap. P. L. 185, 225s. Locus fugit etiam Ganzenmüller, l. c.

(4) L. c. I, 4, n. 23 (240).

(5) L. c. 1-294.

(6) L. c. 163-182.

(7) De eo agit 175-180, iuxta fontes et locos notos.

(8) « So erscheint der Heilige von Assisi als der idealste Vertreter des mittelalterlich-transzendentalen Naturerlebnisses. Es wäre eine Verkehrtheit, wenn man in ihm den Anfang des modernen Naturgefühls finden wollte ».

sitionis systematicae huius thematis, non solum totum agendi modum eruditissimi ceteroquin N. Tamassiae, avidissimi fraudum litterariarum plagiorumque detegendorum, in praeiudicata opinione sinistra inniti manifestat, verum etiam ipsum licentia, levitateque maioribus ubilibet processisse demonstrat. **P. Michael Bihl**, O. F. M.

De S. Francisco e nive statuas compingente. — Inter plurimas narrationes, quas modo ob paucorum vocabulorum consonantias, modo ob conceptuum quorumdam similitudines plus minusve veras, interdum valde vagas et in ipsa rerum et psychologiae humanae cognatione fundatas, cl. Ninus Tamassia in Legendis S. Francisci vel confictas vel ex antiquioribus mutuatas esse dixit, una praestat, quam ideo hic ponere voluimus. Respicit S. Franciscum e nive statuas conglobantem, non artificiose (opinor), sed utut frigus sinebat, et sicut ipse olim iuvenis, huius artis indoctus, ecclesias reparaverat trulla caementarii, vix autem ingeniosus artifex et architectus (1).

Primum inspiciamus « fontem », qui item scaturit in sylva illa densa, ubere et spissa collectionis grandis, quam *Vitas Patrum* nuncupabant. Est totum capitulum 15 Libri III, quod verbotenus referre malumus, ne ullum vel minimum elementum fugiat legentes.

« Erat quidam frater in eremo, habitabat autem in loco qui dicebatur Cellia et impugnabant eum daemones passione fornicationis. Cogitavit autem apud semetipsum, dicens: quia forsitan oportet me magis in opere manuum laborare, ut exstinguatur carnalis sensus meus. Erat autem idem frater arte figulus. Exsurgens autem, fecit in luto et plasmavit quasi figuram mulieris, et dixit cogitationibus suis: Ecce uxor tua; necessarium est ergo, ut super consuetudinem addas in opere manuum tuarum. Et post aliquantos dies iterum similiter fecit ex luto et plasmavit quasi filiam sibi et dixit cogitationibus suis: Ecce generavit uxor tua filiam; necessarium est ergo, ut magis magisque amplius exerceas opera manuum, ut possis pascere et vestire, et te et uxorem et filiam tuam. Et ita prae nimio labore maceravit corpus suum, ut non praevaleret iam supportare tantum laborem. Tunc dixit cogitationibus suis: Quia si non praevales nimium istum sustinere laborem, neque mulierem requiras. Videns autem Deus fervens propositum mentis eius pro certamine castitatis, abstulit ab eo molestiam impugnationis daemonum. Et glorificavit Deum super magnitudinem gratiae eius ».

Gustato fonte, adeamus rivulum inde profluentem, ut experiamur, utrum eiusdem revera originis et saporis aquam ferat. Rivulus iste, iuxta N. Tamassia, manat in II Cel. cap. 82, n. 116 et 117, ubi tamen duo facta invicem connexa narrantur.

« In eremo fratrum de « Sartiano » S. Franciscum in cella nocte orationi vacantem diabolus vocavit ter nomine. Cui cum sanctus respondisset: « Quid vis? » ille intulit: Peccatori converso Dominus misericors indulgebit, « sed quicumque semetipsum poenitentia dura necaverit, in

(1) Cf. I Cel. 18, 21; II Cel. 10-11.

perpetuum misericordiam non inveniet ». « Statim sanctus per revelationem cognovit hostis fallaciam, quomodo nisus fuerit eum ad tepida revocare ». Victus autem « inimicus » « alium laqueum praeparat, carnis videlicet incentivum ». « At beatus pater statim ut percipit, veste deposita, chordula durissime se verberat, dicens: ' Eia, frater asine, sic te manere decet, sic subire flagellum. Tunica religionis est, furari non licet; si quo vis pergere, perge (1)' ».

« Videns (2) autem propter disciplinas tentationem non discedere, cum tamen iam livoribus membra cuncta pinxisset, aperta cellula, foras exit in hortum et in magnam nivem demergit se nudum. Accipiens autem nivem, plenis conficit manibus et ex ea in modum pilae septem glebas compingit. Quas sibi proponens, caepit alloqui corpus: « Ecce, inquit, haec maior uxor tua est; porro istae quatuor duo sunt filii et duae filiae tuae; reliquae duae servus sunt et ancilla, quos ad serviendum habere oportet. Et festina », inquit, « omnes induere, quoniam frigore moriuntur. Si autem eorum multiplex sollicitudo molestat, uni Deo sollicitus servi ». Illico diabolus confusus abscedit, sanctusque in cellam revertitur, *glorificans Deum* (3). — Quidam spiritualis frater, qui tunc vacabat orationi, luna clarius incedente, totum intuitus est. Sanctus autem, comperto postmodum quod ille se in nocte vidisset, dolens multum, praecepit ut rem nulli detegeret, donec *in saeculo viveret* (4) ».

Pleno tenore utriusque tentationis perlecto, libenter concedimus narratum hoc feliciore intuitu a critico Patavino selectum esse, vel ut iuxta eius sensum loquar: inter exemplar sive prototypon atque exemplatum et apographon plures similitudines intercedere. Quaestio est, utrum exemplum e prototypo ea ratione litteraria processerit, ut hoc, quia illinc exemplatum, valore careat proprio, aut, ut aliter idem dicam, utrum factum ab eremita illo mutuatum et falso S. Francisco suppositum fuerit. Uti alias ubique locorum, etiam hic ita concludit et inducit Tamassia, cui hoc in loco socius recens accessit cl. F. C. Burkitt (5), qui hoc tanquam novum quid proposuit, immemor rem iam ante viginti annos venditatam fuisse. — Hic nullum miraculum in causa est, quaestio proinde mere litteraria est.

Utriusque narrationis substantiam eamdem esse profitemur, si hanc dicas formationem uxoris et filiae; utriusque compactionis occasio fuit

---

(1) Sic, uti stas (nudus), in frigus et in regionem circumquaque nive gelidam, perge, sali.

(2) Abhinc textum integrum dare expeditius duximus.

(3) Cf. Luc. 2, 20; II Cor. 9, 13.

(4) Cf. Tit. 2, 12,

(5) *The study of the sources of the life of S. Francis*, 15-61 (in appendice II, 57-9), in collectione *S. Francis of Assisi: 1226-1926. Essays in Commemoration, edited by* W. Seton. London 1926. — Quia: « cui honor, honor », meritum et ius prius libenter Nino Tamassia vindicamus, cuius opus (videto casum!) in unam et solam linguam versum fuit anglicam, quin tamen, uti videtur, multum percrebruerit: *Saint Francis of Assisi and his Legend translated by Londsale Ragg*, London 1911; in-12°, 240 pp.

similis tentatio. — Sed consonant quoque vocabula aliqua: « *Ecce uxor tua* » in utroque narrato atque: « *glorificavit Deum* » illic, hic: « *glorificans Deum* ».

Si porro ad singula descenderis, aliquot diversitates illico tibi consideranti obtrudentur et posterioris narrationis proprietates quaedam obviae. Eremita tentationem non impetu ingenii et indolis aggreditur, ut eius vim prosternat et conculcet, sed calculo systematico, pluriumque dierum indefesso et diuturno labore. Celeritas agilis, citusque impetus S. Francisci « statim » durissime se verberantis, deinde rubricatum corpus in nivem demergentis, optime cum aliis plurimis eiusmodi de ipso relatis utrobique conspirat.

Indoli suae indubie poeticae optime congruit allocutio illa: « *Frater asine* », omnes quippe creaturas isto nomine vocitabat (1). Hanc indolem cum tunica minime exuit, cum concito gressu, luna illucescente, in nivem candidam semet immergeret, pilasque nivis utut compingeret, non studio reflexo, sed brachiorum manuumque mox praerigescentium motu concitato. Ingenio suo magnanimo et generoso aptissime quadrat, quod non uxorem et filiam solas e molli sed gelida nive utcumque compegerit, sed duos filios, duas filias, immo et servum et ancillam: 'nobilis miles' nudus in media nive gelida. Audi quoque tali in ambitu peraptam allocutionem: « *Festina omnes induere* »! Quoniam Sanctus poeta reapse fuit, haec omnia proprio suo ingenio adeo consona huiusmodi impetu et agere et dicere quam facillime certe potuit, imaginatione instinctuque poeticis iam e priore luctamine incitatis et accensis.

Nonne vides quantum haec, animi ardore rapido paucisque momentis in rigore nivali peracta et dicta, a modo agendi eremitae diuturnis ratiocinationibus secum arguente per dies aliquot, dum lutum accurate fingebat, totumque corpus labore defatigabat, longe differunt, distant, discrepant? Quodsi duo ista facta quocumque nexu litterario cohaereant, in posteriore prius adeo immutatum est, et coaptatum indoli S. Francisci, ut exemplum novum iam exemplar antiquum ubique longe superet. Substantiam ipsam transformatio et adaptatio psychologia affecit adeo, ut iam eadem dici nequeat. Forma quoque mere litteraria nova tam longe ab antiquiore distat, ut nulla supersit ratio novam e priore profluisse gratis dicendi. Comparatio utriusque summaria speciem quidem veri tali assertioni praebet, sed omnibus propius collatis et pensatis, haec species una cum luna supra fata, iam albescente die, evanescit.

Verumtamen ab ipsa luna placida illa et frigida, critici duo laudati speciem quamdam repetiverunt, quam assertioni suae concordi sive suo modo rem de S. Francisco narratam explicandi suffunderent. Celanensis rem acceperat (2), ut ipse ait, a Fratre quodam spirituali, qui orationi va-

(1) I Cel. 58, 80-1; II Cel. 165-71.

(2) Sincerus Celanensis his fortassis innuit, hanc narrationem non fuisse inter ea quae « Tres Socii » et nominatim Fr. Leo an. 1246 collegerant. Ea quae ex hac collectione adhuc supersunt, sed incompleta et mutata, in *Speculo Perf.* utroque, in *Compilatione Perusina* et codice cl. A. G. Little, hanc narrationem non comprehendunt. Transiit autem e II Cel. n. 116 et 117 in *Leg. maiorem* S. Bonaventurae, V, 4, paucis formaliter mutatis.

cans: « luna clarius incedente, totum intuitus est ». — Quod dictum sincerum prior criticus hac glossa insignivit (1):

« Ahimè! il frate spirituale fu una povera vittima di una strana illusione. Egli legeva [!] un libro e credeva di vedere [!] nell' orto il Santo. La luna l' ha tratto in errore [!]; non neve, ma creta lavorava il *figulus*, per prostrare con l' artistica fatica la carne ribelle ».

Quod recisius decretum est, « critica moderna » frigidiore quam luna illa gelida! Paucioribus idem dicam: Frater ille egregie immo pessime hallucinatus est. Assertum istud ne ullo quidem verbo adstruere conatus est eius auctor. Ideo ab eo petimus: Hallucinatusne est Frater ille e stultitia insigni an e fraude prava? Perduravitne hallucinatio illa tot annos, ut rem postea adhuc Fr. Thomae narraverit vel scripto tradiderit? Quanam fide hoc iste Frater narravit Celanensi, malane an bona? Numquid Celanensis qui tot hominum regionumque viderat mores, adeo parvo iudicio pollebat, ut hallucinato Fratri tam facile crederet? Noveratne aliunde Fratrem illum probum vel somniatorem ineptum? Si non ex intuitione propria iste rem sumpsit, sed e *Vitis Patrum,* iuxta quas acciderat in *Cellia,* quomodo fit, ut eam non in *Cella de Cortona* (2) evenisse narraverit sed Satriani? — Ad quae respondere non est nostri, sed eorum qui tales quaestiones ex assertis suis gignerunt. — Sic non nos vertimus, sed critici isti converterunt quaestionem litterariam in psychologicam, multo complexiorem.

F. C. Burkitt in fine subdit (3): Non existimo vere franciscanam considerationem illam, laborem pro uxore et familia maiorem fatigationem importare quam aequum sit. Ad quod dicendum est, non de pretio et valore istiusmodi laboris in dicto illo S. Francisci agi, sed tantum de labore isto necessario pro uxore et familia procreata assumendo, atque Dei solius servitium praestare servitio uxoris et familiae iuxta I Cor. 7, 28-34 et Matth. 4, 10.

Neuter criticus merito quidpiam valoris tribuit paucis vocibus in utraque narratione consonantibus. Prior locus brevissimus in utrolibet contextu ex se vix aliter sonare potuit; alter vero in textu notissimo Novi Testamenti innititur, quem supra adnotavimus. — Quibus ita pervestigatis, omnis rivulus litterarius, in quo narratio Celanensis e fonte illo *Vitarum Patrum* profluxerit, iam exsiccatus est.

Attamen aliam quamdam relationem, eamque multo remotiorem et diversam inter factum utrumque exsistere potuisse non negamus, scilicet recordationem longinquam, plus minusve consciam, ideoque non a narratore vel a scriptore, sed ab ipso actore S. Francisco suo ingenio, suae indoli, suo ambitui et habitui mire adaptatam. *Vitae Patrum* per medium (quod vocant) aevum notissimae erant, unde non quidem infe-

(1) Tamassia, 108. — Idem ferme asseruit Burkitt, l. c. 58: « What this spiritual brother saw in the moonlight, we can read in the tales of the Fathers of the Desert, where indeed there is no snow but only sand and mud ».

(2) Cf. I Cel. 105; II Cel. 38, 88.

(3) L. c. 59: « Nor do I think the moral that working for a wife and family involved more trouble it was worth, is truly Franciscan ».

rimus, eos in omnibus conventibus et eremitoriis primitivis primorum Fratrum Minorum exstitisse, — grandis enim codex erat hoc opus valde varium, — sed in aliquibus forte « locis » exstabant. Iam primis ordinis temporibus [1]: « *Inter Fratres qui ad capitulum veniebant, nullus audebat negotia saecularia recitare, sed colloquebantur de vitis sanctorum patrum* »; quo in loco forte non de Sanctorum vitis in genere sermo fit, sed de *Vitis Patrum*, scilicet Sanctorum deserti. Unde S. Franciscus eas fortasse legi audierat vel ipse eas legerat, saltem ex parte, licet N. Tamassia non veritus sit scribere haec de alio opere *Vitis Patrum* in pluribus affini [2]:

« S. Domenico poteva studiare le *Collationes Patrum* [3], ma S. Francesco, anche se era stato a scuola dai preti di S. Giorgio (I Cel. 23), non le avrebbe capite [!?] ».

Qua occasione talia improperantem admonemus, ut *Opuscula S. Francisci* inspiciat; ad praefata statim recurrentes. Si S. Franciscus locum de eremita illo, qui in saeculo figulus fuerat, aliquando legerat (vel Fratrem hunc locum coram aliis legentem audierat), figuli illius confuse aut conscie, plus minusve, primo instanti memor esse poterat illa nocte in nivem candidam gelidamque corpus suum sanguinolentum immergens. Caetera autem suo modo proprio et ingenio perfecit, minime vero, ut sane ex ipsis narratis liquet, imitatus est. — Neque imitatus est in alia narratione nuper tantum e latebris eruta [4], in qua S. Franciscus revera lutum, « massam figuli ... coepit pedibus calcare, ducere et parare »; nihil vero compegit, nec compingendo tunc Sanctus absolvit.

Neque ergo Frater ille « spiritualis » anonymus, neque eo vel minus Celanensis hallucinati sunt, neuterque fraudis litterariae, non piae sed impiae accusandus est crisi adeo levi.

Actum est, inquam, actum de exemplari et exemplato inter caetera 'felicissimo' a N. Tamassia allato et nuper ab altero nihil haesitante repetito. De aliis « exemplis » a viro illo pererudito allatis et conquisitis actio et disceptatio longe facilior institueretur et dirimeretur. Sed hoc aliaque praemissa et confutata sufficiunt, ad methodum ipsius levem, etsi doctrina larga ornatam magis quam suffultam, manifestandam atque redarguendam. **P. Michael Bihl,** O. F. M.

Influence de l'Oraison de l'office de S. François sur celle de S. Dominique. — Un précieux manuscrit de l'histoire dominicaine, le *Burdegalensis 780* [5], offre au f. 289 une note de l'historien dominicain Bernard Gui [6], en marge du chapitre provincial de Toulouse en 1254 [7]:

(1) *Leg. 3 Soc.* XIV, 50. (2) L. c. 120 in nota.

(3) Opus Iohannis Cassiani, quod habes ap. P. L. 49, 477-1328. — Cf. Iordani de Saxonia, *De initiis Ordinis seu Vita B. Dominici*, c. 10; ed. Berthier, Friburgi Helv. 1891, 6. (4) A P. Benv. Bughetti, supra, 108.

(5) Douais, *Acta capitulorum provincialium Ord. Fr. Praed.*, Toulouse 1894, p. LXXXIII.

(6) Voir sur cet auteur Delisle, *Notice sur les manuscrits de B. G.* dans *Not. et extr. d. Manuscrits,* XXVII, II (1879), 169-455.

(7) Douais, l. c. donne le texte p. XCII et p. 58 note 3, mais ici d'après le MS. de Toulouse, *490.*

« De manu fratris Stephani de Salanhac (1) inveni scriptum in dorso rotuli sic. Petat Magister a Papa, quod de oratione beati Dominici tollatur: «*temporalibus*», et dicatur: «*spiritualibus proficiat incrementis*». Quia in oratione beati Francisci petitur «*terrena despicere*» (2) et in nostra petuntur dari; et dicatur:

«*Deus, qui Ecclesiam tuam beati Dominici, confessoris tui, illuminare dignatus es meritis et* doctrinis, *concede ut eius intercessione spiritualibus proficiat incrementis et gaudiis perfruatur eternis. Per D.*».

Item, de numero conversorum (3) minuendo, exemplo Minorum. De detractoribus (4), durius puniendis, exemplo Cisterciensium.

L'historien dominicain Etienne nous apprend donc, qu'en 1254 les Prêcheurs pensèrent à limiter le nombre de leurs convers à l'exemple des Mineurs.

On a donc ici une preuve, que sous le généralat de Jean de Parme (1247-57), les deux Ordres étaient poussés par un même courant.

Quant à la modification de l'oraison de S. Dominique, il n'y a pas lieu de s'en étonner. De 1245 à 1256 l'ordination de la liturgie dominicaine fut plusieurs fois reprise sans trop de succès (5). Et puis, n'était-on pas alors à l'époque des luttes du clergé séculier et de l'Université de Paris contre les Ordres Mendiants et plus spécialement contre les Dominicains? — Tout divisés que fussent Prêcheurs et Mineurs sur bien des questions, ils se firent en face de l'ennemi commun des concessions réciproques qu'ils n'eurent pas le courage de s'imposer sans cela. Après bien d'attaques aussi peu fraternelles que peu édifiantes, une lettre commune, du 5 février 1256, du Ministre, le Bx. Jean de Parme, et du Maître Humbert de Romans rappelle les raisons qui devraient unir les fils des deux Patriarches des Pauvres. On y lit entre autres: «*Hii*

(1) Voir Altaner, *Der hl. Dominikus. Untersuchungen und Texte*, Breslau 1922, 158s.

(2) Oraison de S. François à laquelle fait allusion Etienne: «*Oremus. Deus, qui Ecclesiam tuam, beati Francisci meritis, foetu novae prolis amplificas: tribue nobis, ex eius imitatione, terrena despicere et caelestium bonorum semper participatione gaudere. Per Dominum*». *Bréviaire francisc.* au 4 octobre.

(3) Haymon, Général de 1240 à 1244, avait exclu les convers de toutes les charges, AF III, 251. — Ainsi diminua leur nombre; voir Salimbene *Mon. Germ. Hist.* XXXII, 103s.

(4) Nous n'avons découvert dans les statuts des Cisterciens aucun statut plus sévère que celui de 1217. Martène. *Thesaurus nov. anecdot.* Paris 1717. IV, 1319, § 6.

(5) *P. Rousseau, O. P., De Ecclesiastico Officio Fratr. Praed. sec. ordinationem ven. Mag. Humberti de Romanis*, dans *Analecta sac. Ord. Fr. Praed.*, vol. XVII (1926), 722-30; Altaner, l. c. 108s.; voir le compte rendu AFH XIX, 264; [Fr. M. Guerrini, O. P.], *Ordinarium iuxta ritum sacri Ordinis Fr. Praed.*, Romae [1921], p. VIII-XII. — Le chapitre général de 1254 communiqua: «*Fratres quibus videtur aliquid corrigendum circa officium, scribant magistro Ordinis ad sequens capitulum generale*». Reichert, *Monumenta Ord. Fratr. Praed. hist.*, Romae 1900, III, 71.

sunt illae duae stellae lucidae, quae secundum Sibillinum vaticinium habentes species quatuor animalium, in diebus novissimis nomen Agni vociferant in directione humilitatis et voluntaria paupertate » [1].

Etienne de Salanhac se rendit-il compte, lui-même, que les Ordres Mendiants luttaient ensemble pour l'existence sur un terrain, où entrait aussi en question la pauvreté, ou leurs adversaires insinuèrent-ils ironiquement que les uns demandaient à leur S. Fondateur « *terrena despicere* », tandis que par les autres, comme écrit Etienne, « *petuntur dari* »? Il est évident, qu'en pleine lutte et en face de l'adversaire, les Prêcheurs ne pouvaient pas renier leurs origines. Honorius III ne proposa-t-il pas, le 11 février 1218, aux archevêques et évêques comme ses meilleurs ouvriers contre les Albigeois manichéens: *ses* prédicateurs, « *qui verbum Dei gratis et fideliter proponentes, intendendo profectibus animarum, ipsum Deum solum secuti, paupertatis titulum praetulerunt* [2] ». Il n'est guère surprenant qu'Etienne, au pays de Toulouse, ait le premier relevé cette antithèse et fait la chasse au mot « *temporalibus* » de l'oraison.

S'il serait intéressant de connaître par les détails les résultats de la proposition d'Etienne de Salanhac; il paraît certain qu'on n'adopta pas sa formule proposée. En attendant l'examen de MSS. de l'époque de 1254, un bréviaire franciscain florentin, de la fin du XIII siècle [3], permet de placer *l'invocation* de l'oraison de S. Dominique en regard d'un passage de la bulle de canonisation, en 1234, par son ami intime, Grégoire IX. On se soustraira difficilement, devant le parallélisme, à la persuasion que ce bréviaire conserve l'invocation originale de l'oraison.

Oremus. Deus qui Ecclesiam tuam beati Dominici, Confessoris tui, illuminare dignatus es meritis *et* exemplis: *concede, ut eius intercessione temporalibus non destituatur auxiliis et spiritualibus semper proficiat incrementis. Per D. N. J. C....*	*Pastor et Dux inclitus in populo Dei factus, novum Praedicatorum Ordinem instituit* meritis, *ordinavit* exemplis, *nec miraculis confirmare desiit evidentibus* [4].

Pour l'histoire, la date précise à la quelle fut proposée la correction est à retenir, puisque chez les Dominicains, tout comme chez les Franciscains, on est plutôt mal renseigné sur les détails de l'histoire de la liturgie. Cette date, de l'année 1254, offre déjà un élément chronologique absolument sûr pour fixer la date *post quam* des manuscrits liturgiques présentant l'oraison modifiée; mais il y a plus, elle pose un précieux jalon historique dans la question de la pauvreté, qui mit aux prises l'école dominicaine et franciscaine durant la seconde moitié du XIIIe siècle.

P. André Callebaut, O. F. M.

(1) Reichert, l. c. v. 26.

(2) Balme, *Cartulaire ou hist. diplomatique de S. Dominique,* Paris 1897, II, 156.

(3) Bibliothèque Laurentienne, Strozzian. cod. XII, non paginé. Voir l'oraison à la fête de S. Dominique, où on lit: *exemplis*, là où Etienne dit déjà *doctrinis*.

(4) Ripoll, *Bull. O. P.* I, 68.

Effata Ven. Thomae a Kempis de S. P. N. Francisco. — Scopus huius brevis notulae non est nisi colligere et paucis illustrare quae Ven. Thomas a Kempis, auctor aurei *De imitatione Christi* libelli (1), edixerit relate ad S. P. Franciscum. Et imprimis de quodam laudati operis dicto. In *libro* enim *internae consolationis*, qui constituit librum III Imitationis, allegat in fine cap. L sanctum nostrum Fundatorem hoc modo: « *Quid est homo inde melior, quia reputatur ab homine maior?... Nam quantum unusquisque est in oculis tuis, tantum est et non amplius: ait humilis sanctus Franciscus* » (2).

Primo intuitu hausisse videretur Thomas ex *Admonitionibus* S. P. Francisci, c. 20: « *Quantum est homo coram Deo, tantum est et non plus* » (3). Sed affinius apparet verbum eius loco S. Bonaventurae de S. Patre scribentis: « *Sed et verbum hoc dicere solitus erat: Quantum homo est in oculis Dei, tantum est et non plus* » (4). — Ubi S. Franciscus habet « *coram* Deo », Bonaventura legit « *in oculis* Dei », quod et Thomas scribit, unde sine dubio hoc verbum S. Francisci ex Doctoris Seraphici *Legenda* hausit. Observandum quoque est, S. Franciscum esse unicum auctorem praeter biblicos qui nominatim in Imitatione allegatur. Cetera citata sunt aut implicita, aut explicita anonyma: « quidam ».

Alterum dictum S. Francisci allegat a Kempis in tractatus *De Resurrectione* parte priore, *De resurrectione Christi et apparitionibus eius*, c. 14 (5): « *Dico ergo et oro cum sancto et humili Francisco: « Deus meus et omnia! ». Non cupio plura* (6). *Si quando in tribulatione fuero et privatus interno bono et solacio, iterum dico et oro: Deus meus et omnia. Nil plus volo, nil cupio, nisi te, Deus meus, qui es omnia in omnibus et super omnia et ante omnia benedictus in saecula* ».

Alludit hic pius auctor ad illud *Actuum B. Francisci et sociorum*, I, 21s: « *quod usque ad matutinum* (S. Franciscus) *aliud non dicebat nisi: Deus meus et omnia!* » (7).

---

(1) Authenticitatem nuper feliciter defendit Dom. Iac. Huyben, O. S. B., *Les premiers documents historiques concernant l'Imitation*, in *La Vie Spirituelle*, 14, 1925, [214]ss., cui critici fere unanimiter consenserunt. Iam L. Delisle dixerat: « Pour les savants, comme pour ceux qui ont étudié, la controverse est terminée en faveur de Thomas à Kempis ». Cf. *L'Intermédiaire des chercheurs*, vol. 89, 1926, 119ss., 942ss.

(2) *Imit.* III, 50. *Thomae Hemerken a Kempis, Can. reg. O. S. Aug., Opera omnia*, ed. M. J. Pohl, II, Friburgi Brisg. 1904, 240. Hanc meliorem, quamvis non omnibus numeris absolutam neque stricte criticam editionem sequimur deinceps, mutata quandoque interpunctione.

(3) *Opusc.* 15; cf. c. 13 (p. 13): « quantam habet ibi poenitentiam et humilitatem, tantam habet et non plus ».

(4) *Leg. maior*, VI, 1. De influxu bonaventuriano vide P. Symphorien, *L'Influence spirituelle de S. Bonaventure et l'Imitation de Jésus-Christ*, in *Etudes Franc.*, XXXIII (1914-21), 36ss; cf. AFH XVIII, 420. (5) *Opera*, V, 293.

(6) Pohl, l. c. affert « *non cupio plura* » etiam quasi dictum S. Francisci, non separando illud a praecedente nisi per virgulam.

(7) Ed. P. Sabatier, Paris 1902, 5. — *Actus B. Francisci* in monasteriis Canonicorum Reg. haud incognitos fuisse deduci potest ex iis quae P. Bon. Kruitwagen ap. AFH I, 325 et 330 exposuit.

Non solum duobus locis citatis, sed etiam alibi Thomas praecipue ut *humilem* proponit Franciscum. In *Manuale Parvulorum* (1) ita « *de magna humilitate S. Francisci* » loquitur: « *Hic est qui contempsit vitam mundi* (2). *Quid fecit humilem et sanctum Franciscum tam devotum et Deo dilectum in hac vita et tam altum in gloria? Vere profunda humilitas sua. Et quia inter omnia beneficia divina et exercitia cotidiana passionem Christi et sacra vulnera doloris eius, immensi amoris plena in mente portavit* (3), *recoluit, condoluit, gravissime ponderavit, amarissime flevit et ardentissime amavit. Nam magna gratia confertur humilibus et passionem Christi cotidie recolentibus* ».

De « humili Francisco » introducit, in tractatu « *De paupertate, humilitate et patientia sive de tribus tabernaculis* », Christum dicentem (4): « *Recordor iam pauperis servi mei Francisci, qui paupertatem summe dilexit. Vere fidelis et multum fidelis iste servus* (5) *meus, qui sic illam diligebat, ut ex cordis affectu dominam suam vocaret. Et cum dilexissit eam, etiam usque in finem vitae suae dilexit* (6). *Ideoque in regno meo mecum tripudiat, quia prius in mundo cum sancta paupertate commercium* (7) *faciens laetus erat. Unde etiam illi occurrens dignanter et dulciter eam in haec verba salutabat: Beneveniat domina mea paupertas, castitas et oboedientia. Ista scilicet paupertas et duae praedictae sorores eius sunt praecipua vota religionis. Haec de humili dixi Francisco* ».

Celanensis similem apparitionem trium mulierum paupercularum refert, quae appropinquantem Franciscum « *nova salutatione magnificant* »: « *Bene veniat* », *inquiunt,* « *domina paupertas* » (8). A Kempis tamen videtur hausisse ex S. Bonaventura (9), qui apparitionem exponit de dictis tribus virtutibus, quod Celanensis explicare neglexit.

Sicut supra, humilitatis simul et devotionis erga Crucifixum commemorat in *Sermonibus ad novitios* dicens (10): « *Plus enim sanctitatis et dulcedinis* (11) *invenit humilis Franciscus in passione Christi quam subtilis astronomus in speculando sidera caeli* ». Huic amori Christi passionis Thomas adscribit quoque partem in Stigmatizatione Seraphici Patris (12): « *Haec (vulnera Christi) sancti et devotissimi patris Francisci*

---

(1) Cap. 5 (*Opera*, IV, 167).

(2) Cf. Antiph. ad Magnif. in I Vesp. plurim. Martyr.

(3) Cf. S. Bonav. l. c., *De miraculis*, I, 1: « mens eius intus Dominum crucifixum induerat ».

(4) Cap. 1 (*Opera*, I, 13s).

(5) Cf. Matth. 24, 45.

(6) Cf. Ioan. 13, 1; S. Bonav. *Leg. maior*, XIV, 4: « fidem tenuisse *dominae* paupertati *usque in finem* se vidit ».

(7) Cf. *Commercium b. Francisci cum Domina Paupertate*, ed. Eduardus d'Alençon, Romae 1900. Cf. I Cel. 35.

(8) II Cel. 93. (9) *Leg.* c. 7, n. 6.

(10) *Sermo* XXVIII (*Opera*, VI, 288).

(11) S. Bonav. *De miraculis*, X, 8.

(12) *De resurrectione*, II, 1, 14 (*Opera*, V, 296); cf. S. Bonav. *Leg. maior* XIII, 10.

omnia interiora ex frequenti memoria et exteriori aspectu vulnerum Christi compunxerunt et flere fecerunt, ut etiam foris in corpore suo sacrosancta stigmata palam apparerent ».

Uti ex praedictis patet et iam P. Bonaventura Kruitwagen post H. Rosweydum observavit (1), locutio « *humilis Franciscus* » fuit Venerabili Thomae a Kempis multum familiaris. Opinatur prior, forte desumptam esse ex *Spec. perf.*, c. 60 (2), ubi in lemmate habetur: « *De visione fratris Pacifici quam vidit et audivit sedem Luciferi reservari humili Francisco* » et in textu (3): « *sedebit in ea Franciscus humilis* ». Sed sicut Thomas pluries ex S. Bonaventurae *Legenda* hausit, ita et hunc titulum « *humilis Franciscus* » verisimilius sub influxu Seraphici Doctoris formavit, qui *Leg. maiore* cap. 6 fuse tractat « *De humilitate et obedientia* » etc., ubi Franciscus laudatur « *sanctae humilitatis spiritu inflammatus* » (n. 2), « *humilitatis forma* » (n. 5), « *humilitatem* tam in se quam in subditis cunctis praeferens honoribus » (n. 6), « *vere humilis* » (n. 6), et proprie « *humilis Francisci* » virtus exaltatur (n. 7 in fine).

Non solum autem ut exemplum humilitatis, sed, cum aliis Fundatoribus Ordinum, S. Franciscus a Thoma proponitur exemplum bonorum operum: « *Accipe ergo exemplum bona operandi... a S. Francisco* » (4). Totum autem characterem seu omnes virtutes, quas Thomas in supralaudatis opusculis S. Francisco recte meritoque attribuit, paucis constrixit decantavitque in *hymno de Iesu et Maria et sanctis patronis ecclesiae* (5):

Francisce devotissime,
pauper atque humillime,
fac nos mundum contemnere
et crucem Christi tollere.

Etiam in honorem S. Clarae quaedam acrosticha composuit, quae hic non incongrue addi possunt:

Congregatrix virginum,
Levatrix debilium,
Acceptatrix humilium,
Refocillatrix pauperum
Amatrix Christi vulnerum (6).

---

(1) Cf. AFH I, 327, sub 20, ubi notat inter 93 codices, quibus inest *Legenda maior* S. Bonaventurae, solos duos codices Rheno-Traiectenses locutione usos esse « *humilis Francisci* », ex quibus alterum scriptum in conventu Canonicorum Regularium congregationis Windeshemensis, alterum illius apographum. Cf. S. Bonav. *Opera,* VIII, p. XCI, n. 84s.

(2) Ed. Sabatier, p. 109, lin. 18s.

(3) L. c. 110, lin. 8-9.

(4) *De disciplina claustralium,* c. 6 (*Opera,* II, 293).

(5) *Cantica,* n. CVIII (*Opera,* IV, 395). Fuit in ecclesia Montis S. Agnetis prope Zwollas (Hollandia), ubi Thomas vivebat, etiam altare S. Francisco et aliis confessoribus dedicatum; *Chronica Montis S. Agnetis* (*Opera,* VII, 437).

(6) *Cantica,* CV (*Opera,* IV, 393), ubi et sequentia.

Ultimo hoc versu alludit ad devotionem S. Clarae erga quinque plagas Christi, in quarum honorem quotidie oratiunculam dicebat [1]. Aliud acrostichon sonat: « **C**astitatis **L**ilium **A**mabat **R**edemptoris **A**more »: Tertium denique:

Clara nomine,
Luxit opere,
Ardebat caritate,
Rutilabat sanctitate,
Accendebat virgines castitate.

In *Cantico de laudibus sanctarum virginum* [2] laudat etiam « *Theclam, Claram cum Iohanna* ».

Unde autem Thomas a Kempis hanc devotionem erga S. P. N. Franciscum et S. Claram acceperit, alia forsitan vice exponere conabimur.

P. Willibrordus Lampen, O. F. M.

Le Joachimite Benoît, abbé de Camajore et Fra Salimbene. — La lettre du cardinal Hugolin, récemment publiée dans l'*Archivum* [3], permet d'identifier le foyer où Fra Salimbene s'initia au Joachimisme. — Pour s'en convaincre, il suffit d'une part de se rendre compte, sur une carte géographique, de la position topographique de Camajore (*Campo maggiore*) et de son abbaye de Saint-Pierre de l'Ordre de Joachim de Flore, qu'on mettra ensuite en regard de ce que Salimbene écrit de l'abbaye en question.

Camajore, aujourd'hui commune voisine de la célèbre plage de Viareggio dans la Versilia, est située à la base des Alpes Apuanes, sur la route [4] allant de Pise-Lucques à Sarzana (où fut transférée l'ancienne *Luni*). L'abbaye elle-même est à droite de la route à une distance (à vol d'oiseau) de vingt kilom. environ de Lucques et à vingt-cinq de Pise et précisément au Nord-Est entre ces deux villes. — Ces indications suffisent amplement au lecteur pour identifier, sans difficulté, l'abbaye dont nous parle Salimbene dans le passage suivant:

Prius eram edoctus et hanc doctrinam [abbatis Ioachim] *audieram, cum habitarem Pisis* [1243-47], *a quodam abbate de ordine Floris, qui erat vetulus et sanctus homo, et omnes libros suos a Ioachim editos in conventu Pisano sub custodia collocaverat, timens ne imperator Fredericus* monasterium suum *destrueret, quod erat inter Lucam et civitatem Pisanam, per viam quae vadit ad civitatem Lunensem* [5].

Ce simple extrait du compère Salimbene dénote assez que cet abbaye joachimite avait à sa tête un ardent disciple du Fondateur calabrais. Salimbene ne fut d'ailleurs pas l'unique de ses adeptes, que l'on en juge par ce qu'il écrit encore:

---

(1) Cf. AFH XVI, 246-9.
(2) *Cantica*, XCVII (*Opera*, IV, 384 s.).
(3) AFH XIX, 557.
(4) C'est une des routes appelées *Via Francisca* au moyen âge. L. c. 496.
(5) *Cronica Fr. Salimbene de Adam*, MGH XXXII, 236.

Frater vero Rodulfus de Saxonia, lector Pisanus magnus logicus et magnus theologus et magnus disputator, dimisso studio theologiae, occasione librorum abbatis Ioachim, qui in domo nostra depositi erant, factus est maximus Joachita (1).

Le prof. Fr. Buonanoma, qui illustra l'histoire de Camajore et celle de l'abbaye Saint-Pierre en particulier, concourt encore avec Salimbene à déterminer l'époque à laquelle l'abbé de Camajore aura mis en sureté ses manuscrits au couvent des Franciscains de Pise. — Salimbene nous dit qu'il vit l'empereur Fréderic (probablement en déc. 1239 (2)) lorsqu'il habitait lui-même le couvent de Lucques, de la mi-juin 1239 à 1241 (3). La bulle de Grégoire IX, qui nous a conservé la lettre déjà publiée, est exactement du 13 octobre 1239, c'est assez dire que le pape considérait comme un de ses fervents partisans Benoît l'abbé de Camajore (4). Il n'en fallait pas davantage pour le désigner à la défiance et aux persécutions des impérialistes. C'est effectivement pour protéger l'abbé et le monastère qu' Innocent IV écrivit, en 1244 de Gênes, une bulle aux évêques de Pise, de Lucques et de Luni (5). Le Bullaire franciscain (6) possède, lui aussi, une bulle du 24 septembre 1244 donnée à Gênes même et adressée à l'archevêque Vital de Pise pour favoriser les Franciscains de cette ville, où arriva notre Salimbene dès sept. 1243 (7).

Nous ne sommes même pas éloignés d'amettre que l'abbé Benoît confia ses manuscrits au lecteur Rodolphe de Saxe, le « *maximus Ioachita* » et qui abandonna l'enseignement pour s'adonner à ces études. Salimbene dit, peut-être, plus ici qu'il paraît à première vue. Lui aussi s'intéressait au joachimisme et nulle part il ne nous dit qu'il lui occasionna des ennuis. C'est que Salimbene sait se ménager et défendre la cause de ses amis, même par le silence; il ne sort de ce mutisme que lorsque sa plume rencontre certains personnages: tel Ministre, qu'il eut en Toscane, est peut-être celui contre lequel il se montre le plus inexorable (8). Ce Pierre de Cora aura certainement joué son rôle contre Jean de Parme, que Salimbene vénérait. — Enfin, à son séjour à Sienne, Salimbene se plaît à rattacher les hauts faits d'un de ses amis de France, le célèbre joachimite Hugues de Digne, O. F. M. Il raconte, que de Lucques on alla lui demander, à Pistoie, de venir prendre la parole dans un synode à tenir à Lucques, un mercredi des cendres

(1) L. c.

(2) Riccardus de S. Germano, *Chronica*, MGH XIX, 379.

(3) Salimbene, p. IX.

(4) Fr. Buonanoma, *Indice di documenti inediti riguardanti la Badia di S. Pietro di Camaiore*, Lucca 1858, 8; et *Cenni storici sopra alcune chiese e luoghi della Versilia*, Lucca 1860, 18: extrait des *Atti della R. Accadem. Lucchese*, XVII, 430.

(5) *Indice*, 10.

(6) Sbaralea, I, p. 350, n. 68.

(7) *Cronica*, l. c. p. IX.

(8) Aussi faut-il chercher le compte de ce triste politicien à la fin de sa chronique p. 577.

en 1241-43. Ce n'est pas sans une réelle satisfaction qu'il observe que longtemps on garda dans le clergé le souvenir du célèbre orateur français [1]. — Cinq ans plus tard, il assista, lui-même à Hyères (dép. Var), à une joute joachimite d'Hugues [2]. Salimbene tend, peut-être dans sa longue digression, moins à l'apologie du savoir de son confrère, qu'à celle de son Joachimisme, que Hugues a pu étudier et goûter en Italie.

Sous le pontificat de Grégoire IX la congrégation bénédictine de Joachim de Flore était à son apogée; elle comptait vers 1244 en Italie une quarantaine d'abbayes, après moins de cinquante années d'existence. S'étant séparé des Cisterciens, l'abbé de Flore ne conserva que la Règle de S. Benoît et le pape Célestin III lui accorda des constitutions spéciales, le 25 août 1196 [3]. Il est superflu de prouver que le nombre des fondations ainsi que la faveur des papes et des cardinaux témoignent suffisemment de l'emprise que dut exercer sur son époque l'abbé calabrais. Il faut loyalement reconnaître, avec E. Jordan [4], que l'on a beaucoup médit du puissant mouvement religieux de la fin du XIIe et des débuts du XIIIe siècles, alors qu'il est encore presque complètement inconnu. On le juge à travers des aberrations politico-religieuses, qui s'en emparèrent après la moitiée du XIIIe siècle. Mais ce jugement n'est pas celui de Grégoire IX, dans la bulle de canonication de S. Dominique, où après avoir célébré S. Benoît et ses fils, le pape passe à exalter les Cisterciens et *les Florins*, en ces termes, le 4 juillet 1234:

Post quos, quasi lassum renovaturus exercitum, et redditurus iubilum post lamentum, applicitis ad quadrigam tertiam equis albis, Fratribus Cisterciensis Ordinis et Florensis, velut tonsarum greges gemine caritatis fetibus uberes, de penitentie lavacro fecit ascendere, S. Bernardo ariete ovium in virtute spiritus, qua ex alto indutus exstitit, et ex abundantia frumenti vallium preeunte, ut transeuntes liberati per eum, in fortitudine clament ad Dominum, dicant hymnum, et ponant castra Dei exercituum super mare [5]:

Jusqu'à quel point le réformateur influença-t-il d'autres congrégations contemporaines? Il est prématuré de porter un jugement, les problèmes de cette époque sont encore à étudier. Il est certain, qu'en arrivant à Florence, en été 1217 [6], saint François d'Assise trouva près de

---

(1) L. c. 234.

(2) L. c. 23ss. — On a justement remarqué que Salimbene ne renia jamais son Joachimisme. L. c. p. x.

(3) Papebroch, *AA SS* maii VII (1688), 125; *Pat. lat.*, t. CCVI, n. 289.

(4) Cf. AFH XIX, 335. (5) Ripoll, *Bull. O. P.* I, 67.

(6) AFH XIX, 534 ss; Davidsohn, *Gesch. von Florenz*, I (1896), 710; *Forschungen z. Gesch. v. Florenz*, IV (1908), 409s; *AA SS* iunii IV[1], 33 s. — Assise possédait, même alors, une fraction et porte «*di monte Gargano*». A. Fortini, *Nova Vita di S. Francesco d'Assisi*, Milano 1926, 382; Voir P. Lampen, p. 7-11. Mais des Ermites-Bénédictins de S. Guillaume de Verceil allaient, eux aussi, déchaussés dès le XII siècle. M. Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen d. kath. Kirche*, Paderborn 1907, I, 283; *AA SS* iunii V[1], 112 s.

Ripoli les Bénédictins déchaux *(Scalzi)* de la congrégation de *Pulsano*, dans les Pouilles, ou de *Monte Gargano* dédié à l'archange saint Michel (1), que séraphique François, lui-même, serait allé vénérer, selon Barthélemi de Pise (2). — Ce sera, peut-être, justice de reconnaître qu' une partie des succès auprès des masses, les Franciscains comme les Dominicains les doivent au mouvement religieux qui partit de modestes abbayes aujourd'hui complètement oubliées. Malgré tout ce qu'écrivent certains broyeurs du noir, la sainteté n'est jamais l'apanage exclusif d'une époque ou d'un groupe, c'est toujours un des signes visibles de l'Eglise du Christ, même au milieu de toutes ses misères humaines.

P. André Callebaut, O. F. M.

Litterae Ministri provinciae Coloniae O. M. anno 1280 canonicis B. M. V. Antverpiensibus bonorum operum participationem communicantes. — Dr. Floris Prims, qui civitati Antverpiensi in Belgio archivistam agit, nuper diligentiori subiecit examini perantiquum registrum, chartularium uti vocant, quod canonici ecclesiae B. M. V. in eadem civitate sibi, saec. XIII exeunte et XIV ineunte, transscribi fecerant (3). In elencho documentorum, quae codex in copiis comprehendit, legitur (4) inter alia: *Fol. LXVII v.: Littera ministri fratrum minorum coloniensium de commemoratione canonicorum. 1280.* Huius apographon praelaudatus archivista, post petitionem factam, humanissime nobis communicavit, admonendo hoc instrumentum in chartulario scatere abbreviationibus. Est autem sequentis tenoris:

Viris honorabilibus et in Domino Ihesu Christo sibi karissimis, domino decano totique conventui beate Marie in Antwerpia, frater Alexander (5), *administrationis coloniensis minister et servus, salutem et pacem in Domino sempiternam. Devotionem, quam vos ad Ordinem nostrum habetis, pia fratrum relatione cognovi; affectum sincere caritatis acceptans ac dilectioni vestre vicissitudinem rependere cupiens salutarem, vos ad universa et singula provincie nostre suffragia tam in vita recipio quam in morte, plenam vobis bonorum omnium participationem tenore presentium concedendo, que per fratres mihi commissos operari dignabitur clementia Salvatoris.*

Preterea vestre devotioni de gratia speciali concedo, ut cum aliquem vestrum, Domino vocante, viam ingredi universe carnis contigerit et obitus

(1) Il existait même encore des *Prémontrés* qui marchaient déchaussés, puisque le 5 nov. 1216, Honorius III permit à deux Prieurés de porter des chaussures depuis la Saint Martin (10 nov.) jusqu'au mois d'avril. C. L. Hugo, O. Praem., *Sacrae antiquitatis monumenta historica, dogmat. diplom.* Stivagii 1725, I, 163; Potthast, *Regesta Rom. Pont.* n. 5356.

(2) *An. Franc.* V, 121, 195.

(3) *Het Cartularium van O. L. V. Kapittel te Antwerpen,* in *Bijdragen tot de Geschiedenis,* XVII, Antwerpen 1926, 302-34.

(4) Ibid. p. 322.

(5) Cuiusdam negligentia omittitur hic: *fratrum Minorum,* vel quid simile.

eius nostro capitulo provinciali fuerit intimatus, ipsius memoria et orationum suffragia in capitulo memorato fiant pro eo, que pro fratribus nostris defunctis fieri consueverunt (1). *Datum anno Domini M°CC° octog. in die beati Luce ewang.* [18 oct. 1280].

Prima pars huius documenti, salutatione et una alterave transpositione exceptis, simillima invenitur epistolae, quam Ioannes a Parma, Minister generalis, anno 1254 misit Metensi monasterio Benedictinorum S. Vincentii (2); identica vero est instrumento a Ministro eiusdem Coloniensis provinciae anno 1339 benefactoribus quibusdam concesso (3). Forma alterius partis, de commemoratione scil. post mortem et quae saepe desideratur in antiquioribus eiusdem generis documentis, plus minusve consonat litteris a ministro Franciae anno 1269 datis conventui S. Martini Tornacensi (4). Hinc pro talibus concessionibus exstitisse certum est formularia, quae tamen pro circumstantiis variationes admittebant. — Fr. Alexander, qui favorem hunc hic concessit, Minister fuit annis 1279-1304, sed pauca de eo sunt nota (5). Quo titulo bonorum operum participatio peti vel tribui canonicis Antverpiensibus potuerit, cum fundata coniectura dici non potest; in eadem enim civitate eiusque vicinia tunc nullus iam exstabat conventus I[i] vel II[i] Ordinis.

P. Donatus van Adrichem, O. F. M.

Dr. Walter Seton (a). — The death of Dr. Walter Seton at the early age of 44 is a severe blow to the British Society of Franciscan Studies and a loss to Franciscan studies in general. He died on 25 January 1927, after a few days' illness, from pneumonia following on influenza.

---

(1) Cf. *Constitutiones generales Narbonenses anni 1260,* ALKG VI, 137; S. Bonaventura, *Opera omnia,* VIII, 464.

(2) Cf. AFH III, 494. Alia id generis documenta vide l. c., et AFH I, 561-3; VII, 255-61; XVI, 358; XVII, 451s.

(3) P. Schlager, *Beitr. zur Gesch. der Kölnischen Franziskaner-Ordensprovinz im Mittelalter,* Köln 1904, 294, ubi tamen legitur: *affectu... acceptavi et.*

(4) Vide AFH VII, 255.

(5) Cf. Schlager, l. c. 150; K. Eubel, *Gesch. der Kölnischen Minoriten-Ordensprovinz,* Köln 1906, 281s.

(a) Summarium. — Paucis verbis iisque gravissimis cl. vir A. G. Little vitam resque gestas enarrat eruditissimi Doctoris Walter Seton qui, anno 44 aetatis suae vix expleto, universorum rerum Franciscalium studiosorum planctu diem obiit supremum 25 Ianuarii 1927. - Quae, clarissima stirpe Scotica ortus, peregerit Secretarius Collegii Universitatis Londinensis, Lector Historiae Scoticae in eodem Collegio, pater pauperum, necnon durante bello mundiali 1914-1918, breviter tangit eumque meritorum causa ab illis penes quos est summa rerum tum Italicarum tum Graecarum honoribus cumulatum et ab Universitate Patavina Pragensique laureatum esse commemorat. - Tunc eius pro re Franciscana, prout a Societate Britannica Studiorum Franciscalium sive mediante hoc ipso AFH promovetur, exantlatos labores fusius enumerat, quorum mentio supra habetur. - Speciali vero memoria dignum est

For 23 years he had been secretary of University College London: as such he was director of the administrative staff and took an important share in all the developments of the College, e. g.: the establishment of new departments. Belonging to an ancient Scottish family he was keenly interested in the history of his native land and was appointed Lector in Scottish History at the College in 1924. The importance of his work during the Great War was recognized by the governments of Italy and Greece, both of which conferred honours upon him. He also received the degree of Doctor from the Universities of Padua and Prague. It is however not for these things, or even for his fine, charitable work among the poor, that he deserves a notice in the *Arch. Franc. Hist.*, but for his work in Franciscan history.

He succeeded Mr. Paul Descours as secretary of the British Society of Franciscan Studies (BSFS) in 1923 and proved an ideal secretary, — methodical, bold, resourceful and full of fresh ideas. He persuaded the Society to strike out into new lines. Thus the annual production of Laurence Housman's: *Little Plays of St. Francis* at University College was due to him. Just before his death he was organizing an exhibition of Franciscan Art, which however had to be given up: the committee not feeling able to carry it through without his driving power. He was always able to interest wealthy and influential people in his schemes and to secure their support.

Seton had a happy instinct for discovering fresh materials and this enabled him to make some valuable additions to our knowledge of Franciscan History, though his literary work was only done in such odd times as de could spare from his administrative duties. In 1914 he edited *Two Franciscan Rules* for the Early English Text Society. These were: *The Thirde Order Of Seynt Fraunceys* from a 15th century MS. which he purchased, and: *The Reule of Sustris Menouresses Enclosed* from MS. Bodley 585 (cf. AFH VIII, 274-5). — For the British Society of Franciscan Studies he wrote *Some New Sources for the Life of Blessed Agnes of Bohemia,* (Vol. VII, 1915; cf. AFH XIII, 243-5); *Blessed Giles of Assisi,* (Vol. VIII, 1918; cf. AFH XVI, 219-20), and *Nicholas Glassberger and his Works,* (Vol. XI, 1923). Preliminary or supplementary studies to these books were contributed in notes or articles to AFH VII, pp. 156-9: *On an English Codex containing the Rule of the Third Order;* pp. 185-97: *Blessed Agnes of Prag and the Benediction*

---

quod durante Anno Franciscano 1926 Assisium petiit ubi vivae vocis oraculo viatores peregrinosque Britannicos solida sua doctrina Franciscana instruxit. Cuius studio etiam praeprimis debetur insignis collectio commemorativa VII Centenarii S. P. N. Francisci « *St. Francis of Assisi, Essays in Commemoration* ». Quem « consummatum in brevi, explesse tempora multa » iuste extollit clarissimus Little eiusque ardens zelus, viribus exilibus corporis non obstantibus, exemplum omnibus fulgidissimum proclamatur. Defuncti animam candidam veritatisque avidissimam et nos dolentes lectorum piis orationibus commendamus. - R. I. P. [NOTA DIRECTIONIS].

of St. Clare; Vol. VIII, 359-63: *Nicholas Glassberger and the Maiora Chronica;* Vol. XVII, 509-19: *The letters of St. Clare to Blessed Agnes of Bohemia.* When preparing this last article, he had a long and interesting private audience with His Holiness Pope Pius XI, which was among his most cherished recollections. Among other contributions to AFH may be mentioned: *A German Metrical Version of the Legend of St. Clare,* XI, 384-98; *Two MSS. of Bartholomew of Pisa's De Conformitate,* XVI, 191-99, and *De Vita B. Francisci, A Worcester Text of Celano,* t. XVIII, 181-210. This was one of his happiest finds. He described it also in the Benedictine periodical *Laudate* (Vol. I, Sept. 1923) under the title: *A Franciscan Find in a Benedictine Library.* In 1921 he edited in a beautifully printed volume *Vita di Santa Chiara Vergine composta per Ugolino Verino* from a MS. described also in AFH XII, 595-99. In the *Revue d'Histoire Franciscaine,* III, 1926, 258-73, he described: *A French Manuscript Version of the Rule of the Third Order.* This MS. also formed part of his private library, which contained many Franciscan rarities both printed and manuscript. He published in the *Hibbert Journal,* July 1925, a paper on: *The Stigmatisation of St. Francis* based on an illustrated lecture to the BSFS, and wrote many articles of a more popular nature for English periodicals in connexion with the Seventh Centenary of St. Francis.

He attended the celebrations at Assisi in October 1926 and delivered a series of lectures to English speaking visitors and pilgrims. He further edited a most attractive volume *St. Francis of Assisi 1226-1926; Essays in Commemoration* (London, University Press, 1926) and himself contributed two of the essays: *The Last Two Years of the Life of St. Francis* and: *The Rediscovery of St. Francis of Assisi.*

Seton was a quick worker, and perhaps the secret of his success was his power of concentrating unreservedly on the matter immediadiately before him.

He was not a strong man: he lived always at high pressure and never seems to have taken a lazy holiday. When warned of the risks he ran, he maintained that a useful life was better than a long one. Certainly his short life was a useful one and remains an inspiring example of devotion to public service and « the Things of the Spirit ». (I Cor. 2, 14).

Risborough. **A. G. Little.**

Spigolature Zaratine. — In una mia gita di alcuni anni or sono a Zara, da tre buste di pergamene conservate ora nell'Archivio Notarile (Archivio di Stato) e recentemente trasportatevi dall'Archivio dei Tribunali, quasi inesplorate ancora, come mi si disse, presi alcuni rapidi appunti in relazione alla storia francescana e a quella dell'arte, e riassunsi tutta una pergamena, che mi parve assai importante. Non spero di tornare più in quella cara città, dove trovai tanta cordialità di confratelli e di studiosi, per allargare o precisar meglio quelle ricerche; quindi pubblico senz'altro le note sparse raccolte allora, che neppure così mi sembrano prive di interesse, e che invoglieranno certo qualche studioso del luogo o qualche bravo confratello che là dimori

o vada, a cercare più a fondo e meno affrettatamente, e a illustrare di più queste mie note e tutto il materiale francescano e artistico che là si trova nascosto, e che è certo prezioso, in una città dove il francescanesimo e l'arte ebbero tanta vita e così largo campo.

Trovai poi che il testamento del 1295 era stato conosciuto dal P. Donato Fabianich, che lo compendia nella sua *Storia dei Frati Minori... in Dalmazia e Bossina* (1), e dice come del progettato nuovo convento non si fece mai nulla e che i lasciti fatti a ciò furono nel 1308 devoluti al mantenimento di 8 Frati del primo convento. Tuttavia, poichè egli non dà il testo originale, la mia trascrizione non ha perso tutto il suo valore, e la do intera.

Lascio anche le poche note di arte estranee al tema francescano. Finchè quelle pergamene non saranno studiate più a fondo, anche le mie note possono, pur qui, giovare, guidare, spronare.

Il primo documento è un largo regesto soltanto per la parte di contenuto francescano; gli altri non sono veramente che *pro memoria* o primi appunti presi a volo per un più calmo lavoro di spoglio.

1295, 8 marzo. — *Estratto del testamento di Cosa Saladino, il quale, tra gli altri legati, lascia per l'erezione in Zara di un secondo convento di Frati Minori, per 8 frati, e di un ospedale per 12 poveri.*

Ego quidem Cosa Saladinus civis Iadre tale ordino testamentum, in quo meos fidei comissarios esse const[ituo....] Dobraçam uxorem meam, d. comitissam Bivinam eius nepotem, uxorem q. comitis Petri de Vegla, Bartholomeum Saladinum nepotem meum dilectum et Francis[cum....]le nepotem meum. Iudico et dimitto prenominato Bartholomeo Saladino nepoti et comissario meo villas meas de Petriçano, villas de Berda, villam de Schril, villas de Racha sub monte et post montem, villam de Seppri, terras quas emi a Neumyanis, terras de Brusniça quas emi a Gusichis, terras et vineas de Radechuanas, villas de Visoçane, vineas de Belvedere, vineas et terras de Belgrado, cum omnibus vineis, molendinis, possessionibus et pertinentiis predictarum villarum et terrarum, et domum meam de Iadra et omnes alias villas michi quocumque modo pertinentes, tali pacto et condictione, quia volo quod prenominatus Bartholomeus Saladinus teneatur solvere suprascriptis comissariis meis decem millia libr. den. venet. parv., [absolve]ndo ex eis annuatim predictis comissariis meis mille libr. den. venet. parv. usque ad decem annos proxime venturos.

De quibus decem libr. den. venet. parv. volo et ordino quod ipsi comissarii mei construi faciant et hedificari unam ecclesiam cum officinis et ho[rtali]ciis necessariis et sufficientibus pro octo fratribus Minoribus in confiniis vinee quam emi a Prodde Çiçoni et aliarum terrarum, quas ibi emi et habeo in predictis confinibus extra portam Iadre; [et] unam domum ibi similiter construi faciant sufficientem pro hospitali duodecim pauperum infirmorum. Et de residuo decem millium librarum (tot possessiones emantur) per ipsos comissarios meos reddentes annuatim quingentas lib den. venet. parv.; de quibus vero quingentis lib. predicti octo fratres Minores, qui sunt in predicto loco ad preces et missas et orationes faciendas Domino Iesu Christo pro anima mea meorumque defunctorum, habeant annuatim trecentas libras; et supradicti duodecim pauperes infirmi masculini sexus tantum habeant reliquas ducentas libras. Et cum aliquis predictorum du[odeci]m infirmorum convalescerit et sanus fuerit, licentietur et alius infirmus et debilis intro-

(1) Parte I, vol. I. Zara 1863, 166s. Del convento di S. Francesco di Zara il Fabianich parla direttamente nella Parte II, vol. II della stessa *Storia*, Zara 1864, 5ss.; e nell'opera a parte: *Convento il più antico dei Frati Minori in Dalmazia*, Prato 1882. Ma non ricorda più il nostro testamento.

ducatur. Volo quod predicti octo fratres Minores habeant de predicta mea terra tres gognay [extra port]am Iadre pro dicta ecclesia et officinis construendis et uno orto; et suprascripti duodecim pauperes infirmi habeant de ipsa terra mea duos gognay pro ipsa domo seu hospitali et uno orto. [Or]dino quod ipsa domus seu hospitale fiat et construatur in parte Traverse super murum aqueductus per mediam ecclesiam predictorum octo fratrum Minorum. Et ordino quod suprascriptis octo fratribus Minoribus et duodecim pauperibus infirmis masculini sexus suprascripte quingente libre amministrari debeant annuatim usque in p[erpetu]um pro alimentis ipsorum fratrum Minorum et pauperum infirmorum.

Item si prenominatus Bartholomeus Saladinus nepos meus decesserit sine heredibus masculis, ita quod nullus he[res] masculus remanserit de eius stirpe Saladina, ordino quod villa de Schril cum omnibus suis pertinenciis, confinibus et habenciis tunc adveniat mon. S. Nicolay Iadre de Ordine S. Clare[1] pro anima mea meorumque defunctorum.

Et si aliquis de suprascriptis quatuor comissariis meis decesserit, reliqui tres, qui remanserint, sint comissarii mei, et compleant predictas domos, ecclesiam, officinas et hospicia, et amministrent annuatim predictas quingentas libr. den. parv. pro alimentis predictorum [octo] fratrum Minorum et duodecim pauperum infirmorum. Et si duo ex predictis quatuor comissariis decesserint, volo et ordino quod Minister fratrum Minorum Sclavonie [qui pro tem]pore fuerit simul cum fratribus Minoribus de conventu Iadre eligat et substituat unum tertium comissarium cum predictis aliis duobus qui sibi ad predicta melior et utilior appa[rueri]t, ita quod meum testamentum semper habeat ad minus tres comissarios; sed volo et ordino quod unus de predictis tribus comissariis meis sit de predicta stirpe mea Salad[ina]. Et si forte de predicta styr[p]e aliquis sufficiens comissarius non reperiretur, tunc eligatur et ponatur quilibet alius sufficiens comissarius secundum discretionem dicti Ministri et fratrum Minorum de conventu Iadre.

Item iudico libr. den. parv. quadragintaquinque Petro de Bononia notario et familiari meo pro mercede et precio sui laboris et salarii quod sibi teneor. Item iudico et dimitto quinquaginta libr. den. parv. suprascripto monasterio S. Nicolay pro anima olim d. Heufemye sororis predicte d. Dobraçe uxoris mee. Item fratribus Minoribus de conventu Iadre[2] iudico et dimitto pro anima mea libr. den. parv. ducentas. Item pro anima mea iudico suprascripto monasterio S. Nicolay Iadre de Ordine S. Clare libr. den. parv. quadringentas, de quibus iudico Machaçe sorori ipsius monasterii filie q. comitis Nicole viginti solidos grossorum; residuum ipsarum quadringentarum libr. volo quod convertatur in utilitatem molendinorum et possessionum ipsius monasterii, scilicet ad faciendum molendina ipsius monasterii in villa sua de Obroueç, sicut feci molendinum meum maius de Berda. Et si supererit de ipsis quadringentis lib. [...]rie alie posessiones ad utilitatem ipsius monasterii, quorum molendinorum et possessionum introitus volo quod annuatim convertantur in solas vestes Sororum ipsius monasterii et non in aliud. Item omnibus locis et conventibus fratrum Minorum et fratrum Predicatorum, incipiendo a Duraço usque Tergestum, iudico et dimitto pro anima mea libr. den. venet. parv. vigintiquinque pro quolibet loco et conventu, exceptis conventibus Iadre, quibus superius legavi. Iudico libr. parv. trecentas uni militi qui vadat pro anima mea ultra[m]are in subsidium Terre Sancte cum fiet transitus generalis. Item dimitto centumquinquaginta libr. den. parv.,

---

[1] Antico monastero di Benedettine, passato definitivamente alla Regola di S. Chiara nel 1260: Fabianich, *Convento* cit., 23: nell'opera precedente, *Storia*, I, 17, 35, n. 16, aveva indicato come anno di questo passaggio il *1247*.

[2] Il convento di Zara, il più antico della Dalmazia, esisteva certamente già nel 1228: Fabianich, *Convento*, 34. Ma la tradizione lo fa iniziato da S. Francesco stesso nel 1212: ib. 12ss.

quas teneor pro anima q. d. Machaçe amite mee, in subsidium Terre Sancte cum fiet transitus generalis. Item iudico fr. Marino de Formino de Ordine Minorum viginti sol. grossorum. Item fr. Çanino de Bononia de Ordine Minorum [...] sol. gross. Item quinque libr. parv. Cerencho familiari meo, qui modo stat cum fratribus Minoribus.

Item iudico et dimitto quingentas libr. den. parv., quas teneor pro anima q. d. Stane de Spalato consanguinee mee sororis d. [...]lene. quas vero quingentas libr. habui et recepi nomine comitis Nicole de Spalato et suorum heredum de domo, nunc comunis Iadre, quam eidem comuni Iadre vendiderunt illi de Varicassa. Dictus comes Nicola tenebatur libr. den. parv. quingentas predicte olim d. Stane pro bonis suis que ipse comes Nicola ab ipso d. Stana habuit et recepit in v[ita] sua, secundum quod fr. Thadeus de Ordine Minorum dixit michi et olim comiti Federico de Vegla, qui eramus et sumus comissarii dicte Stane. Unde cum prenominatus comes Federicus dimiserit ipsam comissariam et pecuniam totaliter michi soli ad dispensandum eam pro anima dicte Stane sicut michi melius apparuerit, sic volo de ipsa pecunia quod emantur alique possessiones seu possessio et extrahantur de ipsa possessione seu possessionibus usque ad summam et quantitatem ipsarum quingentarum libr. per suprascriptos comissarios meos; que vero quingente libr. dispensentur inter pauperes de Spalato pro anima dicte Stane; quibus dispensatis volo et ordino quod predicte possessiones seu possessio deveniant Manco f. q. comitis Nicolay et non Duymo eius fratri. si tamen ipsa dimissoria et dispensacio potest fieri et relinquere ipsi Manco solo sine predicto suo fratre [Duy]mo de conscilio et iudicio d. [fr. Iohannis de Anagnia] (1) archiepiscopi Iadrensis et suprascripti fr. Çani ni de Bononia, alioquin deveniant ipse possessiones seu possessio com uniter predictis Manco et Duymo fratribus.

Actum est (testamentum) coram hiis tt., scilicet fr. Çanino de Bononia suprascripto, fr. Anastasio de Bononia, fr. Andrea de Ragusio, omnibus de Ordine Minorum, Barthe q. Grisogoni de Mauro, Fran[cisco ...]m Lampidii de Nicola, Paulo de Perlombardo, iadrensibus civibus, et suprascripto Petro de Bononia notario suprascripti d. Cose Saladini et aliis.

[S. T.] Ego Henricus imperiali auctoritate not. et Iadrensis iuratus hiis interfui et rogatus scripsi et roboravi.

Archivio Not. in Arch. di Stato di Zara, *Pergamene*, fasc. I. Carta lacera e mancante ai margini laterali. Cosa Saladino è ricordato in altri documenti di fine sec. XIII. Vedi anche le pergamene: *1328, 17 ott.; 1331, 6 luglio; 1359, 5 marzo.* — Dallo stesso fondo *Pergamene* ho tolto gli appunti seguenti.

1304, 14 marzo. — *Testamento di Franc. Çadule con lasciti ai Frati Min.*
1312. — *Altro con lasciti ai Frati Min. e a Fr. Demetrio di detto Ordine.*
1325, 30 giugno; 1326, 26 febbr. — *Testamenti con lasciti ai Frati Min.*
1340, 14 giugno. — *Disposizione testamentaria di* Eufumia (*sic*) q. Francisci de Çadulinis *di Zara*, pres. Martino pictore q. mag. Benedicti t.
1366. 21 novembre. — *Vendita tra gente di Zara,* present. Francisco aurifice q. Antonii de Mediolano habitatore Iadre et Petro aurifice vocato Turcho q. Luce becarii Iadrensi tt. Ego Iac. Bonacursi de Forlivio, not. *Francesco è l'autore dell'arca di S. Simone in Zara, dove si legge:* HOC · OPUS · FECIT · FRANCISCUS · DE · MEDIOLANO.
1397, 30 nov. — Mag. Franciscus aurifex q. Antonii de Mediolano habit. civ. Iadre vendidit ser Magiolo q. ser Nicole de Fanfongna nobili civ. Iadre duas petias terre *etc.*
1400, 25 marzo. — D. Filipa relicta q. ser. [...] de Cipriano nobilis civis Iadre comisarios suos instituit d. Franciscam de Civa[...]lis ab-

(1) Dal protocollo. Era frate Minore, e resse l'Archidiocesi dal 1291 al 1297, nel qual anno fu trasferito alla sede di Trani, dove in breve fino morì: Fabianich, *Storia,* II, 55 s.; *Convento,* 66 s.; cf. Eubel, *Hier.*, I, 292, 519.

batissam mon. S. **Nicolai** de Iadra et d. fr. **Nicolaum** de Iadra de Ord. Min. **Ministrum provincialem** provincie **Dalmatie**. Ellegit sepulturam apud ecclesiam S. **Francisci de Iadra** Ord. fr. Minorum. *Lascia beni a detto convento, alle Clarisse,* item conventui fr. Minorum de **Pischmano** (*cf. Fabianich, Storia,* II, 53ss., il quale *nella « Serie »* (*ivi, 377*) *non ha questo Ministro.*

1412, 13 novembre. – Ser Simon q. ser Mattei de Fanfogna nob. civis Iadrensis voluit honorifice sepelliri corpus suum apud ecclesiam S. **Francisci de Iadra** in sepultura sua; et quod omni die in perpetuum in capitulo dicte ecclesie S. Francisci celebrari (*sic*) unam missam, et omni anno fieri tria anniversaria a Fratribus S. Francisci in perpetuum. Item voluit unum hominem mitti Romam et ad S. **Franciscum de Assisio**; unum hominem [ad] S. Iacobum in Galicia; unum hominem mitti visitari ecclesiam S. Sigismundi in Praga propter votum quod fecit.

1419, 10 giugno. – *Testamento con lascito al convento dei frati Minori di Arbo* (*Arbe: Fabianich, Storia, II, 73ss.*).

1419, 23 dicembre. — *Testamento con lasciti* fratribus S. Francisci regularis Observantie de Iadra [1]. Act. Hyadere, p. d. fr. **Francisco Radichievic** Ord. S. Francisci regularis Observantie de Iadra t.

1420, 4 luglio. — Fr. **Christophorus** de Arbo Ord. fr. Min. **guardianus** conv. fr. Min. de **Arbo** (*Assoluzione d'un legato fatto al convento*).

1424, 3 maggio. — *Facendo testamento* Anthonius f. q. ser Simeonis de Fanfogna nobilis civis Iadre voluit fieri unam **anchonam** valoris duc. centum auri maiori altari **ecclesie S. Francisci de Iadra**. Item voluit mitti unum hominem ad S. Iacobum de Galicia; unum alium ad S. Sepulcrum in Ierusalem; unum hominem ad S. **Franciscum de Assisio**; unum hominem ad S. **Anthonium de Padua**; unum hominem visitatum S. Mariam in Trivisio. Item voluit dispensari libr. 50 parv. in fabrica capelle S. Anthonii site in ecclesia S. Thome de Iadra.

1456, 12 febbraio. – D. Margarita olim Karoli **intaglatoris** civis et habitatrix Iadre (*vende un orto*).

Il P. Fabianich tanto nella *Storia,* II, p. 22, quanto in *Convento* ecc., p. 117, descrivendo il convento di S. Francesco di Zara, parla anche della sua più antica campana, che porta la data del *1328,* ha in bassorilievo le immagini di S. Francesco e di S. Antonio da Padova, e un'iscrizione che egli legge: ANNI · CHE · DIO · NACQVE · I · | S • MARIA · MAGISTER · BELOA • VICCENTIVS · ME · FECIT · | ANNO · D.NI · M.C.C.C.XX.VIII. | C. F. Bianchi in *Zara cristiana* (Zara 1877), vol. I, 371, riporta la stessa iscrizione, medesima lettura, trasportando però in fine il primo verso del Fabianich: ... M.C.C.C.XX.VIII · ANNI · CHE · DIO NAQVE • I · S · MARIA. G. Sabalich, *Guida archeologica di Zara* (Zara 1897), p. 119, riproduce, con la sola variante BELLOA, la forma del Bianchi. Ora la campana si trova nel Museo di Zara. È alta cm. 90 più 23 di criniera, il diametro della bocca è di cm. 84, l'altezza delle due sacre immagini, bellissime, cm. 52. Rivedendo l'iscrizione io ho letto senza alcun dubbio: ✠ MAGISTER · BELO · ET · VIVENCIVS · ME · FECIT · ANNO · DNI · M°.C.C.C°.XX.VIII · ANI · CHE · DIO · VENE · I(n) · S(ancta) · MARIA .·.

P. Serafino Gaddoni, O. F. M. (†).

---

(1) Secondo il Fabianich, *Storia,* I, 164s, i Minori Osservanti non ebbero stanza in Zara che nel 1442, per passare poi nel primitivo convento di S. Francesco nel 1454. Dal nostro documento apparirebbe che gli Osservanti erano in Zara già nel 1419. Ulteriori ricerche potranno chiarire questo punto.

LIBRI RECENTER AD NOS MISSI

Quorum praecipui in *Bibliographia* huius Periodici accurate discutientur.

Historia Franciscana.

Alma. — *La Leggenda di S. Francesco d' Assisi nel Sacro Poema, illustrata da riproduzioni d'opere artistiche.* — Milano, Antonio Vallardi editore, 1926. — In-8°, 96 pp. Ill. — (L. 2.50).

Altmann, Odilo, O. F. M. — *Der selige Engelbert Kolland. Lebensbild eines Franziskaner-Märtyrers.* — Hall i. T., Franziskanerkloster; Missionsprokuratur, [1926]. — In-16°, 62 pp.

Barban, Bernardino, O. F. M. — *Il Collegio Serafico di Chiampo (Vicenza), Provincia Veneta di S. Francesco. Nel Cinquantesimo dalla fondazione 1876–1926.* — Vicenza, Tipo-litografia A. Veronese, 1926. — In-8°, 280 pp. Ill.

Bernardino da Gualdo Tadino, O. M. Cap. — *Un fiore sbocciato dal cuore di S. Francesco d' Assisi.* [Il Terz' Ordine]. — Foligno, Soc. tip. già Cooperativa, [1925]. — In-16°, 55 pp. — (L. 1.20).

Bianchini, Ermenegildo, O. F. M. — *Il Terziario istruito e diretto nella pratica della mite sua Regola.* — Brescia, Tip. Orfanotrofio Vitt. Em. III, 1926. — In-16°, 184 pp. — (L. 2).

Bonaiuti, Ernesto. — *Francesco d' Assisi.* — Roma, A. F. Formiggini editore, 1925. — In-12°, 80 pp. — (L. 5).

Bonaventura, St. — *De vijf feestelijkheden van het Kind Jesus. Vertaald en ingeleid door* P. Maximilianus, Kapucijn. — Maastricht, Boosten & Stols, 1924. — In-8°, 43 pp.

Bonaventura, St. — *Over volmaakt leven. Vertaald door* P. Paschasius, O. M. Cap. — Utrecht, Electrische Drukkerij en Uitgeverij van het St.-Gregoriushuis, 1925. — In-24°, 86 pp.

Bondioli, Pio. — *Il P. Agostino Gemelli. Profilo con un ritratto, un autografo e un'appendice bibliografica.* — Milano, Società editoriale Lombarda, [1926]. — In-8°, 169 pp. Ill. — (L. 6).

Bracaloni, Leone, O. F. M. — *Storia di San Damiano in Assisi. Seconda edizione corretta, con illustrazioni.* — Todi, Tip. Tuderte, 1926. — In-8°, xii, 199 pp. Ill. — (L. 10).

Brunacci, Gilberto. — *Stille d' amore. A Frate Francesco.* (Versi). — Cortona, Stab. tip. Sociale, 1927. — In-8°, 119 pp. Ill. — (L. 10).

Caterino, Cirillo, O. F. M. — *Storia della Minoritica Provincia Napoletana di S. Pietro ad Aram.* Vol. II. *Figli della Provincia illustri* ecc. — Napoli, Stab. tip. N. Jovene, 1926. — In-8° gr., xvi, 421 pp. Ill. — (L. 25). — (Cf. AFH XIX, 463).

Idem. — *S. Francesco d' Assisi a Maddaloni. Il Convento e la Chiesa di S. Antonio.* — Ibid. 1926. — In-8°, 31 pp. Ill.

Idem. — *Una Beatrice Francescana. Conferenza* ecc. — Napoli, Tip. Pietro Pelosi, 1925. — In-8°, 21 pp. Ill.

Cavanna, Nicola, O. F. M. — *« Del b. Frate Iacopone da Todi ». Vita e Laude contenute nella « Franceschina » del* P. Giacomo Oddi. — S. Maria degli Angeli, Tip. Porziuncola, 1926. — In-8° gr., xvi, 78 pp. — (L. 10).

Chiappelli, Alessandro, Sen. — *San Francesco e l'Arte.* (Conferenza). — Roma, Dir. della « Nuova Antologia », 1926. — In-8°, 26 pp. — (Estr. dalla *Nuova Antologia,* 1 Marzo 1926).

Chiappini, Aniceto, O. F. M. — *L'Abruzzo Francescano nel secolo XIII. Ricordo storico del VII Centenario della morte di S. Francesco d' Assisi, 1226–1926.*

— Roma, Tip. delle Mantellate, 1926. — In-8°, 52 pp. Ill. — (Estr. dalla *Rassegna di Storia e d' Arte d' Abruzzo e Molise*, II, 1926).

Coco, PRIMALDO, O. F. M. — *Fulgori di Civiltà e di Arte Francescana nel Salento. Conferenza alla Brigata degli Amici dell' Arte e dei Monumenti di Lecce.* — Taranto, Tip. Angelo Lodeserto. 1926. — In-8°, 114 pp.

Compostella, AVV. PIETRO. — *Il Monte di Pietà in Milano nel DCC anno dalla morte di S. Francesco d' Assisi. Notizie storiche a cura dell'* Avv. P. C. — Milano, Stab. Arti Grafiche Bertarelli, 1926. — In-4°, 94 pp. Ill.

Dausend, HUGO, O. F. M. — *Der hl. Franziskus von Assisi.* — Düsseldorf, L. Schwann, [1926]. — In-16°, 72 pp. — *(Religiöse Quellenschriften herausg. von* Dr. WATTERSCHEID, *Heft 36).*

D' Agostino, GIACINTO, O. F. M. — *S. Francesco e i Francescani negli Abruzzi. Volume III.* — Lanciano, Tipogr. Masciangelo, 1927. (Lanciano, presso l' autore). — In-12°, [IV], 303 pp. — (L. 10). Cf. AFH XVIII, 436.

De Pol, AURELIO. — *Santo Francesco. Versi.* — Padova, Stab. tip. edit. del Messaggero di S. Antonio, 1926. — In-16°, 32 pp.

De Wit, NAZARIUS, O. F. M. — *Korte Noveen ter eere van het Heilig Paterke van Hasselt, Apostel van den biechtstoel.* — Maastricht, Procure Minderbroedersklooster, [1925]. — In-24°, 20 pp., cum imagine.

D[rieghe], A[DJUTUS], O. F. M. — *De geschiedenis der Paters Minderbroeders te Sint-Truiden, 1226-1926.* — Mechelen, St. Franciscus-Drukkerij, [1926]. — In-16°, 88 pp. Ill.

Doncoeur, PAUL, P. — *Le Livre de la Bienheureuse Sœur Angèle de Foligno du Tiers Ordre de S. François. Documents originaux édités et traduits par le* P. P. D. — Paris, Librairie de l'Art Catholique, Place St -Sulpice, 6. — In-12°, 366 pp. — (Fr. 25).

Facchinetti, VITTORINO, O. F. M. — *Siate Allegri! Il Serafico e la gioia della vita. Quarta ediz.* — Milano, S. Lega Eucaristica, 1927. — In-8°, XXXII, 281 pp. Ill. — (L. 12).

Faloci-Pulignani, Mons. MICHELE. — *S. Francesco d' Assisi. Nel Settimo Centenario della sua morte. 4 ottobre 1226 - 4 ottobre 1926.* — Roma, Comitato Centrale pro Commemorazioni Francescane ecc., [1926]. — In-8°, 16 pp. Ill.

Idem, — *La beata Angela da Foligno. Memorie e documenti.* — Gubbio, Tip. « Oderisi », 1926. — In-8°. 92 pp.

Idem. — *Il beato Paoluccio Trinci da Foligno e i Minori Osservanti. Documenti e discussioni.* — Foligno, Soc. poligr. F. Salvati, 1926. — In-8°, VIII, 104. pp. Ill.

Fortini, ARNALDO. — *Nova vita di San Francesco d' Assisi offerta dalla città di Assisi al mondo devoto in ricordo del VII Centenario della morte di Lui. Autore* A. F. *Sindaco della città stessa nell' Anno Santo MCMXXVI.* — Milano, Casa edit. Alpes, 1926. — In-8° gr., 481 pp. — (L. 40). — Cf. p. 157ss.

Franz, ARNULF, O. F. M. — *Die Eigenmessen des Franziskanerordens, lateinisch und deutsch im Anschluss an das Messbuch der heil. Kirche von* ANS. SCHOTT, O. S. B. — Freiburg i. Br., Herder, [1926]. — In-24°, VIII, 234 pp. — (RM. 2,00).

Fredegand van Antwerpen, O. M. Cap., Dr. — *Zeven eeuwen geschiedenis der franciscaansche Derde Orde (1221-1921).* — Herenthals, Secretariaat der Derde Orde, Capucijnenklooster, 1926. — In-8° min., 248 pp.

Garzi, G. Can. — *La Patria di Frate Elia. (Contributo agli Studi Francescani).* — Cortona, Stab. tip. Sociale, 1926. — In-8°, 36 pag. Ill. — (L. 3).

Gaslini, Rag. DANTE. — *Monte di Pietà in Milano. Nel DCC anno dalla morte di S. Francesco d' Assisi.* — Milano, Stab. Arti Grafiche Bertarelli, 1926. — In-8°, 16 pp.

Giganotto, LODOVICO, O. F. M. — *Saggi di critica interna sull' autenticità redazionale integrale secondo l' edizione Waddingiana del trattato « Del primo*

Principio» del B. Giovanni Duns Scoto Dottore Sottile. — Genova, Stab. tip G. Toso, 1926. — In-8° gr., 44 pp.

Gilson, ET., et **Thery**, G., O. P. — *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge, Tome I, année 1926-27.* — Paris, J. Vrin, 1926. — In-8°, 318 pp. — (Fr. 40).

Gioia, AGOSTINO, O. F. M. — *Cenni biografici di Mons. Benedetto La Vecchia dei Frati Minori, Arcivescovo di Siracusa.* — Palermo, Officine tipo-lit. Barravecchia & Balestrini, 1925. — In-8°, XVI, 188 pp. — (L. 10).

Giusto, EGIDIO M. - **Politicchia**, RAIMONDO, O. F. M. — *Storia documentata della Porziuncola.* Tom. I. *Bolle, Brevi, Lettere e Diplomi Pontificii riguardanti il Santuario e l'Indulgenza della Porziuncola presso Assisi.* — S. Maria degli Angeli, Tip. Porziuncola, 1926. — In-4° gr., XVI, 821. — (L. 100).

Glorieux, P., abbé. — *Les premières polémiques thomistes: I: Le Correctorium Corruptorii «Quare». Edition critique.* — Le Saulchoir, Kain (Belgique), *Revue des Sciences philos. et théol.*, 1927. — In-8°, LVI, 451 pp. — (Fr. 50). — *(Bibliothèque thomiste, section historique, vol. IX).*

Hugolin, O. F. M., P. — *Le Père Joseph Denis, premier Récollet Canadien (1657-1736). Avec une Introduction* par M. AEGIDIUS FAUTEUX. — Québec, [Couvent des PP. Franciscains], 1926. 2 voll. in-16°, 205 et 210 pp.

Hutton, EDWARD. — *The Franciscans in England 1224-1538.* — London, Constable & Comp. Ltd., [1926]. — In-12°, 326 pp. — (Relig. linteo 7 Shill. 6 d.).

Innocenti, BENEDETTO, O. F. M. — *I Cronologi della Riformata Provincia Toscana dalla sua costituzione fino all'unione delle quattro Famiglie (1639—1897).* — Firenze, Vallecchi editore, 1925. — In-8°, 143 pp. — (Estr. da *Studi Francesc.*, 1925-6).

Izaguirre, BERNARDINO, O. F. M. — *Historia de las Misiones Franciscanas y Narracion de los progresos de la geografia en el oriente del Peru. Relatos originales y producciones en lenguas indigenas de varios Misioneros, 1619-1921.* — Tomo III y IV, Cajamarca, Tipogr. «San Antonio», 1925. In-8°, min., 300, 271 pp. — Tomo VII, Lima, talleres tipográficos de la Penitenciaría, 1924; 375 pp, — Tomo VIII, ibidem 1924; 379 pp. — Tomo IX, Lima, libreria e imprenta Gil, 1925; 353 pp. — Tomo X, tomo XI, Lima, talleres tip. de la Penit., 1925; 612, 324 pp. — Tomo XII, ibidem, 1926, 609 pp. — Omnia voll. illustrata sunt imaginibus et chartis geographicis. Cf. AFH XIX, 464.

Kazenberger, KILIANUS, O. F. M. — *Liber Vitae seu Regulae S. Francisci expositio, quam ad normam C. I. C. et Constitutionum Generalium Ordinis redegit* P. ANTONIUS IGLESIAS, O. F. M. — Ad Claras Aquas, ex typ. Coll. S. Bonaventura, 1926. — In-12°, VIII, 262 pp. — (L. 8).

Kleinschmidt, BEDA, O. F. M., Dr. theol. — *Maria und Franziskus von Assisi in Kunst und Geschichte. Mit 1 Farbendruck, 33 Tafeln und 50 Textbildern.* — Düsseldorf, L. Schwann, 1926. In-4°, XVIII, 147 pp. — (Relig. linteo, RM. 18). — *(Franziskus und sein Werk in Einzeldarstellungen ... herausg. von* P. B. Kl., *Band I).*

Idem. — *Sankt Franziskus von Assisi in Kunst und Legende. Mit farbigen Titelbild und 118 Abbildungen.* — M.-Gladbach, B. Kühlen, 1926. — In-8° gr., XVI, 151 pp. — (Relig. linteo in tergo, RM. 10). — *(Monographien zur Geschichte der christlichen Kunst, herausg. von* P. B. Kl., *Band II).*

Idem. — *Das Auslanddeutschtum in Uebersee und die Katholische Missionsbewegung. Mit besonderer Berücksichtigung von Deutschland und Oesterreich von 1875 bis 1925. Mit 6 Bildertafeln.* — Münster i. W., Aschendorff, 1926. — In-8° min., XVI, 403 pp. — (RM. 7,50). — *(Deutschtum und Ausland. Studien zum Auslanddeutschtum und zur Auslandkultur herausg. von* G. SCHREIBER, *2-4 Heft).*

Krebs, SEBASTIAN, O. F. M. — *Franziskus-Literatur zum Jubiläumsjahr 1926/27.* — Wiesbaden, H. Rauch, 1926. — In-12°, 30 pp.

Lambermond, H. C., O. P., Dr. — *Der Armutsgedanke des hl. Dominikus und seines Ordens.* — Zwolle (Holland), Verlag I. M. W. Waanders, 1926. — In-8°, XVI, 99 pp. — (Fl. 1,50).

Little, A. G. — *Some recently discovered Franciscan Documents and their relations to the Second Life by Celano and the « Speculum Perfectionis ». Communicated on the Feast of St. Francis, 1926. The British Academy. From the Proceedings of the British Academy.* — London, Published for the British Academy by Humphrey Milford, Oxford University Press, [1926]. — In-8°, 32 pp. — (3 Shill).

Maas, OTTO, O. F. M., P. Dr. — *Die Wiedereröffnung der Franziskanermission in China in der Neuzeit.* — Münster i. W., Aschendorff, 1926. In-8°, XXXII, 183 pp. — (RM. 8,00; relig. 9,50). — (*Veröffentlichungen des Internationalen Instituts für Missionswissenschaftliche Forschungen. Missionswissenschaftliche Abhandlungen u. Texte, herausg. von* Dr. J. SCHMIDLIN, *Band 9).*

Maccono, FRANCESCO, O. F. M. — *Monferrato Francescano. Conferenza.* — Casalmonferrato, Tip. ed. Pezzana & Calvi, 1927. — In-8°, 16 pp. — (*VII Centenario Francescano*).

Massi, GIOVANNI, O. F. M. — *Compendio della vita di S. Giacomo da Monteprandone detto della Marca, con Novena, Responsorio e preghiere in suo onore.* — Rotella, N. P. De Sanctis editore, 1926. — In-16°, 176 pp. Ill. — (L. 1,50).

Mencherini, SATURNINO, O. F. M. — *Guida illustrata della Verna.* Quarta edizione. — Arezzo, Stab. tip. I. Beucci, 1926. — In-24°, 156 pp. Ill.

Oliger, LIVARIO, O. F. M. — *I Penitenzieri Francescani a S. Giovanni in Laterano.* — Firenze, Vallecchi editore, 1926. — In-8°, 56 pp. — (Estr. da *Studi Francesc.* 1925-6).

Ortolani, CIRO, O. F. M. — *La Madre del Santo d'Assisi.* — Tolentino, Stab. tip. « F. Filelpo », 1926. — In-8°, LVI, 301 pp Ill. — (L. 15).

P[aoli, PELLEGRINO], O. F. M. — *La Custodia Francescana. Ieri e oggi.* — Roma, La Casa del Libro, 1925. — In-8°, 68 pp. Ill. — (L. 4).

Pecchiai, PIO. — *S. Francesco d'Assisi e la missione della povertà.* — Milano, Editori Pizzi & Pizio, 1926. — In-8° gr., XC, 428 pp. Ill. — (L. 60).

Pecci, GIUSEPPE. — *S. Francesco in Val di Marecchia e il leggendario Rifugio di Vergiano.* — Rimini, Tip. Commerciale, 1926. — In-16°, 32 pp. Ill.

Idem. — *Cenni storico-artistici sul convento di Villa Verucchio.* — Bologna, Stab. Poligr. Riuniti, 1928. — In-8°, 24 pp. Ill.

Pennisi, AGOSTINO. — *La verace istoria del poverello Francesco. Sacra Rappresentazione.* — San Casciano Val di Pesa, Soc. editr. Toscana, 1926. — In-8°, 157 pp. Ill. — (L. 8).

Petrocchi, N. — *Santo Francesco.* — Verona, « La Tipografia Veronese », 1926. — In-12°, 173 pp. Ill. — (L. 3,50).

Picciòli, GIULIANO, O. F. M. — *Il Sacrifizio dell'Altare. Terza ediz.* — Quaracchi, Tip. del Coll. S. Bonaventura, 1927. — In-16°, 32 pp. — (L. 0,40).

Idem. — *Omaggi alla Madre Divina. Divozione dei dodici Sabati.* — Ib. 1927. — In-16°, 32 pp. — (L. 0,40).

Pinardi, SERAFICO, O. F. M. — *S. Angelo.* — Milano, Società Amici dell' arte cristiana, 1926. — In-16°, 62 pp. e 38 tavole. Ill. — *(Collana di Chiese Milanesi).* — (L. 10).

Prudentius, P., O. F. M. — *H. Paschalis Baylon, patroon der Eucharistische Werken. Vde druk.* — S. l. et a. — In-8° min., 32 pp., ill.

Puglioli, GEORGINA. — *S. Bernardino da Siena e la sua attività in Firenze negli anni 1424-1425.* — Prato, Stab. lito-tip. M. Martini, 1926. — In-8°, VIII, 135 pp.

Rafael Maria DA ASSUNCAO, D., Bispo de Augusta e Prelado de Moçambique. — *Carta Pastoral a proposito do septingentésimo aniversário da morte de S. Francisco de Assis, 1226-1926.* — Lisboa, Tip. da uniao gràfica, 1927. — In-8°, 23 pp.

Ricci, IOANNES, O. F. M. — *Chronologia Missionum Fratrum Minorum in Sinis finitimisque regnis.* — Ad Claras Aquas, ex typ. Coll. S. Bonaventurae, 1926. — In-16°, 150 pp. — (L. 4). — (Extr. ex *Actis Ord. Fr. Min.*, 1925-6).

Roland-Gosselin, M.-D., O. P. — *Le « De ente et essentia » de S. Thomas d'Aquin. Texte établi d'après les manuscrits parisiens. Introduction, Notes et Etudes historiques.* — Le Saulchoir, Kain (Belgique), Revue des Sciences philos. et théol.. 1926. — In-8°, xxx, 220 pp. — (Fr. 25). — *(Bibliothèque thomiste, vol. VIII).*

Sacchetti Sassetti, ANGELO. — *Anecdota franciscana Reatina.* — Potenza, Soc. tip. « Giornale di Basilicata », 1926. — In-8°, 91 pp. Ill. — (L. 5).

Salvatorelli, LUIGI. — *Vita di S. Francesco d' Assisi.* — Bari, Gius. Laterza & Figli, 1926. — In-8°, 251 pp. Ill. — (L. 13,50).

Santucci, CARLO. — *Consigli a Terziari francescani. Conferenze tenute ai Terziari novizi dal fratello allora Ministro* C. S. *II ediz. riveduta ed accresciuta.* — Torino, Marietti, 1926. — In-12°, VIII, 172 pp. — (L. 6).

Sauser, TIMOTHEUS, O. F. M. — *Des hl. Franz von Assisi's Sonnengesang in mhd. Strophen gebracht und erläutert. Mit 9 Holzschnitten geziert von* OSKAR SACHS. — Linz a. D., Quirin Haslinger, 1926. — In-8°, 53 pp.

Seton, WALTER, M. A., D. Litt. — *St. Francis of Assisi: 1226-1926: Essays in Commemoration. With a Preface by Prof.* PAUL SABATIER. *With eleven plates and frontispiece in colour.* — London. University of London Press, Ltd., 10 & 11 Warwick Lane, E. C. 4, 1926. — In-8°, XIV, 332 pp. — (16 Shill.).

Sinnigen, ANSGAR, O. P. und **Schade,** LUDWIG, Dr. — *Jahrbuch des Reichsverbandes für die katholischen Auslanddeutschen, 1926.* — Münster i. W., Aschendorff, 1926. — In-8°, 231 pp. — (RM. 6).

Sodini, ANGELO. — *I Fioretti di S. Francesco a cura di* A. S. *con Introduzione di* ALFREDO GALLETTI. *77 tavole in nero e 2 a colori. Terza ediz. riveduta e aumentata.* — Milano, Mondadori, 1926. — In-8°, XXXVI, 589 pp. — (L. 18). — *(Edizioni Mondadori per le scuole medie).*

Spreafico, EUFRASIO M., Barnabita. — *Vita del P. Giacomo Viale dei Frati Minori, Parroco di Bordighera (1830-1912). Con Prefazione del* P. GIOVANNI SEMERIA. — Napoli, P. Federico & G. Ardia librai-editori, 1926. — In-8°, 374 pp. Ill. — (L. 10).

Sticco, MARIA. — *S. Francesco d'Assisi. Con Prefazione del* P. AGOSTINO GEMELLI, O. F. M. — Milano, Soc. edit. « Vita e Pensiero », 1926. — In-8°, VIII, 341. — (L. 6).

Takács, INCE, O. F. M. — *A Szent Ferenc-Rend Hierarchiája és a Ferences Szentek és Boldogok. Különlenyomat a magyar Ferencesek « Szent Ferenc nyomdokain » címü Jubileum müvéböl.* — Budapest, 1927. — In-4°, 64 pp. — (1 Pengö).

Teetaert, AMÉDÉE, P., O. Cap., Dr. en théol. — *La confession aux laïques dans l'église latine depuis le VIIIe jusqu'au XIVe siècle. Etudes de théologie positive.* — Wetteren, J. de Meester et fils, imprimeurs; Bruges, Ch. Beyaert; Paris, J. Gabalda, 1926. — In-8°, XXVIII, 508 pp. — (Fr. 50). — *(Universitas Catholica Lovaniensis. Dissertationes ad gradum magistri in Facultate Theologica consequendum conscriptae, Series II, tomus 17).* — Cf. supra, 179-81.

Thomas DE CELANO, O. F. M. — *Vita prima S. Francisci Assisiensis et eiusdem Legenda ad usum chori editae a* PP. Collegii S. Bonaventurae. — Ad Claras Aquas, typ. Coll. S. Bonaventurae, 1926. — In-4°, XVI, 126 pp.

— (L. 12). — (*Analecta Franciscana*, tom. X: *Legendae S. Francisci Ass. saeculis XIII et XIV conscriptae*, fasc. I).

Idem. — *Vita prima* (ut supra). Editio minor. — Ib. 1926. — In-8°, XVI, 180 pp. — (L. 6).

Idem. — *Vie de Saint François d'Assise. Traduite du latin avec une Introduction et des Notes par l'abbé* M. J. FAGOT. — Paris, Librairie S. François, 1922. — In-12°, XII, 389 pp. — (Fr. 18,00). — Cf. AFH XIX, 121.

Tommasini, OTTAVIO, O. F. M. — *Il Cantico delle Creature. Cantata a 4 Voci virili con Cori e Soli.* — Firenze, G. et P. Mignani, [1926]. — In-4°, 26 pp. — (L. 10).

Trienekens, ISIDORUS, O. F. M. — *Promptuarium Seraphicum continens preces, benedictiones, ritus in administrandis Sacramentis aliaque plura, quae in unum collegit ad usum quotidianum Sacerdotum praesertim Ordinis Fratrum Minorum* P. I. T. *Provinciae Hollandiae filius. Editio quarta recognita.* — Ad Claras Aquas, ex typ. Coll. S. Bonaventurae, 1926. — In-32°, XII, 820 pp. — (Pelle contectum, L. 12).

Ubald D'ALENÇON, O. M. Cap. — *L'âme franciscaine. Troisième édition.* — Paris, Librairie S. François; Gembloux, J. Duculot, 1924. — In-12°, 197 pp. — (Fr. 7,50). — *(Collection « Il Poverello »; I série, vol. XXVI).*

Valugani, PASQUALE, O. F. M. — *Alla conquista d'una meta.* (Il Collegio Serafico di Saiano). *Illustrazioni e fregi di* GIUSEPPE VALERNO. — Milano, Stab. tip. lit. Terragni e Callegari, 1926. — In-8°, 248 pp. Ill. — (L. 10).

Van den Borne, FIDENTIUS, O. F. M., Dr. — *De H. Franciscus van Assisi en de Minderbroedersorde. Ter herinnering aan Franciscus' zaligen dood. 1226-1926.* — Weert, Uitgave van « Comité Sint Franciscus », [1926]. — In-8°, IV, 247 pp. — (Fl. 2,50).

Vitta, EMILE. — *La promenade franciscaine.* — Paris, Albert Messein, 1926. — In-4° min., [16 pp.] — (Fr. 2,50).

— — *Sanctissimi Domini Nostri* Pii *divina providentia Papae XI Litterae encyclicae de S. Francisco Assisiensi septingentesimo ab eius obitu exeunte anno, die XXX aprilis MCMXXVI: « Rite expiatis ». Pius XI ... Rundschreiben über den hl. Franziskus von Assisi zu seinem 700. Todestage. Autorisierte Ausgabe, Latein. und deutscher Text.* — Freiburg i. Br., Herder, 1926. — In-8°, 60 pp. — (RM. 1,80).

— — *L'Italia Francescana nel settimo Centenario della morte di S. Francesco. 120 illustrazioni e 1 tricromia.* — S. Maria degli Angeli, Tip. Porziuncola, 1927. — In-8°, 390 pp. Ill. — (L. 15).

— — *Memorie Francescane Fanesi. Omaggio a S. Francesco d'Assisi nel VII Centenario della sua morte.* — Fano, Tip. Sonciniana, 1926. — In-8°, VIII, 291 pp. Ill. — (L. 15).

— — *Contributi alla storia dei Frati Minori della Provincia di Trento. Nel settimo Centenario della morte di S. Francesco.* — Trento, Arti grafiche Tridentum, 1926. — In-8°, XII, 319 pp. Ill. — (L. 15).

— — *San Francesco d'Assisi, 1226-1926. Numero commemorativo del VII Centenario della morte (Vita e Pensiero,* an. XII, vol. XVII, fasc. 9, settembre 1926). — Milano. In-8°, 518-576 pp. Ill. — (L. 2).

— — *San Francesco d'Assisi, 1226-1926. Numero commemorativo del VII Centenario della morte.* (*Fiamma viva,* Ann. VI, fasc. 10, ottobre 1926). — Milano. In-8°, 377-640 pp. Ill.

— — *Inaugurandosi il Settimo Centenario dalla morte di S. Francesco d'Assisi nella chiesa di S. Angelo di Milano. Numero speciale del periodico « In famiglia », Luglio-Agosto 1926.* — Milano, Tip. Luigi Bonfiglio, 1926. — In-4° gr., 32 pp. Ill.

— — *San Francesco d'Assisi. Ventiquattro incisioni sul rame del secolo XVII riprodotte a cura di* Luigi Milani, *e presentate da* Pio Bondioli. — Busto Arsizio, Giovanni Milani e Nipoti, 1927. — In-4° obl., 12 pp. e 24 tavole.

— — *Busto Arsizio a S. Francesco d'Assisi nel settimo Centenario del suo gloriosissimo transito, 1226 - 4 ottobre - 1926.* — Milano, Tip. Pont. e Arciv. S. Giuseppe, 1926. — In-4° gr., 32 pp. Ill.

— — *Il VII Centenario Francescano, 1226-1926. Numero Unico.* — Padova, Stab. tip. del Messaggero di S. Antonio, 1926. — In-fol. 6 pp. Ill. — (L. 0,50).

— — *VII Centenario Francescano (1226-1926). Numero Unico edito dall' Associazione universale di S. Antonio.* — Padova. Libreria Antoniana. 1926. — In-8°, 88 pp. Ill. — (L. 2).

— — *La Rivista di Livorno.* (Fascicolo dedicato al Centenario francescano). Ann. I, fasc. IX-X. — Livorno, a cura del Circolo Filologico Livornese, 1926. — In-8°, 397-480 pp.

— — *Nel VII Centenario dalla morte di S. Francesco (1226-1926). Omaggio e ricordo delle Cappuccine di Siena. Con Introduzione del* P. N. Rosati, O. F. M. — Siena, Scuola tip. Sordomuti del R. Istituto Pendolo, 1926. — In-16°, 52 pp.

— — *L' Araldo di Cristo. Omaggio dei Frati Minori Cappuccini della Prov. di Bologna al Patriarca S. Francesco d'Assisi nel VII Centenario della sua morte.* — Faenza, Tip. Faentina, 1927. — In-fol. 14 pp. Ill.

— — *Il VII Centenario del Transito. Supplemento al N. 11 del «Bollettino Ufficiale dell' Azione Cattolica», per il Centenario Francescano.* — Roma, Soc. Poligr. Editr. Italiana, 1926. — In-8°, 28 pp.

— — *Scena Illustrata. Fascicolo doppio, 1-15 ottobre 1926.* (In commemorazione del Centenario Francescano). — Firenze, Dir. Pilade Pollazzi, 1926. — In-4° gr., 34 pp. Ill.

— — *Ricordo del VII Centenario di San Francesco in Borgonovo Valtidone. Numero Unico.* — Bologna, Tip. L. Parma. 1927. — In fol., 4 pp. Ill. — (L. 0,50).

— — *Cortemaggiore a S. Francesco d'Assisi nel VII Centenario di sua morte, 1226-1926.* — Parma, Tip. riunite Donati, 1927. — In-8°, 128 pp. Ill. — (L. 3).

— — *Monza nel VII Centenario della morte di San Francesco. Numero Unico.* — Monza, Tip. sociale Monzese, 1927. — In-4° gr., 16 pp. Ill.

— — *Settimo Centenario del beato transito del Patriarca dei poverelli. IV-X-MCMXXVI. Numero Unico dei Frati Minori Cappuccini Emiliani* — Parma, A cura del periodico «Frate Francesco», 1926. — In-8°, 96 pp. Ill.

— — *Pax et Bonum. Numero straordinario del periodico «Il piccolo Corriere del Valdarno e della Valdelsa», edito in occasione dei solenni festeggiamenti indetti per il VII Centenario del Transito di S. Francesco d'Assisi.* — Empoli, Stab. tip. Lambruschini & C., 1926. — In-fol. 8, pp. Ill. — (L. 1).

— — *S. François d'Assise. Son époque. Le Saint fondateur d'ordre. Le Saint dans l'histoire et la légende, dans la littérature et dans l'art. Cinq Conférences données à Bruxelles par des professeurs de l'Ecole Supérieure de jeunes filles sous le patronage de l'université de Louvain.* — Louvain, aux Editions de la jeunesse catholique, 1926. — In-12°, 167 pp. — (Fr. 8).

— — *Der heilige Franz und Bruder Tod. 2. verbesserte Auflage des «Speculum mortis» oder Was der selige Franz vom Tode dachte, wie er litt und heimgieng.* — Fulda, Aktiendruckerei, [1926] — In-12°, VIII, 64 pp. — (RM. 0,50).

— — *VII Centenario del Tránsito de San Francisco de Asis en Sevilla.* — Sevilla, [1926]. — In-12°, (12) pp.

— — *Collectanea Franciscana Neerlandica. Uitgegeven bij het zevende eeuwfeest van Sint Franciscus 1226-1926.* — 's-Hertogenbosch, Teulings' Uitgevers-Maatschappij, 1927. — In-8° gr., 460 pp. Ill. — (Fl. 7,50).

— — *Franjevački Vijesnik izdaju Bosanski Franjevci,* Ann. XXXIV, fasc. 1-5. — Sarajevo, Hrvatska Tiskara, 1927. — In-8°, 120 pp.

— — *Breve storia della Madonna Incoronata di Canepanova in Pavia.* — Milano, Stab. Arti Grafiche Bertarelli, [1926]. — In-32°, 29 pp. Ill.

— — *Veni, coronaberis. Per l'incoronazione della Madonna di Canepanova in Pavia, 30 maggio 1926.* (Numero unico). — Pavia, Scuola tip. Vesc. Artigianelli, 1926. — In-4° gr., 10 pp. — (L. 2).

— — *Glorie Serafiche. Cenni biografici dei Servi di Dio: Mons. Gregorio Grassi, Mons. Francesco Fogolla, P. Elia Facchini.* — Parma, Tip. Riun. Donati, 1927. — In-8°, 48 pp. Ill.

— — *I Fioretti di S. Francesco riveduti su nuovo codice con due Appendici ed aggiunte.* — Quaracchi, Tip. del Coll. di S. Bonaventura, 1926. — In-16°, XVI, 444 pp. Ill. — (Editio non venalis).

— — *Le Sacre Nozze del beato Francesco con Madonna Povertà. Nuova traduzione del* P. Ermenegildo Pistelli. — Foligno, Franco Campitelli editore, 1926. — In-24°, 143 pp. Ill. — (L. 7).

— — *La Regalità di Cristo. Relazioni, atti e voti del Primo Congresso Nazionale della Regalità di G. Cristo, 20-21-22 maggio 1926.* — Milano, Soc. editr. « Vita e Pensiero », 1926. — In-8°, 328 pp. — *(Università Cattolica del Sacro Cuore).* — (L. 15).

— — *De Congregatie der Gasthuiszusters van Breda. 1826 - 14 November - 1926.* Breda, Electrische Drukkerij Blom-Jeuken, [1926]. In-8°, 63 pp. Ill.

— — *De Katholieke Missiën en het Christelijk Huisgezin.* (Ann. LI, fasc. 12, Oct. 1926). — Uden (N.-Br.), Missiehuis St. Willibrordus, 1926. — In-8° maj., pp. 177-94, 177*-90*. Ill.

— — *Het Boek.* Jrg. XV, n° 1-3, Jan.-Maart 1926. — Den Haag, Mart. Nijhoff. — In-8°, 1-96 pp. Ill.

— — *Provincie der Nederlandsche Minderbroeders onder bescherming der heilige Martelaren van Gorcum. Jaarverslag 1925.* Niet in den handel. — Cuyk, N. V. Jos. J. van Lindert's Electr. Drukkerij, [1926]. — In-8°, VIII, 237 pp.

— — *Dritte Lektorenkonferenz der deutschen Franziskaner für Philosophie und Theologie. Werl in Westfalen, 4-6 August 1925, (herausgegeben vom) Sekretariat der Lektorenkonferenz. Kloster Sigmaringen-Gorheim (Hohenzollern).* — Münster i. W., Aschendorff, 1926. — In-8° min., 112 pp.

— — *S. Franziszi Blütengärtlein. « Fioretti ». Verdeutscht von* Franz Kaulen, *mit Einführungsworten von* Heinrich Federer. – Bonn am Rhein, Verlag der Buchgemeinde, 1926. — In-4°, XX, 146 pp., ill. — (Relig. linteo RM. 7).

E typographia S. Francisci, Werlae: Werl in W., Franziskus-Druckerei.

Meyer, Wendelin, O. F. M. — *Das Büchlein von den göttlichen Wohltaten von Bruder* Helwich, *Lektor der Minderbrüder zu Magdeburg, † 1252, eingeleitet und übertragen.* — Ibidem, 1926. — In-12°, 75 pp. — (Relig. RM. 1,50). — *(Franz von Assisi Aus dem religiösen Geistesleben seiner drei Orden. Reihe der Texte, 2. Bändchen).*

Stanisla, S. M. — *Die Franziskanerinnen von Nonnenwerth von* S. M. St., *aus derselben Genossenschaft.* — Ibidem, 1926. — In-12°, 77 pp. — (Relig. RM. 1,80). — *(Franz von Assisi ... Reihe der Abhandlungen, 3 Bändchen).*

Meyer, Wendelin, O. F. M. — *Exerzitien nach dem heil. Bonaventura.* — Ibidem, 1926. — In-12°, 92 pp. — (Relig. RM. 2). — *(Franz von Assisi ... Abhandlungen, 4 Bändchen).*

— — *Das Veilchen aus dem Taubertale. Kurzes Lebensbild der ehrw. Mutter Mauritia Eck aus der Kongregation der Franziskanerinnen vom hl. Märtyrer Georg zu Thuine, Diözese Osnabrück. Von einer Schwester dieser Kongrega-*

tion. Mit einem Vorwort von Bischof Dr. Wilhelm Berning *von Osnabrück.* — Ibidem, 1926. — In-12°, 202 pp. — (Relig. linteo, RM. 3,50).

[**Bierbaum,** Athanasius, O. F. M.]. — *Die Sächsische Franziskanerprovinz vom Heiligen Kreuz. Geschichtliches und Besinnliches in Wort und Bild. Titelzeichnung und Besorgung der Bilder von* P. Gregor Henges; *Reproduktionen... nach Gemälden von Bruder* Damascen Hahnel. — Ibidem, [1926]. — In-4° obliquo; 68 pp. — (RM. 3).

Idem. — *Nichts suchend als Gott. Aufruf zum priesterlichen Innenleben. 3 Auflage.* — Ibidem, [1926]. — In-12°, 105 pp. — (Relig. linteo RM. 2,50).

Frenz, Hyginus, O. F. M. — *Zeremoniale für die Laienbrüder unserer Provinz.* — Ibidem, 1926. — In-8° min., 88 pp.

Reith, Wigbert, O. F. M. — *Die Franziskaner und die Volksmission. Geschichtlicher Ueberblick und praktische Winke für den Seelsorger. Neubearbeitet von* Tilmann Hackenholt, O. F. M. — Ibidem, [1926]. — In-12°, 42 pp.

Idem. — *Weil' ein wenig. Besinnlichen Leuten gewidmet, insonderheit den Brüdern, Schwestern und Ve ehrern des hl. Franziskus.* — Ibidem, 1926. — In-24°, 343 pp. — (Relig. linteo RM. 3.50).

Schmidt, Gabriel, O. F. M. — *Drittordensleitung.* — Ibidem, 1926. — In-12°, 192 pp. — (Relig. linteo, RM. 3).

Elpidius, O. F. M. — *Jesus, mein Alles! Und alles für Jesus. Ein Büchlein für solche, die den Heiland lieben lernen wollen in der Tat und Wahrheit. 1-10 Tausend.* — Ibidem, 1927. — In-32°, 27 pp. — (RM. 0,50).

— — *Seraphische Jüngerschaft. Herausgegeben von der Provinzleitung des Dritten Ordens, Düsseldorf. 1 Bändchen: Päpstliche Rundschreiben über den hl. Franziskus und sein Werk.* — Ibidem, 1927. — In-16°, 79 pp. — (RM. 0,70).

— — *Seraph. Jüngerschaft... 4 Bändchen: Dritter Orden und priesterliche Vollkommenheit von* P. Nazarius Sasse, O. F. M. — Ibidem, 1927. — In-16°, 48 pp. — (RM. 0,15).

— — *Gehst du auch an Werktagen zur heiligen Messe? Eine Einladung an alle katholischen Christen von einem Franziskanerpater. 5-20 Tausend.* — Ibidem, 1926. — In-24°, 38 pp. — (RM. 0,30).

— — *Preces Communes Fratrum Minorum Provinciae Saxoniae S. Crucis.* — Ibidem, MCMXXVI. — In-8° min., 41 pp.

— — *Bittet den Herrn der Ernte. Neuntägige Andacht zur Erflehung guter Berufe für den Orden des hl. Franziskus von Assisi. Herausgegeben von einem Priester des Franziskaner-Ordens.* — Ibidem, 1926. — In-16°, 40 pp.

— — *Neuntägige Andacht zum Diener Gottes Bruder* Jordan Mai. *Zum Privatgebrauche in unseren Klöstern.* — Ibidem, 1926. — In-16°, 11 pp.

Varia.

Aertnys, Ios., C. SS. R. — *Compendium Liturgiae sacrae iuxta ritum romanum in Missae celebratione et Officii recitatione. Editio nona novo Missali et recentissimis S. R. C. decretis accomodata a* I. M. Pluym, C. SS. R. — Taurini, Marietti, 1927. — In-8°, viii, 184. — (L. 11).

Belli, Marco, Prof. Dr. — *Grammatica elementare della lingua ebraica. Terza ed. migliorata.* — Torino, Marietti, 1926. — In-8°. viii, 88 pp. — (L. 15).

Bonardi, Arturo, Sac. Dr. — *La eloquenza sacra. I suoi principi - le sue leggi - la sua vita. II Ediz. accresciuta di una sintesi storica sulla Sacra Eloquenza italiana dai suoi inizi ai nostri giorni.* — Torino, Marietti, 1927. — In-12°, xx, 258 pp. — (L. 8).

Cappello, Felix M., S. I. — *Tractatus Canonico-Moralis de Sacramentis iuxta Codicem I. C. Vol. II, Pars I. De Poenitentia.* — Taurini, Marietti, 1926. — In-8°, xii, 896 pp. — (L. 32).

Cardenoso, Leonardo, O. F. M. — *Reseña histórica de la villa de Paredes de Nava, formada según los documentos encontrados en los archivos de la misma y otras historias de España.* — Palencia, Imprenta de « El día de Palencia ». — In-8°, 300 pp.

Cocchi, Guidus, Congr. Miss. — *Commentarium in Codicem I. C. ad usum Scholarum.* Lib. III. *De rebus.* Pars II. *De locis et temporibus sacris.* Pars III. *De cultu divino. Ed. II recognita et addito paradigmate de re funeraria* etc. — Taurini, Marietti, 1926. — In-8°, VIII, 370 pp.

Colli-Lanzi, Camillus. — *Theologia moralis universa iuxta Codicem I. C. in memoriae auxilium aptiori methodo digesta, Seminariis, Examinatoribus et Concursum adeuntibus perutilis.* Vol. I. — Taurini, Marietti, 1926. — In-8°, XXVIII, 362. — (L. 15).

Cristini, Giacomo M., C. SS. R. — *Il Giardinetto di Maria. XIV Ediz.* — Torino, Marietti, 1926. — In-24°, XVI, 100 pp. — (L. 2,50).

Daldoss, Giulio, O. F. M. — *Amore e dolore.* — Torino, Marietti, 1927. — In-16°, 384 pp. — (L. 10).

De Santa, Mons. Fortunato. — *Spunti di Teologia Pastorale conformi alle prescrizioni del nuovo Codice di D. C. e ai bisogni dei nostri giorni. IV ediz. ampliata e corretta.* — Torino, Marietti, 1926. — In-8°, VIII, 296 pp. — (L. 15).

Fallon, Valerio, S. I. — *Principii di economia sociale. Traduzione sopra la terza edizione belga con modifiche e aggiunte in rapporto all' Italia, per cura del* Dott. Alessandro Cantono. — Torino, Marietti, 1926. — In-8°, XX, 482 pp. — (L. 25).

Gabrieli, Gius. — *La fondazione Caetani per gli studi Musulmani. Notizia della istituzione e Catalogo dei suoi MSS. Orientali. R. Accademia Naz. dei Lincei.* — Roma, R. Accad. Naz. dei Lincei, 1926. — In-8°, 96, 8 pp. con 3 tavole.

Gemelli, Agostino, O. F. M. — *Il mio contributo alla filosofia neoscolastica.* — Milano, soc. edit. « Vita e pensiero », [1926]. — In-8°, 85 pp. — (L. 5). — *(Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore, Sezione I: Scienze filosofiche, vol. VIII).*

Boldrini, Marcello e Uggé Albino. — *La mortalità dei missionari.* — Milano, ibidem, [1926]. — In-8°, 62 pp. — (L. 5). — *(Pubblicazioni* cit. *Serie VII: Statistica, vol. II).*

Ghedini, Gius., Dr. — *La lingua greca di Marco Aurelio Antonio. Parte prima: Fonetica e Morfologia.* — Milano, ibidem, [1926]. — In-8°, XVI, 90 pp. — (L. 10). — *(Pubblicazioni* cit. *Serie IV: Scienze Filologiche, vol. V).*

Ivars Cardona, Andreu, O. F. M. — *Orige i significació del « Drach Alat » i del « Rat Penat » en les insignies de la ciutat de Valencia. Memoria presentada al III Congreso de Historia de la Corona de Aragón.* — Valencia, impr. Hijo de Vives Mora, 1926. — In-4°, 68 pp.

Klein, Felice, Sac. — *« Un' esperienza religiosa ». Maddalena Sémer convertita e mistica (1874-1921). Traduzione italiana della* March. Carlotta Albergotti. — Torino, Marietti, 1926. — In-8°, VIII, 263 pp. — (L. 9).

Lottini, Ioannes, O. P. — *Divi Thomae Aquinatis O. P. Summa Theologica in breviorem formam redacta usui Seminariorum aptata. Pars secunda.* — Taurini, Marietti, 1927. — In-8°, IV, 589 pp. — (L. 25).

Lunerti, Giuseppe. — *Contro l'immoralità. Ora di adorazione.* — Torino, Marietti, 1926. — In-12°, XVI, 47 pp. — (L. 2).

Maraglia, [Bernardo, O. F. M.], P. — *Massoneria e Ebraismo nella vita e nella storia contemporanea. Fatti e commenti.* — Pistoia, Arte della Stampa, 1926. — In-12°, 109 pp. — (L. 4). — *(Biblioteca popolare apologetica).*

Monnin, Alfredo, Missionario. — *Il Curato d'Ars (1786-1859). Vita di S. Giov. Battista M. Vianney. Versione della* Contessa E. Manna Crippa, *corretta*

ed aumentata dal P. ANTONIO PRINCIPE, S. I. Vol. 2. — Torino, Marietti, 1926. — In-12°, LXIV, 448, 630 pp. — (L. 25).

Muzzatti, Sac. VINCENZO. — *Raccolta di similitudini per la spiegazione del Catechismo.* Vol. III. *Dei Sacramenti.* — Torino, Marietti, 1926. — In-12°, 364 pp. — (L. 14).

Pègues, TOMASO, O. P. — *Iniziazione Tomista. Traduzione e Prefazione del* Prof. D. L. T. REGATTIERI, *Terz. Domenicano.* — Torino, Marietti, 1926. — In-8°, XII, 476 pp. — (L. 15).

Premrou, MIROSLAV. — *Serie documentata dei Vescovi Triestini dei secoli XV-XVIII. Parte III ed ultima, 1621-1803.* — Trieste, Tip. del Lloyd Triestino, 1926. — In-8°, 196 pp. — (Estratto dall' *Archeografo Triestino,* vol. XIII della III Serie). — Cf. AFH XVII, 599.

Idem. — *Visita Apostolica del Nunzio di Graz Gio. Battista Salvago a Gorizia nell' anno 1608.* — Gorizia, Tip. Sociale, 1926. — In-8°, 8 pp. — (Estratto dagli *Studi Goriziani*).

Principe, OTTAVIO, S. I. — *La predestinazione e il S. Cuore o i nove primi Venerdì. III Ediz. rifusa e accresciuta* ecc. — Torino, Marietti, 1926. — In-16°, 210 pp. — (L. 4,50).

Sartori, Dott. ANDOMENICO. — *Il concetto di Ipostasi e l' Enosi dogmatica ai Concilii di Efeso e di Calcedonia.* — Torino, Marietti, 1927. — In-8°, IV, 142 pp. — (L. 12,50).

Sercher, LUDOVICUS, S. I. — *Institutiones theologiae dogmaticae in usum scholarum. Vol. I continens libros tres: De vera religione. De ecclesia Christi. De traditione et Scriptura.* — Oeniponte, Fel. Rauch, 1927. — In-8°, x, 658 pp. — (RM. 11).

Simonelli, FERNANDO, Sac. — *Gesù Cristo Re Immortale dei secoli. Discorsi in omaggio alla divina regalità di Cristo.* — Torino, Marietti, 1926. — In-8°, VIII, 213. Ill. — (L. 8).

Sleutjes, MICHAËL, O. F. M. — *Instructio de Stationibus S. Viae Crucis deque Crucifixis Viae Crucis. Editio quinta recognita a* Fr. BERTRANDO KURTSCHEID, O. F. M. — Ad Claras Aquas, ex typ. Coll. S. Bonaventurae, 1927. — In-8°, 96 pp. — (L. 5).

Sprengers, V. A. — *Conferentiae ad usum Sacerdotum pro Recollectione menstrua, auctore* V. A. S. *Parocho in Kerkdriel, quas edidit* C. SPRENGERS. — Taurini, Marietti, 1927. — In-16°, VIII, 467 pp. — (L. 15).

Tricerri, DOMENICO M., O. P. — *I Canti Divini. Introduzione - Traduzione - Commento estetico. Vol. secondo.* — Torino, Marietti, 1926. — In-8°, IV, 413. — (L. 20).

Vaudagnotti, ATTILIO, Sac. Dr. — *Il Cardinale Agostino Richelmy. Memorie biografiche e contributi alla storia della chiesa in Piemonte negli ultimi decennii, arricchite di 24 illustr. e di un ritratto a colori.* — Torino, Marietti, 1926. — In-8°, VIII, 554 pp. Ill. — (L. 30).

Wutz, FRANZ. — *Die Psalmen des Breviers kritisch untersucht.* — München, Jos. Kösel & Fr. Pustet, [1926]. — In-12°, LXXX, 534, (29) pp. — (Linteo relig. RM. 8,00).

— — *Jubiläums Almanach des Verlags Josef Kösel & Friedrich Pustet, K.-G.* — München, 1926. — In-12°, 212 pp. — (Linteo relig. RM. 3).

— — *Razón y Fe. Revista quincenal redactada por Padres de la Compañia de Jesús ... en su 25° año ... 1901-1925. Indice.* — Madrid, 1926. — In-16°, 37 pp.

Sac. ANTONIO DEL SOLE Direttore responsabile.

Tipografia del Collegio di S. Bonaventura. — QUARACCHI.

DISCUSSIONES

UNA INSIGNE CLARISSA MILANESE

LA B. FELICE MEDA (1378-1444) (a)

Nel *Microcosmo* del teatino Bonifacio Bagatta, che è il secondo volume del suo paziente zibaldone intitolato *Admiranda orbis christiani* ([1]), in una appendice al capo 3º del VI libro *de admirandis circa mortem hominis* sono elencati « *corpora quorumdorum servorum Dei admirabili modo vel diu conservata incorrupta vel usque adhuc integritate et incorruptione donata* »: e nel lungo elenco di quelli registrati nelle cronache dei Minori Francescani si legge: « *Item in monasterio Corporis Cristi Pisauri corpus sororis Felicis Mediolanensis ex ordine S. Clarae* ».

Si tratta della beata Felice della quale pubblicò nel 1637 in Baviera una vita (insieme a quella della beata Serafina) il padre Agostino Gallucci ([2]), vita ristampata cinquantacinque anni dopo a Venezia

(a) Summarium. — Praecipuis scriptoribus qui de B. Felice Mediolanensi egerunt ad trutinam vocatis, Auctor omnes reassumit quae de ea habentur sive editas sive ineditas notitias, easque discutit, dilucidat, corrigit vel e medio tollit. Beata Felix, non in oppido Meda, sed Mediolani ex nobili familia de Meda orta est c. annum 1378, monasterium Mediolanense S. Ursulae Ord. S. Clarae, cuius vices primas et ultimas A. delineat, ingreditur c. a. 1400, ubi anno 1425 Abbatissa est electa et usque ad annum 1439 permansit. Tunc Pisaurum missa est ad regendum recens monasterium Corporis Christi, cuius item historia adumbratur, ibique ad superos evolavit die 29 septembris 1444. Cultum una cum B. Seraphina Sfortia statim et semper ei Pisauri attributum atque earum corporum vicissitudines usque ad haec nostra tempora in fine describit A., nonnulla addens de B. Felicis imaginibus etc.

[Nota Directionis].

([1]) Venezia 1680, pag. 472.

([2]) *Vita delle beate Felice e Serafina monache di Santa Chiara nel Corpus Domini di Pesaro, di F. Agostino Gallucci da Mondolfo, M. O. Rif. della Marca.* In Jngolstadio, con le stampe di Gregorio Henlino e con licenza de superiori, 1637. — Il P. Agostino Gallucci da Mondolfo (Marche) aveva studiato

per cura delle abbadesse e delle monache del monastero del Corpus Domini in Pesaro e da esse dedicato « all'illustrissimo magistrato » di quella città. Già il Gallucci aveva dedicato il suo saggio agiografico a Malatesta Baglione vescovo di Pesaro, il quale era allora nunzio in Baviera; e l'aveva fatto precedere, secondo la moda del tempo, da parecchi sonetti, uno al predetto mons. Baglione, un altro al corpo di Cristo, un terzo alle monache, nonchè da un gonfio elogio della città di Pesaro e da una prefazione *al devoto lettore;* e c'era poi ancora un sonetto, questo alla beata Felice da Milano « che — diceva il versificatore — può servire per argomento della sua vita »: è uno dei soliti giochi di concettini intorno ad un nome, tanto cari ai letterati di cattivo gusto del seicento:

Non vanti alcun mortal tra gli agi e gli ori
Esser felice: il mondo, ove diletta,
Ove il demon lusinga e il senso alletta
Altro non fa che accumular dolori.
Felice è quei che sa cavarsen fuori
Come facesti tu, vergine eletta,
Che nata alle delizie, anzi negletta
Le disprezzasti, e non curasti onori.
Nudo il piè, rozzo il manto, il crin reciso,
Cinta di fune, oh qual veder ti festi?
Amazone dirò di paradiso.
Mondo, senso, demon tutti vincesti,
Nè punto il nome tuo da te diviso,
Godi Felice in ciel premi celesti.

Per il resto il volumetto non è che una parafrasi delle poche notizie già date dai cronisti dell'ordine (1) sulla beata Felice, i quali tutti hanno attinto ad una Cronaca di Mariano da Firenze scritta nel 1519, che a sua volta appare avere copiato da una leggenda quasi contemporanea (2). Intorno a tali notizie l'agiografo secentista intesse,

a Ingolstadt; il dì 11 agosto 1634 fu nominato Commissario generale per le Provincie di Baviera e Tirolo; presiedette a Ingolstadt il Capitolo, nel quale fu eletto Provinciale (5 marzo 1635); rinunziò il 7 aprile 1638, passò in Tirolo, poi a Roma come Segretario generale dei Riformati; indi fu Provinciale nelle Marche; morì nel 1647. Cf. P. Bernardin Lins, O. F. M., *Geschichte der bayerischen Franziskanerprovinz,* München 1926, 24-6; *Picenum Seraphicum,* I (1915), 457-82, IV (1918), 246-52.

(1) Si possono ricordare: Marco da Lisbona, *Croniche* ecc. Napoli 1680, IV, tom. 3, p. 1-27; Rodulphius Tossignanensis, *Historiarum seraphicae Religionis libri tres,* Venetiis 1586, f. 138 v.; Gonzaga, *De origine seraph. Religionis,* ed. II, Venetiis 1603; p. 246 s.; Benedetto da Mazzara, *Leggendario Franc.* tom. IX, p. 423 ss.; Arturo da Moustiers, *Martyrologium Franciscanum,* Paris 1653, 30 sept. p. 479, e gli altri scrittori ivi citati.

(2) La cronaca di Mariano da Firenze (morto nel 1523) è tuttora inedita e si conserva in due codici, uno nella soppressa biblioteca d'Ognissanti di

secondo una regola prestabilita, il panegirico delle virtù della sua eroina ([1]). Egli sa per esempio che « questa beata, fin da fanciulla, per non dir dalla cuna, hebbe disposizione così facile a tutte le virtù morali e politiche e che ben potè manifestarsi non men che d'ingegno nobile che di costumi e di sangue »; e proseguendo per molte pagine racconta delle cose meravigliose occorsele in vita, dei suoi eroismi ascetici, delle formidabili tentazioni superate: ma son press' a poco le cose che si possono leggere *mutatis mutandis* in tutte le vite di santi: e quel tanto di certo che si raccoglie dalle memorie attendibili sopravvissute — oltre a ciò che si può argomentare dalla fiducia di cui la beata Felice fu circondata nell' Ordine — si riduce a questo: che essa, rimasta orfana, scelse giovanissima la vita del chiostro entrando in religione dopo aver distribuito il patrimonio in opere di beneficenza e di pietà, insieme ad una sorella (morta dopo soli quattro anni di monacato) e ad un fratello fattosi frate Minore; che salì in fama nella famiglia francescana, ove ebbe gli uffici che vedremo più innanzi, e che dopo una vita di esemplare pietà e penitenza morì in fama di santità ([2]). Si può dire che la sintesi migliore sia quella

Firenze (affluita con altre monastiche nella Biblioteca delle regie gallerie e musei, ora Nazionale di Firenze) ed uno a Volterra: la cronaca del Mariano contiene vite di beate e di sante francescane, tra cui quella della beata Felice che ne costituisce il capitolo XXI: una copia ne ha tratto il P. Zeffirino Lazzeri, O. F. M., che fu cortese di favorirmi in lettura. È da notarsi che i Bollandisti (*Acta Sanctorum*, tomo VIII del settembre, pag. 751-69) considerarono come fonte migliore per la vita della beata Felice, Marco da Lisbona, perchè sembrò loro che avesse per il primo attinto a tre manoscritti che allora non si sapeva più dove fossero andati a finire, e cioè appunto la cronaca di Mariano da Firenze, lo *Specchio dell' Ordine Minore* o *Franceschina* (ora in corso di stampa alla Porziuncola) e una leggenda imprecisata. Che il Mariano abbia copiato da una leggenda quasi contemporanea si deduce da un passo nel quale si dice: « Nanzi che la beata Felice venisse a Pesaro, quasi ogni anno la città era dalla peste flagellata; la qual cosa essendoli decta, rispose profetando: « Da questo tempo innanzi non sarà così ». Onde per li meriti sua sono già quattordici anni passati che decta peste non ha percosso decta città ». Nè poteva dir così il Mariano che scriveva 70 anni dopo la venuta della beata Felice e 75 anni dopo la di lei morte; le parole riferite sono evidentemente di tale che scrisse dal 1453 al 1459.

([1]) Anche i Bollandisti lo avvertono: « Plura sane is narrationi suae immiscuit, quae meros ingenii ipsius foetus existimo, et ad monialium instructionem ex asceticorum scriptorum operibus excerpta adiumenta... oratoria potius quam historica argumenta »; l. c., p. 752.

([2]) Non è escluso che fosse anche una donna di spirito se è vera la risposta da lei data alle Suore che la invitavano a non abusare dei cilici e che il Mariano riferisce in queste parole: « El cillicio grandemente mi dilecta, perchè nella state mi da refrigerio et nel verno mi riscalda ».

che sotto la data 6 novembre si ha nella lezione del *Breviarium romano-seraphicum* nelle edizioni antiche [1]:

Felix Mediolani nobili genere nata, in ipso adolescentiae flore viam perfectionis arripuit. Opibus omnibus in eleemosynam distributis, Ordini sanctae Clarae sese addixit et cunctarum virtutum exempla constanter praebuit. Submissionem et morum integritatem omni afflictionum generi mirifice adiunxit. Saepe a daemone larvis et verberibus lacessita, maiore in dies animo vexationes pertulit. Sororum unanimi consensu monasterio praefecta, omnium novissima esse curabat. Pisaurum deinde missa, novum monasterium sacratissimo Corpori Christi dicatum quatuor annos sanctissime gubernavit. Denique, morte instante, sororibus mutuam caritatem, legum custodiam, pietatisque cultum magnopere commendans, ad coelestem sponsum evolavit, anno millesimo quadringentesimo quadragesimo quarto.

A cui è da aggiungere dal Wadding [2]:

Spiritu claruit prophetiae et cordium penetrabat secreta, patefactis rebus multis quas mente cogitaverant sorores;

parole che anche tradotte in linguaggio non soprannaturale significano che suor Felice possedette in sommo grado quella che è la prima qualità di governo, cioè la conoscenza intuitiva delle persone con cui si ha da trattare.

Ma il Gallucci fece nascere una controversia che durava ancora nel secolo XVIII, circa il luogo di nascita della beata. Il primo capitolo della sua vita è intitolato: *Come la beata suor Felice fu da Meda e non da Milano: si prova con la patente obedienziale del Ministro generale dell'Ordine F. Guglielmo da Casale:* e nello svolgimento precisa: « La B. Suor Felice adunque fu da Meda, terra dello Stato e provinzia di Milano, nella giurisdizione e diocesi di Novara, altrettanto civile quanto abbondante: et essa quivi nacque da parenti nobili, ricchi e pietosi, che così affermano tutti che di lei scrissero ».

Dove il Gallucci avesse scoperto una terra denominata Meda in diocesi di Novara, nessuno ha mai saputo; questo non si legge in nessuno degli autori a cui il Gallucci si riferisce, perchè essi non fanno che indicarla come *beata Felice da Meda:* quanto alla patente (di cui più innanzi) del padre Guglielmo da Casale invocata come prova documentale dal Gallucci, essa pure si riduce alla designazione *soror Felix de Meda:* ma il Wadding informa che nel registro dell' Ordine, proprio sotto il generalato del padre Guglielmo da Casale, e proprio per la circostanza del trasferimento da Milano a Pesaro ordinato con quella patente, la suora è iscritta « Felix de Meda de

(1) Nelle edizioni recenti le lezioni sono due e più diffuse.

(2) *Annales Minorum.* Della beata Felice Meda si riferisce nel tomo XI (cito la edizione II, Roma 1734) a pagine 81 e 224 sotto gli anni 1439 e 1444.

Mediolano »: il che dice chiaro come il *de* preposto a Meda non significasse il luogo di nascita, ma fosse un prefisso al cognome di famiglia, ricordante forse, come in tanti altri casi, o l'origine remota o i possessi della famiglia medesima: il Wadding quindi respinge per sua parte la notizia del Gallucci e tiene la beata Felice per nata a Milano, conformemente del resto a quanto avevano fatto, egli dice, « reliqui vetustiores et potiores scriptores » (1); e neppure ammette che si possa trarre argomento in favore dell'opinione contraria dall'uso di apporre al nome di religione la indicazione del luogo di provenienza, perchè, osserva, tale uso era invalso per i frati, non mai per le monache. I Bollandisti dopo aver riferita a lungo la controversia, concludono che la beata Felice deve essere nata a Meda nel contado milanese, ma a Milano venuta poi subito colla famiglia, e non riconoscono nel nome « Meda » un gentilizio, perchè, dicono, il Wadding e il suo compendiatore l' Harold lo affermano tale « sine ullo huius nominis stirpis vel familiae tum Mediolani existentis testimonio aut indicio »: ma su questo punto si ingannano; perchè di una famiglia Meda nobile (notabile) in Milano si hanno traccie fin dal secolo XIV (2). Il che preme di stabilire non per una semplice curiosità storica, ma perchè l'avere quella famiglia dato alla religione francescana dei suoi membri sul principio del secolo XV, e di questi una donna divenuta insigne nell'Ordine non solo, ma nella Chiesa, sta a dimostrare ancora una volta come lo spirito del Poverello fosse penetrato anche negli strati meno umili della società: mentre d'altra parte la nobiltà della famiglia stessa spiega l' ingresso della giovane in un monastero che reclutava a quel tempo nel patriziato.

Felice Meda entrò nel monastero di S. Orsola e vi pronunciò i voti a 22 anni, sapendosi dai cronisti che ne aveva 47 quando dopo 25 anni di professione vi fu eletta abbadessa nel 1425 (3); il che dà

(1) Tra questi Mariano da Firenze che anche nel suo *Compendium Chronicorum F.F. Minorum* (pubblicato nell'AFH III (1911), 106) lo indica semplicemente: « Beata Felix de Mediolano ». Per essere completi giova avvertire che il Gallucci nel III capitolo ha poi scritto: « E quì mi occorre che se bene la B. Felice per la nascita naturale fu da Meda, non si deve però negare che non fosse altresì da Milano, dove rinacque per la religione a Dio e dove stette 40 anni continui: anzi che a maggior gloria della stessa città e di lei, seguitando la voce comune, la diremo pur noi da Milano ».

(2) Vedi nel mio studio *Un vescovo milanese nelle Puglie al principio del secolo XVIII*, in *Scuola cattolica* di Milano, serie V, vol. XVII (1920).

(3) Da alcuni rogiti del notaio Pietro Regni (de Regnis), dei quali si hanno copie in pergamena nel fondo *Monastero di S. Orsola* dell'Archivio di Stato di Milano ovvero le imbreviature nell'Archivio notarile (acquisti di immobili per il monastero, affitti, livelli o confessi) si vede che in principio del secolo *priorissa* era una Simona da Leuco, e *subpriorissa* una Alexan-

modo di fissare l'anno della nascita nel 1378, almeno approssimativamente.

Il monastero di S. Orsola non fu il primo di clarisse o minorisse sorto in Milano (1); il primo fu quello di S. Apollinare, la cui fondazione, promossa dall'arcivescovo Settala (lo stesso che aveva accolti i frati Minori in Milano dando loro la chiesa di S. Vittore all'Olmo) è certo anteriore al 1225; perchè da documenti del 1223 si sa di una piccola colonia di monache damianite « secundum Ordinem et regulam beati Damiani de Valle Spolliti iusta civitatem de Sixi », che già esisteva a Milano quando i minori nel 1224 si stavano costruendo le proprie case a S. Pietro all'Olmo; forse la stessa che fu incorporata in S. Apollinare nel 1252: S. Apollinare sarebbe stato fondato, secondo uno dei cronisti minoritici, il Gonzaga, da una delle compagne della beata Agnese, sorella di S. Chiara, che potrebbe essere la suor Giacoma badessa del nuovo monastero (2).

Il monastero di S. Orsola nacque più di un secolo dopo, ma ebbe maggiore importanza e fama del precedente; non nacque però francescano: quando nel 1341 la nobile Giacobina de Zobi ottenne dall'ar-

---

drina de Bernardigno. Il nome di Felixina de Meda compare già, con quello di altre professe rappresentanti « reliquarum dominarum et totius capituli et conventus dicti monasterii » ovvero « fatientes duas partes et plus ex tribus partibus ipsius capituli et conventus » in atti del 1412, del 1415 e del 1416. Nel 1415 e fino al febbraio 1425, risulta abbadessa una Simona da Varena (forse la stessa prima indicata da Leuco); poi nell'ottobre 1425 per la prima volta in questa qualità interviene Felixina de Meda (qualche volta per evidente *lapsus* del notaio è scritto *Philippina* de Meda).

(1) Come è noto, i monasteri di Clarisse in Milano fino alle soppressioni napoleoniche furono dieci: dopo *S. Apollinare* e *S. Orsola* deve registrarsi quello delle ex Umiliate di *S. Maria di Cantalupo* in parrocchia S. Pietro in Camminadella, di cui è cenno più innanzi in questa memoria, e che non fu però canonicamente riconosciuto se non nel 1447; quello di *Santa Chiara*, nato da una lunga controversia scoppiata fra le suore del convento di S. Agostino, detto di Vedano, controversia risolta nel 1454 da papa Nicolò V; il monastero di *S. Maria di Gesù* a Porta Nuova, sorto nel 1459 da una trasformazione del monastero di terziarie di S. Elisabetta, ascritte alla seconda regola detta *urbanista* (come S. Orsola), ma poi sotto Sisto IV passato alla prima, detta *damianita;* quello di *S. Antonio da Padova* a porta romana, fondato col titolo di S. Maria della Passione nel 1502 dall'arcivescovo Arcimboldi (che lo tenne alle sue dipendenze) e che passò quasi subito alla prima regola; e infine i quattro di Cappuccine, Clarisse della prima regola, fondato il primo da S. Carlo col titolo di *S. Prassede,* il secondo di ex benedettine, da S. Carlo sistemato col titolo di *S. Barbara,* il terzo di *S. Maria di Loreto* da Federico Borromeo, l'ultimo della *Madonna degli Angeli* che lo stesso Federico aveva istituito per Orsoline nel 1620, ma che nel 1655 passò alla disciplina francescana.

(2) P. Paolo Sevesi, *Il monastero delle clarisse in S. Apollinare a Milano,* in AFH XVII, 338ss.

civescovo di erigere in cenobio la sua casa, che aveva trasformata in un oratorio nel quale intorno a lei si raccoglievano molte altre pie nobildonne della città, lo pose sotto la regola di S. Agostino; e fu Caterina Caima patrizia milanese, la quale assumendosi parecchi anni dopo di restaurarlo e di ampliarlo, volle passasse alla regola francescana (più tardi vi si adottò la urbanista, cioè quella riformata da papa Urbano IV): questo sarebbe accaduto secondo talune memorie nel 1405 (e più precisamente colla bolla 4 marzo di Innocenzo VII), e quindi cinque anni dopo che v'era entrata Felice Meda; ma è assai probabile che il 1405 non rappresenti se non la data ufficiale della ammissione nell' Ordine, ma che l'abito e la regola clarissa vi fossero stati introdotti ben prima ([1]).

Il Bonavilla ([2]) diligente raccoglitore di memorie circa l' Ordine del poverello d'Assisi nella città di Milano, ha magnificato assai il monastero di S. Orsola su tutti gli altri che poi vennero ad accrescere la pia famiglia: e bisogna perdonargli qualche gonfiezza nel brano che cade opportuno di riprodurre, in considerazione della sua fedeltà ed esattezza di cronista, anche se non assistita da quel senso critico che allora era forse soverchio domandare ad un vecchio frate. Scrive egli adunque ([3]):

Tra tutti i monasterii del Minoritico istituto quello di S. Orsola è sempre stato di lodatissima fama ed esattissima osservanza. Che però da questo sagro Areopago di virtù come dal cavallo trojano sono sortiti molti seminarii e celebri monasteri di religiose. Nell'anno 1420 la signora marchesa Paola Malatesta Gonzaga Mantovana fece chiamare alcune monache dell' ordine francescano in compagnia della beata Franceschina Giussana di Milano religiosa del monastero di S. Orsola per

---

([1]) È certo che si chiamava già allora monastero di S. Orsola, e non è esatta quindi l'affermazione (che ho veduto in non ricordo bene quale cronaca) che questo nome gli sia venuto allorchè Bianca Maria Visconti, assai più tardi, fece costruire dietro il monastero una chiesa che volle consacrata alla vergine martire di Colonia: nel fondo delle carte provenienti dal soppresso monastero e che si conservano nell'Archivio di Stato di Milano vi sono rogiti anteriori al 1425 per sistemazione di immobili in Porta Vercellina parrocchia di S. Maria del Cerchio, e cioè intorno al monastero, nei quali, morta la Caima, appaiono come contraenti « abbatissa et moniales monasterii Sanctae Ursulae » Bianca Maria Visconti ottenne poi nel 1463 che Pio II ordinasse la fusione nel monastero di S. Orsola del vicinissimo convento di agostiniane, dette *del cappuccio* che erano rimaste in sole sei: ma ne nacque una causa interminabile per l'opposizione delle agostiniane, che diede molto da fare a Sisto IV e che finì solo con un arbitrato nel 1480. Dopo la soppressione napoleonica il monastero di S. Orsola fu adibito a scuole comunali.

([2]) *Notizia cronologica dell'ingresso e progresso dei frati minori del P. S. Francesco nella città di Milano,* raccolta dal P. F. Pier Nicola Bonavilla di Milano minore osservante, Milano 1733.

([3]) Op. cit. p. 184.

fondare quello di Santa Paola di Mantova, di cui fu institovita prima abbadessa. Nell'anno 1435 il P. Fr. Gulielmo di Casale Ministro generale di tutto l'Ordine serafico prescelse altre monache del prefato monastero di S. Orsola, e le principali furono le beate Agata ed Elisabetta di Milano, per andare a Mantova a riformare e stabilire nella perfetta osservanza il ministero di Santa Chiara detto di Miliarino sotto il titolo di S. Giuseppe. Finalmente nell'anno 1439 il mentovato Ministro generale comandò alle beate Felice Meda ed Eugenia Felice di Milano con sei compagne di passare dal monistero di S. Orsola alla città di Pesaro, non solo per fondarvi, ma anche per governare i monisteri di Santa Chiara e del Corpo di Cristo. Nè ciò arrecar deve meraviglia, perchè il monistero di S. Orsola era in quei tempi così numeroso, che in sè racchiudeva più di cento monache, ed in diversi tempi fiorirono in esso molte religiose in pietà, perfezione e santità di vita.

Dice però il Wadding che, per la fondazione del monastero di Pesaro, prima (il 26 febbraio 1439)

evocata fuit abbatissa monasterii sanctae Clarae laudensis, cui adiuncta est venerabilis soror Ambrosia, et altera anonyma ex monasterio sanctae Ursulae mediolanensis ut feliciter inchoarent: deinde die XXIV iulii adscita est, fortasse propter praedictae abbatissae mortem vel aliud impedimentum, ex eodem monasterio S. Ursulae beata Felix, sive Felixina de Meda: ita utroque nomine signatur in registro Ordinis quod penes me est.

L'ordine o patente del Ministro generale Fra Guglielmo da Casale è il documento unico che della vita della beata Felice Meda ci rimane; perciò non si potrebbe qui omettere di riferirlo, sia pure nella traduzione italiana del Gallucci (che ritocco qua e là per comodità di lettura), perchè è effettivamente la testimonianza migliore desiderabile della virtù per le quali Felice Meda eccelleva dopo trentanove anni di professione e dodici di governo. Ecco il documento (¹):

Alla devota sorella Felice da Meda, monaca professa (²) nel monastero di S. Orsola, che è nella città di Milano, Fra Guglielmo da Casale maestro di sacra teologia, e dell'Ordine de Minori e di S. Chiara Ministro Generale, e servo, salute e pace nello sposo delle Vergini Gesù Cristo. Essendo che la magnifica Battista de' Malatesti signora di Pesaro abbia con licenza e autorità apostolica edificato un monastero dell'Ordine di S. Chiara nella stessa città, che è nella provincia della Marca,

(¹) I Bollandisti hanno rilevate tutte le varianti che ci sono fra il testo in volgare del Gallucci e quello latino del Wadding che riprodusse certamente l'originale esistente in archivio; ma sono varianti di minima portata.

(²) Questa indicazione di *monaca professa* fa credere al Wadding che suor Felice avesse cessato allora dalla carica di abbadessa a S. Orsola. Il dubbio non è controllabile nelle imbreviature notarili, perchè dal 1432 in poi non se ne trovano, forse perchè, come emerge da un rogito appunto dell'11 ottobre di quest'anno, le monache di S. Orsola avevano nominati dei procuratori per la gestione degli affari del convento.

e che desideri stabilire in esso i veri fondamenti regolari, con l'assistenza e sopraintendenza di monache solite a vivere regolarmente e con osservanza; volendo io soddisfare al desiderio, alla devozione e all'istanza di quella signora, secondo che son obbligato per l'ufficio che tengo e a cui son tenuto per l'accrescimento dell'Ordine medesimo commesso alla mia cura, e sapendo che tra i monasteri più celebri di vita e di nome, lodatissimo fu sempre il monastero di S. Orsola, che è nella città di Milano, ad esso ho giudicato di ricorrere per procedere a quello che si ha da perfezionare in Pesaro. Perlochè, essend'io pienamente informato da testimonii degni di fede della tua lodevole vita, della tua onestà, zelo, prudenza, vigilanza, esemplarità, e che negli esercizi claustrali sei infaticabile, nelle opere spirituali indefessa, nelle esortazioni efficace, nelle provvisioni diligente, moderata nelle correzioni, temperata nei comandamenti, nella compassione eccellente, nel silenzio rigorosa, nel parlare matura, nel consigliare accorta, ed in tutte le cose che al buon governo si appartengono dotata dall'Altissimo di molte prerogative e di singolari ornamenti; non solamente con l'autorità dell'uffizio mio ma con quella ancora che tengo in questa parte dalla Sede Apostolica, e col consiglio e consenso di molti padri, maestri e prelati dell'Ordine, istituisco te abbadessa e madre nel detto monastero di Pesaro, e di tutte le suore che in esso saranno; e per vigore delle presenti, istituita ti denunzio e dichiaro, dandoti facoltà plenaria di amministrare in quello i beni e le persone, nel temporale e nello spirituale, con ogni libertà ed autorità: anzi di più, che con lo stesso vigore dell'obbedienza salutare, ed in caso che si contravvenga, di disubbidienza contumace, da incorrersi immediatamente dopo seguita la triplice canonica ammonizione, comando a tutte le suore venerabili nostre sorelle in Cristo, alle familiari, serventi, converse e servitori che ti ubbidiscano effettivamente con ogni prontezza, come legittima loro abbadessa e madre in tutte le cose spettanti all'uffizio, e per tutto il tempo del tuo abbadessato; che questo è il peso imposto alle tue spalle, che tu sotto le medesime pene sei tenuta di devotamente accettare, prontamente portare, e sopportare con pazienza, a ciò che il monastero stesso riceva dalle tue mani la riforma che si desidera e conseguisca la quiete, che gli è necessaria; e tu a suo tempo come accesa lampada meriti di sollevarti alla celeste patria, e di presentarti avanti al nostro signore Gesù Cristo, nel quale ti prego salute; e tu prega per la salute mia. Dato in Firenze li 24 luglio 1439.

Questa obbedienza secondo alcuni dei cronisti, e primo Mariano da Firenze, sarebbe stata spedita a suor Felice da Bernardino da Siena che era allora Vicario generale dell'Ordine; ma se anche ciò non fu esattamente, è a ritenersi che a suggerire la scelta di suor Felice Meda sia stato proprio il santo, il quale certo la conobbe o ne ebbe notizie quando fu a Milano nel 1418 per la fondazione di S. Angelo e per la riforma del monastero detto di *S. Maria di Cantalupo* che era sorto venti anni dopo la morte di S. Francesco in parrocchia di S. Pietro in Caminadella dalla trasformazione di un più antico cenobio di Umiliate le quali fin dal 1247 vestirono l'abito delle Clarisse, e che a S. Bernardino più tardi appunto fu intitolato. Del resto il

Santo era al corrente delle condizioni delle varie case dell'Ordine così maschili che femminili, specialmente della Lombardia, che batteva frequentemente e come predicatore e come visitatore (1).

Dice il Gallucci al capo 10° della sua vita, che a Milano il provvedimento del Ministro generale non fu bene accolto. Anzi così racconta: « Come chi sta per perdere qualche prezioso tesoro, la città di Milano con questa nuova si sollegò grandemente, e se non era l'autorità del Pontefice, e quella di Filippo Visconti duca allora della città e Stato milanese che le vietò il tumultuare, cosa certa è che ai superiori regolari non havaria portato rispetto, ma che più tosto si saria opposta con ogni modo possibile al danno che se le apparecchiava ». Ma è evidente esagerazione di fantasia: il Mariano reca solo « et con grandissima dificultà, contradicendo li cittadini Melanesi, si partì da Melano »; e il Wadding si limita a dire che se ne partì » relicto magno sui desiderio tot annorum sociis et discipulis ». Più probabile è l'altra notizia del Gallucci stesso che suor Felice Meda, benchè quasi sessantaduenne, abbia rifiutato la carrozza offertale per il viaggio, e fatta a piedi, senza provvigioni, la strada: non certo però tutta quella da Milano a Pesaro, bensì quella da Cattolica, dove una deputazione di signore pesaresi le era venuta incontro in nome della Malatesta, la quale colla figlia l'attendeva ad un miglio fuori della città. Con sè la Meda aveva condotto alcune monache di S. Orsola (le suore Eugenia, Elisabetta, Orsolina, Bartolomea, Giacomina e Carlina).

Fu la fondatrice del monastero del Corpus Domini una delle figure femminili per vario titolo illustri che si incontrano nella storia malatestiana (2): figlia di Antonio da Monfeltro conte di Urbino, mortole il padre, era venuta sposa, in età di circa venti anni, nel 1405, a Galeazzo Malatesta signore di Pesaro, uomo di nessun conto nè negli studii, nè nella politica, nè nelle armi: essa invece ebbe fama di coltissima tanto da essere tenuta in grande stima dai maggiori letterati

---

(1) Nel *Arbor beatorum provinciae mediolanensis (trium ordinum S. Francisci)* che si conserva nella Trivulziana di Milano (una copia fotografica è presso i minori di via Maroncelli) nel sesto ramo a destra si legge (v'è confusione di cognome colla beata Serafina di cui a suo luogo): « Beata Felix Sfortia, quae iussu Sancti Bernardini Pisaurum adivit, ubi aedificato monasterio clara miraculis obiit die 30 septembris ». Questo *iussu* usato dall'autore dell'*Arbor* (il padre Francesco Scagliapesce di Treviglio, morto nel 1647) sta a dimostrare la tradizione conservata nell'Ordine: la quale del resto è raccolta anche in una più tarda cronaca manoscritta *Origine del monastero di S. Orsola*, che è tra le carte del fondo dell'Archivio di Stato di Milano.

(2) Vedi tra l'altro: *Figure femminili nella storia malatestiana*, Conferenza di Luigi Arduini in *La Romagna, rivista di storia e di lettere*, anno V (1908), pp. 565.

dell'epoca sua: mentre era esule in Urbino, dopo la cacciata dei Malatesta da Pesaro nel 1431, tenne all'imperatore Sigismondo (che reduce dalla incoronazione di Roma ad Urbino si fermò l'8 agosto 1433), una orazione in latino per dolersi dei torti e delle violenze usate contro la sua famiglia; orazione che si conserva in un codice contenente altre sue opere in prosa e in versi. Riconquistata Pesaro, la Malatesta vi tornò col marito nel settembre di quello stesso 1433, e si dedicò alle opere di pietà ed alla educazione dei nipoti *ex filia* (¹).

La Battista Malatesta Montefeltro — che, passato il dominio di Pesaro agli Sforza e ritrattosi il marito a Firenze, dopo breve soggiorno ad Urbino nel 1447 vestì l'abito di Santa Chiara a Foligno nel monastero di Santa Lucia assumendovi il nome di suor Gerolama, e morendovi l'anno seguente in fama di santità (²) — fu anche nella

---

(¹) Vedi Olivieri, *Notizie di Battista di Montefeltro,* Pesaro, Gavelli 1782. L'Olivieri prometteva di pubblicare le opere della insigne donna, ma non ne fece nulla: esse giaciono inedite, o almeno si suppone, nella biblioteca Oliveriana.

(²) Queste notizie corrono molto imprecise e inesatte; ma l'Olivieri sopracitato le ha stabilite sulla base di documenti. In una cronaca manoscritta del monastero di S. Lucia di Foligno (vedi AFH XIX, 346) si parla della Battista Malatesta e del suo breve soggiorno nel monastero. Debbo la comunicazione al P. Antonio Fantozzi, O. F. M., che qui sentitamente ringrazio. La Cronista dice tra l'altro: « Questa spectabile madonna era docta in ogni scientia liberale, et maxime strologia, et avea grande cervello in componere et rimare laude quale gli dictava la mente, per el grande fervore et lume de Dio che era in lei, come me hanno referito Sore che conversarono con essa. Era cosa maravegliosa el suo fervore et quanto era pronta ad ogni obedientia; humile et devota sopra ogni umana extimatione; sempre diceva che se reputava indignia stare fra tanto collegio de sacre vergene, et per la sua grande humilità sempre voleva fare tuct' i servitij del monasterio. Le Sore gli havevano reverentia come se gli conveniva, ma essa quello che non podeva fare de dì faceva de nocte; unde per la sua nobilità et gentilezza non podecte restare a tanta austerità de vita: ce vixe pochi anni et morì sanctamente » (f. 127r). Il *pochi anni* è una inesattezza della Suora cronista (che scriveva intorno a 50 anni dopo), perchè dai documenti risulta, come s'è veduto, che morì l'anno seguente a quello dell'ingresso. Nel monastero stesso l'avevano seguita, alcuni mesi dopo, le nipoti « sora Felice figliola del Signiore de Cammerino, et sora Eufrasia figliola del Signiore de Fabriano, unde.... non furono mai vedute le più nobile creature splendente de bellezze corporale ed adornate de ogni virtù ». Morirono poco dopo, di peste. La cronaca continua narrando che « non so quanti anni depo la morte de le sopradicte Sore, intrò etiam in questo monasterio la magnifica madonna Lisabecta, donna del Signiore de Cammerino, chiamata poi sora Lisabecta, figliolà della sopradicta sora Hyeronima de Pesaro, la quale sora Lisabecta dice chi la vedde che era de schiacta de giganti; non fu mai veduta la majure donna de lei in quelli tempi, et come era grande de statura, così era de grande cervello et de grande sentimento ». La figlia però

vita del secolo intelligente ed assidua zelatrice dell' Ordine francescano e della sua riforma; e lo prova la sua iniziativa pesarese, della quale era senza dubbio proposito, se non movente principale, il disegno — che si realizzò poi solo nel 1484 per una bolla di Innocenzo VIII ad istanza di Camillo Sforza e della comunità — di fondere nel nuovo l'altro monastero delle clarisse, dette *le incarcerate,* che già esisteva in Pesaro, sorto pare sulla fine del secolo XIII, e di cui è menzione negli statuti municipali del 1347; decaduto ormai e allontanatosi dalla vera regola francescana, come lascia intendere, pur senza specificazioni, la lettera di Fra Guglielmo da Casale sopra riferita.

Il nuovo monastero si costituì intorno al nucleo di Terziarie francescane che Isabella Varano, madre di Galeazzo Malatesta, aveva raccolto nella propria casa: la nuora volle ampliare e consolidare la pia intrapresa; e dopo avere persuaso il non facile marito a contribuire nella spesa di una chiesa contigua alla casa e da destinarsi all'erigendo monastero, si rivolse ad Eugenio IV per ottenerne l'autorizzazione, che le fu concessa colla bolla 13 dicembre 1438, e la designazione della abbadessa milanese; a cui seguirono la bolla 24 luglio 1439 (dello stesso papa) di fondazione e la lettera o decreto di gennaio 1440 del vescovo di Pesaro Mons. Giovanni Benedetti che le diede esecuzione [1].

Che la duchessa Battista Malatesta conoscesse già prima suor Felice Meda, risulterebbe da una notizia che sebbene riferita solo dal Gallucci, vedo riportata anche dal Wadding, il quale però lo dice « singularis in hac re assertor » [2]; che cioè la duchessa avesse mandato due giovani, Francesca da Fano e Maddalena de Tizzoni pesarese, a Milano, per essere istruite dalla abbadessa di S. Orsola; le

---

ebbe vita agitata anche sotto il saio; sospettata, pare, di mene politiche, fu per breve pontificio sbandita da Foligno: allora con alcune Suore si trasferì nel monastero di Monteluce presso Perugia; ma anche qui non potè rimanere, e si rifugiò così nel monastero di S. Chiara in Urbino, dove morì e fu sepolta. Quanto a Galeazzo Malatesta, egli, saputo appena della morte della moglie, passò a seconde nozze in Firenze con Maria Medici. Del resto di lui ben scrisse l'Olivieri che « forse non fece altro di buono che agevolare alla sua sposa il disgustarsi delle cose del mondo e prepararle così la strada a quel distacco che ella poi generosamente ne fece ».

[1] Dal decreto vescovile si evince che in principio del 1440 il monastero era già in costruzione, perchè esso decreto è dato « in loco sive monasterio noviter incepto et in dicta bulla nominato ». La Superiora vi è indicata non colla qualifica di *abbatissa* bensì di *priorissa*.

[2] Il *singularis assertor* deve riferirsi però soltanto allo invio a Milano delle due giovani, perchè quanto alla notizia del loro ingresso nel nuovo monastero il giorno medesimo dell'arrivo di Suor Felice, essa si trova già nel Mariano: il Gallucci anche qui ha amplificato per suo conto.

quali poi, quando essa arrivò per prendere il governo del monastero del Corpus Domini, recatesi coi genitori a salutarla, non vollero più tornare a casa, ma con animo risoluto vi restarono rinchiuse.

Poco mancò tuttavia che suor Felice Meda appena giunta a Pesaro non dovesse partirsene; anzi i superiori l'avevano pochi mesi dopo formalmente destinata a trasferirsi in Urbino. Nel registro dell'Ordine il Wadding ha infatti trovata la seguente annotazione sotto la data di Siena VII novembre 1439:

Soror Felixina de Meda de Mediolano ad instantiam et requisitionem magnifici Domini Guidi Antonii, Comitis Urbini, remota atque absoluta ab abbatissatu Monasterii Pisauriensis, et instituta est abbatissa Monasterii sanctae Clarae de Urbino, et concessa est facultas ut ducat secum socias, quas ex Mediolano duxit, et super hoc Minister provinciae Marchiae factus est commissarius, et Moniales volentes secum vivere in regulari observantia, remaneant: quae vero nolunt, cum suis dotibus transferantur ad alia Monasteria.

Come si vede dalle ultime parole, era non solo il trasferimento da Pesaro ad Urbino di suor Felice Meda e delle sue compagne, ma anche lo scioglimento e la dispersione del monastero del Corpus Domini. Che cos'era accaduto? Il Wadding trova in questa improvvisa disposizione l'effetto delle ostilità — « passae itaque incommoditates multas religiosae serores » (1) — che alcuni signori di Pesaro, con a capo Galeazzo, spiegavano « si non palam, clam saltem » contro l'erezione del nuovo monastero: il duca si era evidentemente pentito del consenso dato alla moglie, e forse non erano estranee a queste ostilità, anzi, come pensano i Bollandisti, ne erano la causa vera (la cosa non era insolita in quei tempi di fioriture monastiche, ma anche di diuturne competizioni), le suore dell'altro monastero vecchio che si sapevano destinate ad entrare un giorno o l'altro nella disciplina del nuovo: le opposizioni devono essere arrivate a tale, sostenute dalle famiglie delle refrattarie, che la Malatesta ottenne dal fratello Duca d'Urbino che ospitasse presso di sè la invisa colonia milanese. Ma il provvedimento ebbe seguito? Dice il Wadding: « Sed vel illuc non abiit, vel paullo post regressa est Pisaurum ubi tandem decessit ».

I cronisti attribuiscono la cessazione delle ostilità di Galeazzo e della sua corte ad un miracolo narrato già nel Mariano, e che sarebbe stato compiuto da suor Felice: ammalatasi gravemente Elisabetta figlia del duca, i genitori supplicarono l'abbadessa del Corpus Domini perchè colla sua preghiera ottenesse la guarigione: era la vigilia di S. Francesco; e suor Felice con le compagne si pose a pregare, durandovi fino

(1) Queste *incommodità* sono indicate dal Mariano « sì nel murare el monasterio, sì anchora nel cotidiano et necessario victo ».

alla mezza notte: l'inferma guarì perfettamente, tanto che l'indomani potè venire al monastero per rendere grazie al Signore: e il duca, tocco dal beneficio ottenuto, non solo cessò dall'opporsi alla fabbrica, ma ne divenne zelatore, e arredò del proprio la dimora delle monache tostochè fu compiuta.

Il racconto però non corre: se il miracolo, riferito alla notte dal 3 al 4 ottobre, avvenne nel 1439, esso sarebbe stato anteriore al decreto di trasferimento: se avvenne l'anno seguente, come mai il decretato trasferimento era stato sospeso per tanto tempo? I Bollandisti di fronte alla difficoltà e non volendo escludere il nesso tra i due avvenimenti in omaggio alla tradizione, preferiscono supporre che il decreto benchè annotato nei registri dell'Ordine sotto la data del 7 novembre 1439, fosse stato di qualche mese anteriore, e quindi emesso prima del miracolo: ma la spiegazione non persuade affatto; perchè rimarrebbe sempre a sapersi come mai potesse registrarsi (senza almeno l'aggiunta della revoca) quando già da oltre un mese il trasloco ad Urbino era andato in fumo. Più probabile è che le ostilità siano finite appunto nel 1440 essendo di questo anno, come vedemmo, la lettera del Vescovo di Pesaro che dava esecuzione alla bolla pontificia.

Certo è che suor Felice Meda venne a morte nel monastero del Corpus Domini in età di sessantasei anni, quinto del suo governo in Pesaro, il 29 settembre [1] 1444 — l'anno medesimo della morte (20 maggio) di S. Bernardino da Siena. — Le memorie tramandateci recano, che data la fama di santità di cui suor Felice era circondata, i suoi funerali furono solenni per concorso di autorità e di popolo; e che il corpo, chiuso in un'umile cassa di legno, venne sepolto senza nessuna distinzione; ma trascorsi appena tre anni e crescendo sempre più la fama per le voci di miracoli, si volle la ricognizione della salma; e benchè il feretro fosse consunto, il corpo venne trovato integro e flessibile — qualche più pia memoria aggiunge odoroso: — fu chiuso allora, a spese di Guidobaldo II e di Vittoria Farnese duchi di Urbino, in un'urna e collocato nel coro delle monache, dove spesso veniva esposto alla venerazione del popolo, ritto e appoggiato alla parete: due secoli dopo, ricostruita la chiesa del monastero [2] e più

---

[1] Altri cronisti pongono la morte al 30 settembre: ma i Bollandisti risolvono il trascurabile contrasto di date, rilevando essere chiaro che la morte avvenne nella notte dal 29 al 30, ora più ora meno. Da notare che la data del 30 avrebbe il suffragio nella cronaca del Mariano, in cui si legge: « passata dalla presente vita la mactina della solennità di Sancto Hieronimo »: ma il cronista fiorentino ha poi sbagliato l'anno, indicando il 1445 mentre è tradizione indiscussa il 1444.

[2] La chiesa originaria, divenuta cadente, fu sulla fine del secolo XVI demolita, e ricostrutta nel 1602-3. Dopo la soppressione del 1810 fu alienata

esattamente nel 1630, il magistrato della città fece praticare due finestre ai lati dell'altare perchè si potessero vedere nel coro la tomba della beata Felice, e quella della beata Serafina — di cui più innanzi — che le era stata collocata a fianco. Ma forse a questo riguardo non spiacerà udire il racconto più semplice del cronista contemporaneo, quale si legge nel Mariano da Firenze:

Madonna Baptista convocò tucto el clero et religiosi, e comandò li fussino solenne obsequie celebrate, et perchè non era nel monasterio sepulture, acciò non fussi el sancto corpo sepulto in terra, la prefacta signora fece fabbricare una cassa di legno, nella quale serrato el sancto corpo fu messa nella fossa et ricoperta di terra. Ma passati tre anni, essendo constructo le sepolture, volsono mettere le ossa della beata Felice in decte sepulture, et però cavando la terra trovarono la cassa già tucta marcia, et cavandola in pezi el corpo della beata Felice in alcuna minima parte era corropto ma intero et bello come se quello giorno fossi stato sepulto. Et extimando le sore per questo non essere della divina voluntà che un'altra volta fussi renduto alla terra, feciono fare una archa di legno et adaptata nel choro vi riposono el virgineo corpo. El quale insino al presente giorno decte sore a lloro volumtà cavano di decta archa et ricto appoggiato al muro lo demonstrano incorrupto dalla finestra della grata ad tucti quelli che lo vogliono vedere.

Il monastero del Corpus Domini di Pesaro [1] fu travolto nel 1810 dalla generale soppressione degli Ordini religiosi; in questa circostanza il municipio di Pesaro scrisse al Vicario generale (essendo il Vescovo relegato) per offrirgli che venissero ritirati nella cattedrale il crocifisso miracoloso (donato, secondo la tradizione, alla beata Felice Meda da S. Bernardino da Siena) che nella chiesa del monastero si venerava, nonchè le spoglie delle beate Felice e Serafina: avendo il ca-

insieme al fabbricato del monastero, e per qualche tempo rimase adibita ad uso profano: la proprietaria Signora Vittoria Pergami nel 1898 pensò di restituirla al culto, e fece intraprendere lavori di restauro, che però non furono mai condotti a termine; e neppure quando lo stabile del Corpus Domini fu affidato, come si vedrà nella nota seguente, alle Suore di S. Vincenzo, la Chiesa potè essere riaperta.

(1) Il monastero del Corpus Domini di Pesaro, che era stato dalla fondazione sotto la giurisdizione dei Minori osservanti, sulla fine del secolo XVI passò a quella dei Minori riformati, e nel 1790 fu dalla Santa Sede posto alle dipendenze dell'Ordinario. Dopo la soppressione del 1810 l'edificio fu dal Demanio venduto a Sante Ceschi di Aulla nel 1813: dal Ceschi passò nel 1819 in proprietà del barone Bartolomeo Pergami, il noto corriere di Carolina di Brunswich principessa di Galles, e trapassò così nei suoi discendenti: nel 1819 fu acquistato dalla principessa Albani di Milano, la quale lo ha restaurato ed ampliato, collocandovi le Suore della carità, le quali vi raccolgono e vi educano le fanciulle del popolo. I resti della antica costruzione tra la via Corpus Domini e il viale Palestro che corre lungo le antiche mura si possono oggi ancora vedere passando da questa parte della città.

pitolo accettato, si destinò all'uopo la cappella di S. Agata; e in attesa dei necessarii restauri, il sacro deposito fu accolto nella sacristia di S. Pietro di spettanza del Seminario, sempre in duomo; ma quella che doveva assere collocazione provvisoria divenne poi definitiva, perchè la spesa d'adattare la cappella di S. Agata risultò eccessiva. Il trasporto, previa ricognizione della salma, avvenne nella notte dal 3 al 4 settembre 1810 (1). Però nel 1865 la cattedrale fu chiusa al culto minacciando rovina, e abbisognando di radicale rifacimento; e fu adibita come cattedrale provvisoria la chiesa di S. Francesco, dove tutti i corpi di santi e beati pesaresi, e così anche quello della beata Felice, vennero trasportati e deposti sotto i diversi altari; il crocifisso di S. Bernardino trovò invece custodia nella cappella dell'episcopio. La cattedrale rifatta venne riaperta al culto il 10 agosto 1903: ma i corpi santi stettero ancora per tre anni in S. Francesco: ora, dal 30 agosto 1906, il corpo della beata Felice, trasportatovi processionalmente, riposa nella cappella detta delle beate che si apre a destra dell'altar maggiore: sotto l'altare di tale cappella è il corpo del beato Cecco da Pesaro (terziario francescano vissuto sul principio del secolo XIV); sopra è esposto in venerazione il crocefisso di S. Bernardino: ai fianchi dell'altare sono praticati nella parete due loculi, chiusi a filo di muro da un cristallo inquadrati in una cornice di legno dorato: è nel loculo di destra che sta la beata Felice, effettivamente in istato di buona conservazione a giudicare dal volto, dalle mani e dai piedi, essendo il resto del corpo avvolto nell'abito francescano (2). Nel loculo di sinistra, in pressochè uguale stato di conservazione è deposta la salma della beata Serafina, di cui è il caso ormai di dire qualche parola.

L'anno dopo della morte dell'abbadessa Felice Meda, Galeazzo Malatesta, non avendo eredi, vendeva la città di Pesaro per ventimila fiorini a Francesco Sforza, coll'accordo che questi l'avrebbe ceduta al fratello Alessandro il quale aveva da pochi mesi sposato Costanza da Varano, nipote *ex filia* di esso Galeazzo: essendo Costanza morta sopra parto nel 1448, il nuovo signore di Pesaro condusse in isposa Sveva, figlia di Guidantonio conte di Montefeltro e di Caterina Colonna nipote di papa Martino V: ma al duca Alessandro, uomo dis-

(1) Vedi Bertuccioli, *Giuspatronato del Comune di Pesaro sulla imagine della beata Vergine delle Grazie*, Pesaro, Nobili, 1885, pp. 115 e seg.

(2) Nella notte dal 13 al 14 febbraio 1921 veniva profanato da ignoti malfattori, che riuscirono a togliere la corona d'argento dal capo della beata, e dalle sue mani il giglio e varii anelli, suscitando la indignazione della cittadinanza, la quale con generose offerte concorse a ridonare gli ornamenti preziosi sottratti: uguale profanazione fu pure perpetrata nell'urna della beata Serafina.

solutissimo, la consorte venne presto a noia, essendosi egli innamorato perdutamente di Pacifica Samperoli: secondo gli usi principeschi del tempo, il duca Alessandro tentò tre volte col veleno di disfarsi della moglie; cosicchè questa, non reggendo più alla persecuzione, si rifugiò (1457) nel monastero del Corpus Domini.

Si narra — ed è notizia degna di fede che si connette colla già rilevata esperienza della Meda a valutare le attitudini delle sue compagne — avere essa nelle ultime ore di sua vita designate le sorelle che avrebbero dovuto succederle e l'ordine della loro successione, che infatti fu seguito, pur rispettandosi le regole. Come prima, essa aveva designata suor Eugenia, una delle condotte con sè da Milano; e così un mese dopo la morte, venuto a Pesaro San Giovanni da Capistrano, raccolse in capitolo le monache del Corpus Domini, ed Eugenia fu eletta al governo della comunità. Ma quella particolarmente delle successive abbadesse che è rimasta celebre, e associata, nella venerazione della cittadinanza pesarese, alla memoria della beata Felice, fu appunto la duchessa Sveva Sforza, che aveva assunto in religione il nome di suor Serafina: essa vi morì a 44 anni l'8 settembre 1478 Dice il Gallucci, riferendo da altri cronisti francescani una drammatica tradizione o meglio leggenda formatasi altrove di altre persone morte in fama di santità, che ambedue queste beate furono vedute girare per le mura di Pesaro, di nottetempo, in compagnia del martire S. Terenzio protettore della città, mentre questa « trovavasi in pericolo d'essere invasa da nemici »: ma non aggiunge nè indicazione d'anno nè di che nemici si trattasse. Il Wadding, sulla fede della leggenda manoscritta « quam penes me habeo » (1), riferisce invece la liberazione della città alla sola beata Felice, ed a « paullo post eius adventum »: Ecco le sue parole: « Illius meritis et precibus tribuunt cives quod urbs mirabiliter liberata sit ab hostibus, proditorum ope ingressis, Galeatio Sfortiae (?) principi et familiae exitium illaturis; quia nemine persequente territi, in fugam praecipites abierunt ». In fatto di miracoli il lettore che volesse potrà trovarne parecchi nei cronisti dell'Ordine che sono però quelli già esposti nella cronaca del Mariano; nè è qui il caso di riprodurne il racconto, affidato tutto alle pie tradizioni monastiche e popolari: tra l'altro l'autore quasi contemporaneo della leggenda manoscritta posseduta dal Wadding riferisce nel 1474 « bis effugatam pestem instituta supplicatione, invocata

(1) Il Wadding dice che questa leggenda da lui posseduta risultava scritta nel 1474: era forse la terza fonte manoscritta a cui alludono i Bollandisti? oppure è da ritenersi una copia di quella servita nel 1519 al Mariano, e che vedemmo doversi far risalire a prima del 1460? Accenno al dubbio per scrupolo d'esattezza, sebbene il particolare non abbia alcuna concludenza.

ope Felicis et emisso voto de veneranda illius sepultura, atque ampliori cultu adhibendo ».

E il culto fu immediato, continuo, pubblico, incontrastato, per la beata Felice Meda come per la beata Serafina Sforza; ma mentre per quest'ultima la ricognizione pontificia venne nel 1754 (decreto 13 luglio), per la Meda tardò fino al 1807; e forse avrebbe tardato di più, se il 17 giugno del 1800 Pio VII, eletto nel Conclave di Venezia e diretto a Roma, non si fosse fermato a Pesaro, dove anzi si trattenne fino al 19 (ne rimangono a memoria una lapide nel palazzo vescovile ed una nell'atrio della sacristia della cattedrale). Nel pomeriggio del 18 il papa fece una visita alle clarisse del Corpus Domini, le quali lo accolsero con grande solennità, e gli eressero un trono nella loro stanza di ricreazione, dove furono tutte ammesse al bacio del piede insieme a moltissime altre pie persone, essendosi per la circostanza concessa la sospensione della clausura: poi il papa volle recarsi a venerare il crocifisso di S. Bernardino ed i corpi delle beate Felice e Serafina: e qui — si legge in un diario manoscritto compilato da una suora (¹) — le monache pregarono Pio VII « se si fosse compiaciuto di ammettere alla beatificazione la B. Felice per avere il culto immemorabile; ne ebbero in risposta dal papa che facessero il processo: ma stante la povertà del monastero, è impossibile ». Però trascorsi alcuni anni, il voto fu esaudito; perchè coi rescritti 2 maggio 1807 e 19 agosto 1807 della Congregazione dei Riti fu riconosciuto e autorizzato il culto pubblico della beata Felice Meda, prima da parte delle suore del Corpus Domini, poi per tutto il clero e i religiosi della diocesi di Pesaro, fissandosi per la festa il giorno 30 settembre: un anno dopo con decreto 14 settembre 1808 della stessa Congregazione veniva concesso anche l'ufficio proprio (²).

A Milano però, ove ebbe i natali e trascorse quarant'anni di vita religiosa, maturando quelle virtù che la resero poi così conosciuta e

(¹) Questo diario, assai male conservato, intestato nel frontespizio *Libro dove si registrano tutti gli atti capitolari delle monache,* contiene notizie saltuarie dal 1690 al 1802 e fu trovato una ventina d'anni fa in mezzo a molte altre carte in un armadio del seminario dall'oggi sacerdote D. Giovanni Gabucci, studiosissimo di memorie storiche e religiose della diocesi di Pesaro (al quale sono grato per molte indicazioni favoritemi nel corso di questa monografia): ma l'archivio del Monastero è andato disperso come tanti altri.

(²) Nei *Bollandisti,* tomo III del novembre (pag. 128) fra i rinvii ai volumi precedenti si legge la menzione della beata Felice Meda « cuius cultum Pius VII approbavit et festum cum missa et officio patribus Minoribus Pius IX hodie celebrari permisit »: ma è un errore: anche la concessione della ufficiatura propria è di Pio VII; e nessun atto di Pio IX riguardante la beata Felice Meda si conosce.

venerata nelle Marche sebbene non vi abbia trascorsi che gli ultimi cinque anni della sua esistenza, a Milano, dico, la beata Felice Meda non è ricordata se non da qualche traccia iconografica nota solo agli eruditi (1).

FILIPPO MEDA.

(1) A proposito di iconografia. Il documento più interessante, perchè quasi contemporaneo, è quello che si conserva nella pinacoteca del Museo civico di Pesaro: notato in catalogo: *arte marchigiana (secolo XVI) due sante e due angeli:* si tratta dei due sportelli di una credenza costrutta per disporvi un crocifisso, i quali nella parte interna sono divisi in due campi; nel superiore sono figurati due angeli in atto di incensare, nella inferiore sono i ritratti della beata Felice e della beata Serafina, a tempra sul legno: la beata Felice vi è rappresentata col mantello bianco delle clarisse di S. Orsola di Milano, reca in mano un giglio ed ha il nimbo intorno al capo: Annibale Olivieri, che la riproduce incisa in rame nelle sue *Memorie di Alessandro Sforza* (Pesaro 1785) ritiene la pittura opera eseguita tra il 1458 e il 1460 (ma come, se la beata Serafina morì nel 1478?); l'ha riprodotta anche il Vaccai nel volume dedicato a Pesaro (pag. 119) quarantaduesimo (1909) della collezione *monografie dell'Italia artistica,* edite dall'Istituto d'arti grafiche di Bergamo. Le imagini correnti poi in litografia o a stampa (una ne ho veduta rappresentante le due beate in venerazione davanti al crocifisso di S. Bernardino) non pare però si siano ispirate al tipo della credenza surricordata; sono piuttosto creazioni di fantasia: così deve dirsi anche delle grandi vetrate dipinte (lavoro della ditta Attilio Fabbri di Bologna) che chiudono i cinque finestroni praticati nell'abside del Duomo; e delle quali la prima a destra rappresenta la beata Felice, l'ultima a sinistra la beata Serafina: nel mezzo è S. Terenzio fiancheggiato da S. Decuzio e da S. Eracliano. Ancora. Nell'*Arbor beatorum provinciae mediolanensis* della Trivulziana ricordato in una precedente nota (incisione originale dell'Agnelli) vi è anche la piccola figura della beata Felice in atto di preghiera colle mani giunte e coi raggi della gloria intorno al capo. Nel convento di S. Antonio di Milano esiste un'altra incisione (eseguita a Roma nel 1875) dei santi e beati dell'Ordine, ed anche in questa la figura della beata Felice è compresa. Segnalo infine una tela assai danneggiata per essere stata molti anni, con altre, in un solaio della villa Torricella di Arcellasco: questa villa appartenne in origine al nob. Giuseppe Borri, il quale aveva sposata la contessa Marianna Meda; la figlia Teresa Borri, vedova di Stefano Decio Stampa, sposò nel 1837 Alessandro Manzoni, vedovo a sua volta della Blondel: dal nob. Giuseppe Borri la villa passò agli Stampa, e per ultimo allo Stefano (divenuto figliastro di Manzoni) e questi morendo la legò all'Istituto dei figli della Provvidenza di Milano: dall'Istituto l'hanno acquistata gli attuali proprietarii, che hanno scovato e rimesso in luce anche il ritratto della beata Felice Meda. Ritratto? Appare opera di fantasia del pittore che ha foggiato un bel volto di giovane donna in attitudine estatica, cingendolo delle bende monacali e sviluppandovi sotto un drappeggio di saio francescano: sopra il capo un angiolo reca dei gigli e una corona. Nella parte superiore la tela è stata fatta rivivere dallo strato quasi secolare di polvere che l'imbrattava; ma la parte inferiore è rovinata; nè pare valga la pena di un restauro. La tela reca la leggenda seguente: *B. Felix Meda, mediolanensis, cuius corpus Pisauri incorruptum asservatur.* Un altro quadretto ad olio rappresentante la beata mi fu segnalato essere apparso tra la merce di un rivendugliolo di roba vecchia a Milano.

DOCUMENTA

FRATE FRANCESCO BARTOLI D'ASSISI MICHELISTA

E LA SUA RITRATTAZIONE[a]

Le grandi linee del movimento ecclesiastico-politico svoltosi intorno a Michele da Cesena sono sicuramente fissate [1], ma scarseggiano le notizie sugli episodi locali, che, come gli accennati nelle lettere di Giovanni XXII e Benedetto XII [2] e i rivelati dai processi contro i ribelli di Todi [3] e contro frate Andrea da Galiano [4], lumeggierebbero e perfezionerebbero il quadro. Un altro viene ad aggiungersi ora, fino al presente del tutto ignorato, che acquista importanza per la persona del protagonista e per la natura dei documenti che ci informano in proposito. Apprendiamo da essi che Frater Franciscus

(a) Summarium. — Agitur de Fr. Francisco Bartholi de Assisio, auctore *Tractatus de indulgentia Portiunculae,* qui aliquando Fr. Michaeli de Cesena, Ministro Generali a Iohanne XXII deposito et contra Summum Pontificem rebelli, adhaeserat. Quod hic primum innotescit e documentis processus contra Fr. Bartholum ab Episcopo Florentino et ab inquisitore Tusciae, Fr. Petro de Prato, O. F. M., peracti. Quae documenta infra eduntur.

[Nota Directionis].

(1) Cf. A. Carlini, *Fra Michelino da Cesena e la sua eresia,* Bologna 1912, e la recensione in AFH VI (1913), 767-9.

(2) In C. Eubel, *Bullar. Franciscan.* [= BF], V-VI, Romae 1898, 1902.

(3) F. Ehrle, in ALKG I, 158-64; II, 654-67; L. Fumi, *Eretici e ribelli nell' Umbria dal 1320 al 1330,* in *Bollett. della R. Deput. di Storia Patr. per l'Umbria,* III-V (1897-99); estratto, Perugia 1899; nuova ed. senza i documenti, Todi s. a. [c. 1915], in-12°.

(4) F. Ehrle, l. c. IV, 82-95, 164. Gli atti del processo furono pubblicati da C. Eubel nel BF VI, 597-627, ciò che sembra sfuggito a H. Otto, *Zur italien. Politik Johannes XXII* (in *Quellen u. Forschungen aus italien. Archiven u. Bibliotheken,* XIV [1911], 140-265), 163-80, ed a M. van Heuckelum, *Spiritualistische Strömungen an den Höfen von Aragon und Anjou* (*Abhandlungen zur mittleren u. neueren Gesch.,* Heft 38, Berlin 1912), 76s., 82s. Il documento vaticano ha ora la segnatura Instrumenta miscellanea *4269.*

Bartholi ([1]) de Assisio, l'autore del trattato sull'indulgenza della Porziuncola ([2]), fu michelista e molto s'adoperò dal settembre 1328 a tutto il 1329 in favore del Cesenate, ma venne poi catturato dall'Inquisizione, innanzi alla quale addì 23 gennaio 1330 confessò le sue colpe e chiese perdono e penitenza ([3]). L'interrogatorio fattogli dal vescovo di Firenze e dall'inquisitore di Toscana Pietro da Prato, nel quale sono riprodotti i documenti intercettati e sequestrati al Bartoli, è conservato in un fascicolo, che dall'archivio della S. C. de Propaganda Fide è rientrato ([4]) in quello Vaticano nel giugno del 1921 prendendovi posto fra gli *Instrumenta miscellanea* col n. *6466*.

Sono 12 fogli — soli 11 scritti — di centimetri 39 $^1/_2 \times 28\ ^1/_2$ d'una pergamena trasparente, che presenta anche una vasta macchia o d'acqua o di materia grassa, ed è scritta con inchiostro pallido qua e

---

([1]) Francesco Bartoli o di Bartolo, come traduce il Cod. *2697* dell'universitaria di Bologna (v. *Miscell. Franc.* I, 145, n. 3) e come lo dicono [N. Papini], *Notizie sicure della morte... di S. Francesco*[2], Fuligno 1824, 161, 215 e M. Faloci Pulignani in *Miscell.* cit. 50 (ma a p. 145, n. 3: « frate Bartolo ») e II, 129, 130, n. 1? Non ho materiale per decidere, ma, data la tarda età, propendo per la prima forma. Il documento dell'Archivio Vaticano dà *Barthi* con sopra una linea curva in segno di compendio: una sola volta la parola *Bartholi* è tutta distesa.

([2]) *Fratris Francisci Bartholi de Assisio Tractatus de indulgentia S. Mariae de Portiuncula,* ed. P. Sabatier (*Collection d'études et de doc. sur l'hist. relig. et littér. du moyen âge,* II), Paris 1900. Per la data della composizione Sabatier (c, cix) e Faloci (*Misc. Franc.* I, 51) non hanno tenuto conto di uno degli ultimi capitoli, il 42°, ove di Giovanni XXII si dice: « non posuit nec ponit os suum in ista indulgentia »: era dunque ancor vivo il Pontefice o non era ancor giunta al Bartoli la notizia della sua morte avvenuta il 4 dicembre 1334, ma si rifletta che già ai 16 di detto mese si fecero a Firenze le esequie di Giovanni XXII (G. Villani, *Cronica,* l. XI, c. 20, Firenze 1823, VI, 56. In Lombardia invece la notizia della morte non arrivò che il 16; *Arch. stor. Lomb.* XLVII, p. I [1920], 194). — Seguendo il Cod. *344* della Biblioteca d'Assisi, Papini, Faloci e Sabatier chiamano Francesco anche *Rubee* o *della Rossa;* dev'essere un'identificazione errata, come dedurrei da Fumi, l. c. V, 279, confrontato col continuo esclusivo appellativo Fr. *Bartholi de Assisio* dell'altro codice e del documento Vaticano. Il Bartoli poi non è il *Frater Franciscus de Assisio,* per assolvere il quale Giovanni XXII concesse facoltà al Vescovo di Firenze ed all'inquisitore Pietro di Prato il 2 novembre 1331 (Fumi, l. c. V, 262ss., BF V, n. 942): l'attività michelista di questo omonimo s'era svolta nei territori di Firenze e d'Assisi.

([3]) La penitenza dev'essere stata mite se nel 1332 troviamo il Bartoli guardiano a S. Damiano (Sabatier, xcix).

([4]) Dico rientrato perchè nel dorso è percettibile tuttora, sebbene difficilmente, il n° 1303: ora, in *Indici,* vol. *145* dell'Archivio Vaticano (altra copia in *Indici,* vol. *2,* f. 887-927) fra le « scritture d'Avignone », ch'erano « nel Palazzo apostolico di S. Pietro in Vaticano nel 1671 », è notato a f. 78: *1303. Processus contra Fr. Franciscum de Assisio negantem potestatem Pape.* L'indicazione non è troppo giusta, ma il numero toglie ogni dubbio sull'identificazione.

là scomparso, cose tutte che unite a una lesione interna nei fogli 3, 4, 9, 10 e ad un'altra nel margine inferiore dei fogli 10 e 11 spiegano le lacune con cui dò il testo, che, del resto poco corretto, per fortuna rimane sufficientemente intelligibile. Un punto sta in luogo di ogni lettera non decifrabile.

I documenti riportati nel costituto sono:

otto lettere di Francesco Bartoli, cioè una a Michele da Cesena (II), le altre a confratelli (I, III, IV, V, IX, X, XI);

due bolle (XII, XIII) dell'antipapa Nicolò V, Pietro da Corvaro [1];

tre scritture (VI, VII, VIII) in difesa del Cesenate, alle quali se ne aggiunge una quarta, che è da attribuirsi, almeno quanto al concetto, a Bonagrazia da Bergamo ed è riprodotta due volte. Non sono gran che queste scritture ed esse, come il trattato, non giustificano davvero il titolo di *theologus magnus* che dà al Bartoli fra Mariano da Firenze [2], alla stessa guisa che sembra esagerazione il vederlo collocato dal Wadding [3] fra gli uomini più eminenti dell'Ordine a quel tempo. Merita speciale menzione il n. VI per la lunga citazione da un'opera di Pietro di Giovanni Olivi. Il

---

(1) La prima ne riporta una terza. Nessuna è fra quelle del *Registrum Vaticanum 118*, di cui ha dato il regesto K. Eubel in *Archival. Zeitschrift*, IV (1882), 123-312, nè del *frammento del Registro di Nicolò V* edito da G. Biscaro in *Arch. della R. Soc. Rom. di Storia Patria*, XLII (1919), 310-8. — Sebbene variamente dato anche da contemporanei (ad es. Giovanni XXII ora ha « Corvaria », ora « Corbario »), il nome del luogo essendo ora Corvaro, bisogna dire *Pietro da Corvaro*. Bernardo Gui infatti dice il Rainallucci *de Corbario, Reatine dyocesis* (*Secunda vita Ioannis XXII*, pag. 143 dell'ed. di J. Mollat in St. Baluzii, *Vitae Paparum Avenion.* I, Paris 1914) e il Villani (l. c. l. X, c. 72; ed. cit. V, 94) lo fa *nato de' confini tra 'l contado di Tiboli e Abruzzi:* dunque non Corvara (R. Davidsohn, *Gesch. von Florenz*, III, Berlin 1912, 833) in quel di Saracinesco e Anticoli-Corrado, diocesi di Tivoli, ma Corvaro nella diocesi di Rieti non lungi da Borgocollefegato (veggasi la *Carta d'Italia del Touring Club Italiano*, f. 28 C 5; *Guida d'Italia del T. C. I., Italia merid.*, I, Milano 1926, 162 e *Annuario delle diocesi e del clero d'Italia, 1924*, Roma 1924, 922). Il territorio colla contea d'Alba fu più volte della famiglia d'Antiochia (cf. P. Ridola, *Federico d'Antiochia e i suoi discendenti* in *Arch. stor. per le prov. Napolit.* XI [1886], 198-284) e così si spiega come Ferrario d'Apilia (in H. Finke, *Acta Aragonensia*, I, Berlin u. Leipzig 1908, 438, donde I. Schwalm, *Mon. Germ. Hist., Constitutiones et Acta publica Imperatorum et Regum* [*Mon. Germ. Hist. Legum sectio IV*], VI, n. 461) dica Pietro oriundo *de terra dominorum Antiochiae*. Pazienza che Fred. Callaey, *L'idéalisme franciscain au XIVe siècle. Etude sur Ubertin de Casale*, Louvain 1911, 250, ne dia una forma francese « Corbière », ma che dire del Ciampi, che nelle note alla *Cronaca di Viterbo del Della Tuccia*, Firenze 1872, 384, scrive « Pietro da Corvara, o di Corbieres »?

(2) AFH III, 296.

(3) *Annales Minorum*², VI, 86 (n. 22 del 1328).

n. VIII pure potrebbe essere di Bonagrazia, rispondendo alla *Tabula errorum,* di cui parla il Bartoli nella risposta all'articolo V.

Interessanti e preziose sono invece le lettere colle notizie che se ne desumono. Nel costituto esse non sono in ordine cronologico, che giova stabilire in modo sicuro prima di darne il sunto. Quest'ordine dovrebbe essere II, XI, I, IV, III, V e X: IX è probabilmente dello stesso tempo di I (1). In II infatti è presupposta la venuta a Pisa di Michele da Cesena che vi giunse il 9 giugno 1328 (2) e si parla dell'ordine emanato contro di lui, Bonagrazia e l'Ockham il 28 maggio 1328: XI poi è condotto sulla falsariga di II: sono dunque queste lettere del 1 e 2 settembre 1328. Il n. I, scritto il giorno dei Ss. Pietro e Paolo, 29 giugno, è certamente del 1329, domandando il Bartoli notizie del Capitolo generale tenuto a Parigi l'11 giugno di quell'anno. Poichè dai nn. III e X si apprende che il Bartoli aveva abbandonato Borgo S. Sepolcro, dove era stato sino allora, per la Verna, alla quale dice di andare dopo l'indulgenza (che sarà quella del 2 agosto), ed era partito da Borgo dopo il 29 agosto, III non può essere che del 4 ottobre, X del 10 dicembre e IV, scritto in Borgo, del luglio circa, 1329. V, in cui si parla delle cose di Bologna, che maturarono nella congiura dell'ottobre 1329, è del 18 ottobre di questo stesso anno. Ciò posto, ricaviamo dalle lettere quanto segue.

Il Bartoli, già custode della custodia Castellana (3) e dal vicario di Michele da Cesena fatto lettore a Borgo S. Sepolcro, fautore sin dall'estate 1327 del generale, che ai 9 di giugno del 1327 era stato chiamato ad Avignone (4), ove non arrivò che il 1° dicembre (5), dopo avere per ben due volte scritto al Cesenate *vere generali,* con che si risponde alla deposizione fattane da Giovanni XXII il 6 giugno, gli scrive ora (1° settembre 1328) da Borgo (II) che, letta una lettera di lui al ministro della Toscana e un'altra di Bonagrazia ai frati della Verna, è tanto persuaso della verità che per essa entrerebbe nel fuoco. Ma si trova a Borgo S. Sepolcro, ove non può esporre la verità che forse con due e di nascosto: preferirebbe andare ove domina Lodovico il Bavaro o a Città di Castello. Chiede perciò licenza di potere recarsi da lui per potere esporgli lo stato delle cose, oppure quella di dimorare alla Verna, i cui frati lo riceverebbero volentieri e che poi lo ponga lettore a Città di Castello, promettendo che, se sarà messo in uno di

(1) Delle scritture una ha la data del gennaio, certo 1329 (VIII), le altre (VI, VII) sono pure del 1329, anzi fra settembre e dicembre, essendo datate dalla Verna.

(2) Baluzius-Mansi, *Miscellanea,* III, 243, e *Cronaca sanese,* in Muratori RIS XV, 81. Non so donde Otto, l. c. 167, derivi la data 28 giugno.

(3) Veggasi in BF V, 591 l'elenco dei conventi che ne facevano parte.

(4) BF V, n. 667. (5) Baluzius-Mansi, l. c. 237.

questi luoghi, farà grandi cose, più di certo frate Isacco d'Arezzo, al quale e non al Bartoli stesso, per i pericoli e insidie dei frati fautori di Giovanni XXII, si dovranno mandare gli ordini. Il giorno seguente il Bartoli scrive (XI) al ministro della provincia di Puglia esponendo come si trovi male a Borgo e come sia stato emanato un ordine di catturare i frati aderenti al Cesenate. Lo prega pertanto perchè, se si trova con Michele, ne ottenga di essere messo alla Verna, i cui frati avevano scritto in suo favore al generale quand'era ancora ad Avignone, oppure in altro luogo *ubi totaliter obediatur generali*, ovvero d'esser fatto lettore a Città di Castello purchè obblighi il vicario Pietro d'Acquasparta a mettere colà, ove ne sono solo cinque, molti e buoni frati. E dopo d'avere chiesto d'ottenergli almeno la licenza di recarsi dal generale ad esporre lo stato della provincia e notato che molti passano dalla parte di Giovanni XXII, egli, che non manifesta eccessivo coraggio, promette di fare grandi cose se sarà collocato *in loco tuto*.

Ai 29 di giugno del 1329 (I) Bartoli manda, sempre da Borgo S. Sepolcro, a tre confratelli, ch'egli sa occulti michelisti, un *clypeus*, a difesa del generale deposto, pubblicato non già da lui ma da Bonagrazia da Bergamo, col quale e con Michele da Cesena s'era trovato a Pisa fra il febbraio e marzo precedenti. Vorrebbe parlare con fra Pietro da Prato, che sembrava una colonna dell' Ordine e s' è invece dimostrato una canna rotta. E qui inserisce la scrittura « *Opponitur* », in cui si ripetono le ragioni solite allora ad essere addotte da Michele e dai michelisti con qualcuna, che non appare negli altri scritti noti. Fa poi sapere d'aver copiato un lavoro di Francesco d'Ascoli e un libello infamatorio contro S. Francesco e la sua regola. Chiede d'essere informato del Capitolo generale tenutosi poco prima a Parigi, parla di lettere che sarebbero state mandate a Siena e a Firenze da Giovanni XXII e ritornando sul Capitolo parigino afferma che se vi fu eletto un altro generale ne nascerà grande scissione nell' Ordine, chiudendo con alcune parole di S. Francesco e con saluti a un frate Domenico d'Assisi, solo nel caso però che reputi eretico Giovanni XXII.

Circa lo stesso tempo Bartoli scrisse (IX) al confratello Giacomo Gorgieri di Siena meravigliandosi ch'egli potesse sopportare la grande ribellione avvenuta in quella città contro Michele da Cesena e poichè molti mormoravano contro quest'ultimo, perchè colla costituzione del Capitolo di Lione avrebbe favorito Giovanni XXII eretico, manda a lui pure *unum clipeum imperforabilem ad omnem actum murmurationis, qui posset obici contra eum* e qui è ricopiata la scrittura di Buonagrazia « *Opponitur* », mutila in fine.

Prima del 2 agosto 1329 (IV) il Bartoli avverte da Borgo frate Alamanno baccelliere padovano d'aver ricevuto da frate Accorso Bon-

fantini l'invito di parlare a tu per tu e crede che potrà trovarsi col medesimo alla Verna dopo l'indulgenza. Ad Alamanno manda altre lettere, di cui indica la destinazione, e raccomanda di essere cauti. Al Bonfantini e ad Alamanno Donati è diretto il n. III, scritto alla Verna il giorno di S. Francesco. Annunzia prossime novità nella provincia Toscana contro i frati, donde deriva l'assoluta necessità di abboccarsi con uno di loro: mandino un domestico o domestica fedele, ai quali egli possa dire a voce ciò che non vuol mettere in iscritto.

A frate Alamanno, che non manifesta troppo coraggio, rimprovera nella lettera del 18 ottobre (V) il timore e comunica che non può andare ai luoghi da lui e dal Bonfantini indicati, e ne nomina altri opportuni. Non può scrivere più apertamente, ma si sappia che prima della Purificazione (2 febbraio 1330) si sentiranno cose grandi, anzi massime pel generale e per l'Ordine dei frati che seguono la verità e intende parlare non solo della presa di Bologna, che spera avverrà presto, come ha saputo da coloro che se ne occupavano. Si trattava di venire in possesso della città d'Assisi, come dichiarerà il Bartoli agli inquisitori.

L'ultima lettera (X) diretta a un Franceschino d'Assisi studente a Milano, importante anche perchè fa conoscere che pur in quel periodo di confusione si tenevano i Capitoli provinciali, pur non risultando chiaro se si tratti del nuovo generale o del deposto, ricorda dissensioni tra i frati a Todi e avverte l'amico di non andare a Borgo S. Sepolcro o a Città di Castello perchè ivi non c'è famiglia grata al Bartoli, ma ad Arezzo. ove questi intanto si trova momentaneamente venutovi dalla Verna, ove s'era recato dopo la festa della Decollazione di San Giovanni (29 agosto), partendone poi il 16 settembre per recarsi a Borgo, tornare subito alla Verna e venire poscia ad Arezzo al Capitolo tenutovi col beneplacito del generale, in cui furono fatti nuovi officiali. Vennero pure frate Bartolo da Cortona, dal generale costituito visitatore delle suore, il socio di lui e il vicario di Borgo giacchè fu dato cattivo esempio a Borgo e a Città di Castello: finchè saranno così le cose e non potrà condurvi, come è volontà del generale, dei buoni frati, preferisce non andare ed entrerebbe piuttosto nel fuoco. Aspetta novità da Assisi e fa sapere che i quattro ministri di Germania, ch'erano stati al Capitolo di Parigi, sono tornati all'obbedienza di Michele. In tutte le città che l'imperatore occupa, tosto i frati obbediscono al generale. I Tarlati, signori d'Arezzo, hanno saputo che l'imperatore ha avuto un figlio ed ora egli è a Parma mentre il suo maresciallo è a Modena e i suoi soldati fanno scorrerie fortunate fino alle porte di Bologna. Venendo, non si rechi a Cortona, ove furono scomunicati tutti i frati e nessuno favorevole a Michele può rientrare là, se prima non confessa d'essere

stato eretico. Finisce col riferire la brutta nuova della cattura in Lombardia del ministro di Slavonia.

Come si vede, le lettere contengono particolari ghiotti sulle vicende del Michelismo in Toscana e regioni vicine.

Le bolle di Nicolò V sono del 16 e 20 febbraio 1329, ma la prima ne riproduce un'altra del 29 gennaio. In questa, dopo d'avere inveito contro Giovanni XXII, Giacomo di Cahors, che cerca d'impedire il concilio solennemente chiesto da Lodovico il Bavaro *super conservatione et defensione fidei catholice,* l'antipapa si rivolge ai re perchè diano opera per la convocazione del concilio, al quale egli pure si recherà essendo sua volontà *huiusmodi concilii diffinitioni et determinationi stare, obedire et parere!* La teoria conciliare, che avrà tanta parte nello scisma d'Occidente, può vantare per paladino anche Pietro da Corvaro! Nella bolla ai fedeli (XII) Nicolò V li esorta a prestare la loro opera pel concilio, almeno colla preghiera e concede un'indulgenza. Nella seconda bolla (XIII) l'antipapa torna a inveire contro Giovanni XXII, riporta la sentenza contro del medesimo emanata da Lodovico il Bavaro, l'approva e la promulga (1), annulla quanto il papa aveva fatto contro l'imperatore e il marchese di Brandenburg e loro famigliari, vassalli, seguaci e difensori e aderenti, annulla tutti gli interdetti e scomuniche fulminate dallo stesso e proibisce sotto pena di scomunica di asserire che Giacomo sia papa e di ritenerlo tale e di obbedirgli. Coloro che ebbero benefizi da Giovanni XXII potranno ritenerli se entro un mese si dichiareranno pronti a ubbidire (2).

Sono tutti questi dei particolari che non si conoscevano affatto.

Nella risposta agli articoli Bartoli confessa d'avere aderito a Michele da Cesena, combattuto le costituzioni di Giovanni XXII, ritenuto papa il da Corvaro e legittimo imperatore Lodovico, sedotto da Mi-

---

(1) Il Villani, l. X, c. 119 (ed. cit. V, 160) fa sapere che ai 19 di febbraio 1329 Nicolò V « fece processo e diè sentenzia di scomunica contro a papa Giovanni » ecc. La bolla del documento Vaticano è del giorno seguente. Il Raynaldus, *Annal. eccl.* al 1329, n. 1 afferma che *extant literae idibus ianuarii Pisis exaratae maledictis in Christi vicarium refertae* e cita il f. 181 del *Registrum vaticanum 118*. Forse l'annalista si riferisce al n. 564 (= Eubel, 260 in *Archiv. Zeitschr.*), ove si legge *pater herroris* (sic! ma, come tutta la sua vita, così il *Registrum* di Pietrò da Corvaro è un *curiosum*) *dampnatus hereticus Iacobus de Caturcho Ugolinum de Monasterio sue nequitie complicem duxit... intrudendum. Nos autem, considerantes quod attemptata per dictum dampnatum Iacobum nulla firmitate subsistunt, utpote etiam iuxta sacrorum canonum instituta qui tam ex dilecti filii serenissimi principis Ludovici romani imperatoris semper augusti quam etiam nostra sententia dampnatus de heresi, summi pontificis est dignitate, potestate et auctoritate privatus,* ma la bolla è del 6 gennaio 1329.

(2) Si cf. le bolle del 27 maggio e 14 settembre 1328, nn. 459, 460, 496 presso Schwalm, l. c., già date in parte dal Raynaldus, ann. 1328, nn. 44, 45, 51.

chele, Bonagrazia da Bergamo e Pietro da Siena, riconosce d'avere errato, chiede misericordia e perdono, facendo anche conoscere che da quando aveva aderito al generale ribelle aveva perduto il dono delle lacrime, e si dichiara disposto a tutti gli ordini e penitenze che gli saranno ingiunte, considerando una grande grazia la cattura perchè l'ha portato dallo stato di dannazione a quello della salute.

Tenor inquisitionis contra fratrem Franciscum de Asisio.

In Christi nomine amen. Cum ad nos Franciscum Dei et apostolice sedis gratia episcopum florentinum (¹) et fratrem Petrum de Prato ordinis Minorum inquisitorem in [Tusc]ia heretice pravitatis (²) fama publica non exorta [quidem a] malivolis nec infidelibus quin potius boni testimonii viris Deum timentibus [et] reuerentibus ecclesiam sanctam Dei, ac insinuatione clamosa fidedignorum quamplurium pervenisset quod frater Franciscus Bartholi de Asisio, qui se asserit nunc lectorem Burgi Sancti Sepulcri et olim custodem Castellane custodie, ordinis Minorum profexus, velut in reprobum sensum datus et tanquam perditionis filius et veritatis evangelice supplantator, suos satagens perversos conatus ingerere ad indiuisibilis catholice fidei sectionem, Dei et eius ecclesie reverencia et devotione prorsus abiectis, sueque salutis immemor et in contemptum fidei manifestum et scandalum plurimorum, non verebatur contra sanctissimum patrem et dominum nostrum dominum Iohannem diuina prouidentia papam XXII verum et unicum in terris vicarium Ihesu Christi et eius diffinitiones, constitutiones et decreta sanctissima et ecclesie sanctiones in verba heretica et maledicta et plena blasfemie prorumpere publice, notorie ac patenter, et condempnatam heresim per dictum sanctissimum patrem, que scilicet habebat inter alia quod Redemptori domino nostro Ihesu Christo et eius apostolis in hiis, que ipsos habuisse scriptura sacra testatur, nequaquam ipsis ius utendi seu consumendi competierit, nec illa vendendi seu donandi ius habuerint, aut ex ipsis alia acquirendi, que tamen ipsos de premissis fecisse scriptura sacra testatur, seu ipsos potuisse facere supponit aperte, quodque Christus et eius apostoli in hiis que habuisse leguntur, tantum habuerunt absque iure aliquo simpliciter usum facti, notorie ac scienter post et contra constitutiones editas per dictum dominum nostrum, quarum una incipit: *Ad conditorem*, et alia: *Cum inter nonnullos*, alia vero: *Quia*

(¹) Francesco Silvestri eletto il 15 marzo 1323 † 21 ottobre 1341; C. Eubel, *Hierarchia*², I, 250.

(²) Wadding, VII², 168 († 1334). A lui si riferiscono nel BF V i nn. 685, 686, 684, 714, 795, 820, 910, 942, 961, 969. In *Collectoriae*, vol. 251 (Archivio Vaticano), f. 37 in data 31 gennaio 1334 è un catalogo di libri consegnati a Fra Mino da S. Quirico *per bone memorie fratrem Petrum de Prato dudum inquisitorem heretice pravitatis in Tuscia predecessorem suum*. Mino è suo successore già nel 1332 (ibid. f. 42). Sul codice e su Mino v. Fr. Callaey in *Mélanges offerts à Charles Moeller*, I, Louvain-Paris 1914, 528ss.

quorundam (¹), defendere ac verbis et scripturis approbare et docmaticçare dampnabiliter presumebat, et alias infrascriptos et nonnullos alios manifestos et detestandos errores et hereses disseminare et publice predicare, dogmacticçare et pertinaciter affirmare, et sequens hostis humani generis vestigia, qui sepe in lucis angelum se transformat, inducere suis nequissimis suasionibus alios ad credendum et sectandum predictos errores:

Nos hiis clamoribus et nonnullis licteris infrascriptis dicti fratris Francisci, quas per submissas personas intercepimus, excitati, ad extirpandum tam temerarios ausus et errores cum Dei auxilio et ultrice iustitia exurgentes, ad habendum in fortia nostra eundem fratrem Franciscum, qui in locis infidelium et rebellium ecclesie suam mansionem et conversationem habebat, dare curauimus totis studiis operam efficacem, ut de predictis et infrascriptis, et circa ea possemus clarius et verius informari; et per nonnullos exploratores, quos ad hoc specialiter a non parvo tempore citra duximus adhibend(os), et alios fideles ecclesie, qui a nobis cum instantia requisiti, çelo iustitie libenter in isto negotio laborarunt, ipsius fratris Francisci gressus, vias et semitas, et cum de uno loco ad alium ad seminandum suos errores et scismata peragraret, exquirere diligenter, et tandem, sicut Domino placuit, qui virum impium diu non patitur super terram, dictum fratrem Franciscum de terris rebellium venientem per nostros ad hoc ministros adhibitos, et alios quorum auxilium et bracchium temporale inuocauimus in hac parte, fecimus personaliter detinere, et ad nostram presentiam et fortiam captum duci; et volentes ac etiam intendentes pro defensione fidei, et honore sancte matris ecclesie procedere ad inquirendum contra prefatum fratrem Franciscum omnesque alios in predictis et infrascriptis erroribus suos complices, fautores et sequaces seu principales aut dogmacticçantes eosdem de premissis et aliis in quibus et super quibus [i]nueniantur errasse aut aliquid presumpsisse, omnimodam ueritatem, tam auctoritate ordinaria, quam etiam delegata et omni via, modo et forma quibus melius possumus, ex officio nostro hanc inquisitionem formauimus; et de predictis et .... aliis et dependentibus, emergentibus ab eis .... prorsus extraneis elici[endos duximus articulos?] infrascriptos, et ueritate reperta ipsum fratrem Franciscum et alios repertos culpabiles co[rri]gere ac punire iuxta canonicas sanctiones intendimus prout videremus expedire.

Tenor articulorum (²).

1. In primis si dictus frater Franciscus, existens, ut predicitur, ordinis beati Francisci profexus, post dictas diffinitiones et constitutiones editas per dictum sanctissimum patrem dominum nostrum dominum Iohannem papam xxij et sciens illas editas et publicatas, uel per eum

(¹) Le tre costituzioni colla data, rispettivamente, dell'8 dicembre 1322, 12 novembre 1323 e 10 novembre 1324, sono i nn. 486, 518 e 554 del BF V.

(²) In margine è scritto: *Articuli.* Ho aggiunto i numeri.

non steterit quominus sciverit, suprascriptam dampnatam heresim defendit, dogmacticçavit publice ac scienter, ipsamque pertinaciter predicavit et approbavit in pluribus et diversis locis et temporibus.

2. Item si alios ad hoc dictis locis et temporibus induxit.

3. Item si dictus frater Franciscus scripsit et sigillavit, seu scribi et sigillari fecit et transmisit quantum in eo fuit licteras, quarum tenores de verbo ad verbum inferius sunt inserti, et alias scripturas, de quibus infra fit mentio seriatim de verbo ad verbum.

4. Item si credit et credidit et etiam verbis et predicationibus pertinaciter affirmauit contenta in dictis licteris et scripturis.

5. Item si contra dictas constitutiones et diffinitiones vel aliquam earum, et maxime illam, que incipit: *Quia quorundam* etc., predicavit seu etiam verbo vel scripto aut facto venit per se vel alium publice ac scienter.

6. Item si dictus frater Franciscus in pluribus locis et diversis temporibus dixit, predicavit, dogmacticçauit et pertinaciter affirmauit dictum dominum nostrum, dominum Iohannem papam xxij esse hereticum, et antichristi precursorem, maxime quia edidit constitutiones predictas, ignominiose nominando ipsum Iacobum de Cathurco.

7. Item si credidit et credit et in pluribus locis et diversis temporibus pertinaciter affirmavit et publice et notorie predicavit Petrum de Coruario, qui se nominari fecit et facit Niccolaum papam v, esse verum papam cum re vera esset et sit hereticus et dicendus antipapa.

8. Item si credidit et credit et similiter in locis pluribus et diversis temporibus predicauit et pertinaciter affirmauit publice, notorie ac scienter Ludoicum de Bavaria esse verum imperatorem, et ei adhesit et favit quantum potuit et in eo fuit, cum tamen sciret eum condempnatum per ecclesiam tanquam hereticum et scismaticum et hostem ecclesie, et priuatum omni iure imperiali, et cum sciret per ecclesiam dampnatos et excommunicatos esse, et tamquam hereticos puniendos esse omnes faventes et adherentes eidem (1).

9. Item si ad predicta vel aliquod predictorum alios induxit.

10. Item si dictus frater Franciscus sciens fratrem Michaelem de Cesena olim generalem fratrum Minorum, suis demeritis exigentibus, dampnatum esse velut hereticum et dicto officio seu dignitate depositum per dictum dominum nostrum, dominum Iohannem papam xxij (2) et etiam per verum generalem, et per ordinem Minorum, post dictam dampnationem et depositionem et prohibitionem dicti domini nostri et generalis et ordinis, adhesit et favit eidem fratri Michaeli ut generali, et eum habuit et tractauit, et predicauit esse generalem ordinis et tanquam catholicum et sanctum virum, intendendo et parendo eidem ut generali publice et notorie, ac scienter et recipiendo ab ipso officia dicti ordinis, et ipsa officia exercendo, et ad hec eadem alios inducendo.

(1) Si veggano i vari processi e sentenze di Giovanni XXII contro Lodovico il Bavaro nei tomi V e VI di *Const.* cit. ed. Schwalm.

(2) Il 6 giugno 1328; BF cit. n. 714.

11. Item si dictus frater Franciscus publice et scienter diversis locis et temporibus dixit et pertinaciter affirmauit quod a papa et eius sententia potest appellari ad concilium, uel ad sanctam romanam ecclesiam, cum tamen omnia iura clament contrarium.

12. Item si dictus frater Franciscus dixit et pertinaciter affirmauit et predicauit quod papa deponi potest per imperatorem de consensu cleri et populi romani.

13. Item si predicta omnia et singula sunt publica et notoria.

14. Ad informationem nostram inquirimus quid movit eundem ad scribendum fratribus Accurso Vetano, Bernardo Alamanno et Iacobo de Gorgeris, quibus direxit licteras, que inferius scripte sunt et de quibus supra fit mentio.

15. Item si scit aut credit prenominatos fratres, ad quos dictas misit licteras uel alios qui obediant ordini et uero generali, esse complices uel sequaces, aut fautores dicti fratris Michaelis, aut fuisse post depositionem ipsius, aut nuntium uel licteras aliquas uel ambaxiatam ad eum misisse, uel sibi auxilium aut favorem prestitisse.

Et generaliter super omnibus et singulis dependentibus, emergentibus et connexis et prorsus extraneis.

Tenores licterarum et scriptarum *(sic)* de quibus supra fit mentio, hic iuxta secuntur de verbo ad verbum.

I.

Reverendis Patribus fratribus Acurso Vetano lectori, Bernardo bacchelario et Alamanno bachalario Paduano, frater Franciscus de Assisio lector conventus Burgi, reverentiam et honorem, et salutem in Christo paupere paupertate altissima a Iacobo de Caturcho dampnato heretico incognita, immo et potius reprobata. Quia (1) relatione fidedigna percepi vos esse ocultos veritatis evangelice confessores, generalis ministri sequaces, et ei obedientes contra detrahentium morsus generalem mordentium uel infamantium, spiritualem clipeum, tanquam bonis militibus curavi festinantius mictere, ut abstruatis *(sic) os omnium loquentium iniqua* (2), et clipeus iste non fuit a me fabricatus, set ab illo sanctissimo et illuminatissimo viro fratre Bonagratia (3), cum quo et etiam cum generali a tempore carnisprivij usque ad eorum recessum mansi cum eis

(1) Il codice [= C] ha *paupere paupertatis. Altissima a Iacobo de Caturcho dampnato heretico, incognita, immo et potius reprobata, quia.*

(2) Ps. 62, 12.

(3) Dunque si tratta di un lavoro, finora del tutto ignorato, di Bonagrazia da Bergamo, che nel costituto è riportato due volte. Comincia « *Opponitur* »: v. p. 271-274 e 289-291. Su Bonagrazia cf. l'ed. Nardecchia del *Supplementum* dello Sbaralea, I, 147 e Ed. d'Alençon in *Dictionnaire de théol. cathol.* II, 954s., che però non ricordano tra le sue opere l'*Informatio de nullitate processuum pape Iohannis XXII contra Ludovicum Bavarum* edita da W. Felten in *Trierisches Archiv*, I (1898), 59ss. e composta nella primavera del 1340, nè il brevissimo parere pubblicato in *Fontes rerum germanic.* del Böhmer, IV, 606-8.

Pisis, et post octauam pasce recessi (1), ita munitus omnibus armis necessariis ad defendendum partem generalis immo veritatem euangelicam, immo veritatem regule nostre, quam contra hominem quemcunque huius mundi crederem me defendere et constanter. Super omnia autem desiderat cor meum invenire loqui, opponere et conferre cum illo fratre Petro de Prato (2), qui *videbatur columpna* ordinis *esse* (3), set in isto terremotu bene apparuit non columna sed *virgula* (4), nec virgula, set verius *arundo fracta* et variis *ventis* undique *agitata* (5). *Arripite* ergo *clipeum* (6) et bellate, et quia credo quod omnino gladium appellationis habetis, ideo vobis non micto.

« Opponitur per aliquos quod post dictas hereticales constitutiones per dictum dominum Io(hannem) factas scilicet: *Ad conditorem, Cum inter nonnullos* et *Quorundam,* Capitulum generale dicti ordinis celebratum Lugduni (7) una cum dicto generali ministro fecit constitutionem dicentem, quod fratres de sancta romana ecclesia et persona domini nostri pape ac constitutionibus eius nisi cum debita reverentia ac sobrietate loquantur, et qui transgressor fuerit inventus, pena carceris puniatur. Et quod idem dominus Io(hannes) plures commissiones fecit dicto generali ministro de absolvendis ministris plurium provinciarum dicti ordinis et de instituendis aliis in locum eorum, et quod ipse generalis ipsas acceptavit et eis obedivit et fecit mandata dicti domini Io(hannis) et ei obtemperauit sicut pape. Ergo nunc appellando contra ipsas constitutiones sicut contra hereticas et asserendo eum hereticum, videtur heretico favisse, et esse sibi ipsi contrarius.

(1) Siamo certamente nel 1329, in cui la quinquagesima cadde il 5, le Ceneri l'8 marzo e la Pasqua il 23 aprile. E qui abbiamo un dato importante sulla partenza da Pisa di Michele da Cesena e soci. Il Carlini, 150, dice « probabile che lasciasse Pisa, verso la fin di febbraio, anche il Cesenate con i suoi amici ». Bartoli fa sapere che ai primi di marzo Michele e Bonagrazia erano tuttavia a Pisa e vi rimasero ancora.

(2) Precisamente colui che doveva carcerare il Bartoli e fargli il processo. Non sarà temerario dedurre dalle parole del Bartoli che un certo momento Pietro da Prato vacillò, come dovrà pensarsi di Accorso Bonfantini, a meno che l'uno e l'altro abbiano dissimulato per potere venire in cognizione delle cose. (3) Gal. 2, 9. (4) Cant. 3, 6.

(5) Cf. Matth. 12, 20 e 11, 7. (6) Is. 21, 5.

(7) *Anno Domini 1325 fuit Lugduni generale capitulum celebratum, ubi fecit ipsum capitulum cum fratre Michaele, Generali Ministro, Constitutionem dicentem, quod fratres de sancta Romana Ecclesia et persona domini nostri Papae ac de Constitutionibus eius cum debitis reverentia et sobrietate loquantur; et qui transgressor fuerit inventus, poena carceris puniatur .... Et idem dominus Papa plures commissiones fecit dicto Generali Ministro de absolvendis Ministris plurium Provinciarum dicti Ordinis et de instituendis aliis in locum eorum; quas commissiones saepe dictus Minister executus est;* N. Glassberger, *Chronica,* in AF II, 135. Lo statuto fu pubblicato in AFH IV, 533. Lo stesso statuto fu poi ripetuto negli statuti del Capitolo di Perpignano del 1331, in AFH II, 279. Vedi anche *Chronica 24 General.* in AF III, 487, n. 1, e il brano dal Cod. Vatic. lat. *4009* in BF V, 425s. in nota. Per i cambiamenti dei ministri provinciali veggansi anche le *Allegationes* in Baluzius-Mansi, l. c. 315.

Respondetur quod actendendum est per quemlibet recte conscientie, quod ante predicta omnia statim a prima hereticali constitutione, que incipit: *Ad conditorem,* cum fuit edita, frater Bonagratia de Pergamo procurator dicti Ordinis et generalis ministri ad hec specialiter constitutus nomine ipsius ordinis contra dictam hereticalem constitutionem, existens in consistorio coram ipso domino papa Io(hanne) ad sedem apostolicam et sanctam romanam ecclesiam appellauit (1), in qua appellatione manifeste ostenditur, quod dicta constitutio sacre scripture et fidei catholice obviat. Quamobrem dictus frater Bonagratia procurator (2) dicti generalis et ordinis statim de facto ex arrupto et sine cause cognitione omni sibi audientia denegata, fecit antro (3) carceri mancippare, et eum in ipso antro (3) carcere per annum minus xx diebus detinuit mancipatum (4), sicut notorium est et manifestum in toto ordine. Quo existente in carcere, post et contra ipsius fratris Bonagratie appellationem nomine dicti ordinis interiectam, ipse dominus Io(hannes) fecit secundam constitutionem que incipit: *Cum inter nonnullos.* Ex quibus manifeste patet quod ex huiusmodi actu carcerationis enormis facte in personam ipsius fratris Bonagratie, qui in hac parte totum ordinem representat, singulis fratribus in speciali, et toti ordini in communi incussit timorem qui cadere poterat in constantes, ne ipsi domino Iohanni, nec suis constitutionibus resisterent in hac parte ne similia et graviora, si secus facerent, paterentur.

Insuper et idem dominus Iohannes tam fratres dicti ordinis quam alios dictis suis constitutionibus hereticalibus resistentes sive contradicentes persecutus est, et cotidie persequitur, et venatur ad mortem, eos excommunicando et hereticos iudicando et mandando, quod sicut heretici caperentur, sicut notorium est mundo, et ex multis licteris eius patet (5). Immo non solum fratres sed etiam imperatorem et sibi faventes perse-

---

(1) V. l'appello (del 14 gennaio 1323) in Baluzius-Mansi, l. c. 213-21 e BF V, 237-46.

(2) Così C; ma dovrebbe essere: *dictum fratrem Bonagratiam procuratorem.*

(3) Così C, ma dovrebbe essere *arto, arcto* o *atro;* v. la n. seguente.

(4) Nicolò Minorita appo Baluzius-Mansi, l. c. 221: *quasi per annum tenuit atro carceri mancipatum.* Glassberger, l. c. 133: *fecit . . . statim de facto, omni audientia ei denegata, atro carceri mancipari, in quo detinuit eum per annum minus viginti diebus.* Dipendono i due scrittori dal *Clypeus* di Bonagrazia? Per quasi undici mesi fa durare la prigionia di Bonagrazia la *Chronica* edita da L. Lemmens in *Römische Quartalschrift,* XIV (1900), 251, e poi nell'AFH IV, 685, mentre gli *Introitus et Exitus* dell'Archivio Vaticano fanno durare la prigionia dal 24 gennaio al 25 dicembre 1323; K. H. Schäfer, *Die Ausgaben der apostolischen Kammer unter Johann XXII.* (*Vatikan. Quellen z. Gesch. d. päpstl. Hof- und Finanzverwaltung,* II), Paderborn 1911, 437, 452. *La storia di Fra Michele* (*Scelta di curiosità letterarie,* vol. 50), Bologna 1864, 90: « quasi intorno d'un anno il tenne rinchiuso in aspra prigione ». — *Tetro carceri mancipavit* e *fere per annum integrum* ha Guil. Ockham nel suo *Compendium errorum papae,* c. V, in Goldast, *Monarchia S. Romani Imperii,* II, Francofordiae 1614, 964.

(5) V. il cit. BF.

quitur ad mortem, eum hereticum iudicando, ex eo, quod contra dictas constitutiones hereticales appellauit ad futurum concilium [sive ad sanctam] Romanam ecclesiam (1), et quia ipse illud quod per sanctam catholicam ecclesiam est solemniter diffinitum in eadem appellatione profitetur et asserit. Et ideo quia huiusmodi iusto metu, qui cadet etiam in constantes viros, tali heretico et dictis constitutionibus paruit, in corde (2) a veritate, quam tenet ecclesia catholica, nullatenus deviando, nec est, nec dici potest hereticus, nec fautor heretici per id quod legitur et notatur de peni(tentia) di(stinctione) j. c. *potest fieri* (3). Et sunt verba beati Ambrosii. Quamvis si sciens ibi hereses contineri verbo consenserit mortaliter peccauerit qualiscumque fuerit metus, quia sanctius est mortem eligere et subire quam peccare xxxij q. ij (4) *sit sanctius* nec ad peccandum in fidem sive doctrinam Christi nulla conductione debeat quis adduci xxij q. ij (5), *primum*. Iohannis Crisostimi super illud euangelii (6): *Nolite timere eos, qui occidunt corpus*, dicit non solum ille proditor est veritatis qui transgrediens veritatem, palam mendatium loquitur, set et ille qui non libere pronuntiat veritatem quam libere pronuntiare oporctet aut non libere veritatem defendit, quam libere defendere conuenit, proditor est veritatis xj q. iij *Nolite* (7). Et licet is, qui per metum inductus est ad communicandum excommunicatis non excusetur totaliter a peccato mortali, si scienter communicat, quia pro nullo metu debet quis peccatum incurrere, cum talis metus contra actenuat peccatum, ut hec dicuntur *extra* quodque metus c(apite) *sanctis* (8).

Preterea actendendum est, quod verba dicti statuti (9) sunt verba generalia quoad duo, primo in eo quod dictum de constitutionibus domini pape non exponendo illas de quibus agitur vel alias, et ideo potius debent referri dicta verba ad constitutiones per papam catholicum catholice factas et non hereticas. Secundo in eo quod dicit *sobrie loquantur*. Ille enim sobrie loquitur qui dicit illud quod est bonum fore bonum, et illud quod est malum fore malum et econverso. Ille non loquitur sobrie, qui dicit bonum malum, et malum bonum xi q. iij c. *Si quis* (10) et c. *Ve qui dicitis bonum malum et malum bonum* (11). Verba igitur generalia dicte constitutionis non debent trahi ad illum intellectum, qui foret iuri divino et humano contrarius, scilicet ut fratres non possent, cum expediret et quando expediret, veritatem fidei libenter confiteri et falsitatem

(1) Colla protesta di Sachsenhausen (del 22 maggio 1324) ed. Schwalm, l. c. tomo V, n. 910, p. 745-54. C om.: *catholicam ecclesiam*, ma v. sotto p. 290.

(2) C: *inter*, ma più sotto, p. 290: *in corde suo*, che va bene.

(3) Decretum Gratiani, II, dist. I, c. 52.

(4) Ibid. causa 32, qu. IV, c. 8, *Sicut satius*.

(5) Ibid. causa 22, qu. II, c. 8, ove: *condicione*. (6) Matth. 10, 28.

(7) Decr. Grat. II, causa 11, qu. III, c. 86. Per l'autore v. Friedberg nella sua ed. p. 667.

(8) Decretales Gregorii IX, lib. I, tit. 40, c. 5, che però comincia: *sacris*.

(9) C: *status*. (10) Decr. Grat. II, causa 11, qu. III, c. 57.

(11) Ibid. c. 59. Is. 5, 20.

ipsi fidei contrariam impugnare; cum, ut dictum est, ille sit proditor veritatis, qui cum expedierit, non defendit et loquitur veritatem.

Preterea verba in lege sive in constitutionibus posita semper sunt secundum ius intelligenda ff. de muneribus et hono. l. *ut gradatim* ff. *et si lege* (1). Unde dato quod in dicta constitutione Capituli generalis exprimeretur et specificaretur, quod fratres sobrie loquantur de dictis tribus constitutionibus hereticalibus, adhuc verbum illud *sobrie* esset secundum ius intelligendum, scilicet ut taceant cum et quando expedit tacere, et loquantur cum et quando expedit veritatem, quam norunt. Non enim etiam veritas cognita est semper in omni loco dicenda, nam *sanctum non est dandum canibus, nec margherite spargende sunt ante porcos, ne conculcent eas* (2). Unde viri ecclesiastici prudenter ammonentur ut taceant, quando vident quod non possunt proficere, et quod eorum dicta contempnerentur, ut hec dicuntur xj q. iij c. *Quando ergo* (3), et sunt verba Ieronimi, et Gregorius xxxiiij Moralium, dicit, quod tempore antichristi sancti predicatores, videntes se nichil proficere, a predicatione cessabunt (4). Sunt ergo dicta verba sobrie signanter dicta intelligenda secundum ius divinum et canonicum, quia si sancti iuri diuino et canonico obviarent, non tenentur viij di. c. *que contra* cum sequentibus (5) et *extra* de consti. c. *ex parte* » (6).

Noverint igitur fratres omnes, quod ego frater Franciscus de Assisio, tunc custos castellane custodie [nunc] lector Burgi, audivi Pisis in cella Generalis Ministri coram Ministro .... Ministri, quod verba illius constitutionis sic modificata scienter fecit pon[ere] .... quilibet frater loqueretur ad suum sensum, nisi illi qui sciebant negotium (7) quod ..... ant .... dominus Io(hannes) fecit dicto Generali sicut de Ministris instituendis et absolvend[is] .... tangunt, que seruasse dicitur, sicut canonice respondetur xj q. c. *Iulian.* ubi dic[itur (8): « Iulianus imperator quamvis] esset apostata, habuit tamen sub se christianos milites, quibus cum dicebat eis [: Producite arma pro defen]sione rei publice, obediebant ei, cum autem diceret: Producite arma [in christianos, tunc cognoscebant] Imperatorem celi ». Ex quo patet quod licet tiranno et apostate reg[i] .... obtemperetur, precipue donec tolleratur, non potest contra obtemperantem .... Tunc autem quando generalis obtemperasse dicitur dictus dominus Iohannes in papatu (?) d .... depositum esse per Imperialem sententiam de consensu cleri et populi Romani (9) .... ma-

---

(1) Digestorum, lib. L, tit. IV, c. 11. (2) Matth. 7, 6.

(3) Decr. Grat. l. c. c. 23.

(4) Il pensiero, ma non le parole, si riscontra nel cáp. 9 (P. L. 76, 727s.).

(5) Decr. Grat. I, dist. VIII, c. 2ss.

(6) Decr. Greg. IX, lib. I, tit. 2, c. 12.

(7) Se è vero quanto si intravede nell'affermazione del Bartoli, non ne uscirebbe bene la sincerità di Michele da Cesena.

(8) Decr. Grat. II, causa 11, qu. 3, c. 94.

(9) Il 18 aprile 1328; v. Schwalm, VI, nn. 436, 437.

nifestum. Et licet licite potuisset etiam ante non obtemperare, et ab eius do .... [Ana]stasius (¹) ubi dicitur, quod multi clerici se ab illius pape comunione abeg[erunt] .... obtemperantes in aliis licitis dum tollerabatur de facto, ex tali observantia .... ex hoc forent censendi heretici.

Noueritis etiam, reverendi patres et fratres, me scripsisse totum opus Magistri Francisci de Esculo (²) et illum librum maledictum compilatum in Auinione (³), quem misit cum multis licteris Generali Ministro dominus quidam, in quo maledicto libro continetur et dicitur quomodo beatus Franciscus fuit vir simplex, illecteratus, ydiota et insipiens, et quod regula beati Francisci est contra euangelium et vitam Christi et apostolorum in quatuor, et probat quomodo. Item in eodem libro maledicto dicitur quod regula beati Francisci non debet dici regula sed fabula lei (⁴), etiam nimis onerosa semper reprobanda. Et omnia ista quatuor probat, si probationes dicende sunt, immo verius subsannationes; postmodum dicit tot et tanta mala de fratribus, quod est orribile ad audiendum et legendum, et iam misi duas copias per provinciam beati Francisci, scilicet unam illi obcecato fratri Alvaro de Ispania (⁵) et quibusdam valentibus fratribus de Perusia et aliam misi ad conventum Eugubii, ut fratres rebelles Generali videant quomodo pugnam[us? (⁶) pro] g[ratia et?] vita Christi.

Hoc autem ideo scripsi vobis cum magna confidentia, quia a vobis vel ab aliquo [vestrum?] p[et]o humiliter et instanter unum modicum servitium, scilicet quod notificetis mihi amore beati Francis[ci] per aliquem mercatorem de Burgo, qui mercantias facit, vel emit in Florentia, quid actum est in capitulo generali celebrato Parisius (⁷), si capitulum dici debet. Et si verum est quod nepos fratris Botta ...... (⁸) [qui] mo-

---

(¹) Decr. Grat. I, dist. 19, c. 9.

(²) Non può essere l'*Improbatio .. contra libellum Domini Iohannis .. qui incipit: Quia vir reprobus* (Sbaralea, *Suppl.* ed. cit. I, 258) perchè questa è del 16 novembre 1329; BF V, n. 820. Sarà l'*Opus contradictionum Iacobi a Carthago,* cioè *Caturcho* ricordato dal Ridolfi (ibid.)?

(³) Non trovo altrove menzione di questo libello, che era, si vede, un vero attacco a S. Francesco e ai Francescani.

(⁴) Forse versione latina dell'antico francese e provenzale *fablel,* donde l'italiano *favolello.*

(⁵) Alvaro Pelagio (v. A. Amaro, *Fr. Alvaro Pelagio, su vida, sus obras* ecc., in *Archivo ibero-americano,* III [1916], 5ss.), sul quale erano corse ad Avignone voci sfavorevoli di adesione a Michele da Cesena (Giovanni XXII a lui 23 marzo 1329; BF V, n. 779). Bartoli lo ricorda due volte nel trattato sull'indulgenza (p. 53 e 68).

(⁶) C: *pugnam,* che dovrebbe completarsi in *pugnamus,* ma forse si volle scrivere *pugnant,* dando alla frase un contenuto ironico.

(⁷) Il giorno di Pentecoste 11 giugno 1329. Ne uscì eletto generale Gerardo Odonis; AF III, 488; II, 146; v. AFH II, 640; VI, 392ss.; IX, 134-83.

(⁸) Sarebbe interessante potere identificare il personaggio, di cui il nome non è completo.

ratur Avinione, est factus generalis Minister fratrum non sequentium generalem fratrem [Michaelem?] et si recipiunt regulam novam datam per illum Iacobum dampnatum hereticum. Nam me presente Pisis [veni]t ad fratrem Bonagratiam nuntius de Auinione, qui asserebat nouam regulam factam dandam fratribus congregandis in capitulo Parisius ab illo heretico memorato (1).

Iterum si verum est quod lictere due nuper venerint et sint misse Senas et Florentiam et ad multas civitates a supradicto Iacobo heretico (2), quarum una est aperta, altera clausa: aperta continet quod tali die aperiatur illa clausa, et quod sub pena excommunicationis et privationis statim aperta illa tali lictera sic clausa, statim omnia que continentur in ea mictantur executioni firmiter et omnino. Si in eis est aliquid quod tangat negotium nostrum, de quo valde suspicor quod sic, intimate mihi.

Super omnia autem rogo et cum omni humilitate, quatenus ea que acta sunt in capitulo Parisius celebrato festinanter intimetis, et transcribatis, quia pro certo, si verum est, quod alter Generalis sit factus, magna scissura erit in ordine nostro et multi fratres hinc inde parant se ad fugam et iam multi [fugiunt] per diversa loca, et bene erit miser et miserabilis frater qui velit dimictere regulam beati Francisci a Sancto Spiritu s[cripta]m et adherere compilate et tradite ab homine heretico, dampnato, misero auctore, magni antichristi precurs[ore]: « Valete omnes in timore dei et permanete in eo semper, quoniam iam venit super nos temptatio magna et tribulatio apropinquat. Felices qui perseverabunt in hiis que ceperunt a quibus nonnullos futura scandala separabunt » (3). D[atum] in Burgo in festo apostolorum Petri et Pauli pauperum pauper *(sic)* paupertate altissima etiam in tantum q[uod nil] proprium habuerunt, teste Remigio (4) super Epistolam ad Cor. ubi dicit sic: *Tanquam nichil* [*habent*]*es* erant, nec proprium habuerunt. Hec Remigius.

Si frater Do[min]icus de Assisio studens Florentie sequitur generalem saltim corde et quod reputet istum Iacobum de Catu[rc]ho vere esse dampnatum hereticum, et per consequens non esse papam, set ab eius obedientia recedendum, [sa]lutetis eum ex parte mea multum. Si enim non sequitur generalem et reputat illum Io(hannem) esse papam .... nec ipsum salutetis ex parte mea, nec me sibi nominetis in aliquo ullo mod[o].

---

(1) Una voce, che pare non abbia avuto fondamento.

(2) Sono forse qui contemplate le lettere del 7 marzo 1329 ricordate in BF V, 376 al n. 772.

(3) *Valete-separabunt:* parole di S. Francesco moribondo, tolte dal Celano, *Leg. I,* n. 108; ed. Ed. Alenconiensis, Romae 1906, 113; in AF X, 84. S. Bonaventura, *Leg. mai.* XIV, 5 *(Opera,* VIII, 1898, 546). Da questa citava il detto la regina Sancia di Napoli scrivendo il 15 marzo 1329 ai padri che dovevano prendere parte al Capitolo convocato a Parigi; AF III, 511; Wadding, VII², 98. V. anche Doc. VI e VII.

(4) È invece Aimone di Halberstadt, P. L. CXVII, 637 (*t. n. h. e., quia nihil p. habebant*); II Cor. 6, 10.

II.

Reuerendo patri f[ratri Mich]aeli ordinis Minorum vere generali Ministro immo pugili constantissimo, frater Franciscus Bartholi [de A]ssisio (1) reuerentiam humilem et deuotam. Quamvis ab anno circa (2) semper fuerim pro veritate ordinis, ut meis licteris vobis notificaui, ac etiam postquam fuistis Pisis per meam licteram declaraui, nunc autem visa copia lictere, quam misistis Ministro fratrum Tuscie, copia lictere quam misistis fratribus de Aluerna, et visa copia lictere, quam misit frater Bonagratia eisdem fratribus de Aluerna, ita clarus et constans effectus sum, quod in ignem intrarem suo loco et tempore pro huiusmodi veritate, et multiplicem conscientiam depossui de multis, de quibus maneo in multa pace. Set quia maneo in conventu Burgi ubi veritatem quam video et habeo non possum pandere, nisi forte cum duobus, et hoc in clanculo, in tanto tormento sum, et in tanta angustia quod fere ex dolore morior, immo die ac nocte aliud cogitare non possum nisi quomodo possem fugere manus et consortium fratrum non consentientium in hac clarissima veritate, sed faventium isti Iacobo de Caturcho et inclinantium se et timentium quasdam licteras eiusdem contra personam vestram et fratris Bonagratie Ocham (3). Et libentissime starem in terris ubi dominatur serenissimus dominus Ludoicus Romanorum imperator vel saltem in Ciuitate Castelli que est in custodia mea. Ideo supplico vestre Reuerende Paternitati humiliter quantum possum, quatenus concedatis mihi licentiam, quod possim videre vos et venire cum socio mihi grato de provincia mea moraturus vobiscum saltim duobus diebus, ut possim narrare facta et modum provincie nostre, ut liberius in ea et per eam veritas promulgetur, vel saltim concedatis mihi licentiam, quod morari valeam in sacro loco Aluerne, in quo fratres omnes illius conventus gratanter me recipiunt, inde ponatis me pro lectore in conventu Civitatis Castelli, ubi pars imperialis totaliter dominat. Et promitto vobis quod si in aliquo locorum istorum me ponetis, audietis de me maiora quam de fratre Isaac de Aretio, semper tamen pugnando pro veritate et defendendo personam vestram et vestros sequaces. Si obedientiam vel licentiam mihi transmictitis, rogo, quatenus transmictatis ac dirigatis in Aretium fratri Isaac de Aretio lectori, qui mihi eam in Burgum cautissime transmictet propter periculum et insidias fratrum tenentium cum Iacobo de Caturcho. Viuat et valeat in domino semper vestra Reuerenda paternitas. Dat. Burgi in kalendis Septembris.

(1) Bartholi qui è senza segno di abbreviazione.

(2) Dunque Bartoli si schierò dalla parte di Michele da Cesena nell'estate del 1327. V. più avanti la lettera del 2 settembre 1328 (XI). Disgraziatamente mancano le lettere, di cui qui si fa cenno.

(3) Così C: dovrà leggersi: *fratris Bonagratie et Ocham.* Varie lettere di Giovanni XXII dirette nel 1328-29 contro i tre sono nel BF V, nn. 711, 714, 715, 718, 773, 783, 784, ma qui Bartoli non può riferirsi che all'ordine di catturarli dato dal Pontefice il 28 maggio 1328 (ibid. n. 711). Veggasi pure l'ordine emanato il 18 giugno dal cardinale Bertrando de la Tour, in AFH VIII, 673 ss.

III.

Reuerendo patri fratri Acursio inquisitori (1) et fratri Alamanno de Donatis (2), frater Franciscus de Assisio lector Burgi, reuerentiam debitam et deuotam. Propter nouitates in brevi fiendas in prouincia Tuscie contra fratres, vellem vobis vel alteri vestrum omnino loqui de necessitate, et est tanta necessitas, quod die ac nocte cogitare vix aliud possum, quia inter omnia desideria cordis mei, hoc desiderium magis stimulat, magis urit et angit, ideo supplico vobis amore beati Francisci, quatenus alter vestrum omnem modum et viam cogitet et inveniat quod loqui valeam saltim duo verba, que in scripturis et licteris nullatenus pandere audeo nec presummo, et carior esset mihi presentia alicuius vestrum quod si viderem et alloquerer patrem meum G(eneralem) ministrum. Ideo tali desiderio languenti subveniatis ne peream. Et ecce comoror modo in sacro loco Aluerne, ut poteritis eligere locum commodum ad loquendum et aptum, et si, quod absit, deficeretis mihi, quod alteri vestrum loqui non possem, quod re[puto vestrum] dampnum maximum et discrimen, supplico vobis, quatenus mictatis mihi unum fam[ulum qui s]entiat idem vobiscum, qui sit in corde unum et idem cum utroque vestrum et quod nolo [dicere? vobi]scum scripto (?) possim destinare verbaliter per ipsum, vel mictatis unam ancillam fidelem [sive] unam mantellatam, similiter semper quod idem sentiat, quod vos sentitis. Et preterea sciatis q[uod] loquendo mari vel femine, quem micteretis, statim sentiatis si in aliquo claudicat et si non per omnia sentiat vobiscum et mecum. Ideo sitis solliciti mictere fidelem personam cautam et circumspectam et scientem reportare verba magni ponderis, magni periculi et ingentis negotii [ver]bo, non scripto, et ideo potestis ymaginari quanto dolore crucior, quia alterum vestrum non video, nec alloqui possum. Valete semper in domino. Dat. in sacro loco Alverne in festo crucifixi Francisci. Festinanter responsionem expecto.

---

(1) Frate Accorso Bonfantini *inquisitor hereticae pravitatis in Tuscia* (Giovanni XXII, 1° luglio 1328, in BF V, n. 719), non più tale già nel dicembre 1329 (ibid. n. 831), essendogli successo Pietro da Prato. È colui che pronunziò la sentenza contro Cecco d'Ascoli, e del quale si ha una lettera su una beghina convertita (del 31 ottobre 1327 in *Archivio stor. ital.*, serie V, t. I [1888], 422ss.; riprodotta dall'editore, F. Tocco, *Studi francescani*, Napoli 1909, 236ss.) ed anche il libro delle entrate e spese nel t. 250 delle *Collectoriae* all'Archivio Vaticano; cf. R. Davidsohn in *Arch. stor. ital.*, serie V, t. XXVII (1901), 346ss. Compose un commento sulla *Divina Commedia* «ora perduto, o almeno non trovato»: Colomb de Batines, *Bibliografia dantesca*, II, Prato 1846, 297. Nel febbraio 1334 era inquisitore a Siena (*Collectoriae*, t. 251, f. 60r; Arch. Vatic.). Veggasi R. Davidsohn, *Geschichte von Florenz*, III, 796, 813, 834, 859.

(2) Eletto poi Vescovo di Sovana il 22 ottobre 1330 (BF V, n. 880) e traslato a Modena il 18 luglio 1342, † 4 giugno 1352 (Eubel, *Hier.*² I, 466, 353). Non ne parla bene il cronista modenese Giovanni da Bazzano, *Cronache modenesi* ecc. in *Monumenti di storia patria per le provincie modenesi, Cronache*, t. XV, Modena 1888, 273.

IV.

Reuerendissimo patri fratri Alamanno, bacchalario Paduano, suus seruus intimus frater Franciscus de Assisio, lector Burgi, viam veritatis inconcusse tenere. Iam a patre vestro et meo fratre Acursio Bonfantini preuentus licteris quod sibi loquerer ad os, rescripsi sibi per certum nuntium quomodo sibi loquar et ipse innuebat in lictera, quod volebat ducere secum ad colloquendum mecum. Ideo quod deliberavi et ordinavi secum, teneo stabile et firmum, credo quod prope Alvernam veniet predictus frater Acursus, et ego statim ibo Alvernam et innuam sibi locum et modum, nam post indulgentiam statim ibo Alvernam, et ibi *me videbitis* vel de prope, *et gaudebit cor vestrum* (1). Licteras cum crucibus signatas legatis et ordinetis quod caute ponantur super altare beati Francisci ambe. Licteras cum rosa ligatas secure tamen detis postea vel faciatis dari alicui fratrum suprascriptorum in eadem lictera. Licteram cum tau signatam teneatis vos et reddetis mihi eam quando videbo vos una cum patre nostro fratre Acursio in loco iam preordinato. In ista lictera cum tau est signum quod ego omnino loquar vobis certe et secrete et cito. Valete in domino et sitis cauti in omnibus viis tuis *(sic)*. Dat. in Burgo.

V.

Reverendo patri fratri Alamanno frater Franciscus de Assisio etc. *Quousque animam meam tollis?* (2), si vera sunt que loqueris, cur tantum times? Pro certo ad nullum illorum locorum mihi assignatorum per vos venire possum sine periculo et tamen vos non sic. Unde ecce unum ultimum in quo mihi datur fiducia, scilicet quod vos veniatis Rasinopolim, sub specie loquendi avo Comitis Petri (3), inter quos est aliquis *(sic)* discordia, et omnino creditur quod adventus vester erit perutilis ipsi Comiti avo illius Petri et ista videtur mihi et aliis causa legittima apparens, et omnium adversariorum ora claudens, et locus ille est in districtu non tibi suspecto. Ad alium locum non video, quod velitis venire, nam multa loca alia assignarem vobis, scilicet Françolim et Soci (4), si auderetis venire, quia sunt de questa loci Puppii (5), ideo si vultis venire, ecce paratus sum. Sciatis, frater Alamane, quod non possum vobis apertius scribere modo, sed noveritis, quod antequam sit festum purificationis audietis nova magna immo maxima pro generali et ordine fra-

(1) Is. 66, 14; Ioh. 16, 16. (2) Ioh. 10, 24.

(3) Credo si tratti di Pietro figlio di Guido di Aghinolfo Guidi dei Conti di Romena, Ragginopoli e Montegranelli; P. Litta, *Famiglie nobili d'Italia*, tav. XII dei Guidi di Romagna.

(4) Per Franzola e Soci, come più sopra e più sotto per Ragginopoli (Rasinopolis) veggasi E. Repetti, *Dizionario ... della Toscana*, II (1835), 347; IV, 720; V, 418.

(5) Cioè sono dentro il territorio assegnato al convento di Poppi per la questua.

trum sequentium veritatem, nec dico de captione Bononie, set aliud maius, quamvis et de Bononia non disperem, quin cito concedente domino habeatur, et hoc scio a tractantibus negotium (1). Ideo si non ivistis ad vestram lectoriam, consulo quod non eatis adhuc (?) quia cito audietis felices rumores. Rogo vos quod licteras que diriguntur fratri Ia[cobo de] Gorgeriis et fratri Acursio secrete et festinanter mictatis. Valete. Dat. Alverne in festo sancti [Luce] evangeliste. Nulla vobis remanet excusatio quin possitis venire Rasinopolim.

VI.

Certum est apud theologos intelligentes et iuris peritos quod status regule beati Francisci patris nostri per constitut[ione]s Iacobi de Caturcho, pro eo quia asserit licteram Capituli generalis celebrati Perusii (2), esse here[ticam], fundamentaliter est subversus, qui status regule beato Francisco per Spiritum Sanctum extitit revelatus. Et quod [constitutio?] huiusmodi circa statum regule beati Francisci generat, ut patet, magnam tribulationem ex eo q[uod .... ten]tationem prevalidam, quam tribulationem preadorans *(sic)* beatus Franciscus ante mortem suam di[xit, ut legi]tur in *Legenda antiqua* (3), fratribus circa mortem: « Valete, filii omnes, in timore dei et permanete [in ips]o, quoniam futura est super vos temptatio maxima, et tribulatio appropinquat. Felices qui in hiis que [ceperu]nt perseverabunt, a quibus nonnullos futura scandala separabunt », hec enim tribulatio vide[tur] secuta, quia veritatem evangelice regule et vite beati Francisci, non curando de constitutionibus predicti Iacobi, sequaces generalis Ministri, scilicet fratris Michaelis, et regule çelatores defendunt usque ad sanguinem. Alii vero nonnulli portantes habitum et cordam, adherentes ac obedientes predicto Iacobo vel ex timore vel ex modicitate sui (4) spiritus a tali concertatione et defensione veritatis euangelice regule desistunt et fugiunt, immo contra hereticantem statum et iam promisse non audent predicare, nec dicere unum verbum.

Set videte, fratres, et aperite oculos cordis, quia decem rationes assignantur, quare veritas regule beati Francisci solempniter impugnatur, et ponuntur predicte rationes in postilla super Apocalipsim licterati lectoris Petri Iohannis, que omnia predixit iam sunt plus xl anni completi in apertione sexti sigilli, in quod Petrus Iohannis sic (5): « Petunt aliqui quare ante temporale exterminium nove Babilonis (6) sit euangelice vite veritas a reprobis solempniter impugnanda, et econverso a spiritualibus

---

(1) Si allude alla congiura di Bologna, sulla quale v. più avanti.

(2) Data 4 giugno 1322; è in Baluzius-Mansi, l. c. 208; AFH X, 99-102.

(3) V. sopra p. 276. Da notarsi l'epiteto di *Legenda antiqua* data qui alla *Vita I* del Celanese; cf. L. Lemmens, *Docum. antiqua francisc.* II (1901), 87ss. — Cf. Doc. VII.

(4) C: *luit.*

(5) Pietro di Giovanni Olivi; cf. ora Sbaralea, ed. cit. II, 342ss. e AFH XI, 309ss. Per la restituzione del testo dell' Olivi mi sono servito del Cod. 382 della Biblioteca Angelica in Roma, f. 56.

(6) C: *bellionis.*

suscitandis ([1]) ferventius defendenda et observanda et acutius et clarius intelligenda et predicanda, ut merito ibi sit quoddam solempne initium sexte apertionis. Quamvis autem a pluribus fidedignis audiverim sanctum patrem nostrum Franciscum hanc temptationem pluries predixisse et etiam quod per eius status profexores esset malignius et principalius exercenda, nichilominus quasdam rationes breviter subinsinuo. Decet enim ipsam preire, primo ut iusto dei iudicio carnalis ecclesia, prout meruit, excecetur et eius malitia crescat, et consu[m]metur usque ad impugnationem vite et spiritus Christi. Secundo ut finis eius et secundi status generalis concordet fini sinagoge, et primi status generalis; finis enim illius fuit in Christi condempnatione et crucifixione. Tertio ut spiritus in viris euangelicis tepefactus et quasi extinctus seu consopitus suscitetur et fortissime accendatur, et per hoc disponantur et etiam promereantur ad potenter sustinendum et triumfaliter devincendum subsequentem temptationem sub magno antichristo venturam. Quarto quia expedit veritatem euangeli[ce vite] et regule per concertationem validam prius clarificari et exaltari ante magni antichristi adventum, [quia] aliter non posset sibi triumfaliter resisti, nec esset dare tunc plures perfectos Christi milites ab ipso [martirizan]dos. [Quinto] ut subsequens iudicium de carnali ecclesia per x reges fiendum sit et appareat [iustius et Christo] honorabiliter. [Ex] hoc enim evidenter patebit quod non sua ecclesia sed potius inimica et persecutrix est ab illis exterminata, ad cuius maiorem evidentiam spectat quod electi erunt ex tunc sic ab ea sequestrati sicut apostoli et ceteri catholici fuerunt sequestrati a sinagoga tempore reiectionis apostolorum de Ierusalem usque ad subversionem eius factam per Titum et Vespasianum, propter infra xviij c. ubi de futuro casu Babbilonis agitur [et] dicitur ([2]): *Vox de celo: Exite de illa populus meus et ne participes sitis delictorum eius et de plagis eius non [accipiatis], quoniam pervenerunt peccata eius usque ad celum* etc.

Sexto quia secundum ordinem veritatum Christi impugnandarum et per prelia glorificandarum, debet primo impugnari eius exemplaris vita quam gessit secundum quod homo, et postmodum eius d[ivini]tas ([3]) et suarum naturarum unio personalis cum ceteris intellectualibus articulis fidei et doctrine sue [quod utique] fiet per magnum antichristum et per septam eius. Septimo quia prius expedit tyrones vere suos exerceri et probari ante quam mictantur ([4]) longe ad universalia bella, cum extrinsecis gentibus totius orbis ([5]) commictendam *(sic)*, unde et istum ordinem Christum servauit in apostolis suis; nam primo dixit eis ([6]): *In viam gentium ne abieritis, sed ite ad oves domus Israel,* dixit ([7]): *Sedete in civitate, donec [induamini] virtute ex alto.* Octavo quia sicut cecitas iudeorum et çelus fuit occasio salutis gentium secundum Apostolum ad Ro(manos) xj ([8]), ex hoc enim facilius susceperunt apostolos tanquam a

([1]) C: *suscitantis.* ([2]) Apoc. 18, 4s.
([3]) Il Cod. Angelicano ha: *deitas.*
([4]) C: *tyrannos.. tra suos .... quam mictantur* etc.
([5]) C: *ordinis.* ([6]) Matth. 10, 5. ([7]) Luc. 24, 49. ([8]) Rom. 11, 25ss.

Iudeis, quorum sectam odibant, reiectos, postquam ergo fuerunt per apostolos converse proderat eis forte fortis emulatio contra Iudaicum errorem et çelum, et sic est in proposito dandum. Nona summitur ex errorum seminibus iam in ecclesia plantatis et radicatis, nam fere omnes clerici et regulares possidentes aliquid in communi videntur minus bene sentire de euangelica abrenuntiatione huiusmodi communium. Multi etiam abrenuntiationem hanc secundum rem et secundum apparentiam preferentes, sic amant et extimant laxam vitam quod usum pauperem seu moderate restrictum a voto professionis evangelice dicunt esse exclusum et etiam debere excludi. Omnes autem hii et illi sic videntur ambire prelationes ecclesie altas et opulentas sicque anelare ad habenda et procuranda privilegia dispensative laxantia regulares restrictiones primitus institutas, quod cecus est qui non videt, quod de tanta *radice colubri egredietur regulus absorbens volucrem* (¹) et plures volantes cum alis ipsius. Decima est quia nisi in multitudine carnalis ecclesie preiret grandis excecatio et obduratio contra aliquod nobiliter expectans ad illuminationem et inflammationem spiritus tunc temporis necessariam et a Christo in suis introducendam electis, non essent congrue et condigne dispositi ad apostatandum in sectam antichristi et in preambula eius, puta in saracenicam sectam vel philosophorum paganorum » (²).

[P]atet ergo quod sumus nos fratres in tribulatione illa iam a centum tribus annis (³) a beato Francisco p[redi]cta, quia recentissime impugnatur modo status regule beati Francisci et veritas euangelica, set felices qui per[se]uerabunt in ipsa veritate vite et regule beati Francisci, quam iurauerunt et ' promiserunt domino observare ' (⁴), et quod ista sit veritas euangelica recte hoc confirmat beatus Franciscus et Socii, beata Clara et beatus Antonius, et multi etiam summi pontifices hoc confirmauerunt, scilicet papa Innocentius, papa Honorius, papa Gregorius viiij, papa Gregorius x, papa Clemens v, papa Martinus, dominus papa Nicolaus iij, qui de hoc confecit decretalem, papa Bonifacius, papa Clemens v, Nicolaus papa iiij, Alexander papa iiij, papa Benedictus, papa Innocentius ordinis predicatorum (⁵), nec aliter visus est tenere Iohannes condam papa xxij. Set instigante humani generis inimico, idem Iacobus de Caturcho condam papa anno domini mcccxxij, vj idus decembris promulgauit quandam hereticalem constitutionem, que incipit: *Ad conditorem,*

(¹) Is. 14, 29.

(²) *Multi etiam-paganorum* è tolto dal Cod. Angelicano perchè nel Cod. Vaticano oltre ad errori e lacune è saltato tutto il tratto *Multi-prelationes*. In fine dopo *Antichristi* si legge solo *et*, poi 4 o 5 lettere illeggibili seguite da *postill:* forse da completarsi: *etc. sic postilla*.

(³) Il trattatello è quindi del 1329, come deducesi anche dal luogo, ove fu scritto; v. p. 263.

(⁴) Così la *Reg. II*, c. 10, in *Opuscula S. P. Francisci*, Ad Claras Aquas 1904, 72. Vedi lo stesso passo nel n. VII.

(⁵) Credo inutile indicare i documenti pontifici qui citati e ricordati anche nelle proteste di Michele da Cesena.

in qua destruit veritatem supradictam ab ecclesia confirmatam et etiam ab ipso cum esset papa. Et ideo felices qui perseverabunt in ista veritate tenendo usque ad mortem cum supradictis omnibus qui bene dixerunt et declinando et fugiendo a Iacobo de Caturcho per sententiam canonicam dampnato propter errorem suum.

Ego frater Franciscus de Assisio, lector commo[rans?] Aluerne.

VII.

Beatus (1) pater noster Franciscus, quem nouis clauis confixit incendio amor verus, circa ultimum vite sue filiis et fratribus predixit tribulationem et temptationem prevalidam venturam et beatificauit eos, qui constantes et perseuerantes erunt et sunt in obseruando illa que domino promiserunt et sponte voverunt, inquiens in hec verba, sicut habetur in *Legenda* eius *nova* et *antiqua* (2): « Valete, filii omnes, in timore dei et permanete in ipso semper (3), quoniam ventura est super vos temptatio magna et tribulatio appropinquat; felices qui in hiis que ceperunt perseuerabunt, a quibus nonnullos futura scandala seperabunt *(sic)* ». Hec etiam scilicet in *Legenda antiqua.* Modo sequitur verbum regule Minorum fratrum (4) alludens et consonans tribulationi per beatum Franciscum prophetate iam sunt bene centum tres anni, que tribulatio iam venit, quia in ea modo sumus aperte: « frater Franciscus promittit obedientiam et reuerentiam domino pape Honorio et successoribus eius canonice intrantibus in ecclesia Romana (5) et omnes (6) alii fratres teneantur fratri Francisco et eius successoribus obedire » etc.

Quomodo debeat intelligi hoc verbum, et quare posuerit beatus Franciscus, patet sicut sui socii proferebant et frater Leo scribit (7): « future tribulationis intelligebat per Spiritum Sanctum tempora propinquare, in quibus temporaliter et spiritualiter perplexitates et discrimina inundarent et caritas multorum refrigesceret et superhabundaret iniquitas et demonum potestas plus solito solueretur, et sue religionis et aliarum

---

(1) È un'altra scrittura, che dovremo attribuire al Bartoli.

(2) Cioè Celano *Vita I* e la *Leg. maior;* v. p. 276 e 280. (3) C: *spiritu.*

(4) *Regula II,* cap. 2 in *Opuscula,* 63.

(5) *Regula: et ecclesie Romane.* (6) *Regula* om. *omnes.*

(7) Tutto il tratto *future tribulationis — deo observare,* poi *Veritas tunc a predicatoribus — sociorum beati Francisci* è tolto dai *Verba Fratris Conradi,* l'altro intermedio *dicebat sanctus Franciscus — evellantur* da quella che vien detta *Legenda vetus;* veggansi le relative edizioni di P. Sabatier in *Opuscules de critique historique,* I, Paris 1901-1903, 386ss. e 87s. Tutto poi fino a *delere de terra* è riprodotto da Bartolomeo da Pisa nelle sue *Conformitates* (AF V, 167s.): *Veritas tunc a predicatoribus — delere de terra,* anche nella prefata *Legenda.* Di queste edizioni mi sono servito per correggere il testo del codice, spesso scorretto, ma che ha qualche particolare tutto suo proprio Pei *Verba Conradi* v. anche il testo in *Miscell. Francesc.* VII, 135ss. *Felices — observare* è frase entrata anche nel titolo della Cronaca di Nicolò Minorita dato dal Cod. Vatic. lat. *4010;* Eubel, in *Hist. Jahrbuch,* XVIII (1897), 382.

puritas immaculata (1) deformaretur, et prophetata discessio compleretur, et quod aliquis heretica pravitate infectus in articulo tribulationis illius assumptus ad papatum (2) multis mortem sui erroris sagaciter propinare moliretur, et quod tunc multiplicarentur scandala et diuideretur sua religio et plures ex aliis frangerentur, eo quod non contradicerent aut consentirent errori essentque oppiniones et scismata tot et tanta in populo et in religiosis et clero, quod *nisi breuiarentur dies illi* iuxta verbum euangelii (3), *si fieri posset inducerentur in errorem etiam electi* et nisi in tanto turbine ex immensa domini misericordia regerentur. Voluit ergo [secundum] quod ex reuelatione acceperat in illis verbis obedientiam promittere (4) necessariam veris humilibus et pauperibus Christo et sue ecclesie fideliter et inseparabiliter habere, amantibus iuxta promissa euangelice vite votum et discretionis prebere scientiam, et venturi in ecclesia scandali pronuntiare periculum, et dare remedium videlicet, quod tunc caute incederent et fortius et perfectius observantie promisse vite et regule se unirent, quando aliquem papatum usurpare et tyrannice aut heretica pravitate infectum peruerse tenere viderent, quoniam tunc, ut dicebat, felices qui perseuerabunt in hiis que ceperunt et spontanee promiserunt deo observare ».

« Dicebat sanctus Franciscus coram domino hostiensi et multis fratribus et clericis ac secularibus, et etiam populo (5) predicauit quod fratres sui [ma]lignis spiritibus procurantibus, a via sancte simplicitatis et altissime paupertatis recederent et quod pecuniam, [te]stamenta et alia quecumque legata eis reciperent, et locis pauperculis et solitariis relictis in ca[str]is et ciuitatibus loca hedificarent sumptuosa et magna, que non pauperum statum ostenderent, sed fanstum *(sic)* mundi dominorum et principum. Et quod licteras et privilegia ab ecclesia et summis Pontificibus cum multa astutia et humana prudentia et importunitate procurarent et impetrarent promisse regule et vite sibi a Christo revelate non solum (6) relaxantia, sed destruentia puritatem, quibus muniti ad litigia et inferendas iniurias, non tantum mundi hominibus sed etiam aliis religiosis et clero superbiendo prorumperent (7) et quod sibi ipsis laqueum foderent, in quem finaliter caderent et seminarent semina, de quibus multa scandala meterent. Et quod dignum dignis non pastorem sed exterminatorem mitteret eis Christus, qui iuxta eorum adinuentiones et studia, retributionem redderet eis, moueret bellum et temptationem validam, sicut meruerunt, induceret super eos et inuoluantur et inlaqueentur in cupiditatibus desideriorum suorum et iusto dei iudicio castigati aut ad sue vocationis statum humiliati redeant, aut a viuifico salutari modo vivendi, quem coram domino usque in finem se seruaturos vouerunt, funditus evellantur. Nam veritas tunc a predicatoribus operietur silentio vel conculcata negabitur, et vite sanctitas a suis profexoribus habebitur in derisum. Qui vero spiritu ferventes ex caritate adherebunt caritati et pietati, tanquam inobedientes et scismatici persecutiones innumeras substinebunt ».

(1) C: *maculata*. (2) C: *de papatu*. (3) Matth. 24, 22ss.
(4) C om. *ob. pr.* (5) C: *in papatu*. (6) C. om. (7) C: *presumerent*.

« Predicebat enim Sanctus Franciscus sicut retulerunt[1] socii scilicet frater Bernardus, frater Angelus et frater Masseius et ceteri eius socii post ipsius transitum ad dicendum (?) ac testabantur, quod tunc tanta erit demonum et hominum peruersorum contra simpliciter et humiliter gradientes insultatio et agitatio, ut relicti ab omnibus cogantur deserta loca et solitaria petere uel ad infideles transire, aut dispersi habitu seculari assumpto, peregrinam agere vitam vel latere apud quoscunque fideles, vel sub innumeris calumpniis et querelis penas et mortem substinere. Et beatus, dicebat, erit, qui in tanto turbine socium poterit invenire fidelem. Nam persequentes eos a malignis agitati spiritibus, magnum dei obsequium esse dicent tam pestilentes homines interficere et delere de terra. Nec intelligent, quod demones totum suum imperium et furorem convertent, omnem vite sanctitatem et paupertatis et humilitatis euangelice veritatem, quam misericorditer Christus per illa duo magna celi luminaria in ecclesia innouauerat, Dominicum et Franciscum, exterminare in eorum germine et exinanire, si permittantur, usque ad fundamentum. Tunc *impie agent impii nec intelligent* [2], *excecabuntur* enim *oculi eorum ne videant, et dorsum eorum semper incurvabitur* [3], ut ex cecitate intentionem subiugatam [4] in malum habeant, et deum exarcerbantes *(sic)* vite requiem perdant et eternam dampnationem incurrant, nisi contriti conuertantur ad Christum et videant *vias vite* [5] et cessent a persecutione innocentum et pauperum humilium odio et pressura. Erit enim *refugium* afflictis *dominus* [6] *et saluabit eos, et eruet eos a peccatoribus et liberabit eos, quia sperauerunt in eo* [7]. Nam cum contra Christum et supra Christum antichristus et eius membra nequiter se extollent, tunc pauperes et fideles Christi serui, ut suo capiti conformentur *fiducialiter agent* [8], et per mortem vitam mutantes eternam, *obedire Deo magis quam hominibus* [9], et mori potius quam assentire falsitati et perfidie eligere nullatinus formidabunt ». Et hoc in scriptis et dictis sociorum beati Francisci.

Ergo vere felices et felicissimi illi fratres, qui perseuerabunt in hiis que ceperunt et spontanee promiserunt domino observare, quia certe *non sunt condigne passiones huius temporis ad futuram gloriam, que reuelabitur* [10] hominibus huiusmodi veritatem euangelicam et apostolicam regule beati Francisci firmiter credentibus et tenentibus et usque in finem obseruantibus, quam veritatem usque ad hec nouissima et periculosa tempora sancta mater ecclesia Romana hactenus tenuit inconcusse, et eam ausu temerario et presumptuosissimo Iacobus de Caturcho misticus antichristus, et magni antichristi precursor nisus est et nititur sicut hereticam impugnare, et ipsam tenentes et confitentes sicut hereticos indesinenter persequitur [11].

Ego frater Franciscus de Assisio lector Burgi commorans nunc Aluerne.

---

(1) In C è altra parola più breve, ma non rilevabile. (2) Dan. 12, 10.
(3) Cf. Ioh. 10, 24 e Ps. 68, 24. (4) C: *subulgatam*. (5) Ps. 15, 11.
(6) Ps. 9, 10. (7) Ps. 36, 40. (8) Ps. 11, 6. (9) Act. 5, 29. (10) Rom. 8, 18.
(11) *Ergo-persequitur* è tolta da una lettera di Bonagrazia; v. p. 301.

VIII (1).

Tres constitutiones hereticales promulgauit Iacobus de Caturcho, qui se Iohannem papam xxij appellat, quarum prima incipit: *Ad conditorem canonum;* secunda incipit: *Cum inter nonnullos;* tertia incipit: *Quia quorundam.* In prima constitutione immo destitutione scilicet: *Ad conditorem canonum,* omnem religionem et vitam Christi et apostolorum et omnium Sanctorum patrum institutorum religionum, in quantum in se est destruxit funditus et extinxit, quia asserit in ipsa constitutione, quod in omnibus rebus usu consumptibilibus, usus non potest a dominio et proprietate separari etiam quo ad religiosos, ita quod, qui habet usum, habet proprietatem et dominium, et ex hoc sequitur quod Christus, qui nichil legitur habuisse, nisi alimenta et vestimenta, aut pecuniam in loculis, fuit in omnibus que habuit proprietarius, et quod omnes apostoli fuerunt proprietarii in omnibus que spectant ad predicta usu consumptibilia. Et quod omnes Sancti patres religionum institutores fuerint proprietarii, et suorum per consequens votorum transgressores et dampnati, et quod scriptura diuina, que dicit (2) quod *nullus aliquid suum esse dicebat,* falsa est, et que dicit (3): *Vade et vende omnia que habes* etc. et illa (4): *Ecce, nos reliquimus omnia* etc. et facit Christum imperfectum. Item quod nullus potest uti rebus usu consumptibilibus sed solum abutitur eis, ita quod usus non est in eis, sed abusus, quod est contra scripturam diuinam Num. xviij (5), ubi dicitur: *Decimas in usus eorum preparavi,* et ad Thimoteum (6): *Utere modico vino,* ex quo sequitur quod Christus et apostoli fuissent abusi rebus quibus usi sunt, quod nephas est dicere. Item quod simplex usus facti in aliqua re non potest haberi absque iure proprio utendi, quod dictum destruit omnem religionem. Item quod determinatio, quam ecclesia facit in duabus decretalibus *Exiit* et *Exivi* (7), est et prestat fomentum multis malis, et includit quod ecclesia tota fuit erronea, et quod Sanctus Franciscus fuit erroneus, immo quod ipse Christus et apostoli, qui hanc vitam docuerunt, fuerunt erronei.

Item cum in constitutione *Cum inter nonnullos,* ponit errorem, scilicet quod dicere Christum et apostolos non habuisse in proprio nec in communi est hereticum, in qua heresi hereticat ecclesiam. Item ponit alium errorem, scilicet quod dicere quod Christus et apostoli non habuerunt ius proprium emendi, donandi et vendendi, est hereticum, qui error hereticat ecclesiam et destruit omnem libertatem ecclesie, quia constat, quod talia iura sunt a iure positivo introducta, et si Christus

---

(1) Come ho detto nell' introduzione, questa scrittura potrebbe essere di Bonagrazia. Od osterà a questa attribuzione l'essere datata da Perugia?

(2) Act. 4, 32. (3) Matth. 19, 21. (4) Ibid. 27.

(5) Num. 18, 24, ove si legge *separavi* invece di *preparavi.*

(6) I Tim. 5, 23.

(7) Le notissime costituzioni entrate, la prima nel Lib. VI Decretal. tit. 12, c. 3 e la seconda nelle Clement. lib. V, tit. XI, c. 1.

et apostoli habuissent, tali iuri subfuissent, quod est contra scripturam divinam, que dicit quod Christus prefuit omni iuri.

In constitutione [*Quia*] *quorundam* ponit alios [errores] quod in dubium reuocat diffinitionem ecclesie de duabus clavibus datis a Christo. Item dicit quod Christus et apostoli habuerunt dominium ciuile et mundanum. Item dicit quod verba Christi (1): [*Nolite*] *possidere aurum* etc. [non] fuerunt sub precepto apostolis imposita, set fuit quedam permissio et quod non debet ad licteram intelligi. Item pluries asseruit, quod status ordinis beati Francisci erat fictus p[....] anathematis [at]que nullus, et asseruit pluries, quod lictera in qua Capitulum generale dixit non esse hereticum quod in decretali *Exiit qui seminat* continetur, erat heretica, et plura alia fecit ad subversionem et ad hereticationem (?) status fratrum Minorum, que longum esset narrare.

Ex quibus patet (2) ipsum Iacobum de Caturcho, qui se dicit papam xxij, fuisse et esse hereticum pertinacem et manifestum et notorium, et secundum iura et canonicas sanctiones ex quo papa in heresi est prolaxus ipso iure et facto est omni dignitate ecclesiastica, potestate, auctoritate et iurisdictione priuatus et excommunicatus et dampnatus per sententiam sacri concilii generalis catholice ecclesie (positi *extra de here.* c. *excommunicamus*) excommunicantis et dampnantis (3) omnem heresim et omnes hereticos, ac credentes, defensores et fautores heretice pravitatis (4). Et xxiiij q. (5) habetur quod papa eo ipso quod in dampnatam heresim labitur, in ipsa dampnatione se ipsum involuit, et in hoc etiam papa canonem late sententie incidit ipso iure, nec obviat regula: par parem non potest solvere vel ligare, et quod papa hereticus minor est quocunque catholico, et in in dicta causa et questione sic dicitur (6): « liquide constat eum qui ab integritate fidei recessit, maledicendi vel benedicendi potestatem minime habere. Catholicum utpote s[uperiorem se] maledicere non valet; alienum a fide, tanquam equalem sibi » (7); et in eadem causa (8) [dicitur] omnes hereticos n[ihil habere] potestatis nec iuris, et « ex quo aliquis cepit publice predicare contra fidem, nec de[icere quemquam] valet nec damp[nare], quia non potest deicere quemquam iam prostratus », omnesque catholici ab ipsius heretici communione recedere sunt adstricti, unde legitur xix di. (9): « Anastasius papa ij natione romanus fuit temporibus The[odorici regis] et eodem tempore multi clerici se ab eius comunione abiecerunt eo quod comu-

(1) Matth. 10, 9.

(2) Quanto segue fino a *Immo pertinaciter* è tolto più o meno letteralmente dalla protesta di Michele da Cesena del 12 dicembre 1328 (Baluzius-Mansi, l. c. 310), di cui mi sono servito a completare e correggere il testo del Codice.

(3) C: *excommunicatis et dampnatis*.

(4) Decr. Greg. IX, lib. V, tit. 7, c. 13, dal concilio lateranense IV (1215).

(5) Il detto di Graziano in Decr. Grat. II, c. 24, qu. 1.

(6) Ibid. II, c. 24, qu. 1, c. 4, in fine.

(7) Ibid.: *in alienum a fide, tamquam in sibi aequalem, sentenciam dare non potest.* (8) Ibid. in principio.

(9) Ibid. I, dist. 19, c. 9.

nicasset Fotino qui [communicaverat Achatio] et quia voluit oculte revocare Acatium et non potuit, divino iudicio fuit percussus » [et] talis papa hereticus non apostaticus proprie loquendo dici debet, nec expectari debet, quod accusetur vel dampnetur per hominem cum iam, ut dictum est, per sententiam canonis sit dampnatus et manifesta et notoria clamore accusatoris seu denuntiatoris non egent, et manifestus hereticus censetur, qui publice predicat vel confitetur aliquid contra fidem, *extra de ver(borum) si(gnificatione) super quibusdam* (1). Nec valet quod aliqui iuris ignari dicere perhibentur, quod pape heretico est obediendum ab omnibus donec in papatu tolleratur, quia hoc dictum obviat expresse doctrine ecclesie catholice, ut patet in predicto capitulo (2): *Anastasius* di. xix, et glo. j xvj q. ultima testu et in glo. et xxv q. j c. *que ad perpetuam* (3) et glo. or. Immo pertinaciter asserere quod pape vel alteri prelato heretico sit obediendum, donec tolle[ratur in] prelatura, est hereticum, quia contradicit sacre scripture ad Titum ultimo (4), quia dicit: *Hereticum hominem post primam et secundam correctionem deuita,* et doctrina ecclesie xxiiij q. iij c. *dixit dominus* (5); alias si pape heretico esset obediendum donec tolleraretur ut aliqui erronei dicere perhibentur, tota fides posset periclitari, quum [?papa?] foret potens, puta quia de genere regali vel aliter per suam et suorum sequacium potentiam ita timeretur quod nullus auderet contradicere sibi, vel esto quod omnes cardinales et clerus in suis supra erroribus consentirent, si tali foret obediendum, tota fides periclitaretur. Et ideo quicumque tali pape hereticos ...... spontanee tamquam (?) pape obedit vel paret, in latam sententiam contra fautores hereticorum incidit, *extra de* .... *credentes* (6). Igitur ve et iterum ve omnibus obedientibus Iacobo de Caturcho sicut .... ipsum esse verum papam.

Dat. Perusii anno domini mccccxxviiij tempore domini Ludouici imperatoris .... (7) ianuarii.

IX.

Vobis fratri Iacobo de [Gorg]eriis de Senis scribo tanquam homini çelatori veritatis euangelice vite et regule beati Francisci frater Franciscus Bartholi de Assisio, lector in conuentu Burgi S. Sepulcri factus per v[icarium] general[is mini]stri, scilicet fratris Michaelis de Cesena, et scribo cum maxima admiratione quomodo conscientia vestra potest sufferre quod tanta rebellio fiat Senis (8) a nostris fratribus et quod per satanam

(1) Decr. Greg. IX, lib. V, tit. 40, c. 26.

(2) Decr. Grat. l. c. poco sopra.

(3) Ibid. II, causa 25, qu. 1, c. 3.

(4) Tit. 3, 10.

(5) Decr. Grat. II, causa 24, qu. 3, c. 29, ove però si legge: *Dixit apostolus.*

(6) V. la nota a p. 287.

(7) La trasparenza della pergamena non permette di stabilire se segua un tratto in bianco di 8 o 9 lettere o se si possa leggere di queste *ks* (kalendas).

(8) Fin dal 2 marzo 1329 Siena era entrata nella lega guelfa contro l'imperatore; Schwalm, l. c. n. 557.

tententur .... fratres non obediendo generali ministro fratri Michaeli qui verus generalis Minister est secundum veritatem, et ita tenetur a sequentibus veritatem vite et regule almi confessoris Francisci. Set sunt multi fratres .... murmurantes de generali dicentes: Si generalis sciebat Iacobum de Caturcho .... fecisse hereticas constitutiones, cur ipse generalis fecit constitutionem generalem (1), quod nullus loqueretur [nisi cum] debita reuerencia de domino papa? Ergo videtur favisse heretico. Et multa hinc inde obiciuntur predicto vero generali, sicut querentes occasionem et nolentes recedere ab amico, hoc est a defensore Ordinis ... ab homine constantissimo pro veritate et ab illo, qui nisi foret, iam esset hereticatus status noster, set hereticam .. constantissime .... resstitit et resistit, sed quia vos bene cognosco esse hominem spiritualem, et ut relatione digna percepi et intellexi, estis pro ista veritate, set forte non audetis pandere eam, ideo ut saltem defendatis defensorem veritatis et ipsum verum generalem fratrem Michaelem, ecce vobis mitto unum clipeum imperforabilem ad omnem actum murmurationis, qui posset obici contra eum, quod si contingat decetero vos audire, *in omnibus sumentes* ipsum *scutum* et gladium *veritatis* (2) in multis hodie conculcate, *ut possitis in omnibus perfecti stare* (3), persistere in eodem atque sic *fiat* per vos hodie *ore confessio,* quamvis *ad salutem* (4) tamen cum periculo personali.

« Opponitur (5) per aliquos quod post: *Ad conditorem, Cum inter nonnullos* et *Quia quorundam,* hereticales constitutiones per dictum Io(hannem) factas, Capitulum generale ordinis fratrum Minorum Lugduni celebratum, una cum dicto fratre Michaeli generali Ministro fecit constitutionem dicentem: " Quod fratres de Sancta Romana ecclesia et persona domini nostri pape ac constitutionibus eius nisi cum debita reverentia ac sobrietate loquantur, et qui transgressor fuerit inuentus pena carceris puniatur ". Et quod idem dominus Io(hannes) plures commissiones fecit dicto generali Ministro, de absoluendis Ministris plurium prouinciarum dicti ordinis et instituendis aliis in locum eorum. Et quod ipse generalis ipsas commissiones acceptavit ac eis obedivit et fecit mandata dicti domini Io(hannis) et eidem obtemperauit sicut pape, ergo nunc appellando contra ipsas constitutiones sicut hereticas et asserendo eum hereticum, videtur heretico favisse et esse sibi ipsi contrarius.

Respondetur quod actendendum est, quod quilibet recte conscientie *(sic),* quod ante predicta omnia statim a prima constitutione hereticali, que incipit: *Ad conditorem,* cum fuit edita, frater Bonagratia de Pergamo procurator dicti ordinis et generalis Ministri ad hoc specialiter constitutus, nomine ipsius ordinis contra dictam hereticalem constitutionem existens in consistorio coram ipso domino Io(hanne) ad sedem apostolicam et Sanctam Romanam ecclesiam appellauit. In qua appellatione manifeste ostenditur, quod dicta constitutio sacre scripture et fidei ca-

(1) Nel Capitolo di Lione: v. n. 7 a p. 271.
(2) Eph. 6, 16. (3) Eph. 6, 14. (4) Rom. 10, 10.
(5) Si ripete la scrittura di Bonagrazia data a p. 271 ss.

tholice obviat. Quamobrem dictus dominus Io(hannes) ipsum fratrem Bonagratiam procuratorem dicti generalis et ordinis statim de facto, ex arrupto et sine cause cognitione, omni sibi audientia denegata, fecit antro carceri mancippari *(sic)*, et eum in ipso antro carcere per annum minus xx diebus detinuit mancippatum, sicut notorium est, et manifestum in toto ordine. Quo existente in carcere post et contra ipsius fratris Bonagratie appellationem nomine dicti ordinis interiectam ipse dominus Io(hannes) fecit secundam constitutionem, que incipit: *Cum inter nonnullos*.

Ex quibus manifeste patet, quod ex huiusmodi actu carcerationis enormis facte in persona ipsius fratris Bonagratie quibus *(sic)* aperte totum ordinem representabat, singulis fratribus in speciali, et toti ordini in communi, incussit timorem qui cadere potuit in constantem, ne ipsi domino Io(hanni) nec suis constitutionibus resisterent in hac parte, ne similia vel graviora, si secus facerent, paterentur. Insuper etiam idem dominus Io(hannes) tam fratres dicti ordinis quam alios dictis suis constitutionibus hereticalibus resistentes siue contradictores persecutus est et cotidie persequitur et venatur (1) ad mortem eos excommunicando et hereticos iudicando et mandando quod sicut heretici caperentur, sicut notorium est mundo, et ex multis licteris eius patet. Inmo non solum fratres set etiam Imperatorem et sibi fauentes persequitur ad mortem, eum hereticum iudicando, ex eo quod contra dictas constitutiones hereticales appellauit ad futurum concilium siue ad sanctam Romanam ecclesiam, et quia ipse illud quod per sanctam catholicam ecclesiam est solempniter diffinitum in eadem appellatione profitetur et asserit. Et ideo quia huiusmodi iusto metu qui caderet etiam in constantes viros, tali heretico et dictis eius constitutionibus paruit, in corde suo a veritate quam tenet ecclesia catholica nullatinus deuiando, non est nec dici potest hereticus, nec fautor heretici, ut patet per id quod legitur numero *(sic)* de pe(nitentia) di(stinctione) j c. *potest fieri*, et sunt verba beati Ambrosii, quamvis si sciens [ibi heres]es contineri verbo consenserit, mortaliter peccauerit, qualiscumque fuerit metus, quia sanctius est mortem eligere et subire quam peccare, xxxij q. ij c. *sicut sanctius:* « Nec ad peccandum in fidem sive doctrinam Christi nulla condictione debeat quis adduci », xxij et ij i. et Io. Crisostamus *(sic)* super illud euangelii (2): *Nolite timere eos qui occidunt corpus*, non solum ille proditor est veritatis, qui transgrediens veritatem, palam loquitur mendatium, set etiam qui non libere pronunciat veritatem quam libere pronunciare oportet, aut non libere veritatem defendit quam libere defendere conuenit, proditor est veritatis xj q. iij *nolite*. Et licet is qui per metum inductus est ad communicandum excommunicato, non excusetur totaliter a peccato mortali, si scienter communicat, quia pro nullo metu debet quis mortale incurrere, et tamen talis metus non actenuat peccatum, ut hec dicuntur *extra, quod metus*, ca. c. *sacris*.

---

(1) C: *venerat*.

(2) Matth. 10, 28.

Preterea actendendum est, quod verba predicti statuti sunt verba generalia, quo ad duo, primo in eo quod dicit de constitutionibus domini pape, non exprimendo illas de quibus agitur vel alias, ideo potius debent referri dicta verba ad constitutiones per papam catholicum et catholice factas, et non ad hereticas, 2° in eo quod dicit *sobrie loquantur,* ille enim sobrie loquitur, qui dicit illud quod est bonum, fore bonum, et illud quod est malum fore malum et econverso. Ille non loquitur sobrie qui dicit malum bonum et bonum malum, xj q. vj c. *Si quis* et c.: *Ve qui dicitis bonum malum et malum bonum* (1). Verba igitur generalia dicte constitutionis non debent trahi ad illum intellectum qui foret iuri diuino et humano contrarius, scilicet ut fratres non possent, cum expedit et quando expediret, veritatem fidei libere confiteri et falsitatem ipsi fidei contrariam impugnare, cum ut dictum est, ille est proditor veritatis, qui non libere cum expedit defendit et loquitur veritatem. Preterea verba in lege siue in constitutionibus posita semper sunt secundum ius intelligenda ff. de mu. et ho. l. *ut gradatim* c. *et si lege.* Unde dato quod in dicta constitutione Capituli generalis exprimaretur *(sic)* et specificaretur (2).

X.

In Christo sibi carissimo fratri Franciscino de Assisio studenti Mediolani, frater Franciscus Bartholi, lector Burgi, salutem. Intellexi quod fuit aliqua briga Tuderti inter fratres; rogo quod venias ad custodiam Aretinam, et cave ire versus Burgum vel Castellum, quia ibi non est familia mihi nec grata, nam ego recessi de Burgo a festo [Ioan]nis (3) quod in Augusto citra et iui Aluernam et ibi sto quousque reformetur conventus Burgi, nec de Aluerna recessi, nisi semel in octaua Natiuitatis domine nostre et veni in Burgum, et statim redii Aluernam nisi quod nuper veni Aretium cum guardiano Aluerne ad capitulum, quod fuit ibi de beneplacito generalis, in quo facti sunt officiales noui, et non solum ego recessi, set etiam frater Bartholus de Cortona vicarius per generalem visitator dominarum et socius eius et vicarius loci Burgi cum duobus sociis, nam in Burgo fuit datum malum exemplum et etiam in Castello, ita quod ante quam ego redirem illuc durante fama tali et quousque non redeo cum bonis fratribus Aretium et prelatis nouis, quia ita vult generalis, et ante quam redirem stantibus aliquibus ibi sicuti stant, primo intrarem in ignem, et procuro omni die, quod ille episcopus Iterannus (4) non sit ibi dominus. Expecto (5) noua aliqua de As-

(1) Is. 5, 20.

(2) Qui il testo rimane troncato: veggasi la continuazione p. 274.

(3) 29 agosto, festa della Decollazione di S. Giovanni Battista.

(4) *Sic,* forse per *tyrannus.* Probabilmente il Bartoli qui parla di Boso degli Ubaldini sostituito da Giovanni XXII al deposto Guido Tarlati nella sede di Arezzo (Eubel, *Hier.*² I, 104) e che avrebbe avuto quindi sequela a Borgo S. Sepolcro. (5) C: *explota.*

sisio, et si in conuentu Assisii ille Ubertinus de Burgo predicat contra nostrum generalem modo, quia nisi remaneat pracabitur *(sic)* sicut decet et in breui sicut spero. Noua de ordine et de generali nuntia fratri Petro vicario prouincie S. Francisci, scilicet quod iiij Ministri Alamanie (1) reversi sunt ad obedientiam et totum beneplacitum generalis et de eorum itenere *(sic)* ad congregationem factam Parisius se excusant, dicentes quod fecerunt, quod commouerent contra eos ille dampnatus hereticus de Caturcho (2). Item noveris quod quot civitates capit dominus imperator tot subsequuntur statim ibidem morantes fratres et monasteria obediunt generali. Item noueris quod isti domini Tarlati de Aretio (3) receperunt noua prospera, scilicet quod dominus Imperator habet unum filium noviter de domina Imperatrice (4) et est Parme (5), Mariscalcus eius est Mutine (6) et milites eius discurrunt capiendo predam et captivos usque ad portam Bononie. Caue si venies ne venias in Cortonam, quia nuper ibidem excommunicati fuerunt omnes fratres per illum qui dicit se esse inquisitorem (7), et ut retulerunt fratres de Cortona, nullus frater de illis, qui sunt pro generali nostro, potest reintrare, nisi primo confitetur se fuisse hereticum vel stetisse in heresi. Videte ergo insaniam: qui sunt vere corpus ecclesie sancte (immo talis excommunicatio

(1) Nelle *Allegationes* (v. p. 295, n. 1) 319 sono indicati i Ministri assenti dal Capitolo di Parigi, fra cui quelli *Daciae, Alamaniae Superioris .... Saxoniae ... Sclavoniae;* secondo i *Provincialia* i quattro di cui parla il Bartoli, dovrebbero essere quelli di Colonia, dell'Austria, della Boemia e dell' Ungheria.

(2) Così C, ma forse doveva essere *quia commoveretur* ecc.

(3) Dominava allora ad Arezzo il fratello del deposto e già defunto vescovo Guido Tarlati, Pietro Saccone coll'altro fratello Tarlatino; v. *Annales arretinorum maiores* a cura di A. Bini e G. Grazzini nella nuova ed. del Muratori, vol. XXIV, p. I, 22s.

(4) Particolare affatto ignoto ai cronisti contemporanei, ma che non potrà mettersi in dubbio. Che si tratti di un figlio poi morto, o di Ludovico detto il romano? Ma allora bisogna rivedere le conclusioni di Muffat, *Feststellung der Geburtsdaten von Kaiser Ludwigs des Bayern Söhnen,* in *Sitz.-Berichte der philos.-philol. u. hist. Classe der. k. bayer. Akad. der Wiss.* III, 1873, 889ss. e cf. A. Chroust, *Beiträge zur Gesch. Ludwigs des Bayers und seiner Zeit,* I, Gotha 1887, 160 n. 1. H. Bresslau, nelle sue note alla *Chronica Henrici Surdi de Selbach* (M. G. H. *Script. rer. Germ.* N. S. I) Berolini 1922, 98, mantiene col Riezler per la nascita di Ludovico il Romano la data 19 maggio 1330.

(5) Il Bavaro giunse a Parma il 17 novembre e ne ripartì il 9 dicembre 1329; *Chronicon Parmense* ed. G. Bonazzi nella nuova ed. del Muratori, vol. IX, p. IX, 202, 204 e Villani, l. c., l. X, c. 144, ed. cit. V, 188s.

(6) Giovanni da Bazzano e Bonifazio Morano informano che il maresciallo di Ludovico il Bavaro entrò in Modena il 27 novembre 1329 (*Cronache modenesi* cit., 170, 171).

(7) Fin dal marzo 1329 Giovanni XXII aveva commesso al vescovo di Cortona di togliere l' interdetto dalla chiesa dei Minori di Cortona dopo che, cacciatine gli aderenti a Michele, vi erano stati sostituiti degli *orthodoxae fidei zelatores et ecclesiae Romanae devoti* (BF V, n. 780). Ai 7 di luglio dello stesso anno (ibid. n. 802) il Pontefice concesse al medesimo vescovo facoltà di assolvere i Minori Cortonesi che ritornassero alla devozione della chiesa romana.

est corpori mistico materia incorporationis), similiter profitentes et confitentes et defendentes profexionem apostolicam et vite euangelice regulam, reputantur heretici. Videte ad quantum periculum deduxit ecclesiam Dei iste misticus antichristus Ia(cobus) de Caturcho. Item dicebatur Aretii et erat inde magna admiratio quod frater Franciscus Minister Sclavonie (1) erat in Lombardia captus, utrum sit verum nescio. Valete. Dat. Aretii dominica 2ª de adventu.

XI.

Reuerendo in Christo Patri fratri Francisco Ministro prouincie Apulee suus frater Franciscus Bartholi de Assisio, lector Burgi, reuerentiam debitam et deuotam. Nuper recepi a quibusdam meis intimis amicis fratribus de Aluerna copiam lictere generalis Ministri misse conventui Alverne et copiam lictere fratris Bonagratie misse eidem conventui, quibus perlectis et visis, ita clarus in conscientia et constans per consequens sum effectus, quod in ignem suo loco et tempore subintrarem. Set quod est *frater sum draconum et socius scorpionum* (2) nec audeo mictere de conventu Burgi, in tantum prevalet ibi pars Ia(cobi) de Caturco et statutum et ordinatum est, ut dicitur per fratrem Humilem de Perusio (3) et cum consilio, quando frater Petrus de Prato recedens de prouincia nostra dimisit vicarium suum, quod si inueniatur aliquis frater adherens generali Ministro, quod capiatur: Ideo in tantum die ac nocte affligor (4), quod narrare non possum veritatem, quam video, nec quam sentio propalare, quod vix morior ex dolore. Supplico ergo humiliter, quantum possum paternitati vestre reuerende, quatenus sitis cum generali nostro, quod me ponat in sacro loco Aluerne de quo fratres de Aluerna sunt valde contenti, et iam totus conventus Aluerne scripsit pro me ad generalem, ipso existente nuper Auinione (5), vel ponat me in aliquo loco ubi totaliter obediatur generali, vel faciat me lectorem in conventu Castelli, cum isto pacto quod cogat fratrem Petrum de Aquasparte (6) vicarium prouincie beati Francisci, quod ibidem

(1) Francesco da Trieste già deposto nel capitolo di Bologna (22 maggio 1328) e rimosso dal Cardinale Beltrando de la Tour: il Cardinal legato Bertrando del Poggetto ricevette poi da Giovanni XXII la commissione di procedere contro il fautore di Michele da Cesena; BF V, n. 754 (15 gennaio 1329).

(2) Cf. Iob, 30, 29, ove si legge *struthionum* per *scorpionum*.

(3) Sarà l'Umile Benauditi, che portò ad Avignone lettere di Michele e la lettera dei Guelfi di Perugia a Giovanni XXII (in Finke, l. c. 427; per la data della quale cf. M. Bihl in AFH II, 161), contro il quale poi Giovanni XXII ordina di procedere (ibid. n. 742, 2 dicembre 1328) e indi di pronunziare la sentenza di assoluzione o di condanna (ibid. n. 991, 3 settembre 1332).

(4) C: *affliget*.

(5) Questo *nuper* va inteso con una certa latitudine: si sa che Michele da Cesena fuggì da Avignone il 25 maggio 1328.

(6) Cf. Fumi, l. c. 239, 274, 275, 284, 290.

scilicet Castelli ponat plures fratres et bonos, quia ibi non sunt nisi v fratres, vel saltim acquiratis mihi licentiam, quod cum uno socio mihi grato de prouincia nostra possim venire ad generalem usque Pisas, moraturus ibidem saltim duobus diebus, ut enarrem modum prouincie nostre, quomodo vadit et inueniatur modus aliquis per quem veritas peramplius propaletur. Sum certus quod si veritas ista promulgaretur, multi fratres *imbecilles et dormientes* (1) fortificarentur et vigilarent in custoditione *(sic)* veritatis sui ordinis et in obseruantia obedientie generalis. Nunc autem multi et multi deobuiant palam in partem Iacobi de Caturcho, et *non est* quasi *qui* dicat et *faciat bonum, non est usque ad* paucos (2). Sed promicto vobis, quod si positus ero in loco tuto, in quo possim veritatem loqui et publice predicare, non dico de secularibus, quia non dubito, sed tantam multitudinem fratrum acquiram in prouincia nostra, quod erunt ad nutum obedientes generali Ministro, quod erit sibi et omnibus diligentibus ordinem gaudium singulare, si me facit lectorem in conventu Castelli et dat mihi licentiam plenam quod possim vocare fratres illuc volentes ibidem morari, in brevi credo replere locum fratribus obedientibus totaliter generali. Valeat in domino semper vestra persona reuerenda. Dat. Burgo in secunda die septembris. Super omnia procura quod possim venire.

XII.

Nicolaus episcopus, seruus seruorum dei. Universis Christi fidelibus presentes licteras inspecturis salutem et apostolicam benedictionem. .... Regibus Christianorum quorum cuilibet sigillatim licteras nostras misimus, quarum tenor .... solutas (?) ..... sequitur in hunc modum:

Unigenitus dei filius, *cuius liuore sanati sumus* (3) ...... fonte renati, solus suam fundavit ecclesiam et supra petram mox fidei nascentis erexit eamque Petro apostolorum principi eterne vite clauigero, et in eo suis legittimis et canonicis catholicis successoribus regendam et gubernandam commisit. Unde Romano Pontifici eiusdem Petri in potestate huiusmodi successori vigilie precipue et solertie continue imminent ex debito officii apostolice servitutis pro catholice fidei et S. Romane ecclesie conseruatione, defensione et exaltatione, cuius ipse dei filius est perpetuum et stabile fundamentum et ad exterminium hostium eiusdem fidei et ecclesie laborare. Sane cum Iacobus de Caturcho, qui de facto se asserit esse papam, tam per sacrorum canonum, quam per imperialem de consensu [cleri et] populi Romani et nostras sententias, tanquam manifestus hereticus iudicatus, condempnatus et publicatus ac ex suo proprio iudicio conuictus existat, prout in processibus contra eum factis et in appellationibus pro parte ordinis fratrum Minorum (4) et in alle-

(1) Cf. I Cor. 11, 30. (2) Cf. Ps. 52, 4. (3) Cf. I Petr. 2, 24.

(4) Sono contemplati i vari appelli e proteste di Michele da Cesena: vedine l'elenco dato da K. Müller, in *Zeitschrift für Kirchengesch.* VI (1884), 70ss. e Carlini, l. c. XXXI s.

gatis Magistrorum solempnium in sacra pagina super hoc factis (1) deprehenditur evidenter, quos per latorem presentium, nostrum ad hoc specialem nuntium, Regie dirigimus dignitati, et nichilominus idem hereticus de facto sibi ius papatus usurparet et per potentiam, quam tam in spiritualibus quam etiam temporalibus, se falso asserit obtinere, et promissiones honorum et divitiarum, et terrores et cruciatus corporum ad istar antichristi in suarum heresum laberintum sequelam et fomentum maximam partem populi circumventi secum trahat, ac etiam inebriatus diuitiis ex sanctorum .... acquisitis de facto adversus vero[s] catholicos et fideles ac sancte fidei catholice sectatores et defensores prelia diuersa moveat et prosecutus ubique per mundum, mandans etiam excommunicari et afflici omnes qui erroris sui caracterem non accipiunt, et quod fidei, quod religionis, quod morum et quod pacis est, destruat et confundat, et ne eius opera tenebrosa in notionem publicam deducantur nisus sit et nitatur congregationem concilii generalis dudum per karissimum in Christo filium nostrum Ludovicum imperatorem super conservatione et defensione fidei catholice solempniter postulatam pro viribus impedire, ac si factus foret dominus impotens [*sic*] ultionum, et in ecclesia clericorum non reperiantur qui possint et audeant suis erroribus obviare, et cautum reperiatur in sacris canonibus, in decretis xxiij ca. positis et insertis, quod principes huius seculi intra ecclesie culmen potestatis a deo adepte presertim ad hoc obtinent, ut qui intra ecclesiam positi contra fidem et disciplinam agunt rigore ipsorum preualet ceruicibus superborum potestas principalis imponat, ipsique principes Deo rationem reddere teneantur propter ecclesiam quam tuendam a Christo suscipiunt, et ipse deus qui suam ecclesiam tuendam ipsorum tradidit potestati ab ipsis de hoc exiget rationem (2) ac manifestum existat, quod ad ipsum Iacobum hereticum vel heresum siue errorum suorum sectatores, defensores et fautores aut sibi in dictis erroribus quomodolibet adherentes non pertinet, super dictis concilium congregare, tum quia secundum sacros Canones tales sunt omni ecclesiastica auctoritate et potestate priuati, tum quia in facto proprio non possunt, nec

---

(1) Quali? Non certo le *Allegationes.. Henrici de Talhem, Francisci de Apponiano dicti de Esculo, Guilhelmi de Ocham.. et fratris Bonagratie de Pergamo* (Baluzius-Mansi, l. c. 315ss.), che sono posteriori.

(2) Il testo scorrettissimo è tolto dal Decr. Grat. II, causa 23, qu. V, c. 20: *Principes seculi nonnumquam intra ecclesiam potestatis adeptae culmina tenent, ut per eandem potestatem disciplinam ecclesiasticam muniant. Ceterum intra ecclesiam potestates necessariae non essent, nisi ut quod non prevalent sacerdotes efficere per doctrinae sermonem, potestas hoc imperet per disciplinae terrorem. Sepe per regnum terrenum celeste regnum proficit, ut qui intra ecclesiam positi contra fidem et disciplinam agunt rigore principum conterantur, ipsamque disciplinam, quam ecclesiae utilitas exercere non prevalet, cervicibus superborum potestas principalis inponat, et, ut venerationem mereatur, virtutem potestatis inpertiatur. Cognoscant principes saeculi Deo se debere esse rationem reddituros propter ecclesiam, quam Christo tuendam suscipiunt* (ed. Friedberg, 936s.; da S. Isidoro).

esse debent consiliarii vel iudices, tum quia in congregatione, que per ipsos fieret non possemus nos et alii fidei catholice defensores comparere secure, maxime propter persecutiones, seueritates et crudelitates nimias et expertas, ac processus immo verius excessus et insultus quos idem hereticus, et sui complices et sequaces verbo, scripto et facto etiam hostiliter fecerunt et continue faciunt contra nos et alios catholicos et fideles: Idcirco potentiam et clementiam Regiam requirimus ac rogamus et quantum possumus exortamur in Domino, quatenus in tanta et tam ardua fidei catholice et sancte ecclesie necessitate dignemini de oportuno remedio prouidere, et congregare seu congregari facere sive operam dare cum effectu, ut congregetur legittimum et solempne totius ecclesie concilium generale super dicto fidei negotio et statu universalis ecclesie, que a longis temporibus retroactis sub tyrampnide dicti heretici est vexata, conturbata et pene submersa, ut fides catholica sublimetur, et ecclesie universali pax et tranquillitas post tempestates maximas et turbines tribuatur. Nos enim ex nunc consentimus et volumus ac gratum habemus pariter et acceptum quod super predictis in loco tuto et securo per vos et alios Reges Christianos generale concilium congregetur, in quo ex nunc offerimus nos paratos una cum fratribus nostris et aliis Magistris in sacra pagina ac doctoribus iuris utriusque et religiosis ac clericis et laicis fidei catholice çelatoribus nos sequentibus, Christo duce et vita comite, personaliter interesse, et huiusmodi concilii diffinitioni et determinationi stare, obedire volumus et parere. Datum Pisis iiij kal. februarii pontificatus nostri anno primo.

Cum igitur hoc nostrum desiderium per ipsos reges adimpleri, et predicta nota esse omnibus Christicolis affectuosissime cupiamus, deuotionem vestram rogamus et hortamur in domino Ihesu Christo in remissionem vobis peccaminum iniungentes, quatenus ad predicta implenda prebeatis, prout cuique possibilitas affuerit, auxilium, consilium et fauorem et si non plus potestis, saltim Deum nostrum Ihesum Christum devotis orationibus imploretis, ut hoc nostrum desiderium dignetur, gloriose semper virginis Marie et Sanctorum apostolorum eius, de quorum paupertate, vita et doctrina agitur, ac beati Francisci intercessionibus, adimplere. Nos enim de omnipotentis Dei misericordia et beatorum apostolorum eius Petri et Pauli auctoritate confisi, et illa quam nobis licet indignis Deus ligandi et solvendi contulit potestate, omnibus qui auxilium, consilium seu fauorem, ut predicitur, dederint in predictis, unum annum de iniunctis sibi penitentiis misericorditer relaxamus. Et ut predicta in omnium notionem publice deducantur, cartas siue membranas predicta continentes appendi seu affigi in maioris ecclesie Pisis hostiis sive superliminaribus (1) faciemus, que predicta suo quasi sonoro preconio et patulo inditio publicabunt. Datum Pisis xv kal. martii pontificatus nostri anno primo.

(1) C: *superluminaribus.*

XIII.

Nicolaus episcopus, seruus seruorum Dei. Venerabilibus fratribus Patriarchis, Archiepiscopis et Episcopis ac dilectis filiis Electis, Abbatibus, Prioribus, Prepositis, Decanis, Archidiaconis, Canonicis, Plebanis et presbyteris ac ceteris clericis fidem S. Romane ecclesie tenentibus cuiuscumque ordinis, religionis, condictionis, status, gradus existant, necnon Prioribus *(sic)*, ducibus, Marchionibus, Comitibus, Vicariis, Potestatibus, Rectoribus et presidentibus quouis nomine nuncupentur, aliisque laicis S. Romane ecclesie fidelibus salutem et apostolicam benedictionem. Quamuis uniuerse catholice ecclesie institute per orbem vnus talamus Christi sit, tamen Romana ecclesia catholica et apostolica nullis sinodicis constitutis ceteris ecclesiis prelata est set euangelica voce domini et saluatoris nostri Ihesu Christi primatum obtinuit, solus enim ipse Christus Romanam fundauit ecclesiam et supra petram fidei mox nascentis erexit beatoque Petro apostolorum principi eterne vite clauigero et in eo suis legittimis et catholicis successoribus regendam et gubernandam commisit, dicens (1): *Si diligis me, pasce oues meas,* quod est ceteros in fidei stabilitate fundare, credentes, ne in fide deficiant, confortare, aduersariis fidei resister[e et] virtutum exempla prebere subditis non solum spiritualia, set etiam temporalia subsidia ministrare ex[emplo Christi? qui] non solum verbo docebat sed et corporalibus alimentis reficiebat, pro cuius fide se specialiter rogasse testatus est dicens (2): *Ego pro te rogo, ut non deficiat fides tua.* Unde sub articulo fidei: *et unam Sanctam ecclesiam catholicam* continetur quod ipsa errare non potest, et per omnipotentis dei gratiam in tramite apostolico. Item dicens nunquam errasse probatur, nec hereticis nouitatibus deprauandam subcumbuit, nec subcumbet, sed prout in exordio, doctrina fidei et vite christiane ab auctoribus suis principibus apostolorum Christus precepit, sic et in futuro omni tempore ipsam firmam et illibatam aduersus omnium hereticorum insultat[iones] custodiet et seruabit (3). Cuius auctoritatem egregius ecclesie s. doctor Augustinus tantam esse testatur, ut de ea dicat in libro *Contra epistolam fundamenti:* « Ego non crederem euangelio, nisi me ad hoc auctoritas Ecclesie comoueret » (4). Licet autem aduersus hanc Sanctam Romanam ecclesiam ac eius fidem saluberrimam et doctrinam multi heretici insurrexerunt hactenus, hiis tamen nouissimis temporibus Iacobus de Caturcho dampnatus hereticus a dicte ecclesie fide et salutifera doctrina discedens et speciebus erroris et doctrinis demoniorum in ypocre-

(1) Ioh. 21, 17. (2) Luc. 22, 32.

(3) Il testo è illuminato dal Decr. Grat. II, causa 24, qu. 1, c. 9, che ne è la fonte: *ecclesia, que per Dei omnipotentis gratiam a tramite apostolicae traditionis numquam errasse probatur, nec hereticis novitatibus depravanda succubuit, sed, ut in exordio normam fidei Christianae percepit ab auctoribus suis Apostolorum principibus Christi, illibata fidetenus manet* (ed. Friedberg, 969).

(4) P. L. 42, 176.

sim loquentium mendatium, actendens velut magnus antichristi precursor, ipsam ecclesiam, fidem et doctrinam verbo, facto et exemplo enormiter exterminare presumpsit. Quamobrem carissimus filius noster Ludouicus Romanorum imperator semper augustus, çelo fidei catholice et ipsius Sancte Romane ecclesie succensus, contra dictum Iacobum hereticum et defensores et fautores eius processus et sententias publice et solempniter publicauit, quorum initium tale est:

Ludouicus, dei gratia Romanorum imperator semper augustus ad perpetuam rei memoriam. Cunctos populos quos clementie nostre regit imperium in tali volumus fide ac religione versari et [......] in quorum omnium testimonium atque fidem presentem processum conscribi precepimus et nostre imperialis maiestatis bulla aurea signoque nostro solito iussimus communiri. Dat. et act. in Urbe Roma in platea publica extra ecclesiam S. Petri, presentibus testibus infrascriptis ad hec specialiter conuocatis, videlicet tam principibus ecclesiasticis, quam secularibus, Episcopis, Abbatibus, Ducibus, Comitibus, Baronibus, ingenuis nobilibus et ignobilibus, nobis ibidem assistentibus, quorum nomina prolixitatem euitantes noluimus presentibus explicare. Cuncto etiam Clero et populo Romano ibidem in parlamento publico congregato, decimo die mensis aprilis, anno domini mcccxxviij indictione xi, regni nostri anno xiiij, imperii vero primo (1).

Nos igitur licet immeriti ad apostolatus dignitatem, disponente domino, sublimati, predictos processus et sententias et omnia et singula in eis contenta, de fratrum nostrorum et aliorum plurium solempnium Magistrorum in sacra pagina et Iurisperitorum consilio ex certa scientia et de plenitudine apostolice potestatis (2)... ac etiam de nouo pronuntiamus, sententiamus et declaramus omnia et singula in ipsis processibus promulgata, proinde quia que contra ius et fas atque legittimam potestatem temeritas humana presumpsit quamtocius (3) debent iuris auctoritate et apostolica potestate conuelli, Nos quicquid per dictum Iacobum hereticum factum siue gestum est contra karissimum Ludouicum filium nostrum et eius primogenitum Marchionem de Brandenburch illustrem, eorumque familiares, subditos et vasallos et sequaces atque defensores eorum et eis seu dicte fidei negotio quomodolibet adherentes, ac etiam quicquid per ipsum Iacobum uel alium seu alios, auctoritate apostolica actum uel gestum est, postquam in heresim incidit prelibatam aut fieri contigerit in futurum, decernimus et declaramus fuisse et esse ac fore nulla et nullius roboris et momenti, et quatenus de facto processerunt siue fient ea cassamus et irritamus et cassa et irrita nuntiamus, ac etiam auctoritate apostolica reuocamus, et quia etiam antequam detectus

(1) Veggasi l'edizione di Schwalm, l. c. n. 437. Ivi la data è 18 aprile 1328 e l'escatacollo è diverso.

(2) In C è lasciato in bianco lo spazio per circa 14 lettere.

(3) C: *quam totius*.

fuisset in hereses dictas incidisse, multas civitates, terras et loca ecc[lesiastico] interdicto supposuisse dicitur, et contra catholicos, defensores sacri imperii excommunicationis sententias promulgasse, per que multum decreuit deuotio populi christiani et infinita animarum pericula insurrexerunt et insurgunt co[t]idie, ac ecclesiis sine culpa earum obsequia debita subtrahuntur, ideo huiusmodi interdicta et excommunicationis sententias huiusmodi auctoritate apostolica reuocamus, et nos auctoritate presentium districtius inhibemus, ne quisquam presumat asserere dictum Iacobum esse papam aut eum pro papa siue Romano Pontifice habere siue tenere, aut quomodolibet reputare, nec eidem parere vel obedire, seu auxilium, consilium vel fauorem tamquam pape prestare publice vel occulte, aut eidem vel eius legatis, commissariis seu nuntiis super aliquibus exactionibus vel talliis seu prouentibus ecclesiasticis aut aliquibus aliis in aliquo respondere. Quicumque autem, cuiuscumque ordinis siue religionis, condictionis, dignitatis, status siue gradus fuerint, etiam si pontificali dignitate prefulgeant, contra predicta vel aliquod predictorum facere uel venire, siue actemptare presumpserit, excommunicationis sententiam, quam ex nunc in ipsos proferimus, ipso facto se nouerint incursuros, et nichilominus tanquam contumaces et ecclesie Romane rebelles ab omnibus fidelibus habeantur. Qui autem dignitates, personatus seu beneficia vel ecclesias habent et obtinent ex ipsius Iacobi seu legatorum eius licteris et concessionibus, aut eorum vel alicuius eorum auctoritate, et nobis ac mandatis nostris obediunt cum effectu vel usque ad unum mensem proxime venturum coram nobis seu legatis nostris vel aliquo eorum se obtulerint obedire paratos, et mandatis eorum et nostris paruerint cum effectu, dispensationem concedimus, quod ipsa valeant obtinere, nisi de ipsis vel ipsorum aliquo per nos aliud fore dispositum reperiatur expresse vel disponi contigerit in futurum. Ne autem aliquis ex ignorantia predictorum velamen excusationis assumat, vobis uniuersis et singulis districte precipimus et mandamus, ut in ciuitatibus et diocesibus seu locis vestris presentes licteras et earum tenorem publicetis et faciatis solempniter publicari. Non obstantibus aliquibus licteris, priuilegiis vel indulgentiis alicui uel aliquibus personis ab apostolica sede concessis, quod interdici, suspendi uel excommunicari non possint, seu quibuscunque aliis privilegiis, indulgentiis et licteris sedis ipsius per quas effectus presentium impediri valeat vel differri. Et nichilominus ut predicta in omnium notitiam publice deducantur licteras siue membranas predicta continentes in ecclesia maiori civitatis Pisarum hostiis siue superliminaribus fecimus affigi uel appendi, que predicta quasi sonoro preconio et patulo inditio publicabunt, ut nullus possit excusationem pretendere, quod ad eos non peruenerit, siue quod ignorauerit supradicta. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostre approbationis, confirmationis, suppletionis, pronuntiationis, declarationis, reuocationis, inhibitionis, constitutionis, concessionis et dispensationis infringere, vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc actemptare presumpserit indignationem omnipotentis Dei et beatorum

Petri et Pauli apostolorum eius se nouerit incursurum. Datum Pisis xij kal. Martii Pontificatus nostri anno primo.

Exemplar et originale cum bulla plumbea et sirico pendenti est in pelle in Burgo S. Sepulcri.

XIV.

. Responsio fratris Francisci super inquisitione et articulis suprascriptis.

Millesimo trecentesimo vigesimonono [1], indictione tertiadecima, die vigesimo tertio ianuarii. Constitutus in Episcopali pallatio Florentie in presentia dictorum domini Episcopi florentini et domini fratris Petri Inquisitoris heretice prauitatis supranominatus frater Franciscus de Assisio inquisitus mandato ipsorum dominorum Ep[iscopi] et Inquisitoris iurauit ad sancta dei euangelia, corporaliter tacto libro, dicere et respon[dere] puram et nudam veritatem super inquisitione et articulis et omnibus suprascriptis et aliis de quibus [inter]rogabitur. Ac insuper ipsi domini Episcopus et Inquisitor monuerunt eundem fratrem, quod in [omnibus] et per omnia veritatem dicat. Demum lecta sibi per dictos patres Episcopum et In[quisitorem] dicta .... per ordinem diligenter et ostensis eidem per nos ibidem licteris et scripturis .... [de] verbo ad verbum supra proxime scripte et regestrate sunt, suo .... singula sicut sunt per ordinem continent, se excusando, videlicet .... [inqui]sitionis qui incipit:

In primis si dictus frater Franciscus, ut predicitur etc., respondit .... sic tenuit et credidit et dogmacticçauit seductus a fratre Bonagratia et fratre Michaele .... minorum et fratre Petro de Senis [2], qui hoc tenebant et credebant, nunc autem recogno[scit] se [er]rasse [et] contrarium tenet et credit omnino et tenet et credit quod tenet Sancta mater ecclesia, et determinat ...... sanctissimus pater et dominus noster, dominus Iohannes papa xxij in dictis constitutionibus suis.

Super secundo [articulo qui] incipit: *Item si alios* etc. respondit et dixit se pluribus scripsisse et alios induxisse seductus .... [qui a]dheret ad sectam dicti fratris Michaelis olim generalis.

Super tertio articulo, qui incipit: *Item si dictus frater Franciscus scripsit* etc., respondit et dixit se dictas licteras scripsisse et misisse, et alias scripturas scripsisse, quarum supra scripti sunt tenores, quas ibidem vidit et recognouit sic esse et hoc fecisse seductus ut supra.

Interrogatus dictus frater Franciscus super illo verbo quod scriptum est superius in lictera quam transmisit fratri Alamanno: *sciatis, frater Alamanne, quod non possum vobis apertius scribere, sed noueritis quod ante quam sit festum purificationis, audietis noua magna, immo maxima pro generali et ordine fratrum sequentium veritatem, nec [di]co de captione Bononie, set aliud maius, quamuis et de Bononia non desperem [quin*

(1) Stile fiorentino, quindi l'anno è 1330.

(2) Penso che sia il *Petrus Iudex de Senis,* che compare presso Fumi. l. c. 274, 275, 284.

cisto concedente domino habeatur et hoc scio a tractantibus negotium. Ut dicat et respondeat ipse frater Franciscus veritatem super illo verbo *maius.* Qui frater Franciscus dixit et declarauit, quod illud verbum: *Hoc scio a tractantibus negotium,* non referebatur ad factum Bononie, sed ad illud uerbum *aliud maius* quod erat, quia rebelles ecclesie tractabant capere ciuitatem Assisii (¹).

Item dixit dictus frater Franciscus iuramento suo, quod apostilla cuius supra scriptus est tenor, que prius reprobata fuit per ordinem Minorum in capitulo Marsilie (²), et postea dampnata extitit per dominum nostrum (³) ipse frater Franciscus nolebat legere neque scribere, neque super ea studere, nisi quod dictus frater Michael olim generalis misit sibi licteram de Pisis, quod posset eam legere et scribere pro se et pro aliis.

Item dixit super lictera suprascripta, que incipit: *Beatus pater noster Franciscus* etc. quod uerba illa que sunt in fine eiusdem lictere post illud: *Ergo uere felices ibi, quia certe non sunt condigne* etc. usque in finem, extraxit de quadam lictera ibi missa per fratrem Bonagratiam.

Item dixit quod suprascriptas licteras antipape habuit ab uno fratre qui scripsit de mandato fratrum Michaelis et Bonagratie, et ipsas licteras reputat falsas et nullas.

Super quarto articulo qui incipit: *Item si credit et credidit* etc. respondit quod modo non credit, et quod multa sunt in dictis licteris et scripturis, que non credebat, nec etiam intelligebat, et ea que scripsit, fecit seductus, ut supra dixit, et quod ea modo non credit.

Super quinto articulo qui incipit: *Item si contra dictas constitutiones* etc., respondit quod non predicauit, ut ibi continetur, tamen dixit quod bene scripsit contra ipsas constitutiones tabulam compositam per ipsum fratrem Bonagratiam ad irritandum ipsas constitutiones, quam vocabat ipse Bonagratia tabulam errorum (⁴).

Super sexto articulo qui incipit: *Item si dictus frater Franciscus in pluribus locis* etc., respondit et confessus fuit sic verum esse, seductus

---

(¹) Sulla congiura di Bologna nell'ottobre 1329, evidentemente contemplata qui (e sopra p. 280) dal Bartoli, veggasi G. Villani, l. X, c. 145 (ed. cit. V, 189ss.), e specialmente le pagine 187ss. dell'articolo di L. Ciaccio, *Il Card. legato Bertrando del Poggetto in Bologna,* negli *Atti e Memorie della R. Deput. di storia pat. per le prov. di Romagna,* III Serie, XXIII (1904-05), 85ss. Da notarsi il particolare circa Assisi.

(²) Nel 1319. Il Wadding, VII², 333, dice che gli atti di questo capitolo andarono perduti e ne ricorda una sola deliberazione di indole liturgica, riportata dalla *Chronica 24 General.,* AF III, 473. Che in esso fosse condannata la dottrina dell'Olivi è narrato da Angelo di Clareno (v. Ehrle, ALKG II, 149; III, 451): qui si afferma in particolare la condanna della postilla sull'Apocalisse.

(³) Sulla condanna pronunziata da Giovanni v. Ehrle, l. c. 455s. e BF V, n. 601 (8 febbraio 1326).

(⁴) È questo un altro lavoro sinora ignoto di Bonagrazia da Bergamo ed è forse il n. VIII.

et animatus per licteras Michaelis et Bonagratie, detestabilia continentes dicto domino nostro pape Iohanne *(sic)*.

[Super] septimo articulo, qui incipit: *Item si credidit et credit* etc., respondit, quod ipse nunquam predi[cau]it, [prou]t in dicto articulo continetur, tamen propter seductiones predictorum Michaelis et Bonagratie credidit .... Petrum de Coruario esse papam, nunc autem tenet contrarium, et credit uere et verissime [quod] dominus Iohannes sit verus papa et nullus alius.

Super octauo articulo, qui incipit: *Si credit et credidit et similiter* etc., respondit quod sic crediderat seductus a [fratribus Mi]chaele et Bonagratia, qui fauebant dicto Lodouico tanquam imperatori, sed ipsum non credit [verum] imperatorem, immo tenet et credit eum esse hereticum et priuatum et dampnatum et dampnatos sequaces, adherentes et fauentes eidem secundum processus s(ancte) Romane ecclesie et domini nostri domini Iohannis pape xxij.

Super nono articulo, qui incipit: *Item si ad predicta* etc., respondit quod non induxit aliter nisi sicut fecit, et apparet ex licteris per eum transmissis, ut supra patet, nunc autem recognoscit se errasse .... de ipso Lodouico id quod supra proxime dixit.

Super decimo articulo qui incipit: *Item si dictus frater Franciscus sciens* etc., respondit quod ipse non reputabat nec credebat eundem Michaelem esse hereticum, tamen sciebat eum esse depositum officio, et nichilominus per licteras fratris Bonagratie, qui dicebat sententias dicti domini Iohannis pape non tenere tanquam latas ab heretico, tenebat et habebat eundem Michaelem pro generali, et recepit post depositionem ipsam officia in ordine ab ipso vel vicario suo et exercuit illa. Nunc autem de ipso Michaele et sequacibus suis (1) tenet et credit quod [tenet sancta] mater ecclesia et dictus dominus noster dominus Iohannes papa.

Super undecimo articulo qui incipit: *Item si dictus frater Franciscus publice* etc., respondit quod bene credebat hoc sicut in dicto articulo continetur, sequens in hoc dicta et scripta Bonagratie, qui hoc affirmabat, sed modo recognoscit hoc esse erroneum, et errare (2) quicumque crederet hoc, et se non cred[ere], et id dixit nunquam predicasse, et credit in hoc illud quod credit sancta mater ecclesia.

Super duodecimo articulo, qui incipit: *Item si similiter dixit* etc., respondit quod non recordatur quod nunquam credidit, tamen si unquam credidit, id credidit informatus et seductus a predictis Michaele et Bonagratia, qui hoc credebant et affirmabant, nunc autem credit omnino contrarium.

Super tertiodecimo articulo, qui incipit: *Item si predicta omnia* etc. respondit nescit.

Super quartodecimo articulo, qui incipit: *Item ad informationem nostram* etc., respondit quod nil aliud mouit eum ad scribendum predictis quatuor fratribus, nisi quia credebat eos esse amicos intimos olim

(1) C: *fuit*. (2) C: *errarere*.

generalis, et credens eis complacere et ab eis noua scire capituli celebrandi Parisius, et predicta credebat per verba Bonagratie predicti et dicti olim generalis.

Super ultimo capitulo qui incipit: *Item si scit aut credit* etc., respondit, quod vidit quandam licteram, que mictebatur quibusdam fratribus Pisis et erat abolitum nomen mictentis eam, in qua lictera dicebat is qui mictebat eam, quod ostenderent eam generali, et recommendarent eum sibi, et postea audiuit quod frater Urbanus de Senis dictauit eam, et audiuit quod frater Albertus de Bassiano, nunc lector Colonie (1), misit licteras ad dictum olim generalem, quas ipse frater Franciscus vidit et legit.

Quibus quidem interrogationibus factis et responsionibus subsecutis, ut supra patet, dictus frater Franciscus manibus iunctis et genibus flexis dixit coram dictis dominis Episcopo et Inquisitore quod in predictis et super eis non intendit alia defensione uti, nec terminum vult ad hoc, immo re[nun]tiauit omni defensioni et termino, solum misericordiam et veniam supplicans humiliter et deuote et recognoscens se errasse fortissime in predictis et se ex illis in magna fluctuatione co[n]scientie fuisse positum, dicens insuper et profitens, quod cum alias, ante quam adhereret Michaeli olim generali, tempore quo dictus frater Franciscus orabat, lacrime ab oculis suis ex quadam deuotione confluerent, nunquam postea potuit exire lacrima de oculis suis, ut prius faciebat, quod totum ex suo peruerso et dampnato statu [prove]nire cognoscebat, et nunc magis cognoscit. Ac dicens se paratum .... dicens tam in predictis omnibus quam aliis stare et parere voluntati et mandato et penitentie iniungende per dominum nostrum summum pontificem et dictos dominos Episcopum et Inquisitorem. Iurans insuper super sancta Dei euangelia omnem ipsam penitentiam facere et obseruare humiliter. Reputans, ut dicit, sibi ad magnam gratiam dictam eius capturam, cum ex hoc speret se posse saluari, qui erat in dampnatione positus, dicens etiam se paratum predicare pro veritate secundum quod tenet sancta mater ecclesia et dominus noster, dominus Iohannes papa in omnibus et per omnia.

(S. t.) Et Ego Benedictus Magistri Martini imperiali auctoritate iudex atque notarius Flor(entinus) et nunc dicti domini Episcopi Flor(entini) notarius et dicte inquisitionis scriba, inquisitioni predicte, articulis, examinationi, responsioni et excusationi et omnibus que hic continentur, videlicet in inquisitione, examinatione et responsione una cum Philippo notario dicti domini Inquisitoris infrascripto interfui, et ea omnia in attis dicte inquisitionis mandato dictorum dominorum Episcopi et Inquisitoris scripsi, et de ipsorum mandato et auctoritate infrascripto

---

(1) Anche il Bartoli aveva studiato a Colonia (Sabatier, XCIX). Il P. Michele Bihl richiama la mia attenzione su quel frate Alberto lettore *in domo fratrum minorum Coloniensi,* inquisitore nel processo contro il famoso maestro Eccardo (ALKG II, 627ss.), che potrebbe essere l'Alberto da Bassiano.

Petro notario in presenti sexterno cartarum complenda et publicanda commisi, cum, aliis occupatus, de manu mea illa complere non possem.

(S. t.) Et ego Philippus filius condam Benincase de Florentia, imperiali auctoritate iudex ordinarius publicusque notarius, et nunc officii inquisitionis scriba, inquisitioni predicte, articulis, examinationi, responsioni et excusationi et omnibus que hic continentur, videlicet in inquisitione, examinatione et responsione una cum suprascripto Benedicto notario dicti domini Episcopi interfui, et ea omnia in actis dicte inquisitionis mandato dictorum dominorum Episcopi et Inquisitoris scripsi, et de ipsorum mandato et auctoritate infrascripto Petro notario in presenti sexterno cartarum complenda et publicanda commisi et mandaui.

(S. t.) Et Ego Petrus condam Paganucci Erbalocti de Flor(entia), imperiali auctoritate iudex ordinarius publicusque notarius predicta omnia et singula scripta superius in presenti sexterno cartarum de commissione dictorum dominorum Episcopi et Inquisitoris et not(ariorum) eorum ex actis dicte inquisitionis sumpsi, compleui et publicaui.

Roma, Archivio Vaticano.

Mgr. ANGELO MERCATI.

DE DUOBUS FRATRIBUS MINORIBUS MEDII AEVI ALCHEMISTIS
FR. PAULO DE TARENTO ET FR. ELIA

(Ryland's MS., i. e. Bibliothecae a « Ioh. Ryland » nuncupatae Mancunii in Anglia (1): Lat. 65. Alchemia).

Hic codex (2) in membranis ab Italis, ut apparet, inter annos 1400 et 1500 post Christum natum optime scriptus, folia 224 + 2, 227 × 175 mm., continet, lineis vel 31 vel 38 per paginam factis. Ligatus est corio per tabulas ligneas pertento, ubi litterae LVM (sic est abbreviatum: lumen) sunt impressae atque fibulis metallicis duabus constrictus.

In prima pagina notatum est: « *Iste liber dicitur lumen luminum et abbreuiatur sic lum* ». In primo folio sunt ex una parte notae multo serius, aliae Italice aliae latine scriptae, ex altera et tabula medicamentorum et tabula eorum quae hoc libro continentur, item diu postea et alia manu scripta, quae cum B. Thoma de Aquino finitur, nullo verbo de figuris alibi Raymundo Lullio attributis facto.

Folia, ut apparet, numeris veteribus sunt distincta, quamquam arbitreris — ita secta sunt folia — numeros nonnullis annis post librum scriptum esse additos. Vetustioris autem foliationis nulla vestigia inveni, neque habent vix unquam, 4, 5, 7 alias quam antiquas formas. Folia quidem X et XI Romane scripta habent. Folium 53 multo serius est distinctum, sed nihil primo in eo scriptum — idem et folio 52 et folio 54 accidit, quamvis utrisque distinctis antiquis — deinde multo serius in foliis 52 et 53 nonnulla sunt scripta, quae *in I Turba philosophorum* desunt.

Nonnullis in locis « *reclamantes* » (3) intra tractatus singulos comparent, sed unum talem exemplum solum inter duos tractatus exstitit ubi et ligationis est erratum. Nam folium 211, quod cum verbo « *testamenti* » incipit non fol. 210, ubi « testamenti » pro indicio est scriptum, sed fol. 220 nunc sequitur.

Est iterum in pagina ultima tabula eorum quae libro continentur, scripta, ut apparet, antequam altera et ab eodem qui eas partes codicis quae minus accurate sunt scriptae, scripsit. Hic autem comparent et figurae Raymundi Lullii et rota eidem attributa quae abdita est in

(1) Montague Rhodes James, *A descriptive catalogue of the Latin Manuscripts in the John Ryland's Library at Manchester,* vol. I, Manchester 1921, 124-7.

(2) Huius descriptionis codicis maiorem partem sumpsi ex Catalogo MSS. Bibliothecae Rylands, M. R. Iames . . . .

(3) Anglis « *catchwords* ». Sic enim vocamus verba prima singulorum fasciculorum in infimo margine fasciculi praecedentis praenotata.

circulo in ligno sub ultima charta de industria exciso. Ex hac tabula apparet, nisi Scriptor tabulae unum ex scriptoribus corporis imitaretur, tractatus paene eodem tempore quo scripti essent ligatos esse. Notandum quoque est, vix ulla « catchwords » inter tractatus comparere.

Tabula contentorum.

Lumen luminum. Inc.: *Cum de sublimiore* (cf. Digby MS. *162*, ancn.).

Petri Hispani verba secreta. Inc.: *Petrus yspanus concordat cum philosophis antiquis.*

Lilium. Inc.: *Naturam circa solem* (cf. MS. St. John Coll. Cantab. 182 Lilium alkimie).

Rosarium Iohannis Tyri Anglici. Inc.: *Desiderabile desiderium* (cf. MSS. Riccardi *923;* Ashmol. *1426;* corpus Chr. Coll. Oxon. *95*).

Liber Alkimicus metricus. Inc.: *Fili doctrinam.*

Liber verborum secretorum Hermetis. Inc.: *Quoniam subtilis et ingeniosa.*

Compendium Lucidii. Inc.: *Compendium Lucidii collectum est de dictis Aristotelis.*

Theorica et practica fratris Pauli de Tarento. Inc : *Naturam intellectui fore subiectam.*

Vade mecum fratris Helye. Inc.: *Cum de infrascriptis aquis.*

Magister Albertus de Bononia, de pulcra forma margaritarum seu preciosorum lapidum. Inc.: *Calefiat cristallus in sartagine.* — Hoc opus in eadem pagina incipit qua finitur « Vade mecum fratris Helye », sed nullum verbum de eo in utra contentorum tabula factum est.

Flos florum magistri Arnaldi de Villa Nova. Inc.: *Vidi Senem.*

Allegorie Hermetis. Inc.: *Sapiens Hermes. Si camelorum tuorum.*

Turba philosophorum. Inc.: *Cum turba philosophorum* (cf. MS. Ashmol. 1416).

Petrus de Zelence de occultis nature. Inc.: *Attendite doctrine filii.*

Raynaldus de Villa Nova de secretis nature. Inc.: *Scito fili quia in hoc libro.* — Hoc, ut verisimile est, erratum est, quia in corpore libri est appellatus Arnaldus).

Lilium intelligentie philosophorum Vguiccii. Inc. prolog.: *Ad compositionem uniuscuiusque.*

Textus magistri Vernaldi de operationibus. Inc.: *Recipe mercurium extractum.*

Liber lucis Iohannis de Rupe Scissa. Inc. prol.: *Consideraui tribulationes.*

Liber claritatis magistri Matthaei de Sicilia. Inc.: *Pater reverende et domine licet artium.*

Liber radicalis principii. Inc.: *Circa prohemium tractatus libri huius operis.*

Versus multi in Alkimica.

Practica Marie prophetisse. Inc.: *Accedens aaron.* (cf. Coll. S. Ioh. Cantabr. 182: Liber Marie sororis Moysi.

Liber de essentiis essentiarum beati Thome. Inc.: *Magnifico principi ... R. primogenito regis Ierusalem et Sicilie ... Cum igitur prima causa.*

Apertorium Raymundi Lulii per figuras.

Rota quedam ipsius Raymundi sub hac carta.

De temporibus quibus floruerint auctores operum in hoc libro contentorum.

Ex operibus quae in hoc libro comprehenduntur sex ascripta sunt auctoribus qui aut saeculo tertio decimo aut saeculo quarto decimo floruerunt, videlicet:

Petrus Hispanus Pontifex Romanus: Iohannes XXI, 1276-77; natus 1210-20.

Frater Elias, Minister generalis Ordinis Fratrum Minorum, 1232-39; † 1253 (1).

Arnaldus de Villa Nona † 1311.

Iohannes de Rupe Scissa. Hic sane idem est atque ille Iohannes de Rupecissa coniectus in vincula iussu Innocentii VI, anno 1345, et qui nonnullos libros de Alchemia composuit (2).

Beatus Thomas de Aquino † 1274.

Raymundus Lullius † 1315.

De magistro Alberto de Bononia citaverim Thorndike (3) agentem de MS. Bibl. Nat. Parisiensis, lat. *7148,* in cuius operculo legitur: « *De secretis mulierum* Alberti, Anathomia secundum Albertum, *Expositio de Lepra* ». In ipso vero textu hoc opus dicitur glossa in Avicennae librum *De cura leprae,* scripta ab Alberto « *de Sangaccis* », vel « *de Zanchariis* » Bononiensem, magistrum artium. Hic codex saeculo XV scriptus est, sed non commemoravit Thorndike quando floruisset Albertus. Codex ergo — esto Albertus idem qui de margaritis scripsit — non indicat quando vixerit, nisi quod tractatus duo in eodem codice qui Alberti de Bononia operi proximi sunt Alberto sunt attributi Magno.

(1) De eo cf. AFH I, 105s.; II, 95-7, 100, 103s., 107, 311. — Wadding, *Scriptores O. Min.,* Romae 1650, 105; ibid. 1806, 71; ibid. 1906, 72; Sbaralea, *Supplem. ad Script. O. Min.,* ibid. 1806, 226; I² (1908), 240. — Fr. Salimbene, *Cronica,* refert: « Undecimus defectus Fr. Helie fuit, quia infamatus fuit, quod intromitteret se de alchimia. Revera, ubicumque audiebat aliquos fratres esse in ordine, qui in seculo aliquid de materia illa sive de artifitio illo scivissent, mittebat pro eis et retinebat eos secum in palatio Gregoriano », i. e. in conventu Assisii; ed. Holder-Egger, 160 (MGH SS t. 32); ed. Parmae 1857, 411.

(2) Cf. AFH XIX, 125. L. Thorndike, *History of Magic and Experimental Science,* II, New York 1924, 97.

(3) L. c. II, 100: « On its cover is written in crowded mediaeval letters and with abbreviations: *De* [ut supra] *lepra.* In the text this last is stated to be a glose on Avicenna's work on the cure of leprosy by master Albert: *de Sanquaciis* » or « *de Zanchariis* » of Bologna a doctor of the philosophical faculty ».

Aliis porro de nominibus quaesivi, sed frustra omnino, ne minima quidem vestigia inveni Iohannis Tyri Anglici, Fr. Pauli de Tarento, magistri Matthaei de Sicilia, Petri de Zelence, magistri Vernaldi. Cum autem nomen commenticium videatur Vguicius et vix possit fieri ut prophetissa Maria et Hermes sint illi qui his nominibus generaliter appellantur, horum tractatuum appellationes haud multum indicant de tempore quo viguerint auctores. — Idem vero dicendum est de his paucis nominibus quae supersunt.

Plurimum sane interest nomen primi tractatus, quod est « *Lumen luminum* » (1), lumen enim quoddam luminum eidem Fratri Eliae est attributum cui in hoc codice « *Vade mecum* » adscriptum est. Vix autem potest esse idem, quod codice Riccardiano *119* continetur (2), quia ibi tituli Eliae expositi sunt, tum quia haec verba sequuntur (3): « *Incipit liber qui lumen luminum dicitur ex libris medicorum et experimentis et disciplinarum extraneorum* ». Non vidi ipsa codicem Riccardianum; cito ergo ex exemplaribus a Thorndike datis. Auctor tamen Luminis Luminum in hoc codice non est commemoratus. Incipit simpliciter: « *Incipit liber qui dicitur lumen luminum* ». Ab alio quam omnes alii tractatus scriptus est. Scriptura vero latior est quam aliae et quadrata, angulis in litteris, m, n, h, d, etc bene definitis. « Explicit » etiam singulare et admodum mirabile est: « *Explicit liber auctoris inuidiosi. Deo gratias. Amen* ». Et mireris num oporteat mutari in: « *Explicit liber auctori inuidiosus* », habendo pro exemplari « inuidiosi veri » quos refert Dantes loquendo de Sigero in Paradiso (4).

De « Theorica » et « Practica » Pauli de Tarento, O. F. M.

Pauli vero de Tarento tractatus ad folium 99r incipit, in duas partes divisus, Theoricam et Practicam. Practica autem ipsa in duas partes est divisa. — « *Vade mecum* » Fratris Eliae in eadem pagina incipit qua finitur Practica Fratris Pauli. Inter duos tractatus est graphis apparatus cuiusdam alchemici.

Pars I: « Theorica », exorditur: « *Incipit theorica ultra examinationem peroptimam totius artis alchimice ueritatis* » (f. 99r). Hic, ut omnes capitum tituli, rubris litteris est scriptus. — In introductione (f. 99-100) in primis Paulus ostendit quo modo res alchemicae sint indagandae et naturam intellectui subiiciendam esse:

« Naturam intellectui fore subiectam ueluti rectiuo ac affectiuo principio non ignorat aliquis cui iam pateat secundum rationem et rem quod ea que digniora nobilioraque consistunt indignioribus superiora sint et in eis principatum optineant » (f. 99r).

---

(1) Thorndike, l. c. I, 670; Rasidi adscriptum, interprete Michaele Scotto.
(2) L. c. I, 308 et AFH I, 116-7.
(3) Vide MS. Digby (Bodleianae) *162*. (4) Par. X, 138.

Eadem vero sententia per totam introductionem permeat. Proposito naturam subiiciendam esse intellectui, paucis verbis de « *Superioribus intellectibus* » factis, Paulus demonstrat universum ab uno Intellectu esse regendum, nam ita solum fieri posse ut inter tot et tam discordia elementa sit concordia; id se iam in aliis operibus ostendisse;

« neque alius (*sic*) hec ipsa condere potuisse quam qui sub tanto ordine preconcipere et in eternum prefigere et in eternum configere iam alibi demonstrauimus et ueris primisue notisque in libello nostro de casu et causis et in opusculo quinque difficilium quaestionum » (f. 99 r).

Tum proximo capitulo Paulus ad « *materiam instrumentaque artis* » pergit. Sub titulo « prohemium qualiter proponitur hic ostendi potestas istius artis » Paulus causam dicit alchemiae.

Sunt qui, inquit auctor, fieri posse ut metalla transmutentur non credant. Illi ergo transmutationes commenticias solum non veras efficiunt, sed (f. 100 v):

« qui uero scit et agnoscit ipsas nature potentias in elementis puris existentes per terram, aquam, aerem et ignem in artis facultatem assumere scitque mineralia coaptare principia dictis uirtutibus per curationem uitiorum in eis et inductionem naturalium perfectionum decentem inueniendo propria metallorum principia et depurando transmutandoque principia atque metallorum impurorum corpora per modum nature, scilicet lauationibus, decoctionibus, sublimationibus ac purificationibus essentialibus, incinerationibus, uaporationibus, solutionibus et reductionibus in naturam pristinam et iam puram factam aut in naturam ueri et immediati optatique principii minerals (*sic*) uerissime poterit transmutare et efficere formas naturales per artem ipsa eadem natura faciente ac operante et arti ingenium ministrante sicut natura hec effecit per se in mineriis. Non putamus igitur uerbum Aristotilis esse uerum, quod in fine libri sui metheororum scribit dicens: Sciant artifices species transmutare non posse nisi hoc modo per artificialia intelligantur » (1).

Tum Paulus pergit ad demonstrandam naturam intellectui subigendam esse atque id quod iam fecit, alias artes, ut agriculturam pro testibus sententiae veritatis praebet. Introductionem continuo his verbis perorat (f. 100 v).

« Non diffidat igitur quilibet inexpertus se posse pertingere ad naturales et ueras efficientias per naturam sub arte dummodo non solum res manifestas agnoscat set etiam occultas indaget naturas. Neque presumat absque notitia et usu naturalium et propriorum principiorum causarumque ac spiritualium qualitatum formarumque scientia in talibus modo nature per longam experientiam et inuestigationem subtilem

(1) Huiusmodi locus in libro *Meteororum* sive *Meteorologicorum* Aristotelis inventus non est, sed conceptus talis enuntiatur ibid. l. IV, c. 8 ss. Cf. Aristoteles, *Opera,* III, Parisiis, Didot, 1851, 618 ss. Cf. etiam *Metaphys.* VIII, text. 10 (VIII, c. 3 sqq.) ed cit. II, 560 ss.

posito sub regulis huius artis se pertingere posse ad ueram efficentiam hic intentam maxime ueri auri uerique argenti uel aliorum mineralium quorumcumque. Neque impotens aliquis stulta suspitione publica in ueris artificibus utilitatem impediat, cum non minus iustum et uirtuosum existat ex ipsis nature principiis uerum aurum et argentum perficere quam in mineriis fodere aut ex inuiscationum sollicitis suspiciisque studiis aggregare ».

Introductio vero animo generalis est et quamquam Paulus neque incipiendo neque in tota introductione verbum de Practica facit toti operi optime conveniret. Mentionem facit primo de Practica in capitulo quod « *Diuisio huius libri* » est nominatum et quod statim introductionem sequitur.

« Nos igitur amore scientie et ueritatis quo ad nos beniuolo desiderio perficiendi studiosis et prouidis laborem sumpsimus ordinandi uera que per experientiam nouimus huius artis in breui ponemus, primo de his que pertinent ad speculationem alchimice ueritatis, secundo que ad operationem contingant » (101 r).

Post hanc divisionem generalem Paulus opus dividit plus specialiter, sed haec divisio, uti apparet, ad Theoricam solam pertinet, quia mentione accurate facta de prima parte, ne verbum quidem facit de secunda:

« Oportet igitur quantum ad primam partem prenotare res naturales que ars pro materia sumit, scilicet quarum naturalibus rerum uirtutibus pro instrumento et principiis utitur ad effectum ueri auri, argenti uerique in quibus uersatur principalis intentio transmutationis » (f. 101r).

In reliqua parte Theoricae usque ad folium 107 v agit de metallis, de mercurio, arsenico, sulphure, de conditionibus mercurii sulphurisque necessariis ad metalla desiderata efficienda, una cum differentiis inter ea existentibus.

In f. 107 v incipit series brevis praescriptionum quae, ut videtur, commodius Practica continetur et quae in f. 108 v absolvitur. In f. 108 v incipit Practica vera.

In Theorica scribenda Paulus Aristotelis opera non nunquam citat, videlicet Meteora, De anima, De generatione, alia autem opera nisi Discoridis non citat.

Linguam quidem latinam admodum bene tractat aliquanto melius quam multi scriptores, qui saeculo XIII vel primis annis XIV post Chr. n. florebant. Casu vero accusativo cum modo infinitivo post verba dicendi vel sentiendi utitur, non « quod » cum modo indicativo, ut faciebant multi qui linguam latinam satis bene sciebant a S. Hieronymo usque ad saeculum XIV cum restitueretur doctrina classica. Credas autem fortasse ex eo, quod ita citat Aristotelem ut omnes fere ceteros omittat, Paulum prius floruisse quam litterae Graecae in manus venirent omnium paene doctiorum, ut accidit saeculo XV et ultimis annis XIV.

Practica (f. 108r-123r): « *Incipit practica ad dictam sequens theoricam que est pars secunda libri presentis* » (f. 108v). Paucis vero verbis Paulus tractatus sui alteram partem ita introducit:

« Iam siquidem in prima parte huius nostri opusculi ordinauimus ac rationem digessimus que ad speculationem artis alkimice pertinent. Nunc autem in secunda eius parte subiungimus ea que in arte ad operationem pertineant, quatenus ex causis et nature principiis ac per instrumenta naturalia et artificalia noscantur in arte qualiter perueniri possit ad ueros transmutationis imperfectorum metallorum effectus, ut reducantur scilicet uel reduci sciantur ad naturam perfectorum presertim ad creationem nouam ueri solis ac uere lune, postea aliorum metallorum mutationemque aliquam in speciem alienam » (f. 108r).

Tum pergit Paülus ad demonstrandum primo generaliter, quibus opus sit operationibus. Haec prima est divisionum quas facit et Practicae parti prima omnino respondit (f. 108v-113v): « Primo siquidem igitur in generali notabimus que sint operationum genera huius artis quibus hec ars ad executionem ducitur finis intenti » (f. 108v-9r).

Deinde in quinque reliquis partibus in quas divisa est **Practica** in introductione, solum tractet praeparationes speciales, quae ita summatim exponendae sunt: f. 113v-6v: De atramentis, Borace, aluminio, salibus variis. — f. 116v-8r: De aquis. — f. 118r-9r: De oleis. — f. 119r-20r: De lotionibus. — f. 120v: Rubificatio. — f. 121v: Calcinatio. — f. 122r: Coloratio. — f. 122v: Examinatio.

Hoc vero ultimum capitulum maximi, ut apparet, aestimandum est, quia est introductum rubrica: « *De efficaci metallorum examinatione per temptum quo maxime argentum examinatur secundum quod docet frater Paulus de Tarento ordinis fratrum minorum* » (f. 122v).

Examinatio enim pars ultima est tractatus, qui in f. 123r his verbis finitur: « *Explicit practica libri compositi a fratre Paulo de Tarento, qui fuit lector fratrum minorum in Assisio in arte alkimica* » (f. 123r).

Nemo est, ut apparet, qui sciat plus de Fratre Paulo de Tarento [1], nisi quod ipse negavit, hoc esse solum opus a se compositum.

« Vade mecum Fratris Helye ».

Multo vero brevius est *Vade mecum* Fratris Eliae quam tractatus Fr. Pauli. Incipit enim in f. 123r et finitur in summo folio 125v. Per totum opus aliquis notas quasdam addidit, quarum scriptura certo elegans est, sed minima. In medio f. 123r in margine dextra rubricatis litteris scriptum est: « *Incipit liber fratris Helye intitulatus Vade mecum* ».

(1) In nullis hucusque sive documentis sive textibus Franciscanis comparuit.

Maxima autem differentia exsistit inter duarum tractatuum stilos. Nam Elias mercurii opera mirabilia tractans et mercurium ipsum loquentem in principio opusculi fecit:

« Et primo de regimine mercurii dicentis: frigidus et humidus sum in quarto gradu et quod est medius gradus mee siccitatis. Vnde qui humiditatem et frigiditatem a me remoueret, essem tunc luna perfecta ad omne iudicium... Sum pater omnium mineralium, scilicet solis et lune et omnium aliorum metallorum, et quia terra sulphurea et viscosa que in extremis ipsius non potuit habere meatus, conglutinatus fui, et ex inde descenderunt omnia metalla secundum decoctionem nature et terre ubi inuenior. Et scias quod cum sum uiuus, facio operationes mirabiles diuersas ab aliis. Et cum sum dissolutus in aqua, tunc facio magnas et mirabiles operationes. Et qui tunc me coniungerent cum sorore mea in aqua dissoluta aut cum fratre meo in aqua dissoluto, gauderent utique et uiuerent in eternum, quia uiuiuicarem me ipsum et mortificarem me ipsum et omnia corpora metallorum transmutarem in una hora. Et sum seruus fugitiuus et serpens ingeminans et pregnans et una hora pariens et sum seruus rubicundus, ut patet per Archillaum philosophum » (f. 123).

Elias quidem materiam ita allegorice tractavit usque ad primum capituli titulum: « *Aqua ad dissoluendum mercurium crudum cum luna in aquam clarissimam ad opus perfectum* », tum fit sobrius et gravissimus et varias praescriptiones accuratissime exponit.

Eliae autem opusculum minime tam facile est summatim exponendum quam tractatus Pauli, quia non solum non est tanto opere divisum, sed etiam praescriptio ita praescriptionem sequitur, ut paene opus sit omnes perlegere, si unam velis intellegere.

Est vero nota quaedam in f. 124 v ad titulum: « *Aqua ad solem supra saturnum* », minimis litteris scripta: « *Istud caput non est in aliis Vade mecum* ».

Praescriptiones nimirum idcirco exponit, ut demonstret quomodo ex aliis metallis aurum argentumque fiant. Post introductionem in prima parte tractatus (f. 123 v) agit de faciendo argento puro, quod non fit nisi ex mercurio, in altera de auro puro faciendo, quod non nisi e plumbo fit. Cum in argento faciendo tum in auro commemorat rem, quae argento aurove sit similis, faciendam esse immergendo alia metalla, ut cuprum aut argentum, in aqua, quae quomodo fiat tum demonstrat, metalla tamen ita facta non sunt purum argentum aurumve purum.

Allegoriam autem servi rubicundi quam in f. 123 v exponit his verbis: « *Et sum seruus rubicundus, ut patet per archilaum philosophum dicentem, seruus nigram duxit* (1) *uxorem et positi in foueam,*

(1) MS. duxix.

ducti sunt in infernum et protulerunt filium flauum », quoniam lapides quidam rubri facti sunt, ita exponit: « *Vnde satis patet quod seruus rubicundus est lapis supradictus, nigra uxor est saturnus, fovea est vas, funditur ducti in infernum id est in ignem, flauus filius id est sol perfectus a supradictis descendens. Sol id est aurum perfectum, luna idest perfectum argentum. Mars id est ferrum, Mercurius id est argentum uiuum, Iuppiter id est plumbum. Ista uero sunt nomina metallorum simplicium secundum constellationes planetarum* » (f. 124 v-5 r). — In margine sinistra litteris rubricatis scriptum est: « *Explicit Vade mecum fratris Helye de ordine minorum. Deo gratias. Amen* ».

Similitudo autem, nisi quod in materia sunt similes, inter duos tractatus non exsistit. Nimirum uterque scriptor planetarum nominibus pro metallorum utitur, sed ita faciunt paene omnes ii qui de « astronomia inferiore » scribunt. Paulus quidem ultra planetarum nomina, aliis nominibus fortasse Arabibus abundat, exempli gratia: « *Stagnum quod dicitur Iuppiter, plumbum ferreum albal anec etc.* » (f. 101 r). Fieri vero potest ut Paulus, ut qui ex Italia meridiana ortus sit, verbis Arabibus usus sit, quamquam facile credas Elias eisdem fuisse usurum, siquidem cum Friderico II et Michele Scotto de alchemia agebat.

Nullis tamen modis dissimilia sunt verba quibus et Paulus et Elias de mercurio utuntur, sed pauca aut nihil ex eo arguendum est, quia non difficile esset originem communem amborum in Archilao philosopho reperire. Paulus, f. 101 v: « seruus fugitiuus, lac uirginis, aqua uite » et Elias, f. 123 v: « Et *sum* seruus fugitiuus » et in eadem pagina inferiore: « quia ego sum albus et rubeus eminens et sum borissa et lac uirginis ».

Etiam in exemplo tam exiguo differentia inter duos stilos apparet. Paulus multo gravior et magis sobrius quam Elias est et, ut ex introductione liquet, pro philosopho serio vult haberi.

Ut est supra demonstratum, Paulus linguam Latinam admodum bene scripsit et videtur sibi exempla classica adhibuisse. Elias autem non superat alios scriptores sibi aequales, neque semel, ut opinor, casu accusativo cum modo infinitivo post verbum dicendi usus est. Iudicanti a non alia re quam Latinitate, utique Paulus videretur fortasse quinquaginta aut centum annis post Eliam floruisse. Differentia vero inter Latinitatem utriusque non omnino dissimilis est differentiae quae inter Dantem iacet atque Petrarcham.

The Manse, Crowborough (Sussex).

HELEN M. BRIGGS.

DE VITA ET SCRIPTIS FR. ALEXANDRI DE RICIIS

Hucusque vita Fr. Alexandri Ricci (alias de Riciis vel de Ritiis) (¹) fere penitus ignota fuit, et nunc tantum de ea scimus quantum ipse refert in suis Chronicis, de quibus hic est sermo, quorumque loci respectivi allegantur respondentes ad *Extracta* in fine posita aut in notis.

Natus est anno Domini 1434 in districtu civitatis Aquilae Aprutiorum et quidem in castro de Collebrinconio, « de domo Petri Ricci descendens » (²). Anno 1446, cum esset annorum 12, audiens predicationes quadragesimales Aquilae factas a fratre nostro Paulo de Senis, Dei gratia fuit motus ad Ordinem S. Francisci capessendum (³), cuius habitum revera assumpsit anno iubilei 1450 die 5 iulii (⁴), in conventu S. Iuliani prope Aquilam, ut videtur. Ibi plurimos annos transegit cum B. Vincentio de Riveria Aquilano aliisque beatis Fratribus illius loci (⁵). Et quia illo tempore in ecclesia S. Francisci Conventualium infra moenia civitatis Aquilae corpus S. Bernardini Senensis adhuc servabatur, cuius tamen custodia commissa fuerat a Magistratu Fratribus de Observantia S. Iuliani, ipse Fr. Alexander

(¹) Ipse se dicit « de domo Petri *Ricci* », ex quo scriptores latini traduxerunt de *Ritiis* pro de *Riciis*, itali vero *Rizi* vel *Rizj*. De cuius nobili prosapia multi fuerunt viri eruditi, ut Cola fil. Butii fil. Nicolai de Ritiis eius avus, Laurentius pater et Iulius fil. de Ritiis a Collebrinconio, Nicolaus Rodulphi de Ritiis, Theodorus de Ritiis, Sebastianus de Ritiis, Felix de Ritiis; qui omnes historici rerum aquilanarum fuerunt. Cf. Giov. Pansa, *Quattro Cronache e due diarii inediti relativi ai fatti dell' Aquila con una dissertazione preliminare sulle fonti edite ed inedite della storia Aquilana*, Sulmona 1902, p. xxi ss: Idem, *Di frate Alessandro de Ritiis e delle sue Cronache*, in *Rivista Abruzzese di scienze e lettere*, VII (1892), 105-10.

(²) Cf. ipse Fr. Al. Ricci in *Chronica Aquilanorum* (de qua infra) f. 134v et 161v, ubi sic: « Post quos (Fratres et post mortem S. Bernardini, scilicet in anno iubilei 1450, sequor ego minimus et parvulus Fr. Alexander de Collebrincono Aquilanus, de domo Petri Ricci descendens ». Cf. f. 312r.

(³) Ibidem, f. 172r: « Anno 1446 in quadragesima predicavit quidam beatus pater Fr. Paulus de Senis, qui ob devotionem S. Bernardini positus fuit ad predicandum illo anno; qui devotissimus et doctus predicator fuit. Ad cuius predicationem ego movi me ad religionem; et tunc eram annorum 12 ».

(⁴) Ibidem, f. 144v: « Fratres etiam qui post me venerunt ad religionem... sunt infrascripti...: Fr. Augustinus de Rodio, qui una die habitum mecum recepit 1450, die 5 iulii ».

(⁵) Ibidem, f. 143ss, ubi nomina ipsorum fratrum singillatim recitantur.

saepe ibi adfuit (1), et vexationes, quas hac de causa cum sociis a Conventualibus patiebatur, retulit (2).

Anno 1456 residebat in loco nostro Capistrani, e quo Theate pergens, Dei gratia a flagello terraemotus mirabiliter liberatus fuit (3). Illo tempore archivum S. Ioannis Capistrani invisit, eius chartas et codices perquisivit, multaque diplomata fideliter in suis chronicis postmodum rescripsit (4).

Post aliquot tempus iterum Aquilam est reversus et probabiliter in conventum S. Francisci pro custodia S. Bernardini; certe eius notatur praesentia in civitate cum campana maior refunderetur anno 1461 (5). Die 10 ianuarii 1464 Fratres octodecim de Observantia, qui Aquilae morabantur apud Conventuales, de mandato Vicarii Provinciae congregati fuere ad capitulum, cui praesedit ipse Fr. Alexander Aquilanus tunc eorum Vicarius, elegeruntque procuratores Paschalem Santucci de Pizzoli et Petrumpaulum Tofani de Turre, ut colligerent eleemosynas pro fabrica S. Bernardini (6). Eodem anno adfuit capitulo generali Assisii.

Pluries guardianus S. Bernardini fuit, ex. gr. anno 1469, pro cuius officio non modicum laborare oportuit contra Cameram Aquilanam, quae auferre cupiebat gabellam croci (7) iam donatam in favorem aedificii S. Bernardini (8). Idem eodem officio guardianatus fungebatur quando 1475 S. Iacobum Picenum recepit et comitatus est (9); quando 1476 factionem Comitis Montorii Antonutii Camponeschi contra Cicinellum, Ducis Calabriae logothetam, sustinuit (10) et milites Hungaros Bohemosque usque Aquilam transgressos humanissime visitavit (11). Postmodum, anno scilicet 1479, sat in Fratrum gubernio expertus, renuntiatus fuit Vicarius provincialis nostrae Provinciae S. Bernardini Aprutiorum « per annum unum » (12).

---

(1) Ib. f. 135v. Cf. L. Lemmens, *B. Bernardini Aquilani Chronica Fratrum Minorum Observantiae,* Romae 1902, 57ss.

(2) Ib. f. 196r, penes *Extracta,* n. 2°. Idem Lemmens, l. c.

(3) Ibidem, f. 178v.

(4) Revera multa sunt diplomata ab ipso rescripta ex originalibus huius archivi in *Chronica Ordinis,* f. 94ss, 213ss.

(5) Quae campana refusa fuit a Fr. Francisco Pauli de Aquila O. F. M. « Et ego vidi hec de campana propriis oculis ». *Chron. Aquil.* f. 180r.

(6) Instrumentum R. Notarii Dominici Nicolai citatum a Lud. Ant. Anttinori in suis MSS. penes Biblioth. Provincialem Aquilae, Salvator Tommasi, vol. 47, f. 318.

(7) Italice: *zafferano.*

(8) Ib. f. 195v: « Memini me per totum mensem ianuarii et per partem februarii (1469) omni die perambulasse in camera, quia tunc fungebar officio guardianatus S. Bernardini ».

(9) Ib. f. 204r, penes *Extracta,* n. 3°.

(10) Ib. fol. 206-207r.

(11) Ib. f. 207v. — Erat quoque S. Bernardini guardianus an. 1466, ut ipse refert in *Chron. Aquil.* f. 195r.

(12) Ipse testatur in *Chronica Ordinis,* f. 685r.

Mense septembri 1485, quando Aquilae occisus fuit a civibus praedictus dominus Cicinellus cum aliquibus sequacibus suis, Fr. Alexander morabatur Sulmone in conventu S. Nicolai cum B. Vincentio Aquilano (1). Et quia illis diebus erat Sulmone etiam Dux Calabriae, enixe hic rogavit Fr. Alexandrum ut Aquilam pergeret « et diceret dominis de Camera, ut attendissent ad eiusdem et patris sui subditatem et devotionem ». Ipse vero hoc nullo modo facere voluit (2). An. 1487 noviter Aquilae guardianus conventus S. Bernardini erat (3). Qua talis anno sequenti perfecit magnam cupulam ecclesiae dicti sancti, et 1493 reginae Ioannae III de Neapoli astitit in visitatione sancti Senensis sepulcri (4). Eodem anno capitulo generali Observantium Florentiae habito interfuit, qua occasione montem sacrum Alvernae visitavit atque descripsit (5).

Demum se recepit in conventum S. Iuliani prope Aquilam, ubi infra annos 1493-1497 sua exaravit chronica (6), quae ultra hoc tempus non pertingunt, quaeque ibi per plures annos autographa permanserunt. Ex quo secure praesumitur ibique diem suum extremum clausisse ipso anno 1497 vel sequenti (7).

---

(1) *Chron. Aquil.* f. 215v-6r: « Omnibus namque peractis, nos qui de familia morabamur in loco S. Nicolai prope Sulmone, ubi otto fratres aquilani sistebamus, non modicum timorem incurrimus, tum ne peius fieret in civitate tum ne alia nova etiam infortunia acciderent. Et curialibus intendebamus loqui prout sibi placuerat. Et hoc fuit, statim quod illustris Princeps de Capua audivit mortem sui offitialis, magistri et quodammodo patris instruentis illum, cum dolore venit ad dictum nostrum locum ad loquendum cum nostro patre Fratre Vincentio Aquilano, quem habebat sua dominatio in magna reverentia et devotione. Coram quo in sacrestia dicte ecclesie amarissimum gemitum, lacrimis fundendo, dedit et fecit ». (2) Ib. f. 217r-v.

(3) Instrumentum Notarile diei 19 octobris 1487. Cf. A. Chiappini, *Regesto delle pergamene conservate nel conv. di S. Bartolomeo di Paganica*, in *Studi Francesc.* X (1924), 84.

(4) *Chron. Aquil.* f. 219r, penes *Extracta*, n. 5, et f. 222-25.

(5) *Chronica Ordinis*, f. 16-17, penes *Extracta*, n. 9.

(6) *Chron. Aquil.* f. 231r: « Hodie vero (die 12 maii 1495) circa tertiam campane ad arma pulsare ceperunt... sed quid factum sit, certum non habeo, quia in loco S. Iuliani adsisto simul cum multis fratribus rogantibus Deum pro tali excidio civitatis... Nam in dicto sero dum talia scribebam in precedenti folio *etc.*

(7) Idem tenet Antinori in citatis MSS. vol. 47, p. 340: « Nel 1497 Frate Alessandro de Ritiis, che se ne stava nel convento di S. Giuliano fuori le mura da qualche anno, terminò di scrivere la sua cronaca e forse terminò quivi vivere ». Et hoc certius redditur cum in serie religiosorum viventium anno 1494, posita in *Chronica Ordinis* f. 686s., dum aliquis ipsorum religiosorum moritur, signo crucis ab ipso de Riciis in margine adnotatur usque ad an. 1497, scilicet quoadusque vixit. Finis eorundem Chronicorum quotidie prosequebatur usque ad annum praedictum.

De scriptis Fr. Alexandri Ricci.

Tantummodo Chronica Ordinis commemorabantur a nostris scriptoribus, puta Marco Ulyssiponensi et Sbaralea (1), quae porro ubi exsisterent, ignorabatur. Extremis hisce temporibus etiam Chronica Aquilanorum descripta fuerunt a nonnullis profanis historicis infra citandis, obiter tamen et indirecte. Revera iam antea ex utrisque chronicis hauserant tum Ordinis scriptores, uti Rudulphius Tossinianensis (2), tum historici Aquilani Cirillus, Crispomonti, Massonius etc., sed nullus horum nomen scivit aut fecit reverendi nostri auctoris. Meum est ipsum de tenebris eruere, ut debito honore inter scriptores Ordinis Seraphici collocetur.

Primum agemus de ipsius operibus historicis, deinde de theologicis disseremus. Ex illis aliqua hic excerpemus, legentibus accommoda, grata et utilia, res stricte Aquilanas negligentes.

I. — Chronica Aquilanorum.

Habentur in Codice *S*. 72 Bibliothecae Provincialis Aquilae. Haec chronica distributa sunt in tres partes. Prima pars (f. 13v-128r), per modum introductionis, in tabulis synopticis, decurrit ab origine mundi usque ad pontificatum Alexandri VI, anno scilicet 1492, quando haec pars scripta fuit. Est disposita columnis tribus parallelis, in quibus enucleantur praecipuae genealogiae et facta biblica ab Adam usque ad Christum eiusque apostolos et discipulos; deinde Imperatores Romani imperii et Romani Pontifices; demum Imperatores Germanorum et Reges Regni Neapolitani. Ab anno 1254, quando creditur Aquila condita fuisse, fere tota historia secundae columnae est de ipsa civitate. Incipit absque titulo his verbis: «Incipit hec genealogia ab Adam usque ad Christum in linea recta etc.». Penes Chronica Ordinis f. 54r, appellatur hoc opus Chronica mundi. In hac parte De Riciis pendet a Chronicis Martini Poloni, Orosii, Pauli Diaconi, necnon ab aquilanis historicis Butio de Ranallo, Nicolao de Borbona et Francisco de Angelutio, quos aliquoties citat expressis verbis.

In secunda parte (f. 2r-79v secundae foliationis): «*Sequuntur chronice de Aquila scilicet Butii* (Butii) *de Ranallo*» (3). Quae chronica in vulgari italico rimato decurrunt a fundatione civitatis Aquilae usque ad

(1) *Supplementum ad Script.* Romae 1806, 21; I² (1908), 22.
E dictis et dicendis corrigitur Sbaralea, qui Fr. Alexandrum de Ritiis credidit fuisse e Minoribus Conventualibus. (2) Cf. p. 327, nota 5.

(3) Edidit V. De Bartholomaeis, *Cronaca Aquilana rimata di Buccio di Ranallo,* Roma 1907, p. XLVIII ss *(Fonti per la Storia d' Italia,* n. 41); ubi p. 266 datur etiam specimen autographi Fr. Alexandri de Riciis. Primo Butii *Chronica* edidit Antinori apud Muratori, *Antiq. Ital. med. aevi,* VI (1742), 711-824.

annum 1362. Et fuerunt hic rescripta a De Ritiis, pro fusiore notitia praecedentium, anno 1493 [1]. Spectant ad nostrum amanuensem distributio capitulorum horum chronicorum, titulationes et summaria capitulorum, necnon aliquae e poësibus italicis, ternariis versibus ductae, et hic illicque additae in commentationem textus Butii, sicut ipse Butius fecerat in aliquibus punctis [2]. Sunt certe ipsius De Riciis 4 sequentes poëses: f. 3r: *Quistu papa che allora papava* etc. — Fol. 7v: *Perchè io trovo alcuna differentia* etc. — Fol. 14r: *Dire ve vollio de Petro Celestino* etc. — Fol. 49r: *Acciò che questa materia sia bene intesa* etc.

In tertia parte (f. 130r-236v) De Riciis noster prosequitur post Butium de Ranallo historiam Aquilanorum ab an. 1370 usque ad 1495, Incipit: « Hic sequor tractatum supradictum [Butii] videlicet *de chronicis civitatis Aquilae,* incipientem ab anno Domini 1370. Quo tempore imperabat Carolus IV *etc.* ». Explicit scribendo de capitulo generali Observantium, Aquilae celebrato die 7 iunii 1495, his verbis: « Hec scripsi prout vidi vel audivi vel interfui ». Manus recentior addidit: *Finisce la cronica de Frate Alessandro de Ritiis dell' Aquila se bene mancano molti quinterni* ». In hac parte plura sunt nova et scitu utilia, praesertim quoad historiam Minorum auctori synchronam, quorum nonnulla in nostra appendice inveniuntur extracta. Texus integer pro editione iam paratur a R. Deputatione Aprutiorum Historiae Patriae.

Omnes hae tres partes simul adsunt in codice citato *S 72,* accurate descripto a Casti, De Lollis, De Bartholomaeis, Pansa. Est codex totus autographus eiusdem Fr. Alexandri De Riciis et per omnia similis codici *S 73* infra describendo. Chartaceus et membraneus, corio ligatus, mill. 230×165, quinterni 12 quorum VII deest, f. 1-236+2-79 novae foliationis. In principio voluminis tam infra quam extra, quaedam manus saeculi XVII scripsit nomen auctoris: *Cronica del celebre Alessandro Ritiis... Cronica de frate Alessandro de Ritiis dell'Aquila.* Auctoris nomen ceteroquin pluries occurrit in decursu istius operis, ex. gr. f. 144r; exinde falsa opinio de Bartholomaeis quod nomen de Riciis nullibi recurrat.

---

(1) Datum hoc legitur in fol. 186v: « Et sic ab anno 1476 usque modo videlicet anno 1493 ». Item in fine scribitur ab ipso De Riciis: « Fenisce Buccio de Ranallo de Poppleto (Coppito) de Aquila, della casa del quale fo Ianni Antono de Ranallo che morio quisto anno passato cioè nelli 1492 ». Notandum quod haec pars in codice ponitur ultimo loco sub distincta foliatione; attamen quod revera hic in secundum locum transferenda sit, monet ipse de Riciis f. 130r, in margine.

(2) Quod revera plurimae de dictis poësibus sint ipsius Butii retineri possumus ex auctoritate Nicolai de Borbona apud Muratori, *Antiquitates Italicae medii aevi,* vol. VI, 853. Reliquae poëses pro diversitate stili rerumque quae post Butium acciderunt narratione, certe sunt Alexandri de Riciis, aliae ab ipso concinnatae, aliae ex aliis rescriptae. Ceterum cf. Pansa, De Lollis et De Bartholomaeis cit., necnon Percopo, *IV poemetti dei secoli XIV e XV con appendice di 10 sonetti inediti di Buccio di Ranallo,* Bologna 1885, p. 203-22. Ipse De Lollis in *Giornale storico della letteratura italiana,* vol. VIII, 242-47; Casti E. in *Bollettino Antinori della società di storia patria negli Abruzzi,* 1891, 107 ss.

Prima 12 folia sunt alba, quorum in V tantum ponitur tabula synoptica Sacrorum librorum usque ad c. 2. Exodi. In f. 13 quidam Frater scripsit: *Questo libro è del Convento di S. Bernardino de l' Aquila, qual mi fu prestato per meczo del mio Rev. Padre fra P[ietro] Aquilano; al quale ho et haverò gran affettione. Che nostro Sig.re Idio li doni la vita eterna. Amen. MDLXXI de mense iulio die primo.*

De his chronicis Lud. Ant. Antinori in suis manuscriptis [1] sic loquitur:

« *Essendosi più volte scritto di lui si porrà qui ancora quanto si attiene alla sua opera tutto che scritta e restata nel convento di S. Giuliano. Questo religioso era di Collebrincioni dell'Aquila, nato circa il 1430* [2] *da Pietro di Rizio... Formò una Cronologia cominciando d'Adamo fino all'anno di Cristo 1492. Pose in breve i fatti più noti della storia sacra e profana e li dispose in varie colonne secondo i varii imperi. Segue la seconda (parte della stessa) che è una breve genealogia dei Re di Napoli, ma cominciata da lui dall' imperatore Ottone e dal 962, e proseguita fino ad Alfonso II nel 1495. — Dopo questa segue la* Cronaca delle cose dell'Aquila *dal 1370 al 1497, e si protesta di voler con essa fare una continuazione a Buccio di Rainaldo, l'opera del quale egli copia alla fine. Nei primi anni ha memorie molto scarse nè si serve che dei più noti continuatori di Buccio. Negli anni seguenti vi copiò di parola in parola per lo più la Cronaca dell'Angeluccio* [3], *traducendo tutto in latino alla riserba soltanto di qualche passo ma breve e raro. Vi accrebbe del suo qualche notizia particolare: vi accrebbe tutto che apparteneva alla sua Religione e specialmente al convento di S. Bernardino. Vi accrebbe tutto quanto avvenne dopo il 1485.*

Di quest' opera si avvalse nei suoi Annali Bernardino Cirillo e la trascrisse così precisamente che non nè conciliò qualche variazione che si trova negli altri contemporanei [4]. *Scritta dalla mano del De Ritiis restò questa colle altre tutte in un volume, parte pergameno parte bombacino, nella Biblioteca di S. Giuliano. Nel 1571 fu prestata ad un religioso del convento di S. Bernardino da frate Pietro dell' Aquila; ma quivi restituita vi esisteva nel 1592, quando Salvator Massonio ne trasse alcune notizie e l' attestò nel suo libro dell' origine dell' Aquila* [5]. *Sul cominciare*

(1) Vol. 47, f. 340-3, penes Biblioth. Prov. Aquilae. Antinori silet de aliis operibus Fr. de Riciis.

(2) Corrige: anno 1434. Quoad locum originis non mihi videtur De Riciis natus esse intra moenia civitatis Aquilae, scilicet in illa parte civitatis quae de Collebrinconii dicebatur, sed de Castro Collebrinconii extra moenia, ut in principio dixi.

(3) Fr. d' Angeluccio di Bazzano, *Cronaca Aquilana dell' anno 1363 all' anno 1485;* ap. Muratori, *Antiq. Ital.* VI, 881 ss. De Riciis aliquoties eam citat ut anonymam, aliquoties sub Angelutii nomine.

(4) *Annali della città dell' Aquila coll' istorie del suo tempo fino al 1535,* Roma 1570. Revera haec dependentia Cirilli a de Riciis non est absoluta.

(5) *Dialogo dell' origine della città dell' Aquila,* Aquila 1594, p. 131. Etiam Claudius Crispomonti usus est his de Riciis Chronicis adhuc exstantibus in S. Iuliano. Cf. Antinori apud Muratori, *Antiq. Ital.* VI, 884 s.

del secolo XVII, passato il convento di S. Giuliano ai Minori Osservanti Riformati, dai Religiosi che ne uscirono fu l' opera trasferita nella Biblioteca del convento di S. Bernardino dove attualmente si conserva.

È l' opera in latino rozzo e si volge alle volte in racconti minuti e secchi. Non isfugge la credulità in certe cose divote. Ha con tutto questo il suo utile, ed ha il bel carattere d' una schiettezza sincera. Questa è stata forse la cagione per cui nella fine mancano alcune carte appartenenti agli anni 1496 e 1497, delle quali alcuni frantumi si trovano presso taluno sparsi e copiati. Entrò così questo buon religioso nella serie dei cronisti aquilani, e dopo Buccio fu il primo che tanto copiosamente scrivesse; ed il primo che in latina favella, sebbene assai barbara, scrivesse delle cose della Patria ».

II. — **Chronica Ordinis Minorum.**

Continentur in Cod. *S 73* Bibliothecae Aquilae, qui et ipse est autographus Fr. Alexandri de Riciis et per omnia similis aliis ipsius codicibus postea describendis. Habet mill. 225×143, folia 895, quorum nonnulla duplicantur, alia male numerantur, alia in albis relicta; desunt folia 322-42, 393-410, 470-580, 599-643, 654-74. Ligatura est e pelle sat rudi, in cuius dorso scribitur: *Il Rizj - Chronica.* Eadem postuma declaratio repetitur in principio libri, istis verbis: *Cronica descritta da frate Alessandro de Ritiis dell' Aquila ut* [*apparet*] *fol. 225r.* Revera loco citato refertur quod Eugenius IV die 14 martii 1431 concessit vivae vocis oraculo S. Ioanni de Capistrano 100 dies indulgentiarum omnibus recitantibus orationem pro Pontifice: *Deus, omnium fidelium pastor* etc. Et subiungitur « Hec suprascripta inveni *ego fr. Alessander* in quodam folio, ubi etiam habetur de indulgentia de Corpore Christi. Et erant scripta de manu propria B. Fratris Iohannis de Capistrano ».

Chronica Ordinis incipiunt cum tabula rerum, in qua ordo dicendorum apparet. Explicit cum elencho sororum Clarissarum monasterii S. Eucharistiae: « 181, Soror Angelella de Pinta de Aquila ».

Haec chronica suo tempore cognoverunt Marcus Ulissiponensis (¹), Nicolaus Toppi (²), Ioannes a S. Antonio (³) et pater Hugo a Pescocostantio (⁴). E contra Alfonsus Dragonetti illorum exsistentiam negavit contra Toppi (⁵). Qua de causa dubia remanserunt usquedum ipsa breviter

(1) *Delle Cronache de' Frati Minori,* Parte III, in *Tabula auctorum* praemissa, penes omnes editiones et versiones.

(2) *Biblioteca Napoletana,* Napoli 1738, vol. I.

(3) *Bibliotheca universa Franciscana,* Matriti 1731, I, 35.

(4) *Memorie dei Beati Tommaso da Cascina, Apollonio da Aquila, Ambrogio da Pizzoli, Antonio da Sulmona,* Venezia 1877, 7, 11, 69.

(5) A. Dragonetti, *Le vite degli illustri aquilani,* Aquila 1847, 177s. Ubi etiam contra Tafuri negat exsistentiam *Marialis* et *Corollarii Marialis* (!). De his postea agemus.

descripserunt De Lollis, Casti, Pansa et Lemmens (1). Faloci (2) habita ex De Lollis notitia, opinatus est aliud exemplar horum chronicorum citari a Dominico De Gubernatis (3), quod et habebat folia 595, et tabulam conventuum Provinciae S. Bernardini noviter fundatorum, et rescriptum a Fr. Claudio de Cotiniola etc. Revera codex iste non est Alexandri de Riciis, sed est « Liber fabricae S. Bernardini », qui nunc signatur *S 52* (quondam vero num. *14*) penes Bibliothecam Provincialem Aquilae, descriptus, etsi minus exacte, ab eodem Caesare de Lollis.

Chronica ista de Riciis quamvis generaliter dependeant ex aliis Ordinis historicis nobis notis, attamen in ipsis plura collecta sunt documenta et notitiae, praesertim auctori synchrona et Provinciam S. Bernardini Aprutiorum respicientia, quae alibi frustra quaererentur. Unde cogitavi quae inedita et magni momenti mihi visa sunt per extracta tradere.

Quoad methodum editionis horum extractorum haec notanda puto. Textum transcripsi prout in originali iacet, interpunctiones adieci, titulationes ubi deerant infra parentheses quadras apposui, dissonantias casuum et verborum nimis claras, ut sensus dictorum intelligeretur, correxi; textum ipse, ne evaderem longior, aliquatenus punctuationibus contraxi vel cum *etc.* abrupi. Reliqua videat lector ipsa extracta perlegendo, prout nunc sequuntur. Fr. Alexander stilo latino rudiore usus est, vulgaris idiomatis formis infecto; ad sententiarum constructiones, ad casus nominum aliaque parum attendebat.

Excerpta e Chronicis Aquilanorum.

1. — De Capitulo generali, Aquilae celebrato an. 1376.

De capitulo generali Ordinis Minorum celebrato in Sancto Francisco an. 1376 (f. 130v).

Anno 1376... in Aquila, scilicet in conventu S. Francisci, fuit celebratum sollempne capitulum generale, ubi fuerunt duo millia fratres. Inter quos fuerunt multi magistri in theologia et predicatores sollempnes et cantores precipuy. Et fuerunt facte nonnulle disputationes. Et fuerunt non modo particulariter presentati (4) *sed etiam per castella singulariter visitati. Ita quod abundantissime steterunt.*

Addo hic statim, ab Antonio de Boetio, vulgo: « Antonio di Buccio di S. Vittorino Aquilano », *Delle cose dell' Aquila... 1363-1382,* penes Muratori, *Antiq. Italicae,* VI, 751-2, hoc Capitulum versibus describi. Recolit occasione huius Capituli, Aquilano Episcopo mandante, Fratribus O. Praed. Aquilanis « sublatam fuisse » processionem publicam Corporis Domini, quae solebat fieri seu exordiri et terminari in eorum ecclesia.

(1) *Bernardini Aquilani Chronica Fratrum Minorum Observantiae,* Romae 1902, p. xx in nota.

(2) In sua *Miscell. Francesc.,* II, 145s; cf. ibid. I, 128.

(3) *Orbis Seraphicus,* Lugduni 1685, II, 853.

(4) Scil.: oblationibus.

Anno 1376 solemnitas Corporis Christi incidit in 12 iunii; Capitulares congregati pro festo Pentecostes, quod 1 iunii fuerat, tunc ergo adhuc Aquilae congregati erant.

Ma li frati de Sanctu Franciscu si li lo prenceparo,
Non ad alimo, che a Santu Domineco tornasse tanto amaro;
Li frati colla festa a Santu Franciscu tornaro,
El Menistru de Francia (1) *el Corpu de Christu portò;*
De casa Regale dictu n' era, che fo loro (2).
A quistu generale Capitulu lu onore che fattu fone,
Li granni presciuti che in Santu Franciscu se portone,
Tanta era in quantitate che lo meso se ne gittava,
Onne vuitu de Santu Franciscu sempre plinu stava.
Onne Castellu de Aquila per simetu li presentone,
E onne uno in astu el presente mandone:
Tutti li frati de questo assai se meravillione:
Li presenti tutti giano a questo modo ordenati.
Innanti assai soni como erano ordenati,
Poi assai canestra de pane per loro secotati,
Poi castrati e vitelle giano in quantitati,
Poi tuttu el Populu dereti da chi erano presentati.
Li nostri contadini tutti li presentaro,
E lena e foragio onne dine li arecaro;
Per questo tanta lemosina abe ad acattare,
Che Santu Franciscu de novu se ne pone refare.
Anche li frati per tutto Abruczu acatao,
A molti frati io odine dicere e rasionare,
Che de quanti Capitoli aveano fatti in l' antiquane,
Nulla parte mai tantu non trovaro.
Poi al Capitolu la fine data fone,
A loro castomantia li ofitii alocone,
E ni li loro paisi onne uno ritornone,
Che dove non era conosciuta Aquila per illi se apalesone.

De eodem Capitulo scripsit Nicol. de Borbona, *Delle cose dell' Aquila, 1363-1424* (quod opus Alexander de Riciis saepe exscripsit, hic vero breviavit) ap. Muratori, l. c. VI, 856: « ... *e forono in granne numero e de valentissimi scienziati e predicaturi e desputanti e de solennissimi canturi, tra li quali fo Frate Ciamparino, sopre tutti de voce angelica. Vi cantanno con tanta melodia, che la dolcezze soa non paria humana, anzi angielica. Forno in tutto numero de duemila* », quibus abundanter provisum est a singulis castellis Aquilanis (3).

(1) Fr. Adam de Dompno Martino, qui 20 iulii 1380 nominatus est episcopus Eugubinus, quin sedem hanc unquam obtineret; *Revue d'hist. franc.* III, 437; Eubel, *Hier.* I², 242; BF VII, 253.

(2) Id est: Aliqui e Fratribus Min. dicebantur sanguinis regii esse.

(3) Regina Neapolis, Iohanna I, epistola sua 17 maii 1376, mandaverat magistratui Aquilano Capitularibus optime providere: epistolam ed. Buzzi, in *Boll. d. R. Deput. Abruzzese*, 1911, 50s.

Caeterum paucissima de hoc Capitulo generali Aquilano nobis innotuerunt, quod paucis recoluit Waddingus ([1]), sed omiserant Fr. Marianus Florentinus ([2]) et *Chronica 24 Generalium,* quae anno 1374 expliciunt ([3]).

2. — De translatione S. Bernardini.

Quando et qualiter fuit facta Translatio S. Bernardini ubi fuit celebratum capitulum generale de Observantia S. Francisci (f. 198r-200r).

Anno benedicto a Domino 1472 die 17 magi fuit translatum corpus S. Bernardini de ecclesia S. Francisci, ubi iacuerat mortuus annis 28, demptis tribus diebus. Unde pauperes fratres qui per tot annos steterunt in conventu predicto in quasdam officinas parvulas et incomodas, ita et taliter quod potius dici possit quod erant dicti fratres ibi hospitantes in honestis carceribus quam in loco apto observantibus. Et ideo decantare volebant ipsa die canticum decantatum a populo Ysrael per David ordinatum, videlicet: In exitu Ysrael de Egypto, domus Iacob de populo barbaro... ([4]). *Unde circa hanc translationem plura sunt notanda, videlicet: 1° de hiis que precesserunt, scilicet multe contrarietates; 2° de hiis que accesserunt, scilicet multi patres et populi; 3° de hiis que subsecuta sunt, scilicet multa bona spiritualia et temporalia.*

Primo precesserunt multe contrarietates, quia nonnulli cives, precipue parrochiales ecclesie S. Francisci, volebant impedire istam translationem cum summo pontifice similiter cum fratribus conventualibus... ([5]). — *Secundo accesserunt in dicta translatione multa bona et convenientia, quia postquam habuissent a sanctissimo d. papa Sisto auctoritatem et bullam translationis* ([6]), *ibidem congregati fuerunt ad celebrandum capitulum generale de familia cismontana observantorum S. Francisci, multi venerabiles patres, precipue Rev. P. Vicarius generalis Fr. Marchus de Bononia* ([7]), *qui functus fuit predicto officio per precedens immediatum triennium* ([8]). *Et noviter fuit electus in taly officio venerabilis pater Fr. Angelus de Clavasio, qui usque in hoc presenti anno 1493 quatuor vicibus, propter suam angelicam vitam, a nostra familia cismontana electus est Vicarius generalis; scilicet toties quoties poterat*

([1]) Hoc anno, n. 14 (VIII), 334. ([2]) AFH III, 309. ([3]) AF III, 575.

([4]) Puncta sunt in cod.

([5]) Iterum spatium in textu vacat. De talibus vexationibus loquitur etiam B. Bernardinus a Fossa, *Chronica,* 56ss.

([6]) Bulla *Licet dum militans* diei 1 mai 1472; apud Wadding., ad an. 1472, n. 3 (XIV, 7). Magnifica Camera Aquilana hanc bullam publicavit ex officio die 14 mai: « Bannum de indulgentia plenaria in Translatione gloriosi corporis sancti Bernardini et alia in diebus sue festivitatis »; Cod. *S.* 75 f. 133 Bibl. Prov. Aquilae, ex quo edidit N. F. Faraglia, *La chiesa primitiva e il monastero di S. Bernardino nell' Aquila,* Trani 1912, 100s., ubi etam aliqua de instrumentis Translationis et Recognitionis corporis S. Bernardini.

([7]) Cf. AFH II, 537ss.; IV, 132, 134, 320, 324.

([8]) Scil. 1469-72; iam tertio. Cf. AFH IV, 322ss.; 570s.

ascendere ad tale officium. Ubi etiam convenerunt alii patres Vicarii provinciarum cum eorum dignissimis discretis, scilicet rev. Patres Vicarius et discretus provincie S. Bernardini; item rev. PP. Vicarius et discretus Provincie S. Francisci...; rev. PP. Guardianus et discretus Terre Sancte Yerusalem (1).

Item ibidem affuerunt quasi omnes principales patres predicatores tunc famosi in omni populo ytaliano. Et inter alios fuit ille secundus Paulus Apostolus, pater Fr. M i c h a e l d e M e d i o l a n o (2), *qui predicavit per totam precedentem quadragesimam ad predicationem completam usque ad dictam translationem. Qui pater summa cum acceptatione predicavit nonaginta quatuor sermones. Et quamvis in principio quadragesime habuisset duo obstacula: primum videlicet quia venerat cum quartana orribili, propter quam existimabamus non posse predicare, tunc S. Bernardinus in hoc specialiter operare voluit, quia ex quo intravit vallem Androdochi cum multis nivibus super et subter et cum terribilibus frigoribus et cum corpore suo infirmo et valde febricitante predicasset, tamen ab illo in posterum nunquam passus fuit ipsam infirmitatem, et libenter ac libere predicare valuit. Secundum obstaculum fuit quidam Fr. Iohannes de Pistogia Ordinis Predicatorum, qui cepit predicare in platea, et videbatur impedire patrem nostrum in sua predicatione; tamen et ad hoc S. Bernardinus reparavit, quia venit illi fratri quoddam catarrum ita crudele quod non valuit amplius predicare. Et sic pater Fr. Michael sine aliquo alio impedimento prosecutus fuit in suis sermonibus. Sed verum hic non reticebo: videlicet quod quidam iuvenis in contemptu prefati patris Fr. Michaelis posuit in pulpito stercora, ut quando ire vellet ad predicandum, invenisset tale incommodum. Quod videns, dixit verbo prophetico: « Vade, vade, vade, qui hoc fecisti! quia Deus cito vindictam in hoc demonstrabit ». O mirabile dictum! Iste talis cum duobus sotiis suis consensientibus et consulentibus prefatum et horridum factum, inde ad paucos dies fuit ille principalis occisus ab uno ipsorum duorum sociorum. Quo occiso, ille aufugit ad domum suam. Et perveniente delicto ad aures consanguineorum eius, generus illius consobrinus illum occidit eodem die quo ipse occidit suum sotium in tali modo. Tertius vero istorum trium extra Aquilam fuit iustificatus* (3) *et vituperabiliter suspensus in partibus longinquis. Tandem pater predictus, ut dictum est, predicavit et fecit honorabiliter quidquid esset opportunum pro ipsa translatione.*

Et precipue multa comoda habuit [ordo] a Comunitate [Aquilana] pro fratribus advenientibus ad ipsam translationem et c a p i t u l u m (4). *Quia et*

(1) Pro designatione vicariorum et discretorum aliarum provinciarum relictum est folium vacuum.

(2) Ergo non recte Wadding, ad an. 1472 n. 29, asseruit Michaelem hoc anno praedicasse quadragesimam Mediolani. Michaelem fuisse Aquilae concionatorem hac occasione meminit etiam Franc. d' Angeluccio, ap. Muratori. l. c. VI, 915; AFH IV, 30-1.

(3) Id est capite plexus.

(4) Cf. AFH IV, 422.

Comunitas [Aquilana] donavit ducentos ducatos de carolenis, castella vero nonnulla Comitatus Aquile presentaverunt capitulo secundum eorum comoditatem. Et primo Collebrinconio donavit salmas 33 lignorum et vitum 5 paleas, 1 vini, 2 nucum, 1 pullorum stangam, carnium salatarum stangas quatuor, agnorum stangas duas, canistrum unum scudellarum et ovorum, canistra quinque tobalearum et panum. Et hoc fuit in die et anno translationis circa horam vespertinam. Item Sassa etc. (1).

3. — De S. Iacobo Piceno Aquilae.

Qualiter... venit Pater Fr. Iacobus de Marchia ultima vice (f. 204r-5v).

... In hoc anno (*1475*) *die 10 ottobris venit Aquilam ad visitandum corpus S. Bernardini R. P. Fr. Iacobus de Marchia* (2) *de Neapoli cum licentia Regis* (3). *quia per breve apostolicum non poterat exire de Neapoli sine predicta licentia* (4); *quia tam Rex quam etiam Dux optabant finiisse dies suos dictum patrem in Neapolim, quia inde miracula sperabant videre, sicut iam post mortem illius factum est, ut infra. Et ut redderet Neapolim, misit serenitas Regis quendam dominum Lucam cum predicto patre portato in cabiis* (5), *cum hac conditione quod si non remearet Neapolim cum dicto patre capitis sententia puniri iuberet. Venit ergo et visitavit dictum corpus cum singularissima et solita sua devotione. Predicavitque in S. Bernardino et postea ad episcopatum in platea, et fuit predicatio de Nomine Yhesu; ubi allegavit circa 60 miracula [que] fuerunt ostensa per manum suam. Et non modo recitavit quis fuisset liberatus et qualem infirmitatem pateretur, verum etiam dixit de locis, de nominibus propriis et patrinorum ac cognatorum et supra in quarta et quinta generatione unde talis descendisset. Et propter tales recitationes omnes audientes stabant admirati de tali profunda memoria et narratione.*

Unde facta predicatione, coram adsistente multitudine circa 40 000 personarum, que persone expectabant suum descensum de pulpito ut tangerent illum, dum transitum fecisset per plateam in reddilu ad S. Bernardinum; quod ego percipiens, timensque periculum suffocationis illius, statim, postquam descendit de pergulo, introduxi illum per aliam portam

(1) Donaverunt plus minusve similia castra sequentia: Sassa, Vigliano, Poggio S. Maria, Roio, Arischia, Lucoli, S. Vittorino. Ad reliqua castra scribenda relicta sunt alba 2 folia. — Franc. d'Angeluccio, l. c. 915, scribens de translatione S. Bernardini, haec adiungit: « A dicto dì 17 Magio ci vende la Regina de Bosnia co' cavalli vinti, e venneci cinque donne con essa, e annavali dui scudieri alla staffa: e lli dicti omini aviano li capilli infino alle spalle, biundi, che pareano fila d'oro. E essa venne vestita de niro, perchè lu Turco avea ammaczato lu marito ».

(2) De eo cf. AFH XVII, 378-411. (3) Ferdinandi I, 1458-94.

(4) Breve Sixti IV *Desideravit multum,* 2 iunii 1473, apud Wadding, ad an. 1473, n. 6 (XIV, 73s).

(5) Cf. infra 326; ubi apparet hic agi de corbibus super mulum ad latus utrumque alligatis.

scilicet episcopatus, prope domum Nicolay de Paulo. Et sic cum predicto dom. Luca ivimus ad domum dom. comitis Montorii (¹), *scilicet ad domum illius antiquam; quod sensiens comes venit illi obviam. Et quia domina comitissa Maria timuit, quod quando comes fuit Neapolim recepisset venenum, et quod [ideo] non potuisset generare filios; qua de causa ipse pater vocavit ipsum comitem a parte astantium et interrogavit illum, si accepisset venenum: dicebat quod non, ut ipse crederet. Et postea veniente comitissa ante illum — semper sedendo super equum dictus pater, — et petente illa, ut filium haberet de comite, respondit illi: « Vade, ne timeas et scias pro certo quod Dominus dabit vobis proles ». Et sic factum fuit. Quod ut ipsa comitissa referebat, quadam vice, perdidisset partum in masculo filio. Et postea genuit et habuit filiam, de qua supra dictum est. Redeunte patre ad domum, hoc promissum affirmavit, et hoc ego notavi. Et per illas dies quibus Aquile pater fuit, omnis populus querebat habere Nomen Yhesu factum, idest scriptum sua manu; et quia non poterat satisfacere omnibus petentibus, alii fratres faciebant et illos pater tangebat suis manibus, et distribuebantur inter desiderantes et petentes tale Nomen. Unde erat videre magnam devotionem.*

Et quamvis cives petiissent, ut per aliquot dies vellet nobiscum manere, aiebat: « Non habeo licentiam a predicto domino Luca stare ultra talem diem ». Et sic finaliter recessit, dimittens nobis in Aquila sue sanctitatis odorem suavissimum. Recommendavitque toto populo ecclesiam S. Bernardini obnixe, et etiam montem pietatis per ipsum inceptum (²). *Et discessit ex Aquila, cum quo ego etiam equitavi usque Capistranum. In cuius itinere advenerunt quasi omnes de baronia Carapellis in planitie S. Pauli prope Castrum Novum de Aquila, qui credebant illum proficisci per Carapellem. Unde sentientes, quod non haberet inde transitum venerunt, ut dixi, in dicta planitie. Ob quam devotionem ad patrem ostensam in istis partibus, mirabatur dominus Lucas predictus et commissarius Regis: unde omnia scribebat in corde suo, ut referret Neapolim talem acceptationem et devotionem ipsius patris in istis partibus: quam devotionem Neapolitani nec nimiam habebant dicto patri. Sotius vero illius patris, videlicet pater Fr. Venantius provincie Marchie* (³), *sedebat similiter cum patre super mulum in cabia sinistra, quia pater pausabat se in cabia dextera. Et sic Capistrano noluit mihi concedere quod ivissem cum sua paternitate usque Sulmonem, quo ipse perrexit; et ego Aquilam reversus sum, quia eram guardianus S. Bernardini* (⁴).

Item notandum est hic, quod si quis vellet scire causam qua Serenitas Regis Ferdinandi habere voluit per breve apostolicum, quod B. P. Fr. Iacobus de Marchia deberet permanere Neapolim, hic illam declarabo, vide-

---

(¹) Antonutius Camponeschi.

(²) De quo antea dixerat f. 188-91. De eo cf. G. Pansa, in *Bull. d. Soc. di Storia Patria, A. L. Antinori,* V (1904), 221 ss., ubi statuta huius Montis Pietatis edita sunt. (³) Cf. AFH XVII, 378-80.

(⁴) Angeluccio, l. c. 916, hoc tantum habet: « Frate Iacobo della Marca in Aquila venne da Napoli como Commissario dellu Re Ferrante a di 10 de Octobre 1475, e predicò a S. Berardino a' 12 del ditto mese, e a S. Massimo ».

licet: Nam illustrissimus Dux Calabrie existente in anno 1467 in Tronto cum suis soldatis, et [cum] in castro Villante esset quedam mulier a diabolo obsessa, quam mulierem iuvenem non poterant plures homines tenere; quod relatum fuit illustrissimo duci (quod etiam dictus Dux ipse expertus est. Cum S. Jacobus venisset « ad nostrum locum prope Civitellam in capite Aprutii », Dux indaemoniatam « spiritatam » illuc accersivit, quam S. Jacobus facillime liberavit coram magna turba hominum, uti per longum et latum narratur. Quod cum Rex audisset, maximam Sancti venerationem concepit).

4. — De theca argentea S. Bernardini.

Qualiter venit cassa argentea in S. Bernardino missa a Rege Francie (f. 211 v).

An. D. 1481, die 8 iulii, venit in Aquilam qui portaverat cassam argenteam missam a serenissimo Dom. Rege Francie (1) *pro tabernaculo et conservatione corporis S. Bernardini* (2), *pesantem libras mille ducenti novem. Eratque valoris decem et novem millia scutorum, que faciunt circa duodecim millia ducatorum de carlenis. Et cum ipsa cassa esset sic figurata, ut patet figuris relevatis argentiis, scilicet: in quatuor locis est B. V. Maria, similiter ymago S. Bernardini cum ymagine Regis Francie, quem S. Bernardinus, cum ense appenso in latere sinistro, presentat illum dicte ymagini Virginis Benedicte; tenentes autem totam cassam in suis dorsis quatuor cervi argentei. Quam etiam cassam SS. Dominus papa Sixtus [IV] benedixit et consecravit, posuitque excomunicationem, quod nullus auderet maculare illam, prout hic inseram eiusdem domini pape prohibitionem et etiam licteram quam miserat cum cassa predictus rex* (3). — *Causa autem huius casse faciende fuit quia filius eiusdem regis steterat in faucibus mortis, sed commendato illo per ipsum patrem et regem dicto Sancto, fuit liberatus; et sic viderat in sonnis ipse dominus rex prout est figura illius impressa in dicta cassa. Videlicet quod videbatur illi quod S. Bernardinus presentavit ipsum ante ymaginem Virginis Marie et impetrasset ei gratiam de suo filio liberando, prout evenit mirabiliter et gloriose. Et sic filius ille est, qui nunc regnat in Francia* (4). *Conducta itaque predicta cassa prope Aquilam, fuit ordinatum quod intraret cum summa sollemnitate intus. Et sic composita [fuit et] ordinata per illum magistrum qui fecerat illam. Et postea posita est in umeris hominum sollemniter cum processione...* (5).

---

(1) Ludovici XI, 1461-83.

(2) Describitur ap. Wadding, 1472, n. 18, ubi etiam ipsius imago.

(3) Quae documenta sunt ap. Wadding, 1481, n. 3-5. Thecam advehentes Aquilam transierant Romam.

(4) Carolus VIII, rex Franciae 1483-98.

(5) Reliqua narrationis et diplomata supra dicta in MS. desunt, quia deficit modo f. 212. Sed Rodulphius, *S. Bernardini Senensis Opera omnia*, I, Venetiis 1591, fol. XLIII indeque aliae editiones a P. Ioh. De la Haye curatae: Lugduni 1650, I, 44-5, etc., haec e « Chronica MS. », scil. e Fr. Alexandro, transscripserat.

6. — De cuppula S. Bernardini.

An. Dom. 1488 (1) *fuit determinatum per quatuor cives, per Iacobum Cardy, Iacobum Marini Antonelli, Iohannem Baptistam et Pasqualem Santutii, prout in Consilio conclusum fuerat per cives Aquilanos ad hoc specialiter deputatos, ut Cuppula S. Bernardini fieret: Tumba* (2) *eius aut de lignis aut de spongiis, prout eis videbatur. Et sic similiter cum Fr. Francisco Pauli et me tunc Guardiano S. Bernardini, quod de spongiis fieret: et sicut conclusum fuit, sic factum est. Unde isto anno fuit per Fr. Franciscum inceptum laborari. Deinde remansit* (3) *edefitium incompletum per ipsum Fr. Franciscum, quia occurrit illius mors: tunc existente Vicario provincie Fr. Honorio Aquilano, me* (4) *guardiano, in anno sequenti cum magno fervore completa fuit eius cuppule tumba prout nunc apparet. Et ut ad perfectionem foret ante yhemem, dom. camerarius Antonius Trentacinque ordinavit, ut homines de comitatu cum eorum animalibus apportarent sponcias; et sic omnes adiuvabant nos. Or* (5) *notate, o hedificare volentes, et scitote quantum aliquis magister dicebat, quod aquam que de tumba pluviali descenderat recolligere vellet in canalibus in cancavo (?) tumbe, sed quia omnes consentientes dicto magistro, solum quidam Fr. Ambrosius de Aquila, sotius Fr. Francisci, qui etiam sequebatur voluntatem dicti magistri. in hoc contrariabatur, dicens quod melius foret, ut aqua pluvialis et nivium recolligeretur prout nunc fit. Et sic, mortuo Fr. Francisco, secutum est et bene.*

6. — De eleemosynis ad hoc collectis.

De elemosinis pro fabrica S. Bernardini (f. 219r-v).

An. Dom. 1489 de ianuario, confirmati fuerunt procuratores S. Bernardini dom. Franciscus de Lucullo et Nufrius Petri Iacobi de Guasto. Et prout Domino placuit et S. Bernardino, venit ad me Fr. Dionisius, Ordinis Heremitarum S. Augustini, dicens quod dom. abbas Iulius erat obligatus S. Bernardino de ducatis 712 ½: unde si mitteremus pro illis, quod habuissemus. Unde euntibus Fr. Dominico de Piczulo Neapolim, et Honufrio predicto, post aliquos labores, inde recedens, Honufrius reversus est cum predictis denariis. Et postea mortuo Francisco Sante de Valle Bona, heres illius successit, scilicet S. Bernardinus. Deinde similiter fuit de dom. Francisca Rugerii. Unde hedificare valuimus, quia habebatur unde possint hedificia construi.

7. — De Capitulo gen. Observantium Cismont. Aquilae an. 1495.

De (6) *capitulo generali celebrato ordinis Minorum de Observantia post mortem Fr. Evangeliste de Perusio* (7), *qui electus fuit Vicarius generalis in Florentia, an. Dom. 1493* (8). *Ubi ordinatum fuit ad requisi-*

(1) F. 219r. (2) Tumba hic partem superioris tholi significat.
(3) C: *remanente.* (4) C: *ego.* (5) Vox vulgaris: *ora*, i. e. nunc.
(6) F. 231r-6v. (7) De quo cf. AFH IV, 325, 332.
(8) Cf. l. c. 331; *Chronol. hist.-leg.* I, 146.

tionem dominorum de Aquila, scilicet camerarii et quinque artium sociorum, ut in seguenti triennio celebraretur capitulum generale in Aquila. Sed preveniente morte in anno secundo sui vicariatus obiit Ragusio (1). *Et vicarius illius provisorie remansit commissarius apostolicus, qui ordinavit capitulum generale celebrari debere in S. Bernardino de Aquila die 7 iunii 1495 in die Pentecostes, ut moris est. Quod sic factum est... Quamvis tota civitas esset perturbata partialitatibus... tamen Domino disponente et patre s. Bernardino adiuvante, omnia perfecte completa fuerunt* (2). *In quo capitulo accesserunt patres qui vocales erant scilicet Cismontani Vicarii cum suo discreto infrascriptarum Provinciarum, videlicet secundum ordinem* Conformitatum (3):

1 Provincia S. Francisci in qua sunt loca 37 fratres 550
2 Provincia Romana in qua loca 26 fratres 350
3 Provincia Tuscie in qua loca 37 fratres 800
4 Provincia Bononie in qua loca 25 fratres 700
5 Provincia S. Antonii in qua loca 29 fratres 710
6 Provincia Marchie in qua loca 33 fratres 500
7 Provincia Ianue in qua loca 48 fratres 900
8 Provincia Terre Laboris in qua sunt loca 38 fratres 450
9 Provincia Apulie in qua sunt loca 27 fratres 340
10 Provincia S. Bernardini alias Pennensis in qua loca 19 fratres 300
11 Provincia S. Angeli in qua sunt loca 18 fratres 200
12 Provincia Calabrie in qua sunt loca 25 fratres 300
13 Provincia Sicilie in qua sunt loca 27 fratres 400
14 Provincia Mediolani in qua sunt loca 27 fratres 730
15 Provincia Alemanie (4) in qua loca 16 fratres 220
16 Provincia Terre Sancte in qua loca 4 fratres 50
17 Provincia Candie in qua loca 8 fratres 120
18 Provincia Austrie in qua loca 15 fratres 350
19 Provincia Boemie in qua loca 27 fratres 900
20 Provincia Polonie in qua loca 22 fratres 850
21 Provincia Bosnie in qua loca 35 fratres 500
22 Provincia Corsice in qua loca 13 fratres 160
23 Provincia Brussie (5) in qua loca 19 fratres 340

(1) AFH IV, 332; scil. 25 aug. 1494.

(2) In Capitulo electus fuit Vicarius Generalis Fr. Hieronymus Tornielli, qui die 9 iunii dedit litteras confraternitatis nobili aquilano Io. Baptistae Iacobi; et die 15 iulii 1502 gratias agit ex Reate Camerario et Quinque Artium civitatis Aquilae, eo quod eorum urbem petere humanissime sollicitabant. Est inter epistolas originales Generalium Religiosorum ad Magistratum; MS. *U* 72 Biblioth. Prov. Aquilae. Ubi etiam invenitur epistola Vic. Gen. Fr. Ludovici de Turre, Ianuae 6 iulii 1500, qua Magistratui promittit oratorem pro futura quadragesima.

(3) AF IV, 503 ss.

(4) Corrigas proculdubio: *Dalmatiae;* cf. Wadding, ad an. 1506 (XV², 334).

(5) Corrigas item: *Brixiae;* l. c. 338.

24 Provincia Ragusii in qua loca 9 fratres 140
25 Provincia Basilicate in qua loca 13 fratres 120
26 Provincia Sardinie in qua loca 5 fratres 70
Summa: loca 593, fratres 11050

Et sic ex predictis Aquila in tali capitulo fuit magnificata, ubi de tot mundi partibus, scilicet cismontanis, Patres venerandi tam prelati quam predicatores adfuerunt. Qui divina gratia bene satisfacti ex Aquila recesserunt, videntes elemosinas manifestas que in eorum presentia facte fuerunt.

Nam primo, castrum Collebrinconi, die 7 iunii in qua celebratum fuit capitulum illud, die ultima magii publice donavit dicto capitulo canestra decem de pane, lignorum pro igne psalmas 30, salmas vini tres, carnes salatas circa 40 puta membra porcina. — Secundo, Rodii castrum donavit die 3 iunii arietes otto etc. (1).

Excerpta ex Chronicis Ordinis (2).

8. — Prooemium chronicae.

Tabula sequentium in hoc volumine pertinentium ad Ordinem Fratrum Minorum, precipue illorum qui de Observantia nuncupantur, ac de Ordine tam primo quam secundo quam etiam de tertio nonnulla ponuntur, incipiendo (3) *ab anno Domini 1206 usque 1496. Et quia aliqua ponuntur secundum materias, aliqua vero secundum dicti Ordinis scripta vel ordinata et huiusmodi, ideo in hac tabula ponuntur continentia et sententie, dicta, facta, scripta et similia prout reperiam de anno in annum; remittendo ad cartas et numerum cartarum istius voluminis. Sed quia aliquis vellet citius invenire materias vel sententias que circa Ordinem faciunt, ideo scribam aliam tabulam in fine voluminis per alphabetum* (4), *signando ibidem numerum cartarum in quibus sunt tales sententie. Et cum signabo a b c d e f, hee littere significant sex partes faciei duarum cartarum videlicet prout hic signo. Sed antequam veniam ad ponendum vel scribendum de inceptione Ordinis, hic ponam, scilicet in ymaginibus, 12 cophinos distinctos in 12 tempora, puta ab anno 1180 usque 1496.*

In hac tabula materia revera dividitur in *cophinos*. Horum primus incipit an. 1180, quo S. Franciscus « conceptus est », eumque natum

(1) Plus minusve capitulo dona similia obtulerunt castra sequentia comitatus Aquilae, italice reddita, videlicet: Guasto, Chiarino, Tempera, Pizzoli, S. Vittorino, Sassa, Bagno, Coppito, Bazzano e Torre, Paganica, Genzano e S. Pietro, Navelli, Assergi, Civitaretenga, Goriano Valli, S. Benedetto, Poggio, Picenze, S. Demetrio, Barisciano, Castelnuovo, Collepietro, Lucoli, Poggio S. Maria, Scoppito, Rocca di Corno, Cascina, Rosciano. Item Congregatio 3i Ordinis Aquilae, Congregatio V. Conceptionis, Albanenses et Ufficiales civitatis. Item haeredes Petri Iacobi, haeredes Iacobi notarii Nanni et haeredes Ioannis Nardi. (2) Cf. supra, 320. (3) C(odex): *incipiensque*.

(4) Haec tabula alphabetica deest in fine codicis.

dicit an. 1181. Pertingit usque ad an. 1225 (!) in quo S. Franciscus «fuit stigmatizatus». «In II cophino colliguntur res an. 1226-1250; in III an. 1251-1275; in IV an. 1276-1300; in V an. 1301-1325; in VI an. 1326-1350; in VII an. 1351-1374; in VIII an. 1375-1400; in IX an. 1401-26; in X an. 1427-1450; in XI an. 1451-75; in XII an. 1476-1495.

Expleto indice, Chronica incipiunt: «De principio principis et patriarche Ordinis fratrum Minorum B. Seraphici Francisci de Asisio. Posito prohemio huius libri, ad nostrum propositum assumam illud Apoc. 7 Cap.: *Et vidi alterum angelum* etc.». Pro capitulo sequenti f. 9r, producitur adamussim prologus *Legendae maioris* S. Bonaventurae: *Apparuit gratia Dei* etc. In dicendis Fr. Alexander maxime dependet ab ipso S. Bonaventura, a *Chronica 24 Generalium*, a *Conformitatibus* Barth. Pisani, et a *Floretis* S. Francisci. Ex his operibus amplas partes exscripsit; plurima etiam diplomata, praesertim bullas inseruit.

9. — Montis Alvernae descriptio anno 1493 (1).

Circa annum 1218 B. P. Franciscus recepit locum montis Alvernae a domino Urlando de Chiusi (2). *De quo Sancto Monte locuntur Conformitates* (3) *et etiam Floriculi* (4), *quomodo illo tempore paupercula habitatio, prout locus et regio illa requirebat, ibidem erat. Et* (5) *post multos annos fortuitu conbustus fuit locus ille, scilicet circa annum Domini 1480* (6). *Et hoc accidit ex inadvertentia familie dom. Rev.mi Cardinalis de Senis, nepotis pape Pii II* (7). *Qui Rev.mus d. cardinalis devotione motus perrexit ad dictum montem, ubi in nocte fuit ibidem hospitatus cum sua familia. Quo combusto, pulcriorem et ampliorem hedifitium ibidem edificavit, prout ego oculis propriis vidi, videlicet in anno 1493, die 19 maii, dum perrexi ad capitulum generale celebrato Florentie* (8). *Et quia locus ille et mons, ut mihi videtur, est alia Yerusalem in occidente* (9) *propter singularissimas prerogativas in dicto monte renovatas et precipue prerogativa renovationis passionis Christi in B. P. Francisci Stigmatizatione, ideo prout vidi et annotavi, hic in presentiarum de illo loquor.*

Et primo videlicet de ecclesia (10). *Est enim in dicto monte sancto ecclesia Sancte Marie, in qua prius fuerunt cellule, scilicet anti-*

(1) Cod. cit. f. 16r-7r.

(2) Iuxta documentum filiorum comitis Orlando hoc factum est 8 maii 1213; Sat. Mencherini, *Codice diplom. della Verna,* Firenze 1924, 238s.

(3) Cf. AF IV, 254-60; V, 387-9 (cf. 544b).

(4) In *Considerazioni sulle Stimmate,* ap. *Fioretti,* ed. Benv. Bughetti, Firenze 1925, 190-250.

(5) C add.: *quia.*

(6) Cf. Sat. Mencherini, *Guida illustrata della Verna,* 3 ed., Quaracchi 1921, 228s. (an. 1472).

(7) Franciscus Piccolomini, promotus an. 1460; deinde Pius III (1503); Eubel, *Hier.* II², 13, 25.

(8) Cf. Marianus Florent. ap. AFH IV, 331.

(9) C: *occidens.*

(10) Cf. Mencherini, *Guida,* 46ss: «S. Maria degli Angeli», alias: «Chiesina».

quitus, ubi morabatur B. P. Franciscus cum aliquibus sotiis: et ecclesia illa seu habitatio illa supplebat fratribus pro ecclesia, dormitorio et aliis officinis. Et etiam ipsa ecclesia nunc est longitudine circa 25 brachiorum. Ubi est cappella in capite ecclesie versus orientem parvula, ubi est altare cum pulcra cona (1) *de terra cotta invitriata: in qua cona est ymago Virginis Marie Assumpte in celo dimitentis cingulum b. Iohanni Evangeliste. Ubi etiam sunt et alie pulchre figure eodem Magistro, scilicet de relevo* (2). *Finit itaque dicta ecclesia prope ripam et arbores, ubi est aliqua planities* (3) *que antiquitus ibidem fuerat, sed non ita ampla sicut nunc: quia tunc tanta erat quanta capiebat ipsa ecclesia, nec erant dicte officine. Nunc autem versus orientem sunt et alie habitationes ipsius loci et etiam versus ripam meridianam usque ad precipitium quod est subter conventum seu locum. Et dicta ecclesia est contigua cum porta battitoria* (4), *a qua porta intratur in primo claustro. Et ad manum sinistram intrando est dicta ecclesia; ad dexteram vero ipsius introitus et porte est annitus* (5) *et deinde cetere officine loci etc.*

Prope vero dictam ecclesiam in manu dextera est alia ecclesia, scilicet magna (6) *per quam intratur in dormitorio superiori de plano et est longitudinis circa 40 brachiorum cum duobus cappellis subter corum versus portam principalem ecclesie; scilicet una in dextera porte medie qua intratur corum: in altare cuius cappelle est ystoria annuntiationis Virginis Marie, scilicet cona de terra cotta ut supra* (7). *Et ex parte inferiore, idest subter corum, sunt in girum arcibanchi ad sedendum. Sed in principali cappella* (8) *et altare maius dicte ecclesie est cona Ascensionis Yhesu Christi* (9) *pulcra cum XI apostolis et Beata Virgine. Et fenestre dicte ecclesie omnes sunt invitriate et pulchre* (10).

Item post dictam ecclesiam maiorem in manu sinistra versus occidens est et quedam cappella, idest ecclesia parvula, prope viam, quam fecit quidam cardinalis (11), *in qua est lapis quem S. Franciscus lavare fecit Fratri Leoni quatrupliciter, prout habetur* (12), *id est cum aqua, vino, oleo et balsamo. Et hec ecclesia seu cappella distat a supra dicta circa brachia 50.*

---

(1) Intellige: icona seu rectius icone sive imagine; tunc: terra cocta.

(2) Id est: eiusdem artificis; in relevo, italice: *in rilievo*. Plures alios errores gramaticalis incorrectos relinquimus. De hac tabula Andreae della Robbia, cf. *Guida*, 53-6, ubi etiam reproducitur, 55. (3) *Guida*, 71 ss.

(4) Quae est porta duplex sive foris.

(5) Id est ambitus sive claustrum; cf. *Guida*, 184 ss.

(6) Ibid. 190-220. Ecclesia ista absoluta et contecta est tantum an. 1509; ib. 191 s. (7) Quam habes l. c. 203.

(8) Ib. 207 ss.

(9) Quae icon modo est in cappella gentis Ridolfiorum; ibid. 204-5, ubi eam conspicis. (10) Iam diu perierunt.

(11) Scil. Galeotus Tarlatus de Petramala, promotus ab Urbano VI 18 sept. 1378; obiit inter 1397-1400 et in hac capella, adhuc dicta «Cappella del Cardinale» tunc sepultus; *Guida*, 79-81; Eubel, *Hier.* I², 23.

(12) Cf. *Fioretti*, ed. cit. in *Appendice*, c. 5 (360); AF III, 67.

Item ultra istam ecclesiam est alia ecclesia, scilicet Sancti Antonii de Padua (1), *quam hedificare fecit quidam campi ductor seu caput armigerorum* (2); *et distat ab ista supradicta parvula circa per 50 brachia, sed est in dextera manu vie perducentis ad loca infra scripta versus occidens. Et prope istam ecclesiam ad dexteram manum est lapis magnus subter, qui stat quasi ad modum cripte, ubi B. P. Franciscus requiescebat et dormiebat* (3). *Et distat a dicta ecclesia S. Antonii per sex brachia. In qua cricta est quidam saxus relevatus ad modum altaris, longus quasi per tria brachia; super quo beatus Pater dormiebat, et hic etiam orationes suas faciebat prout sibi placebat. Et notatur quod antequam perrexisset ad dictum saxum idest ante ecclesiam S. Antonii erat quidam pons; ad quem cum pervenisset Fr. Leo, incipiebat dicere antequam transisset pontem:* Domine, labia mea aperies (4). *Et ante ipsum saxum est fagus, idest arbor quedam in qua residebat quidam falco cantans in nocte quasi quoddam arlogium Beati Francisci; ad cuius cantum surgebat ad orationem* (5).

Et ibidem scilicet in parte sinistra incipit quaedam via sub rupi (6), *saxeis cooperta, per quam tempore yemalis pergitur ad ecclesiam, ubi fuerunt impressa stigmata beato patri Francisco. Et ibidem fratres vadunt* (7) *in sero ad dicendum* Benedictam (8) *et cantandum antifonam prout ego vidi, videlicet* (9): « Crucis hic apparet hostia | tensis in cruce brachiis | sex alis tecta variis | cum vultus elegantia; | que Francisci cor attrahit | augens ei carismata | suaque sacra stigmata | in eius carnem protrahit ». *Deinde versus:* « Salus nostra Christi passio » (10). *Item dicitur antiphona:* « Celorum candor splenduit, | novum sidus emicuit, | sacer Franciscus claruit, | cui seraphin apparuit, | signans eum carathere | in volis, plantis, latere, | dum formam crucis gerere | vult corde, ore, et opere ». *Versus:* « Signasti, Domine, servum tuum Franciscum hic » (11). *Et dum accoliti incipiunt dicere hunc versum genuflectuntur et cum perveniunt ad illum verbum* « hic » *ambo extendunt manus et digitum manus versus lapidem, ubi impresse fuerunt stigmata B. Francisco, de quo statim dicam* (12). *Deinde edomedarius dicit pluries orationes et precipue, ut mihi videtur, illas que dicuntur in missa sacrorum stigmatum* (13), *videlicet:* « Deus qui mira crucis misteria in B. Franciscco confessore tuo etc. ».

Via igitur illa inter rupes facta fuit, quia quadam vice antequam facta fuisset dicta via fratres dimiserunt pergere ad dicendum Benedictam, *ut*

---

(1) *Guida,* 138-42. (2) Simon de Battifolle; ib. 141 (an. 1264).
(3) Ib. 142-55. (4) Ib. 144; *Fioretti,* Consid. II, 206.
(5) *Fioretti,* l. c. 209. (6) C: *rupis.* (7) Cf. *Guida,* 178-82; 106-7.
(8) Id est officium parvum B. Mariae Virg.
(9) Ad Benedictus in Officio ss. Stigmatum (Fr. Geraldi Odonis), in *Brev. Seraph.* 17 sept. Vox *hic* additio est; cf. infra.
(10) C potius: *Salvus Chr. p.*
(11) Ad Magnificat ibid.; sed iam saec. XIII infra octavam S. Francisci recitabatur, dempta ultima voce *hic.* (12) Cf. infra, 334-5.
(13) Est Postcommunio dicti festi.

supra, propter magnas nives que caderant in monte illo: unde non poterant fratres habere transitum. Ob quam rem in mane sequente bestie, puta ursi, lupi, cervi et huiusmodi, fecerunt pulcram viam a cappella Stigmatum usque ad locum ubi fratres habitabant. Et tunc videntes fratres quod valde Deo placuerat et Beate Virgini cui applicatur Benedicta *et S. Francisco, propter quem processionaliter, fornito completorio, bini bini exibant foras de coro et ibant ubi supra* (1). *Et tunc etiam quadam vice, ut mihi retulit venerabilis pater Vicarius Apulee* (2), *beatus pater Fr.* I o h a n n e s d e L a v e r n a (3) *vidit Beatam Virginem Mariam benedicentem fratres euntes ad dictam devotionem et dicentes* Benedictam.

Sequendo itaque iter ut supra, post ecclesiam sancti Antonii versus occidens pergendo est alia cappella seu e c c l e s i o l a *scilicet Sancti Sebastiani* (4), *in manu sinistra ipsius vie, ubi sunt sepulture seu sepulcra fratrum* (5). *Et subter illam ecclesiam, scilicet extra et versus rupem et in rupe est lapis in quo B. P. Franciscus receptus fuit, quando* d i a b o l u s *voluit illum inde* p r e c i p i t a r e (6). *Que rupis est altitudinis circa 120 brachiorum.*

Item post eandem ecclesiam sancti Sebastiani est alia ecclesiola in spatio circa decem brachiorum distans. In qua B. P. Franciscus dicebat officium (7). *Et dicitur cappella fratris* I o h a n n i s d e l l a V e r n a; *ubi est depicta eius ystoria* (8).

Et ultra illam est alia e c c l e s i a *distans per sex brachia, ubi* C h r i s t u s a p p a r u i t *ipsi patri quando sibi dedit* s t i g m a t a (9): *et est longitudinis circa 16 brachiorum. In qua est altera ymago et cona de eadem terra cotta, scilicet cum ymagine Crucifixi, B. Virginis Marie et S. Iohannis Evangeliste, et B. Francisci et Ieronimi cum genibus flexis* (10). *Cum ymagine etiam coccie Adam* (11). *Et sunt ibidem otto angeli subter brachia Crucifixi plorantes passionem eius; et sunt dicte ymagines de statura hominis. Et in circuitu cone sunt et 25 Seraphin, et festa* (12) *arborum et pomorum. Latitudo vero dicte ecclesie est circa sex brachiorum. Et est ibidem corus antiquus et in medio cori versus altare est quidam lapis marmoreus* (13), *in quo est sculpta figura Seraphin et B. Francisci recipientis stigmata ab ipso Seraphino. Ubi simpliciter est ymago Yhesu Christi Crucifixi. Super quem lapidem est grata ferrea, ne devastentur ille figure. Et ibidem fuerunt impressa sacra stigmata ipsi sancto:*

---

(1) Quae narratio hucusque referebatur iuxta P. Aug. di Miglio, *Nuovo Dialogo del s. Monte della Verna*, Firenze 1568, 41-2; *Guida* 182. — *Fornito* i. e. finito; forma est vulgaris. (2) Cuius nomen non invenio.

(3) B. Ioh. de Firmo, dictus etiam de Alverna, in qua obiit 9 aug. 1322. Confusio adest, nam visio ista accidit post an. 1431; *Guida*, 106s.

(4) Cf. l. c. 130-4. (5) Ibid. 127-9.

(6) *Fioretti*, Consid. II, 207s; *Guida*, 136s.

(7) Sic dicta «secunda cella S. Francisci», an. 1263 in sacellum conversa; *Guida*, 148s. (8) Penitus periit; ib. 150.

(9) Ibid. 161-78. (10) Ib. 167-70; reproducitur, 169.

(11) Id est calvaria (?) eius subtus crucem.

(12) Italice: *festone*, i. e. flores serti. (13) Ib. 170-8.

et ideo in memoria huius ibidem cantatur antifona supra dicta, versus videlicet: Signasti, Domine, servum tuum Franciscum hic, *Respons.:* Signis redemptionis nostre. *Unde quando circumstantes vident talem actum, scilicet diaconorum vel accolitorum extendentium digitos ad locum illum et lapidem, qui stant genuflexi ad pedem dicti lapidis sculpti, non possunt se contineri pre devotione a lacrimis, ut ego vidi et probavi.*

Et notatur etiam quod in lateribus altaris subter predictas figuras ipsius cone sunt flores de predicta terra cotta et thargie (1) *pulchre. Et ad reverentiam sacrorum stigmatum ibidem ardent quinque lampades supra lapidem illum marmoreum. In quo etiam lapide sunt sculpta ista verba* (2), *videlicet:* « In nomine Domini 1225. Sancto Francisco sotto quisto arbore, certamente rendendo gratie a Deo, le cose spirituali spiritualmente ymaginando, in mediate poi [ne] la festa de sancta Croce, allato de quisto sancto monte della Verna dove hora è la cappella delle Stimate, apparse lo Crucifixo. Et allora [ne] lo corpo suo le stimate de Yhesu Christo mirabilmente forono impresse ». *Unde notatur quod tunc non erat ibidem dicta ecclesia sed postea in memoriam huius misterii hedificata fuit quia ibidem erat quedam arbor.*

Hec igitur supra dicta scripsi, prout vidi et narratum mihi fuit a quodam fratre de familia ibidem adsistente. — Sed ultra predictam ecclesiam, scilicet sacrorum Stigmatum, versus cacumina montis itur ad vioctolum (3), *ubi Christus Benedictus apparuit Fr. Iohanni della Verna* (4). *Ubi est fagus, id est arbor magna, que etiam tunc ibidem fuerat et est circumdata spinis, quia pellegrini ceperunt capere de cortice ipsius arboris, in circuitu, et quasi tota arbor est decortata* (5). *Ideo fratres apposuerunt spinas, ne amplius decortetur et per consequens desicchetur* (6).

Unde faciens finem meis verbis, dico quod si quis vellet pergere in Yerusalem et non posset, ad minus pergat ad montem predictum della Verna, in quo ex devotione videtur esse altera Yerusalem. In quo monte et multa alia notabilia sunt et digna foret de illis agere memoriam; sed brevitatis causa dimitto ponere illa. Sed de Stigmatibus dicam in anno scilicet 1225 (7). *(Continuabitur).*

Aquilae. P. ANICETUS CHIAPPINI, O. F. M.

(1) Id est parmulae. (2) Non iam ibi sunt; l. c. 171.
(3) Italice: *viottolo,* i. e. semita. (4) *Fioretti,* c. 49, p. 173s.
(5) Potius: *decurtata* vel *decorticata.* (6) Id est *desiccetur.*
(7) Ibi de eis agit iuxta *Leg. mai.* XIII, etc. nihil novi praebens.

P. LIBERATUS WEISS, O. F. M.

SEINE MISSIONSTAETIGKEIT UND SEIN MARTYRIUM

(3. März 1716)

Literatur: *Relatio de martyrio P. Liberati a S. Laurentio Weiss*, Mocha 1716, Brief des apostolischen Missionars P. Theodosius Wolf aus der österreichischen Franziskanerprovinz S. Bernardini Sen. an seinen Provinzial, bei: P. Herzog, *Cosmographia Austriaco-Franciscana*, Coloniae-Agrippinae 1740, I, 95s (Rel. A, HC) [1]. — *Relatio de martyrio P. Liberati a S. Laurentio Weiss et Sociorum*, aus dem Werke: *Historia e discreta relatione delle nuove missioni, fondate e da fondarsi dalli R. P. Missionarij Reformati del Ordine del Serafico P. S. Francesco, tanto nelle parti dell' Egitto Superiore come parimenti nelle vasti regni di Fungi ed Etiopia con la descrittione di tutti li successi nelle fondationi di quelle, e qualità de viaggi aspri principiando dall' anno 1700*, 1686-1720. Handschriftlicher Kodex des Missionsarchivs der Franziskaner Oberägyptens in Kairo, dessen Verfasser P. Jacobus von Albano ist. Fol. 118r-21v. (Rel. B) [2]. — Ausser diesen beiden Relationen [3] soll noch

(a) Summarium. — Praemissis bibliographia ac dein conspectu historiae missionum in Aethiopia, adumbratur vita P. Liberati Weiss, Provinciae S. Bernardini in Austria, nati an. 1675 atque an. 1704 in Aethiopiam cum aliis confratribus profecti. Pluribus autem difficultatibus iter frustrantibus, et praefecto missionis, P. Ioseph Maria de Ierusalem, defuncto 29 maii 1710, P. Liberatus Weiss in eius locum suffectus est 20 aprilis 1711. Cum P. Michaele Pio de Zerbo prope Ticinum et P. Samuele Mazorati a Biumo prope Varesium in Aethiopiam pertingere tunc P. Liberatus satagens, tandem an. 1712 in Gondar, ubi Imperator (Negus) residebat, cum duobus sociis pervenit. Sed 3 martii 1716 tres missionarii pro fide lapidati sunt; quorum martyrium in duplici relatione proponitur. [Nota Directionis].

(1) Diese Relation ist auch erwähnt bei Marcellino da Civezza, *Storia d. miss. franc.* VII, 3, 240.

(2) Wir sehen uns hier veranlasst, dem Generallektor im Collegio internazionale di S. Antonio zu Rom, P. Dr. Arduin Kleinhans unseren verbindlichsten Dank auszusprechen, da er uns diese Relation, die er aus dem MS. das auf der Missionsausstellung zu Rom auflag, entnahm, zu vorliegendem Artikel zur Verfügung gestellt hat. Eine ähnliche wenn nicht die gleiche Relation findet sich auch in den Akten der Propagandakongregation 1717, Congr. 20 Settembre n. 43, fol. 358v und anderswo in den Akten. Sie stammt von dem Auktor des obengenannten MS. und kann, da sie wohl ziemlich genau mit unserer Relation B übereinstimmt, hier übergangen werden (Vergl. hierzu das Zitat bei Marcellino, VII, 3, 240 Anm. 1).

(3) Eine weitere Relation in portugiesischer Sprache über das Martyrium des P. Liberat und seiner zwei Genossen verzeichnet Marcellino da Civezza in

besonders hervorgehoben werden: F. da Rivarolo, *Relazione compendiosa del suo* (P. Joseph Maria von Jerusalem 1704) *viaggio nell' Etiopia e del suo negoziato quivi a pro della Religione cattolica,* in: *Symmicta Lusitanica ex MS. Biblioth. Apost. Vaticanae aliarumque Urbis,* VIII (ed. an. 1744) 235, und M. Pacelli, *Viaggi in Etiopia,* Napoli 1797, beide benützt von Marcellino da Civezza, *Storia universale delle missioni francescane,* VII 3 (Firenze 1894) cap. IV (Marcell.), mit der von ihm zwar zitierten, aber leider nicht benützten: *Descriptio compendiosa Imperii Aethiopici et relatio Missionum Aethiopiae, excerpta partim ab Archivio Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, partim ex Archivio dictae Missionis, et de successu singularum rerum dictas missiones concernentium,* von R. Prutky, 1758 (vgl. darüber Th. Somigli, im AFH VI, 129s.). — Ausser diesen Relationen, den Acta Congregationis de Propaganda Fide passim (ACPF) und archivalischem Material der österreichischen Franziskanerprovinz zu Wien, vgl. noch meinen Artikel: *Ein österreichischer Franziskanermärtyrer in Aethiopien aus dem 18. Jahrhundert,* in *St. Franziszi-Glöcklein,* XLVIII (1925/6), 118-21; 148-51 (nach HC). — Daneben sind zu vorliegenden Artikel noch verwendet ausser H. Holzapfel, *Handbuch der Gesch. des Franziskanerordens,* Freiburg i. Br. 1909 (HH), L. Wadding, *Annales Minorum,* passim (W), Marcellino da Civezza (cit. passim) und D. de Gubernatis, *Orbis seraphicus, de Missionibus,* tom. II, Quaracchi 1886 (Gub.), besonders V. Greiderer, *Germania Franciscana,* 2 voll. Oeniponte 1777-1781 (Greiderer) und endlich Dr. J. Schmidlin, *Katholische Missionsgeschichte,* Steyl 1925 (SMG). — Die übrigen Literaturangaben, die sich nur auf einige Zeitabschnitte oder einzelne Begebenheiten beziehen, sind in den jeweiligen Anmerkungen verzeichnet.

Nachdem schon unter Konstantin dem Grossen (323-337) das Christentum in Abessinien und Nubien hauptsächlich durch ägyptische Karawanen eingedrungen und allmählich zu grosser Blüte gelangt war, fiel es etwas später dem Monophysitismus anheim (1). Volle sieben Jahrhunderte höhren wir dann weder von Unionsversuchen

seinem *Saggio di Bibliografia geografica, storica, etnografica Sanfrancescana,* Prato 1879, 432 n. 463. Ihr Titel ist: *Novo Triunfo da Religiao Serafica, ou noticia summaria do martirio e morte que padeceram em odio de nossa santa Fè o veneravel Padre Fr. Liberato Weiss, com dous companheiros seus, todos Religiosos da Ordem de S. Francisco, Missionarios e Pregadores Apostolicos no Imperio de Habassia, no dia 3 de março do anno de 1716 por* J. F. M. M. Lisboa Occidental, na oficina de Paschal da Silva, impressor de S. Magestade, 1718. Civezza sagt von ihr: « Stampa rarissima di 8 pagine in-4°. N'è un esemplare nella Biblioteca dell'Academia (già della Congregazione del Terz' Ordine Regolare di San Francesco) di Lisbona ». Dieses Exemplar jedoch existiert nicht mehr. Ein anderes befindet sich in der Staatsbibliothek zu Lissabon, Cod. n. 4095 Diese Relation die sich an unsere Rel. A anschliesset, werden wir später im AFH separatim publizieren.

(1) SMG 101.

Roms, noch der abessinischen Regierung. Erst im 13. Jahrhundert lesen wir von einem solchen Versuche des Papstes, mit den abessinischen Christen in Verbindung zu treten. Nikolaus IV schickte durch den Franziskaner Johannes von Montecorvino ein Schreiben « Summi Pastoris » vom 11 Juli. 1289 an den Kaiser (Negus) Aethiopiens, in welchem er ihn zur Union mit Rom ermahnt ([1]); ausserdem gab der Papst noch Briefe an die abessinischen Prälaten und an das Volk mit. Ob die Schreiben tatsächlich an ihre Adresse gelangt sind, ist nicht gewiss, jedenfalls aber treffen wir einige Jahre später Gesandte aus Aethiopien bei Johannes von Montecorvino in China, die ihn baten, er selbst möge eine Mission zu ihnen unternehmen oder ihnen doch gute Prediger senden, denn « seit der Zeit des Apostels Matthäus und seiner Schüler seien sie nicht mehr im Glauben unterrichtet worden » ([2]). Das Endergebnis war, dass in Nubien eine Dominikanermission einsetzte, der Johann XXII das 1329 errichtete Bistum in Dongola anvertraute; das Bistum scheint jedoch nicht lange bestanden zu haben, denn es wird in der Folge nicht mehr erwähnt. Seit dem 15 Jahrhundert treffen wir dann stets neue Sendungen Roms nach Aethiopien, wozu meistens Franziskaner verwendet wurden; von wechselvollem Geschicke war die Mission begleitet, bis sie um das Jahr 1482 durch einen ungünstigen Thronwechsel wieder unterbunden wurde ([3]). Nach dem Martyrium des Br. Johann Calaber 1483 wurden allerdings noch vereinzelte Missionsunternehmungen nach Abessinien veranstaltet, aber ohne Erfolg ([4]). Auch spätere Expeditionen besonders von Jesuiten und 1558 auch von sechs Kapuzinern mussten scheitern an dem Fanatismus des abessinischen Regenten und nicht zuletzt der dortigen koptischen Mönche ([5]).

Erst nachdem im Jahre 1633 die Jesuiten abermals verjagt worden waren ([6]) und der Versuch der Kapuziner, ins Land einzudringen, neuerdings gescheitert war, betraute die Propagandakongregation mit dem Einverständnis des Generalministers Johann Bapt. von Campanea die ostindische Diskalzeatenprovinz « Madre de Dios » mit der Mis-

---

([1]) Marcell. II, 419s.

([2]) W. 1307 n. 6. *Historisch-politische Blätter*. XXXVII, 36. Vgl. auch HH 251. Anast. Van den Wyngaert, *Jean de Mont Corvin,* Lille 1924, 34; der in Zweifel zieht, ob es sich wirklich um Abessinien handle.

([3]) Neben den allgemeinen Missiongeschichten W 1480 n. 9 und 10, Gub. I, 608ss.; II, 346: Marcell. IV, 569ss.; V, 379ss. und HH 251 f. Vgl. für 1482 besonders G. Golubovich, *Il Trattato di Terra Santa e dell' Oriente di Frate Francesco Suriano,* Milano 1900, p. xxxviiiss., 79ss. W 1482 n. 9 und Marcell. V, 382.

([4]) Marcell. VI, 329ss.

([5]) Marcell. VI, 333-6 (nach Pacelli, cap. 1 und Sapeto, lib. I cap. 5).

([6]) Gub. II, 362. Marcell. VII, 3, 233. HH 531.

sion in Abessinien. Von Goa in Ostindien aus begaben sich daher im Jahre 1633 zwölf Franziskaner, an der Spitze P. Cherubin von Caltagirone, nach Aethiopien (1). Zu Basra (Bassora) an der Euphrat- und Tigris-Mündung bestiegen sie das Schiff, fuhren durch den persischen Meerbusen und der Omanküste entlang nach Maskat und von hier durch das arabische Meer und den indischen Ozean über Mogdishu nach Mombaz im Süden des heutigen Britisch-Ostafrika, um diesmal vom Süden aus nach Abessinien vorzudringen. Die Mission erreichte nicht den gewünschten Erfolg, trotzdem man den gefährlichen Norden, d. h. Aegypten und Nubien, bei der Reise absichtlich umgangen hatte. Ob die Missionäre nach Gondar, der Hauptstadt Aethiopiens und Sitz des Negus, gelangten, hören wir nicht, erfahren aber im Jahre 1637 vom Martyrium des P. Cherubin von Caltagirone und Franz von Tarent (2). Daraufhin bestimmte nun die Congregatio de Propaganda Fide die Reformaten zu Missionaren des Landes, die wieder den alten Weg vom Hl. Lande aus über Aegypten nehmen sollten, da er bisher doch noch die meisten Früchte ermöglicht hatte. Von 1634 ab bis gegen Ende des 18. Jahrhunderts begaben sich diese in grösserer Anzahl nach Aethiopien « veluti illi, quorum veloces sunt pedes ad effundendum sanguinem », sagt de Gubernatis (3). « Dieses Los harrte ihrer gewöhnlich, wenn es ihnen überhaupt gelang, die ungewöhnlich grossen Reiseschwierigkeiten zu überwinden und ins Land einzudringen (4).

Im Jahre 1701 wurde P. Joseph Maria von Jerusalem, der bereits im Vorjahre mit mehreren anderen Brüdern von Innozenz XII nach Aethiopien geschickt wurde (5), zum apostolischen Präfekten der

---

(1) Vgl. dazu auch J. Goujan, *Histoire et voyage de la Terre Sainte,* Lyon 1671, 17s., zit. bei Marcell. VII, 3, 237.

(2) Gub. II, 229s. P. Clemens a Terzorio, O. M. Cap. scheint beide in seinem *Manuale Historicum Missionum Ordinis Minorum Capuccinorum,* Isola del Liri 1926, pag. 243s., zum Kapuzinerorden zu rechnen, was keinesfalls gebilligt werden kann. Er schreibt: « Patres Cherubinus et Franciscus, qui e Persia venerunt, aliam viam etiam difficilem et periculis plenam secuti sunt. Ad omnem eventum parati, navem ascenderunt in Mascate. Vix pervenerunt ad Magadoxum (= Mogdishu, Magdoshu), proprium zelum unice audientes, deposita quavis humana cogitatione eo penetrarunt [*sic?*]; sed post pauca millia, a barbaris trucidati fuerunt », schweigt jedoch sowohl vom Beinamen der Brüder, als auch vom Jahre des Martyriums.

(3) Gub. II, 392. Ps. 13, 3. (4) HH 531.

(5) Darunter der Bayer P. Theodor Krump, der uns eine unterhaltende Schilderung der ganzen Reise hinterliess in seinem Missionsbericht *Hoher und fruchtbarer Palmbaum,* Augsburg 1710, im Archiv der bayrischen Franziskanerprovinz zu München S. Anna. Vgl. dazu: Civezza, *Saggio,* 261 n. 317; P. Minges, *Geschichte der Franziskaner in Bayern,* München 1896, 148; P, Bernardin Lins, *Gesch. der bayerischen Franziskanerprovinz,* München 1926, 287-9. Wie-

dortigen Mission ernannt, nachdem im selben Jahre (am 4 August) der Präfekt P. Franz Maria von Saleme unterwegs gestorben war. Als P. Joseph Maria im Jahre 1703 mit einem Brief des Königs von Aethiopien nach Rom zurückgekehrt war, begann er mit bewunderungswürdigem Eifer für die dortigen Missionen zu werben. Im Jahre 1703 unterrichtete er den Generalkommissar der zismontanen Familie P. Johann Antonius von Palermo (1703-1706) (1) über die Missionsverhältnisse in Aethiopien. Er erklärte dabei dem Kommissar, dass der Kaiser Aethiopiens für das zukünftige Gedeihen der Mission in seinem Reiche sehr besorgt sei und sehnlichst möglichst viele Minderbrüder verlange (2). Auf Geheiss des Papstes Klemens XI. schrieb nun P. Johannes am 25 August 1703 zu Rom an alle seine Untergebenen einen Brief (3), in welchem er allen denjenigen, die aus göttlicher Einsprechung zu den Ungläubigen gehen und sich am Werke der Heidenbekehrung beteiligen wollten, hiemit eine günstige Gelegenhet hiezu bietet; das 40. Lebensalter jedoch darf noch nicht überschritten sein. Der Papst fügte durch ein spezielles Breve vom 11 Januar 1704 dazu, dass alle diejenigen, die zwölf Jahre hindurch der Mission in Aethiopien getreulich gedient haben, wieder in ihre Provinz zurückkehren dürfen und sich ausserdem aller Privilegien und Prärogativen erfreuten, die Ex-Provinziale genossen. Unter vielen anderen, die sich aus Oesterreich meldeten, wurden nur zwei angenommen und nach Aethiopien geschickt. Beide, P. Liberat Weiss und P. Theodosius Wolf waren aus der österreichischen Franziskanerprovinz zum hl. Bernardin von Siena. Man musste deshalb so sorgfältige Auswahl treffen, da man nur die besten Brüder, die sich in Rom ausserdem medizinischen Studien unterziehen mussten, an so exponierte Stellung schicken konnte.

P. Liberat, der später in der Mission den Beinamen « a S. Laurentio » erhielt, war geboren am 4. Januar 1675 als Sohn des Johannes und der Regina zu Konnersreuth bei Waldsassen in der Oberpfalz an der böhmischen Grenze (Bezirksamt Tirschenreuth, Diözese Regensburg) (4). Im Alter von 18 $^1/_2$ Jahren trat Johann Laurentius Weiss

---

dergegeben ist die Relation von L. Wilke, *Im Reiche des Negus vor 200 Jahren*, in *Aus allen Zonen*, XX. Dazu, neben Rivarolo, Greiderer, I, 365. Gub. II, 331ss. Marcell. VII, 3, 238 (nach Pacelli); HH 532; SMG 371f. (1) HH 6?8.

(2) HC II, 158. «... Aethiopiae Regem pro ulteriori Missionis incremento ex Ordine nostro operarios plures desiderare». (3) Gub. II, 313s.

(4) Taufbuch zu Konnersreuth, n. I, pag. 25; Täufer war R. D. Kaspar Dols, « parochus Mütterteuchensis (Mitterteich) », Pate Laurentius Günter. — In dem historischen Quellen wird der Geburtsort « Gonnerstreit » bezeichnet (Rel. A: HC I, 95), was jedoch auf einen Lese- oder Schreibfehler der ersten Autors, den dann die späteren übernommen haben, zurückzuführen ist, da

(so war sein Weltname) zu Graz in Steiermark am 13. Oktober 1693 in das Noviziat ein, erhielt den Namen Fr. Liberat und machte unter seinem Novizenmeister P. Bernardin Tach gute Fortschritte. Nach Vollendung der philosophischen und theologischen Studien erhielt Fr. Liberat am 14. September 1698 zu Wien die hl. Priesterweihe, wurde im folgenden Jahre als Prediger und Beichtvater approbiert und als solcher nach Langenlois geschickt, wo er bis 1703 tätig war. In diesem Jahre wurde er vom Provinzial P. Emerich Pfendner nach Graz geschickt, wo er unter dem Guardianate seines ehemaligen Novizenmeisters P. Bernardin Tach (1) seine seelsorgliche Tätigkeit entfaltete (2). Auf sein Ansuchen hin wurde P. Liberat nun im Jahre 1704 von Papst Klemens XI. unter dem Präfekten P. Joseph von Jerusalem nach Aethiopien geschickt (3). Der Papst gab dem P. Joseph ein Schreiben « Omnipotente Deo » vom 8. März 1704 (4) an den Negus mit und stellte ihm ausserdem zwanzig Genossen (5) zur Verfügung, um drüben die Missionstätigkeit gleich wieder aufnehmen zu können. Unter diesen werden uns ausser den beiden Oesterreichern genannt P. Michael Pius von Zerbo bei Pavia (6), Petrus Johannes von Basignano aus der Reformatenprovinz S. Didaci (Pavia), Jakob von Oleggio (später Oberer in Mocha in Arabien) und Samuel Mazorati (7) von Biumo Inferiore bei Varese (Como) aus der Mailänder Provinz, Johann vom hl. Markus aus der Provinz VII. Martyrum und Ambrosius von Masone aus der römischen Provinz; ausserdem zwei Laienbrüder. Die Expedition dürfte wohl ihren Weg nach Gondar, ebenso wie im Jahre 1700, über Tunis, Alexandrien, Kairo, Achmim, Esneh, Dongola und Sennar genommen haben. Am 31 Oktober 1704 teilte P. Joseph von Jerusalem der Propagandakongregation mit, dass alle Brüder wohlbehalten in Kairo angelangt sind; aber er fügt bei, « che le strade per passare Achmim et Etiopia erano serrate a causa

---

weder in der Oberpfalz noch in der Rheinpfalz ein Ort « Gonnerstreit » zu finden ist; Bilder des Martyriums in den Franziskanerklöstern zu Wien, Maria-Lanzendorf und Lankowitz nennen übrigens den Ort « Connersreith ».

(1) HC I, 303. (2) Berichte des Provinzarchivs zu Wien.

(3) HC II, 173. Greiderer, 1, 366. Gub. II, 348ss. Marcell. VII, 3, 238s (nach Pacelli und Rivarolo), 243ss.

(4) Gub. II, 349s.

(5) Greiderer, l. c. Gub. II, 353, 378. Marcell. VII, 3, 238.

(6) Rel. B. Rel. A nennt Zerbe, das nicht verwechselt werden darf mit der Nachbarpfarrei Zerba.

(7) P. M. Sevesi nennt ihn Marzorati; *L'Apostolato Francescano, Lettera circolare IV diretta ai religiosi della Provincia di Milano,* Milano 1915, 45. Er wurde getauft am 10. September 1670. Vgl. dazu: L. Bandera, *Varese nelle sue memorie francescane,* in: *Busto Arsizio a San Francesco d'Assisi nel settimo centenario del suo gloriosissimo transito,* Milano 1926, 24.

dell' arresto seguito de' Turchi ([1]) ». Während nun der Missionsprokurator in Kairo, P. Aegidius da Pesaro, wie er selbst in einen Briefe an die Propagandakongregation vom 8. Februar 1705 mitteilt, die Patres Jakob von Oleggio, Samuel von Biumo, Johann vom hl. Markus und den Laienbruder Aegidius von Neapel auf die Insel Sokotra sandte ([2]), zog P. Joseph Maria von Jerusalem mit den andren Brüdern weiter südwärts; wie weit die Brüder aber gekommen sind, ist nicht bekannt ([3]). Jedenfalls scheinen sie in Aegypten und besonders in Nubien grossen Schwierigkeiten begegnet zu sein, da die Reise viel zu lange dauerte. Tatsächlich schrieb P. Joseph am 15. März 1706 dem Sekretär der Propagandakongregation und teilte ihm mit von den grossen Schwierigkeiten, die sie auf der Reise hatten, einesteils wegen der Edikte des Königs von Sennar gegen die Europäer. « come anche per le revoluzioni di quei populi contro l' istesso Re ([4]) » und zwei Jahre später berichtet P. Joseph aus Alifum, dass die Expedition überhaupt nicht weiter kann wegen der Revolutionen in Sennar ([5]). Unerträglich wurde endlich für die Brüder die Lage, als der Präfekt P. Joseph Maria von Jerusalem am 29. Mai 1710 zu Sennar starb ([6]); sie mussten sich gezwungenerweise zurückziehen. Während nun einige Mitglieder dieser Mission in Aegypten und Arabien missionarisch tätig waren, warteten die andern mit dem päpstlichem Schreiben auf neuen Befehl Roms. Im Jahre 1711 bestimmte endlich die Propagandakongregation neuerdings drei Patres, eine Mission nach Abessinien zu unternehmen, Liberat Weiss, Michael Pius von Zerbo und Samuel Mazorati, wobei P. Liberat zum Präfekten der Mission ernannt wurde ([7]). Die Ernennung des P. Liberat zum Präfekten erfolgte auf den Rat des Missionsprokurators in Kairo, P. Jakob von Albano, hin am 20. April 1711 ([8]), womit natürlich der sehnlichste Wunsch des P. Liberat, als Missionär ins Hl. Land zu dürfen, unerfüllt bleiben musste ([9]). Mit dieser Ernennung zum Präfekten fiel ihm naturgemäss auch die Aufgabe der Ueberbringung des päpstlichen Schreibens (vom 8. März 1704) zu, was die Chronisten allerdings nicht erwähnen. Um unnötigen Hindernissen aus dem Wege zu gehen, nahmen die zwei Missionäre (P. Liberat Weiss und P. Michael Pius von Zerbo) nun ihren Weg über Arabien, wo sie mit P. Samuel

([1]) ACPF vol. 612, an. 1708: Scritture orig. riferite nelle Congregazioni generali degli 8 e 21 marzo 1708. ([2]) ACPF 1706 n. 10 fol. 17v.

([3]) Marcell. VII, 3, 238 nennt « Sawachen » (?), wohl die Gegend um Sennar im ägyptischen Sudan. ([4]) ACPF vol. 612, 1708, Scritture cit.

([6]) Gub. II, 382. ([5]) ACPF 1709 n. 29, fol. 426r.

([7]) Rel. A, HC I 95. HC II 173. Greiderer, I, 366; Gub. II, 385. Marcell. VII, 3, 239 (nach Pacelli). ([8]) ACPF 1711 n. 5, fol. 197v-9r.

([9]) ACPF ibid.

Mazorati, der von Sokotra zurückgekehrt war, zusammentrafen, durchschifften das Rote Meer und gelangten noch im Jahre 1712 wohlbehalten in Gondar, dem Sitz des Negus, an ([1]). Aber auch diese Mission sollte, wie so viele andere, mit dem grausamen Tode der Glaubensboten enden; am 3. März 1716 wurden sie gesteinigt ([2]).

Um die Geschichte ihrer Missionstätigkeit und des Martyriums ungetrübt wiederzugeben, ziehen wir es vor, hier die beiden Relationen, die als streng geschichtliche Quellen gelten müssen, wortgetreu vorzulegen. Wir drucken zuerst die Relatio A und hernach die Relatio B. Wörtliche Uebereinstimmungen heben wir durch *kursiv* hervor, ähnliche durch Sperrdruck. Wir teilen die Relationen in Paragraphen oder Nummern und verweisen jeweils von der einen auf die entsprechenden Stellen der anderen, um so ein Bild und einen Ueberblick des geschichtlichen Vorganges zu geben. Da sich beide Relationen gegenseitig ergänzen, indem die eine viele Ereignisse berichtet, die die andere übergeht und umgekehrt, wäre es eine arge Platzvergeudung, beide einander gegenüber in 2 Kolonnen zu drucken.

Rel. A; HC.

1. A. R. P. etc. [95]. Filiali devotione ductus, ac sancito foedere cum R. P. Liberato piae memoriae obligatus, crudele quidem (nescio *funestum* nuncupem, an magis *gloriosum*) spectaculum ab Aethiopia fidei catholicae semper infensissima hoc anno iterato in tribus Seraphicae Religionis Patribus Paternitati suae A. R. propono; notum siquidem arbitror anno 1704 a Sanctissimo Pontifice nostro Clemente XI quamplurimos Missionarios Apostolicos ad praedicandum in Aethiopia Iesu

---

([1]) M. Kresslinger schreibt in seinem Werke *Ortus et progressus sacri Ordinis Fratrum Minorum S. P. Francisci,* p. 252: « Alia missio sub Clemente XI in Africam instituta fuit, quam P. Liberatus Weis, Franciscanus, natus Palatino-Bavarus, Provinciae Austriacae alumnus peracto plurium annorum laborioso et periculoso itinere, tandem una cum sociis suis anno 1711 (?) in civitate Gondar advenit. Exceptus suaviter a Rege, et cum maxima spe ingentis animarum fructus, benigne ac frequenter auditus fuit; verum instigante inferno, tam ipse Rex a tumultuantibus subditis a throno deturbatus, quam Patres illi, lapidibus obruti, gloriosam mortem opetierunt ». (Dazu Civezza, *Saggio,* 432; vgl. auch ibid. 263; wo das Jahr 1711 als Todesjahr des P. Liberat angegeben ist).

([2]) Rel. A; HC I, 95s. Rel. B. *Necrologium Provinciae Austriae,* MS , ad diem 3 Martii. Greiderer, I, 477. Gub. II, 292. Marcell. VII, 3, 240 (nach Pacelli und Rivarolo). HH 532. SMG 372. Zuweilen findet man für den Tag des Martyriums den 21. Februar genannt (z. B. *Conspectus omnium Missionum O. F. M. anni 1903,* 66 und *Acta... Minorum,* XXIV (1905), 299), doch beruht diese Angabe auf falscher Deutung der Rel. B (vgl. später dortselbst). Ganz irrig ist die Angabe des 4. Mai bei da Rivarolo.

Christi Evangelium fuisse expeditos. Varie fuit tentatus ingressus; ast ab interiacentibus Barbaris semper impeditus; donec R. P. *Liberatus* Weiss, Praefectus Apostolicus, almae Provinciae Austriae alumnus, adiunctis sibi sociis RR. PP. *Michaële Pio a Zerbe* et *Samuele a Biumo* anno 1711 per mare rubrum iter sit aggressus.

2. Tandem anno sequente superatis maximis terrae marisque periculis Metropolim Gondar feliciter ingressus, statim Regem (cui nomen erat Iustus) adivit, eique clam causam sui adventus exposuit, quem etiam Rex peramanter ac summo favore excepit, securitatem promisit, particularem assistentiam spopondit: attamen publicam Catholicae fidei praedicationem illis inhibuit, populum ad rebellionem proclivem metuens; lente eos festinare hortabatur dicens: Mundum Deus non unico instanti, ut potuit, sed sex dierum spatio creasse. Interea, dum nostri Patres morabantur in Gondar, mere indies crescebat regis affectus; adeo enim eos venerabatur, ut eos regia sua munificentia amplificare quam plurimum studuerit, possessiones ac annuos redditus obtulerit. Quos nostri tamen constantér spreverunt, asserentes, id militare contra statum eorum Apostolicum ac sanctissimam paupertatem in Regula professam. Obstupuit rex animum eorum minime cupidúm, in laudem eorum clam et publice dicebat, iureiurando promittebat, non solum Regio diademate, sed etiam sanguine eos se defensurum. Hucusque Patres nostri incolumes fuerunt, iam aliquas clam ad fidem converterunt, imo emersisse ex profundo regis ope videbantur; ast non respondit eventus; quippe semper inimica virtutibus vitia sunt. Pessimi sane, pravique ingenio aliqui, invidiae patre commoti, sparsêre perfidiae semina, pravis colloquiis et praedicationibus populum pervertentes. Monachis, quorum maxima potestas, Regnique Magnatibus persuadent, [96] Patres nostros esse infensissimos Deiparae hostes, panem azymum in Sacrificio Missae consecrandum ex medulla canis et porci cerebro conficere (¹), brevi tempore totum regnum ab his incircumcisis perverti, habentibus Regem illis sequacem; imo fore, ut crescente numero, sibi Regnum vendicarent.

3. Haec et alia id genus plurima commenta iactabant ac de ejiciendo Rege tractabant. Populus alioquin rudis facile fomentum praebuit, ac tumultuare incepit (²). Eo cognito, Rex Justus incolumitati prospicere cupiens, eos ad remotiora loca *magno cum comitatu migrare iussit* (³), illos revocaturus quietata populi dementia; ast nil pacatior impia turba; imo absentia exasperavit potius malos quam compressit.

4. Unde tumultuose coniuratur et Regi, ut ferunt, *venenum* (⁴) propinatur, qui subito dira paralysi correptus, ita ut nullo ad humanos usus corporis officio fungeretur, tamquam inhabilis fuit Regno privatus et a domesticis suis ex aula eiectus (⁵).

5. Interea iuvenis quidam nomine *David* proclamatur; qui metu populi perculsus, facile furori eorum se subscripsit et absentes Patres

---

(¹) Marcell. VII, 3, 230. (²) Cf. B n. 2.
(³) Cf. B n. 2. (⁴) Cf. B n. 3. (⁵) Cf. B n. 4.

anno 1716 die 27 Febr. (1) ad se accersivit, vinctos catenis incarcerari iussit (2).

6. Die 2 Martii eos in publico Procerum statuit Concilio ac ex illis quaesivit: quinam essent, cuius rei causa venissent? *Responderunt* (3), se esse Sacerdotes Catholicos *a Summo Pontifice*, universalis Ecclesiae Pastore, missos, *ut illos in vera fide instruerent*, animas eorum a tenebris eruerent et ad salutem aeternam perducerent. Itaque nos non sumus Christiani? interrogat Rex. Reposuerunt: *Estis Christiani solo nomine*, facto minime. Super quod Rex vehementer motus, sententiam *mortis* in eos fulminat; illi econtra promptos se offerunt constanter mori pro fide Catholica.

7. Attoniti omnes steterunt, mirantes Patrum magnanimitatem et in profundendo vitam prodigalitatem; unde Rex coepit paulisper deliberare, blandius eos aggreditur, in societatem allicit, securitatem vitamque promittit, modo velint circumcidi (4), Dioscorum sanctum venerari, *in Christo* unam naturam confiteri, eorum Sacramentis communicari etc... At illi egregia constantia vitam caducam contemnentes, pro fide mori quam piaculum committere maluerunt. His peractis, iubentur denuo in carcerem trudi; interea habentur conciliabula. Rex licet impius, aliquando tamen sacerdotibus mitior, Patres e Regno ejici sententiam tulit, econtra vero, morte eos plectendos, Monachorum petitio fuit.

8. Et ita 3 die Martii *legatis* (5) *a tergo* manibus in forum seu campum certaminis ducuntur, vestibus *spoliantur, osculando invicem paulisper loquebantur*, humilibus ad Deum precibus animas eorum recommendantes; tandem in genua sunt provoluti, impetuosos lapidum ictus suscepturi. Statim sub specie Religionis iniquitatem tegens, Sacerdos quidam sacrilegus, in medium prosiluit, vociferando: *Maledictus, excommunicatus* ac Virgineae Matris *inimicus* sit, *qui non quinque lapides in illos iecerit* (6). Primus ille lapidem misit; quem turba, ferme decem hominum millia, secuta, brevi spatio nostros patres sub acervo lapidum sepelivit (7).

9. Particeps cupiebam esse luctae, qui eram amoris socius; ast Superis aliter visum fuit, dum hic interim dubia salute ob aëris inclementiam cum aliis tribus Patribus haereo, donec quid agendum a Sacra Congregatione responsum fuerit. Pro interim haec pauca vera notificare potui, plura cum tempore. Dat. Mochae in Arabia felici, anno 1716 die 20 Iunii.

S[uae] P[aternitatis] A[dmodum] R[everendae]

Humilis Subditus
fr. Theodosius Wolf, a S. Hippolyto,
Missionarius Apostolicus

---

(1) Donnerstag nach Aschermittwoch. (2) Cf. B n. 6. (3) Cf. B n. 8.
(4) Cf. B n. 8. (5) Cf. B n. 10. (6) Auch Marcell. VII, 3, 240.
(7) Marcell. (l. c.) fügt noch hinzu, dass P. Liberat sogleich, P. Michael nach einmaliger und P. Samuel zweimaliger Erhebung starben.

Rel. B.

1. La venuta dei suddetti Padri Missionarii (1) con regali, che fu gli 10 Aprile 1716 (2) m' arrecò non ordinaria consolatione, mentre speravo in primo avviso del Padre M. R. Prefetto, secondo il nostro concerto di poter mandare qualchuno di essi nell' Etiopia, ma ben tosto fu mutata la consolatione in un' estrema tristezza per la morte presentita del Re Justos (3) nel mese di Maggio e per mancanza di lettere da colà dopo la mia partenza. Gli 7 Giugno, giorno della Santissima Trinità, m' arrivò il primo annuntio della *funesta* (era della *gloriosa*) morte dei Padri Missionarii, cioè del Pre. *Liberato* da S. Lorenzo Prefetto e delli R. P. Pri. *Michel Pio dal Zerbo e Samuele da Biumo* compagni, ed alli 22 di Luglio (4) arrivarono a Moccha da Gondar due Greci Giorgio Silvestro Cattolico Romano [f. 118v] ed altro scismatico colà partitesi con alcune mercantie al mio tempo e nel seguente modo ci narrarono la loro morte.

2. Dissero, che essendosi sollevato il Regno di Godsciam (5) (il prenominato Armeno forsi ne fu la causa) (6) obbligarono il Re a mandar fuori dell' Etiopia i nostri missionarii. Non fece conto egli di quei primi tumulti e solo gl' impose a non sortir di casa e di non temere, ma poi avvisato il detto Re dal suo Generale, che più non gli era in potere di resistere alli rebelli, mentre di giorno in giorno più s' andavano aumentando; una notte chiamò a sè gli missionarii e con estremo suo dolore gli *intimò* (7) *a partire dal suo Regno,* e che doppo qualche tempo haverebbero potuto ritornare. Dura intimatione gli parve forsi con la consideratione di tanti patimenti e spese per l' ingresso all' Etiopia; pregarono il Re di concedergli ad tempus altro paese, con dirgli che non erano venuti per mercanteggiare e subito partire, con speranza, che la loro absenza da Gondar doverebbe anche fare absentare dall' invidia il livore. S' acontentè il Re; *con buona scorta* di qualche centinaia di persone gli inviò ad un suo fidato Governatore nel Regno Tigrense (8) per il camino di 10 giornate in circa, acciò colà ben protetti e difesi si trattenessero sino a nuovo avviso.

3. Partirono nel mese di Settembre (9) e vi stettero sino alli 25 in circa di Febrare (10), nel qual tempo s' ammalò il povero Re Justos d' un

(1) Nämlich P. Theodosius a S. Hippolyto (= Theod. Wolf von St. Pölten). P. Rzimarz a Cremsirio, P. Apollinaris a Tridento (MS. cit. fol. 118r.).

(2) Karfreitag.

(3) Dieser Name, wohl nur ein Epitheton ornans, wird ihm in Briefen und Berichten von Missionären zugelegt; sonst heisst er oft schlechtweg: « Imperator »; SMG 372 nennt ihn Oustas. Die portugiesische Relation [fol. 5r] nennt ihn richtig *Iazo Adjam Saged,* Sohn des Kaisers Johann Aslaf Saged.

(4) Mittwoch nach dem 7. Sonntag nach Pfingsten.

(5) Godjam. Cf. A n. 3. (6) Cf. Marcell. VII, 3, 239. (7) Cf. A n. 3.

(8) Tigre im Norden Abessiniens. (9) 1715.

(10) 1716. Nach A: am 27. Februar.

profluvio di sangue insolito (vi fu sospetto di *veleno*) [1] con un calore come di fuoco nella gamba, restando la parte superiore come morta e non havendo chi lo potesse soccorrere, desiderando più d'una volta la presenza delli nostri missionarii, con loro già esperimentati medicamenti, se ne andava miseramente languendo. Domandò dal sopradetto Giorgio Greco alcun aggiuto, ma nè le haveva nè le sapeva; lo rimandò con ordinargli il secreto.

4. Si sparse doppo 8 giorni la nova delle strane accidenti del Re, ed incontinente quelli animi incostanti e mai contenti del loro Prencipe fecero discendere dal monte Vekna, prigione o sia luogo di tutti li reggi figlii, David [2] figliolo del fu Re Jasu, e non essendo per anche arrivato a Gondar, buttarono il misero Justos, così mezzo morto ad altro luogo del reggio Palazzo [3], con l'assistenza o guardia di 4 schiavi, e nell' istesso mentre fu ordinato da Grandi o da chi non so (in tal tempo ogni più vile schiavo commanda) la prigione del citato Giorgio Greco e compagno, sotto specie che fussero Franchi, per la familiarità che con noi havevano havuta e con pericolo d' esser ipso fatto trucidati, se la forza d' una Vise Rou parente del novello regnante, alli di cui piedi poco avanti s' erano buttati e con |f. 119r| buonissimi regali raccomandati, non gli havesse protetti e difesi, quale gli fece intendere di non temere, ma che essendo essi incirconcisi, nè ella ne suo marito, nè l' istesso Re li poteva liberare. Parimente una ciurma di soldati o di canaglia si portò a devastare tutta la casa del Pre. Gregorio nostro interprete, nella quale vi era riposta la robba de nostri perseguitati, e lo fecero anche prigione coll' Abba Custaneus, primo favorito e ministro dell'afflitto Re Justos e nostro particolare padrone e procuratore, e senza porre inducio richiamarono li nostri religiosi ed il Governatore, sotto la cui protettione erano stati, fuggi.

5. Arrivò finalmente a Gondar il suddetto Re *David* ed appena incoronato che fu, un altra parte contraria fece incoronare un altro suo fratello maggiore, per nome Makfa, mentre gli contendeva la corona, per esser egli figlio legitimo (diceva) di Giasu e non di fantesca come David; pure per esser stata la forza più potente di questo, fu il suddetto Makfa di nuovo rimandato a Vekna, ed a sei dei suoi cooperatori furono tagliate le mani e li piedi.

6. Pochi giorni dopo l' incoronazione del nomato David giunsero anco li nostri Missionarii e stantiati non più nella prima casa, ma nella Reggia, ed il Sabato [4] compavero in giudicio, dove vi passò qualche discorso intorno al lore stato e venuta; e ben custoditi furono rimandati alle loro habitationi [5], tenendo fra tanto il Re con grandi diversi conciliaboli. Chi li voleva morti per esser franchi incirconcisi [6] e contrarii alla religione Etiopina, chi solamente li bramava fuori del Re-

(1) Cf. A n. 4. (2) Von Greiderer «Tyrannus» genannt. (3) Cf. A n. 4.
(4) 29. Februar. (5) Cf. A n. 5.
(6) So pflegten viele Völker Asiens und Afrikas die europäischen Christen zu bezeichnen.

gno, e secondo li loro libri diceva il Vescovo con un monaco grande, che una muraglia fatta da Dio non poteva dagli homini esser disfatta, e così non dovevano morire, ma esser buttati fuora delli loro paesi; che però contrariavano ad invicem, ma la maggior parte non era contenta, se non con la loro morte e fra gli altri 4 falsi testimoni dicevano d'esser stati imprigionati come ribelli dal Re Justos e con pericolo di perdere la vita o almeno gli occhi, solo perchè gli accusarono per Franchi, e perciò con una gran turma gridavano sempre, e avanti e doppo la loro sentenza: Sangue per sangue, acciò fussero lapidati.

7. Nella Domenica (¹) altro non vi accorse, se non che essendo stato anche accusato il prenomato Re Justos per Franco, cioè che havesse partecipato del nostro Korban, che è il Sacramento Eucharistico, si portò e domandò, essendo quasi aconizante, il novello Re David a visitarlo e confortarlo a non temere che l'havrebbe ritenuto nella sua corte con ogni rispetto, dandogli Iddio salute e che il Regno da egli goduto per quattro anni e non convenutogli per esser egli di linea feminina e non mascolina, fu piutosto dispositione divina che altro [f. 119v.]. Laonde solamente bramava di sapere la verità o falsità dell'accusa suddetta e per qual cagione havesse ritenuto nel suo Regno li nostri missionarii. Egli rispose esser falsissima l'accusa impostagli, poichè mai si portò alla casa de sudetti per prendere il sopra accennato Korban e dall'altra parte la bontà, scienza ed arte delli sudetti Missionarii furono li motivi che lo spinsero ad amargli ed honorargli come suoi fratelli. I loro tratti, il loro modo di vivere (diceva) m'incatenarono il cuore a volergli ogni bene, e più gl'haverei fatto, se la fortuna non mi fusse stata tanto contraria, e dove si potrebbe in tutto l'Impero Abissino ritrovar persone più intelligenti in ogni arte e materia de sudetti o Franchi o Cofti o altri che siano, che importa, se gli ho trattenuti nel Regno, gli ho amati e gli amarò sin che vivo. Fate pure o Re David, gli sogiungeva, e di me e di loro ciò che vi aggrada, ma sappiate che in tutto il nostro Dominio non haverete più simil' gente.

8. Partì il Re David e v'hebbe molti altri consigli sopra gli missionarii. Il lunedì susseguente (²) vennero citati al Regio Tribunale ed interrogati (³) del loro stato e venuta e se veramente erano Franchi incirconcisi. *Risposero* intrepidamente, che erano Christiani, Franchi e religiosi, e non soldati nè mercanti, mandati *dal Sommo Pontefice* Romano per loro agiuto, e non solo per loro ma per tutte le altri nationi del mondo, per condurgli al diritto cammino e *per istruirgli nella* vera *fede* di Christo. Come, *soggiunse il Re* con suoi satrapi: Dunque noi siamo lontani e fuori della retta e vera fede? Certo che sì, gli dissero li missionari, mentre *non in altro che nel nome siete Christiani.* Siete degni di *morte,* gli disse il Re con suo consiglio. E che respondete della circoncisione (⁴) e delle due nature *in Christo.* Moriremo, gli replicarono, incirconcisi come siamo, e teniamo e confessiamo

(¹) 1. März; 1. Fastensonntag. (²) 2. März.
(³) Cf. A n. 7. (⁴) Cf. A n. 7.

due nature e le confessaremo sino all' ultima goccia di sangue, e mai una sola, come voi altri asserite. Grandi disputi vi passarono, ma sempre nella difesa della fede cattolica; però che furono sententiati alla morte; circa la qual sentenza il Re con altri pochi non troppo inclinava, ma come novello regnante, immaturo nell' età, che non arrivava a 22 anni e più giovane nel governo, intimorito dalli gridi e clamori d'un popolo tumultuante e d'un Monachismo insolente gli condannò ad esser lapidati nella piazza d'Abbo [1], fuori e dentro, per così dire, di Gondar.

9. Voleva pure il Re salvarli, e di nuovo gli interrogò. se i prenominati Greci tenuti per Franchi [f. 120r] erano della loro nazione, intendendosi se havevano preso il nostro Sacramento; e di più, che gli concedeva la vita, la libertà di poter vivere senz' alcun pericolo ne suoi paesi, come gli stessi abissini, qual volta però si fussero fatti circoncidere e che havessero voluto prendere il loro Korban ossia Sacramento Eucaristico. Risposero li condannati che li sopradetti Greci erano capaci di rispondergli essendo interrogati della loro conditione, e come forestieri in paesi incogniti havevano frequentata la loro casa, che per altro non sapevano chi fussero. Ma in quanto all' offerta della vita e del paese, mai consimili e tali conditioni haverebbero accettato, benchè vi havessero havuto a perdere mille vite, se tante ne havessero havuto, non essendo loro venuti ne' suoi paesi per accumular richezze, nè per rapire ed impadronirsi delli loro beni e facoltà, conforme falsamente venivano accusati, ma per insegnarli la verità. No, no, gli dissero: fate o Re, tutto ciò che di noi vi piace, che siam pronti. Vedendo dunque il sudetto Re, esser vano ogni suo attentato, ordinò che nel giorno venturo fusse eseguita la sentenza, e subito furono incatenati e posti in buona custodia, e nel sortire dal Tribunale s' incontrarono col Greco scismatico ed il fu Pre. Michele. L' animò a non temere, mentre si moriva per la fede; ma essendo portato in giudicio il calice e la patena, una scattola dell' ostie col suo ferro, fu interrogato il sudetto Greco (il cattolico Greco non fu trovato), se conosceva tali cose? Rispose di no, e che mai haveva preso il nostro Korban, nè sapeva di S. Leone (questo vien chiamato dall' Abbissini Re delli Franchi), e che Dioscoro era corona della sua testa, e che confessava una natura in Christo e che lui era Greco sotto il dominio del Gran Turco. Fu con voce di giubilo dichiarato Christiano e loro fratello; ed essendo riportato anco l' altro Greco Cattolico senz' altra interrogatione furono ambi rimandati alla loro casa, con editto che erano Christiani e loro fratelli e che nessuno gli dovesse molestare. Nulla di meno essendo accusati da uno de sudetti perfidi Armeni furono visitati due volte se erano circoncisi, e con inventioni e buoni denari si liberarono dalle loro mani, e di nuovo essendo travagliati per la sudetta circoncisione (era per haver motivo di potergli spogliare) gli dissero come annoiati, che solamente l' Hebrei e Maomettani, gli Cofti e l'Abbissini si circoncidevano e nessun altro della religione cristiana haveva questo costume di circoncidersi, e che facessero ciò che volessero.

---

[1] Marcell. VII, 3, 240.

10. [f. 120v.] Gli 21 Febraio, stilo vecchio (1) 1716 tutti tre legati a tergo di nuovo furono interrogati; e veduti più costanti di prima, *spogliati* e nudi (forsi per farli comparire al publico incirconcisi) ignominiosamente gli strascinarono ad Abbo per il cammino di due miglia, assistiti da molte truppe di sghierri con un modo plebaico, e giunti colà tutti tre *s'abbracciarono ad invicem,* e secretamente si parlavano genuflessi. Un monaco, a questo fine destinato, prese una pietra nelle mani ed ad alta voce disse: Sarrà *scommunicato* e *maledetto nemico* della nostra fede e di Maria Vergine, *chiunque non tirerà cinque pietre a questi* condannati per esser contrarii a nostri Dogmi ed a Maria Vergine; e così terminarono li loro travagli e passarono a godere il frutto delle loro apostoliche fatiche ed i loro sertori furono posti in arresto e di nuovo gli battezzarno.

11. Fu anche sententiato a morte, come Franco, che havesse partecipato del nostro Korban il Pre. Gregorio, nostro interprete, ma il novello Re gli salvò la vita con dire al suo consiglio, che per loro sodisfatione i tre prenomati Franchi lapidati, che anche egli voleva la sua sodisfatione con il perdono del sudetto; pure a persuasione di quei monaci ed altri fu condannato a pane ed aqua in penitenza per un anno, e si diceva che vi erano 97 persone che havessero pigliato il nostro Korban, ma che non poterono scoprirle. Dopo la loro morte, ci vien riferito, che alcuni Abissini dissero d' haver veduto sopra del loro sepolcro, ossia un sol cumulo di pietre, una luce non ordinaria e bella, e che detestorno una si ingiusta sentenza. Di più ci dicono li sudetti Greci, che i nostri missionari, parlorno in tribunale ed in altri luoghi diverse cose con molto spirito, quale tutt' a suo tempo si scoprirà.

12. Dopo la loro morte il Re David o siano gli grandi o gli monaci si portorno dall' agonizzante Re Justos con la croce, ed evangelii e lo fecero giurare, se veramente mai pigliò il nostro Korban, e se veramente lui era figlio di Jasu o di sua sorella. Giurò di non aver pigliato il nosto Korban, e che non gli si conveniva il Regno per esser figlio della sorella e che lui non cercò il Regno, ma che gli grandi per forza l' intronizorno. Non passò molto tempo, che anche egli morì. Gli sudetti Greci in circa a 40 giorni, più morti che vivi per gli tanti travagli e pericoli, che nè meno s' arrischiavano di sortire di casa per meto e paura, spogliati di tutte le loro merci, ottennero il passaggio o passaporto dal novello Re per ritornarsene a Mocha. Con tutto ciò nel viaggio più e più [f. 121r] fiate corsero rischio d' essere come Franchi ammazzati. Un Armeno iniquo vestì gli habiti de nostri religiosi, conforme li fu ordinato, ed un altro Soriano Cattolico Apostolico Romano, che in mia presenza fece l' abiuria, hebbe a burlarsi della nostra religione, e che voleva prima (di) partir da Gondar, andare a buttare cinque pietre sopra del sepolcro de' Religiosi, e che egli fu quello che sotto mani haveva acceso

(1) Nach dem julianischen Kalender. Nach dem gregorianischen daher 21 + 10 [1582!] + 1 [29 Febr.] = 32. Februar (1716 mit 29 Tagen) = 3. März, Dienstag. Cf. A n. 8.

un tanto fuoco, e che procurava l'amicitia de sudetti Padri, non per altro che per havere il Re in suo favore, ed era tanto l'odio che havevano a' nostri poveri religiosi (Franco, tanto basta) che per fine abrugiarono la casa de' nostri e poveri servitori della loro istessa natione. Ed io ho inteso a dire dal Pre. Gregorio nostro interprete, che sia arrivata una lettera dal Cairo del Patriarca de Cofti, acciò venuti li Franchi fussero buttati e rimandati fuori dell' Etiopia come contrarii alla loro legge, ma che il Re Justos tunc temporis regnante poco o nulla capitale ne fece.

13. Ciò è quanto gli potiamo dire per hora, non mancaremo di fare tutto il possibile per havere più distinta e chiara relatione e per quest' effetto scriveremo al Pre. Gregorio. Se poi vi è speranza di rientrare in Etiopia, Dio lo sa. Qui in Mocha vi è la natione olandese stabilita ed al presente più potente d' ogni altra, ed in quest' anno vi si stabilirà l' inglese, essendo di già venuto un Console per tal fine, e nell'anno venturo s' attende anche la francese, fra le quali nationi vi sono molti Cattolici, ed ogni anno del continuo ne vengono non solo con le barche Europiane, ma anche con altre barche di diverse nationi; per altro l' E[minenza] V[ostra] veda che dobbiamo fare, massime per li regali, ed io humilmente la prego di mandarmi il decreto per la mia provincia; mentre a quest' hora saranno hormai vicino agli 17 anni, che sono in servitio di queste missioni, nè più mi ritrovo in stato, nè mi sento per qualche mia indispositione di poter proseguire. Con che spero d' esser dalla benignità di V. E. consolato, per la distanza de' paesi senza haver da rescrivere altra vece e per fine con implorare dall'Altissimo ogni benigno influsso per la conservatione e prosperità di N. Signore Clemente XI e di V. E. gli baccio con ogni distintione e devotione gli Santi Piedi e la Sacra Porpora, Vivendo sempre.

Mocha nel Regno di Jenan, li 23 Agostó 1716,

D[ella] V[ostra] S[ignoria] E[minentissima] e Reverendissima.

14. [f. 121v]. Dopo scritto habbiamo inteso da alcuni Maomettani Abbissini, che a molti spiacque la crudel morte delli nostri religiosi, e che il Re David dopo la loro morte havendo inteso più chiaramente dal Re Justos e di propria bocca le loro qualità, bonta, arti e maestria, unica causa d' haverli amati trattenuti nel Regno, pianse grandissimamente, non passando egli il 17 anno di sua età; e la cagione principale della loro morte fu il mentovato Armeno, che contro di loro e della nostra Santa fede seminò tante zizanie.

La Morte fu alli 3 di Marzo 1716, giusta la correttione Gregoriana.

Humilissimo e devotissimo servo e cliente
Fra Giacomo d' Oleggio, Procuratore in Mocha
e Superiore.

15. Questa è la pura e veridica prima relatione mandata dal detto Padre all' Eminentissimo Sacripanti, ed in verità di ciò, Io Fra Giacomo d' Albano Procuratore ed attuale Superiore delle Missioni dell' Etiopia, Affermo ed attesto che la soprascritta relatione fu copiata de verbo ad verbum dal suo originale. Hoggi 25 Febraro 1717, Cairo Novo.

Wenn man beide Zeugnisse über die Missionstätigkeit und das Martyrium des P. Liberat Weiss und seiner Genossen miteinander vergleicht, nimmt man auf den ersten Blick eine gewisse Abhängigkeit wahr, die stellenweise zur wortgetreuen Gleichheit wird, was wir im Druck hervorgehoben haben. Daraus muss notwendig geschlossen werden, dass entweder die Relation B (die spätere) von A, oder beide von einer dritten Relation C abhängig sind (1).

In unserem Falle wissen wir nun, dass die Relation A (geschrieben am 20 Juni 1716) vor der Relation B (geschrieben am 23 August 1716) abgefasst wurde. Eine direkte Abhängigkeit der Rel. B von A ist aber deshalb ausgeschlossen, da B wichtige Einzelheiten über das Martyrium berichtet, die A nicht erwähnt. Daher muss geschlossen werden, dass beide einander verwandte Relationen von einer gemeinsamen dritten (C) abstammen. Am Beginne der Rel. B lesen wir zudem, dass am 7. Juni 1716 die erste Nachricht (schriftlich?) über das Ereignis aus Aethiopien an den Superior der Franziskaner in Moka im Reiche Jeman, P. Jakob von Oleggio, eingetroffen ist (2). Von ihr muss unbedingt die Rel. A abstammen, während die Rel. B dem unmittelbaren (mündlichen oder schriftlichen) Berichte der zwei genannten Griechen, die beim Ereignisse persönlich zugegen waren und am 22. Juli in Moka eintrafen, entnommen sein muss.

Man hat sich jetzt die Frage vorzulegen: Wer schrieb die erste Nachricht, die am 7. Juni in Moka eintraf? Da sie notwendig wörtliche Gleichheiten mit der persönlichen Relation der beiden Griechen aufwies (relative Konsequenz), so ist wohl mit Sicherheit anzunehmen, dass ebendieselben Griechen die schriftlichen Berichterstatter der Juni-Relation sind. Da es nun ausserdem wohl nicht gut möglich ist, dass die beiden Griechen auswendig eine Relation einstudierten, so müssen wir schliessen: Die beiden Griechen, Augenzeugen des ganzen Vorganges, schrieben eine Relation desselben sofort nieder und schickten zunächst einen Auszug an den Superior der Franziskaner nach Moka (Vorlage zur Rel. A); als sie dann am 22. Juli selbst dort eintrafen, übergaben sie die Relation (Vorlage aur Relation B) demselben Superior. Wenn es auch in der Relation B (fol. 118v) heisst: « ei narrarono » und dann « dissero », so sind die Ausdrücke nicht im strengen Sinne zu nehmen oder vielmehr so zu verstehen, dass die beiden Griechen bei Abgabe der schriftlichen Relation den Vorgang auch noch mündlich erzählten und dass P. Jakob von Oleggio beide Berichte (den schriftlichen und mündlichen) « mutatis mutandis » von

---

(1) A. Feder, *Lehrbuch der geschichtlichen Methode*[3], Regensburg 1924, 157f.
(2) B n. 1.

seinen Standpunkte aus verarbeitete und niederschrieb. Dieser zusammenfassende Bericht des P. Jakob in Form einer amtlichen Relation an den Kardinalpräfekten der Congregatio de Propaganda Fide Joseph Sacripanti (1704-1727) wurde dann wortgetreu abgeschrieben (« copiata de verbo ad verbum dal suo originale ») und liegt uns in dieser Form in der Rel. B vor, wie ausdrücklich P. Jacob vom Albano, Prokurator und Superior der Aethiopischen Missionen, am 25. Februar 1717 aus Kairo bezeugt (am Ende derselben Relation). So versteht man dann auch das Verhältnis unserer Rel. B zu der in den Akten der Propagandakongregation [1], d. h. sie sind einander im grossen und ganzen gleich. Der schriftliche Bericht der Griechen ist also die gemeinsame dritte Relation (C), da von ihr sowohl Rel. A als auch B abstammen. Wir erhalten daher folgendes Stemma des Abhängigkeitsverhältnisses:

1. Relatio C, niedergeschrieben von den beiden Griechen, etwa im März 1716. Hieraus flossen auf des einen Seite: 2. ein Auszug davon, der am 7. Juni 1716 in Moka eintraf, und 3. Relatio A (20. Juni 1716) die diesen Auszug als Vorlage benützte. Auf der anderen Seite floss aus der Rel. C dann 4. die Rel. B (23. August 1716), die eben jene Rel. C direkt benützte zugleich mit den mündlichen Ausführungen der beiden Griechen. Dies ist natürlich nur eine Hypothese und besitzt als solche nur Wahrscheinlichkeitswert; es ist daher keineswegs ausgeschlossen, dass sie durch die Auffindung neuer Dokumente und Belege umgestossen wird, denn faktisch steht es nicht fest, ob die Nachricht, die am 7. Juni in Moka eintraf, schriftlich war, was wir deshalb auch oben mit einem Fragezeichen andeuteten. Im Falle, dass sie mündlich gewesen wäre — und das müsste eben bewiesen werden — fiele die ganze Rel. C weg oder würde vielmehr zu einer blossen mündlichen Berichterstattung herabgedrückt werden, von der dann sowohl A als B abhingen.

Eine weitere Schwierigkeit zur Rel. A könnte darin bestehen, dass sie nach Herzog von P. Theodosius Wolf an den Provinzial P. Bruno Prenner, statt Hugo Babler (1714-1717) geschickt wurde [2]. P. Bruno wurde nämlich erst Provinzial am 22 August 1717 auf dem Kapitel zu Kloster-Neuburg unter dem Vorsitz des Generalvisitators P. Ambrosius Gästl aus der ungarischen Provinz Ss. Salvatoris [3]. Dabei dürfte es sich jedoch entweder um einen Irrtum des Historiographen oder vielmehr um die Tatsache handeln, dass P. Theodosius wegen des nahen Provinzkapitels den Brief an den Kustos (seit 1714

(1) Vgl. unser Zitat am Beginne dieses Artikels.
(2) HC I, 95. (3) HC I, 92; II, 173.

P. Bruno Prenner) (1) schickte, mit der Annahme, dass er auf dem nächsten Kapitel nach dem bisherigen Gebrauch Provinzial werde, und das bei den damaligen Postverhältnissen vielleicht noch vor der Ankunft des Briefes. Jedenfalls tut dieser Umstand der Echtheit des Zeugnisses keinen Eintrag.

Durch einen speziellen Brief des Generalmissionsprokurators P. Karl von Nizäa vom 30 Oktober 1716 wurde dann der Martertod des P. Liberat Weiss und seiner Genossen sämtlichen Brüdern der Provinz mitgeteilt mit der Weisung, gemäss der Lehre des hl. Augustin, der sagt: « Iniuria est enim pro martyre orare, cuius nos debemus orationibus commendari. Certavit enim contra peccatum usque ad sanguinem (2) » keine Suffragien für den Märtyrer zu verrichten (3).

P. Theodosius Wolf kehrte, nachdem er fünf Jahre gemeinsam mit P. Liberat unter dem Präfekten P. Joseph Maria von Jerusalem in Nubien und seit dem Tode des Präfekten (1709) zwölf Jahre in Aegypten und Arabien tätig war, 1721 in seine Provinz zurück, wirkte zunächst als Guardian im Konvente Stockerau (4), wurde dann am 20. Mai 1722 von Kaiser Karl VI. zu seinem « Familiaris Aulicus » ernannt (5) und starb schliesslich in Kloster zu Maria-Lanzendorf, nahe bei Wien, am 28. Juli 1729 (6).

Zum Schlusse sei noch eine schematische Zusammenstellung der wichtigsten Begebenheiten aus dem Leben, der Missionstätigkeit und dem Martyrium des P. Liberat Weiss und seiner zwei Genossen P. Michael Pius von Zerbo und Samuel Mazorati von Biumo gegeben:

---

(1) HC II, 169.
(2) S. August. *De verbis Apostoli, Serm. 17*, cap. 1 (P. L. 38, 868).
(3) HC II, 173. Wiener Provinzarchiv, Protoc. lit. D. fol. 261ss.
(4) HC I, 636. (5) HC II, 177.
(6) HC I, 145. *Necrologium almae Provinciae Austriae*, MS., die 28 Iulii.

Wochen-tag	Tag	Monat.	Jahr	Ereignis
Mittwoch	10	Sept.	1670	Geburt des P. Samuel Mazorati.
Freitag	4	Januar.	1675	Geburt des Johann Laurentius (P. Liberat) Weiss.
Dienstag.	13	Okt.	1693	Seine Einkleidung in Graz.
Sonntag	14	Sept.	1698	Priesterweihe des P. Liberat.
			1699	Als Prediger und Beichtvater approbiert. Tätigkeit in Langenlois bis 1703.
			1703	Tätigkeit in Graz bis 1704 ([1]).
			1704	Erste Mission P. Liberats unter dem Präfekten P. Joseph M. von Jerusalem. Rel. A.
Donnerst.	29	Mai	1710	Tod P. Josephs.
			1709-11	Einige Mitglieder der Expedition warten auf Befehle Roms, wohl in Kairo oder Alexandrien.
Montag	20	April	1711	P. Liberat Präfekt; im selben Jahre Reise nach Gondar über Arabien und das Rote Meer. A.
		Anfang	1712	Iazo Adjam Saged (Iustus), Kaiser Aethiopiens, bis 1716. Rel. B (A).
			1712	Ankunft der Expedition unter P. Liberat in Gondar bei Kaiser Justus und Ueberbringung des päpstlichen Schreibens vom 8. März 1704. A.
			1714-15	Aufstände gegen die Missionäre. A, B.
		Sept.	1715	Sie ziehen nach Tigre. B.
	ca. Anfang	Febr.	1716	Vergiftung, Krankheit und Entthronung des Kaisers Justus. A, B.
	2. Hälfte	»	1716	Krönung Davids; Kampf gegen Makfa. B.
Donnerst.	27	»	1716	Ueberführung der Missionäre nach Gondar. A, (B).
Samstag	29	»	1716	Das 1. Verhör der Missionäre; Beratung des neuen Kaisers mit seinen Grossen über das Urteil: Tötung oder Ausweisung aus dem Lande. Der Kaiser für die Ausweisung; die koptischen Mönche für die Tötung. B.
Sonntag	1	März	1716	Anklage gegen Ex-Kaiser Justus. B.
Montag	2	»	1716	Das 2. Verhör der Missionäre. Verurteilung. A, B.
Dienst.	3	»	1716	Martertod. A, B.
		Mai	1716	Tod des Ex-Kaisers Justus. B.

Mailand, den 28. Dezember 1926.

Fr. Cajus Othmer, O. F. M.

([1]) Siehe S. 341.

CODICOGRAPHIA

INDEX REGESTORUM FAMILIAE ULTRAMONTANAE

(Saec. XVI et XVII)

(Finis) (*).

Registrum XIV (II pars).

Regestum Generale Curiae Romanae spectans ad Ultramontanam S. P. N. Francisci Familiam, continens omnia quae acta sunt in Ordine Seraphico ac in Romana Curia a die 16 Octobris anni 1676, sedente in Divi Petri cathedra specialissimo pauperum benefactore SSmo D. N. Innocentio PP. XI, Romanorum Imperatore, maximo Turcarum omnium potentissimo debellatore Leopoldo Primo, piissimo ac potentissimo Hispaniarum Rege in utroque orbe feliciter regnante Carolo Secundo, Ordinem protegente Emmo Alderano S. R. E. Cardinale Cybo, Ministro Generali dignissimo Ordinem Seraphicum regente Rmo P. N. F. Matthaeo a Sancto Stephano, in Curia officiante Rdv. Adm. P. F. Francisco de La Portilla, Lectore Iubilato, ex Secretario Genli Ordinis, Provinciae Cantabriae Pater necnon in Romana Curia Commissario Genli.

Tomus XV [XIV, II pars].

Congestus et coordinatus sub R. A. P. F. Francisco de La Portilla, Lectore Iubilato, ex Scrio Gnli, Patre et Commissario Gnli Ordinis S. P. N. Francisci in hac Romana Curia pro Ultramontana Familia ex alma Cantabriae Provincia assumpto, a me F. Iosepho de Las Barzenas, eiusdem Provinciae alumno, Praedicatore conventuali infra septennium et ultra in conventibus Matris Dei de el Soto, S. Francisci de Castro de Urdiales necnon in conventu S. P. N. Francisci Metinae de Pomar supra memoratae Provinciae per biennium Sacrae Theologiae Lectore ac tandem huius Romanae Curiae Secretario Gli, amplectens omnia quae in ea acta sunt a die 16 mensis Octobris anni 1697 usque ad Capitulum Gnle primo celebrandum in vigilia Penthecostes die 29 Maii anni venturi Iubilaei 1700.

(*) Cf. AFH XI, 491-536; XII, 264-288; XIII, 215-237; XIV, 496-513; XVI, 200-218; XVII, 266-274, 415-424; XVIII, 130-40; 265-71; 585-92; XIX, 100-105.

Prologus: « Non tantum hic noviter congeritur tomus ob alterius magnitudinem voluminis praecedentis quantum ob maiorem rerum distinctionem, et quia tunc temporis quo Rmus P. F. Bonaventura Poerio totius Ordinis Seraphici Glis Minister ad pastorale archiepiscopatus Salernitani munus assumptus, in eius locum habuit successorem Rmum P. Fr. Matthaeum a Sancto Stephano. Habentes ergo novum in Ordine Rectorem, ut omnia cum distinctione referantur, operae pretium duximus, novum pariter formare volumen, in quo ea quae notatu digniora eveniant, opportuna apponantur congerie. Et primo, quia hoc tempore Nobis iniunctum est meritum salutaris obedientiae, ad hoc ut munus Secretarii Glis Romanae Curiae gereremus, patentes litteras nostrae huiusmodi institutionis primo in loco annotabimus, promittentes in virtute ipsarum acceptationis praefatum complere officium ea fidelitate, qua potuerimus ac in Domino expedire censuerimus ».

1. *1697 10 maii.* — Patentes litterae R. A. P. Commissarii Glis Curiae, quibus eligit in eiusdem Secretarium Glem P. F. Iosephum de las Barzenas, ad quod obeundum munus ipsum ex Hispania in hanc Romanam vocat Curiam. - f. 3.

2. *1697.* — Relatio eorum omnium, quae facta sunt in electione Vicarii Glis Ordinis ad renuntiationem officii generalatus Rmi P. Fr. Bonaventurae Poerio. - f. 4.

Cf. *Chron.* III (1) 428.

3. Memoriale SSmo praesentatum super huiusmodi in electione praesidentia. *(lingua italica).* - f. 4

Chron. l. c.

4. *1697, 2 sept.* — Litterae citatoriae P. Rmi Poerio, quibus PP. Vocales Cismontanae Familiae convocat ad electionem Vicarii Gnlis Ordinis. - f. 5.

Chron. l. c. 429.

5. *1697, 5 sept.* — Decretum Diffinitoris Glis respondens dubio de praesidentia in praefata electione. - f. 7.

Chron. l. c. 430.

6. Instantia et protestatio R. A. P. Provincialis huius Provinciae Romanae super dubio: An alicui et cui Provinciali competat votum habere in dicta electione. - f. 8.

Chron. l. c. 431.

7. *1697, 5 sept.* — Diffinitorium Gle decernit super huiusmodi instantia. - f. 10.

Chron. l. c. 432.

8. *1697, 5 sept.* — Renuntiatio Rmi P. Fr. Bonaventurae Poerio, Ministri Glis, in scriptis Diffinitorio exhibita. - f. 11.

Chron. l. c.

9. *1697, 4 sept.* — Litterae citatoriae Rmi P. Poerio convocantis tanquam praesidis Vocales ad electionem Vicarii Glis Ordinis. - f. 12.

Chron. l. c. 433.

10. *1697, 7 sept.* — Electio et nominatio Vicarii Glis in persona Rmi P. Fr. Matthaei a Sancto Stephano. - f. 13.

Chron. l. c.

11. *1697, oct.* — Memoriale R. A. P. Iosephi M. de Leverano, subrogationem in Diffinitorio Gli petens. Decretum Rmi P. Glis in favorem oratoris. - f. 13.

Chron. l. c.

12. *1697, dec.* — Fr. Didacus de Astorga, Provinciae Andaluciae, praesentavit memoriale Sac. Congregationi Concilii, ut sibi transitus in religionem S. Antonii concederetur. Decretum Sac. Congregationis pro oratore. Litterae Patentes R. A. P. Commissarii Glis Curiae eidem concessae virtute superioris decreti Sac. Congregationis. - f. 14.

13. *1697.* — Memoriale praesentatum Sac. Congregationi Concilii a PP. Provinciae Magnae Turoniae pro reeligendis eiusdem guardianis ad aliud triennium. - f. 15.

14. *1697, 7 dec.* — Decretum S. Congregationis de praedicto memoriali. - f. 15.

15. *1697, 17 dec.* — Litterae dimissoriae Rmi P. Ministri Glis virtute superioris decreti. - f. 15.

16. *1643, 15 sept.* — Breve S. Mem. Urbani pp. VIII, quo modus ac forma ad quam guardianus conventus S. Mariae Miraculorum de Urbe Fratrum Tertii Ordinis S. P. N. Francisci Congregationis Galliae eligi ac alii eiusdem officiales institui familiamque respective componi necnon ipse conventus et familia regi debeant, stabilitur. - f. 15.

17. *1699.* — Memoriale, quo Patres Recollecti Provinciae S. Evangelii de Mexico petierunt a SSmo confirmationem statuti de eligendo Diffinitore uno ex eisdem Recollectis absque eo quod inter ipsos alternativa seu partialitas aliqua unquam attendatur in huiusmodi electione. - f. 18.

18. *1699.* — R. P. Commissarius Glis Curiae super hoc sequens decretum protulit. - f. 18.

19. *1699, 15 maii.* — Decretum S. Congregationis super eodem memoriali. - f. 18.

20. *1699, 13 Dec.* — Breve SSmi D. N. Innocentii Pp. XII, quo gratiam confirmationis iuxta supra petita indulget. - f. 19.

Chron. III (1) 437; BR XX 913.

21. *1697, 23 dec.* — Breve SSmi D. N. Innoc. pp. XII P. Fr. Didaco Garzia de Arroyo, Provinciae Castellae, praerogativas ex Custodum

et Pro-Ministrorum cum ultimo loco inter Diffinitores actuales tam quo ad praecedentiam quam quo ad subrogationem concedens. - f. 20.

22. *1697.* — Memoriale R. P. Fr. Francisci de Ayeta, Provinciae S. Evangelii de Mexico, praesentatum Sac. Congregationi Episcóp. et Regul., quo exposcit incorporationem in alia Provincia sibi a Superiori Gli concessam confirmari cum praerogativis ei in propria competentibus. - f. 22.

23. *1697, oct.* — Litterae patentes Rmi P. Generalis, quibus huiusmodi incorporationem concedit eidem. Decretum Sac. Congregationis, praemissarum virtute litterarum expeditum *(1698, 24 ian.)*. - f. 23.

24. *1698, 6 mar.* — Litterae patentes Rmi P. Ministri Glis, quibus vices suas autoritatemque committit in eius absentia a Romana Curia Rdo A. P. Commissario Gli eiusdem Curiae. - f. 23.

25. *1698.* — Memoriale Sanctissimo praesentatum a Fr. Thoma Baudouin, Provinciae Turoniae Minoris, quo dispensationem irrregularitatis etc. exposcit. Eiusdem remissio ad R. A. P. Commissarium Glem Curiae. Informationem votumque subsequens habuit. Breve Poenitentiariae virtute superioris informationes in favorem oratoris expeditum. - f. 24.

26. *1698, 8 apr.* — Litterae patentes R. A. P. Commissarii Glis Curiae pro fr. Ioanne de Guedo, laico Prov. Cartaginis, ut in ea... recipiatur. - f. 25.

27. *1698, 23 apr.* — Litterae patentes R. A. P. Commissarii Glis Curiae pro P. Fr. Antonio Evangelista, Algarbiorum Prov., ut se transferat ad illam S. Michaelis in Hispania usque ad novum Rmi P. Glis ordinem. - f. 26.

28. *1698, maii.* — Litterae patentes P. Rmi Glis pro fr. Francisco de Cruce, Prov. Hiberniae laico, eum incorporantes in Prov. Algarbiorum regni Portugaliae. Memoriale eiusdem Sac. Congregationi Episc. et Regul. praesentatum, confirmationem praedictarum litterarum ab ea peters. Decretum Sac. Congregationis eiusdem virtute superioris memorialis expeditum. - f. 26.

29. *1697.* — Memoriale Sac. Congregationi Episc. et Regul. praesentatum per PP. Provincialem et Diffinitorium Prov. S. Petri de Alcantara regni Neapolis, petens dispensationem cuiusdam statuti, ut nonnulli eiusdem fratres in Diffinitorio eligi valeant, non obstantibus conditionibus ad id per statutum requisitis. - f. 27.

30. *1697, mart.* — Decretum Sac. Congregationis virtute superioris memorialis. Decretum Rmi P. Ministri Glis iuxta superiorem commissionem eiusdem Sac. Congregationis. - f. 28.

31. *1698, maii.* — Memoriale P. Fr. Atiliani Bonaventurae Sac. Congregationi Concilii praesentatum, petens conventualitatem in conventu S. P. N. Francisci civitatis Tirassonensis, ut eius matri aegenti, exi-

stenti ibidem, succurrere valeat. Decretum Sac. Congregationis virtute superioris voti. Facultas a P. Commissario Gli Curiae oratori concessa virtute decreti Sac. Congregationis. - f. 29.

32. *1698.* — Memoriale praesentatum P. Commissario Gli Curiae pro declaratione validitatis recursus ad hanc Romanam Curiam PP. Fr. Marci Antonii Arnal et Feliciani Bournardel, Prov. S. Bernardini Recollectorum in Gallia, conventuum Massiliae et Monspellii Guardianorum. - f. 29.

33. *1698, 22 maii.* — Declaratio R. A. P. Commissarii Glis Curiae in favorem oratorum. - f. 30.

34. *1698, 23 maii.* — Litterae patentes R. A. P. Commissarii Glis Curiae, quibus vices suas committit in eius absentia ab Urbe Rdo P. Fr. Nicolao de Leon, Prov. Limanae Patri ac B. Francisci Solani causae Canonizationis Procuratori in Curia. - f. 30.

35. *1698, maii.* — Memoriale praesentatum Sac. Poenitentiariae a Fr. Bartholomaeo de Frenegal, Prov. S. Gabrielis Discalceatorum laico. Sacra Congregatio hunc remisit libellum P. Commissario Gli Curiae pro voto. Decretum Sac. Poenitentiariae in favorem oratoris. - f. 31.

36. *1698, 2 iun.* — Intimatio facta a P. Vice Commissario Gli Curiae de ordine Commissarii Sti Officii P. Procuratori Prov. Lugdunensis III Ordinis in Gallia, ut mandet P. Provinciali eiusdem Provinciae cassare ex processu Fr. Seraphini Gavellier praetensum delictum de celebratione Missae ante susceptionem ordinis Sacerdotii. - f. 33.

37. *1698, iun.* — Memoriale P. Fr. Emmanuelis de Arguello, Prov. S. Evangelii de Mexico, Sac. Congregationi Episc. et Regul. praesentatum, computari tempus, quo vacavit a lectura per ipsius suspensionem absque demerito, petens. Decretum Sac. Congregationis in favorem oratoris. - f. 34.

38. *1699, 20 aug.* — Breve SSmi Innocentii papae XII, quo PP. Missionariis Ordinis S. P. N. Francisci plenariam elargitur indulgentiam suis in Missionibus a fidelibus participandam. - f. 35.

BD III 91,

39. Memoriale P. Fr. Iohannis Rodriguez, Prov. Valentiae, Sanctissimo praesentatum, ut causa super validitate Congregationis Intermediae Valentiae in sua Congregatione non discutiatur, sed ad Illmum D. Hispaniae Nuntium remittatur iudicanda. *(ling. ital.)*. - f. 36.

40. Informatio Rmi P. Generalis necnon P. Commissarii Glis Curiae super expositis in supradicto libello. - f. 37.

41. *1698, 5 sept.* — Breve SSmi Innocentii papae XII confirmans decretum Clementis X circa alternativam in officiis distribuendis servandam in Provincia Cantabriae ac desuser religiosos de vallibus (quas « encartationes » vocant in eadem Provincia) sub natione Biscayae solummodo comprehendendos, statuens. - f. 39.

Chron. III (1) 426; BR XX 847.

42. *1698, 2 aug.* — Indulgentia plenaria in festo Immaculatae Conceptionis pro omnibus tam fratrum quam monialium ordinis S. P. N. Francisci ecclesiis ad septennium valens. - f. 42.

43. *1699.* — Memoriale R. A. P. Commissarii Glis Curiae petens a Santissimo controversias Prov. Canariensis Illmo Nuntio Hispaniae committi decidendas. - f. 42.

44. *1699, 18 feb.* — Decretum Sac. Congregationis Episc. et Regul. de ordine Sanctissimi petita indulgens. - f. 43.

45. *1698, 8 mar.* — Breve Sac. Poenitentiariae dispensans in natalium defectu cum P. Fr. Iosepho Ambert, Prov. S. Ludovici in Gallia, ad obtinenda ordinis officia. Litterae patentes Rmi P. Glis pro eodem ad eumdem effectum. - f. 44.

46. *1699, 24 ian.* — Declaratio Sac. Congregationis Concilii super validitate professionum novitiorum Prov. Hiberniae. Decretum de eadem validitate. - f. 45.

47. *1699, ian.* — Memoriale P. fr. Antonii Boveri, Prov. Turonensis, Sac. Congregationi Concilii praesentatum, super confirmatione ac revaliditate transitus ipsius de Tertio Ordine ad Observantiam S. P. N. Francisci. Decretum Sac. Congregationis super relato memoriali. Litterae declaratoriae R. A. P. Commissarii Glis Curiae virtute superioris decreti. - f. 47.

48. *1698.* — Notitia brevis de assumptione P. Fr. Iosephi Falzes, Prov. Burgensis, ad episcopatum Puteolanum. - f. 48.

Cf. Gams, *Series Episcoporum*, 915; AFH XII 576.

49. *1698.* — Facultates a Sanctissimo concessae Rmo P. Fr. Marco Zarzosa, Ordinis Ministro Gli, pro feliciori eius regimine vitandisque in ipso aliquibus inconvenientibus, quae ambitionem parere videbantur atque eaedem sibi fuerunt impertitae prius, quando Commissarius Glis Ordinis fuerat pro Ultramontana Familia. - f. 48.

50. *1698, 20 nov.* — Decretum Emmi Protectoris de ordine Sanctissimi usum praefatarum concedens facultatum oratori. - f. 51.

51. Eaedem facultates iterum concessae Rmo P. Fr. Antonio de Cardona, eiusdem Ordinis Commissario Gli pro Ultramontana familia. - f. 51.

52. *1698, 22 feb.* — Decretum praefatas oratori concedens facultates. - f. 53.

53. *1699.* — Memoriale R. A. P. Commissarii Glis Curiae, Sac. Congregationi Regularium praesentatum, quo iniungi petit eidem Rmo P. Commissario Gli Ordinis, quatenus praedictis facultatibus utatur pro maiori bono Provinciarum et praesertim Provinciae Cantabriae. - f. 54.

54. *1699, 23 ian.* — Decretum Sac. Congregationis praecipiens R.mo P. Commissario Gli uti facultatibus praedictis. - f. 55.

55. *1699.* — Memoriale praesentatum Sac. Congregationi Episc. et Regul. a P. Fr. Salvatore Martinez Velazquez, Prov. Granatensis, petente transitum ad aliam religionem. Decretum Sac. Congregationis de supradicto memoriali. Litterae patentes R. A. P. Commissarii Glis Curiae, quibus oratori praefatum concedit transitum virtute superioris decreti Congregationis. - f. 56.

56. *1699.* — Breve Sac. Poenitentiariae committens R. A. P. Commissario Gli Curiae absolutionem et condonationem poenitentiarum ac restitutionem in pristinum [statum] sororis Mariae Frotier religiosae monasterii Stae Elisabeth oppidi de Chavignii cum iniunctione poenitentiae salutaris. Litterae patentes R. A. P. Commissarii Glis Curiae oratricem condonantes ac in pristinum statum restituentes virtute superioris decreti. - f. 58.

57, *1699, 6 iun.* — Litterae patentes Rmi. P. Ministri Glis ad Capitulum Gle Romanum ipso anno Iubilaei Vocales convocantes. - f. 60.

Chron. III (1) 443.

58. *1699, 27 iun.* — Litterae patentes Rmi P. Ministri Glis, quibus suffragia fieri in Ordine pro anima Rmi P. Alvin, Ex Min. Glis eiusdem, praescribit. - f. 65.

59. Relatio assumptionis Rmi P. Fr. Antonii de Cardona, Commissarii Glis Ordinis, ad archiepiscopatum Valentiae et eorum quae in ipsa evenerunt. - f. 67.

Cf. Gams, *Series episc.* 88; AFH XII 574.

60. Litterae patentes Rmi P. Ministri Glis, quibus benedictionem atque licentiam benigne impertitur Rmo P. Fr. Antonio de Cardona, ut Valentinum archiepiscopatum acceptare valeat. - f. 67.

61. *1699, 21 aug.* — Breve SSmi Innocentii pp. XII, declarans indulgentiam Portiunculae non comprehendi in aliarum suspensione indulgentiarum ob sacrum Iubilaei annum 1700. - f. 69.

Chron. III (1) 410; BD V 497.

62. *1699.* — Memoriale P. Provincialis Prov. Valentiae petentis a Sac. Regularium Congregatione Commissarium mitti visitatorem in Provinciam, qui eam visitet et absque eo quod omnes convocet vocales, postea mandet exequi breve SSmi praescribentis novum in Provincia capitulum. - f. 70.

63. *1699, 18 sept.* — Decretum Sac. Congregationis in favorem oratoris. - f. 71.

64. *1699, 20 sept.* — Litterae patentes Rmi P. Ministri Glis committentes Rmo P. Commissario Gli Ultramontano executionem eorum quae orator in superiori supplicavit libello pro Valentiae Provincia, virtute suprascipti Sac. Congregationis decreti. - f. 71.

65. *1699, 3 oct.* — Patentes litterae R. A. P. Commissarii Glis Curiae virtute brevis Sac. Poenitentiariae absolutoriae P. Fr. Vincentii Calderer Prov. Valentiae. - f. 73.

66. *1699.* — Memoriale SSmo praesentatum a domina Feliciana de Olarte, conventus Sanctae Crucis de Bilbao abbatissa, super expensis in eiusdem reparatione factis ex deposito condonationem, indultumque exposcentes cum animo reintegrandi sumptus quam primum. - f. 74.

67. Informatio et votum R. A. P. Commissarii Glis Curiae de praedicto memoriali. - f. 75.

68. *1699, 9 oct.* — Decretum Sac. Poenitentiariae petitam oratrici concedi gratiam committens A. R. P. Commissario Gli Curiae. - f. 75.

69. *1699, 18 oct.* — Patentes litterae R. A. P. Commissarii Glis Curiae praefatam oratrici concedentes gratiam iuxta facultatem eidem per praedictum Sac. Poenitentiariae decretum commissam. - f. 76.

70. *1700, 15 ian.* — Patentes litterae Rmi P. Ministri Glis, quibus instituit cum facultatibus solitis Commissarium Glem Indiarum ac Novi Orbis R. P. Fr. Alphonsum Biezma, Prov. Castellae Provincialem Ministrum. - f. 77.

71. *1699, 10 sept.* — Decretum Universitatis Salamanticae, cuius virtute videntur, examinantur et approbantur per eius censuram defensiones quas ordo S. Francisci fecit contra condemnationem Sorbonnae, primi voluminis historiae et vitae B. Mariae Virginis a Ven. M. Maria de Iesu de Agreda scriptae, post receptionem litterae et de mandato Catholici Regis Caroli II Hispaniarum praedictae Universitati dato. *(lingua hispanica).* - f. 81.

72. *1699, 27 iun.* — Decretum Universitatis Complutensis et iudicium ipsius circa eamdem materiam. *(ling. hisp.).* - f. 85.

73. *1700, 14 ian.* — Litterae patentes Rmi P. Ministri Glis virtute decreti Sac. Congregationis Regularium, quibus ad Provinciam Sardiniae de eiusdem Sac. Congregationis ordine Commissarium Visitatorem mittit, qui dictam Sac. Congregationem de ipsius statu informet. - f. 86.

74. *1700.* — Memoriale ipsius Rmi P. Glis Sac. Congregationi Regularium praesentatum, quo petit quod non obstante suspensione Provincialis memoratae Provinciae Sardiniae, ordinetur, quatenus ipse possit novitios recipere, ad professionem admittere, dimissorias ad recipiendos ordines et cetera huiusmodi concedere, quae Visitatores non faciunt, manente in ceteris eiusdem suspensione. *(ling. ital.).* - f. 88.

75. *1700, 22 ian.* — Decretum Sac. Congregationis petitam in retroscripto memoriali gratiam concedens. - f. 89.

76. *1700.* — Memoriale ad Sac. Regularium Congregationem P. Fr. Lucae Gutierrez, Prov. S. Fidei in Indiis Pro-Ministri, petentis privilegia Patris Provinciae eodem modo ac habent Custodes cum requisitis, quando in Capitulo Gli suffragati sunt, etc. Decretum Sac. Congregationis commissum Rmo P. Ministro Gli, ut oratoris supplicationi pro suo arbitrio et conscientia indulgeat. Litterae Rmi P. Ministri Glis, quibus supradictam oratori concedit gratiam. - f. 89.

77. *1700.* — Memoriale monialium conventus S. Clarae de la Abana in Indiis ad Rmum P. Generalem petentium famulas saeculares pro servitio conventus et uniuscuiusque earum. - f. 91.

78. *1700, 21 mar.* — Litterae Rmi P. Ministri Glis, quibus supradictam oratricibus impertitur gratiam. - f. 91.

79. *1699, 1700.* — Memoriale ad Sac. Regularium Congregationem P. Fr. Antonii de Miranda, Prov. Canariensis, petentis exemptiones Diffinitorum Provinciae ob eius peracta obsequia. Decretum Sac. Congregationis committens supradictae gratiae concessionem arbitrio Rmi P. Ministri Glis. Litterae Rmi P. Ministri Glis, quibus petitam concedit gratiam oratori virtute superioris decreti. - f. 92.

80. *1700, apr.* — Memoriale ad Sac. Regularium Congregationem P. Fr. Vincentii Calderer, Prov. Observantis Valentiae, petentis conventualitatem in conventu S. Didaci de Algara ob acquirendam valetudinem et parentum assistentiam. Decretum Sac. eiusdem Congregationis committens arbitrio Rmi P. Ministri Generalis huiusmodi pro oratore dispensationem gratiae. Decretum Rmi P. Ministri Glis, quibus supradictam oratori concedit gratiam virtute superioris decreti. - f. 94.

81. *1697.* — Memoriale ad Rmum P. Bonaventuram Poerio, tunc Generalem Ordinis, P. Fr. Nicolai de Leon, petentis per ipsum facultatem erigendi in conventu de Aracoeli hospitium pro Indianis, quod pro ipsis tantum deserviat et nullus alterius nationis in illud ingrediatur habitaturus nisi de licentia in scriptis Rmi P. Commissarii Glis Indiarum, a cuius dispositione solummodo hoc pendeat hospitium cum inscriptione in lapide de his in ipso infigenda. - f. 95.

Cf. *Chron.* III (1) 424; BR XX 842.

82. Inscriptio lapidis ad ianuam hospitii. - f. 96.

Cf. *Chron.* l. c. 425; RR l. c.

83. *1697, 25 feb.* — Patentes litterae Rmi P. Fr. Bonaventurae Poerio, quibus petitam oratori in praemissis concedit gratiam. - f. 96.

Cf. *Chron.* l. c.; BR l. c.

84. *1697.* — Memoriale eiusdem P. Fr. Nicolai de Leon ad Rmum P. Fr. Matthaeum a Sto. Stephano, successorem Ministrum Glem, petentis confirmationem omnium et singulorum praemissorum. - f. 98.

Chron. l. c.; BR l. c.

85. *1697, 21 sept.* — Decretum Rmi P. Fr. Matthaei a Sto Stephano Glis praemissa in omnibus confirmans. - f. 98.

Chron. l. c.; BR l. c.

86. *1698, 13 aug.* — Breve SSmi Innocentii pp. XII, omnia supra petita ab oratore pro praefato Patrum Indiarum hospitio confirmans ac roborans. - f. 99.

Chron. l. c. 424; BR XX 843, sed sub dat. 23 aug.

87. *1699, 1 ian.* — Transcriptio fideliter facta originalis decreti, quod Rex, dominus noster (Carolus II), dedit in approbationem fabricae praedicti hospitii pro Patribus Indianis, ipsum sub sua regia protectione constituens et iubens observantiam conditionum ab oratore petitarum. Missa domino Cardinali del Iudice tunc (Regis) oratori. *(ling. hisp.)*. - f. 104).

88. *1698.* — Breve et necessarium officialibus Curiae compendium circa possessionem et usum, circa lites et controversias (quae hactenus steterunt) cellarum et mansionum, quae in conventu Aracoelitano de Urbe concessae et destinatae sunt a Summo Prontifice habitationi R. A. P. Procuratoris seu Commissarii Glis Ordinis in Curia Romana pro Ultramontana familia ipsiusque forensium fratrum hospitio, quod palatium S. Marci nuncupatur. - f. 105.

Cf. *Chron.* III (1) 424-6.

89. Articulus primus, in quo constructio et concessio dictarum cellarum ac mansionum dilucidatur. - f. 106.

90. *1585,* 2 *aug.* — Verum et irrefragabile testimonium huiusmodi concessionis ex bulla san. mem. papae Sixti V. - f. 107.

91. *1624, 6 dec.* — Epistola Secretarii Status ad Generalem Ordinis quoad hanc materiam. *(ling. ital.)*. - f. 111.

92. Articulus secundus: subortae et commotae lites adversus concessam possessionem et usum proponuntur. - f. 112.

93. *1644.* — Primum testimonium litis et controversiae subortae et excitatae ab oratoribus Reipublicae Venetae contra possessionem totius Palatii S. Marci nuncupati in conventu de Aracoeli. - f. 123.

94. Secundum testimonium de aedibus seu inferioribus Palatii mansionibus officialibus Ordinis Ultramontanis vendicatis (prout habetur tomo 3 Regestri, fol. 173). - f. 125.

95. *1646.* — Tertium testimonium. Libellus supplex oblatus a R. A. Fr. Antonio de Rivera, Commissario Gli Curiae Ultramontanae, ad Exmum Comitem de Oñate et Villamediana, regium Oratorem hispanum, quo praedicta refert et opportunam explorat providentiam pro designandis eiusdem Palatii habitationibus. *(ling. hisp.)*. - f. 125.

96. *1700, 14 iun.* — Breve SSmi D. N. Innocentii pp. XII noviter expeditum pro confirmandis duobus diffinitivis decretis Sac. Rituum Congregationis in favorem P. Fr. Iosephi Montoro, Procuratoris in causa praecedentiae inter fratres Prov. S. Didaci de Mexico in Indiis, Ordinis Minorum S. P. N. Francisci Discalceatorum, ex una parte et fratres Prov. SSmi Nominis Iesu, Ordinis Heremitarum Sti Augustini, ex altera parte, vertente, cum clausula perpetui silentii et eam amplius non proponendi. - f. 131.

Chron. III (1) 738; BD V 97 et ibi 93; BR XX 927, sed sub dat. 4 apr.

97. *1699, 21 mar.* — Breve SSmi Innocentii pp. XII, in quo sanatur Congregatio intermedia, aliqui Patres restituuntur in pristinum statum et deputatur quo ad electionem totius Diffinitorii Capitulum Provinciale Prov. Valentiae. *(typis editum).* - f. 135.

98. *1699, feb.* — Memoriale Provincialis et Diffinitorii Prov. S. Ioannis Baptistae Valentiae et Decretum Sac. Congregationis Regularium, ne Vocales post ingressum Commissarii Visitatoris in Provinciam privari et suspendi possint. - f. 137.

BD III 87; cf. II 64.

99. *1698, 13 mar.* — Decissio seu Decretum Sac. Congregationis Episcoporum et Regularium in causa Prov. Algarviorum Regularis Observantiae. - f. 137.

100. *1698, 18 apr.* — Decissio Sac. Congregationis Episc. et Regul. in causa fundationis conventus PP. Carmelitarum Discalceatorum in villa de Marquina, Prov. Cantabriae. - f. 138.

101. *1698, 18 apr.* — Decissio Sac. Congregationis in causa laicarum conventus de Ierusalem nuncupati civitatis Barchinon. circa ius suffragandi etc. - f. 138.

102. *1698, 6 iun.* — Decissio Sac. Congregationis Episc. et Regul. in causa Fr. Bartholomaei de Soler, Prov. Observ. Valentiae. - f. 138.

103. *1700.* — Resolutio Sac. Congr. Episc. et Regul. circa praetensionem celebrandi Capitulum Prov. Cantabriae in hac Alma Urbe, cum post triennium iam transisset annus. - f. 138.

104. *1700, 11 mart.* — Decretum Sacr. Congr. Episc. et Regul. supra dubium propositum a R. A. P. Fr. Francisco de la Portilla, Commiss. Glis huius Romanae Curiae et simul Provinciae Cantabriae Ministro Provinciali. - f. 138.

105. *1699, 20 feb.* — Decissio Sac. Congr. Episc. et Regul. in controversia Prov. Valentiae. - f. 138.

TABULA ALPHABETICA

Hi Indices Archivi Familiae Ultramontanae O. F. M. in sequentibus tomis AFH prodierunt:

Reg. I	=	AFH	XI	491-520.
Reg. II	=	»	XI	520-536.
Reg. III	=	»	XII	264-277.
Reg. IV	=	»	XII	277-288.
Reg. V	=	»	XII	544-555.
Reg. VI	=	»	XII	555-563.
Reg. VII	=	»	XIII	215-237.
Reg. VIII	=	»	XIV	498-513.
Reg. IX	=	»	XVI	200-218.
Reg. X	=	»	XVII	266-274.
Reg. XI	=	»	XVII	415-424.
Reg. XII	=	»	XVIII	130-140;
	=	»	XVIII	265-271.
Reg. XIII	=	»	XVIII	585-592.
Reg. XIV (I)	=	»	XIX	100-105.
Reg. XIV (II)	=	»	XX	356-366.

Index onomasticus personarum et rerum.

Numerus *romanus* seriem Regestorum indicat, *arabicus* autem seriem rerum in unoquoque Regesto recensitarum. Personae de quibus est sermo in Regestorum titulis numero sequenti uniuntur proindeque ipsis praeponitur hic littera a. *(ante)* ([1]).

([1]) In Regesto IX num. 33 quatuor vocabula exciderunt, ubi sic corrige: «Obitus SSmi D. N. Clementis X et electio Innocentii XI».

Romae.

P. Ioseph M. Pou y Martí, O. F. M.

BIBLIOGRAPHIA

1. **Bottoni Gerolamo.** — *I Fioretti di S. Francesco con introduzione e commento di* G. B. — Milano, Carlo Signorelli editore, 1925. — In-8°, 199 pp. — (L. 6).
2. **Sodini Angelo.** — *I Fioretti di S. Francesco a cura di* A. S., *con prefazione di* ALFREDO GALLETTI, *77 tavole in nero e 2 a colori. (Edizioni Mondadori per le Scuole medie).* — Milano, Mondadori, 1926. — In-8°, XXXII, 584 pp. — (L. 15).
3. **Casolini Fausta.** — *I Fioretti di S. Francesco con introduzione e e note di* F. C. *Prefazione di* P. VITTORINO FACCHINETTI, *O. F. M. Illustrazioni di* Giovanni Minguzzi. — Milano, Casa Editrice Giacomo Agnelli, 1926. — In-8°, XXIV, 368 pp. — (L. 30).
4. **Asioli Luigi** e **Vampa Enrico.** — *I Fioretti di San Francesco con commento di* L. A. *e prontuario biografico e geografico di* E. V. — Milano, Hoepli, 1926. — In-16°, XXVIII, 428 pp. — (L. 15).
5. **Bughetti Benvenuto,** O. F. M. — *I Fioretti di San Francesco con Prefazione e note del* P. B. B. *O. F. M. — I Fioretti. Le Considerazioni sulle Stimmate. La Vita di frate Ginepro. La Vita e i Detti del Beato Egidio. Capitoli aggiunti. Il Cantico di frate Sole.* — Firenze, Adriano Salani editore, 1925. — In-16°, 423 pp. Legato in tutta tela, con copertina illustrata. — (L. 5,50).
6. **Passerini G. L.** — *I Fioretti di S. Francesco illustrati da* Attilio Razzolini. — S. Casciano Val di Pesa, Stab. tipo-litogr. Fratelli Stianti, 1923. — In-8°, XVI, 317 pp. — (L. 15).
7. **Gallerati Scotti T.** — *I Fioretti di S. Francesco con prefazione di* T. G. S. — Firenze, G. Barbèra editore, 1925. — In-32°, XXXVI, 383 pp. — (L. 12).
8. **Lazzeri Zeffirino,** O. F. M. — *I Fioretti di Santo Francesco a cura di* Z. L. *francescano. Prefazione di* LUIGI LUZZATTI. *Illustrazioni di* Alaide Vanzetti. *(Per la gioventù e per il popolo).* — Firenze, Giulio Giannini e figlio editori, 1925. — In-16°, XII, 196 pp. — (L. 3,50).
9. **Sarri Francesco,** O. F. M. — *I Fioretti di S. Francesco da un codice della Biblioteca Reale di Torino.* — Firenze, Vallecchi editore, 1926. — In-8°, 223 pp. Ill. — (L. 2).
10. **Casella Mario.** — *I Fioretti di S. Francesco a cura di* M. C. — *I Fioretti. Le Considerazioni delle Stimmate. La Vita di*

frate Ginepro. La Vita e Detti di frate Egidio. Esempi e miracoli di Santo Francesco. (Biblioteca Sansoniana per tutti). — Firenze, G. C. Sansoni editore, 1926. — In-8°, XIII, 250 pp. — (L. 6,50).

11. **Idem.** — *I Fioretti di S. Francesco riveduti nel testo e commentati da* M. C. *(Biblioteca di classici italiani già diretta da Giosuè Carducci).* — Firenze, G. C. Sansoni, 1926. — In-8°, XVI, 143 pp. — (L. 6).
12. **Maggini Francesco.** — *I Fioretti di S. Francesco con introduzione e commento di* F. M. — Milano, Casa Editrice Vallardi, 1923. — In-8°, XXVIII, 133 pp. — (L. 5).
13. **Mori Alfredo.** — *I Fioretti di S. Francesco con introduzione e note di* A. M. *(Scrittori italiani commentati per le Scuole).* — Torino, Società Editrice Internazionale, 1923. — In-8°, 334 pp. — (L. 8).
14. **De Simone Vincenzo.** — *I Fioretti di S. Francesco cantati in siciliano, con Prefazione di* P. VITTORINO FACCHINETTI. — Milano, S. Lega Eucaristica, 1927. — In-8°, XVI, 148 pp. — (L. 5).

Prima di scendere a fissare la fisionomia propria di ciascuna di queste edizioni dei *Fioretti* e a dire dei criteri spiegati intorno ad essi da ogni singolo editore, credo utile, se non necessario, elencare e definire le precedenti edizioni che a queste o per il testo o per il commento servirono di base.

L'edizione del P. Antonio Cesari: *Fioretti di S. Francesco. Edizione fatta sopra la fiorentina del M.DCC.XVIII, corretta e migliorata con vari mss. e stampe antiche* (Verona, Libanti, 1822). I più che seguirono questa edizione dissero di riprodurre i *Fioretti* secondo il testo fissato dal P. Cesari. Ora il P. Cesari non fissò nulla. Tolte poche correzioni che gli parvero indispensabili, egli mantenne fedelmente il testo dell'edizione Buonarroti (1718). Molte correzioni e miglioramenti egli indicò veramente in postilla al testo, dando le varianti di 5 mss. e di un' antica edizione, più spesso non aggiungendo alcun suo giudizio, ma anche per oltre 250 volte dicendo errato o difettoso in quel punto il testo lasciato. Qual'è allora il testo del P. Cesari? Egli intendeva certo d'averlo corretto e migliorato con le postille; ma alle postille quasi nessuno ha badato: pochissimi di quelle postille, e scarsamente e incoerentemente, si sono serviti. Ad alcuni ha fatto paura, o ha dato motivo di screditare, la provenienza de' suoi manoscritti: veneti; quasi che il P. Cesari avesse riprodotto puro il ms. toscano e non avesse altrettanto italianizzato le varianti, necessariamente discordi nella forma più o meno dialettale ma concordi nella sostanza, di due o tre o quattro o cinque mss. citati insieme. Tra tanti lodatori o censori del P. Cesari, chi ha ancora capito a fondo il pregio e la portata del suo lavoro?

Luigi Manzoni ha pubblicato due libri che riguardano i *Fioretti*: *Di una nuova edizione dei Fioretti di S. Francesco secondo il testo di Ama-*

retto Mannelli (Bologna 1887) e *I Fioretti di S. Francesco secondo la lezione del codice fiorentino scritto da Amaretto Mannelli* (Roma 1901; 2ª ediz. ibid. 1902). Nel primo, dopo aver investigato intorno alle fonti, all'origine e agli autori dei *Fioretti* (erroneamente, certo, in confronto coi risultati di oggi), dà saggio del testo del codice Mannelli, corredandolo di note filologiche in contrasto col testo del P. Cesari, un po' a tesi e interessate, sicure mai, e facendolo seguire dalle varianti di un gruppo di mss. che egli ha esaminati e che descrive poi, insieme con un altro lungo elenco di codici e di antiche edizioni fino a tutto il secolo XVI. Non comprese e misconobbe il lavoro del P. Cesari, trascurò i suoi mss., esaltò il proprio sconfinatamente; poteva farlo un *primus inter pares*, e avrebbe sciolta la questione del vero testo dei *Fioretti;* lo volle tenere unico, e non concluse nulla. Il secondo suo libro è la riproduzione per intero e quasi paleografica del ms. Mannelli. Le sviste di sostanza son poche; un po' più quelle di forma, nonostante la sua premura e quasi il vanto di rendere fedelmente il ms. Ma poi egli stesso s'accorse che, nonostante l'antichità e il pregio della data e della firma dell'amanuense, il suo codice ha lacune, errori, va tenuto d'occhio e corretto spesso; mentre a tutti si fa manifesto che la forma quasi sanfrianesca di quel testo non può riprodurre nè quella usata dal traduttore, nè quella in cui parlava e scriveva la parte cólta fiorentina del trecento.

La stessa via del Manzoni tenne G. L. Passerini nella sua edizione *I Fioretti del glorioso messere Santo Francesco e de' suoi Frati* (Firenze, Sansoni, 1903) trascrivendo il suo testo, anche qui paleograficamente, dal ms. *Riccardiano n. 1670.* Ms. posteriore, ma non di molto, al Mannelli, e buono sopra molti altri toscani. Ma anche qui è tenuto solo (le principali varianti del Mannelli sono raccolte, senza nulla dirne, in fine), e l'editore sente in più il dovere di giustificare o d'interpretare ogni stranezza del suo codice. Edizione buona per formare quella critica, non per correggere sicuramente un altro testo e tanto meno reggersi da sola.

Arnaldo della Torre, *I Fioretti di S. Francesco con introduzione e commento* (Milano, Paravia, 1909). Il testo è quello dell'edizione Barbèra, di cui parlo al n. 7; l'introduzione e il commento sono lavoro originale e ampio del Della Torre. Nell'introduzione (pp. VII-LVII) l'A. riassume storicamente e criticamente discute tutte le questioni sorte intorno ai *Fioretti.* Riassunto completo e preciso; discussione in gran parte ormai sorpassata e quindi inutile. Ma il Della Torre fa testo ancora per molti, e si ripetono o moltiplicano gli arzigogoli. Il commento è quanto mai poteva essere moltiforme e minuzioso. Ricerca delle fonti e confronti con esse, esame critico del fatto, rimandi alla S. Scrittura o simili, spiegazioni storiche, interpretative, filologiche: tutto bene, fuorchè quando considera i *Fioretti* in dipendenza dalle altre fonti che non siano gli *Actus,* il che falsa genesi e valore degli *Actus-Fioretti;* e quando si trova dinanzi al miracolo, al soprannaturale, che l'A. non riconosce, e tenta quindi allora di riportare inesorabilmente a una naturale spiegazione o il fatto o la sua supposta amplificazione nel racconto. Per que-

sto io mi sono sempre augurato che il lavoro fosse ripreso da un cattolico (i *Fioretti* sono un libro cattolico e van trattati alla pari), diligente e cólto quanto il compianto Della Torre, ma che lo corregga negli abbagli di ogni specie in cui egli incappò (scusabilissimo per la novità e la vastità del lavoro e il punto più arretrato degli studi), e lo purghi da ogni spirito materialistico: una piccola enciclopedia dei *Fioretti*, per comodo degli editori e degli studiosi. Non per le Scuole. Anche l'edizione del Della Torre, benchè ordinata per le Scuole, doveva essere nella maggior parte inadatta, pesante, e assai deleteria, per gli scolari. Si potrà pensare a questo dopo l'edizione critica. Ma non si moltiplichino le imitazioni del Della Torre nella numerosità e universalità delle note.

E comincio da queste edizioni che hanno cercato di sostituirsi a quella del Della Torre, correggendola e semplificandola, ma in gran parte derivando da essa.

1. La prima, anche di tempo, è questa del Bottoni. In una Prefazione di 5 pagine (5-9) condensa la sua opinione su l'origine dei *Fioretti (Floretum, Actus, Fioretti)* ed enumera i loro pregi. Riepilogherò più avanti dell'origine; in quanto ai pregi suoi, anche in confronto con le altre fonti della vita di S. Francesco, non pare all'A., a non voler esagerare, che la loro parziale superiorità dipenda molto dalla forma aneddotica dei *Fioretti*, dalla loro grazia squisita di arte narrativa e di lingua, e dall'aver letto noi più (per non dir *solo*) i *Fioretti* che le altre Leggende, rimaste impervie ai più o per il latino o la non altrettanto attraente traduzione? — Seguono in altre 5 pagine (11-5) i *Cenni sulla vita di S. Francesco*; a p. 16, l'*Elenco delle principali opere citate;* poi i *Fioretti* soli, cioè non oltre le 5 *Considerazioni* (17-189), e il *Cantico del Sole* (190-1).

Il testo è quello del Fornaciari (vedi più sotto al n. 7), corretto nei pochi manifesti errori rimastigli; è introdotto il sistema di dividere in più capoversi i singoli capitoli, il che non capisco come non abbian visto e praticato già tanti illustri editori che pur intendevano alle Scuole e al popolo. Un inconsulto rispetto alle precedenti edizioni, o una superficiale e affrettata cura del testo, ha mantenuto fino a ieri i *Fioretti* mancanti di questa prima forma di interpretazione, conservandovi inoltre, assai spesso, una punteggiatura impossibile. E le prefazioni parevan poemi. Le note sono molte, sul tipo dunque di quelle del Della Torre, cioè tendenti a chiarire ogni oscurità, a confermare rapide asserzioni, illustrare fatti, personaggi, fissare date, rettificare inesattezze. Lo stesso materiale, completato coi nuovi risultati degli studi, contenuto in note ordinariamente più brevi, svolto e applicato con spirito di cattolico, rispettosissimo dei *Fioretti*. Certo non tutte le note sono precise o colgon nel segno, nè io starò qui, per questo e i seguenti, a indicarle e correggerle. È in corso la revisione di tutto il materiale francescano, e anche quindi di quello dei *Fioretti* o che coi *Fioretti* ha stretto legame. Quando di queste edizioni dovessero ripetersi, van messe al corrente con tutti quei risultati; ma credo che per i *Fioretti*, in edizioni per le Scuole o il popolo, il sistema delle note vada trasformato, ri-

stretto, semplificato: che la nota illumini, non distragga, non addensi sul *Fioretto* altri fatti o notizie di pura erudizione, soffocanti la semplicità e l'incanto del testo.

L'edizione è illustrata con la riproduzione ben riuscita di alcuni quadri e paesaggi francescani; la copertina ha un grazioso fregio tutto a emblemi francescani; la stampa è nitida; il prezzo veramente popolare. Per la Scuola, la sostituzione al Della Torre ha tutte le convenienze.

2. Maggiormente ha mirato a questa sostituzione l'edizione del Mondadori curata dal Sodini. Ma piuttosto che a un'edizione dei *Fioretti* qui si è mirato a una specie di enciclopedia o antologia francescana, quasi a un manuale del francescanesimo per le Scuole. Difatti, la *Prefazione* del Galletti (IX-XXXI), generica, un po' intorno ai *Fioretti* e un po' a S. Francesco, è un magnifico brano per antologia. Seguono *Passi storico critici e didascalie* (1-227), divisi in più gruppi e raccolti (i *passi*) da ogni specie scrittori e (le *didascalie)* dalle fonti o dai libri d'arte: intorno a S. Francesco (1-25); Assisi (27-40); i principali ritratti del Santo (41-62); la «mirabil vita», cioè gli affreschi giotteschi nella basilica di Assisi (63-165); S. Chiara (166-170); i *Luoghi Francescani* (171-216); i *Fioretti* (221-7). — Finalmente il testo dei *Fioretti* (229-505), con *Passi storico-critici* intorno alle Stimmate, premessi o intercalati alle *Considerazioni* (403-21; 451-8); dopo, il *Cantico di frate Sole* (*passi* ecc. e testo, 507-35); e, in *Appendice,* il noto *Nuovo «Fioretto» scoperto dal Sabatier* (539-43), e una scelta *Bibliografia Francescana* (*passi,* intorno ai *Fioretti,* Periodici, opere da consultarsi, *Cantico,* Vita del Santo, luoghi, iconografia: 545-70). Indici: delle *illustrazioni,* dei *passi,* e *generale* del libro (573-85).

Della parte estranea ai *Fioretti,* come libro scolastico, io non so che dire. Farraginoso mi pare e, per ciò che riguarda i *passi,* inconcludente. In genere hanno assai poco di storico-critico. Letteratura, sì, e non discuto: cultura seria francescana, no, e per di più somma confusione. L'illustrazione delle incisioni è fatta sul serio, per lo più, ma qualche volta è eccessiva. Come preliminare ai *Fioretti, passi* o no, nulla vi è detto di preciso o come storia in sè o come storia letteraria; e in mezzo a tanta sovrabbondanza è vuoto grande. — Il testo dei *Fioretti,* a tentare di indovinare, ha per base quello del P. Cesari riscontrato e migliorato qua e là coi testi del Manzoni e del Passerini. Ma poichè il Sodini non giustifica mai i suoi cambiamenti, non vedo perchè abbia conservato qua e là l'uso degli antichi editori di indicare varianti con la formola vaga: «altri testi», molto più che del genere di alcune, quasi equivalentisi, ce ne sarebbero state migliaia (cf. p. 234 n. 7, 332 n. 4, 340 n. 8); di altre era facile riconoscere l'errore, solo a consultare il testo latino (234 n. 10, 240 n. 11, 257 n. 12, 305 n. 13, 311 n. 1, 353 n. 3, 396 n. 16); per altre infine è solo questione di buon senso (cf. 291 n. 3). Vuol dire che il concetto su la ricostruzione del testo dei *Fioretti* ondeggia ancora nel vago o poggia sul gusto personale. Ma di ciò poi. — Le altre note, tutte collocate in postilla al testo, seguono, come ho detto, il sistema

del Della Torre e ne hanno i pregi e i difetti. La nota 21 di p. 373 accenna all'autore degli *Actus*, ma scambia il primo Ugolino col secondo, e tutto crolla.

Il Sodini nel *Congedo*, a p. 570, dice che accetterà riconoscente consigli per rendere il libro sempre più rispondente alle necessità della Scuola; e questi consigli non possono venirgli che da insegnanti. Ma poichè si tratta di un libro francescano, e non vedo come possa corrispondere alla Scuola un libro per se stesso fatto o impostato male, accetti anche il consiglio di questo non insegnante, ma francescano: riduca, riordini e rassodi il suo libro. Lo sfrondi di molte pagine di romanzo, o quasi, che talvolta rasentano la profanazione e sempre di francescano hanno così poco. Non vorrà favorire il dilettantismo francescano col suo libro. È bellissima l'idea di una specie di manuale francescano per la Scuola; ma, pur dandovi quanto si vuole posto all'arte e agli artisti, credo che in tutta la nostra letteratura si potrà trovare un gruppo di *passi* altrettanto artistici, più omogenei, meglio informati, scientifici e seri. Essi debbono prima di tutto e più che altro far conoscere, positivamente, il francescanesimo. Per la letteratura in genere credo che restino e bastino le altre Antologie.

3. L'edizione della Casolini ritorna al tipo del n. 1. Ma, anche per il prezzo e l'aspetto lussuoso, più che alla Scuola si volge alla casa, allo studio dell'uomo cólto, al tavolo della signora intellettuale e seria. E allora il sistema delle note molte ed erudite par convenga di più, e compiono esse la nota caratteristica che ha tutto il volume, di libro di studio e di ponderazione.

La *Prefazione* del P. Facchinetti (VII-X) dice rapidamente della fortuna di questo libro e si chiude con l'augurio che ogni editore pubblichi nell'anno del Centenario una propria edizione dei *Fioretti*, perchè ogni specie di clientela li legga. L'augurio s'è quasi avverato, e... Dio ce la mandi buona. L'*Introduzione* della Casolini (XI-XXI) dapprima si smarrisce anch'essa nella intricata questione delle origini e degli autori e volgarizzatore (XI-XIV); ma poi si rialza subito in pagine bellissime su la natura e il buon diritto dei *Fioretti* (XIV-XVII), e in rapido scorcio su la vita del Santo (XVIII-XXI). Ecco alcune pagine per il Sodini. Segue l'*Elenco delle opere citate* (XXII-XXIII); e poi vengono i *Fioretti* con le *Considerazioni* (1-273) e il capitolo della vita di fra Leone inserito nelle edizioni Cesariane dopo la vita di fra Ginepro — e, non volendolo lasciar cadere, è buona collocazione — (274); finalmente, in *Appendice*, sono aggiunti la *Vita di frate Ginepro* (277-300), la *Vita* e i *Detti* del B. Egidio (301-60) e, ultimo, il *Cantico di frate Sole* (361 s.).

Il testo è quello del Fornaciari (vedi più sotto n. 7), corretto qua e là dietro i resultati della mia edizione Salani (vedi n. 5), specialmente nell'*Appendice* che n'avea più bisogno. Sono adottati i capoversi; le note sono collocate in fine di ogni capitolo, con guadagno per le lunghe e danno per le brevi. Vedi specialmente quelle dell'*Appendice*. Si dovrebbe forse pensare a una divisione: le note filologiche o comunque interpretative, le citazioni, i rimandi, i brevi commenti mantenerli al piede della pa-

gina; le note storiche, di critica o di erudizione, rimandarle in fine di capitolo, a illuminare su tutto il già letto e a far rileggere con mente e cuore più aperti. — La storia, ricerche e discussioni, spiegazioni e confronti, ha in queste note la maggiore e miglior parte. Pur seguendo le orme dei commentatori precedenti, l' A. si rivela più addomesticata con la storia delle nostre origini, e il commento ci guadagna di larghezza, se non sempre di precisione. Certo, dall' edizione del Della Torre a questa il passo fatto in avanti è grande, sia che il commento si sia sveltito perdendo molta scoria di pregiudizi o storici o religiosi, sia che abbia guadagnato in precisione e profondità.

Ma diverrà perfetto e pieno soltanto quando, buttata altra zavorra a mare, l' illustratore dei *Fioretti* si persuaderà di questo schema, che io compendio qui e ripeto e rinsaldo, a giustificazione della mia critica alla tesi comune sui *Fioretti* in genere. Il *Floretum* non ci fu mai [1]; i *Fioretti* sono una scelta degli *Actus*, una scelta del traduttore, il quale nelle 5 *Considerazioni* fu anche nuovo compilatore. La fonte dei *Fioretti* è la tradizione orale che fa capo alla stessa fonte delle Leggende ufficiali, non passa per mille bocche fratesche e tanto meno per il popolo italiano, ma tra pochi frati, quattro o cinque in tutto, dentro un cinquantennio o poco più. Ci può essere un contatto tra questa tradizione orale e le Leggende scritte, ma senza necessaria o intesa dipendenza: la verità storica dei *Fioretti* si conferma o si nega con le fonti scritte, quando queste coincidono o contraddicono; quando ciò non avviene, i criteri sopra esposti e tutti gli altri aiuti storici e critici, schietti e sereni, debbono formare il giudizio. I *Fioretti* sono una traduzione, e debbono ritenersi, fino a prova in contrario, una traduzione fedele, non arbitraria o per senso o per rimaneggiamenti; quindi il testo latino non va mai escluso dalla ricostruzione del loro testo. — Tutte sentenze che vanno dimostrate, lo so; e saranno dimostrate. Intanto si possono anche discutere. Ma in capo a ciascuna edizione dei *Fioretti*, io per ora vorrei si mettessero solo queste. Incerto per incerto, se mai. Ma è tanto più serena, chiara, persuasiva e conciliante lo spirito, questa tesi, in capo a questo libro che vuol portare serenità soltanto, davanti a lettori che cercano soltanto un' informazione elementare e non di essere gettati in un ginepraio.

Nell' edizione della Casolini sono notevoli le illustrazioni del Minguzzi. Poche: un bel medaglione di *S. Francesco* davanti al frontespizio, *S. Franc. nell'Isola del Trasimeno* (31), *La predica agli uccelli* (61), *Il lupo di Gubbio* (85), *S. Franc. sana il lebbroso* (101), *S. Chiara benedice*

(1) Vedi l'articolo *Alcune idee fondamentali sui Fioretti* (AFH 321 ss.), p. 323 s. Aggiungi: l'abbaglio del Waddingo che creò il *Floretum* è confermato dalla nota scritta in fine del codice dei *Fioretti* esistente nell'Archivio di S. Isidoro in Roma (vedi Garavani, *Il Floretum di Ugolino da Montegiorgio* ecc., in *Atti... delle Marche*, I, 174): « Author est fr. Hugolinus de S. Maria in Monte. Marchianus. Habet plura de vita S. Francisci et sociis eius usque ad tempus Alexandri IV ». Da questa nota, dunque, e a questo *Floretum* .. italiano, è derivata e si riferisce la notizia del Waddingo negli *Scriptores*.

i pani (135), *Le Stimmate* (235), *Frate Egidio dà in elemosina le campanelle dell' altare* (ma non erano campanelli!, 289); *Frate Egidio va a far legna* (308), più le testate e le finali. Sono silografie, e ritengono l' impronta antica della tecnica, ma si svecchiano di certe puerilità, che non mi sembrano proprio necessarie, pur senza giungere alle modernissime cerebralità. Son quadri di tutta la pagina, la più naturale illustrazione del libro, delle meglio riuscite e delle più intonate, a mio parere, tra le figurazioni dei *Fioretti.*

4. La divisione delle note, che m' è venuto di suggerire più sopra, è stata in certo qual modo applicata nell' edizione Hoepli curata dall' Asioli, la quale, specialmente per questa divisione, si stacca nettamente dal gruppo che precede e da ogni altro tipo di edizione annotata. Si sono diviso il lavoro l' Asioli e il Vampa. L' Asioli, la *Prefazione* (IX-XVIII) e il commento al testo, che non oltrepassa le *Considerazioni* (1-378); e il Vampa, il *Prontuario biografico e geografico* (379-428).

Nella *Prefazione,* semplice, nitida e seria, si riconosce come abbastanza probabile l' estensione dei *Fioretti* fino e non oltre alle 5 *Considerazioni* (vogliamo dirla accertata, ormai?); ma, dietro al Della Torre, si dividono i codici e le edizioni in 7 gruppi, che non sono nè indicati precisamente nè esistenti tutti. È veramente questione secondaria, che non tocca i *Fioretti* in sè, ma se mai la loro fortuna, la loro sorte di essere stati condotti a spasso per il mondo con varia compagnia: soli (1° gruppo ; insieme col *Devoto parlare* (2° gruppo); inseriti dentro la *Leggenda* di S. Bonaventura, con altre inserzioni o aggiunte (3° gruppo); con le due *Vite* e i *Detti* (4° gruppo); con l' aggiunta di altri capitoli (5° gruppo, un po' complesso, ma di inutile suddivisione). È tutto, e un po' diverso; ma questione bibliografica soltanto che non interessa la comune dei lettori. — Il resto invece è utile, e detto giusto per lo scopo, e bene.

I *Fioretti* sono conservati nel testo del P. Cesari; e mi duole che, forse per la tradizione della Casa, la quale si è sempre servita di quel testo (il Padovan proprio non c' entra), con una veste tipografica così semplice, elegante e moderna, non si sia pensato che sarebbe stato anche bene togliere i più grossolani errori e specialmente quelle protesi alle parole, che sono paludamenti o sboccature di tardivi copisti e non pura nè antichità nè toscanità. La prima divisione delle note è costituita da un *Registro,* posto in calce al principio di ogni capitolo, di parole disusate seguite dalla loro forma o interpretazione moderna. Metà di quelle parole sono fenomeni linguistici di quasi un secolo dopo la nascita dei *Fioretti,* ed era giustizia ed economia purgarli nel testo. Gli esempi del Fornaciari e del Casella (più sotto, ai nn. 7 e 10) ne sono la prova. — Le altre note sono raccolte alla fine di ogni capitolo, e sono d' interpretazione a frasi, fatti, persone ricordate nel testo estranee alla storia francescana o puramente precisate per tesserne poi adeguata illustrazione nel *Prontuario;* sono molto spesso un rapido commento estetico e morale o a tutto il capitolo in complesso o a qualche suo punto più rilevante. Queste note sono anche precedute da una *morale,* un' applica-

zione o riflessione morale o ascetica ricavata o da tutto l'insieme o da parti del capitolo. È una novità buona, ma non so perchè mi dànno l'impressione di un bagno freddo, di una rottura d'incanto. Sostituirle, come ha pensato qualcuno, con brevi sentenze o dei *Detti* del B. Egidio o dell'*Imitazione*? o fonderle con la prima o l'ultima nota, che hanno spesso e potrebbero assumere sempre quel carattere di commento estetico e ascetico insieme? — La parte storica e più direttamente illustrativa delle note si trova nel *Prontuario:* i nomi dei personaggi francescani e delle persone e dei luoghi in stretta relazione con essi, succintamente illustrati o descritti, coi rimandi ai capitoli dei *Fioretti* dove si trovano o messi in scena o ricordati. Tiene molto bene il posto dell'indice onomastico, con questo in più che intorno a ciascun nome soddisfa subito e a pieno la vostra curiosità o necessità d'informazione. C'è quindi anche un rapido compendio della vita di S. Francesco in 4 pagine (396-400). È la novità più pratica e meglio riuscita di tutto il volume.

Il quale, tipograficamente, è un vero gioiello. Formato tascabile, carta indiana, spessore minimo, sia in tipo *brochure* che in legatura elegantissimo e serio, e, nel suo genere, economico. Stampa nitidissima, iniziali espressamente incise, con la veduta dei più suggestivi luoghi francescani. E ciò che il critico ha trovato da osservare e rimpiangere, non tocca, per i lettori ai quali è destinato, nè la bellezza sostiantiale del libro nè l'utilità e la genialità del suo commento.

A questo punto credo bene rilevare alcune imprecisioni comuni a questi commenti e indicare alcuni problemi che qua e là si affacciano, non avvertiti bene finora, ma che d'ora innanzi dovrebbero essere esaminati e possibilmente chiariti. — Per il cap. 7, della quaresima di S. Fr. nell'isola del Trasimeno, si citano alcuni documenti che proverebbero già abitata quell'isola avanti il 1211: ma la cosa sarà chiarita presto in questo stesso Periodico. Piuttosto, si ripete che il convento fu fondato nel 1328, pur insistendo qualcuno che fosse abitato anche dal B. Corrado da Offida († 1306), e in ogni modo restando l'attestazione degli *Actus:* « et parvo elapso tempore factum est ibi castrum magnum et locus fratrum Minorum » (cap. 6). Si dovrà anticipare quella fondazione o posticipare la data definitiva degli *Actus* dal 1322 al 1328? — Nel cap. 16, della predica agli uccelli ecc., trovo che gli editori esitano o non pensano affatto a rigettare le varie deformazioni del « Cannarium » latino, diventato nei vari codici dei *Fioretti*: *Carmano, Savurgnano* ecc. Vogliamo metterci d'accordo su questo principio, che tutti gli errori manifesti del traduttore vanno assolutamente corretti, specialmente poi se si tratti di nomi propri e altrimenti accertati, come qui *Cannario* e nel cap. 42 *Monte Sanvicino* invece di « Monte Sancino », che si trova pure in tutti i mss.? — Al capitolo 17, del fraticino curioso delle estasi di S. Francesco, la Casolini nota (p. 68) che questo capitolo, pur restando stranamente incluso il suo titolo nella rubrica del seguente, manca del tutto nell'edizione di Venezia 1480. La stessa mancanza esiste in molte edizioni del gruppo cui sta quasi in testa questa del 1480. È un dato

bibliografico di cui va rintracciato il principio e seguito tutto il percorso. Non ha però altro valore che quello di un grosso pesce e poi granchio del proto, riprodotto in seguito alla cieca. — Per il cap. 19, della vigna di S. Fabiano presso Rieti, ormai va consultato l'opuscoletto: Angelo Sacchetti Sassetti, *Anecdota Franciscana Reatina* (Potenza 1926), dove il luogo dell'antica chiesa viene indicato più vicino a Rieti che non sia il convento della Foresta, anzi dalla parte opposta. — Per il cap. 27, la predica di S. Francesco a Bologna dovrà proprio farsi coincidere con quella ricordata dai cronisti, del 15 agosto 1222? Poichè uno dei due scolari convertiti in quell'occasione, Riccerio, è Ministro delle Marche già nel 1223 o al più tardi nel 1225. Nè a Bologna S. Francesco ci fu solo nel 1222, ma anche nel 1220 e prima ancora; e non vi avrà anche allora predicato? E quel «decretalista» s'ha proprio da interpretare: «dotto nelle Decretali Pontificie», che in quel tempo non esistevano ancora, o non piuttosto nel «Decreto di Graziano»? – L'anno della visione di S. Chiara nella notte di Natale (cap. 35) è proprio il 1252. Vedi il suo *Processo,* VII, 9. — Nel cap. 46, qualcuno ancora cade nell'equivoco di identificare quel frate Pacifico col «rex versuum», morto assai probabilmente prima del frate Umile, il quale non era suo fratello affatto, e in Francia ecc.; tutti poi ripetono l'errore già più volte sfatato, che il «rex versuum» si chiamasse nel secolo «Guglielmo Divini». Donde sia stato ricavato il nome di «Guglielmo», non so; ma «Pacifico Divini» è un Santo, marchigiano e Minorita anche lui, del secolo XVIII. — I capp. 45 e 48 presentano alcuni problemi di date, di persone e di fonti. Bisogna tener bene aperti gli occhi. Non confondere i due Ugolini, da Montegiorgio e da Sarnano, il primo che si fa entrare nell'Ordine circa il 1260, e il secondo che si fa nascere in quel torno. La visione di frate Iacopo della Massa, se realmente avvenuta, va collocata prima del 1257, e l'interesse di conoscerla può durare nei frati fino al 1262. Frate Ugolino da Montegiorgio arriva appena in tempo di essere egli attore in questo racconto, se specialmente si insiste a far morire il frate Iacopo nel 1260; ma il Clareno, che si dice nato intorno al 1270, in tempo ci arriva, sì e no, soltanto se si fa morire il frate Iacopo dopo il 1290 (vedi cap. 51). In ogni modo, è tanto più pacifico, in questo, far gli *Actus* fonte della *Chronica septem tribulationum,* e non viceversa. — In altri punti un commento corregge l'altro; e bisognerà saccheggiarci un po' a vicenda, se l'occasione dovesse ripetersi.

5. Do una rapida informazione intorno alla edizione mia dei *Fioretti,* perchè nel gruppo non resti un vuoto. La *Prefazione* riassume la vita di S. Francesco più come chiave a comprenderlo e sfondo ai *Fioretti,* che come schema di date e di fatti (5-18); e poi dice brevemente dei *Fioretti,* origine, formazione, autori, traduttore, senza discutere, affermando il più certo o probabile, e via (18-21). In capo a ciascuna parte sta una nota che dice del testo e del lavoro fattovi intorno. Rivedere ogni testo fu il mio scopo principale. Per i *Fioretti,* avverto che la lezione è ricavata insieme dalle varianti del *P. Cesari,* dai codici *Mannelli* e *Baldovinetti,* tenendo sempre sott'occhio i testi latini (24).

Altro mio scopo fu quello di indicare di ogni capitolo dei *Fioretti* e di ogni altra parte o delle *Considerazioni* o delle aggiunte il testo latino più prossimo. Non sarà sempre il più vicino in definitiva, cioè quello veramente che aveva dinanzi il traduttore; ma ormai non è più lecito ripetere che mancan capitoli dei *Fioretti* negli *Actus,* o lasciar correre testi italiani manifestamente corrotti, con la scusa che non c'è o non si sa dove sia o se ci sia stato mai il testo latino. — Le note ai *Fioretti* (comprese le *Considerazioni,* 25-250), oltre le poche di rimando, di interpretazione delle parole o di correzione o osservazione su la lezione del testo, le più sviluppate, una o due per ogni capitolo, cercano di impostare il fatto, nel tempo e nel luogo in cui avvenne, e tutto o chiarirlo o correggerlo, quando occorre. Le *Considerazioni* sono state seguite passo per passo nella loro compilazione, e riportato ogni brano alla sua fonte, o meglio al suo luogo d'origine, venendosi così a indicare i punti nuovi aggiunti come o tradizione recente o scienza propria del compilatore, e alcuni altri che si trovano sì nelle fonti precedenti, ma dal compilatore sono stati meglio precisati e qualche volta anche spostati altrove o applicati in modo nuovo alle Stimmate, a ragione o a torto si vedrà poi.

Per la *Vita di frate Ginepro* (251-76), e la *Vita* (277-93) e i *Detti del B. Egidio* (295-341), la revisione del testo è stata più laboriosa e meno conclusiva; ma con un nuovo codice, oltre quelli del Cesari, e specialmente col testo latino, i punti più guasti e talvolta errati assolutamente o contradditorii sono stati o migliorati o segnalati almeno. L'aver mostrati i *Detti* sostanza sì del B. Egidio, ma sviluppo assai spesso, e non sempre fedele, del traduttore, credo abbia a fermare su ciò l'attenzione dei futuri editori e farli decidere tra il testo letterario puro, che talvolta non ha senso o l'ha in contraddizione col latino, e un testo che serva al lettore e tenga fede al B. Egidio.

I *Capitoli aggiunti* (343-99), in numero di 20, sono « tutti quelli di indole storica, che in qualunque edizione antica o recente, seguendo codici o un piano editoriale, sono stati sin qui uniti ai *Fioretti* » (244), ciascuno riveduto su qualche ms. e sul testo latino, che in nota via via sono indicati. Due di questi erano già stati ricostruiti in questo AFH XIII, 318 ss. Indicando il loro testo latino, ho messo su la strada per giudicare anche del loro valore storico. Scopo dell'aver inserito questi ultimi, l'ho detto anche altrove (AFH XIX, 383), fu di fissarli in un testo un po' ragionevole, e poi di buttarli a mare, almeno dalla barca dei *Fioretti,* dove non stanno bene, sono di razza troppo diversa e ingombranti. — Finalmente *Il Cantico di frate Sole,* dal ms. *Assisano n. 338* (401-4), l'*Elenco delle opere citate* (405-8) e l'*Indice* alfabetico *dei nomi* (409-15).

Poco ho lasciato a questi testi della loro patina antica, cioè di quella che a me parve o risultò patina dei copisti, abito occasionale da passeggio messo loro indosso ogni volta che venivan condotti fuori. L'anima della parola ho rispettata di più. Del resto, io dovevo preparare un'edizione popolare, leggibile da tutti, vendibile presso una Li-

breria moderna, non di antiquario. E l'ho già detto e lo ridirò: quando la forma nativa non c'è più, è minor mascherata accostare un testo a noi, tanto più che i mss. più puri e antichi indicano maggior somiglianza con noi che coi meno immediati derivati; e i *Fioretti*, come Dante, han da cessare di essere un libro d'antiquari o di filologi, per diventare un libro che ha da rifar gli animi per la vita e l'avvenire.

6. Vengo ad alcune edizioni che hanno la loro specialità o nella revisione del testo del P. Cesari o nell'adozione di un testo del tutto nuovo o rinnovato. Il nuovo testo edito dal Passerini è quello del ms. Mannelli, pubblicato, come ho detto, con fedeltà quasi paleografica dal Manzoni. Ma i più dei lettori dell'edizione Manzoniana non arrivano in fondo al primo capitolo, con quella ortografia. E il Passerini l'ha, il più leggermente che ha potuto, modernizzato o meglio reso uniforme a una grafia più comune anche nel secolo XIV. Ciò dice nella *Prefazione* (XV s.), dopo aver esposte intorno ai *Fioretti* le idee che correvano nell'anno della prima stampa, 1907 (XII-XV). E fu idea bellissima e quanto mai opportuna: il codice migliore, in una forma leggibile. Ma è un codice solo; la sua prima stampa, di cui si è servito il Passerini, non è sempre sicura; certi riguardi per la grafia antica sono forse eccessivi. Espongo brevemente questi tre punti.

Il codice è solo o meglio è mantenuto solo, senza riscontro alcuno col testo latino o con altri testi italiani; quindi non dà affidamento sempre, anzi a rigor di termini non può dare affidamento mai, se lo studioso non faccia lui il raffronto. Difatti, il Manzoni nelle note apposte in fine all'edizione sua (II^a, 234-42) rivela alcuni accomodamenti che ha dovuto introdurre nel testo e altri ne indica che non introdusse. E i motivi addotti non sempre son giusti. Ma significativa è l'omissione di tutto un brano, nel capitolo 49, derivata da un salto del copista da un *tua* ad un altro *tua* assai lontano, brano che il Manzoni riporta nelle note (239 s.), ma che il Passerini non cura, e allora all'incoerenza dell'attacco rimasta nel testo egli rimedia con la soppressione di un altro pezzo di frase (185).

La trascrizione e la stampa del Manzoni non sono sempre fedeli. Io il ms. Mannelli l'ho riscontrato soltanto qua e là con la prima stampa, per saggio, a mio uso. Ecco alcuni esempi, che cito dall'edizione Manzoni, riprodotta senz'altro dal Passerini. Ometto piccolezze del genere: ed. II^a, p. 4 ll. 19 e 26, p. 14 l. 19, p. 160 l. 5, p. 165 l. 26 *dicieva, doveva, ben, credea, dallo*, ms. *diciea, dovea, bene, credeva, dello;* ma a p. 5 l. 14 *mostrare*, ms. *mostrarci;* p. 9 l. 6 *rilevasse*, ms. *rivelasse;* p. 10 l. 24 *vero*, ms. *però;* p. 151 l. 19 e 30 *riposo*, ms. *isposo;* p. 153 l. 26 e 32 *volo, vigilia*, ms. *vo io, vilia;* p. 154 l. 23 e 25 *volte parlando, et baroni*, ms. *volte poi parlando, et a' baroni;* p. 160 l. 14 *volta*, ms. *notte;* p. 163 l. 24 *inchoronato*, ms. *incharnato;* p. 171 l. 2 e 14 *qua et l'altro, che è*, ms. *qua l'altro, che v'è;* p. 174 l. 20 e 31 *d'aqua niuna, venne*, ms. *d'aqua nè aqua niuna, venire;* p. 175 l. 19 *che*, ms. *chome;* p. 178 l. 13 *rivelato che*, ms. *rivelato da Dio che;* p. 179 l. 20 *frate et*, ms. *frate questa charta et;* p. 183 l. 8-9 *secholare lo farete ve-*

nire, ms. *secholare lasciate venire;* p. 192 l. 8 *ch' era,* ms. *che va;* p. 195 l. 32 - p. 196 l. 1 *una inmagine,* ms. *una margine;* p. 205 l. 20 *affochata,* ms. *fforata.* E mi fermo. Il Passerini che doveva preparare una semplice edizione popolare, senza pretensione di dare un testo nuovo o sicuro, non aveva certamente l'obbligo di andare a rivedere sul ms. tutta la trascrizione del Manzoni, il quale è pur lui compatibile d'aver qualche volta dormito sul ms. o sulle bozze di stampa; ma ho voluto mostrar questo perchè si smonti un poco, presso certi critici, l'infatuazione del « codex princeps » e dell'edizione impeccabile.

Lo scrupolo della grafia antica. Non che il Passerini esageri davvero. E del resto egli aveva un ms. solo da riprodurre, e ha ben potuto e forse dovuto indulgere di più. Soltanto io non avrei riprodotto la forma antiquata di *sancto* e di *et,* che credo non solo superflua ma anche erronea. Notare, limitandoci al solo ms. Mannelli, che il copista non scrive *acto, facto, decto,* ma regolarmente *atto, fatto, detto* ecc. (se ci sono eccezioni, sfuggitemi in un rapido spoglio... sono eccezioni); anzi in un caso che io ho riscontrato sul ms., scrivendo senza abbreviazione, ha *santo Franciescho* (contro l'ed. II^a, p. 1 l. 7 dalla fine), e così è da credere che non ci siano abbreviazioni a questi punti dell'edizione: p. 7 l. 17 *santità* (e *passim*), p. 19 l. 14 *santa chonversione,* p. 165 l. 14 *santo monte,* p. 167 l. 7 *santi martiri,* e simili. Quando invece, specialmente davanti a un nome proprio (*Francesco,* p. e., che ritorna ogni momento), facilmente abbrevia, adopera l'abbreviazione latina *sco* o simile, che noi leggiamo *sancto.* Ma *santo* era per il copista, e *santo* pronunziavano i toscani del '300. — E così la forma *et.* È la nota tironiana *z* o simile, che rimase anche nella scrittura del volgare, e sappiamo tutti quanto vi è rimasta a lungo. Ma pronunziavano *et* gli antichi italiani? Valeva veramente *et* (*e* e *t*) per il copista Mannelli? Non è molto fedele il Manzoni anche a questo riguardo. Regolarmente egli trascrive *e* semplice davanti a doppia consonante, ma nel codice si legge, fra i molti casi da me riscontrati: p. 2 l. 2 e 9 *et cchome, et mmateria,* p. 3 l. 1 *et cchosi,* p. 4 l. 7 *et ffece,* p. 6 l. 12 *et ttolgha,* p. 183 l. 4 *et mme,* p. 194 l. 8 *et lle valli.* Non ho bisogno di insegnare ai filologi che se il *t* di *et* avesse un valore non sarebbe possibile la doppia seguente, che rappresenta appunto la pronunzia fiorentina *ecchome, emme, elle valli* ecc. Inoltre il Manzoni davanti a vocale spesso mette *ed* invece di *et.* Vuol dire che allora il ms. ha *etd:* p. 172 l. 2 *etd entra,* p. 183 l. 21 *etd elli,* p. 200 l. 24 *etd era,* p. 202 l. 30 *etd ebbono,* p. 203 l. 28 *etd ecchoti.* Vuol dire che per il copista del '300 il *t* non aveva valore nella pronunzia, e quando voleva togliere l'iato aggiungeva, come facciamo noi ora, un *d.* Il Passerini riproduce *e* davanti a consonante, e sempre *et* davanti a vocale. E c'è qualche credulo imitatore dei trecentisti che, leggendo i *Fioretti,* lo pronunzia tal quale. Crede di conservare il colore: conserva un errore.

L'edizione del Passerini, oltre i *Fioretti* (1-281), contiene anche i 14 capitoli della *Vita di Frate Ginepro,* con il cap. 15 Cesariano intorno a frate Leone (dal *Riccardiano n. 1670:* 283-317). Le silografie del Razzolini

in parte immaginano di nuovo scene dei *Fioretti,* e in parte riproducono pitture o luoghi che ai medesimi si riferiscono. E, o trovi di suo o derivi, egli dà a tutto il carattere dell'antica silografia che tanto bene s'intona col carattere dei *Fioretti* e tutta l'altra veste di questo libro, in sostanza e per il popolo, ben riuscito, adatto e, nella sua eleganza, economico.

7. La prima edizione Barbèra dei *Fioretti* (*Collezione Diamante*) curata da Raffaello Fornaciari, uscì nel 1902. Era apparso da poco il testo Mannelli edito dal Manzoni, ed egli ne approfittò per rivedere su quello il testo del P. Cesari e se ne valse non poche volte per introdurvi — egli scrisse (ristampa 1920, p. XVIII) — « non dubbi miglioramenti e per sostituire, quando si poteva, flessioni più moderne a quelle adottate dal Cesari ». Ed è una grande lezione. Per trovare flessioni e forme più moderne, andare indietro di quasi un secolo: da un tardo quattrocentista, qual'è il copista del testo Buonarrotiano, conservato dal P. Cesari, passare a un trecentista. Infatti, molta di quella che sembra patina di antichità, nelle scritture di quei tempi in genere e dei *Fioretti* in ispecie, è sovrapposizione di latinismo quattro-cinquecentesco sopra la snella e pulita parlata toscana del '300. Il Fornaciari, esperto e maestro in materia, raggiunse assai felicemente il suo scopo, e per i suoi criteri si accostò più di ogni altro del suo tempo al testo critico, a un testo leggibile e soddisfacente. Anche perchè volle di tutto trovare il senso e, con la punteggiatura ammodernata e tutte le altre minute cure di editore, renderlo. I migliori intenditori, da quel giorno, abbandonarono la lezione del P. Cesari e presero quella del Fornaciari.

La stessa cura egli adoperò nel ristampare le *Vite* e i *Detti,* che seguono nell'edizione del P. Cesari. Ma non avendo un altro testo di riscontro del valore di quello del Mannelli per i *Fioretti,* ricorse — com'egli dice — alle varianti in postilla del P. Cesari stesso (finalmente!) e, quando quelle non gli bastavano, ai mss. fiorentini. Purtroppo, per il guasto che in tutti c'è, non gli bastarono neanche questi; e là fu meno il suo profitto. Per quelle tre parti dell'Appendice ho già accennato, nella mia edizione, ai dubbi, alle difficoltà, al lungo lavoro che resta ancora da farvi intorno, anche solo per arrivare a capire e trovare la strada di una soddisfacente ricostruzione. Ma è grande merito del Fornaciari aver tentato questo nel 1902, mentre tanti altri ancora per 20 anni non se ne sono accorti.

La *Prefazione* del Fornaciari (p. V-XX) riassume la fortuna dei *Fioretti* nel giudizio dei critici; informa delle pullulanti una dietro l'altra, e talvolta in uno stesso critico, ma non sempre progredienti opinioni degli studiosi intorno all'origine di questo libro. Preciso e chiaro, resta buono per l'informazione storica e bibliografica. Nella nuova ristampa del 1925, il testo del Fornaciari è conservato alla lettera, ma la *Prefazione* è stata sostituita con una di Tommaso Gallarati Scotti.

Strana *Prefazione* (V-XXXV), in cui si succedono e, secondo l'A., dovrebbero fondersi in una sola tutte le teorie le più contraddittorie escogitate finora intorno ai *Fioretti.* Mette conto schemarla. Gli *Actus* sono probabilmente « la parte non utilizzata nello *Speculum Perf.* di notizie

provenienti dai frati antichi, tanto che in molti mss. ritroviamo gli *Actus* uniti e incastonati nello *Speculum* ». Al nucleo primitivo intorno ai più prossimi compagni si sarebbero aggiunti poi altri capitoli su gli ultimi discepoli, « che possono essere attribuiti a un certo frate Ugolino da M. G.». Ma poichè la compilazione complessa forma un'unità organica, va scavato più a fondo « per scoprirne le più nascoste radici e i suoi più veri autori » (V-VI). Uno di questi « è lo stesso popolo italiano, poichè i *Fioretti* sono opera di ispirazione essenzialmente popolare, se anche raccolti e ordinati da frati Minori », vicinissimi al popolo. E conferma con leggende vive ancora tra il popolo vicino ai luoghi santificati da S. Francesco (VII-XIII). « Ma un'altra vena sotterranea scorre nei *Fioretti*... una tradizione monastica che si riallaccia ai più fedeli discepoli... custodita gelosamente nei conventi dove i figliuoli primogeniti di Francesco, già vecchi, parlavano ai più giovani della Regola » ecc. (XIII-XIV). E siamo alla lotta tra le due tendenze, rappresentate da frate Leone e da frate Elia. Di questo contrasto i « *Fioretti* sono uno dei documenti più vivi ». Poichè essi discendono da frate Leone, anche se non scritti da lui o solo in parte tratti da'suoi 'rotuli'. « Pochi lo sospettano, ma questo libro di pie leggende, che sembra raccolto da qualche timido fraticello, è un libro radicalmente polemico », come *Le mie Prigioni* e, mi lasci aggiungere l'illustre A., come il Vangelo. Nessuna violenza, nessun visibile atteggiamento di lotta esteriore, « ma noi vi udiamo un grido doloroso di anime che hanno sofferto di non veder compresa la loro verità ». Il racconto cela quanto più può il conflitto, ma esso affiora in alcune contrapposizioni dei protagonisti; e nel resto i compilatori tendono a contrapporre esempi eroici, « calcando la penna su quei caratteri del primitivo spirito francescano che più dovevano ripugnare ai nuovi zelatori della moderazione (XIV-XXV). « Libro di passione e di lotta... ma anche libro che conserva, come nessun altro, la genuità e la spontaneità della vita di S. Francesco ». « Nei *Fioretti* sentiamo un calore di esperienze dirette, una immediatezza di ricordi e di impressioni, conservateci da una tradizione viva »; « gli elementi greggi delle prime narrazioni non hanno subíto manipolazioni dotte »; « vi sono capitoli... in cui l'udiamo (S. Francesco) parlarci di certe verità di cui ardeva e viveva, quasi col timbro stesso della sua voce ». La poesia, la filosofia, la religione di Francesco custodita per noi dai *Fioretti* è « umiltà e povertà come principio di pace e di gioia » (XXV-XXXV).

In tutto questo torna sulla scena l'Ozanam, il Sabatier della prima maniera, e poi dell'ultima; è solleticata la fobia degli Eliani e l'ammirazione dei credenti nei *Fioretti*-vangelo. Il primo autore trovato è soppiantato dal secondo; il libro di lotta è disperso dal libro che insegna la pace e la gioia. Forse qualche cosa di tutto questo è buono ancora, in parte, per qualche capitolo preso a sè, ciascuna teoria il suo o i suoi capitoli, ma anche allora con sangue freddo e precisione di anatomico, non con la poesia della filosofia della storia, cioè della storia manipolata dalla filosofia. La mia risposta o l'ho già data sopra o se l'è data da sè bellamente l'A. Una cosa sola aggiungo: che i *Fioretti* non sono un

libro polemico, se non vogliamo fare, come ho detto, polemico anche il Vangelo. Altrimenti ogni libro è polemico, poichè tende a contrapporsi a qualche cosa, dalla noia all'ignoranza. I capitoli dove si può trovare il contrasto, nei *Fioretti,* a voler esser larghi, sono 6 su 53, e 4 soltanto riguardano direttamente o incidentalmente frate Elia. Frate Elia poi, al tempo dei *Fioretti,* non era seguito nè amato nè difeso da nessuno; contro frate Elia, a torto o a ragione, stava tutto l'Ordine. Il doppio senso, nei *Fioretti,* di dir contro Elia per colpir gli altri, non fu avvertito dai contemporanei. I *Fioretti* nei primi secoli sono stati il libro caro a tutto l'Ordine; e il traduttore, ripeto, era dei grandi conventi. Certe cose si ripetono ormai da troppi, seguendo una corrente, sfiorando l'argomento soltanto, concependo la loro lode come un poema. Grazie. Ma i *Fioretti* hanno bisogno di avere prima una storia sicura e precisa, e anche sicure le spalle. Per Mons. Faloci, i *Fioretti* sono stati convinti di parzialità e di accanimento nella *Prefazione* del sig. Gallarati Scotti (¹).

8. Sono pochi anni che negli editori dei *Fioretti* si son fatte piuttosto comuni due idee: dopo aver dormito a lungo sul testo del P. Cesari, correggere il suo testo o darne uno nuovo; e dopo, dietro al P. Cesari, aver pubblicato oltre i *Fioretti* le due *Vite* e i *Detti,* dei *Fioretti* stessi non dare che una parte: quella che si pensa la più antica, o soltanto i 53 Capitoli senza le 5 *Considerazioni* che sono — asseriscono molti — un'aggiunta posteriore. Diciamo subito che, per lo più, la prima idea è di chi cura la stampa, la seconda di chi se ne assume le spese. La prima ha avuta e la seconda ha in parte subíta e in parte fatta sua il P. Lazzeri: nuovo testo da nuovo codice, e i primi soli 38 capitoli, escludendo gli altri 15, perchè ivi non si parla di S. Francesco e son forse un'aggiunta, e le *Considerazioni* che un'aggiunta sono certo. Il ms. prescelto è stato il codice *Baldovinetti n. 215* della Biblioteca Nazionale di Firenze, del '300 fine; più antico del Mannelli, datato 1396, non oserei dirlo senz'altro, perchè male si fissano i decenni e gli anni a una scrittura simile. Tuttavia si può dire contemporaneo del vantato « codex princeps », ne è indipendente, per quanto vicinissimo, ma abbastanza staccato da formare con altri una famiglia a parte. Ed ha i pregi di una correttezza e di una purità singolare, anche in fatto di grafia, da potersi dire di copista cólto e forse sotto questo aspetto molto vicino al prototipo o singolarmente rispettoso della veste data pur alle parole dal traduttore. Ma disgraziatamente mutilo in principio e in fine, per

(¹) Ma poi, a ciascuno il suo. Nella conferenza pubblicata da Mons. Faloci sopra, cioè, contro *I Fioretti di S. Francesco,* uscita in forma definitiva nel periodico *San Francesco d'Assisi* (VII, 1927, fasc. 3 e 4, pp. 57-6, 78-83), a p. 79 si dice che il Gallarati Scotti nella sua Prefazione ha dimostrato « esaurientemente » che i *Fioretti* « sono un libro polemico, non perchè difendano una tesi, ma perchè per difenderla hanno bisogno di impugnarne una contraria. A farlo apposta, il Gallarati Scotti vuol dimostrare tutto l'opposto », e cioè che i *Fioretti* sono un libro polemico perchè esaltano la propria parte senza « nessun visibile atteggiamento di lotta esteriore » contro l'altra (XVIII-XXIV).

guasto e perdita di carte, non ha potuto servire al P. Lazzeri per i primi 15 capitoli, a ricostruire i quali egli si è servito dell'*Ashburnhamiano n. 666* della Laurenziana di Firenze, codice pur nuovo, giudicato del '300 ancora, non altrettanto ottimo però, specialmente per difetto o ignoranza del copista (vedi l'*Introduzione,* semplicemente informativa degli intenti e dei mezzi, p. IX-XI). Tuttavia, vedrà più innanzi il P. Lazzeri (al n. 10) che, se avesse per quei primi 15 capitoli prescelto il *Riccardiano n. 1670,* edito dal Passerini, egli avrebbe supplito alla lacuna del Baldovinetti con un ms. della stessa famiglia e suo strettissimo parente. Più coerente e, se non erro, migliore.

Il risultato, a parte il valore dei rispettivi codici, è uguale a quello delle edizioni Manzoni e Passerini; anzi questa volta, per necessità, inferiore, poichè non si è mantenuta strettamente la grafia dei codici, e non volendo lasciar camminare da solo, alla cieca, il ms., in caso di error suo o di giudizio diverso dell'editore, il testo del ms. è stato corretto o cambiato nella stampa, senza che, per ragioni tipografiche, si sia potuto ciò indicare con segni nel testo o con note. Forse è successo poche volte, ma una basta a togliere ogni fiducia al critico che dalla stampa volesse giudicare e servirsi anche una volta sola di quei codici. Resta l'intento di bene alla gioventù e al popolo che la Casa Editrice si era prefisso e che Luigi Luzzatti illustra così bene nella sua *Prefazione,* uno de' suoi ultimi scritti, se non l'ultimo, in omaggio a S. Francesco. Ma per ottenere questo intento mi pare che la fatica e l'inutilità di un nuovo testo non occorressero proprio.

Certo la veste tipografica, in stile quattrocentesco, e le chiare ed eleganti (forse non altrettanto « antiche ») illustrazioni della Vanzetti aggiungono fascino al libro, popolare anche nel prezzo; ma a me duole che esso vada a diffondere così largamente e facilmente tra il popolo l'idea errata e dannosa che i *Fioretti* si scindano per tempo e per parti come certi vermi, che gli altri capitoli siano meno belli e meno utili, che la storia delle Stimmate sia venuta dopo come un posticcio, che i *Fioretti* non siano una sola storia e un sol canto, nella veste italiana, dalla conversione del primo discepolo alla morte di S. Francesco.

9. Scopo dell'edizione curata dal P. Sarri è stato l'omaggio che la Casa Editrice ha voluto presentare a S. Francesco nel suo centenario e il desiderio di diffondere quanto più largamente possibile tra il popolo questo libro di pace e di bene, senza mira alcuna di lucro, a un prezzo che coprisse sì e no le spese. Di questa edizione è stata inondata l'Italia, e tra le vecchie e nuove edizioni dei *Fioretti* ha raggiunto essa in pochi mesi il numero più alto di tiratura e di diffusione (intorno al milione). A formare il nuovo testo, il P. Sarri si è servito di un ms. della Biblioteca Reale di Torino, *Varia n. 111,* dei primi del secolo XV, di derivazione molto vicina ai capostipiti, ma copiato nell'alta Italia e quindi con molte contaminazioni dialettali. Il P. Sarri non ha certo riprodotto la grafia e neanche sempre le forme speciali del codice: ha rivisto su questo uno dei testi ordinari, introducendovi italianizzate o leggermente ammodernate le varianti del ms. che gli sono sembrate migliori o non del tutto

errate, in base al testo latino degli *Actus*. Nelle note, poche, brevi, ma pur estese a tutti gli aspetti, letterario, religioso e storico, del libro, il ricostruttore dà ragione qualche volta anche delle varianti introdotte o accenna agli errori non accettati del codice. Il risultato, naturalmente, per gli studiosi è nullo; per il popolo, indifferente. È un testo che ha perduto alcune parole prettamente toscane per acquistarne altre di derivazione o interpretazione dialettale. Nè sempre giuste. È un esperimento che andava fatto, per concludere che non va fatto più. È ovvio ormai che, a quei tempi, i copisti di testi volgari non classici, ad uso privato o simili, li trasformavano rapidamente nella propria pronunzia o parlata o dialetto, fino a cambiar le parole, le frasi, i giri stessi dei periodi. Ma di rivedere il testo dei *Fioretti* altra ragione non vi può essere che di riportarlo più vicino al testo del traduttore. Si vuol discutere ora se il traduttore, invece di essere toscano, non fosse marchigiano. E vedremo. Ma dell'alta Italia, no; e il P. Sarri lo confessa.

Per ragioni editoriali, mancano in questa edizione le 5 *Considerazioni*. Ecco un verso mancato nel bel canto del Vallecchi. I *Fioretti* non sono interi se non finiscono con le *Considerazioni* E c'era nelle *Considerazioni,* per l'omaggio a S. Francesco, il riconoscimento della sua più alta gloria; c'era per il popolo, con la conoscenza intera del Santo, un guadagno di bene anche più grande.

In capo ai *Fioretti* (13-21) è pubblicata con felice pensiero la traduzione quattrocentesca della lettera di S. Francesco a tutti i fedeli (*Opuscula,* Quaracchi, ep. I, 87-98). Intercalate al testo sono riprodotte alcune silografie ricavate dall'edizione dei *Fioretti,* Venezia e Bassano, Remondini, s. a. (seconda metà del '600), le quali però v'eran state ricalcate, e purtroppo non in meglio, da precedenti edizioni: a mia conoscenza finora, Venezia, Bindoni, 1535, e ibid., Nicolini, 1567.

9. Un tentativo serio di ricostruzione critica del testo dei *Fioretti* è quello del Prof. Casella. Base il cod. *Riccardiano 1670,* edito dal Passerini, « integrato nelle lacune e corretto nei manifesti errori » col cod. *Mannelli,* ricorrendo nei casi dubbi, come accertamento e controllo al cod. *Baldovinetti n. 215,* e tenendo a guida il testo latino. Il Casella dice di aver data la preferenza al cod. Riccardiano, perchè questo « più genuinamente rispecchia condizioni arcaiche di lingua e di stile e... più strettamente aderisce alla redazione degli *Actus* », e ciò — io interpreto — al di fuori degli altri due mss. sopra ricordati, non prescelti — io penso — il primo perchè in parte già usufruito a simile scopo e il secondo perchè mutilo. Rammodernata la grafia, pur rispettando le forme arcaiche e fonetiche del ms.; eliminata la lieve patina dialettale dovuta al copista « forse della Toscana orientale ai confini dell'Umbria », perchè apparisse il fondo originario fiorentino. Il risultato, su tali basi e con questi criteri, non poteva riuscire che buono. Il carattere della *Biblioteca* nella quale è inserito il libro, ha impedito al Casella di dare la documentazione e l'indicazione del guadagno fatto; ma anche un breve confronto di questo testo con quelli del P. Cesari e del Passerini convincerà dei piccoli, se volete, ma confortanti e persuasivi miglioramenti

portati ad entrambi: al Cesari in ogni linea e al Passerini in ogni capitolo.

E appunto da questo io credo sia dimostrato il giusto valore del ms. Riccardiano. Per il Casella è fratello o quasi del Mannelli: discende con esso « per linee collaterali dallo stesso archetipo ». In un saggio che io diedi del codice *Baldovinetti,* tenuto a confronto coi testi Mannelli, P. Cesari e tutte le varianti de' suoi codici (1), per tutta la 3ª *Considerazione sulle Stimmate,* richiamai a confronto anche il testo Passerini, e così ne scrissi nella nota preliminare (II, 133): « Il resultato è stato favorevole al codice, poichè lo mette nel gruppo dei più puri, e precisamente in relazione con *n* (= Baldovinetti), che però non oso chiamare assolutamente dipendenza, perchè qualche volta contraddice mettendosi dalla parte di *m* (= Mannelli), come pure qualche volta segna un passaggio tra *n* e *St* (= Cesari). Più che da questa terza *Considerazione,* dalla collazione che ne ho fatta e per le due precedenti e per alcune altre brevi parti, mi risulta però un testo nel quale o l'arbitrio o l'orecchio o il sonno del copista hanno omesso parole, sostituitene altre, e altre aggiunte, sì che mal si potrebbe mettere a base di una buona edizione; appoggiato ad altri, farà il suo servizio, darà il suo contributo; tenuto solo, tradisce ». Ciò che è avvenuto nell'edizione del Passerini, e non in quella del Casella, nella parte più sostanziale, perchè quegli si contentò del codice, ma questi l'ha tenuto a bada con altri e col latino. Tuttavia, la fedeltà mantenuta dal Casella al testo Riccardiano, fin che non appariva errore, credo gli abbia impedito il raggiungimento di una maggior perfezione, un passo più avanzato verso la ricostruzione ideale del testo. Poichè il Baldovinetti è un antenato, diretto o no, del Riccardiano, il quale già biforca sullo stipite della sua famiglia, che è collaterale alla famiglia Mannelli. In quel mio saggio, alcuni mss. fuori di Firenze si sono rivelati fratelli al Mannelli, altri invece fratelli o parenti stretti al Baldovinetti (e non siamo a metà delle ricerche). Il Riccardiano è di quest'ultimo gruppo e, come credetti vedere allora, par che segni il passaggio verso il gruppo Cesariano, prettamente fiorentino della metà o seconda metà del '400. Poi io dubitai che le traccie del testo Cesariano che si riscontrano nell'edizione Passerini fossero distrazioni di quest'ultimo, che facilmente si servì di una stampa ordinaria per prender giù il nuovo testo, come evidentemente accadde al Manzoni. Ma ora, queste traccie Cesariane trovo ancora nel testo Casella; il quale dunque o si è servito della stampa Passerini (e gli mancherebbe un punto) o conferma appieno la mia prima conclusione.

Il libro contiene dopo i *Fioretti* (3-158) le due *Vite,* i *Detti* e i Capitoli aggiunti (*Esempi e miracoli,* 225-44) che sono nell'edizione Passerini (meno l'ultimo sul B. Egidio), tratti quindi anche per questa edizione dallo stesso ms., ma con i precedenti criteri per la grafia e il

---

(1) *Dai Fioretti di S. Francesco secondo la lezione di un nuovo codice,* nel periodico *Frate Francesco,* I, 230-43 (*Iª Considerazione*), 374-86 (*IIª*), II, 133-44 (*IIIª*). Firmai « Mario Negretti » per non svelare troppo presto il ms., finallora inavvertito, e che io usavo per la mia edizione.

testo latino, qui dove questo si mostra tanto più necessario, anche se non decisivo. Non sembri vanto riconoscere che l'esperimento che io ne feci nella mia edizione ha messo gli altri sull'avviso e li spinge a rifare la prova. Tuttavia anche il Casella ha visto che siamo ancora lontani dalla possibilità di raggiungere qui il risultato che si può ottenere nei *Fioretti.* Ogni traccia dell'originale traduzione è ancora lontana.

Raccolgo l'osservazione del Casella che, dopo avere, per i *Fioretti,* assaggiati molti mss., credette bene restringersi a quei tre soli, persuaso di avere così in mano per i capi quasi tutte le fila, mentre con cento volte più fatica non avrebbe forse raggiunto un centesimo più di buon risultato. Io venivo a una simile conclusione in quel mio saggio (II, 133): « Mi par dimostrato che con questi mss. (i capi rappresentanti dei tre gruppi Mannelli, Baldovinetti e Cesari) alla mano e pochi altri che ne chiariscano, se mai, le posizioni, l'edizione critica, una buona edizione insomma in questo senso potrebbe essere ormai tentata ».

Ma anche l'altra è una fatica da fare; non per il risultato critico che si otterrà, ma per ottenere questo che, dopo aver giudicati e collocati al loro posto tutti i mss. e sfruttatili o messili tra lo scarto, il testo dei *Fioretti* acquisti un'autorità e sicurezza che soddisfi i competenti e tolga ogni velleità e ogni speranza di poter rifare con qualche frutto la prova. Il testo decisivo e unico dei *Fioretti,* che mi pare ormai troppo e per troppe ragioni necessario, non si ottiene che così.

11. Mentre nell'opera precedente la *Prefazione* dice solo della via tenuta alla ricostruzione del testo, in questa (p. V-XIV) è tutta una sinfonia sul tema: « I *Fioretti:* il piccolo libro delle grandi consolazioni francescane ». Non credo di esagerare, se metto queste tra le più belle pagine scritte intorno ai *Fioretti.* Non posso trattenermi dal riprodurre quasi per intero l'*Avvertenza* di p. XV. « Il commento, nel quale si troveranno giustificate le brevi notazioni sintetiche radunate nella prefazione, mira soprattutto all'interpretazione e cerca l'intimità di questa prosa trecentesca... Le questioni di erudizione inutile sono eliminate: quelle di carattere storico, contenute in limiti ristretti e prive di discussione. Un commento ai *Fioretti* non può che uniformarsi alla chiara ingenuità spirituale che lo informa. Più che a dichiarare ho preferito tradurre; più che a ragionare, dare senz'altro l'impressione. Ho sottolineato i passi suggestivi e chiarito fuggevolmente i tratti di esperienza mistica: sempre curando quella sobrietà che non limita il valore del contenuto, ma lo lascia fecondo di suggerimenti e di meditazioni ». Le note tengon fede, meravigliosamente, a queste dichiarazioni. E nei punti in cui il commento si fa estetico e psicologico e religioso insieme, qui veramente si entra nell'anima, mentre altri, che forse vi insistono più e ne fanno specialità, restano a fior di pelle. Credo che sia una gran luce, questa, sul commento ideale dei *Fioretti.*

Il testo è quello della precedente edizione: ma, purtroppo, non va oltre i 53 capitoli, escludendo le stesse *Considerazioni.* Ragioni scolastiche? Ma, fatto così, questo libro seguirà lo scolaro per tutta la vita; e i *Fioretti,* che bastan forse monchi per la Scuola, vogliono essere in-

teri per la vita. Vi sono inserite alcune illustrazioni di relativi quadri giotteschi.

12. Aggiungo, come a completare il ciclo, altre due edizioni scolastiche. Questa del Maggini ha dei buoni punti di contatto con quella del Casella. Testo del Fornaciari, i soli 53 capitoli (1-124), premessivene a titolo di saggio, in latino, due degli *Actus* (XXIV-XXVIII), e aggiuntivi alcuni brani, i più significativi, delle *Considerazioni* (125-33). Non avrei omesso, almeno, quello della donazione del monte. Nelle note «non mi trattengo su questioni storiche o agiografiche... miro piuttosto alla spiegazione letterale del testo... note di lingua, di particolari storici a cui si allude nel racconto, e soprattutto di illustrazione, che sarebbe superbo chiamare estetica, ma che, comunque, tende a porre in luce la bellezza artistica e morale insieme di molti passi» (*Avvertenza,* p. XXIII). Prima di conoscere il commento del Casella, pensavo a questo come a un primo buon tentativo. Il quale, per la Scuola e la vita, e per chi volesse fare anche meglio, resta buono sempre. — Dei *Fioretti* il Maggini dice nell'*Introduzione* (XIII-XXII): prima criticamente, senza lanciarsi o indugiarsi nelle ipotesi che non hanno base, abbastanza preciso, limpido, perspicace (XIII- XVIII); e poi moralmente ed esteticamente, in modo assai bello e giusto.

13. L'edizione del Mori è assai più semplice nel commento (citazioni della S. Scrittura, spiegazione delle parole, brevissime informazioni storiche), ma è più ampia di contenuto, riproducendo tutto ciò che sta nell'edizione del P. Cesari (*Fioretti,* 23-230; *Vite* e *Detti,* 231-316), più l'*Addio alla Verna* (317-21) e il *Cantico delle Creature,* con una breve informazione storica e letteraria (323-9). L'*Introduzione* abbraccia un *Cenno su S. Francesco* (5-18), compendiato - come l'A. stesso indica - assai bene dalla *Vita* del Joergensen; e un cenno sui *Fioretti* (18s.), brevissimo, come si vede, ma per queste edizioni io direi sufficente, purchè contenuto nella linea soltanto delle idee fondamentali e sicure. — Il testo (e la grafia) è quello del P. Cesari, corretto con varianti ricavate dai testi Passerini e Manzoni.

Le edizioni come questa del Mori non si attendono le lodi nè temono le critiche dei recensitori. Ancora nel 1923, ma specialmente prima, era molto se nelle Scuole si potevano introdurre, da Case editrici cattoliche, i *Fioretti* con puro commento letterario. Non bisognava mal prevenire certi possibili insegnanti. Ma oggi nella Scuola io non introdurrei più i *Fioretti* senza un commento più vivo, estetico e morale, sul tipo di quello del Maggini, anzi del Casella. E così in tutte le altre edizioni con commento. Ma quando ci penso bene, io che conosco e ho discusso a lungo sulle difficoltà di un buon commento storico, misurato e preciso, sento che è ancora tanto più difficile il commento estetico-morale, profondo e alato, da innestarsi perfettamente su l'arte e l'anima dei *Fioretti.* E vorrei una più severa selezione in questo che sembra così facile e allettante concorso.

14. Finisco con questo nuovo omaggio dell'arte verso i *Fioretti.* Ci sarà da dire una qualche volta a parte della traduzione dei *Fioretti* nell'arte del disegno, dalle prime edizioni illustrate (sec. XVI) alle ul-

time, non foss' altro per averne la notizia completa, ma anche per giudicare di questa forma speciale di commento che gli artisti della linea e del colore han dato a questa che è la più vivace e rappresentativa narrazione della vita di S. Francesco e de' suoi compagni. Qui, sta bene il libro del De Simone, che si può dire, per la forma e per l' estensione, il primo commento poetico dei *Fioretti*. Altri aveva tentato parzialmente la prova. Specialmente un Anonimo nel 1918 (Como) pubblicò, in un suo libro di versi i *Poemi Francescani,* alcun capitoli dei *Fioretti* riprodotti il più fedelmente possibile in endecassillabi sciolti. Fu come una versione e niente più. Versioni del genere, ma un po' più libere e... infedeli si possono vedere in *Fiorita Francescana* del Nediani (Bergamo 1926). Ma credo siano tutte parziali. A due versioni in dialetto accenna il P. Facchinetti nella *Prefazione* (p. VI), una di Alessio Di Giovanni in siciliano, e l'altra di Valentino Banal in romanesco, tutte e due però in prosa ma integrali, come pare. Non ho sotto mano i tre volumi, che pure vedrei volentieri. Il De Simone invece traduce in siciliano, in versi e in sonetti. Tutti i 53 capitoli dei *Fioretti,* escludendone dunque le *Considerazioni,* che faticherebbero di più forse a entrare in quella forma breve e fissa, ma che infine ci riuscirebbero anche, io penso, con la mente agile e felicemente riplasmatrice del De Simone. Poichè egli non traduce veramente, ma commenta, cioè vi rifoggia in modo nuovo, di raccontatore popolare, il fatto, senza però alterarne la sostanza. La forma chiusa del sonetto gli chiedeva questo, e l' abito del suo ingegno e della sua arte l' ha anche preferito. Uno o più sonetti per capitolo, secondo la lunghezza o meglio la semplicità o la complessione del fatto, 53 capitoli e 140 sonetti. I capitoli in ordine e nessuno escluso. Neppure esclusa alcuna parte importante dei racconti, ma foggiati in tanti quadretti o bozzettini, e quindi anche liberamente rifusi. E poichè sono voltati in dialetto, ad uso del popolo più semplice, fantasioso e libero trasformatore, così il De Simone ha dato questa impronta popolaresca e propria della poesia dialettale alle trasformazioni sue, che non debbono essere considerate nè come infedeltà nè come irriverenza ai *Fioretti* e alla vita del Santo ecc. Così li ridirebbe a' suoi amici un bonario e ignaro grande poeta del popolo. È la fioritura dell' arte sbocciata sopra i *Fioretti,* qui in versi, come già da tanto tempo e da tanti è stato fatto con le figure. E, possiamo registrarlo, questa prima completa fioritura in versi non è inferiore a nessuna fioritura in figure. Mi pare anzi che qualche nuovo illustratore d' un' edizione dei *Fioretti* possa servirsi molto della maggiore plasticità trovata dal De Simone, per meglio veder scolpite e scolpirci le scene dei genuini *Fioretti.*

In calce a ogni sonetto sono interpretate le più lontane e difficili parole e forme del siciliano; ma dopo la lettura di poche pagine, aiutati dalla reminiscenza che ormai tutti hanno di quegli episodi francescani, la comprensione diretta diventa facile e si fa gustosa e cara. Ogni cuore di francescano e d' italiano può deliziarsi in questa rinnovellata poesia dei *Fioretti.*

P. Benv. Bughetti, O. F. M.

1. **Facchinetti Vittorino,** O. F. M. – *Iconografia francescana (saggio). Opera illustrata.* — Milano, S. Lega Eucaristica, 1924. — In-8°, XII, 152 pp. — (L. 25).
2. **Idem.** — *Le Stimmate di S. Francesco d' Assisi. Nel VII Centenario del grande miracolo (1224-1924). Con 65 illustrazioni fuori testo.* — Ibid. 1924. — In-8°, 132 pp. — (L. 25).
3. **Idem.** — *I Santuari Francescani, con disegni originali e illustrazioni in tricromia di* Luigi Zago. — Milano, Circolo di Coltura Francescana. In-8°. — I. *La Verna nel Casentino.* 1925; 25 tricromie, 150 pp. (L. 25). — II. *Assisi.* 1926; 30 tricromie, 190 pp. (L. 30). — III. *Nella Valle Reatina.* 1927; 24 tricromie, 160 pp. (L. 25).
4. **Idem.** — *La Storia del Poverello d' Assisi narrata ai giovanetti. Riccamente illustrata con figurazioni di* Vittorio Polli *e disegni di* G. Grondona. — Milano, S. Lega Eucaristica, 1920. — In-8°, 377 pp. — (L. 25).
5. **Idem.** — *S. Francesco d' Assisi nella storia, nella leggenda, nell' arte. II edizione arricchita e migliorata.* — Ibid. 1926. — In-4°, XLVIII, 740 pp. — (L. 100).
6. **Idem.** — *La Leggenda Francescana. Con introduzione di* P. V. F. *Illustrazioni di* José Segrelles. — Ibid. 1927. — In-4° grande, 49 disegni illustrati. — (L. 150).

L'*Archivum* si muove tardi a dire dell'ultima e più importante attività letteraria del P. Facchinetti intorno a S. Francesco. Dal 1920 e dalla trilogia: *Siate allegri!, Siate amici!, Siate Apostoli!* (AFH XIII, 238-42), sono passati parecchi anni, e molti nuovi libri ha scritto su lo stesso soggetto il fecondissimo Autore (cf. tuttavia lo stesso AFH XIV, 305 s.; XVI, 425). Ma il suo giudizio si affrettava a darlo, e favorevolissimo, d'accordo con la critica più generica, il pubblico, esaurendo in pochi mesi prime edizioni e ristampe: e questo è stato forse uno dei motivi che non accelerò il nostro, congiunto però principalmente con l'altro consistente nel dissidio che ogni giorno più pareva accentuarsi tra questo incondizionato ed entusiastico favore del pubblico da una parte, e dall'altra lo scrollar del capo e impensierirsi e mormorar basso della critica severa, che tutto pesa, confronta, pretende. La questione si riduce a questi termini: i libri del P. Facchinetti, che si fanno leggere anzi divorare dal gran pubblico, hanno un vero valore critico, presentano sotto questo aspetto una sicurezza, una personalità, una novità salda e buona? Io debbo e voglio limitare a questo solo punto il mio esame e il mio giudizio. Della bontà sostanziale dei libri del P. Facchinetti nessuno dubita, e neanche del molto bene che sono destinati a fare, e che realmente e largamente fanno, tra il popolo. Hanno la facile e ornata parola, la veste anche più ornata e attraente, hanno, che tutti li pervade, uno spirito di entusiasmo amo-

roso e di apostolato che trascina. Qualunque sia la conclusione nel campo prefissomi, questo resti sottinteso e salvo, questo che dice lo scopo e la ragion d'essere di quei libri, i quali entran si nel campo scientifico, ma per ricavarne specialmente materiale di divulgazione.

1. Questo saggio sull' iconografia francescana è il più adatto a fissare e a persuadere di tutto ciò. Intendiamoci che Iconografia « francescana », qui vuol dire soltanto « di S. Francesco ». Esistevano già saggi del genere, ma in abbozzo più che altro e limitati al primo secolo dell' Ordine o poco più in qua. L'A., nelle sue ricerche in questo campo, richieste dagli altri lavori che è andato pubblicando intorno a S. Francesco, aveva a poco a poco accumolato un vasto materiale di fotografie e di notizie, certo però ancora lontano da una sufficente compiutezza. Tuttavia, se s'aspetta quest'ultima, non si farà mai nulla. Tentiamo così: si stende il gran piano; ai vuoti il tempo, gli amici, gli studiosi rimedieranno. È il ragionamento che l'A. fa nell'*Introduzione* (p. VII-XI); e fila benissimo. Ha diviso il libro così: *I primitivi,* fino a Giotto (1-50); *Nel periodo della rinascenza,* sec. XIV-XVIII (51-100); *I contemporanei,* sec. XIX e XX (101-130). Per il primo periodo, parla di tutti gli artisti noti e di tutte le loro opere effigianti S. Francesco, e queste tutte riproduce, meno alcune del Cimabue e le troppe di Giotto; per i periodi seguenti dice dei principali artisti soltanto, e solo alcune loro opere, e non di tutti, a non essere interminabile, riproduce; ma a questa necessaria defalcazione rimedia in parte nell' *Appendice* (31-48), dove, per ordine di secolo e di alfabeto, elenca tutti gli artisti omessi e tutte le loro opere, note all' A., dove appaia comunque S. Francesco. Nel corso del lavoro è per lo più espresso un giudizio intorno all' artista, assai meno volte è descritta l' opera, di cui però si dà il luogo di conservazione e il soggetto, sommariamente. Così pure il luogo e il soggetto di ciascuna opera sono espressi, quando conosciuti, nell' *Appendice.*

Data la vastità del campo e del materiale, è ovvio che l' A. su nessun punto abbia potuto concentrare e svolgere ricerche e studi personali; dovunque trovava ha raccolto, e il raccolto ha steso nel suo piano, senza collegare, nè poter controllare, nè approfondire. Materiale greggio, rivestito bene ma in fretta, per una parata, perchè sia tutto veduto, intanto, e possa almeno così servire. In questo libro, nel quale non poteva predominare lo scopo religioso, predomina invece lo scopo informativo e artistico, di dar tutto insieme, di raccogliere tutto lo sparso, di stabilire una prima guida per gli artisti e i critici, che vogliano poi vedere o far meglio da sè. E ben lo sa chi ci si è provato, quanto sia più facile ora, dietro l'*Iconografia* del P. Facchinetti, intuire e affrontare certi problemi particolari, raccogliersi intorno a un sol punto, e quello discutere e illustrare a fondo. Gran merito; ma non chiedete di più al lavoro del P. Facchinetti.

Guardiamo il periodo dei *primitivi.* Si ripetono tutte le teorie, le ipotesi, le spiegazioni, le attribuzioni che in mille scorrerie superficiali in questo campo fin allora si erano tentate o sfoderate con più o meno sicumera scientifica. Tra le varie discordi opinioni egli cerca ben di

trovare e di difendere la migliore (qualche volta però lo preoccupa una tesi, e io le scarterei tutte); in ogni modo guardando in faccia soltanto a a chi discute, non all' opera d' arte che si discute. Nell' opera d' arte egli non vede o non cerca nulla di nuovo o di diverso da quello che gli altri v han visto finora. Così fa sue interpretazioni, dipendenze, attribuzioni che un esame diretto e spregiudicato dovrà poi buttare a terra del tutto. Ho bisogno di dire che questa prima parte del libro, dopo lo studio su la *Vita e miracoli di S. Francesco nelle tavole istoriate dei sec. XIII e XIV* (AFH XIX, 636 ss.) cade quasi tutta ed è tutta da rifare, anche a non voler dare a quello studio l' importanza e l' adesione di lavoro indiscutibile e definitivo? Ma son troppi i giudizi anteriori accolti nel libro e manipolati come cosa attendibile, i quali invece in quello studio, a un po' d' esame, si sfaldano e cadono come insostenibili e insussistenti. Non occorre quindi insistervi qui.

Solo per Giotto. Perchè di lui, che in questo campo sotto molteplici aspetti è il massimo, di lui solo non si dà l' elenco delle opere di iconografia francescana (si accenna soltanto in complesso alle pitture di Assisi e di Firenze, mentre si specificano in nota quelle che si trovano altrove, 47-50), e non si prospettano almeno le diverse opinioni su ciò che, dell' opera principale, sia suo o dei discepoli? Oltre che era il momento di un po' di sintesi e di una più larga illustrazione del grande fatto, che egli sta a conclusione e come apice del primo periodo e base di buona parte del secondo, è il centro a cui affluisce tutto il passato e dal quale promana l' avvenire (47). — Prova di accostamento delle varie opinioni senza avvertimento critico: nella nota 2 di p. 48 si raccoglie l' opinione che le pitture del refettorio di S. Croce e le formelle dell' Accademia di Firenze siano di Giotto, pur accennando che alcuni critici le attribuiscono al Gaddi o ad altro discepolo. Intanto una di quelle formelle, a p. 47, è riprodotta con l' aggiudicazione spiccia a Giotto. A p. 55 invece, parlandosi del Gaddi, si invertono le parti: sono opere del Gaddi, attribuite da alcuni anche a Giotto. In ogni modo, se queste erano attribuzioni e dubbi del passato, oggi Giotto è escluso e non si dubita più. Questo, di raccogliere e di riprodurre, quasi in uno stesso piano, tutti i pareri sorti come funghi in un campo appena sfiorato o di lento dissodamento, è un sistema un po' abituale al P. Facchinetti, che poi realmente non vuol fare la storia della questione, ma darle una divulgazione pratica e quindi semplice e chiara, per la qual cosa vi dovrebbe essere operato lo spoglio critico, ma senza quasi lasciarlo scorgere.

La fretta e la grande congerie di notizie e di materiale raccolto e non sceverato sono quelle che specialmente hanno sciupato il lavoro. Meno questo appare nelle parti seguenti, ma nella parte prima, *I primitivi*, si raggiunge talvolta la confusione di un caos. Una tavola passa, da una pagina all' altra, sotto diverse attribuzioni o dell' autore o dei critici, e talvolta anche si sdoppia o si confonde con un' altra: esempio, le tavole istoriate di Assisi, di Pistoia e di Roma. Quella di Assisi è certamente ricordata due volte in uno stesso elenco (p. 20:

quella di Pistoia è ricordata a p. 26, 30 not. 2, 55, e sembra ogni volta un' altra, e ondeggia tra il Margaritone e il Memmi, dal sec. XIII al XIV; quella di Roma, ricordata a p. 20 e 33 e sdoppiata a p. 32, passa da Giunta Pisano, al Cimabue, al Margaritone. Un po' di questa confusione deve essersi mantenuta anche per i due secoli seguenti almeno, durante i quali la letteratura è più ampia e sparsa e varia, se l' A. appare incerto e impreciso intorno agli artisti anche principali di questo periodo, e quadri con S. Bernardino son messi nel sec. XIV (133), e parti di uno stesso dipinto sono indicate o supposte in più luoghi o tra di loro scambiate (134, Semitecolo; 136, Rosselli).

Del resto è impossibile discernere o notare tutto. Le informazioni dell'Autore sono per lo più indirette e quindi vaghe e poco sicure; nella compilazione che ne trae egli non si dà il tempo di formarsene l' idea chiara nè di usare il vaglio critico, e tutto è buttato come in una massa. Raramente il quadro è descritto: ne è dato il titolo o come c' entri S. Francesco; pochissimi, tra gli infiniti elencati, poterono essere riprodotti; di molti altri l'A. aveva dinanzi la fotografia, ma non l' ha precisata col nome e il numero dell' edizione, a servizio del lettore; di altri aveva solo la notizia, o intera (autore, soggetto, luogo di conservazione), o parziale (solo autore e soggetto, o solo autore o solo soggetto o solo luogo). Il P. Facchinetti spera e prega che chi possa precisare meglio e aggiungere, aggiunga e precisi. Ma intanto egli avrebbe dovuto citare donde ha preso tutto questo, che non ha potuto precisare da sè: altrimenti dove pescare, come orizzontarsi? Ci sono non poche di queste indicazioni: « Ignoto, S. Francesco (Siena, Belle Arti); Idem, il Santo ha in mano un libro e una croce (dove?); Ignoto, S. Francesco predica agli uccelli, il Santo è sotto un albero con tanti uccellini (dove?) ».

Manca finalmente, in questa grande congerie di notizie e di nomi, la classificazione delle scuole, l' idea e la ricerca delle dipendenze, dell' influsso delle vicende e dei tempi che tanto spiega e fa comprendere ed è essenziale in questo campo, una descrizione un po' precisa e sentita dei principali quadri, di tanti principali e significativi che non furono riprodotti, una loro divisione in gruppi, secondo il soggetto o la parte che vi occupa il Santo, con le ragioni o spiegazioni relative; un elenco con determinazione cronologica o locale degli emblemi dati a S. Francesco e degli altri modi o ideali nel rappresentarlo; manca, cioè non appare, molto senso critico sia della storia che dell' arte.

Resta quello che in fondo è stato il primo pensiero e scopo dell' A.; ed è stato anche l' ultimo, poichè lo ripete nella Prefazione: l' elenco. Per via, invece, se ne era dimenticato, e la molta e bella materia l' ha fuorviato. L' elenco, non nudo e freddo, ma per secoli, per scuole, per soggetti, preciso di indicazioni, scevro di discussioni o pareri arretrati o incompetenti, molto più illustrato di riproduzioni, non scelte a caso, più uniformi, e magari anche ridotte, in misura: le illustrazioni che abbiano uno scopo informativo, non decorativo; le spiegazioni che facciano veder meglio e il fatto artistico e la ragione spirituale e storica dell' omaggio al Santo.

Se l'A. mai vi tornerà, deve tornare a questo. Bisogna persuaderci che il campo è ancora quasi inesplorato, cioè intentato ancora. I critici d'arte si sono occupati in complesso o di tutto l'autore o di tutta la storia; la parte francescana è stata o trascurata o giudicata incompetentemente. È ancor tutto da fare, qui, periodo per periodo e autore per autore. Prendere in mano tutto in un tratto, è non far nulla. Tutto a un tratto, per ora, non è possibile che l'elenco. Ogni suo punto poi andrà lavorato a parte; e solo dopo ne faremo il riassunto. Il P. Facchinetti, che è tanto abile in questo, bisogna che aspetti le conclusioni che se ne tireranno via via.

E per ora l'elenco basta, e sarebbe già un gran fatto.

2. Il libro sulle Stimmate è diviso in tre parti, secondo una concezione assai cara all'A., e qui, se altra mai, giustissima ed esauriente: *Le testimonianze della storia* (13-42); *Le conclusioni della scienza* (43-78); *L'omaggio della letteratura e dell'arte* (79-132). Seguono 64 tavole, in appoggio a quest'ultima parte. La 65ª è in copertina, a colori. Qui la strada è assai più trita, e il P. Facchinetti naviga in acque più sue. Le prove storiche, dopo la narrazione del miracolo (13-19), sono fatte seguire l'una dietro l'altra, dal primo biografo alle Cronache di circa la metà del sec. XIII (19-36). La magra istoria dei contradditori, in questo campo, è brevemente accennata, nè meritava di più (36-41). Nella seconda parte, riassumendo più ampie apologie, enumera e confuta le ipotesi avanzate o in nome della biologia per spiegare come fatto fisiologico il miracolo (45-60), o in nome della psicologia per interpretarlo come un fenomeno patologico (60-71); infine riporta le confessioni della scienza onesta che non trova un argomento buono contro le Stimmate di S. Francesco e s'unisce alla fede per ammetterle senz'altro (71-78).

La terza parte riprende il tipo della *Iconografia*, cioè di elenco, e il libro si fa ibrido. L'omaggio della *letteratura*, cioè gli scritti in prosa intorno alle *Stimmate*, dal sec. XIV, anzi XIII, per ciò che non si può considerare come fonte, fino a noi (81-9): una bibliografia che vorrebbe essere, ma senza la sua forma precisa, e naturalmente nè chiara nè completa. L'omaggio della *poesia* (99-110), *item*, con in più una cernita sull'elenco possibile e un qualche saggio, esteso, questo, anche alle due lingue romanze, spagnuola e francese. Lo scopo bibliografico è frustrato; quello di valorizzare l'omaggio non è riuscito, poichè la poesia, da ciò che si vede qui, è rimasta assai al di sotto della sua fama e dell'arte sorella che segue. Ma la prova può essere rifatta con maggior frutto, e già gli ultimi studi su l'argomento han messo in evidenza tanta più degna materia. L'*arte* invece, cioè quella del disegno, in rapporto alle Stimmate segna un trionfo, che comincia subito dopo la morte del Santo e non si fermerà mai più (111-25). Ormai, se il P. Facchinetti dovesse rifare il libro, non rilegherebbe più sì e no in una nota la tavole istoriate di Pescia, di Pistoia, di Firenze, di Siena; nella prima delle quali è la più antica pittura, certa e datata delle Stimmate, e le altre segnano il suo sviluppo che conduce a Giotto. Intorno a fra Leone (è ben lui), aggiunto o no da Giotto (ed è cosa da riesaminarsi), gli *Actus* mi sembran quelli che

dànno la buona spiegazione (117 s.). Dopo, riprende l'elenco. E vi è tentata una classificazione, dalla posa di fra Leone (110-21), da quella di S. Francesco (121-5), meno dalla forma del Serafino o Cristo (125 s.), alquanto più dalla forma del monte o del paesaggio di sfondo (126 s.). Ma poichè sono confronti di superficie, senza il rapporto del tempo, della scuola, e anche dei paesi, senza la sensazione dell'anima, è classificazione che non conclude. C'è l'elenco, ricchissimo, come ormai può fare l'Autore, anche se ancora impreciso o fondato in parte su monche informazioni. E c'è la ricca serie delle illustrazioni, disposte secondo le classificazioni dette sopra, per cui l'A. si scusa se non ha potuto seguire nè l'ordine logico nè quello cronologico (135). Seguire l'ordine cronologico, con la scelta oculata, era forse dare una nuova e più chiara, se non migliore, classificazione. È una raccolta magnifica, che basta da sola a dar pregio, anzi preziosità al volume. Molte di queste tavole riproducono incisioni, che in uno studio simile non vanno certo trascurate. Però qualcuna di esse potrebbe essere riproduzione di un dipinto, e una ricerca in questo senso non sarebbe male. Anche per togliere, possibilmente, l'anonimo o fissare almeno il tempo dell'invenzione.

Il libro, in bella veste di lusso, ha inoltre tre finissime testate a penna, illustranti la Verna, e che, confrontate con quelle del libro qui segnato col n. 4, si rivelano di G. Grondona.

3. I tre volumi sui principali gruppi di Santuari Francescani, Verna, Assisi, Valle Reatina, son nati da un secondo pensiero. Il primo fu dell'artista, di raccogliere i punti più pittoreschi, anche se non principalmente storici e significativi di quei Santuari; il secondo fu di unire ai bozzetti una illustrazione storica, non tanto ai punti rappresentati quanto alla parte più essenziale del Santuario. I quadri sono un'impressione artistica; il testo è una guida storica per lo più, raramente contemplazione poetica o mistica, quale pareva che i quadretti potessero suggerire o richiedere. È mancata l'unione perfetta delle due anime, del pittore e dello scrittore: ciascuno va per conto suo, il primo forse a guidare gli artisti, e il secondo i devoti e i curiosi. Libri d'arte, e di rapsodie storiche; ma lontani dai luoghi stessi, non dicono nè mostrano tutto; sul luogo, sono un po' ingombranti e inadatti. Il formato delle tricromie non suggeriva il formato del libro? libretto tascabile, piccolo album; da una parte l'immagine, dall'altra le parole: due quadri, due canti, due sogni o rievocazioni: la parte più viva che resterebbe di uno studio, di una visita, di una meditazione o di un'estasi lassù? Non vedo che altro scopo potesse avere il libro, o a che altra specialità aspirare. Confondersi con le guide o con gli album fotografici, no, e nemmeno riservarsi agli snobisti dell'arte. Pure, la prima e anche la seconda idea erano state così belle!

Veramente nessuno le ha volute sciupare. Ciascuno ha percorso la sua via. Il P. Facchinetti, specialmente, la sua. Mezza storia e mezza divulgazione, e propaganda e perorazione di bene. Nel primo volume, *La Verna,* dopo una Prefazione che s'allaccia al Centenario delle Stimmate

e ricorda insieme con la Verna gli altri due grandi Santuari del Casentino, Vallombrosa e Camaldoli (13-24), lo scrittore si mette a seguire il pittore, e a ogni quadretto, restandovi più che può attaccato, scrive il suo breve capitolo. Tre pagine di scritto intorno a ogni tricromia. Così sempre, per tutti e tre i volumi. E dove non arriva la pittura, omettendo essa non di rado luoghi importanti o spunti a fatti sostanziali, vi rimedia lo scrittore, che vi conduce, come una guida, dovunque; e dove non arriva l'occhio o il piede, vi porta con la fantasia o con l'affinità dei ricordi. Ma del pittore le testate e i finali a penna ritraggono pure altri particolari dei luoghi, accennano ad alcuni episodi, e si sarebbero prestati assai bene a una interpretazione complementare. Lo scrittore, però, non vi ha badato mai.

In *Assisi*, la Prefazione parla della topografia, della gloria e delle dolcezze, agli occhi e all'anima, di Assisi (13-26); e poi si continua il sistema. Nella moltiplicità dei luoghi che attraggono tanto il turista che lo storico e il pellegrino nella città tutta francescana, basta uno scorcio al P. Facchinetti per rievocare tutti i ricordi e compendiare tutte le storie. Si comincia dalla città, si sale alle Carceri e si finisce alla Porziuncola. Bisogna dir bene di queste tricomie, le quali fissano luoghi che non si vorrebbero abbandonare mai, anzi rivedere a ogni momento. Ma nel ritratto del Santo (p. 91) e nella cappella del Transito (p. 145) avrei voluto una più chiara coscienza della portata della copia a mano e una più felice scelta di posizione; tutto il resto invece è un gran compendio d'Assisi e uno spunto indovinato a tutto rievocarlo. Importantissime tanto le illustrazioni che le spiegazioni dell'antico conventino della Porziuncola (164 ss.).

In *Valle Reatina*, i due collaboratori hanno sentito che nella forma chiusa e fissa della trilogia, ormai decisa, troppi altri Santuari, cari all'arte e alle memorie di S. Francesco, restavano fuori di questa illustrazione, e nel volume ve ne hanno incluso qualcuno dei più noti o cari: *L'Isola del Trasimeno* (136), *Le Celle di Cortona* (141), *Montecasale* (146), e lo scrittore li ha ricordati quasi tutti nella Prefazione, seguendo un po' la vita e un po' gli itinerari del Santo (13-29). Certo è una grande idea che resta da compire, questa; ma io ci vorrei più storia precisa, anche se sommaria e rapida, e più intuizione d'anima. Quasi come l'artista un angolo, così che lo scrittore vedesse e sentisse tutto il Santuario. Stupisce forse, ma poi è naturale, quella vaga incertezza storica che assume per quasi tutte queste pagine lo scrittore. Quasi che la precisione storica tarpasse le ali alla mistica o alla poesia. Un solo esempio, di questo terzo volume. A p. 15, accennando alla data della conversione perfetta, dice che fu il « 24 febbraio del 1209 o del 1210 »: ma a p. 41 non dubita più e pone la prima visita di S. Fr. alla Valle Reatina « nell'autunno del 1209, subito dopo l'approvazione dell'Ordine ». Bisogna non far più largo di quello che è il campo leggendario o incerto; e i Ciceroni per lo più taglian preciso e disinvolti. Noi possiamo molto bene essere Ciceroni precisi e coscienziosi.

Insomma, i tre libri furono una buona idea, la parte artistica è

degna ed eloquente; la parte illustrativa ha avuto uno scopo santo e contiene una selva di storia e di ricordi, che fan l'aria e l'anima satura di francescanesimo. Ma lo scrittore trova ormai questo troppo facile e si sbriga troppo svelto. Quindi non tutto il buono è detto o detto bene, e non tutto il bene è raggiunto.

4. Immagino una casa e una famiglia patriarcale: fuori l'inverno e la notte, dentro la bella fiamma nel grande focolare all'antica. Intorno fan cerchio i vecchi e i giovani, molti giovani, dai fanciulli delle prime elementari ai novelli sposi; e un vecchio ancora arzillo, oppure il P. Facchinetti stesso, vecchio amico di casa, legge o improvvisa questo libro. La sua pacatezza, la sua minuziosità, il suo raccogliere in ogni capitolo un gruppo di fatti omogeneo, esauriente, chiuso, come un capitolo per sera (e nessun'ansia del seguito tenta di far continuare o toglie di dormire la notte, come anche nessuna noia farà sbadigliare ascoltando o disertare qualcuno la sera seguente); la vena moralizzatrice che tutto pervade e colora; l'assenza di ostentazione critica, come anche di scrupolo tra la parte rigidamente storica e quella di tinte leggendarie: tutto ciò, leggendo questa Vita, vi porta a immaginare quell'ambiente e quella scena. E nell'intento del P. Facchinetti e per l'attrattiva dei più, mi pare bella e invidiabile lode.

Sono comparse, in occasione del Centenario, varie Vite del Santo scritte appositamente per i fanciulli, e avrò occasione di parlarne; ma va subito scartata l'idea di paragonarle con questa. Quelle sono per i «fanciulli», questa è per i «giovanetti». Là, la vivacità, l'arte novellatrice è più richiesta e intonata; qui, la semplicità calma e seria, il contenuto più pieno, la divisione più metodica, la mole del libro, l'uniformità sua per tutte queste quasi 400 pagine, oltre che essere nell'indole dell'ingegno e dell'arte dell'A., si confanno assai più a una età più riflessiva, tanto che io non dubiterei di consigliare questa Vita a molti uomini grandi e a tutte le signore non specialiste in storia.

I capitoli del libro, oltre la Prefazione (v-vii), che imposta bene il libro (ora m'accorgo che il Facchinetti qui scambia «giovanetti» con «fanciulli», e mi contraddice un poco), i capitoli sono 19: *La giovinezza del Santo* (1-24); *La conversione* (25-45); *Il Poverello* (46-58); *I discepoli* (59-83); *Vita francescana* (84-111); *Chiara e le sue sorelle* (112-37); *Il Perdono d'Assisi* (138-53); *Nel paese di Gesù* (154-72); *Il Terz' Ordine* (173-91); *Il cuore del Serafico* (192-221); *S. Francesco e le creature* (222-50); *Vita intima* (253-80); *La Verna* (283-309); *Il Cantico di frate Sole* (310-34); *Il transito* (337-56); *Nella gloria* (357-77). Da questi titoli si indovina tutto il libro, e il modo con cui l'A., mirando al suo scopo, l'ha svolto. Anche sono da confrontare coi titoli del libro seguente (n. 5), per notarvi le differenze e le uguaglianze, l'abilità del P. Facchinetti a variare cento volte su lo stesso argomento e il pericolo che c'è di ripetersi in simili occasioni. Non credo necessario rilevar nulla, nè i pregi molti (il primo dei quali è che difficilmente un altro scrittore di un libro simile può avere la conoscenza, la pienezza della conoscenza che ha il P. Facchinetti intorno alla vita, a ogni meandro della vita di S. Fr.), nè sto

a rilevare i pochi difetti, soliti, più di sistema che di particolari, più di tattica che di critica. In un libro di questo genere si capisce che i *Fioretti* dovevano entrare, come riferimento e come trascrizione di lunghi brani, più che ogni altra fonte. Ma quel riferirsi qua e là agli altri biografi e anche ad altri scrittori, che poi non sono per tutto il libro mai illustrati (il libro non ha nota alcuna, e va bene), è abito dell'A. rimastogli dagli altri libri scritti per gli uomini grandi, e qui mi pare proprio inutile. Nella lunga serie dei grandi Terziari che è a p. 186 s. non trovo ricordata nessuna donna, nè il Galvani, unito al Volta nella rivelazione dell'elettricità; ma d'altra parte io mi troverei molto imbarazzato a provare terziari un certo numero dei nomi ammessi.

Il libro ha avuto dalla Casa editrice e dagli artisti che l'hanno decorato una veste elegantissima e di non piccol pregio per l'arte. Le illustrazioni del Polli, a sfumo, sono originali, ben intonate al libro, per lo più indovinatissime, meno forse in qualche particolare dell'architettura di immaginarie case francescane o simili (p. 61, 103, 157, 181). Sono 62. Nel testo sono richiamate per il loro numero d'ordine; sotto le vignette c'è il rimando alla pagina dove si parla del fatto. Ma io non capisco questa persistenza di usi... tipografici, di tenere lontane più che si può dal testo le illustrazioni. L'illustrazione ha lo scopo di mettere dinanzi agli occhi, mentre l'autore lo descrive, il fatto, la persona, il luogo ecc. In questo libro, di fronte alla pagina che cita, p. e., la figura 37 c'è la figura 25. E così sempre. Tanto vale, e forse meglio, collocare tutte insieme le illustrazioni in fine del libro. Ma ciò che a tutti, ai grandi specialmente, piacerà di più sono le testate e i finali a penna del Gardona. Nulla hanno da invidiare alle fotografie, anche se si vuole osservare che non ne possono però avere tutte le precisioni; ma più delle fotografie son vive, ci fanno apparire questi dolcissimi panorami o monumenti o angoli francescani, non solo davanti agli occhi, ma dentro il cuore. Gli artisti vogliono bene al P. Facchinetti.

5. A p. XXVIII s. dell'*Introduzione* l'A. spiega il *piano del lavoro* presente, o meglio giustifica così e fa comprendere il titolo del libro. Nessuna delle biografie di S. Francesco (recenti) ci dà una visione completa della figura del nostro Santo », da contentare tutto il pubblico dei lettori. « Taluni desidererebbero maggior esame critico dei fatti, maggiore eliminazione di elemento leggendario ». « Altri invece si lamentano che l'autore ha omesso... la leggenda che contribuisce a rendere più viva e più completa la figura del Santo ». Questi ultimi non hanno torto, dice l'A. « Chi ci può indicare un criterio giusto e infallibile per discernere la storia dalla leggenda e viceversa? Quanti episodi che a prima vista sembrano leggendari potrebbero invece essere pienamente storici! E quanti altri al contrario, creduti storici, perchè contenuti nelle fonti più autorevoli, tuttavia non lo sono, poichè prima di venire raccolti nelle fonti avevano già subito l'evoluzione della leggenda! ». (Un po' esagerato; ma il P. Facchinetti spiega meglio o attenua poi queste teorie). Per questo egli studierà la vita del Santo riferendo la storia e la leggenda insieme, « lasciando che i lettori accettino o

no il racconto, a seconda dell'autorità » delle singole fonti già indicata dall'A. in linea generale nell'Introduzione e poi, volta per volta, vagliata (più propositi che fatti, come vedremo); chiamando inoltre in aiuto anche le arti a rendere più perfetto il quadro, a dare un saggio del loro omaggio al Santo, a illustrare il fatto storico o leggendario con rappresentazioni iconografiche e a mostrare così anche la loro grande evoluzione nel giro dei secoli. Nella distribuzione del materiale biografico non seguirà strettamente l'ordine *cronologico* e neppure quello *logico*, ma i due combinati insieme, avendo concepita la Vita divisa o disposta in tanti quadri (logici), dentro i quali si raggruppano tutti i fatti dello stesso genere, mentre i quadri stessi si succedono in ordine cronologico.

Visto questo, veniamo allo schema del libro. *Introduzione:* rassegna bibliografica (XI-XV); studio delle fonti (XV-XXVIII), biografie, gli altri documenti *interni* (usciti dall'Ordine) ed *esterni* (venuti dal di fuori); piano del lavoro ecc. (XXVIII-XXXI); *Avvertenza per la II^a edizione* (XXXII s.); *Saggio cronologico,* per supplire a quest'ordine preciso che manca nel libro (XXXIV-XXXVI). E viene lo sviluppo del libro, concentrato prima nell'*Indice-sommario,* (XXXVII-XXXIX), seguito dall'*Indice delle illustrazioni,* tenute separate capitolo per capitolo al quale si riferiscono e dentro il quale sono inserite (XL-XLVIII). Ed ecco i capitoli: I. *Il Cavaliere,* avanti la conversione (1-32); II. *Il Poverello,* fino alla rinunzia davanti al vescovo (33-70); III. *L'Eremita,* fino al Vangelo della Porziuncola (71-90); IV. *L'Apostolo,* i primi discepoli e il primo indirizzo (91-124); V. *Il Fondatore,* i tre Ordini (125-169); VI. *Il Padre,* i suoi atteggiamenti verso i figli (171-209); VII. *I Figli,* le figure principali (211-46); VIII. *Il Pacificatore,* movimento sociale (247-84); IX. *Il Missionario* (285-328); X. *Il Legislatore* (329-65); XI. *L'Ispiratore,* dell'arte (367-408); XII. *Il Mistico,* le sue virtù (409-62); XIII. *Il Serafico,* i suoi amori (463-535); XIV. *Il Martire* (537-81); XV. *Il Poeta* (583-636); XVI. *Il Testatore,* con la morte (637-68); XVII. *Il Taumaturgo* (669-95); XVIII. *Il Trionfatore* (697-725). Chiudono il volume tre Indici: *Rassegna bibliografica* (727-30); *Elenco degli Artisti citati* (731-3); *Indice* (analitico) *dei nomi* (734-9). Questi tre stanno invece dell'unico che c'era nella precedente edizione; e l'ultimo che conserva il titolo di quell'unico ma è riservato alla sostanza vera della storia, è in più anche veramente analitico, cioè dà il sommario e il luogo di ciò che è detto intorno ai nomi più importanti ecc.

Nell'*Avvertenza per la II^a edizione* l'A. indica i punti nei quali ha ritoccato più profondamente il testo della prima, e sono i capp. II, VIII, IX, X, XIII e XV, mentre del cap. XI della prima, *Il Mistico,* in questa ne ha fatti due, l'XI e il XII, separando *L'Ispiratore* delle arti dal *Mistico.* Nell'*Introduzione,* dunque, grandi modificazioni non ci sono. In *Rassegna bibliografica* le principali Vite o studi su la vita del Santo (i dati bibliografici si contentano spesso di indicare un'edizione, non la data di nascita dell'opera) mostrano all'A. che non c'è in italiano una « Vita originale un po' ampia » e gli dànno l'idea e l'ardire di tentar lui la prova. Lo *Studio delle fonti* parte dal pensiero che nessuno finora ci

ha dato una storia di S. Francesco, nascondendo quanto era possibile se stesso e lasciando invece parlare i primitivi biografi. Egli lo farà: « una nuova biografia, che sarà pure una specie di antologia, nella quale si troverà raccolto il materiale sparso nei vari antichi scrittori ». Quindi la necessità di conoscere il valore storico delle fonti. E ne segue l'elenco. Io non vedo come si possa dare un nome diverso e di maggior valore alla enumerazione, sia pure intricata di discussioni e di apprezzamenti, che giù si sfila dalla prima Leggenda del Celano alle ultime Cronache. Le fonti vere della vita di S. Francesco sono assai più ristrette, e se si vuol dire davvero anche delle *Cronache* o libri simili che parlan di S. Francesco per derivazione, bisogna guardare in faccia a questa e questa valutare. Meno le fonti primissime, delle quali è tentato, attraverso l'indicazione probabile della loro formazione, l'apprezzamento del valore, tutto il resto, compresi gli *Actus* e *Fioretti* (¹) che saranno poi largamente riportati, non è che semplicemente e non sempre precisamente (autore, formazione e tempo) elencato. E allora, come si basa quell'antologia, come si orizzonterà il lettore quando, come ho riferito in principio, sarà lasciato giudice della storicità o meno delle fonti meno pure e sicure, anzi delle stesse ufficiali nelle quali pure secondo l'A. può nascondersi il leggendario? Si comprende di qui che il P. Facchinetti non manca di buoni spunti, ma poi li smarrisce per via; e per le fonti non raggiunge e neanche tenta di raggiungere la prova di valore, e per il resto continua a far l'elenco come in una prefazione di tutta la storia francescana. Lasci l'A. che io insista qui, perchè se a una terza edizione s'ha da giungere, che anzi sembra imminente, qui nell'*Introduzione* ha da farsi il più grande cambiamento. O, sgombrato il campo delle inutili e sorpassate questioni, egli precisa in chiara e solida concisione l'elenco, l'origine, la dipendenza, il valore delle fonti dalle quali egli poi trarrà l'antologia, rinunziando a tutto il resto che non avrà un'eco più nella Vita; oppure egli tracci l'elenco, deponga l'idea di far giudice il pubblico, il quale del resto non farà mai bene un tal mestiere, ed egli col suo buon criterio di storico e di conoscitore a fondo del materiale narrativo intorno a S. Francesco, anzi dell'anima stessa di S. Francesco, intessa la vita e l'antologia facendo via via comprendere che qui si tratta di storia positiva e là di leggenda con più o meno sustrato storico ecc. Lo studio delle fonti non può essere giustificato che in una vita che si rivolge agli studiosi o nella quale l'A. manovra così che sente il bisogno di giustificare i suoi criteri nuovi col valore che egli dà anzi dimostra che hanno le singole fonti. E, anche qui, siamo stati finora così campati in aria in queste varie questioni, ma, come spero, siamo così vicini finalmente a venire all'atto pratico, alla dimostrazione positiva, ai dati almeno di una dimostrazione positiva, che rifare le antiche questioni, ora mi pare lavoro ingombrante e inutile, ove non sia fatto per la scuola:

(¹) Dei *Fioretti*, p. e., dirà un po' più esplicito la prima volta che li citerà, a p. 101. Perchè là e non qui? Come si vede che questa parte dell'Introduzione è posteriore e quasi esteriore al libro.

attendere le vicine conclusioni è prudenza buona; stabilire un nucleo di idee fondamentali, scheletriche e chiare, anche qui, per ora mi sembra buono a tutti gli scopi e sarà buono sempre quando abbiamo da rivolgerci a un pubblico che non può nè comprendere nè gustare nè avvalersi in alcun modo delle nostre o logomachie o analisi di chimica pura.

Anche l'idea dell'antologia, fosse pure coordinata con un lavoro « originale, che unisca, completi i singoli fatti, in modo da dare alla narrazione storica più ordine, più chiarezza, più vita » (XV-XVI), mi sembra che sia stata più che altro un buon proposito. Nel caso pratico, l'antologia in gran parte sfuma. Ci sono capitoli nei quali essa non entra, e forse necessariamente, che assai di rado; in altri la fonte è riferita per tre quarti con parole dell'A. e in certi punti soltanto, come di discorso diretto o di riflessioni interessanti, è trascritta fedelmente e a piccoli bocconi; in altri veramente è tutta la fonte che si fa parlare e talvolta più fonti una dopo l'altra, col legame, col commento, col giudizio dell'A.: in altri si accenna solo al fatto e alla fonte, e si rimanda a questa per quello. A me ciò sembra l'attuazione non di un piano ideale, ma di un espediente piuttosto, buono del resto, che ha i suoi innegabili vantaggi, ma anche i suoi paurosi pericoli, per es. quello dell'intarsio, della ripetizione di frasi e atteggiamenti di pensiero e di trapassi nell'A. che continuamente sforbicia, quello della spezzettamento dei fatti, della uniformità e perfino della noia. In ogni modo l'A. qui non si nasconde affatto, è vivo e presente a ogni fatto che racconta o riporta, e di ciascuno dà il suo giudizio; e, mio Dio, con quella catena della storia e della leggenda egli ha bisogno di dire a ogni momento se la tal fonte è storica, e qual'altra la controlla o la conferma, o se è leggendaria, ma ha per base le storiche o non ha, purtroppo, base alcuna; se cioè il fatto è tutto o in parte o per nessuna parte vero. Sono i difetti, gl'inconvenienti di un pregio, lo so: del pregio di aver voluto raccoglier tutto e tutto mettere nel suo giusto punto; ma che arte qui ci vorrebbe, e che occhio, e che polso! Chi può vantarsi d'averlo?

In complesso il capitolo, il quadro riesce magnifico e perfetto; ma non scendiamo a esaminare i particolari, le minuzie, le giunture, le note, quando l'A. deve o vuole camminare da sè: gli appunti si fan spessi e noiosi come in un componimento di scolaro che vola col pensiero e inciampa nell'ortografia. L'inizio dell'Ordine ondeggia sempre tra il 1209 e il 1210 (XXXV, 140, 299), e così la prima Leggenda di Tommaso da Celano, tra il 1228 e il 1230 (XVII), e l'autore della Leggenda metrica tra Enrico da Pisa e Enrico d'Avranches (XVIII); il *Floretum* è un libro non solo possibile ma pubblicato dal Sabatier, che invece l'ha semplicemente estratto dagli *Actus* su la guida dei *Fioretti* (XXIII), quindi, oltre che insussistente, è ingenua la sua citazione a p. 334; la mia edizione dei *Fioretti* non è fatta su un codice solo, cosa che l'A. ha scambiata con l'edizione adoperata nella 1ª di questo libro (ib.); i *Fioretti*, quando sono i veri *Fioretti*, cioè gli *Actus*, non possono dipendere o venir confermati dalla *Cronaca dei 24 Generali*, mentre invece non sono *Fioretti* ma pura *Cronaca* le *Vite* di fra Ginepro, Egidio ecc. (101, 107,

110, 236-8); è chiaro che non è scrittore del sec. XV il Komorowo, mentre, per il *Fasciculus* specialmente, si potrebbe chiamaré di quel secolo il Mariano (XXV); la *Francisciade* è del sec. XVI, non XVII (XII); il saluto *Pax et bonum!* è nei *Tres Socii,* n. 26, avanti che nel Pisano (8): Federico II nacque a Iesi, non ad Assisi, nel 1194: inutile quindi richiamare il suo nome a proposito dell'oscuro compagno di nascita di S. Francesco (9); ormai l'A. potrà esser più preciso nei fatti e nelle date a proposito della guerra d'Assisi contro Perugia (23; cf. AFH XX, 158) e poi del primo Cardinale che protesse S. Francesco (131; cf. AFH XIX, 282 ss.): perchè supporre l'accattonaggio di S. Francesco nel suo primo andare verso Roma? che fonte? che necessità? che verosimiglianza? che guadagno? (39); la preghiera del *Sacrum Commercium* in persona singolare è un evidente adattamento d' Ubertino da Casale, e quindi non più antica versione (61): il quale *S. Commerium* o si toglie al 1227 o non si può attribuire a Giovanni da Parma (XXII, 63); il Celano (I, 23) dice che per la prima volta S. Francesco predicò in S. Giorgio, quindi va concordato su questa base il tempo della sua prima predica in pubblico e forse delle sue Quaresime a S. Ruffino e a S. Giorgio (XXXV, 97, 147); per la questione di Rivotorto (125 s.) vogliamo tener conto anche del dato che a Rivotorto non c' era annessa chiesa nè piccola nè grande?; il *Processo di Canonizzazione di S. Chiara* non sta a capo tanto della *Leggenda* latina quanto di quella italiana edita dal P. Lazzeri? (142); perchè far suffragare, p. e., S. Bonaventura dal Glassberger (194, formola del resto comune all'A. quando cita a caso più autori insieme)? ecc. Il *Piacenza* di p. 165 è certo un errore di stampa invece di *Faenza,* come molti altri errori simili, nei numeri e nelle date specialmente, s' incontrano nel testo e nelle note.

Le note in fondo di pagina sono un tesoro di erudizione, ma anche un inciampo e una distrazione continua e qualche volta un trabocchetto o per l' A. o per il lettore. Le citazioni, a riuscir chiare e sicure, dodovrebbero essere fatte più sistematicamente, omogeneamente, chiaramente sempre; e se si potesse, lasciar da parte le citazioni spesse e lunghe di autori che non sono fonti, e gli inutili rivangamenti di dubbi o questioni passate morte. Fissar precisa la fisionomia del libro: o è un libro di storia severa, e via gli estranei; o è un libro di divulgazione, sodo sì ma non... diciamo così, scientifico, e allora liberiamolo dall' enorme e inutile peso e pericolo di troppe note; libro per tutti e due gli scopi? no, lo vede anche l'A., è difficile, può essere disastroso assai.

Resta che io dica brevemente del terzo campo del libro: l'arte. A ogni capitolo, anzi a ogni fatto che abbia attirato l'attenzione degli artisti, l' A. dopo il racconto o il commento, enumera i pittori (si tratta quasi sempre di lor soli) che l'hanno rappresentato, da Giotto (le tavole istoriate primitive, meno una volta, credo, 498, sono ignorate) agli ultimissimi. È naturale che questa terza parte s' attacchi alle altre due ma non si fonda con esse, e nella maggior parte dei casi si limiti a una nuda enumerazione di nomi e, se mai, di quadri, che possono essere una buona informazione, ma che nulla aggiungono alla comprensione o alla

visione del fatto. Questa volta è proprio il semplice elenco che ci ha messo dinanzi l' A.; e io non avrei nulla da ridirvi, se nell' *Introduzione* non fosse stata annunziata diversamente questa parte, o almeno lusingata la nostra speranza che un vero studio anche per questo si sarebbe tentato e illustrata un poco questa fortuna di S. Francesco nell' arte. Debbo riconoscere però che l' Autore tanto si diffonde e quasi esaurisce nello sviluppo delle prime due parti, che alla terza arriva con l' ansia di far presto e di dir breve. Il nuovo capitolo XI, *L' Ispiratore,* è tutto consacrato all' iconografia di S. Francesco, ma è la ripetizione, tal quale, della prima parte del libro recensito qui sopra al n. 1, e il riassunto delle due parti seguenti. Ed è detto tutto. Ma qui voglio aggiungere che la preoccupazione dell' A., qui e là, di cercare nei dipinti primissimi e anche posteriori la traccia più o meno fedele del ritratto Celanese è opera vana e che fa traviare: l' artista non aveva che una guida, la sua arte e il concetto popolare che poteva correre del Santo a quei tempi. A questo soltanto va guardato. Le lodi o i biasimi, le ricerche o le discussioni o le induzioni in base a quel ritratto letterario non son nè critiche nè scientifiche: non concludono nulla. Per gli elenchi di ogni capitolo debbo aggiungere che la confusione notata al n. 1, delle opere o di Giotto o del Gaddi (formelle già in un armadio di S. Croce) conservate nell'Accademia di Firenze, qui è ripetuta, per non dire accentuata. Quando si tratta di soggetti rappresentati in quelle formelle, si ricorda all' Accademia una figurazione di Giotto e un' altra del Gaddi (66, 195, 350), e si riproducono quelle formelle per lo più col nome di Giotto (129, 131, 203, 317, 570, 660) o con dubbio (347) o della sua scuola (54), e una sola finalmente è concessa al Gaddi (469). I dipinti del chiostro di S. Croce a Firenze messi, a integrare l'elenco, nella nota di p. 67, non erano già ricordati nel testo a p. 66?

Un grande compenso è nelle illustrazioni; ogni fatto mostrato nelle figurazioni d' ogni tempo, d' ogni artista, con una ricchezza e chiarezza ed evidenza invidiabili. Tuttavia, poichè io son qui per indicare i difetti o meglio per vedere se si potessero evitare nell' avvenire, concederà l' A. stesso che nel complesso risulta una grande confusione di tempi, di stili, di concezioni; e, poichè non tutto il materiale poteva avere un posto suo, specialmente i così detti ritratti e i quadri dove S. Francesco non è attore principale, la confusione avviene spesso anche tra soggetti. Io non so se sia una cosa possibile; ma mi arriderebbe di vedere in mezzo al testo una sola figurazione del fatto, o dei vari tempi o momenti del fatto, scelta col criterio che sia vera illustrazione; e poi tutto il resto, sotto una classificazione o di tempo o di soggetti (forse quest' ultima) collocare in fondo al libro: catalogo che segua un' idea, una verità critica o storica, e la spieghi e la dimostri. Poichè l' abbiamo e possiamo usarlo un così grande tesoro, usiamolo nel modo più ragionevole e vantaggioso.

La conclusione è che nella grande bontà del lavoro si rimpiattano e sfuggono all' A. e al lettore non anatomico un numero grande di nèi, molti dipendenti da errata impostazione del lavoro, dalla sua mole vasta

e complessa, e molti anche dalla fretta e direi quasi superficialità con cui l' A. ha raccolto, sceverato, scritto. Dipendono anche da questo che lo scrittore è entrato di corsa nel campo dell' esposizione e non ha fatto il suo noviziato in questo vestibolo che è la ricerca e la illustrazione severa e fredda del documento e la critica ragionata e interpretativa e correttiva dei lavori altrui. L' acume critico non si fa abito in alcuni che a questo ingrato e apparentemente inutile esercizio di scherma e di analisi. Vorrei che il P. Facchinetti ci si condannasse per un poco. In ogni modo, scarti il sistema ibrido di alcuni suoi lavori: che abbiano a servire al popolo insieme e ai dotti, e al primo imporre l'intrigo di mille discussioni e appannare così la visione chiara e libera della bella storia, mentre ai secondi forse non serve che a farli o arrabbiare o mormorar rimpianti. Egli attendeva il nostro giudizio per riveder meglio l' opera sua (XXXII). Eccolo. Creda che ci è costato più dolore che fatica, perchè è una parte ingrata che ci siamo assunta davanti all'Autore, ma specialmente davanti all' Italia tutta che l' ammira e gli crede e ciecamente gli si affida. E per il suo scopo, e la sua gioia e il suo bene, non ha torto. Ma perchè non vorrà il P. Facchinetti, che tanto può fare e disporre, dare un po' di gioia e fare un po' di bene anche a noi, ai nostri studi, alla gloria più alta e pura di S. Francesco? Noi siamo sicuri che, scossa la momentanea amarezza, egli ci darà ragione e darà ragione alla nostra speranza che da lui s' aspetta il lavoro perfetto.

6. Chiudo con questo libro di parole tutte antiche e di arte pura. Il P. Facchinetti vi ha premesso una *Introduzione*. Debbo riconoscere che egli va guadagnando sempre più terreno nella cognizione e nel giudizio intorno ai *Fioretti*. Già nella Vita precedente, dopo aver ribadito la vecchia teoria che i *Fioretti* sono interamente, o quasi, leggendari, trovandosi poi dinanzi a certi capitoli di verità storica troppo evidente aveva concesso tanto di più alla loro storicità, anche se manca l'appoggio delle altre fonti. Qui non siamo ancora al punto buono, ma il Facchinetti vi si è accostato di molto, per la teoria di formazione e di autorità, nè s' intrica in discussioni nè vacilla troppo di fede [p. 1 s.]. Poi, siccome la *Leggenda francescana* illustrata dal Segrelles è presa tutta, meno pochi punti in principio e in fine, dai *Fioretti,* e dalle due *Vite* che ordinariamente li seguono, egli riassume, capitolo per capitolo, il contenuto dei *Fioretti* e delle due *Vite* [3-7], dicendo poi in breve, troppo in breve, dell'artista e de' suoi quadri che formano l' essenza del libro [7 s.]. Chiude col suo immancabile fervorino morale, qui più che mai a posto, perchè anche l' arte, per noi, deve condurre la vita a S. Francesco e al bene [8 s.].

Il libro è combinato così. I quadri del Segrelles (50, di cui 25 a più colori) sono tutti quelli che si trovano nella monumentale edizione spagnuola delle « Florecillas » (Barcellona, Vilamala, 1926); ma qui, di fronte, non hanno riprodotto dei *Fioretti* o di qualche altra fonte più vicina se non la parte di testo, e pur essa talvolta a frammenti, che spiega o descrive la scena e che basta a farla capire, anche se, purtroppo, qualche volta non s' arriva a intendere il nucleo del fatto. Resta dun-

que inteso che si tratta principalmente di illustrazioni di alcuni fatti o momenti o personaggi della *Leggenda* o meglio della *Vita* di S. Francesco o di alcuni suoi compagni, quale si ricava dai *Fioretti* e alcune fonti affini. Non mi perderò a enumerarle tutte nè a dire, sia pure in breve, le loro lodi. Generalmente interpretano bene (certo concesso il modo di vedere particolare del nostro tempo e particolarissimo dell'artista), e tutti son quadri ammirevoli per tecnica e invenzione. Son veri quadri, non incisioni; son concepiti modernamente, non futuristicamente o simile. È certo una delle più notevoli illustrazioni dei *Fioretti,* anzi della Vita di S. Francesco. Ma in alcuni punti non so perchè la fantasia dell'artista non resti più fedele al particolare storico o pare non lo noti o non lo curi, e qualche volta sfugge al centro dell'episodio, al suo punto culminante e speciale. Nel quadro III, *Un Angelo appare a frate Masseo* (cap. IV), l'Angelo è sull'entrata, frate Masseo è dentro e gli parla già, ma la porta è senz'uscio, senza chiusura che si possa anche soltanto supporre; e come avrà dunque bussato l'Angelo e frate Masseo aperto? — Al quadro XI, *Il Capitolo delle stuoie* (cap. XVIII), è facile chiedersi se il Segrelles abbia un' idea delle stuoie, almeno delle stuoie italiane. — Nel quadro XIX, *La strana predica* (cap. XXX), non è troppo vestito S. Francesco e così frate Ruffino sul pulpito? e qui proprio il testo non doveva esser tenuto più esteso o quasi tutto intero schemato? — *S. Chiara trasportata dagli Angeli* (quadro XXIII, cap. XXXV) coglie veramente il punto più centrale e speciale del fatto? Due grandi Angeli che la portano come su un letto, nella notte, al di sopra di un' indistinta città. Non era qui il caso di tentare, con tanta verità, la doppia scena degli antichi; o ritornando alla semplicità della fonte trovare con l'arte il modo di rappresentare S. Chiara che resta nel suo letto e vede e ode tutto dentro la paterna basilica, la cui distanza è scomparsa? — Nel quadro XXVI, *L'estasi di frate Simone* (cap. XLI), perchè non seguire l'indicazione del racconto che lo fa andare in estasi stando in riposo sul letto? Anche per il « carbone di fuoco » l'applicazione sarebbe stata più naturale. — Sono i momenti più espressivi: nel quadro XXVII, *Cristo appare a fr. Giovanni della Verna* (cap. IL), l'ardente frate posto in ginocchio davanti a Gesù che gli stende la mano sul capo, o non piuttosto quando facevano a rincorrersi o quando *tenuit eum nec dimisit*?; e nel quadro XXX, *L'ammonimento del contadino* (I^a Considerazione), il momento che il contadino parla e ancora il volto di S. Francesco non s'è acceso alla gioia e all'impeto della riconoscenza? — *Frate Ginepro dona la tonaca a un povero* (quadro XXXVIII; *Vita,* cap. IV). Veramente non la donò, ma se la fece prendere; e il povero non gliela levò facendola scendere, anche inverosimilmente, dall'alto in basso, ma rovesciandogliela e cavandogliela di dosso da sotto in su. — E per il quadro seguente (XXXIX; *Vita,* cap. V) bisogna spiegare a questi stranieri (anche talvolta agli italiani) che le *campanelle* del fregio dell'altare non erano *campanelli,* ma cerchietti, anelli, comunissimi negli ornamenti di ricche stoffe da muro o da altare. — Ahi, la malintesa interpretazione della *Mano misteriosa* vista dallo stesso frate Ginepro per l'aria (quadro XLIII;

Vita, cap. XIV): una mano con cicatrice rossa, quella di Cristo, che si pianta davanti e ai piedi di una croce di legno appesa al muro. Usciva invece come fuori da una nube, secondo la comune idea d'allora, ed era la mano di Dio. — Due frati come su un monticello, ma vicinissimi a chi guarda e occupanti essi soli quasi tutto il quadro, come possono rappresentare e dire la sostanza del fatto che frate Egidio e il suo compagno erano rimasti bloccati dalla neve su un monte al disopra d'un castello, e un uomo scorge la chiesa dove stavano a pregare, e muove in loro soccorso? Capisco che c'è troppa carne al fuoco; ma due frati che pregano, e basta, non è troppo comune e troppo poco? — *Il Presepio di Greccio.* (quadro XLVII) è molto un comune Presepio; come *La morte del Santo* (quadro XLVIII) non ha alcuna particolarità della morte di S. Francesco. — *Il Cantico di frate Sole* (l'ultimo quadro, XLIX) è un'ardita e ben riuscita sinfonia di onde musicali e cromiche, dentro le quali par tutto avvolto l'universo, davanti a S. Francesco che, alto tra la terra e il cielo, estatico canta.

La maggior parte di questi quadri darebbe buona ispirazione a un poeta, e darà gioia e commozione veramente francescana ai lettori che potranno deliziarsi in essi. **P. Benv. Bughetti,** O. F. M.

Angelo Sacchetti Sassetti. — *Anecdota Franciscana Reatina.* — Potenza, Soc. tip. « Giornale di Basilicata », 1926. — In-8°, 92 pp. — (L. 5).

Il libro è di piccola mole, ma se ogni città che ebbe relazione con S. Francesco ne scrivesse un altro simile, la sua storia si rischiarerebbe come un paesaggio in penombra che venga a un tratto inondato dal sole. Libro di studioso per gli studiosi; a questi, sottoposto al proprio esame gli argomenti e le conclusioni del libro, non resta che registrare i suoi nuovi portati di certezza alla nostra storia e correggere in conseguenza tradizioni e persuasioni sin qui pacifiche.

Il libro, che ha il fine « modestisssimo di rivedere al lume della critica e dei documenti quanto finora s'è scritto sui rapporti di S. Fr. d'Ass. colla città di Rieti » *(Al Lettore,* 3), si compone di cinque articoletti, l'uno indipendente dall'altro: I. *S. Maria della Foresta* (5-32); *S. Fr. e alcuni cittadini di Rieti* (33-48); III. *S. Francesco e l'Oratorio di S. Croce* (49-62); IV. *Rieti al tempo di S. Francesco* (63-70); V. *La cattedrale di Rieti e l'Indulgenza della Porziuncola* (71-7). Chiude un'appendice di 5 *Documenti* (1319-1625) che si riferiscono al primo articolo (81-90).

I. *S. Maria della Foresta,* situata oltre 5 chilometri a nord di Rieti, nè occupa il posto nè fu edificata nelle vicinanze della chiesa di S. Fabiano, presso la quale alloggiò S. Franceso nell'autunno del 1225 prima di entrare in Rieti per la cura degli occhi e vi operò il miracolo della vigna dissipata, che diede con pochi racemi più vino del solito, come riferiscono lo *Speculum Perf.* (ed. Sab.) c. 104, e gli *Actus,* c. 21. I documenti dell'Appendice insegnano che S. Maria della Foresta fu edificata da due eremiti

intorno al 1319, senza che nessun ricordo vi si unisse nè di S. Fabiano nè di S. Francesco (84); mentre la chiesa di S. Fabiano è ricordata già nel sec. XI ed era di poco fuori la città dalla parte sud (18s.). S. Fabiano, anche nei documenti francescani *(Actus b. Fr. in Valle Reatina)*, era situato su un colle; S. Maria della Foresta è posta piuttosto in una valle. Nel 1289 presso la chiesa di S. Fabiano era già sorto un monastero di Clarisse, le quali l'abbandonarono nel 1554 per ritirarsi in città, conservando al nuovo il vecchio titolare, mentre il vecchio S. Fabiano a poco a poco andava in rovina e in dimenticanza. Alla fine del medesimo secolo S. Maria della Foresta, priva ormai dei vecchi eremiti (forse Clareni), fu ceduta dal Vescovo di Rieti agli Osservanti della Provincia Romana, e tutta la tradizione di S. Fabiano si trasferì intorno al nuovo convento. Il Gonzaga la raccoglie per il primo, e la fa sacrosanta il Waddingo. Per tutta la dimostrazione e la documentazione dell'A. la conclusione è evidente e non lascia dubbi. La narrazione dello *Speculum* appare la più genuina, e tale si trova anche nella *Legenda antiqua Perusina*, ed. Delorme (AFH XV, 286; ed. Paris. n. 25). Negli *Actus* è esagerata la distanza (da dar ansa, non conferma, alla tradizione della Foresta), e vi è pure trasformata la folla degli accorrenti a visitar S. Fr. e sciupare la vigna. L'A. regola anche tutto il resto aggiunto dalla più tardiva tradizione, e spesso o dall'abbaglio o dallo zelo degli scrittori. Cf. AFH XX, 200-2.

II. Tra i cittadini di Rieti che furono in relazione con S. Francesco, il primo e il più rinomato fu certamente frate Angelo Tancredi, dei primi 12 compagni del Santo. Nulla ci dicono di lui i documenti reatini, ma il padre suo *(dominus Tancredus)* ricordano nel 1200 e nel 1249, come pure il fratello Rainaldo e i suoi figli Sinibaldo e Tancredi, del primo dei quali *(Sinebaldus Rainaldi Tancredi)* ricorre l'ultima memoria nel 1260, che è insieme l'ultima della famiglia Tancredi (35-8). — Il *Can. Tebaldo Saraceni* ospitò nella sua camera S. Francesco, ed ivi il Santo fu consolato dal suono di una cetra angelica: *II Cel.* 126; *Leg. ant. Perus.* (AFH XV, 285, n. 59; ed. Paris. n. 24). Il nome dell'ospite è già in quest' ultima: « in camera Tebaldi Sarraceni ». Ora, il Can. « Tebaldus Sarracenus » appare testimonio in un atto del 1220. Soltanto, nessun fondamento ha la recente tradizione che indica tuttora esistente la casa del Canonico, in via S. Rufo, n. 9. Piuttosto, io vorrei provare a unire questo fatto con l'altro del canonico Gedeone *(II Cel.* n. 41; *Leg. ant. Per.*, AFH XV, 308, n 91; ed. Par. n. 51), dove si dice che S. Francesco abitava, nella stessa circostanza, « in palatio episcopi Reate ». Non poteva essere in questo palazzo la « camera Tebaldi Sarraceni »?, oppure questa camera essere nella canonica della cattedrale, che il biografo di S. Francesco unisce o confonde col palazzo vescovile? (38-40). — *Maestro Nicola medico,* di cui è lunga memoria nei documenti Reatini, dal 1203 al 1233, potrebbe essere il medico che curò S. Francesco nel romitorio di Fonte Colombo, e di cui S. Bonaventura narra il miracolo ottenuto coi capelli di S. Francesco, del ristabilimento della sua casa nuova che stava per sfasciarsi *(Leg. mai.,* VII, n. 11). L'A. non crede

fosse il medico che lo curò degli occhi, il quale, dice, doveva appartenere alla Corte papale; era piuttosto il medico della città, che a quei tempi ne avea uno solo, e forse curava S. Francesco d'un altro de' suoi molti mali (40-4). Prima di tutto, anche qui io vorrei provarmi a non fare diverso questo medico da quello che S. Francesco fece un giorno restare a desinare co' suoi frati (*II Cel.* 44; *Leg. Per.*, AFH n. 61, ed. Paris. 26; *Spec.* 110), e neanche da quello che gli operò, nello stesso eremitorio, la cottura della tempia (*II Cel.* 166; *Leg. Per.*, AFH n. 83, ed. Paris. n. 48; *Spec.* 115). Concordato questo, non ci sarebbe più da pensare a un medico del seguito della Corte papale, ma neanche che un solo medico vi fosse a Rieti, tutti o no condotti dal Comune, poco importa. Tuttavia il contributo alla conoscenza del medico Nicola va conservato. È una buona possibilità. — *Il prete Gedeone.* Il canonico guarito da S. Francesco, ma che dimenticò la condizione postagli dal Santo, e finì peggio (vedi sopra). Se n'ha memoria nei documenti locali dal 1201 fino al 1236. Era l'economo del Capitolo, carica da non confondersi con quella di procuratore. Tra il 1236 e il 1246, dunque, morì; nè lo direi un tempo eccessivamente lungo per la formola generica di tempo usata dalle due fonti (44-7).

III. Il primo convento francescano dentro Rieti risale al 1245. La tradizione che lo fondasse S. Francesco, presso un ospedale e chiesa di S. Croce, nel 1210, è tardiva tradizione o meglio confusione di scrittori locali. Anche gli scrittori nostri ne son poco e male informati. L'ospedale di S. Croce non è ricordato tra gli ospedali del '200 nei documenti Reatini. La chiesa di S. Croce vicina a quella di S. Francesco è nominata la prima volta, in via di fabbricazione o ingrandimento o restauro, nel 1433.

IV. La ricostruzione di Rieti come doveva trovarsi ai tempi di S. Francesco, fatta in modo preciso e conciso, rivela nell'A. una piena conoscenza dei documenti e dei luoghi, e potrà giovare assai agli storici francescani.

V. La cattedrale di Rieti ottenne l'Indulgenza *ad instar Portiunculae* per il giorno del suo Titolare, l'Assunta, da Bonifazio IX il 20 maggio 1391. La bolla, qui pubblicata, manca al nostro *Bullarium*, VII, ecc. e alla stessa raccolta speciale: *Storia documentata della Porziuncola.* Tom. I, *Bolle, Brevi* ecc., S. Maria degli Angeli 1926, p. 32 s.

La meraviglia che qua e là esprime l'A. nel trovare così imprecisi e male informati i massimi storici nostri, per noi non esiste da un pezzo. Nella mole immensa di fatti persone e cose che avevano da illustrare, come ricevevano o trovavano, così scrivevano, fortunati assai quando per un equivoco loro o altrui non imbrogliavano anche di più le cose. Gli storici nostri generali possono essere una guida; ma ogni storia individuale o locale va riveduta tutta sui documenti speciali, senza disprezzo, ma anche senza fiducia cieca e beata (ormai scrivevo *beota*) nelle tradizioni o negli scrittori che sembran monumenti. Così ha fatto il Sacchetti Sassetti per la sua Rieti. E gliene saran grati gli storici passati e i futuri.

P. Benv. Bughetti, O. F. M.

MISCELLANEA

[redacted] **Il P. Serafino Gaddoni, O. F. M.** — Quando l'*Archivum* nel suo precedente fascicolo, uscito nel maggio, pubblicò l'ultimo articoletto del P. Gaddoni (AFH XX, 225-9), il P. Gaddoni era già morto. Morì improvvisamente per gli assenti, inaspettatamente per i confratelli stessi che l'assistevano, la notte del 24 febbraio appena incominciato, in Imola, nel suo convento dell'Osservanza. Il male, *setticemia,* che l'aveva minato e martoriato per oltre 20 anni, ma che egli aveva già tante volte vinto col coraggio, la serenità, e l'oblio e il fervore del lavoro, a un tratto prese il sopravvento, e colpì il tenace combattente d'un sol tratto, come a tradimento, alle spalle. Ma gli risparmiò l'ultimo dolore, di accorgersi dell'ultimo sacrificio — il più duro della sua vita.

Era nato in Imola, provincia di Bologna, il 10 dicembre 1877, entrato nell'Ordine dei Frati Minori il 26 maggio 1894, salito al sacerdozio il 30 novembre 1900: fu dapprima maestro dei chierici o guardiano o vicario in vari conventi della Provincia; quando, messosi a riordinare Archivi conventuali e costretto per una dolorosa circostanza di famiglia a investigare negli archivi delle combriccole umane e dei cuori, scoprì a sè stesso e agli altri, in sè, una meravigliosa dote di acuto e instancabile ricercatore di documenti e di abile ricostruttore di fatti o lontani o segreti nella storia umana. Studiò come uditore un anno a Parma paleografia, sotto il Prof. A. Cappelli; ma i suoi primi maestri furono gli stessi antichi manoscritti e l'acume suo di interprete di nessi e di giudice delle età e degli stili. E si mise subito alla prova. Dall'Archivio del convento d'Imola trasse la storia d'una Madonna veneratavi e l'interpretazione di un'altra, cui non eran giunti critici e storici d'arte, in ripetuti tentativi; a Modena s'improvvisò oratore funebre e biografo d'un suo confratello morto in quei giorni. Poi dal 1908 si stabilì in Imola, da due cose trattenutovi quasi ininterrottamente: dalle sue ricerche negli Archivi locali per la storia francescana ed ecclesiastica della città, e dal suo male manifestatosi in quel torno e che non lo abbandonò mai più.

Nel saggio bibliografico che segue ognuno può vedere l'ordine e la mole e l'àmbito dall'opera sua: dove tutto è buono e bello e nuovo, ma specialmente nella ricchezza e precisione dei documenti, nell'intuizione paleografica e storica, nel ricco e inatteso e continuo contributo che egli portava nei due campi.

Alla pazienza e abilità del topo di Biblioteca e d'Archivio egli aggiunse, immenso vantaggio a'suoi studi e alla sua salute o meglio re-

sistenza al male, aggiunse una gran forza e instancabilità e fervore di camminatore alla francescana, a piedi, fin che poteva, attraverso le varie zone francescane della regione, ma specialmente per i monti e i piani della vasta e impervia, talvolta, ma ricca di memorie e antichissima diocesi Imolese, della quale aveva illustrata la storia più antica col *Chartularium,* e da anni si andava preparando, scandagliato ogni Archivio e perlustrato tutto il territorio, per descriverne tutte storicamente e artisticamente le chiese, quante ce ne furono mai, presenti o scomparse anche da ogni memoria, insieme con tutti gli istituti religiosi o che la religione ispirò o creò nel passato.

D' Imola aveva illustrata appieno, rifatta ex novo, tutta la storia francescana; e stava per illustrare e mostrare ex novo tutta la storia ecclesiastica, cioè, per molti secoli, e i più lontani e importanti, tutta la storia. Uscirà dentro l'anno il primo volume di questa storia: *Le chiese della diocesi d' Imola,* che egli aveva già tutto scritto e di cui avea visto stampato un terzo e corretto in bozze oltre la metà. Del resto del lavoro, tre o quattro volumi ancora e uno di documenti, il materiale aveva quasi tutto raccolto, e solo in piccola parte ordinato e disteso. Ma chi ne assumerà la continuazione, se avrà più poco da raccogliere, avrà però da rifarsi un'anima come la sua, forte, paziente, tutta piena della conoscenza, oltre che dei documenti da lui tutti indicati, specialmente di tutto il territorio imolese, quanto c'è sopra e sotto nascosto negli strati del passato, nel quale campo, di archeologo, egli si era pur fatta una specialità ed era diventato di fama popolare.

Da più anni era Membro della *R. Deputazione di Storia Patria per le Romagne* che ha sede in Bologna; pochi giorni avanti la morte, per i suoi meriti e le sempre più belle speranze che dava, ne era stato fatto Socio effettivo. E le congratulazioni dei più insigni uomini della scienza, dell'arte, della politica gli piovvero, insieme con le condoglianze e i più alti rimpianti, sul letto di morte. Apparteneva alle Commissioni locali della Biblioteca Comunale e della difesa e conservazione dei monumenti sacri artistici e storici.

Quanto egli amasse l' *Archivum* nostro, al quale dapprima era stato destinato (e solo la salute lo tenne lontano), lo dimostrano i molto lavori che egli vi pubblicò, e molto più il materiale che via via ci indicava e tante volte generosamente cedeva.

Tanto aveva scritto e pubblicato; ma molto più ancora aveva già ideato di nuovo e preparato e quasi compito. Prodigio il suo, specialmente per questo: che tutto ciò cavava dalla volontà e perseveranza instancabile e quasi «testarda», più che dall'ingegno, e lo raggiungeva in mezzo ai contrasti e fastidi e talvolta strazi del male fisico, che per i competenti suonava già da tanti anni a morte sul suo capo.

Bellissimo esempio di serietà negli studi, ma specialmente di grande virtù umana e religiosa.

Gli uomini cominciavano a riconoscerlo e a premiarlo; il Signore solo l'ha premiato adeguatamente, togliendolo ad altri martiri, all'ultimo sacrificio e dandogli per tutto compenso il Cielo, al quale ogni

giorno egli si andava preparando, e stava preparato, da vero francescano e da paziente e rassegnato e sempre sereno e sorridente ammalato.

Ai suoi funerali prese parte tutta la città, e la sua salma è stata accolta nel Famedio del Cimitero Comunale.

Nel prossimo volume primo di *Le chiese* ecc. sarà commemorata più ampiamente la vita e l'opera sua. Ecco la bibliografia, per quanto è stato possibile raccogliere finora, della sua per un ventennio indefettibile e moltiforme attività di paleografo, di archeologo e di storico.

1. *Maria Pacificatrice Affresco nella chiesa dell' Osservanza d' Imola in in memoria della pace fra Taddeo Manfredi e suo figlio Guidazzo, 1472.* — Imola 1906. In 8, pp. 23. Ill.
2. *Il P. Candido Barbieri O. F. M. Missionario nell' America del Sud (1819-1907). Commemorazione - Biografia.* — Modena 1907. In 8, pp. 44.
3. *L' origine del Monte di Pietà in Imola (1512). — La storia di un monumento a Giulio II (1507).* — Carpi 1908. In 8, pp. 24.
4. *La Madonna delle Grazie venerata nell' Osservanza d' Imola (sec. XV-XX). Cenni storici.* — Modena 1908. In 16, pp. VIII, 74. Ill.
5. *I frati Minori in Imola e i tre Ordini Francescani nella città e diocesi Imolese. Con 24 illustrazioni.* — Quaracchi 1911. In 8, pp. VIII, 294. Ill.
6. *Vita inedita di S. Bernardino da Siena scritta circa il 1450 da fr. Sante Boncor O. F. M.* (Estratto dal Periodico *La Verna,* IX-X). — Arezzo 1912. In 8, pp. VIII, 56.
7. *Chartularium Imolense:* Vol. I, *Archivum S. Cassiani* (964-1200); vol. II, *Archiva minora* (1033-1200). — Imolae 1912. In 8, pp. XVI, 616; XXII, 534. Ill. — (Collaboratore: Goffredo Zaccherini, allora Canonico d' Imola, ora Vescovo di Orte e Civita Castellana).
8. *L' Archivio Comunale di Dozza* (in *Chartularium Studii Bononiensis,* II). Imola 1912.
9. *Due inventari imolesi. Gli arredi della Cattedrale (1402-23) e dell' Episcopio (1511), con una pianta dell'antica Cattedrale.* — Quaracchi 1913. In 8, pp. 26. Ill. — (Collaboratore: P. Benv. Bughetti, O. F. M.).
10. *La nuova Sede del Credito Romagnolo in Imola (Palazzo Righini dal sec. XIII e Casa Tartagni). Con appendice di documenti.* — Quaracchi 1920. In 8, pp. 70. Ill.
11. *Il testamento di Maghinardo Pagano da Susinana.* (Estratto dagli *Studi Danteschi a cura della R. Deputazione di S. P. per le Romagne nel VI Centenario della morte del Poeta).* — Bologna 1921. In 8, pp. 30.
12. *La chiesa di Croce Coperta presso Imola.* — Quaracchi 1922. In 8, pp. 24. Ill.
13. *Brevi cenni sulla vita e le opere di Costantino Serantoni cavaliere del lavoro.* — Quaracchi 1922. In 8, pp. 33. Ill.
14. *La famiglia del medico imolese Antonio Maria Valsava (nel secondo centenario della sua morte).* — Imola 1923. In 8, pp. 40. Ill.

15. *La chiesa monumentale di S. Sebastiano di Castelbolognese.* (Estratto dalla Rivista *La Romagna,* XV, serie VI). — Imola 1924. In 8, pp. 23. Ill.
16. *La parrocchia del Sabbioso presso Imola. Memorie storico-artistiche.* — Imola 1924. In 4, pp. 16 Ill.

Nel nostro *Archivum Franciscanum Historicum:*

17. *Descriptio duorum codicum Bibliothecae S. Cataldi (Mutinae), saec. XV.* — I, pp. 623-6.
18. *Descriptio codicum franciscanorum qui in Bibliotheca Matthaei Campori Marchionis Mutinensis exstant.* — II, pp. 642-5.
19. *Due memorie francescane fra le carte di S. Apollinare Nuovo di Ravenna, 1286-90.* — II, pp. 672 s.
20. *Epistolae quaedam ineditae S. Ioannis de Capistrano.* — IV, pp. 115-21. (cf. IX, pp. 448).
21. *Rationes nonnullarum expensarum conventus S. Francisci in urbe Imolensi (1356-1367).* — V, pp. 710-26.
22. *Codices bibliothecae Estensis Mutinae.* — V, pp. 95-101.
23. *Codex alter (Mutinensis) qui continet vitam S. Bernardini Senensis a fr. Sancte Boncordis O. F. M. scriptam.* — V, pp. 581.
24. *Documenta ad historiam trium Ordinum S. Francisci in urbe Imolensi saec. XIII-XV.* — V, pp. 52-73, 544-72; VI, 291-321; VII, 683-705; VIII, 23-55, 482-527.
25. *Inventaria Clarissarum saec. XIV: S. Geminiani, Bononiae, Ferrariae.* — IX, pp. 294-346.
26. *Conditio Conventualibus an. 1519 facta vel Observantium vel Conventualium vitam definitive eligendi.* — XIII, pp. 301.
27. *Spigolature Zaratine.* — XX, pp. 225-9.

In *Atti e Memorie della R. Deputazione di Storia Patria per le Provincie di Romagna,* Serie IV:

28. *L'estimo di Bubano del sec. XIV (in volgare).* — Serie IV, vol. II. (Estratto: Bologna 1912. In 8, pp. 32).
29. *Inventari dell' Abbazia imolese di S. Maria in Regola (1398-1474).* — Serie IV, vol. VI. (Estratto: Bologna 1916. In 8, pp. 47).
30. *Il Palazzo Sersanti in Imola.* — Serie IV, vol. VII, 1917. (Estratto: Bologna 1917. In 8, pp. 61 Ill.). — (Collaboratore: Prof. G. Gambetti).

In *Bollettino Diocesano,* della Curia Vescovile d'Imola, mensile.

31. *Il Breviario ed altre Reliquie del B. Giovanni Tavelli da Tossignano Vescovo di Ferrara.* — III, 1916.
32. *Il B. Giovanni da Tossignano. Documenti inediti del 1439.* — III, 1916.
33. *La Madonna di Ponte Santo presso Imola.* — VII, 1920. — Nuova edizione: Quaracchi 1922. In 16, pp. 52.

Nel settimale *Il Diario,* dei cattolici imolesi:

34. *Il viale e il nuovo Ponte sul Santerno,* 15 giugno 1919.
35. *Doni storici all' Osservanza d'Imola,* 21 genn. 1922.

36. *Il chiostro di S. Domenico è di mastro Giorgio Fiorentino?*, 3 feb. 1922.
37. *Maria Pacificatrice* (ancora su), 13 maggio 1922.
38. *Un monumento celebre... la chiesa di S. Sebastiano di Castelbolognese*, 12 ag. 1922.
39. *Chi è mastro Giorgio Fiorentino?*, 21 ott. 1922.
40. *Contro le deturpazioni*, 25 nov. 1922.
41. *A difesa di Imola antica*, 9, 16 dicembre 1922.
42. *Il chiostro di S. Domenico*, 3, 10, 17 febbraio 1923.
43. *Gli affreschi scoperti a Casola Canina*, 16 giugno 1923.
44. *Un tesoretto scoperto presso la cisterna del Piratello*, 6 ott. 1923.
45. *Il Palazzo Comunale d' Imola*, marzo-aprile 1923.
46. *Imola sotterranea*, 22, 29 dic. 1923.
47. *L' antica città d' Imola. Notizie topografiche*, gennaio-aprile 1924.
48 *Gli scavi nell' antico « Ospedaletto »*, 8 marzo 1924.
49. *L' antica Pieve di Cantalupo*, 22 marzo 1924.
50. *Le due statue al Viale dei Cappuccini*, 29 marzo 1924.
51. *I luoghi che Alfredo Oriani amò*, 26 aprile 1924.
52. *Un' antica porta di Castelbolognese in un lavoro del pittore Giovanni Piancastelli*, 4 ott. 1924.
53. *Flôn*, 24 genn. 1925.
54. *Nella Birreria Passetti*, 14 marzo 1925.
55. *Come Imola nei secoli passati festeggiò il « Corpus Domini »*, 6 giugno 1925.
56. *La pianta d' Imola di Leonardo da Vinci*, 1 agosto 1925.
57. *La bestemmia nelle antiche leggi del Comune d' Imola*, 2 genn. 1926.
58. *Il Crocifisso di S. Cassiano*, 10, 17 apr. 1927.
59. *Le famose statue dell' Osservanza. Il sepolcro di Cristo*, luglio-ag. 1926.

Nell' *Annuario Indicatore d' Imola e Circondario*, Imola 1925:

60. *Appunti e memorie relativi agli avanzi di antico anfiteatro romano scoperti presso la città d' Imola*, p. 25 s.
61. *Le antiche vie e piazze in Imola*, p. 67-71.
62. *Ancora del ciborio di Montefune attribuito al B. Angelico*, p. 193-5.

In corso di stampa:

63. *Le chiese della diocesi d' Imola*, vol. I.
64. *Il Libro Giornale di una spezieria in Imola nel sec. XIV*.

Pronti per la stampa:

65. *Gli Statuti d' Imola (1334) e del Contado Imolese (1347)*.
66. *Cenni storici sui medici, speziali, spezierie e balneoterapia in Imola dal sec. XII al XVI*. (Memoria ms. presentata al 2° Congresso Nazionale di Medicina e Scienze naturali, tenuto in Bologna nel settembre 1922).

P. Benv. Bughetti, O. F. M.

LIBRI RECENTER AD NOS MISSI

Quorum praecipui in *Bibliographia* huius Periodici accurate discutientur.

Historia Franciscana.

Alessandrini, A. — *Il fratello di tutti* [S. Francesco d'Assisi]. — Firenze, Vallecchi editore, 1926. — In-8°, 320 pp. — (L. 12).

Barostero, Don Domenico. — *Pax et Bonum! Nel settecentenario della morte di S. Francesco d'Assisi.* (Carme). — Genova, Soc. tip.-lit. Ligure E. Oliveri et C., 1927. — In-8° gr., 28 pp.

Beschin, Ignazio, O. F. M. — *Vita del Servo di Dio P. Bernardino Dal Vago da Portogruaro, Ministro Generale dei Frati Minori, Arcivescovo titolare di Sardica (1822-1895).* Due volumi. — Treviso, Tip. Editr. Trevisana, 1927. — In-8°, xxiv-617, 563 pp. — (L. 40).

Casella, Mario. — *I Fioretti di San Francesco a cura di* M. C. — *I Fioretti. Le Considerazioni delle Stimmate. La Vita di frate Ginepro. La Vita e i Detti di frate Egidio. Esempi e miracoli di S. Francesco.* — Firenze, G. C. Sansoni editore, 1926. — In-8°, viii, 250 pp. Ill. — (L. 6,50).

Idem. — *I Fioretti di S. Francesco riveduti nel testo e commentati da* M. C. — Ibid. 1926. — In-8°, xvi, 143 pp. — (L. 6).

Casagrandi, Prof. Vincenzo. — *La Francescana Eleonora d'Angiò regina di Sicilia (1303-1343). Conferenza. (Feste Centenarie Francescane di Catania).* — Catania, Tip. Franc. Galati, 1926. — In-4°, 10 pp.

Casolini, Fausta. — *Speculum sine turbine clarum. S. Chiara d'Assisi.* — Milano, S. Lega Eucaristica, 1927. — In-8°, xvi, 320 pp. Ill. — (*Biblioteca di coltura Francescana,* VI). — (L. 12).

De Simone, Vincenzo. — *I Fioretti di S. Francesco cantati in siciliano, con Prefazione di Padre* Vittorino Facchinetti. — Milano, S. Lega Eucaristica, 1927. — In-8°, xvi, 148 pp. — (L. 5).

Facchinetti, Vittorino, O. F. M. — *Nella Valle Reatina, con disegni originali e 24 illustrazioni in tricromia di* Luigi Zago. (*I Santuari Francescani,* vol. III). — Ibid. 1927. — In-8°, 158 pp. — (L. 25).

Idem. — *La Leggenda Francescana. Con Introduzione di* P. Vittorino Facchinetti, O. F. M. *Illustrazioni di* José Segrelles. — Ibid. 1927. — In-4° gr., 40 tavole in nero e a colori, con testo a fronte. — (L. 150).

Ferrigni, Mario. — *Santo Francesco. Rappresentazione in cinque parti.* — Firenze, G. Barbèra editore, 1926. — In-8°, 219 pp. Ill. — (L. 12).

Gallarati Scotti, Tommaso. — *I Fioretti di San Francesco, con Prefazione di* T. G. S. — Firenze, G. Barbèra editore, 1925. — In-32°, xxxvi, 483 pp. — (L. 12).

Golubovich, Girolamo, O. F. M. — *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francescano.* Tomo V. (Dal 1346 al 1400). — Quaracchi, Collegio di S. Bonaventura, 1927. — In-8° gr., xii, 441 pp. — (L. 50).

Magni, V. — *La Vita di S. Francesco raccontata dai suoi familiari. Con Prefazione di* Fr. Girolamo Golubovich, O. F. M. — Firenze, Libreria Editr. Fiorentina, 1926. — In-8°, [viii], 326 pp. Ill. — (L. 7).

Ortolani, Ciro da Pesaro, O. F. M. — *Treia Francescana. Tributo storico nel VII Centenario dalla morte di S. Francesco d'Assisi.* — Tolentino, Tipogr. « F. Filelfo », 1926. — In-8° gr., xiv, 182 pp. — (L. 10).

Pensi, Giulio e **Gomez**, Odoardo. — *Annuario di Todi per l'anno MCMXXVII. (Con 84 illustrazioni).* Pubblicato a cura dell'Associazione Interessi Turistici ed Economici di Todi (A. I. T. E.). — Todi, Tip. Tuderte, 1927. — In-8°, 175 pp. — (L. 10).

Soli, G. — *La chiesa e il monastero di S. Francesco in Modena. Prefazione di* P. S. Roveda O. F. M. — Modena, Tip. Immacolata-Concezione, 1927. — In-8°, xvi, 77 pp.

— — *Eco del Santuario dell'Immacolata e opere annesse in Piombino. Numero speciale.. per il VII Centenario della morte di S. Francesco d'Assisi.* (Anno II, giugno 1926). — Pistoia, Arte della Stampa, 1926. — In 8°, 32 pp.

— — *Il VII Centenario di S. Francesco. Chiesa della Madonna, Livorno 10-17 ottobre 1926.* — Pistoia, Arte della Stampa, 1926. — In-8° 36 pp. Ill.

— — *L'omaggio di Casale Monferrato a San Francesco d'Assisi nel 7° Centenario di sua morte.* — Casale Monf., Tip. ed. Pezzana, 1927. — In-8°, 128 pp. Ill.

— — *Per l'inaugurazione della rinnovellata chiesa di S. Francesco in Padova nel VII° Centenario francescano: XXII-XXIX maggio MDCCCCXXVII. Numero unico.* — Padova, Stab. tip. del Messaggero, 1927. — In-4°, 32 pp. Ill.

Sac. ANTONIO DEL SOLE Direttore responsabile.

Tipografia del Collegio di S. Bonaventura. — Quaracchi

DISCUSSIONES

DISQUISITIONES CELANENSES

Quoniam mediis in quaestionibus valde perplexis et salebrosis, quae iam diu circa plures *Legendas* aliaque scripta vitam Seraphici Patris Francisci quodam modo exhibentia ortae sunt, *Vita* eiusdem *Secunda,* a Fr. Thoma Celanensi annis 1246-1247 concinnata, suapte ex indole sistitur, fieri non potuit, quin aliqua de ea. quae in praefatione novae editionis vel discutienda vel tangenda essent, alibi magis expanderentur, ne moles praefationis maior aequo excresceret. Hanc ob rationem iam supra de aliquibus codicibus partes *Vitae II* continentibus actum est (1), atque « *De sic dicta recensione altera Vitae II* » discussum ex parte fuit (2).

Hic fatam recensionem *Vitae II* denuo in causam vocabimus, tunc de fontibus *Vitae II* dicemus, dein de « Legenda Perusina », quae inter alia 32 paragraphos *Vitae* comprehendit, in specie disputabimus. — Infra (3) autem de pluribus aliis MSS. partes quasdam *Vitae II* continentibus agemus.

De unica recensione Vitae II in codicibus A et M contenta.

Textus *Vitae II* exstat in codice **A** = Assisano n. *686* et **M** = Massiliensi Musei Franciscani. A membraneus solam *Vitam II* continet (4), descriptam saec. XIV ab amanuensi festino formae litterarum indiligente (ctm. 14×10,5; pag. 102); textui *Vitae II* (p. 7-101) praemittuntur « *Rubricae in sequenti opere* » (5), scilicet tituli Rubricarum ge-

(1) De cod. **B** = Bononiensi egit P. Bonav. Giordani, 72-8; de **Fi** = Florentino P. Benv. Bughetti, 79-108; de **Pu** = Puppiensi fragmento ipsi diximus, 49-59. (2) Supra, 59-71. (3) P. 497-524. (4) Cf. Eduard. Alencon., *S. Francisci Assis. Vita et Miracula,* Romae 1906, p. LIX s.

(5) Cf. Ed. Alencon., l. c. 155-66; ap. AF X, 261-8. Hic post *Vitam II* (127-260) editae consulto fuerunt. — Numeri seu paragraphi editionis utriusque inter se concordant; intersiti fuerunt num. 44a, 217a, 220a, ne istae paragraphi numeris carerent, neve numeri novi invecti confusionem gignerent. Citabimus lineas editionis ap. AF.

neralium et capitum. — M item membraneus (1) post *Vitam II* (f. 1r-39v) etiam *Tractatum de miraculis S. Francisci* (f. 40r-73r) complectitur (ctm. 18,08×13,02). Illam scripsit circa annum 1300, ut aestimamus, librarius quidam, qui relate ad amanuensem A, calligraphus praedicari potest, hanc vero circa idem tempus alter librarius item peritus et diligens scribendi.

Discussioni exordium praebent duo illi codices, qui quodam modo codices integri Legendae II dici laudarique possunt, quamvis in alterutro aliqua deficiant, in altero pauciora, in altero plura. In hac mutua ipsorum inter se relatione et discrepantia, tum quoad tot capitulorum in altero mutilorum statum, tum quoad textus ipsius lectiones variantes creberrimas, eo tempore quo duo isti soli innotuerant codices facile nec sine ratione quadam, oriri atque propugnari poterat sententia: in duobus illis codicibus duas recensiones diversas *Vitae II* ab ipso Fr. Thoma exaratas exhiberi.

Postmodum feliciter successit, quod b. m. W. Seton in codice aedis cathedralis Wigorniensis (= **V**) *Extracta* 74, ante an. 1315 e Legenda II, modo libero congesta detexit, quae hic edita atque discussa (2), discrepantias inter A et M praefatas valde diminuerunt, vimque probandi eis a quibusdam inditam valide extenuaverunt. Codices alii: B, Fl, Pu, cognationem inter par illud codicum A M, omnibus consideratis, egregium, in dies strictiorem panderunt. Ipsis omissionibus in M creberrimis, relate ad A, penitius inspectis (3), apparuit plures earumdem manifesto non auctori Fr. Thomae sed librario codicis M imputandas esse.

Quae res probata aliarum quoque omissionum vi ac ponderi consequenter detrectat, idque eo vel magis quod earumdem propositum criterium, scilicet quod alio in tempore Ordinis Franciscani adiunctis internis non iam apte convenissent, in plerisque huiuscemodi omissionibus nullam partem, nullumque momentum habet. Neque Ordinis evolutio historica in spatio annorum 1247-57 — hi enim anni soli in causa sunt — adeo variavit, neque paraeneses virtutum excolendarum, vitiorumque vitandorum, quales sunt plurimi isti loci in M omissi, ullo tempore utilitate carebant, neque carebunt.

Aliquot insuper istarum exhortationum moralium non Fratres Minores Ordinemque contingunt, sed ad saeculares directae sunt. Alii loci omissi magis historici tenoris sunt quam moralis, ipsius S. Francisci animum ac cogitatum illustrantes, quos nescio quomodo auctor *Vitae II* huius Sancti ullo umquam tempore abolere voluerit.

(1) Cf. l. c. p. LXII; Fr. Van Ortroy, ap. *Anal. Bolland.* XVIII (1899), 85-7.
(2) AFH XVIII, 181-210,
(3) Supra, 60-4, 66.

De omissionibus in codice M.

Num. 1 totum omisit et n. 2 omisit l. 9-16. — Sic M fere totum Prologum omisit, e quo ea sola transsumpsit, quae tenorem *Vitae II* adumbrant. — In n. 7 om. l. 18-23, in quibus, etsi timide, aliqua S. Francisci cum Christo similitudo adumbratur.

Sibi constans M om. totum n. 26, qui Prologus est, « secundi operis », scil. secundae partis II Cel. — In n. 28, l. 21-4 om.; glossa est de singularitate et devota confessione. — In n. 30, 20-4 om., glossam de protervia principum saecularium. — In n. 33, 10-5 om., aliam glossam de singularitate. — In n. 34, 11-5 om., glossam de obedientia. Sed prima sententia potius historica est de S. Francisco. Unde etiam hic M nimis omisit, quamvis pauca. — In n. 37, 21-4 om., dictum de unitate in republica saeculari. — In n. 38, 23-5 om., dictum item de saecularibus. — In n. 39, 13-5 om., breve quid de unitate inter Fratres.

Integros om. nn. 43 et 44 (cap. XIV et XV), quia denuo occurrunt, paucissimis verbis mutatis, in *Tract. de Mirac.* n. 35 et 36. Ibi in fine huius ultimam phrasim breviculam: l. 19-20 om., de Dei largitate. — Integrum n. 46 (cap. XVII) om., quia recurrit in *Mirac.* n. 15. Item hic finem: l. 16-8 om. ubi miracula S. Francisci cum miris aliorum sanctorum comparantur. — De duplici forma nn. 52 et 53 (capitis XXIII) iam diximus supra, 64-9. — Integrum n. 54 (cap. XXIV) om. sibi constans. scilicet Epilogum huius Rubricae generalis, qui est consideratio de spiritu prophetico Sancti et de « ignorantia nostra ».

In n. 64, 20-5 om., orationem acrem in Fratres molliter agentes. — In n. 81, 10-6 om., sed nimis, scilicet glossam (10-3) et finem historicum (l. 13-6). Cf. dicta supra, 62. — In n. 84, 8-13 om., paraenesim de paupertate, sed directam in clericos saeculares, non in Fratres. — In n. 85, 13-5 om., sed magis quam glossa, haec sententia est laus internae unionis S. Francisci cum Christo. — In n. 91, 11-2 om. Hic locus nequaquam glossa est, sed effatum S. Francisci, quod non studium S. Scripturae respicit, sed lectiones liturgicas. Librarium M hic negligentiae accusant codices A, V atque An, Is [1], locum hoc exhibentes.

In n. 95, 9-12 om., id est locum in media fere oratione positum, cuius maxima pars est historica, de suavitate qua S. Franciscus orans replebatur, et quomodo anima ipsius iam in caelestibus morabatur. Inseritur dictum: huius rei inexpertem haec effari non posse.

[1] **An** = Codex S. Antonii Romae; **Is** = Codex S. Isidori 1/73, qui ambo *Extractiones Vitae II* continent; cf. de eis plura infra, 497 ss.

Hic ergo librarius M negligenter egit, ob dictum illud alia quoque historica omittendo. — In n. 101, 14-9 om., glossam asceticam de munusculis orationum conferendis inter servos Dei, qui « munuscula terrena » parvipendunt. — In n. 109, 22-7 om., non parvum locum. Qui locus nullimode paraenesis est, sed consideratio pulchra quaedam de S. Francisci amore crucis et Crucifixi. Eamdem tamen ad partes narrativas non pertinere ipse Fr. Thomas manifestavit, post eam subdens: *Sed iam nunc ad materiam recurrendum.* Quam formulam rhetoricam post plures paraeneses rectius quam hic (ut censere licet) Fr. Thomas usurpasset.

In fine n. 112, 19-20 om., apostrophen ad Sanctum circa aspectus mulierum vitandos. — De omissione exitiali in n. 120, 11-6, qua simul narrationis finis detruncatus est ab imperito amanuensi M, iam dictum fuit supra, 61-2. — Alia ad Sanctum apostrophe et glossa ironiae plena in Fratres delicatiores omissa est n. 130, 18-21. — Exhortatio contra vanitatem omissa est in n. 139, 6-12; quae exhortatio tamen nemini unquam non probabitur.

Integer n. 149 omissus est vehemens admonitio gravisque de pace et concordia inter Fratres Minores et Praedicatores servanda. Haec tam an. 1246-47 quam 1255-7 opportuna fuit. Locus Epistolae encyclicae quam Fr. Iohannes Teutonicus, Magister generalis O. P. ad suos dedit ipso anno 1246, et alia encyclica communis, quam Iohannes Parmensis Minister gen. O. F. M. atque Humbertus de Romanis, Magister gen. O. P., paternam et severam de pace inter utrosque fovenda expresse scripserunt (1) an. 1255, hoc abunde probant. — Omissio ergo huius integrae paragraphi, quae hypothesim alterius recensionis *Vitae II* specietenus probare potuisset, eamdem e contrario pro illis ipsis an. 1255-57 (vel 1250-57) infirmat. Dicto in tempore haec Fr. Thomae admonitio valde tempestiva fuit, etiam iuxta sensum sui Ministri generalis.

In n. 156, 19-22: *Ubi sunt* etc. om. M. Vix dubitamus, quin hac interrogatione oratoria Fr. Thomas in Fr. Heliam intenderit. an. 1246-47 adhuc excommunicatum. Fr. Helias, defectionis suae poenitens, obiit quidem 22 aprilis 1253, sicque ratio huius loci an. 1255-57 quodammodo defuit. Locum ergo postea delere potuit Fr. Thomas, nisi eum qua testimonium animi sui conservatum mallet. Sed eum negligere poterat etiam amanuensis M, in hoc sibi constans, quin ideo scire nobis detur ipsius circa Fr. Heliam animum (2).

---

(1) Cf. Reichert, *Monumenta Ord. Praed. hist.* V, 7-9, 25-31, (Romae 1900: Wadding, V², 380-3.

(2) Vide etiam infra ad n. 216. Cf. Sabatier, *Opuscules de crit. hist.* [= OCH], II, Paris 1910, 354.

Omissio 11 vocabulorum in medio n. 158, 8-9 merum est homoioteleuton; voces adsunt in A et V. — Omissio maxima n. 166 (fere integri), nn. 167-171 integrorum (cap. CXXV-CXXX), eo quod in *Mirac.* n. 14, 23, 25, 28, 26, 27 leguntur, manifeste a librario repetenda est, qui post initium paragraphi 166 a se exemplatum addidit: *Sicut inferius in Miraculis annotabitur;* cf. supra, 66. — De omissione admodum imperita a librario patrata in n. 179, 7-11, sermonem iam fecimus supra, 62-3. — In n. 182, 22-8 om., acrem scilicet et quasi iracundam monitionem ad quoslibet detractores (non inter suos), numquam ulli improbandam. — Pars tantum glossae laudibus simplicitatem efferentis omissa est in n. 190, 26-8. — Eiusdem speciei plane innocuae est glossula ascetica in n. 194, 13-6 omissa.

Locus neglectus in n. 199, 7-11, historica est narratio de carne comedenda in festo Nativitatis Christi, in feriam VI^m^ incidente. — Dubitationi ansam praebuit Regulae I et II capitis 3 praeceptum [1], quod aeque vigebat an. 1246-47 ac 1255-57; unde occasio dubii quocumque tempore dabatur. Ideo amanuensem hac de re austerius sentientem et Regulae verbis rigide inhaerentem locum hunc abolevisse censemus, non auctorem facti narrandi unice sollicitum. Accedit quod iam an. 1260 Statuta generalia Ordinis edixerant: « In locis fratrum fratres carnes non comedant ullo tempore, exceptis debilibus et infirmis » [2].

De quadam glossa intricati sensus circa sacra stigmata in n. 203, 7-11, omissa in **M**, deque altera ipsius forma in Pu iam diximus supra, 69-71. — Brevissimam glossulam asceticam omisit in medio n. 212, 7-9. — In n. 216, 14-6 om., nempe finem de benedictione Sancti moribundi, in quo loco Fr. Thomas dicta a se in *Vita I,* 108, quodam modo contemperat. De hoc loco idem repetendum esset, quod paulo superius ad n. 156 notavimus. — In n. 219, 5-11, omisit seu potius breviavit ibi narrata de S. Francisco post suum transitum gloriose apparente « alteri Fratri » cui « *videbatur... quod Christi et b. Francisci una persona foret* ». Sed abbreviandi modus ipse librarium prodit, dicto illo paulum offensum, quia haec compendiavit ita: « *inter plura quae cum illo fratre dixerunt, asseruerunt vestitum dalmatica esse b. Franciscum, ut se monstrabat* ». Haec ideo sic enuntiavit, quia etiam glossulam prudentem auctoris (9-11), pro more suo, praetermittere maluit. — Demum sibi constans librarius etiam totum Epilogum non historicum etsi pulcherrimum: nn. 221-224 exemplare neglexit [3].

(1) *Opuscula S. Francisci,* 29, 66.

(2) S. **Bonav.**, *Opera.* VIII (1898), 453a; ed. Fr. Ehrle, ALKG VI, 97. Statuta generalia anni 1316 hoc iam mitigaverunt; v. AFH IV, 282-3.

(3) Haec in folio hic evulso e cod. M vix continebantur. Cf. 443.

De omissionibus in codice A.

Non solum amanuensis M plura praetermisit, sed etiam librarius A, etsi minora haec feliciter sunt.

In primam omissionem, eamque brevissimam offendes in n. 12, l. 21-2: *Quo vir Dei audito, exhilaratus nimis subridendo,* orta, ut opinamur, ex oscitantia amanuensis, qui etiam ex homoioteleuto octo vocabula neglexit in n. 14, 13.

Prima omissio, quae gravis dici potest, est n. 44a de Fr. Ricerio a tentatione liberato. Integra paragraphus deest in A. Ast animadvertenda sunt plura: 1°) M hic omisit, uti vidimus, n. 43 et 44 et mox infra n. 46; 2°) res iam narrata erat in *Vita I,* n. 49 et 50, et quidem plerumque aliis verbis atque diffusius; 3°) in contextu *Vitae II,* in qua hic de spiritu prophetiae S. Francisci agitur, narratio perfecte quadrat; 4°) hinc fieri potuit, quod Fr. Thomas narrationem hanc e *Vita I* repetivit, dicendi modo mutato. Sed 5°) admirationem movere debet, quod Fr. Thomas hac in narratione non proprie stilum narrationis parallelae in *Vita I* mutaverit, sed 6°) quod narrationem suam, paucissimis mutatis, e *Legenda S. Francisci,* n. 31, quam Fr. Iulianus Spirensis iuxta *Vitam I* Celanensis, elocutione mutata, sed nihil circa vitam Sancti addito scripserat (1), assumpserit (2).

In *Legenda* Iuliani (3) nomen Fratris, pro more regionis in qua, scilicet Francia, Iulianus scribebat, sonat *Richerius;* in I et II Cel.: *Riccerius* (4). — In l. 4 post *Dei* Cel. (5) omisit *nihilominus.* — 5. pro *ipsius* habet *illius.* — 6. *ne quid in ipso vitii* vir *sanctus occulte* forsitan Iul.; *ne quid occulte in ipso vitii* fore *sanctus* Cel.; transponens *occulte*, omittens *vir* (6), *forsitan* in *fore* mutans. Quae, licet levia sint, Cel. vix non consulto fecit, ut nobis videtur, dictionem perfectiorem reddens. — 7. *illius* Iul.; *eius* Cel. — *huiusmodi timore* Iul.; *tim. hu.* Cel. — 8. *continue et* Iul.; *quotidie ac* Cel. — 8-9. *cuiquam hominum revelante* Iul.; *alicui rev.* Cel. (7). — 9. *accidit* Iul.; *contigit* Cel. — *ad cellulam* Iul.: *in cellula* I Cel. 50, 1; *ad cellam* II Cel. — 10-1. *cognovit et* Iul., I Cel.: *cognoscens, ei* II Cel. — 14. *ille* om. Iul. — Caetera ad litteram consonant. — Quam ob rem, tardius a nobis animadversam, ap. AF X, 158-9 in hac paragrapho omnia vocabula typis minoribus exprimenda erant, exceptis his solis vocabulis in l. 5: *illius;* 6: *fore:*

(1) Hanc ed. Fr. Van Ortroy ap. *An. Boll.* XXI (1902), 160-202; v. 177s.

(2) Quod ne editor quidem fatae *Legendae* animadvertit; l. c. XVIII, 164.

(3) Textus ap. *An. Boll.* l. c. nititur in 7 MSS. — Prodibit ap. AF X, inter *Legendas S. Francisci,* cum apparatu critico in pluribus emendatiore.

(4) In titulo capitis *Ricerius.*

(5) Id est II Cel.; nisi expresse addatur I Cel.

(6) Quam vocem etiam omisit I Cel. 49, 6, 8.

(7) I Cel.: *nulli prorsus revelans.*

7: *eius;* 8: *quotidie ac; alicui;* 9: *contigit;* 11: *ei;* 14: *ille.* — In citata enim editione non consonantias mutuas *Vitae II* et Iuliani significavimus, sed *Vitae I* et *II.* — Titulus paragraphi proprius est codicis M. — — Normae « cursus » ad amussim observatae sunt.

Ex his sic notatis quaestio oritur, utrum haec paragraphus authentica sit, necne, i. e. utrum ab ipso auctore Fr. Thoma *Vitae I* inserta sit, an ab amanuensi, qui fortassis sic lacunam a se invectam implere voluisset. Dubium ratione non caret. Nihilominus dissipari quit, pluribus aliis considerandis. — Admirationem nimiam movere non potest, quod Celanensis hic integram paragraphum, paucissimis vocabulis exceptis, e *Legenda* Iuliani in suam *Vitam II* transtulerit, quoniam de facto etiam in *Tractatu de mirac.* n. 4, 19, 20, 21, 24, 30, 155, 156, 175, 176, 177, 195 Celanensis ad locos parallelos Iuliani respectum habebat, plura ex ipsius *Legenda* assumendo. Id quod nemo hucusque animadvertit. — Fatendum est in paragraphis allegatis *Tractatus de mirac.* Thomam non eodem modo egisse ac hic in n. 44a, quia ibi basim fundumque narrationum semper e *Vita I* assumpsit. Attamen e modo agendi in *Tractatu de mirac.* nunc observato quaestio de n. 44a minoris gravitatis iam apparet. — Paucae quae in n. 44a attenduntur variantes lectiones manum Celanensis leviter narrationem consulto retractantis innuere videntur, praesertim in l. 6. — Accedit quod istae variantes in nullo e septem codicibus *Legendae* Iuliani comparent. — Alia obiectio, fortasse petenda ex eo quod haec sola narratio e *Vita I* (sed iuxta textum Iuliani) in *Vita II* repetita foret, confutatur illico ex aliis rebus ibidem repetitis e *Vita I,* v. gr. in II Cel. 138, 7-8, ubi iisdem partim verbis repetuntur relata in I Cel. 110, 11-5; conferas etiam II Cel. 25 cum I Cel. 73, et 100; item II Cel. 9, l. 17-23 cum I Cel. 17, 8-11, etc. Eadem obiectio delumbatur etiam ex infra dicendis de nn. 216, 217a 220a *Vitae II.*

Res eadem narratur stilo proprio et breviore a S. Bonaventura in *Leg. maiore,* XI, 9. Quia S. Bonaventura *Legendam* suam in genere conflabat e I et II Cel., sed interdum respectum habebat etiam ad *Legendam* Iuliani, comparatio et aestimatio quatuor textuum difficilis hic fit. Liquet vero hic Bonaventuram *Vitae I* et *II* locos permiscuisse. Uno verbo *vir* cum Iuliano expresse et exclusive consonat; sed agitur de dictione admodum communi apud hagiographos: *vir sanctus,* ubi I et II Cel. habent *sanctus.* Hinc non ausim asserere Bonaventuram hanc vocem e Iuliano hausisse. — E variantibus propriis in n. 44a unicam in *Leg. mai.* deprehendimus: *revela*ret *alicui.* In se hoc pronomen etiam commune est valde, sed hoc in loco II Cel. non parum dissonat tam a Iuliano quam a I Cel.

Hinc concludere possumus: 1°) in *Leg. mai.* XI, 9, narrationem compingi e I Cel. et II Cel., non e Iuliano; 2°) S. Bonaventura hunc

textum in codice suo *Vitae II* iam invenit; 3°) eumdem hic a se adhibitum genuinum reputabat; neque 4°) ratio suppetit authentiam eiusdem suspicandi, sed 5°) in A res ista omissa fuit, non secus ac aliae res in I Cel. iam narratae.

Idem inferre licet e *Legenda Monacensi,* sic a nobis nuncupata quia legitur in cod. Monacensi lat. *9533,* conscripto an. 1255-82. composita e I et II Cel. atque e Iuliano (1). Nulla lectio innuit opus Iuliani hic adhibitum esse; una vero vox *cellam* in solo II Cel. occurrit et in *Leg. Monacensi.* — In *Leg. aurea* haec narratio deficit.

De duplici recensione capitis XXIII, nn. 52 et 53 in A et M iam disputavimus supra, 64-7. — In n. 134, 8 quatuor vocabula omisit, constructioni sententiae plane necessaria. — In n. 139, 6 octo vocabula praetermisit, sic anaphoram destruens, non utique necessariam sed Celanensi apprime consonam.

Integram paragraphum 142 omisit, in qua a rustico, cuius vehebatur asello, S. Franciscus monitus est, tantum bonus esse quantum ab omnibus praedicabatur. Nescimus utrum amanuensis A, quia talem monitionem talis hominis aegre ferret, haec omiserit, necne. Certe mala omissio est, nam haec paragraphus adest in M et contracte suo in loco in An et Is, excerpta *Vitae II* exhibentibus (2), i. e. adfuit in horum archetypo codice *Vitae II.* Titulum vero suum A capitulo sic detruncato adaptavit.

Non integram sed dimidiam paragraphum 157, 9-15 omisit. verisimiliter ob tenorem huius loci, in quo de Fratribus improbis aliquando in Ordine futuris prophetia quaedam Sancti legitur. Sed locus proculdubio authenticus est, quoniam integer adest in MSS. M An Is et **P** (= Perusino (3)); fere integer legitur quoque in **Fl** (= Florentino (4)), in quo sola extrema vocabula desiderantur; dimidia pars prior (9-12) adest in alia serie extractorum An1 e II Cel. in praedicto cod. An (5). — Quae cum ita sint, duae istae omissiones graviores in A suspectum haud levem gignunt librarium eumdem alios quoque locos II Cel. consulto praetermisisse.

In media paragrapho 182, 15-6, omissa est glossula quaedam explicativa: *Fratrem autem Ioannem de Florentia, virum magnum statura, viriumque magnarum, pugilem appellabat;* quod item omisit B. Sententia explicit bono « cursu » veloci. — Itidem in media paragrapho 191, 16-17 omisit: *Magna, inquit, promisimus, maiora promissa sunt, servemus haec, suspiremus ad illa.* Econtra *maiora-suspiremus* om. Fl; *servemus-illa* om. An1. Ex ipsa diversitate istarum

(1) Eam ed. L. Lemmens ap. *Acta Ord. Min.* XIX (1900), 1-20, in appendice et inde ap. *Excerpta Celanensia,* Ad Cl. Aquas 1901, 1-69.

(2) Cf. de eis 501. (3) Cf. 468. (4) V. 96-7; infra, 513. (5) V. 505.

omissionum authentia loci vix infirmatur. Parallelismus huius loci ab auctore accurate compositi omissionem hic in A hiare iam sat aperte innuit. Caeterum in A probabilius homoioteleuton in causa est, quo a voce ultima praecedente: *verba* saltus factus est ab amanuensi ad *illa*. — Item in medio num. 199, 7 omissa est brevissima sententia: *Eratque sibi hoc nomen* [Iesu] *quasi mel et favus in ore*. Cuius sententiae finis « cursu » plano constituitur. Sententia in se considerata repetitio est e *Vita I*, 86, 7-9; n. 115, 6-11 et pressius e *Leg. chori*, 8, 3-4. — In n. 206, 9 A voces 4, narrationi omnino necessarias, omisit ob homoioteleuton; voces istae adsunt in M et Pu.

In n. 216, 9-12 omisit verba, quibus S. Franciscus moribundus, antequam eis benedixit, Fratribus vale fecit: « *Valete*, inquit, *filii omnes, in timore* Domini *et permanéte in ipso sémper!* Et *quoniam futura tentatio et tribulátio appropínquat, felices qui perseverabunt in his quae coepérunt. Ego enim ad* Deum *propero*, cuius gratiae vos ómnes comméndo ». — Verba ista paterni affectus plena e *Vita I*, 108, 15-8 assumpta fuerunt, verbotenus quidem ea quae typis *obliquis* expressimus; quinque autem extrema nova sunt. Hic ergo repetitio manifesta prehenditur e *Vita I;* attamen ista neque ad litteram neque ad omne verbum facta est, nam aliqua verba mutata et transposita sunt, alia plura omissa; ultimum sententiae membrum mutatum est quoad verba et quoad sensum. — Normae « cursus » observatae sunt in fine novo, qui clauditur cursu plano. Paenultimus cursus itidem planus est, etsi in I Cel. his verbis cursus non constituitur; praecedit cursus velox. Primus cursus item velox est, licet non optimae notae; in I Cel. verba ista eadem sunt eodemque modo disposita, sed cursum internum ibi constituunt, ideoque non necessarium. Stricte loquendo idem hic obtinetur scribendo *et* pro *Et*.

Locus iste in A omissus, sed ab **M** servatus, authenticus esse probatur e *Leg. mai.* XIV, 5, in qua S. Bonaventura locos e II Cel. 216 et 217 atque e I Cel. 108 et 110 in unum compegit; sed locum nostrum paucissimis mutatum assumpsit, non locum parallelum *Vitae I*, 108. Nam 5 extrema verba servavit; in initio omisit *inquit; eo* posuit pro *ipso* (hoc pronomen I et II Cel. habent); seriem verborum *perseverabunt-coeperunt* e II Cel. transsumpsit; tunc *enim* mutavit in *vero* (contra I et II Cel.), quod adverbium nobis quidem melius quadrare videtur. Ex his parvis differentiis elucet etiam, statim excludi hypothesim **M** hunc locum e converso e *Leg. maiore* in *Vitam II* transtulisse (1).

---

(1) Iam Fr. Van Ortroy, l. c. 104s., concordias partim discordes loci huius et séquentium in II Cel. 217 et *Leg. mai.* obiter notaverat, authentiam horum locorum inde inferens. Cui assensit Ed. Alençon, p. LXIVs., quin in textu recensendo conclusionem in praxim deduxerit, locos istos textui inserendo.

— Locus minime provenit e *Legenda* Iuliani (1), qui dicta *Vitae I* hic in pluribus variavit. — *Legenda Monacensis* hic pressius *Vitam I* sequitur (2).

Modo animadversa valent quoque pro duobus locis simili modo ab A in n. 217 omissis. Primus est de codice Evangeliorum quem Sanctus « apportari » iussit, 217, 5-7; alter de Psalmo 141 a iamiam morituro « prout potuit » cum Fratribus cantato, 217, 11-3. Authenticitas prioris loci assumpti cum mutationibus levibus e I Cel. 110, 1-2, iam ex eo elucet, quod Celanensis hic errorem quemdam aut confusionem in *Vita I* commissam (3) implicite correxit. In *Leg. mai.* XIV, 5, locus *Vitae II* recurrit, paucis tamen mutatis et transpositis v. gr. *iussit* pro *praecipiens*. Quod verbum S. Bonaventura vel e II Cel. 217, 4 vel e I Cel. 110, 1 sumpsit; dein hic aliqua verba transposuit; correctionem utique retinuit. — In *Legenda* sua Fr. Iulianus hunc locum alio modo expresserat (4).

Alter locus, itidem brevissimus, in n. 217, 11-3, e I Cel. 109, 16-8 repetitus est, mutando v. gr. *in illum Davidicum psalmum erupit*, ita in II Cel.: *in* hunc *psalmum erupit*. — Utriusque loci « cursus » boni sunt, excepto fine alterius, in quo est locus Psalmi 141, 1. — Non nihil miramur, quod S. Bonaventura hunc locum immediate priori illi subdidit; utrumque ergo probabilius tali in serie prae se habuit in II Cel. 217, dum in I Cel. ordine interverso, leguntur prior in n. 110, 1-2, alter in n. 109, 16-8.

Fr. Iulianus dispositionem utriusque textus in I Cel. retulit (5): locus alter apud cum sonat: *Ipse vero, prout potuit, in hunc psalmum prorupit*. Quoniam pronomen *hunc* in Iuliano et II Cel. consonat, sed Iulianus verbum *prorupit* habet pro *erupit* in *Vita I* et *II*, non est cur supponamus Celanensem pronomen *hunc* e Iuliano expiscatum esse (6).

Omissa est in A integra paragraphus 217a, in qua refertur, quomodo Frater quidam animam Sancti ad caelos ascendentem viderit, quomodo « catervatim tota civitas Assisii » ruerit defuncti

(1) Num. 68, l. c. 197; ap. AA SS oct. II, n. 618-20. — In *Leg. aurea* hic locus et duo e n. 217 deficiunt.

(2) L. c. 18; cap. 19, par. 2.

(3) Initium Ioh. 12, 1 cum 13, 1 confusum est; cf. AF X, 85, nota 12.

(4) Walterus Gisburnensis, *Chronica regum Angliae*, circa an. 1300-13, alios locos II Cel. 216 et 217 adhibuit. Quia ipsius editor hoc non perspexit, H. Boehmer autumabat inde alteram recensionem *Vitae II* inferendam esse; sed incassum, uti iam animadvertit L. Lemmens, AFH I, 77.

(5) *Legenda*, n. 69; cf. AA SS n. 621, 635, 643, 645. *Leg. chori*, 12, 6-7, sat differt.

(6) In *Leg. Monacensi* uterque locus omissus est, perinde ac in *Leg. aurea*, cf. AFH V, 234. In *Leg. chori*, 12, 5-9 dictionis modus differt.

Sancti cernendi causa atque stigmata describuntur. Huius paragraphi lineae 2-5 assumptae fuerunt e *Vita I,* n. 110, l. 11-6; lineae 7-13 indidem 112, 1-14 et 113, 2-4, demum lineae 13-5 ex n. 112, 20-5. Maxima pars verbotenus huc translata est, pluribus omissis, aliquibus mutatis, paucis verbis novis adhibitis, quoad rem nil novi addito. — « Cursus » ubique eximius est, excepto fine sententiae in l. 6; sed est textus S. Scripturae. — Authentia probatur ex eo quod ipse Fr. Thomas aliqua verba hic circa sacra stigmata adhibita postea in *Tract. de mirac.* n. 5 repetierit. — Praeterea genuinitas primae partis, i. e. visionis, probari potest e *Leg. maiore,* quae in prima particula aperte *Vitam I,* 110, 11, secuta est, in extrema autem pressius *Vitam II,* 217, 3-4.

Idem dici potest, sed minore iure, quia res minus patet, de *Legenda Monacensi,* c. 29, n. 4 (1). E *Legenda aurea* vix quidpiam certi erui datur (2); haec uti praefata *Monacensis* et *Leg. maior* statim postea visionem Fr. Augustini referunt, quae in sola *Vita II,* 218 legitur; in I Cel. omissa erat (3).

Posset quidem obici in reliqua maiore parte *Vitae II,* 217, 5-15, contextum dirumpi, quia Fr. Augustini visio accidit eo momento quo S. Franciscus ad superos evolabat. Nihilominus obiectio gravis nequaquam est, quia ordo chronologicus neque a Celanensi neque ab aliis aevi medii auctoribus urgebatur. Insuper consentaneum erat statim post visionem Fratris illius anonymi (4), quae Assisii sive in Portiuncula verisimilius acciderat, concursum Assisiensium atque sacra stigmata memorare.

In n. 220a item plane in A omisso agitur de canonizatione S. Francisci et agebatur de ipsius translatione, nam haec altera pars nos deficit, quia ultimum folium huius quaterni vi ereptum fuit e codice M hic misere mutilo. Quae adhuc supersunt, l. 1-21, nos in mediam canonizationem deducunt; tunc textus abrumpitur: *voce altisona clamavit papa Gregorius...* Tota paragraphus conflata est e compluribus locis *Vitae I,* n. 88, 119-20, 121-26, et e *Legenda chori,* n. 16, 17 (5). — Regulae « cursus », solo exordio excepto, quod for-

(1) L. c. 18b.

(2) AFH V, 234, n. 8; dictionem compendiando mutavit. Cf. infra, 512s. Dictio Fr. Iuliani, n. 70 de visione ista et n. 71 de concursu populi ac de stigmatibus omnino differt.

(3) In *Leg. chori,* 13, visio et reliqua aliam dictionem prae se ferunt.

(4) Cf. AF X, 86, nota 10.

(5) Singularum particularum origo notata est ap. AF X, 258. Narratio Fr. Iuliani, n. 74, differt. Tantum levior consonantia in uno loco animadverti potest: *cum cardinalibus* universis *et aliis ecclesiarum praelatis super canonizationem* eius coepit *habere tractatum,* sic II Cel. 220a, 10-1; ubi Iulianus habet: *habito cum cardinalibus et aliis* quam plurimis *ecclesiarum prelatis super* ipsius sancti *canonizatione tractatu.*

mula est, ubique observatae sunt, etsi in l. 8 perturbatus sit « cursus » quidam internus. In l. 12 aptius virgula posita fuisset quam punctum.

In *Leg. maiore*, XV, 7, res modo dicendi diverso et contractiore narratur. *Leg. aurea* haec omnia praetermisit. In *Leg. Monacensi*, c. 30. concursus populi, stigmata aliaque describuntur iuxta I Cel. 112-21 et *Legendam* Fr. Iuliani, n. 56, 74, 76, sed compendiosius.

Quandoquidem hac paragrapho narratio *Vitae II* aptissimo fine concludebatur, qui opus litterarium omnino decebat, opinamur, iam inde authentiam huius finis, Epilogum non historicum praecedentis, iure bono inferri posse.

Ex istis omissionibus vicissim in codice A et M occurrentibus, modo discussis, inferendum est in eisdem non mentem manumve auctoris deprehendi, sic alteram recensionem *Vitae II* exarantis, sed librariorum vel negligentiam vel studium aliquod quaedam consulto praetermittendi. Negligentiam in pluribus causabamur e rationibus apertis, interdum apertissimis. Studium vero seu intentum librariorum apparuit praesertim in M, paraeneses moralesve exhortationes negligendi, etsi alias plures exemplare minime neglexit. Quandoque, etsi raro, tenor ipse rerum narratarum omissionem amanuensibus suasisse videntur.

Porro ex iis quae animadvertimus, aliam quoque rationem omissionum quarumdam in utroque amanuensi deprehensam esse censemus. Codex M *Vitam II* et *Tractatum de miraculis* complectitur, A solam *Vitam II*. Ast M plures paragraphos integras omisit, quia in *Tract. de mirac.* occurrunt, ad quem semel expresse legentes amandavit [1]. Vel ipse amanuensis M hoc egit vel ex archetypo suo haec transscripsit, uti in eo iacebant; librarius ergo ille tenorem *Tractatus de mirac.* iam bene cognoscebat, ideo forte, quia pluries et *Vitam II* et *Tract. de mirac.* exemplaverat. Econtra ea quae e *Vita I* in *Vitam II* transsumpta sunt, fideliter scripsit. — Rationem contrariam amanuensis codicis A tenuit, qui omnia e *Vita I* assumpta in *Vita II* repetere neglexit, opus hoc litterarium sic fine suo naturali et necessario spolians. Quemadmodum M opus tertium describendo noverat, ita et librarium A *Vitam I* quoque exemplando cognovisse putamus; magis tamen amanuensem archetypi quam A ipsum. Hic enim non calligraphus fuit, sed scriptor festinus, indiligens formae litterarum, quas currente calamo notabat. Archetypi codicis A scriba, exercitio iam gnarus tenoris *Vitae I*, haec omnia, nostra quidem opinione, consulto neglexit. sicque omissio paragraphorum 44a, 217a, 220a, loci in n. 216, duorum

(1) Cf. 437.

locorum in n. 217 apte explicari posse conicimus. Caetera quae praetermisit, aliis supra expositis causis tribuenda sunt.

Hinc factum est, ut textus *Vitae II* ex utroque codicis vicissim suppleri possit, quamvis non ubique, scilicet in n. 220a. In aliis paragraphis alii quoque codices vel fragmenta *Vitae II* vel extracta quaedam continentes nobis subsidio sunt auxilioque (1). Omnibus vero adiumentis adhibitis, quae adhuc non perfectissima nobis prostant, textus sat securus *Vitae I* attingi potest, levioribus quibusdam rebus et vocabulis, atque raris admodum locis exceptis.

De fontibus Vitae II.

Fr. Thomas Celanensis *Vitam II* S. Francisci quam ipse, pie et affectuose inscripsit: « *Memoriale in desiderio animae* », usus verbis Is. 26, 8, exaravit iubentibus Capitulo generali Ianuensi an. 1244 et Fr. Crescentio Aesino, Ministro generali (1244-1247), cui *Memoriale* suum dedicavit (2). Hanc suam *Vitam II* componens usus est ample iis quae Socii S. Francisci, iussa eadem exsequentes, circa « *gesta vel etiam dicta gloriosi patris nostri Francisci* » collegerant. Quod ipse Fr. Thomas attestatur in suo Prologo (n. 1-2) et in suo Epilogo (n. 221-24), in quibus, tam in exordio quem in fine operis una secum loquentes et precantes Socios illos inducit.

« Placuit » universo Capitulo et « vobis », ait in exordio Prologi sui Fr. Thomas suo et magis Sociorum nomine, ad Ministrum generalem, nobis « *iniungere, ut gesta vel etiam dicta gloriosi patris nostri Francisci, nos quibus ex assidua conversatione illius et mutua familiaritate plus caeteris diutinis experimentis innotuit, ad consolationem praesentium et posterorum memoriam scriberemus* » (3). Idem ergo Capitulum, at saltem Fr. Crescentius, expresse interim etiam Fr. Thomam iusserat novam Vitam Francisci componere. Urgetur paulo inferius difficultas operis exsequendi ortam ex « *tanta* (5) *diversitate verborum et actuum* » (4) Sancti, ut vix « *omnium auditorum sit de singulis una sententia* » (6), atque alia difficultas, inde proveniens quod « *memoria* (7)

(1) Cf. codices notatos supra, 433, nota 1; infra, 497ss.

(2) Hoc elucet e n. 1-2 et 221-24 operis.

(3) Prol. n. 1, l. 7-9. (4) Ibid. l. 18-20. (5) Ibid. l. 23s.

(6) In Epilogo *Tract. de mirac.* 198, 10-1, item conqueritur de « *temporum et voluntatum varietatibus tam multiplicibus* », praemittens l. 9-10: « *Non possumus quotidie nova cudere, non rotundis quadrata mutare* ». Quibus alludit ad operis sui litterarii laboriosas difficultates.

(7) Quibus Fr. Thomas sat perspicue innuit se plures alios alia, alios eadem aliter narrantes audivisse vel legisse.

nostra velut hominum rudium, temporis prolixitate obtusa, fugax subtilium verborum eius et factorum stupenda praeconia nequit attingere ». Quae omnia et de Sociis et de Fr. Thoma ipso plus minusve dicta esse apparent. Neque ea quae de familiaritate olim cum S. Francisco habita innuuntur, Fr. Thomam penitus excludunt, nam istiusmodi dictiones anno 1246 iam alio, eoque latiore sensu sumebantur, quam anno 1228, quia interim plurimi Fratres Ordini aggregati S. Franciscum minime cognoverant, et e Sociis ipsius intimis aliqui iam e vita decesserant.

Epilogus autem (n. 221-24) « *Oratio Sociorum Sancti ad eumdem* » haud inepte in A inscribitur, quippe qui precationem quadruplicem comprehendat, primam ad ipsum Sanctum directam: « *Scripsimus haec* (ait auctor, immo aiunt insimul Socii) *tua dulci memoria delectati* » quamvis imperite et « vel balbutiendo » (¹). Fac nos, orant « *eadem tibi professione* [i. e. vita] *conformes!* » (n. 221). Sequitur tunc oratio pro « *Ministro nostro, successore* » Sancti (n. 222); tertia oratio (n. 223) fit: « *pro illo filio tuo, qui nunc et olim devotus tua scripsit praeconia. Hoc ipse opusculum* (²), *etsi non digne pro meritis, pie tamen pro viribus colligens, una nobiscum tibi offert et dedicat* ». Quae verba ipse Fr. Thomas eo apertius exaravit, quo improbabilius alter de altero scribens talem antithesim opus minuentem adhibuisset. Quarta demum oratio subiungitur pro 'universitate' filiorum Sancti (n. 224). Orationes similes idem Fr. Thomas *Vitae I* innexerat (n. 111, 118, 151).

Labor communis Sociorum Fratrisque Thomae in *Memoriali* colligendo sic ab auctore ipso manifestatus est patenter, quin tamen neque in Prologo, neque in Epilogo nomina Sociorum exprimeret, quin ullibi quas partes sibi Socii attulissent, in *Memorialis* sui decursu proderet. Nihilo tamen setius ex eo quod *Memoriale* confectum est unitis viribus Sociorum atque Celanensis, ea quae de luctis sive apertis sive reconditis inter hunc ac illos, tam circa *Vitam I* scriptam ante duodeviginti annos, tam circa ipsam *Vitam II* proposita fuerunt (³), fragilibus in coniecturis niti comprobantur.

Sed ultra dicta illa communia Fr. Thomae et Sociorum Fr. Thomae in *Memoriali*, testimonium huius rei etiam praebet *Epistola*, quam « *Fr. Leo, Fr. Rufinus et Fr. Angelus, olim socii* » S. Francisci « *in loco Graecii III idus augusti an. Dom. 1246* » ad praefatum

(¹) Sunt humilitatis testimonia, tunc temporis omnino requisita, nec umquam omissa, plerumque exaggerata.

(²) Hyperbola est grandis, mole operis considerata, maior quam in *Vita I*. Prolog. n. 2; cf. n. 1, 88, 119. Vide *Vitam II*, n. 2.

(³) Cf. Sabatier, *Specul. Perf.* p. c ss., cxvi ss. Cf. idem in OCH I, 69ss., 301ss.; II, 3ss., 386ss.

Ministrum generalem Fr. Crescentium scripserunt (¹). Ex hac *Epistola* (²) edocemur mandatum illud « *proximi praeteriti Capituli generalis* » et ipsius Ministri (³), colligendi « *signa et prodigia* » S. Francisci ad universos Fratres directum fuisse. Ideo tres illi Socii « *qui* (inquiunt) *secum, licet indigni, fuimus diutius conversati* (⁴), *pauca de multis gestis ipsius, quae per nos vidimus, vel per alios sanctos Fratres scire potuimus* », in specie per Fr. Philippum, Illuminatum de Arce, Massaeum de Marignano, Aegidium huiusque socium Iohannem, denique per iam defunctum Fr. Bernardum collegerant.

Quae tamen (aiunt) *per modum Legendae non scribimus, cum dudum de vita sua et miraculis... sint confectae Legendae. Sed velut de amoeno prato quosdam flores, arbitrio nostro pulchriores, excerpimus continuatam historiam non sequentes, sed multa seriose relinquentes, quae in praedictis Legendis sunt posita tam veridico quam luculento sermone. Quibus haec pauca quae scribimus poteritis facere inseri, si vestra discretio viderit esse iustum. Credimus enim, quod si venerabilibus viris qui praefatas confecerunt Legendas, haec nota fuissent, ea minime praeterissent, quin saltem pro parte ipsa suo decorassent eloquio et posteris ad memoriam reliquissent.*

In dictis « tam veridico quam luculento sermone » duplex laus, brevis sed gravis Fr. Thomae, propter suam *Vitam I* scriptam an. 1228, comprehenditur (⁵). Cuius *Vitae I* qualitates praecipuas dictionis et veritatis Socii infra denuo extollunt, innuentes florilegium suum inserendum fortassis esse in *Vitam I,* postquam Fr. Thomas illud suae dictionis ornatu decorasset. Confidebant ergo ipsum veritatem narrationum minime mutaturum vel minuturum esse. Eadem hic animorum concordia inter Socios et Thomam apparet ante *Vitam II* confectam, quam in ipsa iam exarata luculenter attestatam esse vidimus.

(¹) Saepissime edita est; AA SS oct. II, 723; in editionibus aliis *Legendae trium Sociorum*, Pisauri 1831, 16-7; ed. Amoni, Romae 1880, 6s; ed. Faloci, Fulginiae 1898, 17s.; AFH X, 81s.; S. Minocchi, *La Legenda trium Sociorum. Nuovi Studi* etc., ap. *Archivio stor. ital.* XXIV, 249-326, XXVI, 81-113, Firenze 1899, 1900; et separatim, ibid. 1900, 24.

(²) Quaecumque relatio inter hanc Epistolam et illam *Legendam* intercedat, authentia Epistolae in dubium serium vocari nequit. Cf. dubia quaedam mota a Van Ortroy, *An. Boll.* XXI (1902), 113, a W. Goetz, *Die Quellen zur Geschichte des hl. Franz von Assisi,* Gotha 1904, 137-40; sed v. ex. gr. Leon. Lemmens, *Doc. antiq. Francisc.* [= DAF], III, Ad Cl. Aquas 1902, 15-7; P. Sabatier, *De l'authenticité de la Légende... des trois compagnons,* Paris 1901, 11s. (= *Rev. hist.* 75, 1901); Idem, in OCH II, 8ss., 414ss.

(³) Utriusque mandati tenor nos latet.

(⁴) Quaedam levis assonantia personat cum Prologo, n. 1, l. 7-8, relatis supra, 445.

(⁵) Pars laudis spectare videtur etiam *Legendam* a Fr. Iuliano Spirensi scriptam; ed. Van Ortroy, in *An. Boll.* XXI (1902), 160-202.

Attamen res aliter successit. Nam Anthologia, immo Floretum collecta a Sociis non *Vitae I* inserta fuerunt a Fr. Thoma, cui Fr. Crescentius ea tradiderat, sed iis usus, novam *Legendam*, « *Memoriale* » confecit, maioremque honorem, velut opinamur, scriptis illis hoc novo agendi modo tribuit, quam illo quem Socii fore speraverant.

Tempus, quo *Vita II* composita sit, sic eruitur. Fr. Thomas in Prologo testatur se eam conscripsisse iussu Capituli generalis et Ministri generalis Fr. Crescentii, cui eam dedicavit (1). Crescentius Aesinus Minister generalis electus in Capitulo gen. an. 1244, Ianuae celebrato (2), iam in sequenti Capitulo gen. quod Innocentius IV, tunc Lugduni residens (3), in sua praesentia die 13 iulii 1247 celebrandum convocaverat (4), « propter insufficientias suas... fuit simpliciter absolutus » (5). In ministerio ei suffectus est Fr. Iohannes Parmensis (1247-57). Ex his iam *Vita II* affigenda esset spatio an. 1244-47, seu potius 1245-47, nam Fr. Thomas non statim eamdem exarare coepit, sed post collectam materiam. Quoniam *Epistola* Trium Sociorum, in qua sermo fit « de mandato proximi praeteriti capituli » scripta fuit eidem Crescentio 11 aug. 1246, liquet Fr. Thomam postea *Vitam II* exarasse, quin tamen excludatur ipsum partem sui *Memorialis* iam antea scripsisse.

Vita II exarata ab ipso Crescentio sui ministerii auctoritate approbata est, seu potius Fr. Crescentius MS. Celanensis Lugdunum misit Fr. Bonaventurae de Iseo, qui ibidem tum in Concilio generali tum in Capitulo, cui Generalis « noluit interesse » (6), vices huius agebat (7). Capitulares ergo Lugdunenses *Vitam II* approbaverunt (8) vel saltem sive tunc sive mox postea novus Minister generalis Fr. Iohannes Parmensis; secus enim idem postea non Fr. Thomam iussisset *Tractatum de miraculis* exarare (9).

(1) Prolog. n. 2, l. 14: *cum nomine vestro vere Crescentio, crescant ubique* etc. — Cf. etiam Ed. Alenconiensis, *S. Francisci Vita* p. XXXIIIss.

(2) Iordanus a Iano, *Chronica*, ap. AFH III, 51; ed. Böhmer, 60; Eccleston, *De adventu*, AF I, 244; ed. Little, 90; Peregr. de Bononia, *Chronicon*, ibid. 142-3. Salimbene, *Chronica*, (1857) 60: ed. Holder-Egger, 176. Cf. *Chron. XV Gen.* ibid. 661: ap. AF III, 697; *Chron. 25 Gen.* ib. 261-70. — Cf. de eo Sabatier, OCH I (1902) 109-34.

(3) A mense decembri 1244 usque in aprilem 1251: Potthast, *Regesta*, n. 11468-14297.

(4) Sbaralea, BF I, 453-4, duabus bullis datis 10 maii 1247.

(5) Peregr. de Bononia, l. c. et AF III, 269. Crescentius Lugdunum non iverat; l. c.

(6) Peregr. a Bononia, ib.

(7) Non Ioh. Parmensis, uti asseruit Salimbene, l. c. Cf. Sabatier, l. c. I, 120, 134; Peregr. a Bononia, l. c. 143. Ed. d'Alençon in *Etudes Franc.* 33 (1921), 519-28.

(8) Hoc probabilissimum censemus, quia mandatum anni 1244 item a Capitulo gen. promanaverat.

(9) AF III, 276: *Tract. mirac.* 198; Ed. Alencon. *Vita*, p. XL.

Quandoquidem Fr. Thomas circa illa Sociorum collectanea nihil nos edocuit, valde difficile dictu est, quaenam ac qualia ea fuerint. Socii ipsi ea « *pauca* » dixerunt. Nescimus autem, utrum hoc adiectivum magis modestiae eorum debeatur, an ita sonet pro rei collectae et Generali missae quantitate [1]. Vix urgendum videtur adiectivum illud; quod si feceris, collectanea Sociorum, quae narrationis ordinem continuum non habebant, fortasse nimis deprimes et comminues. Ignoramus pariter, quomodo metaphora ' florum quorumdam pulchriorum ' intelligenda sit, quorum fasciculus (tenuisne an magnus?) nescio quid virtutum S. Francisci redoleat. Si iste odor nos non fallat, si haec opinio veri quid contineat, quaedam ita suggeruntur disposita modo parili (ne dicam simili) iuxta quem *Memoriale* ipsum ordinatum fuit.

Partem *Memorialis* priorem, longe minorem (n. 3-25), Celanensis « *primum opus* » nuncupavit [2], quod continet, veluti ipse in Prologo, n. 2 dicit: « *quaedam conversionis S. Francisci facta mirifica, quae ideo in Legendis dudum de ipso confectis non fuerunt apposita, quoniam ad auctoris notitiam minime pervenerunt* ». — Pars altera « *secundum opus* » (n. 26-224) priorem multipliciter superans, Sancti perfectiones ac virtutes describit, ordine logico et systematico; per *Rubricas generales* iuxta singulas virtutes harumque exercitia divisum est hoc Opus, cui « *miracula quaedam* [3] *inseruntur, prout se ponendi opportunitas offert* ».

Flores a Sociis collecti magis huic « secundo Operi » comparari posse videntur quam primo, quod ordine quodam chronologico procedit, quamquam remisso et intermisso saepius. Unde nonnihil mirari possumus, quod Celanensis de hac parte ea dicat, verbis utens pluribus similibus cum iis quae de suis collectaneis Socii dixerant. Revera hic locus is est, in quo *Epistola* Sociorum et Prologus Memorialis maxime inter se consonant [4]. Accuratior Thomas « auctoris [5] notitiam » posuit pro « viris », ut vagius hic *Epistola* habet.

Scimus *Memoriale* aut a Capitulo generali, aut saltem a Ministro generali approbatam esse, id est ex officio publicata fuit. Florilegium vero Sociorum numquam tali modo in publicum prodiit, sed in sua forma privata eo facilius permanebat, quo apertius Celanensis ipse testatus est, se collectione illa iam usum esse, eamdem in suam *Vitam II* transfundens.

---

(1) Relate fortassis ad totam vitam Sancti et universa ipsius acta.

(2) Eumdem dicendi modum tenuerat in *Vita I*, Prolog. n. 2, l. 4, 7, 8; cf. n. 87, 118.

(3) Intellige a S. Francisco, dum vivebat, perpetrata.

(4) Nemo in hoc quoque versutiam Thomae deprehendat.

(5) Codd. A et M habent: *actoris*.

Hoc in nexu monendum est, mandatum Capituli generalis Ianuensis, cuius tenor nos latet, ad universos Fratres fuisse directum (1). Unde facile nec sine iure admittes, praeter Socios S. Francisci praecipuos, et ultra eos qui istis aliquas res narraverant, alios etiam Fratres qui aliquando cum Sancto commorati erant, alius alio diutius, alius alio brevius, mandato Capituli obtemperasse, ea quae noverant scripto tradentes, vel saltem Fr. Thomae, Assisii aut alibi, ubi eis occurrebat, aliqua narrantes.

Sed ipse quoque Fr. Thomas, auctor *Vitae I,* in qua S. Francisci viventis « *miracula pauca de multis* (2) » narraverat, et ex ultimo biennio Sancti « *ea sola, quae necessario magis occurrunt, ad praesens* » adnotaverat (3), inde ab anno 1228 quaedam collegisse, ratione iusta supponendus est. Nemo enimvero dubitabit, quin inter Fratres tunc temporis plurimae circumferrentur de Sancto narrationes, quibus Fr. Thomas aures indubie praebebat attentas. Iussu Capituli an. 1244 magis stimulatus, haec sua collectanea eum auxisse iure haud immerito putamus.

Quocumque demum modo res singulae processerint, scimus Fr. Thomam *Vitam II* compilasse et composuisse, collectaneis aliorum, aliorum narrationibus utendo, « *quae non pauco labore quaesivimus* (4) », ait in fine Prologi Fr. Thomas, eamdem Ministro generali Crescentio offerens et submittens, cum vulgata illa formula, ut Minister « errata » corrigeret et « superflua » resecaret. Immo expresse dixerat antea Fr. Thomas suo nomine et Sociorum, si *Vita II* Crescentio (5) non probaretur: « *nec esset ad aures publicas opportunum prodire, sumeremus gratissime aut de correctione doctrinam aut de adstipulatione laetitiam* ».

Quoniam Fr. Thomas in *Memoriali* concinnando aliorum narrationes oretenus et scripto traditas usui suo adhibuit, praecipue Florilegium Sociorum, — quod simpliciter Fr. Leoni tribui potest — oritur hic gravissima quaestio, utrum scripta huiusmodi a Fr. Thoma usurpata adhuc superstita sint, necne. Ut rem accuratius circumscribamus, dicendum est, non proprie hic nobis esse quaerendum, num Sociorum — puta Fr. Leonis — scripta exstent adhuc, sed utrum nobis tradita sint talia qualia ea adhibuit an. 1246-47 Fr. Thomas, an qualia redacta vel retractata, aucta vel etiam interpolata fuerint tempore posteriore, sive parvo sive magno.

Si illud esset, nobis adhuc suppeteret fons praecipuus, quo Fr. Thomas pro *Memoriali* concinnando vel compilando usus est: fons maximi esset momenti pro critica tam interna quam externa

(1) Cf. supra, 447. (2) Prolog. n. 2, l. 6.
(3) Num. 88, l. 11. (4) Prolog. n. 2, l. 12-3.
(5) Prolog. n. 1, l. 16-8.

Vitae II. In altero autem casu, scripta huiusmodi alio prorsus modo aestimanda essent, quia non iam fons *Vitae II* nobis conservatus esset purus et incontaminatus, sed scripta haberemus, quae influxum ipsius *Vitae II* iam aliquatenus, plus minusve vix dubie subiissent, quae certo ac vere *Vitae II* fons dici nequirent.

Constat *Vitam II* compilatam et exaratam esse an. 1246-47. Qui ergo scripta aliqua Sociorum fontem *Vitae II* adstruere conati sunt, ex ipsa rei natura necessario omnem navabant operam, ut tempori certo, videlicet anteriori 11 augusti 1246, ea scripta affigerent.

Hic autem labor, hoc opus felicem certumque, saltem hucusque, non protulit successum vel fructum (1). — Res eo complicatior evasit, quo formula dicendi et attestandi, quantumvis genuina et gravissima: *Nos qui cum eo fuimus*, scil. cum S. Francisco, aliaeque formulae similes, non in uno scripto Sociis tributo saepius, immo saepissime occurrunt, sed in pluribus. Obiter dicimus formulas huiusce generis nihil de anno, quo adhibitae, quo scriptae sint, sive 1245-46, sive v. gr. 1255-60, prodere.

De *Legenda trium Sociorum*, quae communiter fertur (2) et ex *Epistola* Sociorum pluries a nobis allegata, scripta esset ante 11 aug. 1245, tot natae sunt opiniones et controversiae, quas exponere hic neque possumus, neque intendimus, ut saltem dubia magna exorirentur de nexu Epistolae cum Legenda ista, de ipsius Legendae integritate, authentia, de tempore quo scripta vel compilata sit, ut certi quid asseri, modo saltem, non possit circa ipsius ad *Vitam II* relationem. Quae cum ita dubia sint, expedit Legendam eamdem hic et nunc in partem seponere. In fonte dubio (in genere hoc statuere licet) neque editiones, neque discussiones stabiliri queunt vel fundari (3).

Speculum Perfectionis duplex nobis traditum est, in quibus formulae supra laudatae testium oculatorum frequentissimae leguntur. —

(1) Vide v. gr. infra, 488.

(2) De ipsius editionibus v. 447. Circa *La Leggenda di S. Francesco scritta da tre suoi Compagni pubbl. per la prima volta nella vera sua integrità dai PP.* Marc. da Civezza e Teof. Domenichelli, Roma 1899, item multae dissensiones ortae sunt. In nostra quaestione eo difficilius cum ea operari possumus, quod textus restitui debuit in basi versionis italicae saec. XIV (?): *Leggenda di S. Francesco scritta dalli suoi Compagni, edita dal P.* Stan. Melchiorri, Recanati 1856. Cf. Sabatier, in OCH II, 14ss., 22, 30, 394. Cf. Faloci, in *Misc. Franc.* VII, 113 ss.

(3) Sic dictae *Legendae veteris* tenor et epocha, qua scripta sit, dubia admodum adhuc apparent; cf. edita a P. Sabatier, OCH I, 87-109, in quibus tamen c. 5 cum II Cel. 82, et c. 6 cum II Cel. 182, aliquo modo cohaerent. — Caput quod idem, l. c. 318-21 e *Spec. Vitae* [de quo cf. supra, 116ss.] edidit, extractum nos existimamus e II Cel. 23-25. — Cf. Sabatier, OCH II, 5ss., 386ss., 398s., 408ss. — Alteram *Legendam veterem* vide ap. Lemmens, DAF I, 91-100.

Speculum minus (1) in rubrica sua initiali dicitur: « *compositum ex quibusdam repertis in scriptis sancti fratris Leonis, socii b. Francisci et aliorum sociorum eius, quae non sunt in Legenda communi* ». Ultima sententia relativa aestimatio est amanuensis, qui tamen non asserit hic opus qua tale, minime mutatum in quibusdam, proprie genuinum Fr. Leonis exhiberi, sed ex eiusdem scriptis compositum. — Quidquid ergo est de tempore huius *Speculi*, quidquid de textu in quo nititur, qui antiquior et magis genuinus in pluribus apparet (quam textus *Speculi maioris*), sive textus iste transscriptus et exscriptus sit e Scriptis Fr. Leonis, aliquam tamen retractationem subiit. Non ergo an. 1245-46 simpliciter adscribi potest, neque hunc proprie textum Fr. Thomas an. 1246-47 adhibuit (2). — Haec sola nos nunc occupat quaestio, neque alias de *Speculorum* aliorumve scriptorum aliis relationibus aut mutuis inter se quaestiones aggredi aut inceptare intendimus.

Speculum Perfectionis maius, iuxta duorum MSS. (tardioris aetatis) rubricam finalem, fuit (3): « *Actum in sacro sancto loco Sanctae Mariae de Portiuncula et completum V° idus maii an. Dom. M°CC°XXVIII°* », i. e. iuxta stilum Pisanum, pro die emortuali S. Francisci paulo antea adhibitum, nobis 11 maii 1227. — Iuxta aliud antiquius MS. completum est ibidem (4): « *V° idus maii an. Dom. M°CCC°XVIII* », i. e. 11 maii an. 1318; iuxta quartum MS., praefatis duobus coaevum (5), completum est, tacito loco: « *an. Dom. J. II. 82 kalend. septembris* », 1282. — Iuxta rubricam in initio positam plurium MSS. (6): « *Istud opus compilatum est per modum Legendae ex*

(1) Ed. L. Lemmens, DAF II (1901), 23-85; de controversiis circa eam v. ibid. III, 15-21.

(2) Editor, ibid. III, 20, haec dicit: « Socii S. Francisci 1246 sola [?] acta vel documenta tradiderunt, ex quibus Fr. Thomas de Celano Legendam II composuit; acta illa sociorum non habentur, at prope illis accedit redactio nostra Speculi perfectionis ». — De forma huius *Speculi* in Leg. Perusina cf. 478ss.

(3) Sabatier, *Spec. Perf.* p. 246: Parisinus Mazarin. *1743* et Leodiensis Seminarii maioris *6. F. 12* descriptus a P. H. Lippens, in AFH VII, 122-5. Sed alter codex ab altero pendet ex integro, directe potius quam indirecte. Ea quae hoc *Actum* in MSS. circumdant, magis illud infirmant quam confirmant.

(4) Minocchi, *La Leg. trium Soc.* ap. *Arch. stor. ital.* XXIV (1899), 295; ed. sep. 17; Sabatier, *Franc. Bartholi Tract. de Indulg. S. M. de Port.* Paris 1900, p. CXXXVI. Cf. Faloci, ap. *Misc. Franc.* VII, 1-13, 182-7, etc.

(5) Dublinense; de quo cf. infra, 523s. — De aliis MSS. cf. Kruitwagen, AFH I, 376.

(6) Cf. AFH I, 319 et quae de hoc loco disputavit Sabatier, *Spec.* p. XLVIss.. et ap. OCH, II (1910), 333ss.

quibusdem antiquis, quae in diversis locis scripserunt et scribi fecerunt seu retulerunt socii b. Francisci ».

Ipse tenor *Speculi maioris* apertissime manifestat opus hoc, quale in MSS. iacet, completum non esse an. 1227, id quod cl. P. Sabatier in dies magis magisque concessit (1). Quodsi Fr. Leo opus an. 1227 partim, ad summum, exaratum annorum decursu retractabat, augmentabat, in quod alii quoque post ipsius mortem, ad minus duo capitula interpolaverunt (2), quaestio hic movenda est, utrum textus *Speculi,* qualis in MSS. exhibetur, ante 11 aug. 1246, saltem maximam partem, exaratus sit, an postea. Discrimen certum faciendum esset inter hanc partem aliasque posteriores, nam dubium retractationis necessario totum opus aliquatenus afficit. Testimonia illa Sociorum qua testium oculatorum hanc quaestionem ideo definire nequeunt, quia eadem vel similia testimonia etiam in *Spec. minore* atque in *Legenda* sic dicta *Antiqua Perusina* (3) creberrima leguntur, neque ex se anno 1245 aliive affigi possunt. Quo plura Scripta eadem testimonia continent, eo implicatior fit quaestio, quodnam scriptum authenticum sit reputandum e dictis tribus, immo e quatuor, nam his accedit *Speculi* forma primigena, quam cl. Little induci debere (4) non sine iure censuit. Haec enim adhuc reperienda est; et si scriptum huiusmodi repertum fuerit, rationibus solidis anno 1245-46 affigendum erit (5). Si etenim aevi posterioris erit scriptum seu opus eiusmodi, quaestio de ipsius cum *Vita II* relatione iam penitus mutata erit.

Communiter, rei adeo intricatae decidendae causa, (quae res novis textibus intricatior facta est), recurri solet ad horum textuum sive capitulorum consonantiam cum capitulis *Vitae II,* licet haec concordia sit vocum plerumque singularum et dispersarum, rarius longe membrorum sententiarum, quae utrimque consonent eodem in ordine et contextu. — Quo autem saepius, ut vidimus, Scripta Sociorum retractata esse apparent, eo minor fit vis probationis talium concordantiarum, ut cuilibet per se, ex rei huius natura, patet. Modo etenim quaestio ista concordantium locorum non simpliciter agitanda esset inter *Vitam II* et quodlibet trium (ne dicamus quatuor) Scriptorum

(1) OCH II (1903), 2ss., 340ss; idem ap. *Franzisk. Studien,* XIII (1926), 279-82.

(2) Cf. Sabatier, *Spec.* 140-1, post cap. 71. Cui capitulo addidit etiam c. 52, immo et c. 1, post an. 1263 a Fr. Leone operi probabilius praemissum; cf. OCH II, 345ss. Ipse concesserat c. 55 postea fuisse a Leone retractatum; *Spec.* 267ss. — De *Spec.* c. 52 vide etiam infra, 487s.

(3) De hac cf. infra, 465ss.

(4) De suo MS. Little agens ap. OCH III, 8. Idem, *Some recently discovered Franciscan documents and their relations to the Second Life by Celano and the Spec. Perf. From the Proceedings of the British Academy,* London 1926, 9, 18.

(5) Cf. infra, 488ss.

illorum singulare, sed concordiarum harum in tribus illis scriptis inter se ex una parte, dein cum *Vita II;* postquam scilicet ostensum foret, quale scriptum maiorem concordantiam verborum, rerum relatarum, modique narrandi similis cum *Vita II* prae se ferat. Quibus in concordiis discutiendis statim quoque ad discordias quasdam esset attendendum, suo modo taxandas et aestimandas.

Hoc nihilominus non ideo monemus, quia censeamus hac via aut methodo concordantiarum rem istam in liquidum deductum iri, sed ut cernatur aperte, quaestione ista, in ea quae nunc exstat textuum varietate, una ex parte seu (ut aiunt) uno ex latere proposita vel exposita, causam dirimi non posse. — In omnibus istis disputationibus agitur profecto de quaestione litteraria, eaque complexiore quam reputari solet, cuius ope alia quaestio, nempe chronologica decidatur, i. e. tempus quo Scripta illa composita sint. Testimoniis externis deficientibus, recursum est, recte quidem, ad criteria interna, e quibus tamen nullius tempus compositionis utcumque certum erui potuit. Mirum sane est, quod plerique viri docti [1], qui aliquod scriptum eiusmodi, immo textus sparsos in codicibus invenerunt, plus minusve asseveranter ea quae invenerant, inter fontes *Vitae II* computaverunt.

Novimus equidem Scriptorum illorum relationes mutuas prius indagari posse, ut unum ex eis posteriori tempori sic iam affixum, deinde aliud item in tempus posterius reiectum, iam excludantur e relatione illa intima (i. e. fontis et derivantis textus) cum *Vita II.* Ast quaerere licet, ubi quisquam unum ex iis operibus in ea ipsa forma qua nunc exstat, eiusve partes singulas secure anno 1245-46 annexuerit atque alia illa Scripta securo tempori posteriori affixerit. — Concedimus quoque quaestionem hanc non ubique triplicem esse, quia v. gr. *Speculum minus* minores numero textus huiusmodi cum *Vita II* concordantes continet [2]. Re autem sic multum iam restricta, quaestio adhuc lata valde et complexa remanet inter *Spec. maius* et *Legendam Perusinam,* quibus accedunt plura capitula MS[i] Little [3].

Porro concordantiae alteriusutrius cum *Vita II* in se consideratae item quaestionem polyhedricam constituunt, tum ex parte auctorum Fr. Thomae et Sociorum, tum ex parte rei. — Noverunt omnes, noverantque Socii peritiam scribendi et compo-

(1) Cf. v. gr. infra, 478ss., 506ss.

(2) Cf. *Spec. min.* 14 = II Cel. 143; *Spec. min.* 16 = II Cel. 144. Cf. tabulam relationum ap. DAF II, 85s.

(3) Vide ap. OCH III, 70ss., n. 154ss.; cf. Little, *Some rec. discov. Franc. doc.* 8ss.

nendi Fr. Thomae. Is est qui an. 1228 *Vitam I* exaravit, scriptis nullis quorumcumque utens (1), nisi narrationis, pro sui aevi more, magis exornandae causa; narrationes ex auditis ipse concinnavit stilo eximio. Ipsius praeclara scribendi ratio causa fuerat, cur prae tot aliis qui S. Franciscum multo diutius, multo intimius cognoverant, selectus est ab ipso Gregorio IX, proponente probabilius Fr. Helia, ut vitam novi sancti digne et egregie, secundum litteratorum virorum dictamina enarraret et exararet. Quod et praeclare praestitit, velut cuilibet evolventi patuit et Socii in *Epistola* testati sunt.

Profecto idem Fr. Thomas scribendi peritissimus post duodeviginti annos eidem proposito litterario se accingens, necesse non habuit narrationes iam utcumque diffuse aut stricte scriptas; sed « pauca » vel oretenus vel scriptotenus audita seu tradita sibi novo operi exarando sufficiebant. E *Memorialis* Prologo et Epilogo supra laudatis inferre minime debemus, ultra narrationum materiam, Fr. Thomam etiam formam litterariam, sive sententiarum membra quaelibet, sive dicendi modos quosdam e Florilegio Sociorum sibi assumpsisse. Ipsi hoc prorsus non erat necesse, et Socii noverant, quanta polleret peritia 'decorandi eloquio suo' aliorum dicta seu narrata.

Fr. Leonis scribendi ratio Fr. Thomae peritiae certo aequiparari nequit. Ut dubia vel controversa hic negligamus, inspiciatur *Vita Fr. Aegidii,* in quacumque nobis tradita forma (2), inspiciantur v. gr. *Intentio Regulae* (3) atque *Verba S. Francisci* (4), quae opera Fr. Leonis genuina certe sunt. Nollem stilo Fr. Leonis obtrectare, sed neque ei laudes tribuere, quas ipse non meruerat, neque sibi arrogaverat, sed Fr. Thomae recognoverat in Epistola illa saepefata 11 aug. 1246 (5). — Quoniam una ex parte non constat formam Scriptorum Fr. Leonis, qua nunc exstant, eamdem esse quam an. 1245-46 habuerunt, et altera ex parte Scripta ista Sociorum posteriore quoque tempore retractata fuerunt, inferre licet haec Scripta, tunc econtra influxum textuum parallelorum *Vitae II* subiisse. Quod non vi nostrae considerationis generalis inferimus, sed pro *Legendae Perusinae* textibus infra in specie probabimus (6).

---

(1) Excipe *Epistolam encyclicam* Fr. Heliae de obitu S. Francisci in pusillis locis a Celanensi adhibitam, sed et correctam; cf. n. 109, l. 21-6; 112, 12-25; 113, 1-6. Vide subnotata ap. AF X, 85 notis 8, 11; 87 nota 14; 88 nota 10. — *Speculum maius,* cap. 83, stilum verbaque *Vitae I,* 106, assumpsit aperte; cf. etiam cap. 108b cum I Cel. 116. Vide infra, 495.

(2) Ed. L. Lemmens, DAF I (1901), 37-63; cf. AFH I, 267-77; VIII, 12-22; AF III, 74ss.; ed. W. Seton, *Blessed Giles of Assisi,* Manchester 1918, 52ss. Cf. Lemmens, *Miscellanea Fr. Ehrle,* III, Roma 1924, 25ss.

(3) Ed. Lemmens, DAF I, 83-99. Cf. plura infra, 485s.

(4) Ed. idem, l. c. 100-6. (5) Cf. supra, 447. (6) P. 478ss.

Sed ex parte quoque rei ipsius sive ex indole concordantiarum praesumptiones aliquae nascuntur in favorem Fr. Thomae, eximii viri litterati. — Concordantiae istae sunt aut plurimae. aut paucae, aut gradu intermedio numerosae. Si plurimae sunt, ex iis quae digessimus, praesumptio maior et probabilior in favorem Fr. Thomae auctoris exsistere nobis videtur; nam iste minime opus habuit tot verba etc. plene consonantia ex aliis assumere. Hoc potius quam ille Socii fecerunt, et quicumque post illos eorum Scripta retractaverunt. scribendi proculdubio omnes multo minus periti. — Si concordiae paucae sunt, patet easdem vi probandi carere et quidem utrobique. — Si numero praestant consonantiae, quin plurimae dici queant. relatae ad amplitudinem narrationum sive capitum, vis probationis earumdem difficilis est aestimatu, item in utramque partem, (ut aequi dicimus); verba singula magis ponderanda quam numeranda erunt, si forte quid proprii in eisdem deprehendatur, si dictiones maioris momenti inter eas reperiantur.

Plures viri docti relationes, quae inter *Spec. Perf. maius* et II Cel. intercesserint, diversis sub aspectibus tractare et illustrare conati sunt. P. Sabatier olim *Spec. maius* [= Sp] tamquam fontem aliquot partium *Vitae I* et complurium *Vitae II* proposuerat (1). Salv. Minocchi (2) ob dicendi et narrandi modum in Sp et II Cel. diversum, induxit 44 capitula (e 124) addita fuisse in Sp anno 1318. e quibus 30 capitula simillima in Sp et *Vita II* ex hac hausta et retractata essent; 80 autem capitula *Speculi* primigeni anni 1246 essent, e quibus 56 in *Vitam II* transsumpta essent. — W. Goetz qui magis narrationum tenorem quam formam considerabat (3), circa 50 capitula *Speculi mai.*, quoad eorum antiquitatem seu prioritatem relate ad II Cel., omnino dubius haesit et nonnisi 10 sat secure se probasse censuit antiquiora esse quam *Vitam II;* item 43 capitula antiquam traditionem praebere sed (post an. 1246) retractatam, 32 ad summum capitula antiquiora forte, nec retractata esse, etc. Ad plura ergo incerta quam certa devenit. — Benv. A. Terracini animum praesertim in stilum narrationum intendens (4), conclusit e *Vita II* pendere omnia 28 capitula *Speculi mai.* quae « cursum » sive stilum numerosum adhuc plus minusve prae se ferunt, (haec sunt ea capitula quae

(1) *Spec.* 1ss. in eruditis adnotationibus suis. Cf. idem OCH II, 2ss., ubi et de aliis auctoribus hic a nobis expresse non memoratis; item, ib. 338ss.

(2) *La Leg. trium Soc.* 112-22.

(3) *Die Quellen,* 158ss., 216-21.

(4) *Il « cursus » e la questione dello Speculum Perf.* ap. *Studi medievali* IV. Torino 1912-13, 65-109.

maxime mutuo consonant in Sp et II Cel.); 37 capitula, quae « cursu » carent, exceptis casibus sporadicis, aliaque 60 quae tamen aliquatenus retractata sunt in Sp, prout nunc iacet, fontes *Vitae II* fuissent (in forma eorum authentica). Prima conclusio nititur in hac consideratione recta et fundata (1): « Auctor quidam « cursum » adhibere potest indiligenter eum omittendo interdum ex imperitia vel festinatione, non autem « cursum » per plura capita recte adhibebit, per alia eumdem penitus negligens, quin res narrata vel modus exponendi diversus rationem huius omissionis suggerat ». Concedit tamen huiusmodi tractationem philologicam solam dirimere rem controversam non posse (2).

Clarus A. G. Little, qui has quaestiones circa Sp et II Cel. pluries tractavit (3), postquam iure monuit, considerationes de stilo auctorum necessario « subiectivi » quid continere, censuit criterium quoddam « obiectivum » in « cursu » deprehendi posse. « Si (4) scriptum aliquod medii aevi (inquit) iuxta regulas « cursus », qui medio aevo genus scribendi probum constituebat, compositum fuit et altera ex parte narratio eadem suppetit absque « cursu » scripta, probabilius recensio illa ab hac derivat. Quia nullus (ait) scriptor medii aevi id quod bono stilo scriptum aestimabat, consulto mutaret in stilum malum, quamquam, si non esset « bonus dictator », necessitas comprimendi narrationem aliquam ipsum ad hoc cogeret ».

Quod dictum seu principium, quia « obiectivum », gravissimum esset, sed et saepissime utilissimum ad textuum inter se mutuas relationes eruendas et stabiliendas foret. Attamen uti sonat, largius aequo enuntiatum fuit et pro periodo vastiore. Nam medio aevo aestimatio « cursus », qui est compositio numerosa vel rhythmica, seu iuxta certas regulas accentuum, praesertim in fine sententiarum quae numerose cadunt, fata diversa ac varia subiit (5). Sic saec. XIII pluris aestimabatur atque magis observabatur quam saec. XIV, postquam in Curiae Romanae documentis negligi cepit saec. XIII exeunte. Non omnes scriptores medii aevi ambitione vel cupiditate « bonorum dictatorum »

(1) L. c. 68; cf. 84ss. (2) L. c. 92s.

(3) *The sources of the history of S. Francis*, ap. *English Hist. Review*, XVII (1902), 643-77 (versio italica legitur in *Miscell. Franc.* IX (1903), 120-43); ap. OCH III, 6ss.; *Some rec. discov. Francisc. Doc.* 4ss.

(4) *Some rec. discov.* 11.

(5) A. Giry, *Manuel de diplomatique*, Paris 1894, 454ss.: H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, II², Leipzig 1915, 248ss., 361-9; Alb. C. Clark, *The Cursus in medieval and Vulgar Latin*, Oxford 1910, 13ss., iure monens rem adhuc accuratius esse investigandam; K. Polheim, *Die lateinische Reimprosa*, Berlin 1925, 70-87, 431, 444ss.; L. Laurand, *Ce qu'on sait et ce qu'on ignore du Cursus*, ap. *Musée Belge*, nº 39, Louvain et Paris 1913, 100ss.; IIᵉ édit., ibid. 1914, 12ss.: Idem, *Manuel des études grecques et latines*, Paris 1918, fasc. VI, 734s. Cf. AFH IV, 198, 200s.

ducebantur, praesertim ii qui non ex officio opera sua exarabant, sed magis in forma privata scripta sua componebant. « Cursus » in istiusmodi adnotatis impune negligebatur. Ex his iam apparet principium a cl. v. A. G. Little generalius aequo enuntiatum esse, hincque iam undique probari non posse.

Sed examinemus effatum hoc in casu plane concreto et individuo ipsius *Vitae II*. In codice **V** = cathedralis Wigorniensis ante an. 1315 extracta e 74 paragraphis *Vitae II* excepta sunt, edita a W. Seton (1). Excerptor iste saepissime locos *Vitae II* tales exscripsit, quales in II Cel. iacent. Saepius vero verba *Vitae II* transposuit « cursum » sic delens, uti iam W. Seton obiter notaverat (2). Si Wigorniensi illi ea cura fuisset « cursus » conservandi, quam Little generatim praesupposuit, saltem non verbis a se transpositis « cursum » abolevisset (3). Insuper aliis in locis, licet excerperet, verbis Celanensis alia suffecit, quae revera breviora non sunt, sed item « cursum » destruunt. Animadvertas velim, V non simpliciter capita *Vitae II* excerpsisse, sed sic etiam compendiavisse.

In excerpto I (= II Cel. 10) l. 6-7 compendiator inseruit *se*, sic cursum tardum in II Cel. plane delendo, in fine primae sententiae horum excerptorum, et erronee sententiam construendo. — II l. 13 transponens: *stúpet non módicum* Celanensis, hoc modo: *non módicum stúpet* revera cursum non destruxit, sed tardum mutavit in planum — De desinentiis sententiarum ad litteram e II Cel. transsumptis nobis hic nihil est adnotandum.

In n. 1 l. 12 transponendo: *sacerdóti dans pecúniam* cursum tardum delevit, (qui tamen hic non erat necessarius). In l. 10 et 17 dispondiacum substituit veloci et plano, contra crebriorem usum auctoris, i. e. cursum saltem quodammodo violavit (4).

In n. 3 l. 4 omittendo *iam* abolevit penitus cursum tardum; item in l. 6 in fine phraseos cursum planum; item in l. 4 alium tardum. — In n. 4, l. 2 delevit planum; item in l. 5 velocem; in l. 8 item planum (*prius víderat*). — In n. 6, l. 2 destruxit velocem. — In n. 7, l. 9 delevit planum addendo *omnes*. — In n. 8, l. 3 elisit velocem; item l. 5 addendo vocem *eius* exstinxit planum; l. 6 alium planum laceravit, uti et l. 8. — In n. 9, l. 7 inserendo *sua* sustulit planum; l. 9-10 alium planum evertit.

---

(1) AFH XVIII, 189-210.

(2) L. c. 189, nota 1.

(3) Iuxta morem ipsius Celanensis agitur de triplici cursu tunc usitato: plano, tardo, veloci, quibus interdum accedit dispondiacus. Syllabae e fine sententiarum (seu membrorum earum, alias cola dicuntur) computantur ita, ut in cursu plano afficiantur ab accentu syllabae II et V: in tardo: III et VI, in veloci: II et VII; in ultimo II et VI. Cf. Terracini, l. c. 95s. Laurand, *Ce qu'on sait*, 100ss.

(4) Idem egit v. gr. in n. 4, l. 7, ubi Cel. habet velocem; n. 9, 7 ubi Cel. etiam velocem habet; n. 10. 5, ubi in Cel. adest planus; n. 11, 2, ubi Cel. habet velocem.

Seligamus modo alios paragraphos inferius positas, ut methodus a V servata ex aliis quoque partibus horum excerptorum pateat. — In n. 23, l. 3 verba *Vitae II* transponens velocem destruxit; l. 5 tardum mutavit dispondiacum; l. 7 velocem penitus devastavit. — In n. 24, l. 9 velocem item elisit.

In n. 30, l. 3 planum destruxit vel saltem in fine sententiae tardum. — In n. 31, l. 1-2 velocem destruxit; l. 3 item planum. — In n. 32, l. 2 abolevit planum, itemque l. 4 et l. 8-9.

In n. 68, 5 in sententiae fine explicito cursum abolevit; l. 10 planum destruxit; in fine velocem substituit. — Num. 69 et 70 in paucissimis mutati sunt in V. — In n. 71, l. 4-5 planum suffecit dispondiaco. — In n. 72, l. 4 vastavit tardum; l. 6-7 inserendo *ad* item velocem elisit; item l. 9 transpositione et omissione; item tardum l. 10-1. — In n. 73, l. 2 abolevit planum, et l. 4 velocem. — In n. 74, l. 5 destruxit cursum planum. Ultimis denique in verbis cursum tardum transpositione abolevit. — Haec selecta e principio, medio et fine horum Excerptorum sufficere possunt.

Si quis Extracta Wigorniensia cum II Cel. comparaverit, aperte cernet omnes istas destructiones « cursuum » facillime evitari potuisse, si scilicet monachus ille Anglus « cursum » in tanta aestimatione habuisset, quantam eam medio aevo generatim viguisse censet eruditus Anglus modernus A. G. Little. Huius axioma iam ex isto modo agendi, qui ipsam *Vitam II* tangebat, non parum infirmatur. Ipsa amplitudo axiomatis largissima eius infirmitatem iam prodit, praesertim quia hucusque non nisi extrema quaedam lineamenta historiae « cursus » investigata fuerunt (¹).

Monacho Wigorniensi tamen cordi erat, narrationes et stilum Celanensis conservare, neque ipse imperitus erat regularum « cursus », nam non raro « cursibus » in *Vita II* adhibitos alios substituit. Anglus iste conscius certe sibi fuit se opus privatum, eo quo vidimus modo efficere, *Vitam II* excerpendo et compendiando. Si vero alius quidam regularum « cursus » magis isto ignarus, nullaque ratione ambiens « dictator bonus » aestimari, idem opus aut aliud numerosae compositionis prae manibus habens, dicta vel narrata eius modo dicendi sibi magis proprio notare voluisset, nihil ipsum impediebat, quominus dicta illa numerosae dictionis in stilum humilem refunderet, qui suimet ingenio magis arrideret et placeret.

Hic *Vita II* in causa est, composita non solum iuxta normas « cursus » sed scribendi modo exquisito, admodum concinno et adornato, qui vix legentium universorum, minus cultorum, plausum obtine-

(¹) Controversia olim agitata a P. C. de Smedt, *Le Cursus dans les documents hagiographiques* ap. *An. Boll.* XVI (1897), 501-6 et XVII (1898), 387-92, aliam epocham medii aevi et historiae cursus respiciebat.

bat, quoniam alii aliis delectantur, et etiam aevo medio delectabantur, orationisque ornamenta alii facile nimia aestimabant. Unde huiusmodi lectores, si usui suo, valde vario, ex eadem sibi aliqua adnotare volebant, pro gustu quoque suo, res ibi narratas in planiorem dicendi modum reducebant et redigebant, tum « cursus », tum aliorum ornamentorum curam parvam, minimamve habentes (1). Processus iste psychologicus in iis qui excultae elocutionis studiosi et cupidi non erant, eodem iure accidisse supponi potest, quam modus agendi contrarius qui (in axiomate a Little excogitato) generaliore modo et quasi exclusivo viguisse supponitur, acsi omnes qui medio aevo aliquid scriptitabant avide appetivissent dictionis ornatus conservare, augere et excolere.

Quoniam alius quidam anonymus ex eiusdem *Vitae II* paragraphis 55 alia methodo *Extractiones* (2) collegit, iuvat etiam has eodem sub respectu breviter considerare (3).

In initio n. 1 res valde compendiantur, verbis hinc inde e II Cel. 4 selectis; sed cursus regulares sunt; in l. 2 velox et tardus; l. 3 tardus. Reliqui cursus e II Cel. verbotenus assumpti fuerunt, uti et n. 2 e II Cel. 9; adest tardus. — In n. 3, l. 3 dictionem adaptavit compendiator, utens tardo. Reliqua item verbotenus ex II Cel. promanant. — In genere iste compendiator ipsam formam *Vitae II* maiore cura servavit, ideoque ipso facto etiam eiusdem cursus repetivit. Haec animadversio generatim valet, unde ipso textu *Vitae II* hic accuratius servato, Excerptiones istae in quaestione quam agitamus minoris sunt momenti. Equidem credo neminem dicere velle, hunc compendiatorem ita egisse, quia illius vehementer interfuisset, cursum apprime conservare. Etenim textum servare voluit, ideoque implicite ipsius constructionem, cursus aliaque.

In n. 6, l. 14 dictio aliquatenus mutata est, sed adest probus cursus velox. Compendiator ex adnotatis gnarus fuisse cursus apparet. — In n. 7, l. 1-2 quae propriam dictionem habet, adest dispondiacus, sed in n. 10, l. 2-3 cursus deficit. — In n. 11, l. 3-4, mutatur textus, inserto dispondiaco, pro tardo in II Cel. — In n. 16, l. 9 vocem *animarum* addidit, e tardo velocem recte formans, item ex omissione l. 10 tardum.

Num. 19, l. 1-2 propriam dictionem prae se ferunt, sed adest planus, uti et l. 3 alius planus pro tardo *Vitae II.* — In propria dictione n. 23, l. 2 adest planus. — Num. 26 proprio dicendi modo res compendiatur; in l. 2: *habéret áliud,* cursus deest vel erroneus est; agitur de fine incisi; l. 3 adest tardus; in l. 4 nullus est vel potius erroneus. — Idem dicendum de n. 27, l. 2-3; in n. 30, l. 3 invexit planum, uti et in n. 32.

---

(1) Cf. plura exempla infra, 507ss., 523.

(2) Ed. L. Lemmens, DAF III, 25-49. Plura de his v. infra, 497ss.

(3) Etiam hic eosdem « cursus », eodem modo consideramus, quin expresse attendamus ad tmesim aliaque.

l. 1-2 et in n. 33, l. 1-2; econtra in n. 34, l. 2 planum destruxit. Sic etiam velocem delevit in n. 45, l. 2. — In n. 50, l. 23-8 plura variata sunt; sed l. 24-5 adest planus, idemque l. 28. — In n. 51, l. 2 tardum mutavit in plannm; sic etiam n. 53, l. 6 velocem convertit in planum.

Quia textum *Vitae II* hic compendiator diligentius servavit quam Wigorniensis, etiam « cursus » minus corrupit; sed in iis quae mutavit, non ubique « cursus » normis observandis studuit, quarum tamen ignarus minime erat. Hinc neque iste compendiator « cursum » summa in aestimatione habebat licet in maiore quam Wigorniensis.

Saepissime « cursus » devastati sunt in iis quae e *Vita I* et *II* exscripsit compilator codicis Friburgensis, de quo v. 523. — Ubi Florentinus [1] non plus minusve accurate *Vitam II* exscripsit, sed textum liberius mutavit, « cursus » leges saepe violavit; v. part. II, n. 10, l. 4, 7, 8; l. 5 et 9 dispondiacos posuit pro plano et veloci in II Cel. — In n. 13, l. 3: *ipsius insule* cursum non habet in fine incisi et l. 5 in fine sententiae cursum planum destruxit, item in n. 14, 4 tardum. — De « cursibus » violatis in quibusdam narrationibus codicis An vide infra, 507 ss.

Ex iis omnibus quae hic expandimus, digessimus exemplisque firmavimus, inducendi facultas elicitur, quaestiones mutuae dependentiae textuum qui cum *Vita II* cohaerent, polyhedricas esse atque sub uno aspectu consideratas vix in liquidum deduci posse, praesertim ubi quaestio chronologica textuum vel operum, qualia nobis in MSS. tradita fuerunt, adhuc nutat atque vacillat.

De codice Perusino deque Compilatione in eo contenta.

Codex Perusinus *M. 69,* alias 1046 (= **P**) descriptus partimque editus fuit a P. Ferdinando Delorme in hoc periodico, XV, 23-70, 278-332; idem postea maiorem partem codicis alibi vulgavit [2], denuo sententiam suam, maximam partem codicis P fontem esse, e quo Fr. Thomas Celanensis magnam partem *Vitae II,* videlicet [3] numeros 79 (e 224), directe hausisset et e quo etiam *Speculum Perfectionis maius* (et *minus*) aliaque opuscula prodiissent, proponens, non tamen novis argumentis suffultam. Ista *Legenda antiqua* (demptis tamen n. 1-3, 18, 22-41) opus genuinum et authenticum Sociorum

(1) Cf. infra, 513 s.

(2) *La « Legenda antiqua S. Francisci », texte du MS. (M. 69) de Pérouse édité par le* P. Ferd.-M. Delorme, Paris 1926, mutatis numeris et serie diversarum narrationum. Nos in sequentibus numeratione in AFH primitus, iuxta ipsum codicem, adhibita utemur. Ubi visum erit, numeros citati libri allegabimus, ipsiusve paginas siglo *Par.* Numeri discussioni nostrae inserti sunt paginae AFH l. c., nisi expresse addatur n., scil. numerus.

(3) Cf. tabulas synopticas in AFH XV, 37, 43, 51, 68 et in *Par.* p. 67.

intimorum S. Francisci, in specie Fr. Leonis esset. Ex hoc fonte uberrimo et purissimo alii auctores plures ubertim hausissent. Fr. Thomas, compilatores *Speculorum*, aliaque opuscula inde prodiissent.

Liquet thesim eiusmodi universam divexatamque « quaestionem franciscanam » profunde afficere et quodam modo invertere, quae quaestio intricatissima sic nova luce affunderetur et explicaretur. Quo ergo maioris est gravitatis, eo firmioribus argumentis, pro rei natura, thesis adstruenda esset. Quoniam et ipsa complexam colluviem singularium quaestionum contingit, rem perplexiorem non illico in liquidum deducere potuit, quemadmodum ostendunt aliorum virorum doctorum de ea dissertationes et adnotationes, partim tantummodo thesi seu hypothesi assentientium, quos inter recensemus W. Seton (1), P. Leonardum Lemmens (2), cl. viros F. C. Burkitt (3) et A. G. Little (4) atque P. Ios. Pou y Marti (5). Nostri non est animi de integra complexione quaestionum huc convergentium disputare, sed de iis quae strictius *Vitam II* contingunt. Cuius disputationis occasione plures res connexae investigabuntur et indoles Legendae Perusinae illustrabitur. — Dicemus primo de ipso codice, deinde de tempore quo scriptus sit, tunc de 32 paragraphis *Vitae II* in P exstantibus, demum aliquot alia quoque capita P inspiciemus.

De codice Perusino.

Codex (6) membraneus scriptus est saeculo XIV (25).

In fol. 1 pro custodia inserto, quidam amanuensis certe posterior (7), saeculi XV exeuntis vel XVI ineuntis, sic tenorem codicis descripsit (25):

(1) AFH XVIII, 186s. plura capita in P esse: « the source or a source » capitum *Vitae II*.

(2) *Die Schriften des Bruder Leo von Assisi*, ap. *Miscellanea Fr. Ehrle*, III, Roma 1924, 25-48; praesertim, 39-46.

(3) *Le Légende de Pérouse et le MS. 1/73 de Saint-Isidore*, ap. *Revue d'hist. francisc.* II (1925), 457-66. — Idem, *The study of the Sources of the Life of St. Francis*, in: *St. Francis of Assisi, 1226-1926. Essays in commemoration, edited by* W. Seton, London 1926, 13-61.

(4) *Some recently discovered Franciscan Documents and their relations to the Second Life by Celano and the Speculum Perfectionis*, London 1926, 1-19. Subsequitur ibi (20-32) tabula quintuplex utilissima et synoptica inter II Cel., P, MS. Little, DAF P. Leonardi Lemmens, et *Spec. maius*.

(5) *Studia recentiora circa vitam S. Francisci*, ap. *Antonianum*, II, Romae 1927, 3-20; cf. 13-6, ubi de pluribus dubia movet. — P. Gratien de Paris, O. M. Cap., *La « Legenda Antiqua » de Pérouse*, ap. *Frate Francesco*, I, Porziuncola 1924, 37-42, 142-7, auctori ferme plene assensit.

(6) De eo a nobis inspecto plura nos perhumane docuerunt R. P. Antonius Fantozzi, O. F. M. et ab hoc consultus cl. v. comes Vinc. Ansidei.

(7) AFH 25: « d'une écriture différente, mais très ancienne cependant » ait vage P. Delorme.

Regula s. Francisci. Declarationes summorum pontificum, scilicet Nicholaij tertii, Gregorii noni, Innocentij iiij^ti et Alexandri quarti. Copie privilegiorum ordinis nostri, sancte Clare et continentium. Legenda maior, et antiqua s. Francisci. Regula continentium. Et abreviatura privilegiorum.

Qui haec adnotavit, bibliothecarius Fratrum alterve quilibet, tenorem codicis indicare aperte voluit, resque recensitas sic in codice inveniri. Nunc in P adsunt revera Regula et Declarationes Summorum Pontificum, quae expresse allegantur. Quae tunc in P sequuntur bullae plurimae (25-9), quadrant cum « copiis » deinde a librario notatis, quas inter adest ex. gr. reapse bulla Nicolai IV: *Supra montem,* novam Regulam Tertiariis praescribens; est vero nunc mutila [1]. Subsequitur in P *Legenda maior,* mutila in initio et in fine, quia, ait recte P. Delorme (29), nunc fasciculi XI, XII et XV in P deficiunt.

Sequitur tunc, in initio mancum, aliud scriptum, quod amanuensis ille posterior nominavit *Legendam antiquam.* — Reliquae duae partes vel duo scripta codicis: *Regula continentium et abreviatura privilegiorum,* plane deficiunt. Ex eo quod in prima et maiore collectione bullarum bulla *Supra montem,* licet nunc mutila in fine, adfuit, inferimus in hac parte extrema codicis aliam Regulam Continentium olim adfuisse [2], a librario expresse notatam, atque dein *Abreviaturam* privilegiorum. Hanc ergo *Abreviaturam* non cum P. Delorme (28), contra librarium illum, censemus haberi inter primae partis bullas, scilicet: « écrites par diverses mains et après coup, soit dans les marges inférieures du manuscrit, soit dans les vides laissés ça et là » (28), i. e. hic illic sparsas. Notitia librarii e contra aliquid separatum in elencho suo recensuit, idque in codicis fine.

Hinc vero inducimus P nunc in fine quoque mutilum esse, et praeter fasciculos XI, XII, XV iam dictos, in fine quoque fasciculos alios (seu saltem folia quaedam nescio quot) deficere. Unde P nequaquam « primitivement (25) » 19 fasciculos comprehendisset, sed plures, et etiam post elenchum praefatum, saltem in fine P aliam spoliationem subiisset. — In fine codicis f. 125ra-7ra adest S. Bonaventurae *Epistola ad magistrum innominatum* (67, nota 1), scripta saec. XIV, in elencho igitur praedicto omissa.

In dubium etiam vocandum est, iam ob formam numerorum, quin numeratio fasciculorum 19 ' primitiva ' fuerit. In magna enim collectione bullarum primae partis saltem una lacuna adest manifesta, scil. post mutilam bullam *Supra montem* (iam memoratam) cuius pars maxima legitur f. 77ra-vb. — In eadem parte alia quoque folia vel fasciculi excidisse poterant, quod de bullis, in quibus saltem *datum* sive nota chronologica deficere indicatur a P. Delorme (25-8), nihil foret mirandum. Accurate ergo adnotandum fuisset [3], utrum solum *datum* deficiat, an

---

(1) Explicit verbis: *sed impositam sibi penitentiam pro transgressionis ex[cessu]...*, id est in ultimo suo capitulo; BF IV, 97b.

(2) Obiter coniciam hanc secundam Regulam Continentium potius Regulam primitivam Tertiariorum fuisse.

(3) Uti P. Delorme fecit v. gr. 28 nota 1.

bulla secus integre adsit. — Ex ipsa porro indole particularum, quales bullae plurimae sunt, eo facilius in tali collectione varia ac vix ordinata lacunae oriuntur; una quia certo adest, praesumptio non levis exsurgit alias quoque hic hiare.

Quo tempore codex P scriptus sit.

Praefata dicta a nobis sunt ideo, quia P. Delorme in *dato* seu nota chronologica bullae postremae ratione temporis, non ordinis seu seriei (nam iam f. 58-9 haec legitur) fretus et innixus, aetatem, immo fere annum codicis totius definire se posse autumavit. Bulla illa Clementis V: *Quia nonnulli religiosi* emanavit 21 martii 1310 (28). Cum altera ex parte eiusdem Clementis V bulla gravissima, Regulae Fratrum Minorum declaratoria, *Exivi de paradiso* data 6 maii 1312 in collectione Perusina desit, P. Delorme conclusit, collectionem istam factam esse « aux environs de 1311 » (30), id est circa an. 1311. — Nobis econtra, visis lacunis (vel ad minus: visa lacuna certa) hic in P. ex eo quod bulla *Exivi* non compareat, assertio huiusmodi infirma esse videtur.

Ratiocinium suum laudatus auctor corroborare nititur, dicendo tunc temporis, instante Concilio Viennensi (¹), Ordinis maxime interfuisse, ut contra praetentiones cleri saecularis ex ipsis bullis pontificiis iura et privilegia sua probaret, immo etiam ob controversias in sinu Ordinis ortas et coram Curia papali tunc agitatas (²). Ideoque bullis etiam documenta authentica de vita S. Francisco additas esse, praeter *Leg. maiorem,* moderatiore modo S. Francisci studia pandentem (30). — Haec dicendo ipsi quoque codici P colorem et vestem officialem (ut dicunt) tribuere molitus est. Ast econtra hic animadvertendum est, in P plurimas bullas incompletas reperiri, vel ad minus *dato* carentibus, insuper nullam in P authenticationem harum copiarum (seu horum exemplorum) inveniri, unde in controversiis illis sive contra clerum sive contra aliquos Fratres, nihil adiutorii afferre poterant. Insuper Concilium Viennense convocatum fuerat iam 12 augusti 1308 et sessiones suas habuit a 16 octobris 1311 usque ad 6 maii 1312. Ideo tardius ' circa 1311 ' bullae pontificiae conquisitae fuissent. Controversia autem interna Ordinis circa Regulae paupertatem a Papa ad Curiam Avinionensem (non longe Vienna distabat) avocata iam fuerat bulla 14 aprilis 1310 (³). Ideoque vix tempore opportuno amanuensis P haec sua collectanea coegit, ' circa 1311 '; vel ut pressius dicamus:

(¹) Cf. Hefele, *Histoire des conciles, trad. par* H. Leclercq, VI, II, Paris 1915, 643-719 et praesertim Fr. Ehrle, ALKG IV, 361-470.

(²) Ehrle, ALKG II, 353-416; III, 1-195; Anic. Chiappini, AFH VII, 654-75; VIII, 56-80. (³) BF V, 65-8.

aliquot ad minus menses post 21 martii 1310, cuius diei bulla in P adest. Bullae ad hanc controversiam attinentes facile alibi quoque inveniebantur. Demum ipsum momentum controversiarum inter clerum saecularem et Mendicantes in concilio Viennensi agendarum et de facto actarum, in supra dictis exaggeratum est ([1]).

Caeterum P, omni in eventu, collectus fuisset, ob tertiam suam partem, a quodam zelatore observantiae primigenae; econtra bullae illae in controversiis cum clero saeculari alio in sensu ab altera parte Ordinis adhibebantur. Praeterea eodem fere tempore Fr. Ubertinus Casalensis, Spiritualium antesignanus, Avenione, — circa mensem augusti 1311, — huic parti obiecit, opusculum Fr. Leonis *De Intentione Regulae* (etiam in P contentum, n. 98a-101b) laudans ([2]):

« *Et non sunt nec fuerunt solliciti prelati huius ordinis, sic illum librum de intentione patris sui diffundere, sicut privilegia de recipiendis funeralibus et de instituendis procuratoribus ad temporalia causidice per litigia procuranda* ».

Quibus consideratis, iam infirmior apparet inductio a P. Delorme, licet in forma conditionali, facta (30): « Si 1311 est sa date exacte », P antiquius esse omnibus MSS. *Legendae antiquae* dictae *Avenionensis* ([3]) et *Speculi Perfectionis maioris*.

Quod autem subiunxit (30): P 'fortassis' primum testem esse inscriptionis: *Legenda antiqua*, omnino non quadrat, quoniam haec inscriptio minime ab auctore (seu compilatore) aut amanuensi P scripta fuit, sed ab alio posteriore amanuensi, qui codicis tenorem utcumque recensere voluit. Hic titulus sive haec inscriptio apposita est diu postea, scilicet circa annum 1500.

In praefata sententia (quamvis in interrogationis forma proposita) auctor insuper non bene a bullis in *Legendam antiquam* transilivit, innuens etiam hanc tunc esse scriptam. Unde vix mirandum, quod tum Burkitt ([4]), tum Little ([5]) hanc sententiam sic de toto MS. P acceperunt, addita tamen particula: « probabiliter ». Ex supra expositis res iam minus certa esse apparuit. Sed hic dicendum est, nullum nexum neque logicum neque realem per se exsistere inter collectionem bullarum O. F. M. et Legendam S. Francisci, nisi constet eumdem

---

([1]) *Hist. des conciles*, VI, II, 659, 673ss.; Ehrle, l. c. IV, 366ss., 417ss.

([2]) ALKG III, 168.

([3]) Cf. de hac Sabatier *Specul.* p. CLII ss.; idem in OCH I, 63ss., 79ss.; idem, ed. *Actus*, p. XVII s.; ap. *Revue d'hist. franc.* I (1924), 425-31.

([4]) *The study of the sources*, 34: « it seems likely that the collection was made by the scribe himself and that the MS. was written in 1311 ».

([5]) *Some recent discoveries*, 3: « MS.... written probably in 1311 ».

librarium et hanc et illam scripsisse. Sic nexus quidam chronologicus inter utramque exstaret, quem P. Delorme ultro supposuit.

Hic de amanuensi haec pauca habet (25): « en tout cas l'écriture de ces divers folios [i. e. totius MS.] accuse partout une main contemporaine, sinon la même ». Quibus non fidenter dictis infra subdidit (30): « Il est entendu que l'écriture est du XIVe siècle, plutôt de ses débuts »: sequuntur tunc ibidem iam supra relata de anno 1311, uti vidimus, dubio.

De unico amanuensi sermonem ergo facit P. Delorme, non sine titubatione quadam. Rem istam pressius indagandam esse liquet. — Codice inspecto, non dubitamus, quin saltem duo amanuenses expresse distinguendi sint. Primus conscripsit collectionem bullarum, secundus *Legendam maiorem*, idem vel tertius *Legendam* (ab altero dictam) *antiquam*. Quoniam vero non eadem firmitate fiduciaque de tribus scribis loqui possumus, sufficit duos amanuenses in P clare distinguere: prior bullas exemplavit, alter postea duas Legendas (1). Unde quod de uno asseritur, nondum alteri applicandum est. Non vocamus in dubium, quin duo isti amanuenses saeculi XIV suppares vel fortasse coaevi fuerint, e quo non excluditur inter eos 20 vel 30 etc. annorum spatium intercedere potuisse.

Priorem amanuensem bullarum hic dimittentes, de altero quaedam subnectemus. P. Delorme generatim dixit 'scripturam esse potius saeculi XIV ineuntis'; nihil amplius subdens (2). Omnes noverunt quanta difficultate, praesertim quoad saeculum XIV, scripturae certis annis vel certae parvae periodo temporis affigantur. *Legendae* ab amanuensi Italo exemplatae sunt, litterarum formam rotundam praediligente, nequaquam calligrapho. De aetate nil praecisi asserere audemus, quod nihil videamus, e quo argui possit, hunc librarium hoc MS. potius anno 1311 quam 1340, immo 1350 sqq. exemplasse. Attamen formas formis comparantes, dicamus non parvam similitudinem formarum singularum litterarum intercedere inter P et v. gr. codicem Vaticanum lat. 2598, scriptum « littera Bononiensi » an. 1378, fortasse Bononiae (3). Formae litterarum in hoc codice tamen pulchriores sunt magisque aequales sibique constantes.

Post *Legendam mai.* misere mancam ac mutilam in P sequitur tertia pars, ea cuius nostra praeprimis interest. Inter *Leg. mai.*

(1) Dubitari possit, utrum MS. P in initio unum codicem constituerit, an e duobus: a) bullario, b) Legendis, postea compactum sit. Sed in hoc non immorabimur.

(2) Quae opinio aperte nitebatur in *Bullario* et in unico scriba codicis P.

(3) Cf. tabulam 41 ap. Fr. Ehrle et P. Liebaert, *Specimina cod. latin. Vaticanorum*, Bonnae 1912.

et reliquam hanc partem in P lacuna hiat magna, quae quanta sit vix certo aestimari potest, sed eam facile maiorem aestimem quam P. Delorme (30), unum fasciculum seu quaternum XV^m hic deficere opinans.

Sic, id quod gravius est, etiam rubrica initialis huius partis nos deficit, si revera umquam adfuit. Nam P plura hic commiscuit scripta, contentus duabus initialibus maioribus tres partes hic discernere, nulla addita rubrica, neque ante initialem maiorem primam, post quam de facto capitula e II Cel. extracta sequuntur, nullo peregrino capite his interserto. Neque in fine suae collectionis P rubricam ullam subdidit, quamquam desierit in f. 124ra, fere columna dimidia vacua relicta et f. 124rb integra cum tota pagina: f. 124va-b.

Antequam extracta e II Cel. perscrutemur, in titulum « *Legenda antiqua* » denuo redeamus necesse est. Quoniam, ut supra diximus, titulus iste minime ab amanuensi appositus fuit, sed a quodam scriba certe diu posteriore, nullo iure genuinus censendus est, et ideo abusive collectioni isti nunc attribuitur. Si quis censuerit scribam illum hunc titulum in codice adhuc integriore reperisse, respondendum erit merito, hoc merum esse opinamentum.

Iamvero scriba ille posterior nullum titulum vagiorem et impraecisiorem parti isti P indere poterat. Nam iam saeculo XIV quidquid textuum franciscanorum definiri vel aptiore nomine condecorari non poterat, titulo saltem isto insigniebatur. Saepissime v. gr. ipsa *Vita II* Celanensis inscriptione ista designabatur (¹), cuius pars revera in P continetur.

Vigente ideo usu (ni mavis rectius dicere: abusu) maxime vario tituli *Leg. antiquae*, et titulo vero et authentico in P deficiente, aptius haec tertia pars P *Legenda Perusina* praenotaretur, quin titulo isto ulla thesis vel hypothesis insinuetur, neve confusio circa hoc nomen magis augeatur quam minuatur. Burkitt recte quidem animadvertit (²) ob defectum articuli latini titulum *Legenda antiqua* aeque significare posse τὴν *Legendam antiquam* ac etiam unam e *Legendis antiquis* sic dictis. Ignoramus, utrum scriba ille posterior hoc sensu an illo hunc titulum adhibuerit. Qui illum sensum admiserit, sententiam suam aliquo saltem indicio apte roboraret; quod quomodo ex elencho codicis supra relato eruatur, non videmus, grassante eo tempore abusu illo vagiore ante pauca memorato.

(¹) Cf. infra in duobus MSS. nostro P (fere) coaevis, 497ss. De usu maxime vario huius tituli in Pisano (1385-90 scribente) plura habes in AF IV, p. XIV-XVIII et AF V, p. XL-XLII. Si Pisanus talia taliter variavit, scriba ille posterior eo in P, nihil praecisi tali titulo innuere potuit. — Cf. alia exempla ap. Sabatier, OCH I, 71ss.; idem, ed. Bartoli, *Tract. de indulg. Port.* 4. L. Lemmens, DAF II, 87-90. (²) *La Légende*, 457.

De Extractis e II Cel. in P servatis.

Pars II in P constituitur *Legenda maiore* manca et mutila.

Exorditur tunc mutila tertia pars P fol. 94ra his extremis verbis cuiusdam paragraphi sive capituli mutili: *furiosi. Quid vero desperatius religioso obedientiam conte[m]pnente* = II Cel. 153, l. 7-8 (uti P. Delorme, n. 1 rectissime adnotavit). — Sequuntur n. 2 = II Cel. 157, 7-15; n. 3. = ibid. n. 159, 9-14. — Post alia interiecta (nn. 4-17) sequitur n. 18 = II Cel. 146, 3-14 (integer adest).

Haec prima sectio III partis P (n. 1-21), f. 94ra-97va; tunc f. 97vb a secunda sectione distinguitur, quae incipit initiali littera maiore per 4 lineas pertingente (vel quae eo pertingere debuisset, quia rubricator eam hic omisit) et primo vocabulo litteris maiusculis scripto.

Hic habentur n. 22a = II Cel. 59, l. 3-4. — 22b = ib. 59, 3-4. — 22c = ib. 60, 3-5 (integer adest). — 22d = ib. 62, 3-5. — 22e = ib. 63. 4-5. — Haec in P eodem modo quo caetera capitula aperte distinguuntur exceptis nn. 22a et b qui tamen etiam inter se discernuntur.

Num. 23 = II Cel. 65, 3-17 (integer adest). — 24 = ib. 69, 5-26. — 25 = ib. 86, 3-14 (integ.). — 26 = ib. 87, 3-8 (integ.). — 27 = ib. 88, 3-10 (integ.). — 28 = ib. 89, 3-14 (integ.) — 29 = ib. 103, 3-20 (integ.).

Num. 30 = II Cel. 113, 3-14 et 114, 10-11. — 31 = ib. 127, 3-11 (integ.). — 32 = ib. 143, 3-15 (integ.). — 33 = ib. 144, 5-7 (integ.). — 34 = ib. 155, 3-20 (integ.). — 35 = ib. 184, 185, 186 (fere integ.). — 36 = 188, 3-9. — 37 = ib. 175, 7-16. — 38 = 208, 4-18 (integ.). — 39 = ib. 195, 3-12 et 14-16.

Num. 40 = II Cel, 161, 3-10 (integ.). — 41 = ib. 148 et 150 (integ.).

Summae hae sunt: 24 numeri sive capita (¹) in P e II Cel. excerpta sunt, quae paragraphis 32 *Vitae II* respondent. Capita 15 in P integra computari possunt, quae 18 paragraphos *Vitae II* comprehendunt.

Quotnam excerpta e II Cel. olim in prima sectione in P adfuerint. nos latet, sed non sine specie veri aliquot saltem ibi praeterea fuisse non nemo coniciet. Tria extracta in initio adhuc relicta ordine progressivo e *Vita II* excepta fuerunt. Qui longe infra sequitur n. 146 regressum quemdam excerpentis indicat.

Secundae sectionis excerpta in nn. 22a-e usque ad n. 36 eodem in ordine quem in II Cel. tenent hic collecta fuerunt. Hinc in n. 37 excerptor item retro se vertens n. 175 *Vitae II* selegit; sicque exinde ordine II Cel. omnino perturbato exscripsit n. 208, 195, 161, 148, 150, media in *Vita II* selectum suum absolvens. — In reliquis sectionibus nulla excerpta e II Cel. hausta comparent.

Quoniam pauciora MSS. *Vitae II* nobis tradita sunt, expedit 32 excerpta Perusina, praesertim 15 integra accuratius inspicere.

(¹) Rectius 28, nam 22 extracta 5 comprehendit.

Ob collationem infra instituendam quidam obicere posset, nos quidem textum fidum *Vitae II* (1) habere et *Speculi minoris* (2), sed nondum textum criticum *Speculi maioris* (3). Cui talia obicienti animadvertendum est, rem quidem sic se habere, neque nostri consilii munerisve esse hic farraginem lectionum variantium *Speculi maioris* colligere vel expandere, sed defectu illo non obstante, nos collationem iure bono instituturos esse, usuros editione cl. P. Sabatier, qui ad paginarum calces aliquot codicum lectiones variantes subnotavit, quibus accedunt plurium codicum aliorum lectiones a P. Bonav. Kruitwagen collectae (4) atque variantes MS^i A. G. Little (5). Parum nihilve interest modo, utrum lectiones nobis hic adnotandae in textu critico *Speculi maioris* suo tempore sint proditurae et mansurae, an profecto in apparatu critico editionis qua lectiones saltem aliquot MSS. fati *Speculi*.

Hoc in loco statim subdimus codicem A vel M interdum sed raro in aliquibus lectionibus infra notandis cum Sp consonaturum esse, quia agetur de textibus in II Cel. et Sp simillimis. Hinc res ista nihil habet admirationis, et nostra quidem in sententia, inde tantummodo quaestio moveri posset, cuiusnam speciei codex fuisset in illis locis *Speculi* adhibitus, scilicet utrum magis cum A an cum M cohaeserit. Quam quaestionem pro singulis codicibus, qui vel fragmenta vel extracta *Vitae II* continent, simili modo infra movebimus, pervisuri nullum codicem neque cum A neque cum M omnino consonare (6).

Infra expandimus (7) in MSS. An, Is, Fl, Fb, in excerptis, quae eiusdem II Cel. praebent, influxum aliquem textus *Speculi Perf. maioris* deprehendi. Monemus particulas facile mutuo substitutas, textus S. Scripturae, concordias sporadicas in parva nos aestimatione habere; sed his neglectis, influxum illum mutuum, in aliis minorem, in aliis maiorem negari non posse. In huiusmodi concordiis infra recensitis, item saepe in hos locos in P servatos offendemus. Neque ibi recensita hic repetenda sunt, exceptis excipiendis. Animadvertimus tantummodo, hic statim rationem habendam esse rerum infra singulatim recensendarum, earumque exituum.

Quoad n. 3 = II Cel. 159 = *Specul. maius,* quod allegabimus siglo **Sp**, cap. 74, cf. infra, 503, n. 57. — De n. 18 vide p. 502, n. 48. — Item de n. 22 vide p. 499 s. et 502, nn. 12, 14, 16, 16a, 18; cf etiam 476 s. — De n. 23 vide notata, p. 502, n. 18.

In n. 25 = Cel. II, 86, 4 *Tiburtinus* A M; om. P Sp. — *amicus fratrum* transponunt P Sp. — 12. *tantumdem panni* A M; *t. pannum* P Sp. — Prima varians omissio est non levissima vocis, quae nominis instar in II Cel. legitur — Non omnes variantes lectiones hic notamus, sed eas quae ad rem nostram faciunt.

---

(1) Cf. supra, 445. (2) Ed. Lemmens, DAF II, 23-84 (= **Lm**). Cf. supra, 452. (3) Ed. Sabatier, Paris 1898 (= **Sp**). Cf. supra, 452 s.
(4) In AFH I, 349-76. (5) Ap. OCH III, 49 ss.
(6) Cf. infra, 497 ss.; praesertim, 477. (7) P. 502 ss., 506 ss., 515, 521.

In n. 26 Delorme duas variantes in P notavit, quae eaedem sunt etiam in Sp. — Prima varians notata in n. 28: *irato animo* adest in P Sp, sed etiam in M. — E tribus lectionibus notatis in n. 29, media est in P Sp (contra A M V). — De n. 30 = II Cel. 113 = Sp 86 dicetur infra, 518, n. 80. — Sed hic expresse monendum est in P statim postea sequi sententiam: « *Dicebat enim: Quis non deberet timere respicere sponsam Christi* ». Haec sumpta esse potest e sequenti n. 114 Celanensis (l. 10-1). Sed eadem, sententia, mutato solummodo *enim* in *ergo*, verbotenus etiam in fine eiusdem capitis 86 *Speculi* supposita est, uti hic in P. Hoc casui fortuito vix attribui potest. Idem infra occurret in Fb, p. 518, n. 80a.

De n. 31 = II Cel. 127 vide notata infra, 518 n. 81. — Duae lectiones notatae a Delorme in n. 32, ambae occurrunt etiam in Sp.; cf. etiam infra, 518, n. 82.

E n. 34 Delorme notavit 7 variantes, e quibus 6 recurrunt in P et Sp. Tertia harum est, quod voces *Barbarum nomine*, i. e. nomen Fratris de quo agitur, omittitur in P Sp (1), contra A An Is M V et Fl (2).

De n. 37 vide infra, 506, series I, n. 1, atque de n. 38, p. 503, n. 49. — In n. 39, de quo agemus infra, 506, n. 2, P cum aliis MSS. et cum Sp 69 omisit l. 12-4. Sp hoc omisit quia de eo iam egerat in c. 4. Ipse P hoc retulit inferius n. 100c, sed si fideliter genuinum Fr. Thomae textum hic referre voluisset, breviculum locum non abolevisset. — De n. 40 vide quae digessimus infra, 506, n. 3.

Accuratius hic examinandi sunt n. 35 et 41, e quibus variantes solito crebriores notavit P. Delorme (42 et 43).

Num. 35 = II Cel. 184, 185, 186; proxime accedit Sp 80. — Huius loci, in quo S. Franciscus Ministrum generalem descripsit, aliquot variantes p. 517, n. 25a, digessimus. — N, 184 Celanensis incipit: *Prope finem vocationis eius ad Dominum, frater quidam, semper divinorum sollicitus, affectus pietate ad Ordinem, quaesivit ab eo dicens: Pater* etc. — In P vero incipit: *Prope finem vocationis eius ad Dominum, dixit ei quidam frater: Pater* etc., unde P omisit *semper - Ordinem*. — Hoc mera omissio aestimari posset ex inadvertentia orta, sed revera P textum suum adaptavit textui in Sp, quod, paucis aliis praemissis, quae in II Cel. non leguntur, prosequitur: *Unde prope finem vitae ipsius, dixit ei quidam frater: Pater* etc. — Mox l. 10: *ac manu iuxta proverbium facere*, adsunt in A Fl M; sed haec item omiserunt duo P et Sp. — Num. 185, 11: *simplicitatis imaginem gerat* A Fl M; *simplicitatis... imag. ferat* Sp; sic quoque P sed cum primo nomine erroneo: *simplicitati imag. ferat*. — 12: *perierant* Fl M; *perierunt* A P Sp; est textus Luc. 15. 4. — 3-4: *vel debilis vel lassus* Fl; *v. d. v. lapsus* A M; sed P et Sp omiserunt. — 186, 1: *necessariis* A M; om. P Sp. — 3-4: *egeret* A Fl M: *indigeret* P Sp. — 13: *venirent* A M; *convenirent* P; *convenientes* Sp.

In hoc capitulo P plures quoque naevos habet, qui suam indolem aliquatenus illustrare queunt. Num. 185, 2: *ne dum in parte* coniunctionem *dum* plene necessariam P omisit; 4: *permittere* posuit pro *praemit-*

---

(1) Sicuti etiam in MS. Little, n. 128, aliisque MSS. *Speculi*, cf. AFH I, 367.

(2) Item in MS. Little, n. 106 et in aliis MSS.; cf. AFH I, 359.

tere contra sensum; l. 7-8 item: *Homo si*, pro *Homo cui etsi;* l. 12: *corruptelam* omisit P, lacunula in codice relicta (licet in Sp adsit vox *corruptela*). — Tunc l. 13 cum verbo: *Sufficere* P novum inchoavit caput, media in re. — Non admiramur quod nomen non commune (quod tamen amanuensi insuetum non solebat esse): *pennarium* A Fl M sic, econtra P scripserit: *pennarcum*, in dubium inductus, forte, voce *pennarolus*, quae in Sp legitur (1). — Nemo tamen non obstupescet, quod l. 21 pro *pervalidas* A Fl M, posuerit *perabiandas;* Sp habet *praevalidas*. — Num. 186, 12-13: *Qui se sicut ipse* A Fl M; *qui se secut* (!) et om. *ipse* P, ita ut etiam constructio sententiae claudicet. Haec utique verba in Sp desunt. — In n. 186 in duo incurrit homoioteleuta, alterum maius (l. 6-7), alterum minus.

In hoc igitur capitulo, in quo textus *Vitae II* et *Speculi* c. 80 minus plene consonant quam in aliis, amanuensis P, vel rectius auctor archetypi quem P non magna cum diligentia hic exemplavit, perspicue textus qui certe sunt *Vitae II* Celanensis, non *Speculi*, influxui magno huius subiecit. Is qui hunc textum primus compegit, industria textum *Vitae II* e *Speculo*, quod insimul prae oculis habebat, manifesto contaminavit. Hinc etiam explicantur errores crebriores solito, e quibus caput hoc in P laborat. — Quae illatio roborabitur quoque e notandis circa n. 41, ultimum videlicet extractum, quod P, suo modo, e Cel. transsumpsit. Textus *Vitae II* adest in A M. An Is, partim in B (2), compendium partis prioris adest in V; sicque textus *Vitae II* plures solito testes advocari hic possunt (3).

Num. 41 = II Cel. 149 et 150; simul conferendum est Sp c. 43. — Num. 148, 4: *aderant* A B M; *scilicet* add. An Is (4); *videlicet* add. P Sp. — 6: *Ecclesiae* A An B Is M; om. P Sp; sed vox hic non omnino necessaria est. — 7: *Cur, inquit, non* A An B Is M; *Cur igitur non* P; *Cur ergo non* Sp. — 8: *caeteris* Codd. cit. et V; sed om. P; *omnibus aliis* Sp. — Tunc statim *praevalent* habent A An B Is M V; econtra *prevalerentur* P; quoniam Sp habet *praevalerent*. — 9: *praeripientibus* A B Is M; econtra *praecipientibus* P Sp. — Tunc statim: *sed offerentibus* Codd. cit.; *set efferentibus* P; *sed deferentibus* Sp. — *sese* Codd. cit.; *se* P Sp. — 10: *dum* B M P; *unde* A Is; locum om. Sp. — 14: *specimen dignitatis* A B M (5); *speculum dig.* An Is P Sp. — 16: *docet* A An B Is M P V; *eorum* add. An P Sp. — Post *vocatio* add. *ipsos* P Sp, contra Codd. cit. — 18: *fructum afferant* Codd. cit.; *fruct. faciant* P Sp. — 20-21: *Precor itaque* - *caeteros insolescant* habent A An B Is M V, sed omittunt P Sp. — Tunc n. 149 integrum omiserunt communiter omnes Codd. et Sp, praeter A B.

Num. 150, 3: *Finitis, ut supra diximus, responsionibus* A An Is M; *Fin. vero respons.* P; variat hic ab omnibus Sp. — *servorum Dei* A An

(1) Cf. AFH I, 365. (2) Cf. supra, 75.

(3) De MSS. *Spec. maioris* cf. AFH I, 357.

(4) Haec varians non est e Sp, sed e *Leg. aurea*, n. 26; v. AFH V, 230.

(5) *Leg. aurea* habet: *cacumen;* sed pleraque eius MSS.: *specimen*.

Is M; om. P Sp. — 6: *sanctus* A M; *beatus* An Is P Sp. — 7: *renuens* A M; *retinens* An Is; om. P; *recusavit* Sp. — *deposcens* A An Is M: *poscebat* P Sp. — 8: *devotio postulantis* Codd. cit.; *post. dev.* P Sp. — 9: *mutuae commendationes* An Is M; *mutuo recommend.* A; *mutuae recomm.* P; *mutua recommendatione* Sp. — *Dixit autem* A An Is M: *autem* om. P Sp. Hoc legit: *Dixitque.* — 11: *ab invicem*] *ad invicem* A; om. An Is M P; *ab invicem* Sp. — Sed agitur hic de textu: Act. 15, 39. — *discesserunt* A; *abscesserunt* M P; *abscessissent* An Is; *se... separabant* Sp. — 12: *sanctus* A An Is M; *beatus* P Sp. — *hunc* A An Is M Sp; om. P.

Variantes lectiones allegatae in P n. 41 textum meliorem quam in n. 35 produnt, id est longe pauciores errores evidentes continentem. Insuper denuo cognationem quamdam arctam inter P et Sp tot in locis manifestant, in quibus textus Celanensis lectionibus *Speculi* commaculatus, seu ut critici dicere solent, adulteratus fuit, ut hic et in locis praecedentibus quidam operatus esse ostendatur, qui studio *Speculi* lectiones in textum *Vitae II* transfuderit.

E supra probatis liquet, textus harum 32 paragraphorum *Vitae II* in 24 capitibus P exstantes pro textu *Vitae II* recensendo, utilitatis parvae esse (1). Lectiones P adnotari possunt in apparatu critico, sed cautissime cum iis agendum est, quae eiusdem propriae sunt et cum Sp conspirant. Hae etenim negligendae sunt et in apparatu relinquendae (2), ne inde textus *Vitae II* cum lectionibus *Speculi maioris* inquinetur.

Nequaquam ergo P in his suis 24 capitibus textum *Vitae II* « exactissime (3) » exemplavit, et e contrario hinc inducere debemus, ipsum qui textus *Vitae II*, ex officio publicatae, sic inquinavit, eo facilius textus alios, e collectaneis Fr. Leonis, quae scripta privata erant, utcumque provenientes eodem modo tractavisse et infecisse. Quam praesumptionem et suspicionem gravem, in facto supra ample probato subsistentem ipse P creavit, atque infra nobis adnotanda eamdem explicite confirmabunt.

Contaminatio quaedam etiam in An et Is erui potest (4), sed certo multo minor, uti et in Fl, et patenter etiam gravis in Fb. E divulgatione istorum textuum inferre debemus quemdam amanuensem (aut plures) vel auctorem (si tale nomen eum decet) systematice textum *Vitae II* hoc modo textui *Speculi* in capitibus mutuo parallelis et inter se in verbis valde consonantibus magis conformasse, sicque textum *Vitae II* inquinavisse lectionibus peregrinis, quae ipsius non erant.

(1) Contra laudes eis datas a P. Delorme, 43.
(2) Cf. AF X, 167ss.
(3) Sic P. Delorme, AFH 321 et *Par.* p. x.
(4) Cf. p. 502ss., 515, 517ss.

Evidentissime in his 24 capitibus codicis P agitur de textibus *Vitae II* sic retractatis, nequaquam de textibus *Speculi;* hinc nemo dicere e contrario potest, textum *Speculi* lectionibus *Vitae II* contaminatum fuisse.

Qui hoc peregit in P, usus ergo est textu *Vitae II,* quem sic mutavit. Atqui hoc manifesto egit post annos 1246-47, in quibus Fr. Thomas *Vitam II* conscripserat. Igitur collector codicis P hic textus 32 post *Vitam II* iam retractatos collectioni suae, quae ideo iam compilatio dicenda est (1) inseruit, quam ergo manifesto exaravit et coëgit post an. 1247, i. e. post (potius serius quam ocius) iam compositam *Vitam II.*

Immo hoc peregit post *Speculum Perfectionis maius* iam exaratum. Sed quoad hoc illatio chronologica vagior esse debet, nam 1°) de tempore quo exaratum est, minus certi sumus (2), quia 2°) partes quaedam ipsius antiquae sunt; attamen 3°) ea capita quae hic in causa sunt, post *Vitam II* compositam, nostra quidem aestimatione, exarata sunt (3), unde etiam pro his 24 capitibus in P ultra in tempus posterius deveniretur (4).

Praeterea e totius Compilationis Perusinae indole et dispositione non sine iure aliud quoque colligi potest. Nam compilator P eo quod *Legendam maiorem* praemisit (5), fassus esse videtur, se (6) hanc aliis narrationibus supplere voluisse (7), id quod certe post an. 1263, quo *Leg. maior* absoluta erat, fecit, immo non mox post an. 1266, quo Capitulum generale Legendas priores — inter quas erat Fr. Thomae *Vita II* — proscripserat (8). — Fortassis aliquispiam suspicabitur, compilatorem P propter illam proscriptionem textus *Vitae II* a se transsumptos habitu occultiore *Speculi* induisse, ne oculos quorumdam offenderent. Cui opinioni veri quiddam continenti non aperte contradicam, quin tamen eamdem amplectar; neque ultra elementum chronologicum, quod supra innuimus, in alia nos deducit.

---

(1) Sic etiam P. Delorme, AFH 38, dixit.

(2) Cf. dicta supra, 451 s. (3) Cf. supra, 456 ss. (4) Cf. infra, 479.

(5) Hic supponimus eumdem scribam Legendas ambas in P scripsisse. Si autem non duo sed tres amanuenses in P distinguendi essent, illatio nostra adhuc valeret. Decideret vero, si MS. P e tribus diversis codicibus compactum fuisset. Attamen hoc quoque in casu illatio mere chronologica paulum damni pateretur, quia P operatus est certe post an. 1247, tardius potius quam ocius.

(6) Si tres scribae scripserunt P, haec mens compilatoris minus pateret et negari posset. Quare in hac illatione, obiter facta, minime insistimus.

(7) Quemadmodum compilatores *Legendae antiquae* Avenionensis circa an. 1322-28, i. e. ante scriptum P, vel tempore ferme eodem.

(8) Cf. supra, 51. Cf. hoc decretum ap. AFH VII, 678.

Porro collector P textus fato modo retractatos nn. 22-41 formaliter inseruit, ex ipsis totam sectionem secundam, i. e. mediam suae collectionis constituens. Nam in P adsunt tantummodo tres sectiones (1), hos numeros respective comprehendentes: I, n. 1-21; II, n. 22-41; III, n. 42-115 b. Quia medium tenent, textus isti retractati *Vitae II* partem integrantem totius collectionis, rectius compilationis, manifesto efformant.

Immo P non solum sic nn. 22-41 e II Cel. transsumptos in medio collectionis statuit et inseruit, sed alia quoque capita collectioni suae formaliter innexuit scilicet iam in prima sectione: nn. 1-3 et n. 18. Ob mutilationem codicis iam dictam, nunc collectio exorditur tribus nn. ex eadem *Vita II* assumptis. Olim alii numeri (nescimus quot) exordium collectionis constituerunt, non improbabiliter saltem partim ex eadem *Vita II* transscripti. Si P ipsum exordium inde assumpsit, evidenter ab ipso initio cum *Vita II* hic operabatur; sin autem tres solos numeros, nunc 1-3, inde excepit, hos manifesto collectioni suae innexuit. Sic etiam eidem primae suae collectionis seriei innexuit n. 18, videlicet II Cel. 146, qui ob rerum ibi tractatarum nexum, aptissimo in loco intextus est (2).

Inductio iam magis generalis ex his omnibus inferri debet: P collectionem suam post *Vitam II* et post *Speculum maius* exaravit et coëgit, neque compilatio qualis in P exstat, ideo fons esse potuit, e quo Fr. Thomas Celanensis hausit *Vitam II* suam conscribens.

Potuisset utique Fr. Thomas tunc alias partes in P utcumque contentas alibi invenisse et adhibuisse, certe eas non e P compilatione sibi posteriore hausit.

Quod dicendo abstrahimus ab aetate, qua P ipse conscriptus est, et ultima in analysi sermo est hic et in genere de archetypo primitivo collectionis, qualis in P exstat (3). Quod semel expresse notatum volumus.

Iuxta P. Delorme auctores *Legendae Perusinae* fuissent Socii intimi S. Francisci, in specie Fr. Leo, et ex hac collectione abunde hausisset Fr. Thomas Celanensis pro *Vita II*, aliique. — E supra expansis illud ad minus valde in dubium est vocandum, hoc vero negandum, nam *Leg. Perusina* certo post *Vitam II* exarata est. Dato

(1) Partes alias, sectionem tertiam in tres dividentes, P. Delorme invexit, contra codicem. Sectiones enim ab ipso dictae D et E nullo modo, nulloque signo in P distinguuntur, uti P. Delorme ipse expresse animadvertit (25). Earum prima capitula in P incipiunt uti capitulum quodcumque codicis.

(2) Non ergo licebat capita e II Cel. assumpta simpliciter in partem seponere et omittere: *Par.* p. v.

(3) Hic vel paulum vel multum antiquior fuit quam P, quin certum quid erui detur.

autem nunc, non concesso, textum P opus genuinum Fr. Leonis esse, hanc collectionem Fr. Leo compegisset post *Vitam II* iam conscriptam, cuius 32 paragraphos fato modo retractavit. Ex hoc ipsius agendi modo circa *Vitam II* officialem, ius nobis est inferendi Fr. Leonem item collectanea sua, quippe quae privata fuerant ab initio ac talia manserant, eo facilius influxui *Vitae II* tunc subiecisse.

Si Fr. Leo collectionem istam congessit, vix oritur quaestio, quisnam extracta Celanensis *Legendae* isti intexta sic adulteravit. Quoniam nonnisi arbitrio vi atque violentia e medio et ex initio collectionis P effringi et eici queunt, iure inferes ipsum Fr. Leonem lusum illum — si lusum dicere fas est — peregisse, textus Celanenses sic e *Speculo* contaminando. E *Speculo,* inquam, quod tamen aliquo modo e textu quodam Sociorum S. Francisci, in specie ipsius F. Leonis processit.... licet capita illa *Speculi* (¹), de quibus agitur, saltem verisimillime, e *Vita II* processerint.

Vix aliquis audebit illum agendi modum Fr. Leoni adscribere; nos a tali attributione omnino refugimus. Hinc non sine iure (licet agatur de quaestione litteraria et etiam partim morali, de quibus rebus homines aevi illius alios conceptus habebant) inducimus in Excerptis Celanensibus in P exstantibus, minime manum Fr. Leonis, Sociorumve quorumlibet deprehendi, sed Fratris ab istis plane diversi et posterioris pro nobis anonymi, quem P nominare licet, significando magis prototypon e quo P exemplatum est, quam ipsum P.

Nemo hic obiciat, in P aliam novamque recensionem partis *Vitae II* inventam esse. Nam haec vel Fr. Thomae auctori tribuenda esset vel alteri cuidam. Utraque etenim in hypothesi collectio Perusina semper posterior esset nova hac recensione, vix statim anno 1247 factae sed tardiore tempore (²), praesertim in altera hypothesi, si ab altero quodam facta esset, qui ausus esset textum *Vitae II* ex officio publicatae adeo immutare. Prima hypothesis ne veri quidem speciem prae se fert, quia variantes et errores in quos in P offendimus, certe nullo modo stilum Fr. Thomae redolent, qui longe aliter facile novam recensionem exarasset et adornasset, si talem recensionem exarare voluisset. Caeterum variantes in P non sufficiunt ad novam recensionem efformandam seu rectius sic hypothetice postulandam (³). Ha-

(¹) Hoc, quale nunc iacet, certo a Sociis Fr. Crescentio missum non fuit; cf. ex. c. eiusdem c. 52, quod etiam in P n. 20 legitur; v. supra, 453, nota 2; infra, 487 s.

(²) Utique ante an. 1260, quo S. Bonaventura iussus est *Leg. maiorem* componere; *Opera,* X (1902), 53.

(³) Textus isti codicis P alibi reperti non sunt; quidam tantummodo similes, sed non iidem in aliis MSS. exstant; cf. 502 s., 506, 516 ss. Sed etiam si alibi reperirentur, quaestio chronologica eadem remaneret; insuper investigandum foret unde provenerint.

rum variantium originem et fontem iam deteximus in Sp. — Insuper omni in casu et eventu haec nova recensio hypothetica *Vitae II*, posterior esset recensione quam habemus in codicibus A et M ([1]). Nam haec certe prima recensio *Vitae II* fuit, quippe quae exarata est Crescentio Ministro generali (1244-47) iubente, eidemque dedicata est ([2]). Dato ergo, non concesso, Fr. Thomam aliam recensionem *Vitae II* confecisse, hanc confecisset tempore posteriore ([3]), neque statim post Capitulum Lugdunense 13 iulii 1247. Quo tardiore tempore hoc factum esset, eo posteriore spatio P consilium cepisset compilationem suam colligendi et exarandi.

Neve alius dicat hic in P inventum esse fontem — (quia *Legenda antiqua* in P antiquior esset quam *Vita II*) — e quo Fr. Thomas abundius hausisset, ita ut eodem fere in ordine e *Leg. antiqua* transsumpsisset n. 1-3 = II Cel. 153, 157, 159, dein vero paragraphos suas 56, 59, 60, 62, 63, 65, 69, tunc alias a 86 usque ad 188, i. e. *Legendae antiquae* nn. 22-36, aliquibus (rectius: multis valde) intermixtis, etc. Ipsa haec series, nullum in se ordinis huius rationem continens, iam ostendit haec capita in P ex opere ita ordinato excerptos esse. Porro indubie isti textus *Vitae II* sunt, non *Speculi maioris*, neque alterius. Frater ergo Thomas in hac hypothesi saltem numeros 32 verbotenus fere in nn. 24 vel rectius 28 in P inventos in suam *Vitam II* transfudisset. Ex his numeris tamen solos 18 integros Fr. Thomas in P invenisset. Ipsa series saltem logica *Vitae II* hanc rem penitus excludit; ipse stilus harum paragraphorum 32 in II Cel., Celanensis proprius hanc hypothesim confutat; nullibi iste paragraphos 32 sui ipsius stilo iam exaratos invenire poterat. Has demum non ipse Fr. Leo tales scripserat, neque stilo « dictatorum » iam exornatas Fr. Crescentio miserat; quoniam in *Epistola* 11 aug. 1246 hoc munus ipse expresse Fr. Thomae reservavit ([4]).

Iuvat quoque seriem horum capitum in Sp considerare. P n. 1-3 = Cel. 153-59 respondent Sp 40, 70, 74; P. n. 18 = II Cel. 146 in Sp est caput 54. — Deinde P n. 22-35 ordine progressivo excerpti sunt e II Cel. 56-188; in Sp ordini huic respondent solummodo P n. 22-31 = Sp 5-93. Reliqua capita item ordine perturbato in Sp inveniuntur, apparenter minus perturbato, quia Sp 124 capita complectitur, II Cel. autem 224 paragraphos seu numeros. — In *Spec. minore* ista capita omnia omissa sunt. — P n. 22 signatur respondere Sp 5; quod quadrat, sed partim tantummodo. Etenim 1°) P n. 22 revera e quinque numeris brevibus consistit in codice [cf. 468]; 2°) Sp 5 respondet II Cel. 62, 63, 56, 60, unde in P non eodem modo haec disposita sunt, quem in Sp tenent; insuper P exuberat in 22b = II Cel. 59, quem locum Sp non assumpsit.

([1]) De unica horum MSS. recensione cf. 433ss. ([2]) 448.

([3]) Circa an. 1250 *Tractatum de mir.* solum exaravit, nullam *Vitam S. Francisci;* AF III, 276; cf. ib. 262. ([4]) Cf. 447.

— Haec observatio iam innuit, Sp non usum esse collectione P. — Caeterum si, uti in praecedente sententia praesupponitur, Sp ortum habuisset e P, videlicet e textu *Vitae II* iam sic infecto et retractato, explicandum foret, unde hae variationes in P provenerint.

Is qui archetypum collectionis Perusinae primus exaravit, rei litterariae Franciscanae valde peritus fuisse demonstratur ex eo, quod in istis 32 paragraphis quae in P supersunt, eas scite selegit e II Cel. quae cum Sp maxime consonant. Comparationem ergo inter II Cel. et Sp instituerat accuratam, dein has paragraphos e *Vita II* delegit, respectum tamen creberrime habendo ad capita parallela in Sp, sicque textus Celanensis e Sp commaculando.

Non tamen omnes paragraphos inter Sp et II Cel. valde similes selegit iste Frater pro sectionibus suis I et II componendis. Iudicium circa sectionem I adaequatum ferre non possumus quoad selectum illum, quia sectio manca est in initio, in quo vix non aliae harum paragraphorum adfuerant (1).

His paragraphis accensendae sunt Sp 6 = II Cel. 58 (de domo Bononiensi), quae deest in P; Sp 21 = II Cel. 63 quae legitur alibi in P n. 68; Sp 47 = II Cel. 51 (de petrosillo miraculose invento (2)); Sp 48 = II Cel. 152 (de parabola corporis mortui (3)); Sp 78 = II Cel. 24 (de Ordine sub protectione ecclesiae Romanae). — Alia capitula complura in quibus Sp et II Cel. multum conspirant, sed minus quam in praenotatis, P inseruit sectioni suae tertiae (4). — Econtra Sp 39a = II Cel. 143 bis legitur in P n. 32, i. e. ex ipso II Cel., et in P n. 10a (5).

Quoad relationes inter P et codices A et M *Vitae II*, haec adnotanda sunt. P in n. 2 = II Cel. 157 apertissime cum An Is M conspirat atque cum An¹ et Fl (6), locum ab A omissum exhibentibus. — Haec concordia cum M etiam in aliis variantibus perdurat; v. II Cel. 159, 11; ibid. 146, 4 (bis), 12; ib. 65, 10; ib. 69, 14; ib. 86, 9, 13; ib. 88, 6, 9; ib. 89, 5, 6-7, 13; ib. 103, 7, 12, 15 etc., uti cuicumque ex apparatu critico ap. AF X, elucebit. Summa concordiarum inter P et M contra A ad circiter 50 pertingit.

Attamen P etiam saepe cum A consonat: v. II Cel. 65, 7, 12; ib. 69, 7, 12, 19; ib. 86, 10; ib. 89, 13; ib. 103, 11, 17, etc. Summa harum concordiarum inter P et A tantummodo ad 25 circiter pertingit. Itaque concordantia inter P et M duplo maior est, quam inter P et A; sicque etiam P medius stat inter A et M, licet longe magis cum M consonet quam cum A.

---

(1) Cf. coniecturas factas a P. Delorme, 70, 328, plus minusve fundatas.
(2) Adest in MS. Little, n. 187.
(3) Deest etiam in MS. Little.
(4) Vide concordias signatas, gradu et modo variis a P. Delorme, 279ss.
(5) *Par.* 105, ubi concordiae signatae non sunt. In Lm est c. 14.
(6) Cf. 440, 469.

Examinantur capita quaedam sectionis I et III codicis P.

Sed indoles huius Fratris P, qui textum *Vitae II,* Legendae officialis, proculdubio ab Ordine seu a Ministro aut a Capitulo generali (1247) approbatae et publicatae, adeo contaminare ausus est, in aliis quoque partibus *Leg. Perusinae* elucet, eademque methodus ipsius deprehendi potest. Hoc modo res ista iam evidens et gravis magis dilucidabitur.

Adeamus sectionem primam in P. — Delorme recte adnotavit (31-5), nn. 4-13 respondere textibus *Speculi Perf.* editi a P. L. Lemmens, quod *Speculum* nos *minus* hic in genere diximus, et sub siglo **Lm** hic citabimus, ne confusio inde oriatur cum Sp = *Spec. maius,* ed. Sabatier, in quo loci paralleli adsunt. — Scimus quidem Lm exsistere qua tale in solo cod. S. Isidori $^1/_{73}$; sed haec pars ipsius antiquior est quam P, et certe eadem auctoritate pollet qua P. Aliqua capitula e Lm etiam in MS. Little exstant.

Ad n. 4 a P. Delorme adnotantur 6 variantes, e quibus I, III, IV et V cum P Sp consonant; harum IV est additio non longa tamen. — Numeri 5 et 6 in P et Sp multum dissonant.

In n. 9 ex 18 variantibus, 7 (scil. 1, 4, 5, 8, 10, 11, 13) sunt in P et Sp. — Expresse ibi notatur ad Lm: *et beata Virgo, et tamen lignum et pictura est, sic servus Dei,* P habere [cf. Par. n. 104]: *et b. Virgo, et tamen lignum *vel pictura nihil sibi attribuit, quod quia lignum* et pictura est, sic servus Dei,* unde voces inter astericos in Lm ex homoioteleuto omissae essent. Sp 45 vero habet: *et b. Virgo, et tamen lignum et pictura nihil sibi attribuunt, sic servus Dei.* Hinc elucet quod non de solo homoioteleuto in Lm exstante et a P suppleto hic agitur, sed P hoc supplens duos textus ex Sp et Lm hic in unum conflavit, et quidem male, quia sic sensus intelligi nequit, et constructio sententiae destruitur.

Variantes 6, 8, 12 notatae in n. 10 eaedem sunt in P et Sp. — Paenultima (= 12) varians, non levis, adest in P et Sp. Item ultima quae nos docet hic omitti Lm 16, 1-8 et caput in P desinere uti Lm 16, 8-12 et simile caput 46 in Sp. — Subdimus (ob p. 34, not. 1) in MS. Little, n. 158 aliam recensionem huius capituli exstare, in quo intercalantur l. 3-9 (i. e. quae alio modo narrantur in Sp 39b et II Cel. 143), atque l. 10-3. Tunc sequitur ibidem Lm 16: de sociis a S. Francisco resignatis ob caniculam caeci cuiusdam ducem (cf. II Cel. 144 et Sp 40) quae in P omissa sunt, quia alibi in ipso habentur, scil. in n. 33 ex ipsa *Vita II.* Unde etiam hac omissione P textum in Lm retractavit. De derivationibus (l. c.) dicta refellere non est necesse, ut per se patet.

In n. 11 ex multis variantibus video 12 concordare in P et Sp. His accedit longissima i. e. Lm p. 45, 6 - p. 46, 6; qui locus omissus est pariter in P et in Sp 107. — Totum hoc caput desideratur in MS. Little. — Praefata omissio magna nullo modo probare potest derivationes assertas (34, nota 2), praesertim quoad II Cel. 48, quocum omissio illa

nullam habet relationem. — Ex his duabus magnis omissionibus in P relate ad Lm, iam liquet Lm e P non promanasse.

In n. 12 notantur 29 variantes quarum 10 leguntur in Sp, scil. 1, 3, 5, 6, 11, 16, 17, 21, 27, 28. Inter has eminet VI, omissio in P et Sp loci qui in Lm legitur p. 47, l. 1-3. — Initium capitis, licet verbotenus in Sp et Lm consonet, P sic scripsit: *In obdona* [lege: *hebdomada*] *qua* [sequitur lacuna, in qua pone verbum: *migravit*] *beatus Franciscus*.

E variantibus 16 notatis ex n. 13, reperio 4 convenire in P et Sp; ex eis VI et IX additiones sunt, licet breves.

Notes demum haec capitula 4-13 eodem in ordine haberi hic in P quo et in *Speculo Lemmens* inveniuntur, scil. cap. 8-19.

In modo recensitis collectorem P eamdem rationem tenere vidimus circa textus *Speculi minoris* et *maioris,* quam supra tenuerat circa locos II Cel. et eiusdem *Speculi maioris,* textum alterum ex altero mutando vel maculando; vide praecipue notata de ipsius nn. 9, 11.

Methodo a P observata sic patefacta, patet ipsum duos textus hic denuo commiscuisse, unde pariter concludimus textus istos in P minime esse genuinos sed, uti aiunt, adulteratos. Neque *Speculum maius* neque *Speculum minus* e P promanarunt, sed P iam utriusque textum, uti pro secunda sua sectione *Speculum maius* et *Vitam II* prae manibus oculisque habuit; post utrumque ergo *Speculum* ipse collectionem suam compegit, quae nunc iure pleniore dici potest compilatio.

Ex eo quod P hic usus esse apparuit utroque *Speculo,* eumdem compilatorem posterioris temporis fuisse profecto inferre debemus. Attamen conclusio ista chronologica, vagior esse debet, quia de tempore quo *Specula* exarata sint, nondum quid certi constat, et eo vel minus de ipsorum partibus, res atque textus antiquiores continentibus, sive de novo elaboratis, sive denuo ordinatis in eisdem. Aetas codicis P in nullo praemissae illationi contradicit, etiam si *Speculum maius* tantummodo anno 1318 formam praesentem suam accepit (¹).

Haec inferendo quaestionem intricatam, quaenam relatio inter *Specula* ambo intercedat, praeiudicare non intendimus; e textibus autem talibus compilationis Perusinae res ista iudicari et decidi vix poterit.

Sectionem tertiam P nunc evoluturi aliqua tantum capita seligamus oportet, ne nimis protrahatur discussio.

Sectio III exorditur n. 42-48 iis textibus, qui habentur in *Legenda Vetere* ed. L. Lemmens, DAF II, 91-100. Huius c. 7 mutilum esse apparet. In P n. 48 idem caput calamitatem maiorem subiit, nam medio in fol. 102ra P eiusdem textum abrupit, verbis: *Et cum aliquis istorum fratrum,*

(¹) Quod obiter dicimus propter asserta de aetate codicis P. Cf. supra, 461ss. et 452.

quin ullo signo hoc significaret [1]. Nam prosequitur sententiam suam: *laboraret ibi, cepit mirari, quid hoc esset,* scilicet S. Franciscus, uti elucet e textu integro huius capitis in MS. Little, n. 165. Hinc etiam liquet, quod P hic, erroris sui paululum conscius, *laborabat* quod prius scripserat, mutavit (ipse ut videtur) in *laboraret,* ob praecedens *Cum,* atque quod post *ibi* adiecit *Et,* ab ipso, uti videtur, dein lineis transversis deletum, non expunctum. Certe non diligentem neque attentum librarium hic P se prodit, manifesto exemplantem aliud MS. hic lacunosum quemadmodum et P, aut in quo folium unum foliave plura hic defecerant [2]. Nam in P saltem desunt finis brevis n[i] 48 et prior pars dimidia n[i] 49. Reliquus huius n[i] 49 textus revera neque exacte cum Sp 8, neque cum Lm quadrat, et in unica variante notata P cum Sp consonat, una voce dempta, non cum Lm. — Finis: *quia non-ad manendum* in solo P legitur. — Haec notavimus, potius ut veram naturam lacunae huius ostenderemus, quam textus discutiendi causa; nam textus isti revera in P mutili adsunt et partim deficiunt.

Num. 50 comprehendit ea quae ibi (p. 49) notantur et dein (280) eduntur, non ea quae in Par. n. 13 eduntur, nam initialis maior in P revera adest tantum in *Unde.* Aliis verbis: finis est idem ac in Sp 9, dissimilis a fine in Lm 29.

Specialem tractationem n. 58 in P efflagitat.

Num. 58 conferendus est cum Sp 59, 60 et cum II Cel. 122, 123. — In Lm 33 res paucissimis compendiata est; in MS. Little non occurrit. Textus editus est p. 283-4 et in Par. n. 23. — Si Sp et P cum Cel. contuleris, videbis P longe plus concordare cum Sp quam cum Cel. Concordantiis cum Cel. notatis adde v. gr. 283, l. 17: *longe ab;* l. 31: *quasi,* econtra plures voces signatae sunt *cursivis* litteris 283-4 et in Par. 23, quae revera non plene concordant in Cel. et P; l. 16: *corpori* P; *in corpore* Cel.; 18: *corpus* P; *corpore* Cel.; 22: *expectabat* P; *expectat* Cel.; 23: *orans* P: *oratque* Cel.; et alia plura. Sed 24-5 textus *sive in corpore-scivit* omissus fuit in Cel. His P. Delorme eo apertius concordiam inter P et Cel. ob oculos ponere intendebat; nam iuxta eum — totamque suam theoriam — et II Cel. et Sp hic e P promanarunt.

Concordantia inter Cel. et P hic de facto maxima est, ideoque hoc capitulum selegimus. Uti iam diximus, longe plura vocabula et sententiarum membra inter Sp et P concordant. Sed adsunt etiam aliquot vocabula quae inter Cel. et P concordant, non vero inter Sp et P. Haec sunt: l. 10-11: *summo mane ad me revertere* P; *ad me summo mane revertere* Cel.; *summo mane revertaris ad me* Sp. — 14: *et exivit foras* P; *et egressus foras* Cel.; *et statim exivit* Sp. — 17: *quia maiorem inimi-*

---

(1) Nisi forte rasura unius litterae in initio lineae 19, ante *laboraret.*

(2) Non excluditur P inadvertenter folium unum vel duo in archetypo suo vertisse, sicque lacunam suam ortam esse. In *Par.* 6-7 (n. 10, 11, 12) lacuna e MS. Little, n. 165 suppleta integram paginam complet. Non aestimamus hic agi de homoioteleuto, licet agatur de voce duplici *fratrum.*

cum (sic) *quem ego habeo* P; *cum maiorem inimicum non habeam* Cel.; *maior inimicus quem habeo* Sp. — 24: *elevatus est in exstasi sive in corpore* P; *factus in ecstasi* Cel.; *elevatus est et raptus in caelum, sive in corpore* Sp. — 26: *caeteris* P Cel.; *aliis* Sp. — 29: *reversus in se* P; *ad se reversus* Cel.; *et cum ad seipsum rediisset* Sp. — 34: *interrogavit frater* P; *interrogat frater* Cel.; omisit Sp. — 34-35: *Mihi videtur* (sic) *esse maior peccator* P; *Michi videtur quod sim magis* (1) *peccator* Sp; *Videor mihi maximus peccatorum* Cel. (2). — 36: *in corde* P Cel.; *animae* Sp. — Subdimus, quod P in fine habet: *humilitatatem* et *exalta* pro *exaltari*.

Ex his adnotatis inferre licet, in III sua sectione P eumdem modum textus invicem commiscendi tenuisse, id quod fecit aperte in l. 17, ubi P sic constructionem conturbavit et destruxit, assumendo textum Cel. Idem fecit in l. 34-5, ubi item imperite secutus est *Speculum*. In aliis pluribus locis inter utrumque Cel. et Sp haerens, textum suum ultra id quod Sp fecerat, textui *Vitae II* adaptavit.

In hoc capitulo Celanensis nomen Fratris Pacifici, tunc socii S. Francisci, non posuit, neque nomen ecclesiae S. Petri de Bovario, in qua res narrata evenit et Pacificus visionem sedis caelestis habuit. Iuxta Celanensem Fr. Pacifico in visione ostensa fuit « sedes unius de ruentibus »; iuxta P et Sp sedes ipsius Luciferi. Iuxta Cel. ecclesia illa sita erat « longe ab habitatione et solitaria »; iuxta Sp « prope castrum Trevii »; iuxta P « non multum longe ab hospitali ». Hoc erat secundum P et Sp « hospitale leprosorum », quod Cel. non significavit (3). Secundum P et et Sp mane S. Franciscus « stabat in oratione coram altari »; iuxta Cel. erat ibidem ‘ prostratus ’.

Si Celanensis narrationem suam hausit e P, difficile est explicatu, cur nomen Fr. Pacifici hic omiserit, rectius: suppresserit. Nam alibi II, 82 eumdem ‘ sanctum hominem ’ dixerat, cui S. Franciscus visionem quamdam narravit; eum cum Sancto intimum fuisse innuit (II, 137), immo duplicem visionem Pacifici, narravit (II, 106) (4). Humilitas Fr. Pacifici ideo in visione sedis caelestis anonyme narranda (5) in causa esse nequibat.

Sed facile est silentium Fr. Thomae hic, in nostra sententia, explicare. Neque P, neque Sp hic a Celanensi correctus est, sed hic

(1) *Spec. Vitae* habet: *maior;* cf. etiam AFH I, 360.

(2) Sic A; *peccator* M V.

(3) In *Speculo min.* 33 hoc et omnia nomina adsunt. — S. Bonaventura, *Leg. mai.* VI, 6, secutus est, pro more, *Vitam II;* sed in *Sermone de S. Francisci* nomen Fr. Pacifici memoravit et sedem Luciferi; *Opera,* IX, 577, 588. Ratio ab Ubertino adducta, theologica est, non historica (284, nota 1).

(4) Textus tibi comparanti elucebit ibi nequaquam primam sententiam n[i] 50 in P a Celanensi adhibitam fuisse (284, nota 1). Insuper idem prorsus in Sp de Pacifico legitur.

(5) Sic coniecit P. Delorme, *Par.* p. XVIII.

relationem istius visionis anno 1246 (vel antea iam) audierat, eamque suo stilo scripsit. De nomine autem Fratris participis visionis istius plures iam tunc circumferebantur opiniones; quare Celanensis nullius nomen fecit expresse. Scimus enim posteriore tempore in Ordine plures adhuc traditiones circa hanc visionem viguisse (¹). Nam etiam Fr. Massaeo tributa est a Fr. Servasancto Faventino circa 1285, et ab Ubertino Casalensi, an. 1305, immo visio tributa est etiam Fr. Leonardo Assisiensi (²). Collector *Speculi* (et ex hoc P) opinionem de Fr. Pacifico amplexati sunt, locumque accuratius indicaverunt.

Dubium est, quin P *Vitam II* hic in parvula circumstantia corrigere voluerit, nam in ipsius contextu distantia ecclesiae S. Petri de Bovario computatur ab ipso hospitali, non ab oppido Trevio, extra quod certe hospitale leprosorum erat. En locus ex P: « *Erat enim illa ecclesia non multum longe* (³) *ab hospitali et nullus ibi manebat, maxime quia illis temporibus erat destructum castrum Trevii ita, quod in eodem castro vel nullus manebat* ». Quae in solo P leguntur. Sententiae prima particula circumlocutio sive explicatio esse nobis apparet adiectivi *derelicta* in Sp. vel *solitaria* in Cel. Quae tunc sequitur particula: *maxime quia* etc., in explicatione ista magis insistit, dictione valde larga, non modo felici expressa, considerata etiam repetitione verborum: *nullus ibi manebat* atque in fine: *vel nullus manebat.*

Haec insertio (in solo P) nobis quidem glossa sat aperte esse videtur, innixa in traditione vulgari, quae destructionem oppidi Trevii et ipsius territorii vastationem facile conservabat, sed non sine hyperbola, cum P dicat: *vel nullus manebat.*

In hac glossa contradictio quoque adest. Si enim Trevium tam funditus destructum atque desertum desolatumque fuit, una cum territorio suo circa oppidum tam devastato, ut hostes saevi ne monasterio quidem S. Petri de Bovario, O. S. B., parcerent, sola ipsius ecclesia ideo « derelicta » excepta, mirandum est, quomodo leprosi in regione illa miserrime depopulata victum sibi necessarium invenire potuerint. In eorum hospitali tamen tunc, expresse iuxta P, implicite iuxta Sp « hospitati sunt » S. Franciscus et Fr. Pacificus; in idem sero sequente S. Franciscus socium suum ad pernoctandum misit, non in monasterium S. Petri, ecclesiae contiguum; aliis verbis: monasterium saltem derelictum erat, si non plane destructum, non vero hospitale.

Propter praevie observata non ausim modum illum loquendi: *Maxime quia* tamquam proprium quid Fr. Leonis considerare (⁴), quamvis non negem ipsum quoque adhibuisse modum eumdem dicendi.

Quoad « hospitale leprosorum » existimo Fr. Thomam licet non expresse (⁵) uti Sp et P, idem sat clare pro suis lectoribus coaevis innuisse

(¹) Cf. Delorme, 284, nota 1; Liv. Oliger, ap. *Miscellanea Ehrle,* I, 187; AF IV, 14, l. 28-30 et 96, l. 35-6; ib. 143-4, 285-6; V, 138, 461.

(²) Cf. supra, 107.

(³) Vox haec in Cel. adest.

(⁴) Uti fit in *Par.* p. XII.

(⁵) Quod fecit in II Cel. 66 et 98.

vel dixisse. — De throno Luciferi hic contendere nolumus. Rem attenuate dictam a Celanensi, Sp et P hic quoque praecisius enuntiarunt, ipsius Luciferi, « ruentium » principis, thronum illum dicentes.

Alia differentia notata levissima est, *stabat* enim iuxta vulgare Italicum idem sonat ac *erat*, uti centies in ipso P et in Sp. Celanensis hic praecisior esse videri potest; censemus autem ipsum hic ut alibi in locis innumeris alludere ad S. Scripturae textus, v. gr. Iudith, 10, 1; Tob. 12, 22, etc., neque quidpiam praecisius dicere voluisse quam: S. Franciscus orabat, solito in situ corporis.

Quoniam compilationi Perusinae minime obtrectare volumus, sed solummodo eamdem iusta crisi examinare, in ipsius honorem hic statim addimus, traditionem illam in populo et inter Fratres Minores Umbriae, minime (ut liquet) inter solos Socios S. Francisci servatam, veram fuisse.

Trevium sistitur in colle arduo, cuius radices magna via praeterit Perusio Spoletum ducens, in medio fere inter Spoletum et Fulgineum (1), quae oppida circa Trevium acriter inter se contendebant, decertabantque (2). Die 16 iulii 1213 Dipoldus (3), comes Acerrae duxque Spoletanus, Ottonis IV imperatoris locum tenens, Spoletanis tradidit (4) « totum territorium Treviris [= Trevii]... hoc pacto (ait ipse in documento traditionis)... quod ego dictus dux promitto vobis [Spoletanis]... hinc ad finem proximi septembris venientis destruere castrum Treviris totum (5) sine fraude et malo ingenio, cum adiutorio tamen vestro. Que quidem, si erunt in dicto termino facta, omnia predicta (6) ad me libere revertantur. Sin autem... » (Spoletanis sit castrum Litaldorum etc.). Promisso suo ferox ille Dipoldus stetit (7) ac Trevium destruxit, quod postea an. 1215 (?) in pace cum Fulginatensibus inita his cessum est, qui oppidum reaedificaverunt (8).

---

(1) Monasterium O. S. B. S. Petri de Bovario (modernis *Bovara*), iuxta eamdem viam situm erat, duo circiter chiliometra Trevio distans versus Spoletum; cf. de eo Sabatier, *Speculum*, p. 108.

(2) Achille Sansi, *Storia del comune di Spoleto dal secolo XII al XVIII*, Foligno 1879-81, 2 voll.; I, 30ss.

(3) Alias Diopoldus, Teupuldus etc. de Lützel, rectius de Schweinspeunt.

(4) Sansi, *Documenti storici inediti in sussidio allo studio delle memorie umbre; (Parte I e II)*, ibid. 1879, 222; ubi hoc documentum editur. Cf. *Storia*, I, 37s.

(5) Dubitamus, quin adiectivum ad litteram usque urgendum sit; nam potius modus loquendi fuisse videtur; cf. p. 491.

(6) Id est loca seu castra territorii Treviensis, quae Dipoldus hic Spoletanis tradidit. Bovarium expresse non nominatur.

(7) Memoriae traditum non fuit expresse, Dipoldum mense septembris 1213 Trevium revera destruxisse; cf. *Storia*, I, 39s.; sed erui potest e documento 25 ian. 1214, ap. Sansi, *Documenti*, 224s. Iuxta *Fragmenta Fulgin. historiae*, ed. Faloci, ap. *Archivio stor.... per l'Umbria*, II (1885), 335, Trevium destructum fuisset an. 1214. — Visio accidisset ergo post septembrem 1213 et ante pacem factam. Id quod cum chronologia vitae Fr. Pacifici [si de isto revera agitur] quadrat; cf. notata in AF X, 57s. ad I Cel. 77 et 78 conferenda cum II Cel. 106.

(8) *Storia di Spoleto*, I, 40; ubi nihil de tempore quo pax facta sit.

Noscitur eiusmodi destructiones facile in memoria populi afflicti conservari, quam traditionem plurimi Fratres Minores Umbriae in magna illa via peregrinantes ac Trevii hospitati discere poterant, non soli Socii S. Francisci. Caeterum, si non Fr. Massaeo (1), sed Fr. Pacifico visio illa throni caelestis ostensa est, uti Sp et P asserunt, fatendum est hanc narrationem non proprie spectare ad materiam de S. Francisco a Fr. Leone aliisque Sociis an. 1245-46 collectam, sed potius ad materiam ab aliis Fratribus tunc coactam. Quae distinctio in pluribus capitibus P et Sp et *Vitae II* iure facienda erit.

In P n. 112 (edit. 315-7) narratur, uti et in Lm 20, Sp 67 et II Cel. 119-20, S. Franciscum a Leone Cardinali S. Crucis invitatum, ut secum moraretur « per aliquot dies » (2), prima nocte adeo verberatum esse a daemonibus, ut mane sequente statim valefaceret Cardinali. Finem narrationis hic ponimus, cum ultimis verbis, quae S. Franciscus mane, adhuc terrefactus et turbatus, Cardinali dixit:

...... *et ecce demones eiecerunt me de carcere.* Quoniam *tanquam in carcere* ibi *remote manere volebat* et nulli loqui nisi socio suo. *Et plurimum letatus est dominus cardinalis cum* ipso. *Verumtamen,* quoniam *sciebat et venerabatur* ipsum *tanquam sanctum,* fuit contentus de eius voluntate, *postquam ibi manere noluit. Et sic beatus Franciscus, licentiatus* ab ipso, *reversus est ad heremitorium sancti Francisci* [!] *de Fonte Columbarum iuxta Reate.*

1. ecce Lm P Sp; ista nocte *add.* Lm eiecerunt P Sp: expulerunt Lm; me de c. eiec. Sp 1-2. Quoniam-suo *om.* Sp. 1-2. Quoniam-volebat] Hoc dicebat de turri, quae erat in muro urbis in qua remote tanquam in carcere manere solebat Lm; *sed* solebat *est error apertus pro* volebat. *Tunc* Lm *om. omnia usque ad:* Et... licentiatus (l. 5) 3. ipso P; eo Sp 3. quoniam] quia Sp 4. ipsum] eum Sp 4-5. fuit-voluntate] noluit contradicere sibi Sp 5. post. ibi nol. permanere Sp 5. sic b. Franc. P Sp: *om.* Lm 5-6. licent. ab ipso P; licent. a cardinale Lm; valefaciens ei Sp 6. rev. est ad her. Lm Sp; *tunc vero:* sancti Francisci *add.* Lm P; *om.* Sp. 6-7. de Fonte Col. iu. Reate Lm P Sp

Supra typis *cursivis* concordias signavimus inter P, Lm et Sp, in adnotationibus singulas distinguentes. In II Cel. haec non sunt. — Post verba S. Francisci, in quibus Sp et P magis concordant quam Lm et P, Lm quia plus quam tertiam partem narrationis (l. 1-38; universim sunt lineae 86) paucissimis contraxerat, haec necessario addidit: *Hoc dicebat de turri, quae erat in muro urbis, in qua remote tanquam in carcere manere volebat.* Nam Lm de loco, in quo res acciderat, nihil dixerat, et apte vocem *carcer* sic explicavit. Sp ista hic recte omisit. E narratione tota in P (uti in Sp) clare patebat, quisnam ille *carcer* esset; sed P nihilominus dicta in Lm conservare volens, ea suo

(1) Hic enim in Epistola Sociorum 11 aug. 1246 expresso nomine memoratur quaedam de S. Francisco Sociis tradidisse, verbo vel scripto. Cf. 447.

(2) Cf. etiam 492.

modo parum perito mutavit, repetitionem valde inutilem ex eis formando; vide relata in l. 20, 25-6, 29-30.

Quod tunc addunt P et Sp: Cardinalem « plurimum » laetatum esse, vix intelligi potest. Nam S. Franciscus ob verbera a daemonibus sibi illata valde perterritus erat et consilium cum socio suo ceperat, contra intentionem suam primam, statim abeundi. Hoc Cardinali Leoni dixerat, certo de hoc dolenti, non laetanti. Si legeres: 'plurimum doluit Cardinalis', momentum psychologicum intelligeretur itemque coniunctio « verumtamen ». Haec quo magis oppositionem inter utramque sententiam acuit, eo minus verbum « laetatus est » intelligibile reddit. Omnia haec omisit Lm.

In ultima sententia P iterum textum Lm sequitur, repetendo inde anachronismum: B. Franciscus rediit ad eremitorium *Sancti Francisci*. Sic Lm et P legunt. Compendiatori in Lm lapsum eiusmodi accidisse non mirarer, sed mirarer, si quis eumdem Fr. Leoni tribueret. Qualislibet textus primigenus Fr. Leonis fuerit, hic in P manum inhabilem retractantis cuiusdam in pluribus deprehendimus.

Quoniam modo statimque examen totius sectionis tertiae collectionis P institui nequit, addamus oportet, in hac tertia sectione etiam alia quaedam opuscula inveniri, quae aliunde scimus opera Fr. Leonis esse, et quidem opuscula separata, separatimque exstantia, qualia expresse allegata fuerunt a Fr. Ubertino Casalensi annis 1305 et 1310-11 atque a Fr. Angelo Clareno intra annos 1318 et 1326 (1), immo verisimiliter inter an. 1321-23, quaeque inveniuntur in codice *1/73* S. Isidori, qui et ipse ante codicem P scriptus fuit. Quos annos ideo hic proponimus, quia codex P anno 1311 'vel circiter' iure affigi nequit (2).

De parvo tractatu, qui praenotatur *S. Francisci Intentio Regulae* (3) auctore Fr. Leone, tamquam opusculo separato scite disputarunt F. C. Burkitt (4) et A. G. Little (5). Qui docti viri item de alio minore adhuc opusculo eiusdem Fr. Leonis inscripto *Verba S. Francisci* (6) agentes (7), hoc item tractatulum separatum fuisse recte propugnarunt, uti et denuo ipse P. L. Lemmens (8), licet Burkitt (9) minus securam sententiam hic protulerit. Eorumdem rationibus, rectius testimoniis antiquorum Fratrum insignium, praesertim Fr. Ubertini, relatis a doctis illis plene assentimur (10).

---

(1) *Expositio Regulae*, ed. Liv. Oliger, Ad Claras Aquas 1912, p. LVs.
(2) Cf. supra, 464ss. (3) Ed. Lemmens, DAF I, 83-99. Idem de eis recens egit, *Die Schriften des Br. Leo*, 39-44. (4) *La Légende*, 462-3.
(5) *Some recently discov. Franc. Doc.* 14-15; *The study*, 40, 54-6.
(6) Ed. Lemmens, ibid. 100-106. Quae editio nunc ope aliorum codicum melior et emendatior facile fiet. (7) Little, l. c. 15-16. (8) *Die Schriften*, 44-5. (9) Burkitt, *The study*, l. c. (10) Sabatier, *Speculum*, CXXXVIIss., haec testimonia iam collegerat, in favorem *Speculi*, cuius tamen solum aliquas particulas indirecte tangunt. Idem dicendum de dictis in *Par.* XIIIss.

Iamvero *Verba S. Francisci* cap. 1-6 leguntur eodem in ordine in P n. 14, 15, 16, 17, 19, dempto brevissimo capitulo 3, quod in n. 38 aliis cum rebus continetur [1], et inter n. 17 et 19 interpolatum est, optimo in nexu logico, II Cel. 146 [2]. Textus ergo *Verborum S. Francisci* legitur in prima sectione P, quam iam aliunde compilationem esse pervidimus [3]. — Porro textus *Intentionis Regulae,* cap. 1-16, legitur in tertia sectione P n. 98a-101b, quae sic item compilatio esse ostenditur.

Ex omnibus quae hucusque de P disputavimus, inferendum est, ea quae in prima et secunda sectionibus *Legendae* seu potius *Compilationis Perusinae* continentur, exarata et composita fuisse non mox post an. 1247; eadem sententia etiam de tertia sectione eiusdem Compilationis tenenda est. Nolumus tamen de hac sectione modo theoriam sive thesim eadem cum firmitate enuntiare. Etenim conscii nobis sumus, nos nequaquam omnes quae huc convergunt quaestiones tetigisse, multoque minus diremisse.

Negare minime intendimus in prima et tertia sectione *Compilationis Perusinae* scripta Fr. Leonis Sociorumque aliorum S. Francisci cariorum contineri. Ast visa methodo, quam in tota secunda sectione compilator observavit, quomodo is eamdem in prima sectione tenuerit partimque saltem in tertia, compilatio ista, quae post *Vitam II* iam compositam, exarata et collecta est (in archetypo codicis P) fons non fuit, e quo Fr. Thomas Celanensis materiam sibi tractandam assumpsit. Insuper valde in dubium est vocandum, quin hic nobis forma genuina, non mutata scriptorum ullorum Fr. Leonis a retractatore, qualem eum deprehendimus, servata sit.

Is qui magnae suae collectioni, in sectionem triplicem distinctam, qua mediam inseruit extracta 32 *Vitae II* Celanensis, aliaque 4 eiusdem sectioni primae, qui alia quoque opuscula, sectioni primae ac tertiae suae collectionis incorporavit, ubique sibi constans, de talium capitulorum origine et proventu, ne de Celanensibus quidem verbum faciens, omni iure compilator est dicendus, atque Compilationem confecit; a se compilata item retractavit, uti abunde digessimus. Quae cum ita sint, *Compilatio Perusina* non fons fuit uber, e quo alii alia scripta hauserunt, sed labrum in quod eadem confluere fecit diligens ille collector, eheu anonymus.

(1) De eo cf. supra, 470. De hoc cap. etiam ab Angelo Clareno, l. c. 127, omisso, alia non addimus, neque insistimus in eo, quod n. 38 est II Cel. 216, unde iuxta Little extractum esset; *Some rec. disc.* 15. Notandum tamen est textum c. 3 non plene consonare cum II Cel. 208, 5-7. Cf. textum medium inter II Cel. et *Verba* in cod. An, n. 55; infra, 508.

(2) Cf. supra, 474. (3) Cf. 473 ss.

Hinc nil mirum, quod in tali compilatione nulla series vel ratio, nulla dispositio neque chronologica neque logica (1) compareat, quamquam aliqua capitula nexu quodam inter se constricta deprehendi queant.

Dato ergo, non concesso, quod Fr. Leo hanc collectionem ipse compegisset, utique post an. 1247, ipse quoque, optimo quidem suo iure, e suis scriptis tunc collectionem magnam novamque compilasset, nullo vero modo *Legendam S. Francisci* seu utcumque litterarium opus confecisset. Dato autem (fato modo), quod ante diem 11 augusti 1246 hoc opus hunc laborem collegisset, admirationis plurimum moveret, quod Fr. Leo toto reliquo vitae suae tempore, ab an. 1246 usque ad 1271, nihil habuisset, quod de S. Francisco scriberet, nihil novum quod e memoria et recordatione vitae cum S. Francisco actae scripto tradidisset. Quod nos minime verisimile aestimamus.

Hoc loco iterum quaestio se obtrudit, quid actum sit de iis scriptis, quae an. 1246 ad Ministrum Generalem Fr. Crescentium miserat Fr. Leo, ut ea cum biographo 'officiali' communicaret. Sed hac de re, nobis impervia, vix coniciendo dici potest (2). Si vero Fr. Leo ipse postea collectanea illa denuo ordinavit et descripsit (3), una cum cl. Little (4) nobis vix admittendum videtur, Fr. Leonem tunc 32 Extracta *Vitae II* Celanensis in ea intulisse seu interpolasse; idque eo vel minus, quod modo supra exposito Extracta illa retractata fuerunt. Si autem ipse Fr. Leo haec egit, tantum ponderis et auctoritatis his 32 Extractis *Vitae II* tribuens, ut ea collectaneis suis insereret et innecteret, iure bono inferes eumdem etiam alibi in his collectaneis respectum habuisse ad textus similes et parallelos in *Vita II* tunc exstantes.

In quamcumque partem rem vertamus, Fr. Leonem compilationis huiusmodi auctorem asserere non audemus; esto in eadem compilatione maximam partem scripta Fr. Leonis contineri, circa ipsorum formam genuinam et primigenam dubium ubique impendet, ope aliorum codicum et scriptorum discutiendum et abigendum, quoad id fieri poterit.

Ipse P. Delorme quoad n. 20, breve capitulum, in quo legitur « *Iesus Christus Fratri Leoni, socio S. Francisci* » tres querelas contra Fratres in Deum ingratos, contra murmurantes et otiosos, demum contra ira-

(1) Sic quoque P. Delorme, *Par.* p. VIS., licet a se alias (322) sectio III dicta fuerit « un tout parfaitement homogène ».

(2) Cf. supra, 449 ss.

(3) Exempli causa « *in libro qui habetur in armario fratrum de Assizio* », uti an. 1311 dixit Ubertinus, ap. ALKG III, 168: Sabatier, *Spec.* p. CL.: *Par.* p. XIV.

(4) *The study*, 18.

cundos dixisse (1), notavit (36, 327), hoc provenire e *Vita* quadam Fr. Leonis vel forte e *Dictis* quibusdam circa eumdem Leonem. Motus ad hoc admittendum fuisse videtur ex eo, quod Fr. Leo ipse vix tali in forma haec scripto tradidisset. Laudato auctori assentimus libenter, sed ipsam suppositionem non statim cum ipso seponemus. Ex eadem enim concludimus, etiam ex hoc capitulo ita apparere, textus in P collectos ab alio quodam postea interpolatos esse. Interpolator iste non parvulas glossas, etc. hic inseruit, sed totum capitulum, quantumvis breve hoc sit. Caput istud, nullam relationem cum vita S. Francisci habens, an. 1246 in collectaneis Fr. Leonis vix, ne dicamus certe, non adfuit. Indoles compilationis Perusinae ex hoc quoque capitulo illustratur (2).

Examinantur rationes pro annis 1245-46 allatae.

Rectissime P. Delorme operam navavit, ut, testimoniis externis prorsus deficientibus, ex interna indole collectionis Perusinae indicia quaedam colligeret, e quibus inferret, saltem capita 4-13 (3), 19, 21 primae sectionis et capita 42-115 in P, id est totam sectionem tertiam scriptam esse ante *Vitam II*, immo ante diem 11 augusti 1246 (4).

De prima principalique ratione, petita e concordiis modo plurimis, modo non multis (5) inter P et II Cel., iam supra in genere disputavimus (6). Quia insuper ostendimus *Vitam II* adhibitam esse a P in 24 suis capitibus, liquet his concordiis relate ad P in specie valorem valde dubium debilemque inesse, quia archetypus P, uti iacet post *Vitam II* exaratus est. Unde ex facto praedicto praesumptio valida oritur concordias illas ex ipsa *Vita II* ortas esse; id quod pro P n. 58 = II Cel. 122-23 in specie monstravimus, supra, 480 ss.

Ubi primum hanc quaestionem concordiarum tetigit, P. Delorme (38) opinionem suam non rationibus fulcivit, sed magis assertione gratuita affirmavit in P n. 1-3 et 18 *Vitam II* fontem esse « compilationis » Perusinae, et e converso in nn. 9, 10, 11, 13 in P adesse fontem *Vitae II* 141, 133; 151, 143-4; 48 atque 200. Quo gravior haec res erat, eo magis necessaria erat solidissima demonstratio. — Ubi in quaestionem rediit (52), eamdem dicto modo tractavit. Dein (56-8) plura capitula annis

(1) Textus iste acer plurimum vulgatus erat; Sp 52; in *Vita Fr. Leonis* ap. AF III, 72; *Actus* c. 63, 1-3; ap. Pisanum, AF IV, 191-2; AFH XII, 340, n. 33; supra, 99, n. 24. — In *Par.* n. 116 textus editur absque ulla nota vel monitione.

(2) Idem P. Delorme, 328, nota 1, capita 10 et 11 in P retractata censebat. Cf. 495 s. (3) Cf. infra, 490.

(4) Cf. AFH XV, 321-28 et 56-8.

(5) Cf. v. gr. inter nn. e P editos (279ss.) n. 56 (ubi duo loci sunt textus S. Scripturae), 59, 62, 66, 72-3, 75-6, 78, 84c, 90, 91, 102, 103b.

(6) Supra, 456ss.

1245-46 affigere studuit, rationes proponens quas statim examinabimus. Postea (69s.) res assertas repetit, et hoc in sensu in adnotationibus ad textus a se editos (279-319) res singulas fidenter explicare contendit. In fine quaestionem annorum 1245-46 denuo tractat (322-7), plura e iam dictis (56-8) repetens, quae singula infra statim discutiemus ([1]), denique praevie dicta paucis perstringit (329).

In specie P. Delorme allegat e n. 62 (editur, 287-8; cf. II Cel. 38): *Usque in hodiernum diem narratur memoria eorum sicut sanctorum, ab illis qui cognoverunt ipsos*. Ex his inducens (322): « que le fait fut quasiment récent ». — E Cel. patet eos, de quibus hic sermo est, maritum uxoremque an. 1246 iam mortuos fuisse, postquam « *pluribus annis coelibem vitam* » influxu S. Francisci egerunt, iuxta P « *plurimos annos* ». De tali memoria beata in II Cel. nihil. Hinc potius innui videtur textum P longius a morte illa, quae una die acciderat, distare quam Celanensem. Dictum illud biblicum: « Usque in hodiernum diem » tempus saltem relative remotum indicat, quod quomodo metiendum sit, non liquet, quia hi Fratres vel potius concives illorum, qui haec narrabant, longaevi esse poterant, sin autem natu minores, quin detur nobis scire, qua in aetate illos duos cognoverint. Quidquid est, pro annis 1245-46, qui hic soli in causa sunt, loci allati nihil testantur. — Caeterum in hoc capitulo P concordantiae cum II Cel. adeo paucae sunt, ut ex eis nihil induci queat de mutua dependentia utriusque textus.

In cap. 72 (editur 294-5) memoratur: *quidam spiritualis homo, quem novimus et ab eo istud intelleximus*, nempe amicus S. Francisci in suae conversionis initio, quando Sanctus alta voce passionem Christi plangebat. — Sed cum non insinuetur virum illum, tempore quo haec scribebantur, adhuc inter vivos esse, immo contrarium innuatur: *intelleximus, novimus*, quod verbum in contextu sat clare qua tempus perfecti usurpatur, liquet locum istum nihil probare pro annis 1245-46, de quibus res agitur. — Quinimo locus allatus prosequitur in P: *qui multam misericordiam et consolationem fecerat sibi antequam haberet fratrem aliquem et postea similiter*. Sp 92 vero idem habet, paucis mutatis et transpositis, sed in fine variat: ... *fecit* ... *b. Francisco et nobis sociis eius*. Quare non nemo, neque sine iure, inferet hic textum *Speculi* clarius prodere Socios auctores quam P; aliis verbis: textum in Sp esse magis genuinum ([2]). — In II Cel. 11, 6-9 res adeo brevissimis perstringitur, ut vix ulla connexio sit inter eum et P. Attamen P. Delorme concordiam utriusque significare voluit in 4 vocibus. Reapse *plangit* et *plangendo, obvium habuit* et *obviavit* non plene concordant; binae solae voces consonant: *alta voce*.

Formula saepissime adhibita: *Nos qui cum eo fuimus* proculdubio testes oculares manifestat, sed nihil circa an. 1245-46 decernit. — In-

([1]) Excipe de Reatensibus relata (56), quae an. 1245-46 nullo modo contingunt, uti cuilibet patet.

([2]) Cf. etiam P n. 111, ubi in fine legitur: *Et plurimum admirati sunt inde Fratres;* sic etiam in Little, n. 198: in Sp 102 vero: *et valde mirati fuimus;* deest in Lm.

super eadem formula item saepissime occurrit in *Spec. Perf. maiore* et interdum in *Spec. min.*, et sic quoque recurrit quaestio, quisnam inter tres textus authenticus Sociorum sit.

Termino « *Minister generalis* » in P, Celanensis an. 1246 substituisset titulum non primitivum « *Vicarius generalis* » (322). — Esto hoc, i. e. in parte. Sed si revera Celanensis in *Vita II* hunc titulum alteri substituit, itemque S. Bonaventura istum secutus, quomodo hic inferes alios scriptores omnes eum in hoc esse secutos? Hi etiam c. 1270-80, si malebant, alio titulo utebantur, praesertim in scriptis, quae magis privata quam officialia sunt dicenda. — In nn. 14-17 econtra adhibetur titulus « *Vicarius* », uti etiam p. 328 expresse notat P. Delorme, inducens haec ideo tempore posteriore composita esse, unde fragmen essent *Rotulorum* Fr. Leonis. Ast hic agitur de *Verbis S. Francisci,* quae utique a Clareno et Ubertino allegantur, et quae, suppresso titulo, ipsi collectioni P inserta fuerunt. Isti ipsi proprie loci Clareni et Ubertini in *Par.* p. XIIIs., adducuntur in favorem ipsiusmet P. — Cf. dicta supra, 486.

Tunc allegatur e n. 80 mentio: *pauperum dominarum monasterii S. Damiani,* quibus, iuxta n. 12, corpus S. Francisci mortui osculandum oblatum est: *remota crate ferrea de fenestra per quam Christi ancillae communicare solent* (hoc additur 58). Quia Sp 90 omisit substantivum *monasterii* et mutavit *solent* in *solebant,* arguitur P scriptum esse ante an. 1260, quo Clarissae in ecclesiam S. Georgii transmigrarunt. — Esto hoc, modo saltem! Ast in causa hic est annus 1246 non 1260; circa illum e locis istis nihil eruitur. — P n. 12 = Lm 18, in quo idem praesens verbi legitur. Res autem ista *Vitam II* non tangit, sed *Legendam I,* n. 116-8. Ex hac enim clare textus P ac utriusque *Speculi* libere assumptus et perite retractatus est (1). I Cel. 116, 17 habes: « *aperta est* fenestra *parvula* per quam ancillae Christi *constituto tempore* communicare solent *Dominici corporis sacramento* ». Unde valor exiguus in variante illa inest, itemque in omissione substantivi *monasterii* apud quemlibet scriptorem Assisii vel circumcirca in Umbria scribentem.

Iuxta n. 69 (editum, 292-3) calamitates multae, a S. Francisco praedictae, Graecienses qui « *usque ad XVI vel XX annos* » optimae frugis fuerant, sed dein ad vitia solita redierant, afflixerunt. Haec evenisse noscuntur ante an. 1246-47, in quibus II Cel. 35, 36 ea retulit, quin tamen illud spatium temporis circumscriberet. — Quia 'post aliquos dies' S. Franciscus militibus Perusinis petulantibus cladem et stragem praedixit, quae in vere anni 1223 eos percussit, illa prophetia Graeciensibus facta foret an. 1222 exeunte vel 1223 ineunte, arguit P. Delorme (322), qui etiam hinc inducit eas calamitates evenisse an. 1239 vel 1243, addens 16 respective 20 anno 1223. Quia insuper (ait idem) P hic basis erat *Vitae II,* haec narratio P scripta fuit inter annos 1239-43 et 1246-47. — Ad hoc secundum « Quia » dicendum est, ut quicumque facile pervidet, idipsum quod hic probandum erat, hic iam

(1) Cf. etiam 495.

qua probatum supponi. — Obiter addo in his narrationibus longis concordias non revera multas verbales inter P et Cel. inveniri; missum faciens quod plures signatae non respondent: *remota* et *remotiore*, etc. — Ad primum «Quia» dicendum est, illud 'post dies aliquot' de facto non legi in P, sed in II Cel. 37, nam in utroque narratio de Perusinis illam de Graeciensibus sequitur, sed in P prophetia Perusinis facta esse dicitur: «*Quodam tempore* (1)». — Deinde observandum, plura bella civilia, vivo S. Francisco, Perusii orta esse, scil. an. 1214, 1217-18, graviora 1223, 1225-28. Sic ergo arguendo, narratio in P aeque scripta esse potuisset iam circa an. 1230-34, 1233-38 etc. — Sed quis repetere audebit, narrationem ob verba: *usque ad XVI vel XX annos*, statim post eventum secutum scriptam esse?

Ipsa haec verba, adiunctum chronologicum continentia (quod in II Cel. deficit) pretiosum ac praecisum quid praebere videntur, sed reapse vagius sonant: '16 vel 20 annos'. Sic inspecta scriptorem quemdam sat aperte innuunt, qui longiore tempore iam praeterlapso haec exaravit, nam dubius haeret inter 16 et 20 annos. — Iamvero iuxta P calamitatum culmen tunc Graecienses afflixit, quando «*totum* (2) *castrum igne crematum fuit*»; sive iuxta Cel.: «totum *denique* castrum *flammis ultricibus con*crematum (3) est». Hoc accidisse remur an. 1242, cum (4): «mense madii Andreas de Cicala, regni capitaneus, iussu Caesaris [Friderici II] congregato exercitu tam militum quam servientium de regno, super Reate vadit, quam exterius totam devastat. Dux Spoleti pro parte Imperatoris super Narniam vadit, et quam potest facit in exterioribus vastitatem». Graecium a Reate distat, in linea recta, 10 chiliometra; Reate eiusque circumvicina loca an. 1242 sic devastata sunt, quia incolae fidelitatem Papae servabant. Unde inferre licet inter Graecienses quoque tunc partes Ecclesiae et Imperatoris (vulgo Guelfos et Ghibellinos) saeviisse; nam Graecienses: «ceperunt... habere se odio... et percutere se gladiis usque ad mortem, occidere» etc., quemadmodum P stilo suo diffuso ac solito refert. Totum hoc caput in P, memoriis localibus abundans, inter pulcherrima totius compilationis computandum est. Sed quicumque haec scripsisset ante 11 aug. 1246, proculdubio incendium recens 'totius castri' anno suo praeciso affixisset, si annum indicare voluisset (quem II Cel. neglexit). Sic in posterius tempus haec narratio seipsam refert atque seponit.

---

(1) Inter nn. 69 et 70 in P aperte ergo solus nexus logicus in simili prophetia fundatus stabilitur. Inter easdem narrationes in II Cel. 35-6 et 37 eidem nexui logico (nam Rubrica generalis hic dedicatur: «spiritui prophetiae» in S. Francisco) accedit etiam nexus chronologicus. Tunc in II Cel. 38 sequitur eodem in connexu logico, (et uti opinamur topographico), narratio iam antea prolata in P n. 62. De ea cf. paulo superius, 489.

(2) Cf. supra, 483, nota 5, et hic paulum infra.

(3) Verbum ergo hoc non apprime cum P consonat.

(4) Riccardus de S. Germano, (coaevus), *Chronica*, ap. Muratori, RISS VII, 1049; ap. MGH SS XIX, 383; ed. Gaudenzi, (Neapoli 1888), 155.

Neque ullo modo obstat (56) locus alius eiusdem n. 69 de Graeciensibus alternatim cum Fratribus vespere cantantibus: *Laudatus sit Dominus Deus.* Nam Fratres haec inter se recolere et narrare poterant diu post an. 1242 et 1246. — Caeterum ad haec apte alleganda erat *Epistola V S. Francisci,* ap. *Opuscula,* 114; cf. ib. 112.

Ea quae tunc sequuntur (323-27) qua exempla capitum (n. 65, 115a, 103c) in quibus concordiae inter P et II Cel. frequentissimae sunt, afferuntur; quoad ipsasmet concordantias, conferas dicta superius, 453 ss.

Insuper in II Cel. 31 (edito, 324, una cum P n. 62), in quo agitur de Fr. Leonardo Assisiensi, pedite post S. Franciscum asino vectum incedente, Celanensis nomen fratris, in P tacitum, expresse prodidit, itemque occasionem huius itineris, scil.: « cum sanctus [Franciscus] reverteretur de ultra mare »; dum P habet « quodam tempore ». Haec ergo Fr. Thomas e P non hausit, sed aliunde scivit. Econtra in fine P addidit: *Quin quando rogaverunt fratres dominum papam Gregorium et cardinales apud Asisium, ut canonimarent* (sic) *b. Franciscum, testificatus est hoc coram domino papa et cardinalibus.* Ex hac phrasi P. Delorme induxit (¹), quod haec: « laisse entendre qu'on tient l'épisode en témoin oculaire ». — Nos quidem hoc inferre non audemus, opinantes, hic tantum testem auricularem innui, rem a se auditam, narrationem videlicet et novum hoc adiunctum, hic repetentem. Etenim Fr. Leonardus ipse narrator assiduus fuit (²). — Sed esto illud! E vivida omnium adiunctorum canonizationis S. Francisci descriptione in *Vita I,* n. 122-6, nemo non inferet (neque intulit), Celanensem ipsum tunc Assisii sollemnitati isti interfuisse. Unde ipse Celanensis haec tunc coram. i. e. testis ocularis (et auricularis) audivit; igitur aequo iure inferri potest, hic P e narratione Celanensis pendere, quam P ad stilum planiorem reduxit, nihil curans de nomine Fr. Leonardi, sed addens adiunctum illud in fine, quod narratum audivit. — Fr. Thomas facti securus, adiunctum illud omisit, rem vero narravit in *Leg. II,* non in priore, in qua cum plurimis aliis hoc quoque omisit.

Ad n. 115a (editum. 325 una cum II Cel. 96), in quo narratur S. Franciscus Roma rediens in pluvia, dum orabat, totus madefactus esse, laudatur indicatio statuens rem accidisse: « *quando scilicet stetit apud dominum Leonem per aliquot dies* »; et adnotatur (³) hoc adiunctum: « ce détail très précis » in nullo alio textu simili legi, i. e. neque in Fr. Thoma, neque in *Speculo min.* 22, quod reapse, hoc inciso excepto, fere ad verbum cum P consonat, neque in *Spec. mai.* 94, cuius textus aliquatenus a P distat. — Quod adnotatur verum est, quatenus ad alios textus; non tamen aestimo tale adiunctum esse « valde praecisum ». Locus P aperte se refert ad n. 112 (⁴), ubi habes, quod S. Fran-

(¹) P. 325 et *Par.* p. XV.
(²) Cf. supra, 106-7.
(³) Idem in *Par.* p. 56.
(⁴) In *Par.* n. 92. — Cf. de hoc num. supra, 484.

ciscus Romae Cardinalem Hugolinum visitans, item: « *mansit cum eo aliquot dies, et licentiatus ab eo visitavit dominum Leonem, cardinalem Sancte Crucis... Et rogavit ipsum* [i. e. Leo Franciscum]... *ut maneret secum per aliquot dies* »(1). Ast cum S. Franciscus « *prima nocte* » in turri testudinata Cardinalis Leonis « *vellet... dormire* », daemones tam saeve « eum verberaverunt », ut primo mane Cardinali valediceret et Urbem relinqueret. — Sic illud adiunctum in solo P exstans, contradictionem invexit, et, nostro iudicio, glossam imperitam se prodit (2).

In *Epistola* sua 11 aug. 1246 tres Socii protestati sunt, se Ministro generali in Florilegio suo mittere res auctori *Vitae I* incognitas (3). Hoc quoque cum criterio collectionem Perusinam investigare licet, oportetque.

In priore parte n. 77 in P (editur. 298) narratur sollicitudo Cardinalis Hugolini pro S. Francisco aegroto et quod Sancto praecepit, ut se faceret curari « de infirmitate oculorum ». Idem habetur in Sp 91; sed deest in II Cel. Neque haec omissio in II Cel. ulli miranda videatur, quia Celanensis haec diserte iam narraverat in *Vita I*, n. 101, in eo scilicet capitulo V partis II, quod laudibus Cardinalis Hugolini celebrandis integrum dedicaverat, uti sequentem num. 102 laudibus ipsorummet Sociorum destinavit. Fr. Leo, Sociique alii hoc caput ignorare non poterant; miramur ergo valde, quod haec an. 1246 Ministro generali misissent, ut Fr. Thomas ea, sibi olim haud ignota, *Vitae I*, ut dicit Epistola, insereret. — Si vero Fr. Leo post an. 1247 Anthologiam suam privatam aliis narrationibus augere volebat, haec aliaque pro lubitu inserebat.

Idem dicendum de altera parte eiusdem capitis P n. 77, ubi de sollicitudine Fr. Heliae pro Sancto aegroto. Hac de re Celanensis plura quam P dixerat in *Vita I*, 98, quamquam in P addatur indicatio topographica (Celanensi vix ignota) et quod Fr. Helias (cuius nomen hic non fit in P) « volebat interesse, cum inciperet medicus eum curare ». Hoc in I Cel. expresse non dicitur; indicatio chronologica eadem est in I Cel. ac in P (4).

---

(1) Ter ergo habes eumdem loquendi modum, quem vagum nos quidem aestimamus. — In II Cel. 119-20, ubi hoc factum turris narratur, habes: « *ut secum in Urbe paululum moraretur* », i. e. eodem vago modo loquitur. In Lm in 20 habes: « *aliquamdiu* »; in Sp 67: « *diebus aliquot* ».

(2) Nisi neges P n. 115a ullo modo cum n. 112 cohaerere. Hoc in casu, eo vel minus intelligimus, quid praecisi illud adiunctum habeat.

(3) Cf. 447.

(4) Cf. etiam P n. 81 (edit., 302); n. 72 (edit., 294s.) et I Cel. 88, 101, l. 16-20; 105. — Pertranseo visionem Fr. Heliae, in P n. 96 et I Cel. 109.

Eiusdem speciei est etiam eumdem Cardinalem Hugolinum attingens P n. 103d (edit., 312) = Sp 65c, qui item in II Cel. desideratur. Narratur ibi occursus S. Francisci cum eodem Cardinali Hugolino Florentiae habitus, de quo Celanensis iam dissertaverat in *Vita I,* n. 74-75, eadem narrando expandens, quae in P et Sp in forma dialogi proponuntur, nihil novi addito (1). — Hoc caput Fr. Leo, qui *Vitam I* noverat et in *Epistola* diei 11 aug. 1246 expresse allegavit, quomodo tunc Generali misisset? — In Sp de legatione qua tunc Hugolinus fungebatur, nihil dicitur; in I Cel. 74, quia de Florentia agebatur, Fr. Thomas contentus fuerat de Cardinalis « *legatione... in Tuscia* » loqui (2). P autem nos docet Hugolinum tunc missum esse (3) « *in legationem per Ducatum et Tusciam et Lombardiam et Marchiam Trevisanam usque Venetias* » (314). Haec additio seu definitio accuratior in P, Fr. Thomam coaevum, qui haec proculdubio bene noverat, nihil novi docere poterat. Immo hoc dictum, apparenter accuratius, falsi aliquid continet. Nam Cardinalis Hugolinus duabus legationibus functus est, prima an. 1217-19, altera an. 1221. Bulla 23 ianuarii 1217 constitutus est (4) legatus: « *per Lombardiam et Tusciam* », sed vox Lombardia sensu largiore accipienda esse videtur, nam usque Venetias an. 1219 Hugolinus perrexit (5). Secunda legatio Hugolino demandata est bulla 14 martii 1221: « *per Lombardiam, Marchiam, Romaniolam et Tusciam* » (6), non vero in ducato scilicet Spoletano (7). Admirationem movet, quod Fr. Leo, qui erat « de valle Spoletana », Sociique an. 1246 circa legationem Hugolini in ipso ducatu Spoletano erraverint.

In P 74 (edito, 296) narratur, quomodo S. Franciscus, quia aegrotus « carnes et brodium carnis » comederat, se ludibrio Assisiensium exponere voluit. Idem habetur in Sp 61, sed idem (8) iam narratum fuerat a Celanensi in *Vita I,* n. 52, multo licet brevius; neque Fr. Thomas rem repetivit in *Vita II.* Huiusmodi lapsum memoriae

(1) Sic quoque in *Par.* n. 82 in nota dicitur.

(2) Uti in *Vita II,* 58, de Bononia agens, memorat Hugolinum legatum « in Lombardia ». Idem in Sp 6; sed apparet Celanensem hoc etiam e suamet memoria hausisse. Hoc caput *Vitae II,* in P, nunc saltem non legitur.

(3) Cf. adnotata in AF X, 55 et a P. And. Callebaut in AFH XIX, 530ss.: 535-6 exhibetur Hugolini itinerarium an. 1217-19.

(4) Pressutti, *Regesta Honorii III,* I, 49, n. 272, Romae 1888; Potthast, n. 5430.

(5) AF X, 55; AFH XIX, 536.

(6) Pressutti, I, 519, n. 3178; Potthast, n. 6589.

(7) Cf. G. Levi, *Registri dei Card. Ugolino... e Ottaviano,* Roma 1890; idem, *Doc. ad illustraz. del registro d. Card. Ugolino,* in *Archivio d. soc. Romana di st. patr.* XII (1889), 241ss. — Cf. etiam itinerarium Hugolini an. 1221 ap. Levi, *Registri,* 235ss.; *Regesta Imperii,* V, (1901), p. CXLVI ss.

(8) Sic etiam Delorme, 296 et in *Par.* 24, in nota.

Sociorum an. 1246 causari non audemus; sed postmodum vel Fr. Leo vel alius rem Anthologiae eorum non inepte admiscebat.

Lapsus molestior Sociis an. 1246 occurrisset in P n. 12 (1) = Sp 108 = Lm 18, scilicet in tertia extrema parte, in qua de exsequiis S. Francisci et quomodo S. Clarae osculandum corpus eius fuerit traditum. — Haec enim non solum in *Vita I* n. 116 et 117 longe diffusius (et pulchrius) descripta et depicta fuerant, sed hinc a Sociis in aliquibus verbotenus an. 1246 repetita fuissent (2), cum tamen nova se collegisse in *Epistola* sua professi et quodammodo gloriati sunt.

Si non ante 11 aug. 1246 haec, a Celanensi iam an. 1228 narrata, in Anthologiam Sociorum inserta fuerunt, sed tempore posteriore liquet ex iisdem nullam difficultatem moveri posse. Hoc autem in casu, elucet Collectanea Sociorum etiam tempore sequiore aucta et retractata fuisse, sive a Fr. Leone sive ab altero, etiam post ipsius obitum (3).

Sic omnia indicia et argumenta (4), quae allata fuerunt, ut ex eis « rigorose » (327) probaretur, integram tertiam sectionem in P (nn. 42-115) scriptam fuisse ante *Vitam II*, examinavimus nullumque firmitate solida subsistere ostendimus. Iure ideo meritoque denuo induximus *Compilationem Perusinam* fuisse exaratam et compositam post annos 1246-47, neque eam a Fr. Thoma de Celano fuisse adhibitam qua fontem, cum *Vitam II* concinnabat.

Circa sectionem primam in P, paulo inferius P. Delorme (327 s.) minus asseveranter sententiam protulit, quia haec sectio « homogenea » non esset (5).

. Ipse iure optimo opinabatur cap. 20, querelas contra tres excessus Fratrum a Christo Fr. Leoni († 1271) factas continens (6), scriptum fuisse diu postea: « est de beaucoup postérieur, apparemment du dernier quart du XIIIe siècle » (347).

Quod sic dictum transeat, quippe quod de P alias abunde discussa saltem indirecte confirmat. Hinc etiam, in fine, idem P. Delorme conclusit Legendam Perusinam qua collectionem vel compilationem saeculo XIII exeunte esse collectam (7), cuius pars tamen maxima esset temporis multo anterioris (328), scilicet annorum 1245-46. Illi

(1) In *Par.* n. 109.

(2) Cf. de tali loco huius capitis, supra, 490. (3) Cf. 487 s.

(4) In *Par.* nova argumenta adducta non fuerunt.

(5) Cf. etiam Burkitt, *The study*, 54-5. (6) Cf. 487 s.

(7) In *Par.* p. v, xi, distinctionem hic factam, non iam enuntiavit, compacte totam collectionem, solis Extractis Celanensibus foras emissis, comprehendens.

sententiae principali libenter hic assentimus, si pro verbo *collectam* ponatur *exaratam;* huic relativae autem ubique contradiximus, coacti rationibus quamplurimis.

Subdit dein (327s.) idem auctor cap. 4-13, 19 et 21 in P eiusdem indolis esse ac tertiam sectionem; tamen (328, nota 1) subiungit capita 10 et 11 fuisse postea retractata, amandans lectorem ad dicta p. 34 nota 1 et 2 et p. 37. De modo huius retractationis disputare licebit (¹); sed hic nobis sufficit admissa ipsa retractatio.

Ex istis retractationibus ab ipso editore codicis P concessis, iam magna facultas dubitandi, quin caeteri textus in forma sua authentica et genuina in P transscripti essent, suppeditabatur, maior equidem quam editor admittebat, fretus in capitibus 32 a P e *Vita II* assumptis, quae « exactissime » in P transscripta esse dixit (²). Quam fiduciam fundamento prorsus carere supra (³) ostendimus.

(Continuabitur)

P. Michael Bihl, O. F. M.

(¹) Cf. de his, 478. (²) Pag. 321 et *Par.* p. VIII. (³) 469ss.

DOCUMENTA

DE CODICIBUS EXCERPTA VITAE II S. FRANCISCI CONTINENTIBUS

In sequentibus codices quosdam partes aliquot *Vitae II,* videlicet capita aut paragraphos integra, seu eorum partes tantummodo continentes ([1]), aliquibus sub respectibus considerabimus. Lectiones variantes in talibus excerptis cum iis quae in codicibus A et M ([2]) exstant conferemus, interdum quoque cum iis variantibus quas alia MSS. infra notanda exhibent vicissim comparabimus, quorumdam vero MSS. variantes infra omnes referemus.

« Extractiones de Legenda antiqua b. Francisci » in cod. An et Is.

Reperiuntur sub hac inscriptione 58 extracta e Vita II in codice Collegii S. Antonii de Urbe (= **An**) et in codice Conventus S. Isidori ibidem sign. *1/73* (= **Is**). Codicem hunc, in quo extracta ista habentur f. 26v-33v, inter varios maxime textus, descripsit P. Leonardus Lemmens ([3]), illum vero item varii valde tenoris, P. Livarius Oliger ([4]); ibi extracta ista exstant f. 74ra-77vb. P. L. Lemmens *Extractiones* istas edidit ex utroque codice invicem collato ([5]). Codex An membraneus est, collectus et conscriptus forte non diu post an. 1344 ([6]); Is chartaceus est scriptus saeculo XIV, gothica

([1]) In aliquibus codicibus adsunt etiam Excerpta *Vitae I* et *Tractatus de mirac.* ([2]) Cf. supra, 433ss.

([3]) *Docum. ant. franciscana* (= DAF), III, Ad Claras Aquas 1902, 60-9. Cf. quoque F. C. Burkitt, *Scripta Leonis and Speculum Perfectionis*, ap. *Miscellanea Franc. Ehrle,* III, Roma 1924, 6-12; idem *La Lég. de Pérouse et le MS. 1/73 de S. Isidore*, ap. *Revue d'hist. franc.* II, 458-9; Little, *Some recently discovered Franciscan Documents*, London 1926, 2. Contra Van Ortroy, *An. Boll.* XXI (1902), 113, qui tres scribas in MS. distinxit: ff. 1-16, 17-78, 79-195, Burkitt, *La Légende*, 458, duos solos discernit: ff. 1-78, 79-195. Cui assentimur.

([4]) AFH XII, 321-57, pluresque alios textus ex eo edidit, 358-401; cf. 319, num. 90. ([5]) L. c. III, 25-49. ([6]) Oliger, l. c. 354-6.

sat pulchra scriptura et regulari, in rotundam formam aperte vergente, pulchriore quam scriptura An. Non dubitaverim, quin Is eodem saltem tempore scriptus sit quo et An, immo potius tempore anteriore. prioris partis saeculi XIV amanuensem codicem collegisse aestimans. Certe diu ante an. 1429, quo Frater quidam O. F. M. hunc codicem Arimini ab Hebraeo quodam emit (1), conscriptus erat.

P. Ed. Alenconiensis (2) *Extractiones* in *Vita II* recensenda non neglexit, sed maior fructus ex eis trahi potest. Post novam collationem utriusque MS. peractam, saepius longe harum *Extractionum* variantes adnotatae fuerunt ap. AF X, 132, 142, 165 sqq., i. e. II Cel. n. 4, 19, 56 etc. non globatim, sed iuxta utrumque MS. separatim. Patet autem, ideo quia *Extractiones* sunt isti textus, eas tantummodo in sensu positivo valere, i. e. pro variantibus in eis exstantibus. non vero quoad omissiones, quoad locos seu vocabula addita aut mutata ideo, quia contextus interruptus fuit. Pro qua recensione perficienda vix regula certa, normave secura stabiliri potest, quia saepe voces ab A vel M omissae in An et Is adsunt sed mutatae quoad casus, tempora, aliasve formas. Cavendum ideo est, ne nimius fructus ex An et Is trahatur, qui reapse ideo maior non foret, sed apparatum criticum. necessario concisum, modo nocivo pro eum consulentibus gravaret. Caeterum textus harum *Extractionum* omnibus patet apud editionem laudatam, in aliquibus locis minimi momenti in novissima editione *Vitae II* correctus.

Textus *Extractionum* (3) in Is et An saepe inter se discrepant in vocabulis et brevibus locis. Plura alicubi vocabula adsunt in Is quam in An n. 21, l. 1: *Videns autem plures vocationem suam non debite attendentes, semel aliquando dixit* Is et A M [= II Cel. 74]; ubi An habet tantummodo: *Dixit aliquando fratribus;* ibid. l. 6: *nequaquam regni heredibus convenit* omisit An, contra Is et A M. — Num. 40 = II Cel. 130, 18-20: *O idem-in Domino* habent Is A, sed omittunt An M. — Post n. 42 = ib. 136, additur: *Fr. Pacificus sanctum appellabat matrem* (scil. ibid. 137) in solo Is, quod An omisit. — Post n. 46 = ibid. 143 solus Is aliam sententiam brevem addit e II Cel. 144, 6-7. — In n. 50, l. 10-13 = II Cel. 148, l. 9-10: *praeripientibus-in alterum* ab An omissum est, contra Is (4).

Haec si pensitaveris variantesque inter An et Is exsistentes infra adducendas consideraveris, non dubitabis, quin Is ex An minime promanare potuerit, quin immo neque An ex Is directe pendeat.

---

(1) DAF III, 61. (2) *S. Francisci Vita et Miracula*, 187, 217 etc.

(3) Eas iam tetigimus saepe supra, 435 ss., 440, 469 ss.

(4) In Is omissio nulla occurrit relate ad An. — An in n. 23 et 30 aliquot vocabula in Is cum II Cel. consonantia, suo marte mutavit, ut locos intellectu faciliores (sua sententia) redderet.

Non obstantibus dissonantiis illis parvis inter An et Is, elucet utramque (seu duplicem) collectionem *Extractionum* ex uno prototypo unius collectoris sive extrahentis promanasse. Fieri etenim non potuit, ut duo collectores e *Vita II* eosdem seligerent et extraherent locos, ut iisdem fere verbis, in *Vita II* non extantibus, aut inde mutuatis sed mutatis, aliquod extracta introducerent (n. 1, 6, 7, 10, 19, 26, 30, 31, 32, 33, 34). — Qua occasione meminisse iuvat *Extractionum* longe uberiorum, modoque liberiore e *Vita II* haustarum in codice Wigorniensi (= V) servatarum (¹).

Modo variantes eas ex utroque codice colligemus, quae relationes utriusque vel alterutrius cum A et M sive cum horum alterutro respiciunt ostentantque. Animadvertas in hoc elencho, perinde ac in An et in Is *Extractiones* ordine progressivo dispositas seu excerptas esse, solo num. 49 = II Cel. 208 excepto, atque secus *Extractiones* solummodo usque ad n. 160 *Vitae II* pertingere. — Quoniam P. L. Lemmens extracta illa in editione sua necessario iuxta priorem (arbitriam et falsam) divisionem in 3 partes dispertitam *Vitae II* allegavit, elenchus noster inde utilior fiet numeros *Vitae II* (iuxta editionem an. 1906 et 1927) sufficiendo (²).

Num. 1. — II Cel. num. 4. — l. 1. capitur An Is M; captus A. — 2. captivi An Is; captivos M; concaptivos A.

3. — II Cel. 19. — l. 6. otiosa A An Is; otiosa verba M.

4. — II Cel. 21. — l. 7. tota illa prima schola An Is; t. i. pr. sch. sua M; t. pr. i. sua sch. A.

6. — II Cel. 24. — l. 13-15. censura strictissima percutiens dissidentes evangelice paupertatis; observatio sac*re* contin*entie* in conspectu eius florebit, nec odorem vitae vel ad horam patietur el*idi*. — *Hic* An *et* Is *plures variantes cursivis litteris a nobis expressas habent, quae una cum sententiae diversa divisione ex eo proveniunt, quod pro* continue *lectum est* continentie, *ut et in aliquibus MSS.* Spec. Perf. c. 78, *e quo etiam ultima vox:* elidi *provenit pro:* elabi A M Pu. *In utraque tamen lectione « cursus planus » observatur.*

8. — II Cel. 51. — l. 1-2. carissimi An Is M; mei A Pu. — 3. enim A An Is; etiam M Pu.

9 et **9a.** — II Cel. 55, 56. — l. 4. iste huius An Is M V; ille h. A.

11. — II Cel. 58. — l. 2. esse A An Is Pu; *om.* M. — 7. tunc A An Is Pu; *om.* M. — 8. publice An Is M Pu: *om.* A. — 8-9. praedicando suam esse An Is M P; s. es. pr. A.

12. — II Cel. 59. — l. 3. proprietas A An Is Fl P Pu; *om.* M. — 5. pertransire An Is Pu M; pertransit A.

13. — L. c. — l. 3. fratris A An Is Pu; sancti M. — 5. approprians eam mihi A An Is; *om.* M.

14. — II Cel. 60. — l. 2. et A An Is; vel Fl M P.

(¹) Eas ed. W. Seton, AFH XVIII, 189-210.

(²) Ed. Alencon. 167-338; ap. AF X, 127-260.

15. — II Cel. 61. — 4-5. vaneque A An Is; varieque Fl M. — 17. igitur An Is M; *om.* A Fl. — 18-9. civibus A Fl Is M; cuilibet An.

16 et **16a.** — II Cel. 62, 63. — l. 9 laqueus An Fl M V; *om.* A; animarum *add.* Is.

17. — II, Cel. 65. — l. 6. ipso erat sollertia data suis A Fl Is P; ip. data e. sol. data s. M; ip. e. sol. data doctrina An *et om.* suis.

18. — L. c. — l. 5. simpliciter An Is M; *om.* A. — 7. humi An Is M; humo A.

20. — II Cel. 74. — l. 3. eleemosyna An Is M; eleemosynis A.

21. — L. c. — l. 3. se A An Is; *om.* M.

24. — II Cel. 76. — l. 2-3. propinquus A An Is; propinquans M. — 4-5. exsilit A Is M; exivit An. — 6. suo A Is M; sibi An.

25. — II Cel. 81, l. 14-16. — *Sed* M *om.* l. 10-16.

26. — II Cel. 91. — l. 4-5. *om.* M.

28. — II Cel. 112. — l. 4. fortem A An Is; forte M. — 5-6. conversantem A An Is; conversante M.

29. — II Cel. 113. — l. 3. cito illum An Is M; cor il. A. — 7. est An Is M; *om.* A.

30. — II Cel. 114. — *Hic* An *cum* A *et* M *magis convenit quam* Is: *sed dictio totius loci valde mutata est.*

32. — II Cel. 118. — l. 2. mihi, fili An Is M; *om.* A.

35. — II Cel. 125. — l. 2. insidias vel M; *om.* A An Is. — 3. potissime An Is M; potissimum A.

36. — II Cel. 127. — l. 6. vidi An Is M, vidimus A. — 7. quem A An Is; quam M. — quasi An Is M; *om.* A.

37. — II Cel. 128. — l. 4. sed An Is M; licet A. — 7. caeteris An Is M; caeteros A. — 14. et hypocritas tristes A An Is; *om.* M.

38. — II Cel. 129. — l. 6. valeo An Is M; possum A. — 15. quam A An Is; *om.* M. — 16. illa An Is M; *om.* A.

39. — II Cel. 130. — l. 11. aliud A An Is; alius M. — 18-20. O idem - Domino A Is; *om.* An M.

40. — II Cel. 131. — l. 8. Sic An Is M; Sicque A.

41. — II Cel. 132, 133. — l. 4. mutuum A An Is; mutuo M. — 6. anima An Is M; animam A.

42. — II Cel. 134. — l. 2-3. nec ut timeat providere An Is; nihil ut t. pr. M; *om.* A. — ipsa sibi An Is M; ipsa, inquit, s. A. — 6. laudem An Is M; laudare A.

43. — II Cel. 140. — l. 2. ut An Is M; et A. — 3. adiceret An Is; addiceret A; acquireret M.

44. — L. c. — l. 10. Deo A An Is; Domino M.

45. — II Cel. 142. — *Totam paragraphum om.* A, *sed adest in* M.

46. — II Cel. 143. — l. 6. Domine An Is M; *om.* A. — 8. vel negligentia An Is M; *om.* A.

48. — II Cel. 146. — l. 3. parvulos An Is M; parvulus A. — 15. Domino An Is M; Deo A.

49. — II Cel. 208 *(num. integer adest).* — l. 2. illos A An Is Pu; eos M. — illam An Is M; eam A Pu. — 7. sciri ab omnibus A An Is; *om.* M. — 10. portari debere An Is; portari M; portare A. — 11. ipsa An Is M; ipso A. — 20. martyrio A An Is; martyrii M. — 22. ferre A An Is; *om.* M.

50. — II Cel. 148, 150 *(qui num. integri sunt paucis verbis omissis).* — l. 10. contentio se A Is; non M. — 12. unde A Is; dum M. — 10-13. se praeripientibus - in alterum *om.* An. — 13. tandem An Is M; tamen A.

— 20. Hoc itaque An Is; Haec itaque A; Hoc igitur M. — 23-28. Item dicti sunt minores, ut sicut nomine — paupertatis filii *glossa est addita in solis* An *et* Is. — 33. vel A An Is; illos M.

50a. — II Cel. 150. — l. 6. fuit An Is M; *om.* A. — 7. eadem An Is M; tandem A. — 11. mutuae An Is M; mutuo A. — commendationes An Is M; recommendationes A. — 14. cum abscessissent An Is; cum abscesserunt M; cum ad invicem discesserunt A.

51. — II Cel. 152, l. 3-12. — l. 6. summa A An Is; vera M.

52. — L. c. l. 12-17, *ita ut tota paragraphus adsit.* — l. 6. dicebat An M; credebat A Is. — 8-9. iudicabat A An Is; diiudicabat M.

53. — II Cel. 153. *(integrum cap. adest).* — l. 1. praecipiendum A An Is; praecipiens M.

54. — II Cel. 155, l. 7-13. — l. 2. milite An Is; nobili viro M V; *om.* A. — 3. Qui An Is M; Quod A. — 4. verbi conflictu laesum An Is M; *om.* A *sed adest lacuna in* A. — 6. illud An Is M; istud V; *om.* A.

55. — L. c. l. 14-16. — l. 4. osculis A An Is; oculis M.

56. — II Cel. 157, l. 6-15. — *Gravissimus locus est, quia* A *om.* l. 9-15, *quae integrae adsunt in* An Is. — Cf. p. 503, n. 56 et 505, n. 4.

57. — II Cel. 159. — l. 4. aliud An Is M; *om.* A. — suus A An Is; eius M. — **58.** — II Cel. 160. *(quod cap. integrum adest).*

Variantium istarum sic computatur summa: in 39 variantibus An et Is cum A concordant, in 44 vero cum M. His summis rite aestimatis, vix est cur magni faciamus concordias istas, quia parum altera ab altera numero superatur, quamvis concordia cum M non nihil maior appareat. Sed in 4 locis agitur de omissionibus, quarum duae (n. 25, 26), breves sunt, duae longae (n. 45, 56). Porro in his gravioribus An et Is cum M conspirant, in illis minoribus cum A. Summis illis ergo pensitatis magis quam numeratis, concludere licet An et Is cum M revera magis consonare quam cum A, ita tamen ut medii inter A et M stent etiam isti duo codices An et Is, vel saltem medius steterit utriusque archetypus primus, in quo quidam locos illos e 58 capitibus Vitae excerpserat et collegerat.

Extractiones istae, si cum numeris Fr. Thomae, e quibus exceptae fuerunt, comparantur, maiorem partem breves sunt, quandoque brevissimae; aliquae textum integrum numerorum *Vitae II* conservarunt: 9, 11, 14, 16, 20+21, 24, 32, 37, 38, 49, 50, 50a, 51+52, 58 (e quibus aliqui numeri admodum breves sunt); fere integras paragraphos: 12+13, 15, 17+18, 22+23, 35, 40, 54+55, 56; aliae *Extractiones* e contra duabus sententiis solis constant: 5, 7, 8, 19, 30, 34, aliae demum una: 2, 4, 25, 26, 27, 33, 41, 41a. — Supra aliquos numeros duplices posuimus, quia in editione (iuxta MSS.) duae paragraphi *Extractionum* uni paragrapho *Vitae II* respondent. Porro in *Vita II* paragraphi 224 numerantur, in *Extractionibus* vero 58. Visis computatisque rebus duplicibus utriusque partis, scilicet 7 atque 4, *Extractiones* 58 revera sunt solae 58 — 7 = 51, quae 51 + 4 = 55 paragraphos *Vitae II* de facto attingunt vel referunt, id est, ferme

IV^m partem *Vitae II,* et quidem a n. 4-160, addito n. 208. — Altera ex parte Extracta 74 in cod. Wigorniensi = V congesta [1] totidem paragraphos *Vitae II* respiciunt, a n. 10 usque ad n. 218.

Alio sub respectu nunc *Extractiones* illae nobis sunt considerandae. In praemisso elencho etiam, praeter A M, aliorum quorumdam MSS. variantes signavimus, item casus aliquot in quibus An ab Is dissonat. Modo inquiremus, utrum relationes quaedam inter hos codices intercedant et alios textus parallelos. Etenim excerpta An et Is examinans atque undique conferens, non potest, quin animadvertat plures eorumdem variantes consonare cum codice P [2] atque cum textibus saepe ferme verbotenus cum II Cel. consonantibus [3] in *Speculo Perf. maiore* (= Sp).

In *Extract.* n. **6** l. 5 recognoscent A An M Pu, recognoscant Is Sp. [4]. — 15. continue A M Sp¹; quotidie Sp; continentiae An Is Sp¹. — 16. elabi A M; elidi An Is Sp.

8, 1-2. Fratres carissimi An Is M Sp; Frat. mei A Pu. - 3. enim A An Is Sp; etiam M Pu.

9a, 6. Filius autem Dei A An V; Fil. au. Domini Is; Fil. au. hominis Fl M Sp. — caput] suum *add.* Fl M Pu V Sp; *contra* A An Is. *Sed agitur de duobus textibus:* Matth. 8, 20 et Luc. 9, 58 *facile inter se confusis.*

11, 7. tunc Ostiensis episcopus A An Is Pu; tunc *om.* M Sp.

13. 6-7. Dominus quando stetit in carcere A Is M Sp: *sed altera manus correxit* deserto A; deserto An.

14, 2. verum] etiam *add.* An Is Sp *contra* A M Fl P. — vel Fl M P Sp; et A An Is. — *Agitur de particulis communibus.*

16, 3. tamen A An Is M; *om.* Fl P Sp. — *Idem dicendum.*

16a, 2. copiosa paupertas A M Sp; pauperies An Is; cop. pauperies Fl P.

17, 1. cuncta A An Is M; omnia Fl P Sp.

18, 3. causa devotionis An Is; *contra* A Fl M P V Sp. — 7. humi An Is M; humo A Fl P Sp. — 8. se offert A An Is M; se obtulit Sp; se profert Fl P.

23, 6. fratrum tuorum laborem An Is; laborem fr. tuor. Sp: sudorem fr. tuor. A M V. — (= II Cel. 75).

24, 4-5. exsilit A Fl Is M; exivit An Sp. — 6. sibi An, *contra* suo A Fl Is M Sp. — 7. pro eleemosyna *add.* An Is; cum elem. *add.* Sp; *contra* A Fl M.

48, 3. esse verbo An Is M P Sp, *contra* A. — 4. et An Is P V Sp: ac A M. — 6. invenitur minus An Is P Sp; min. inv. A M V. — 9. Deo esse gratissimum animarum fructum An; anim. fruct. Deo grat. esse

(1) Cf. Seton, l. c. (2) Cf. supra, p. 469 ss.

(3) De valore consonantiae cf. 475 ss.

(4) Sp. = *Spec. Perf.* ed. Sabatier: Sp¹ = aliqua MSS. eiusdem *Spec. Perf.* — Nolumus hic totam farraginosam copiam variantium *Speculi* afferre, quia ad rem nostram illustrandam variantes a Sabatier notatas sufficiunt. — Cf. dicta supra, 469.

A M; Deo esse grat. animarum lucrum vel fructum Is P; Deo est grat. animarum lucrum Sp. *et om.* vel fructum.

49, 2. illos A An Is Pu; *om.* P; eos M Sp. — 5. esse dicebat An Fl Is Sp; *contra alios codd.* — 9. portare A; portari An Is M P V Sp; porta... P; debere *add.* An Is. — 11. mori debere A An Is M Pu; deb. mori P Sp. — 12. laicus frater *omnes codd. cit. praeter* fr. laic. P Sp. — 16. sic socio dixit A M Pu V; suo soc. dix. An Is Sp; suo *om.* P. — 17. sanctam *om.* P Sp; *contra* A An Is M Pu V. – 18. oculos maiestatis A M P Pu V; oc. divinae mai. An Is Sp. — 22. ieiunium regulare] *sic* A An Is M Pu; iei. regulae Sp; ieiunia regulae V. — Ad n. **50** et **50a** cf. supra, 471s.

51, 3. in toto mundo A M; in mundo An Is Sp.

52, 6. esse credebat A Is Sp; esse dicebat An M. — 8. iudicabat A An Is Sp; diiudicabat M.

53, 3. deberet A M; debet An Is Sp. – 6. revereri A M Is; dicebat *add.* An Sp. — Ad n. **54** et **55** cf. supra, 470, n. 34.

56. *Locus hic in* An Is, M P *et partim in* An[1], Fl *adest, in* A *omissus; cf. supra,* 440; *infra,* 505, n. 4.

57. 3. quando non servus A B M; servus *om.* An Fl Is P V Sp. — 4. servus existere suus A An Is P V; serv. s. exist. B; servus eius exist. M; exist. serv. eius Sp. — 5. nunc A M P; non B; *om.* An Is Sp. — 6. tunc te A B M; tunc V; te esse An Fl Is P Sp, *et om.* tunc. — 7. sancta cogitas, loqueris, operaris A B Is M; et operaris P Sp; *ter* sancta An; *ter* bene Fl.

Si quis praevie collectas lectiones variantes perlegit, non potest, quin animadvertat in pluribus locis An et Is cum Sp conspirare, interdum autem alterutrum solum. Aperte profitemur nos ea vocabula, quae particulae parvulae sunt, praesertim adverbia facile inter se mutuo adhibenda, parvi facere, item textus S. Scripturae, aliaque minuta. Infra etiam pro aliis codicibus Fl, Fb, eiusmodi consonantias cum Sp recensuimus, nequaquam ausi ex eisdem conclusiones inducere, ubi haud crebrae sunt, neque voces graves afficiunt illae lectiones. In A et Is autem frequentes sunt, momentoque non carent (n. 6, l. 16; 23, 6; 24, 4; 48, 9; 49, 18), unde ex earumdem concordantiarum summa inducimus An et Is — seu potius eorum prototypum — non raro, dum *Extractiones* suas e II Cel. excipiebat, etiam ad *Spec. Perf.* attendisse. Quae illatio, visis omnibus, plus minusve valet quoque pro Fl, Fb et praesertim P, cuius cum Sp concordia et in statim praemissis frequentior apparuit et in supra notatis adhuc maior apparebat (1).

Elenchum supra collectum perscrutatus (2) certo conspexit interdum Is cum Sp consonare, ubi An a Sp dissonat. Cum Is uberior et antiquior sit quam An, hoc nimis mirandum non venit, quia ama-

(1) Cf. 469ss., 515, 517ss.

(2) Cf. alia quaedam infra, 505, hic omissa repetitionum vitandarum causa.

nuensis An, qui directe ex Is non pendet, alias quoque variantes induxit, minime Sp afficientes.

In supra expansis numeris *Extractionum* e textu *Vitae II* agitur de locis, qui etiam, maxima quidem cum similitudine, in *Spec. Perf. maiore* exstant. Quare nemo mirabitur, quod A et M aliquoties necessario cum Sp consonant, neque quod modo M cum Sp in eisdem congruit, modo A cum Sp. Saepius quidem M quam A cum Sp concordat. Neque ex his concordantiis inter M et Sp, neque inter An Is et Sp induci potest nova quaedam recensio (1) *Vitae II*, quia hae variantes tali recensioni auctoris, non amanuensium, vel postulandae vel constituendae non sufficiunt.

Si quoad hanc rem quidquam adnotare velimus, duas sententias contradictorias coram invenimus. Iuxta unam hi loci paralleli *Vitae II* et *Spec. Perf.* e II Cel. in Sp transsumpti sunt, iuxta alteram vero e Sp in II Cel. transfusi sunt (2). Hic animadvertere hoc licet: in prima sententia compilator *Speculi* adhibuisset textum *Vitae II* magis cum M quam cum A congruentem. Sic res illa absque ulla vi explicatur, nostra quidem sententia, modo revera aptiore. Altera autem admissa sententia, non videmus, quomodo concordia discordiaque ultro ac citro explicetur, nisi vagius recurrendo ad variantes, quae crescentibus apographis sive exemplatis codicibus paulatim auctae fuerint.

De aliis quibusdam Extractis e Vita II in An et Is servatis.

Idem par non ignobile codicum An et Is alia quoque Extracta comprehendit ex eodem fonte promanantia. In Is haec habentur (3) f. 19r-v, praemissa inscriptione « *De antiqua legenda* »; in An f. 67va-b. sub titulo (4): « *Extracta de antiqua legenda beati Francisci* » (= An²). In Is haec (= Is¹) habentur:

1. — *Non* verecundabatur *beatus Franciscus* per publica civitatum *loca* fratri infirmo carnes conquirere | *arguo* et castigo = II Cel. 175. l. 7-16 (5). — *Ibidem variantes notatae sunt siglo* Is¹. *Textus plene concordat cum* An², *ideo ibidem non expresse notato, dempta voce:* l. 14 esse, *quod verbum* An² *om.* — *Textus* An² *editus est in* AFH XII, 395-6. — *In margine in* Is¹ *notatum est pro rubricatore, ideoque minutissimis characteribus:* « De antiqua legenda » *et paulo inferius:* « Nota bene ». — *In marg.* An²: « Nota de cura infirmorum » *et inferius:* « Nota contra impatientiam infirmorum ».

2. — Dolebat *multum sanctus* [om. An²] *beatus pater,* si virtute neglecta | sciolos esse vellet. *Post omissionem* (l. 11-15) *prosequitur:* Quemdam sociorum | incedere iussit = Cel. 195, 3-10 et 15-17. — *Ibidem variantes* Is¹ *notatae sunt.* An² (*cuius textus editur:* AFH XII, 396) *con-*

(1) Cf. supra, 475ss. (2) Cf. supra, 451ss., 456ss.
(3) DAF III, 63. (4) Oliger, l. c. 348. (5) Cf. ap. AF X, 231.

cordat cum Is[1], *exceptis:* l. 6 venirent] advenient An[2]; venient M; l. 9 *a* pro *ad* atque *discendi* pro *descendi;* l. 15 *viamque* pro *viam quia* (1). — *In marg.* Is[1] *habet:* « Nota bene » *et ibidem ad* l. 7: « Prophetya b. Francisci »; An[2] *in marg.*: « Nota contra curiosos in scientiis ».

3. Tepidos nulli se negotio | vel familie comictebat = II Cel. 161, 3. — 10. — *Ibidem variantes* Is[1] *notantur.* An[2] (*cuius textus editur* AFH XII, 396) *concordat, nisi quod* l. 7 omnes *om.*; l. 8 arte *pro* artes *erronee scripsit.* — *In marg.* An[2] *habet:* « Nota contra otiosos et tepidos ».

Praeter hanc seriem parvulam Extractorum e II Cel. altera in An exstat, n. **28** cui indimus siglum An[1], fol. 54 va, sub titulo: *Verba beati Francisci* (2). Quae series brevior est priore, neque in Is reperitur. Textum tamen integrum hic non proferimus, quia variantes ipsius supra, 96-97, universae iam recensitae fuerunt (3) et qualis textus sit, ibi sat elucet.

1. Dicebat *beatus Franciscus regulam fratrum minorum esse* librum vitae | pactum aeterni federis = II Cel. 208, 6-7. — *Loculus extractus, in quo ob contextum disruptum intersitae fuerunt voces II-V, ad litteram cum editione concordat, unde* An[1] *in apparatu non comparet.*

2. *Item dicebat:* Magna promisimus | *et infinita* omnium retributio (4) = II Cel. 191, 16-19. — *Ibidem* (5) *lectio varia, i. e. omissio:* servemus hec, suspiremus ad illa *notata est.*

3 Fratres *autem* mei qui scientiae curiositate | proicientur et latebris. *Tunc om.* l. 8-10 *et prosequitur:* Preoderabat tempora | spiritualibus intendisse = II Cel. 195, 4-8 et 11-12. — *Ibidem variantes notantur.* — *Hic locus bis adest partim in codice* An; cf. *Seriem priorem* n. 2. — *In marg.* An[1] *habet rubre:* « Prophetia de libris ».

4. Veniet, inquid, tempus quo malis exemplis | praedecessoribus suis = II Cel. 157, 6-12. — *Ibidem variantes inveniuntur. Cf. etiam p.* 503, n. 56.

Breviora ergo Extracta ista sunt, non magni utique momenti, sed nec valore prorsus carentia. In priore Serie denuo An ab Is aliquo modo dependere apparet, unde siglo An[2] in apparatu usi non sumus, contenti textu in Is[1] exstante. — In altera serie cognationem quamdam (indirectam) inter An[1] et Fl intercedere iam P. B. Bughetti adnotavit, quia eadem textuum series in Fl reperitur, eodem in ordine disposita. Attamen in solo Fl inter n. 2 et 3 insertum est extractum e II Cel. 194; insuper excerptum e n. 157 paulo longius protrahitur in Fl quam in An[1]. E quibus induces neque hic An[2] ab Is[1] directe dependere in I Serie, neque An[1] directe a Fl; excluditur penitus Fl in his locis e An utcumque processisse. — Neque Is[1], neque An[2], neque An[1] directe e II Cel. hauserunt, sed e collectione quadam

(1) Quos tres errores Is[1] hic et infra An[1] correxerunt.

(2) Cf. Oliger, l. c. 339.

(3) Occasione codicis Fl eadem fere, sed addito alio loco, continentis. Cf. infra, 503.

(4) Haec 3 vocabula in marg. add. An[1].

(5) In ea, AF X, 240, in apparatu legas: *fol. 54va* pro *56* et deleas *inquit.*

indidem excerpta *Verborum S. Francisci* uberiore, quam Fl plenius transscripsit.

Etiam alibi monuimus talium Excerptorum valorem usumve seu utilitatem in textibus recensendis dubia esse, neque sine magna cautela eadem adhiberi posse. Quod parva ista fragmenta denuo clare demonstrant, quippe quae item in valde consonis cum II Cel. locis *Speculi Perf.* inveniuntur. Seriei primae n. 1 = Sp c. 42; n. 2 = Sp 69; n. 3 = Sp 75. Seriei secundae n. 1 = Sp 76; n. 2 = in Sp deest; n. 3 = Sp 69; n. 4 = Sp 70.

Ex eo quod Seriei II n. 2 in Sp deficit, iam praesumptio oritur, utriusque Seriei locos non e Sp sed e II Cel. excerptos fuisse. Quod accurata textuum collatio extra omne ponit dubium.

Quod in Serie I n. 1: *Non* ponatur pro *Nec* et inseratur: *beatus Franciscus* uti in Sp, e turbato contextu provenire ultro censemus; tertia vox in fine: *arguo* An² Is¹ Sp est textus S. Scripturae: Apoc. 3, 19. — Tamen e Sp provenit vox *loca*, ubi II Cel. 175 habet concisius: *per publica civitatum* A B M P. Hoc in extracto fere verbotenus II Cel. et Sp conspirant, paucis exclusis variantibus, inter quas eminet l. 10: *Unde in quadam regula scribi fecit* A B M P An² Is¹, ubi Sp legit: *Unde in prima regula fecit scribi.* Propter hoc, quod grave aestimamus, aliaque ob minuta n. 1 provenit e II Cel. non e *Speculo.*

In n. 2 in quo II Cel. 195 et Sp etiam sat in initio consonant, deinde minus, plures contactus sive contagiones inter Is¹ An² et Sp intercedunt. — In l. 3 *multum* An² Is¹ P Sp; om. A M. — l. 5. *in die retributionis* A An¹ Fl M; *in die tribulationis* An² Is¹ P Sp. — 8. *proiciantur* A M P; *proicientur* An¹ An² Fl Is¹ Sp. — E finali sententia multum diversa in II Cel. et Sp, liquet n. 2 e II Cel. promanasse.

In n. 3 maxima item consonantia verborum in II Cel. 161 et Sp est: sed Sp plura brevia admiscuit, quae etiam desunt in An et Is. — l. 8. *et rationem reddens* A B M; om. An² Is¹ P Sp. — l. 9. *per illicita* A B M; om. An² Is¹ P Sp.

Circa Seriem alteram pauca hic sunt recensenda. Nam quoad n. 1 non adeo presse II Cel. et Sp. conspirant. Vox *esse* in initio adest in An An¹ Is Fl Sp, sed deest in A M P Pu. — Num. 3 partim adest in Serie I, n. 2; adde hic l. 11: *Praedorabatur* A M P; *preoderabat* An¹; *praeodorabat* Sp. — Num. 4 discordat in pluribus a Sp. c. 70, cui alia admixta fuerunt.

Codicis An compilator diligens alios quoque textus collectioni suae inseruit, circa quos, a se, uno dempto, editos P. Liv. Oliger non expresse adnotavit, utrum e II Cel. assumpti essent, an e Sp. in quo textus istis simillimi leguntur. Rem ergo investigemus oportet, quia in prima hypothesi ad textum II Cel. recensendum loci isti adduci potuissent, immo fortasse debuissent. De his textibus per An sparsis disserentes, eos siglo An³ distinguimus; An codicem illum in genere designabit.

Ad num. **24**, editum ap. AFH XII, 370-1, editor laudatus inter alia indirecte lectorem sciolum amandavit ad: « II Cel. n. 158 » (1), merito quidem; sed agitur tantum de re seu narratione simili, de textu autem dissimili, quem interim etiam edidit P. B. Bughetti, supra, 97.

Ad n. **31**, editum l. c. 371-2, eum conferendum cum II Cel. 78-79 Liv. Oliger adnotavit: « Textus noster forsan redactio prima est, quam Celanus stylo exornavit ». Cuiusmodi hypotheses, nulla in ratione specifica innixas, praeter similitudinem stili, iam supra expandimus (2). Hac in re singulari nobis longe probabilius videtur narratiunculam istam e II Cel. hic profusiore compendiatam esse, servatis plerumque ipsismet vocibus *Vitae II*, ut accurata amborum textuum collatio quemcumque docebit. Extrema sententia Celanensis, cuius stili flavore fragrat, ad litteram usque An^3 assumpsit, uno verbo mutato: *redieruntque* pro *redeunt*. Nam An^3 ubique hic praesens historicum *Vitae II* in perfectum convertit. — Addo « cursum » in hoc compendio servatum esse in sententiarum finibus, plerisque ad litteram e II Cel. transsumptis; excipe finem phraseos VI (l. 10), ubi « cursus » omnino necessarius est et An^3 etiam textum II Cel. mutavit. Compendium istud pro textu II Cel. castigando nihil praebet utile. — Post rem sic in se consideratam, manifesto patuit narrationem hanc de facto e II Cel. tanquam e fonte excerptam esse, non quidem ab An^3, sed a Iacobo de Voragine, in sua *Legenda aurea* (3), n. 42. Ex hac An^3 textum suum, paucis cum variantibus, respectu habito praesertim ad lectiones in notis adductas, transscripsit, non e II Cel. — Iuvat statuere narrationem hanc II Cel. de membro caponis Alexandriae in piscem mutato alibi non reperiri, neque in *Speculis* etc., neque in *Leg. maiore*, unde non mirandum, quod quidam amanuensis eamdem conservare voluerit, sed compendiatam.

Econtra n. **40**, (editus, 375): De Fr. Iohanne Simplici reperitur in *Speculo Perf. mai.* 57; *min.* 31 etc.; item in II Cel. 190. — Cum hoc solo narratio An^3 in pluribus congruit, sed stilo adeo mutato et breviato, ut ipsius lectiones ex apparatu critico omnino exsulare debeant. Compendiator distincte hic se manifestat in An^3 l. 5-6: *et breviter in nullo* etc.; l. 10: *iam scilicet mortuum*. In fine 8 sententiarum, in quas narratiuncula in An^3 divisa est, « cursus » in fine I, IV, et VI observatus non fuit (4).

Non dubitamus, quin n. **41** (editus, 376) reapse e II Cel. 160 promanaverit, id quod et editor innuit. At textus tantum est mutatus ut, si variantes notarentur, rem non illustrarent, sed perturbarent. Loci in *Spec. min.* 31 et *mai.* 82, longius certe ab An distant, prae-

(1) Ubique capitulis paragraphos sufficimus. (2) P. 453ss.
(3) Edita ap. AFH V, 233. (4) Cf. dicta de « cursu » generatim, 457ss.

sertim quia alio in contextu res ibi referuntur. — « Cursum » ultimum, mutando voces et transponendo An abolevit.

In n. **42** (edito, 376) Frater O. P. Senis, consuluit S. Franciscum, quod narratur in Sp 53 et II Cel. 103, quorum de facto « textus parum diversi » (1) sunt tum inter se, tum relati ad An³. Attamen An³ in initio evidenter magis consonat cum Sp, et l. 9 vox *fulgere* in solo Sp legitur. Potius ergo e Sp quam e II Cel. hoc excerptum ductum est, quod relatum ad utrumque plura omisit et stilum variavit, in neutrius editione pro textu castigando allegandum proficue.

Num. **43** (editus, 376-7) de visione Fr. Pacifici, Bovarii, multo magis in rebus verbisque cum Sp 59, 60 quam cum II Cel. 122, 123 conspirat, narratione breviata et commutata in multis, « cursu » parum servato (l. 4, 5, 10-11, 13), i. e. revera neglecto (2).

Num. **45** (editus, 377) paucis distat a II Cel. 146 et a Sp 54, textibus inter se simillimis. In An³ aliqua omittuntur, aliqua transponuntur (perinde ac ubique in An³) relate ad II Cel. et Sp; sed l. 3: *Quilibet*, l. 5: *lucrum*, l. 8: *lapsus* leguntur in solo Sp. — Quodsi, uti in plerisque aliis hic discussis, textus An³ medius quodam modo iacet inter II Cel. et Sp, his tamen in tribus vocibus, non communibus, cum Sp concordat, non cum II Cel.: unde non II Cel. hic refertur sed potius, quamquam non evidentissime, textus *Speculi*, in paucis mutatus.

In n. **46** (editus, 377) dependentia a Sp 49 strictior quam a II Cel. 153 ex eo in promptu est, quod exordium magis cum illo quam cum hoc consonat, quae consonantia, post omissionem (l. 3), perdurat. Ultima tandem phrasis, dempta coniunctione *autem*, tota item congruit cum Sp, non vero cum II Cel. Hinc n. 46 e Sp compendiatus est, minime e II Cel.

Num. **50** (editus, 379). Editor ipse perspexit hoc extractum propinquius cohaerere cum Sp 95, quam cum II Cel. 125 vel cum *Speculo min.* 23.

Num. **55** (editus, 381). In initio propter verbum: *Noveritis* cohaesio quaedam negari non potest cum opusculo *Verba S. Francisci*, c. 3 (3). Tunc cum transpositionibus omissionibusque An³ inter utrumque II Cel. 208 et Sp 76-77, quibus non « paulo » (4) sed multo brevius est, continue pendet, pluribus tamen mutatis vocibus. Tamen vox in l. 7: *summis (manibus)* in solo II Cel. legitur. Sed pluris aestimo, quod extrema sententia, una omissa voce, quae in Sp et II Cel. adest, cum Sp consonat, non vero cum II Cel.

Eadem ultro ac citro dependentia, scilicet a II Cel. 69 et Sp 15. notatur in n. **56** (edit. 381). Ast An³ hic cum Sp magis cohaeret quam cum II Cel., quia l. 4 etiam Sp habet: *anima caret* (ubi II Cel. legit:

(1) Oliger, l. c. 341. (2) In *Leg. aurea* nn. 24, 40, 41 et 42 in An non leguntur; *Leg. aur.* n. 22 omnino a nostro 43 differt.

(3) DAF I, 101. Cf. supra, 486, nota 1. (4) Oliger, l. c. 343.

anima non inveniente); l. 6-7: *Si autem adest* An^3; *Si adest* Sp (ubi Cel. solum: *Adsit*); l. 8: *Nam indigentias* An^3; *namque indigentias* Sp (Cel. alio in contextu habet: *quaevis eum indigentia*). Hoc in loco contextus in An^3 idem est ac in Sp; quemadmodum et in l. 7: *necessitas et statim* et in l. 6: *satisfacere, quid.* Hoc in loco Cel. alia quaedam inseruit. Ergo textus iste mutatus e Sp. provenit, non e II Cel.

Quoad n. **57** (editum, 381) statim cuilibet comparanti patebit magnam similitudinem intercedere cum Sp 113, longinquam admodum cum II Cel. 200 et *Mirac.* 32, cum Celanensis haec obiter brevibusque referat.
Idem tibi illico elucebit, si n. **63** (editum, 386) cum Sp 118 et II Cel. 165 et 217, 13-17, comparaveris.

Hic ad n. **37** regrediamur oportet, ad quem (editum, 373) P. Liv. Oliger allegavit I Cel. 76, l. 13-24; *Spec. min.* 42; *Spec. mai.* 37. — Duae ultimae citationes ad rem sunt, non vero prima, quandoquidem res ista legitur in II Cel. 85. Textus in An^3 extractus valde est contractus; sed statim tibi manifestabitur e l. 3 et 5 eumdem indirecte provenisse e II Cel., non ex utro *Speculo;* directe promanat e *Leg. aurea* (1), n. 16.

II Cel. 44 et *Mirac.* 36 alleganda quoque erant ad n. **51** (editum, 379), quamvis, post factam textuum comparationem, clareat hanc narrationem cum Sp intime cohaerere, non nisi laxe cum Celanensi.

Venimus iam ad n. **65**, nempe ad ultimam paragraphum sumptam e II Cel. 143, 9-14 vel (2) e Sp c. 39 (item in fine); paucis verbis ea quae praecedunt, in An n. 65 contrahuntur. Textus a P. Liv. Oliger non editus hic integer ponitur (3):

[f. 60a]. Quando *beatus* Franciscus *resignavit officium prelationis in capitulo* generali, post verbum resignationis factum vicario suo *fratri Petro Catanii, surgens iun*[*c*]*tis manibus et oculis in celum* ERECTIS *dixit: Domine, tibi recommendo familiam* tuam, *quam mihi hactenus commisisti. Et nunc, propter infirmitates quas* TU *nosti, dulcissime Domine, curam* EIUS *habere non valens,* IPSAM *recommendo ministris. Teneantur* ipsi *in die iudicii coram te, Domine, reddere rationem,* SI ALIQUIS *frater eorum* VEL *negligentia vel* malo *exemplo* vel *aspera correctione perierit.*

2. *facto* An^3 *fratre* An^3 6. *valeo* An^3.
1. prel. off. II Cel.; off. prel. Sp. 3. Surgens-dixit Cel.; *Surgens* autem *beatus* pater et elevatis *oculis in celum et iunctis man. dixit* Sp. surgens] beatus Franciscus *add.* Cel. 4. tibi rec. Cel.: rec. tibi P Sp. 5. tu *om.* Sp. 6. eius Cel.; ipsius Sp. ipsam Cel.; eam Sp. Qui teneantur Sp. 7. frater] propter *add.* Sp. 8. vel negl.] vel *om.* A Fl Sp; vel exemplo A B Fl M; vel malo exemplo An Is P; vel malum exemplum Sp; *tunc* seu *pro* vel Cel. Sp; etiam *add.* Cel. asperam correctionem Sp.

(1) L. c. 227-8. In hac non occurrunt n. 45-57, 63 neque infra n. 51, 65, 35 atque 19. (2) Sic Oliger, 345.
(3) Eum ed. H. Golubovich, *Bibl. bio-bibl. d. Terra Santa*, I, 1906, 126, ex An.

In praemisso textu ea, quae characteribus erectis expressa sunt, adsunt in s o l o An, typis *obliquis* posita adsunt insimul in An, in II Cel. et in Sp, typis MAIUSCULIS composita in An et in Cel. leguntur. Sic uno obtutu patet, An exordium textus mutavisse, quia partem priorem in II Cel. et Sp paucis compendiavit (l. 1-3); tunc autem: *Surgens-perierit* (3-11) textus magis cum II Cel. consonat quam cum Sp. Cum Sp autem commune habet adiectivum (mere explicativum), *malo;* quod adiectivum in aliis quoque MSS. comparet (1), aliaque parva (l. 2, 5). Textus ideo An³ n. 65 transsumptus fuit e II Cel. 143, sed aliquem influxum *Speculi* subiisse censendus est. — Pro textu II Cel. recensendo l. 1-3 adhiberi non potuit; tres naevi manifesti textum An³ haud decorant; textus in II Cel. adeo securus est ope MSS. allegatorum A B M, An Is, Fl P, ut huius loci e II Cel. assumpti variantes expresse adnotare operae non foret pretium.

Ut lacinias Celanenses in An servatas hic expediamus, statim etiam inspicimus a l i a s p a r a g r a p h o s, ad quas praefatus editor opera Fr. Thomae allegavit.

Num. **35** (editus, 372); ad quem brevem (l. 1-6) editor merito notavit, extremam sententiam (l. 5-6) provenire e I Cel. 44, 13-4. Sed addimus l. 1-4, assumptas esse, aliquibus variatis, e II Cel. 70, 10-12. — Tertia sententia adaptata esse videtur e II Cel. 60; 59, 3-4, vel e I Cel. 44, 1-10; 51, 9-13; 39, 9-14.

Ad n. **63** (editum, 386) allegatur quoque I Cel. 81. Quod intelligas quoad rem, non quoad textum; cf. supra, 509.

In causam venit quoque *Tract. de mirac.* (= III Cel.) Fr. Thomae in An **19** et **32**. — De n. **57** iam diximus, supra, 509.

In n. **19** (edito, 369) idem narratur factum quod in *Mirac.* n 104. In compluribus utriusque narrationis verba consonant; in l. 4 An lacunam habet relate ad III Cel. l. 4-6. « Cursus » finales 4 sunt, quorum 2 iidem ac in III Cel.; duo reliqui item regulares sunt, effecti e verbis iisdem III Celanensis sed transpositis. Opinamur quidem narrationem e III Cel. extractam fuisse, unde in editione III Cel. aliquae variantes n o t a r i p o s s u n t.

Num. **32** (editus, 372) idem factum sed multo brevius commemorat quod III Cel. 11-13 narravit (2). An³ in sententiis 8 narrationem istam comprehendit, iuxta prosae numerosae normas conclusis, excepto fine sententiae V; duo ex aliis « cursibus » inveniuntur etiam in III Cel. An³ mucronem quemdam orationis (l. 2) non est assecutus: *Quia campana tua te vocat,* omittendo *tua*. Textum in An³ haud

(1) Cf. infra, p. 518, num. 82.

(2) Nota in *Leg. mai.* Mirac. I, 5. narrationem in aliquibus gravibus differre.

dubii existimamus compendium non imperitum e III Cel. contractum. Revera sic res se habet. Ast non An³ hoc compendium fecit, sed auctor *Legendae aureae*, n. 25, quacum An³ verbotenus, demptis paucissimis, consonat (¹).

Ex his expositis quilibet intellexit, textus tum e II et III Cel., tum e Sp in An³ translatos esse, sed (aliquando indirecte et directe e *Leg. aurea*) et modo in multis, modo in paucis, modo in plurimis a quodam, pro gustu suo, mutatos et retractatos. Immo censere licet An nullos textus directe e II vel III Cel. hausisse, sed eos aliunde transsumpsisse e MSS. aliis collectaneis et miscellaneis.

Variantes Legendae aureae.

De hac *Leg. aurea* (= L) iam partim egimus supra, 66-7. Variantes quaedam hic subnotantur iuxta editionem a b. m. P. Ephrem Baumgartner in hoc AFH V, 224-36, curatam.

Num. 2. — *Nota ibi sola 5 priora vocabula sumpta esse e* I Cel. 3, l. 8. *Quae sequuntur:* in civitate - consumpsit *econtra hausta sunt e* Leg. chori, 2, l. 1-3. — *Phrasis sequens e loc. cit.* 4-5 *et e* I Cel. 6-7 *congesta est, aliquibus vocabulis e proprio penu additis.* — *Hinc sumitur e* II Cel. 4. — l. 6. captus A L; capitur M. — 7. concaptivis L; concaptivos A; captivos M.

3. — *Est e* II Cel. 8. *Nullae adsunt variantes huc spectantes; reliquos numeros huiusmodi hic negligimus.*

5. — II Cel. 10 et 11 et Leg. chori, 2. — l. 1. orationis A L V; devotionis M.

6. — II Cel. 12. — l. 8. Quod ille audiens, alacriter L; *hic in re, licet non in verbis, convenit cum* M, *nam* A *haec omisit.*

9. — II Cel. 17, l. 16-7 et n. 28. — l. 4. non verbis L M Pu V; non de v. A. — 5. ter A Pu; *om.* L M. — 7. hebdomada L M Pu V; obedientia A. — 10. post multos dies A L Pu V; multos post d. M.

10. — II Cel. 31. — l. 3. de pari ludebant L M V; lud. de pari A. — 5. Stupefactus L; Obstupuit M; Et stupuit A.

11. — II Cel. 38. — l. 2. lassitudinem miseratus L M; videns *add.* A.

12. — II Cel. 38, 46, 52 et 53. *Variantes respiciunt* 52-53. — 5. non permittet L M; permittit A. — 6. sed illo sublato L M; sublato siquidem illo A. — 7. predicto fratri apparuit L; fratri... cladem apparuit et M; apparuit et *om.* A. — Cf. fuse de hoc num. supra, 66-7.

18. — II Cel. 108, 109. — l. 10. protensa in latum L M V; pr. in altum A.

19. — II Cel. 116, 117. — l. 3. Dominus A L V; Deus M. — 6. fallaciam L M; astutiam A. — nisus L M V; visus A. — 11. Accipiensque L; Accipiens A; Accipit M. — 14. earum A L; eorum M V. — l. 15. Domino L M V; Deo A. — 15-16. abscessit L M; recessit V; abscedit A. — 16. in cellam A L V; in cella M.

(¹) L. c. 229-30. Fr. Iacobus item *tua* omisit.

20. — II. Cel. 119, 120. — l. 3. socium L M: socio V; socium suum A. — 9. Et surgens summo mane inde recessit L; *om.* M; *adest res in* A *et* V *sed alterius tenoris verbalis.*

22. — II Cel. 123. — l. 6. maximus peccatorum A L; m. peccator M V.

26. — II Cel. 148. — l. 5-6. tandem L M; tamen A. — 10. hoc L M: haec A.

28. — II Cel. 165, 193. — l. 5. vocabat L; vocat A; *om.* M. — *Hic* l. 5-7: Miro-amorem *hausta sunt e* Leg. chori. 8, l. 1-3.

41. — II Cel. 49, 50. — l. 1. Cum L M; Dum A.

45. — II Cel. 201. — l. 5. Oi, exspecta A; Oi *om.* L M Pu.

47. — II Cel. 214, 216, 217. — l. 2. nudum L M; *om.* A.

48. — II Cel. 217a, 218. — l. 1-2; *cf. supra,* 443. — 4. subito L M: de subito A.

L cum A congruit contra M, num. 2, l. 6 et 7; 5, 1; 9, 10; 19, 3, 11. 14, 16; 20, 9; 22, 6; 28, 5. Lectio in n. 10, 5 anceps est, scilicet non apparet, utrum magis cum A quam cum M congruat, ideoque eam in neutro elencho signavimus. — Quoad locum quem num. 12 occupat, iam prius diximus hunc concordare cum A, non vero cum M; cf. supra, 64ss.

L cum M consonat contra A, num. 6, l. 8; 9, 4, 5 et 7; 10, 3; 11, 2: 12, 5, 6, 7; 18, 10; 19, 6 (bis), 15, 15-6; 20, 3; 26, 5-6, 10; 41, 1; 45, 5: 47, 2; 48, 1-2, 4. — Ex istis numeris liquet L longe magis conspirare cum M quam cum A.

S p e c i a l i a n i m a d v e r s i o n e dignae sunt lineae duae priores num. 48, quae sic sonant: « *Cuius* [S. Francisci mortui] *animam quidam frater vidit in modum stellae, similem lune in quantitate, soli in splendore* » in caelum conscendere. Tunc ibidem l. 4-7 pluribus narratur visio Fr. Augustini, Ministri Terrae Laboris. Haec altera visio assumpta est aperte e II Cel. 218, quemadmodum res adumbratae in n. 47 haustae fuerunt e II Cel. 214, 216 et 217. Hinc non est cur in dubium vocetur, visionem illam Fratris anonymi revera haustam esse e II Cel. 217a, q u i n u m e r u s i n s o l o M e x s t a t, in A autem omissus est. Ordo rerum hic in L narratarum illationem nostram aliquatenus confirmat, quamvis e forma brevissima visionis illius narratae, res probari nequeat (¹).

Eadem enim visio Fratris illius anonymi, iuxta alios Fr. Iacobi (²), pluribus narrata erat in I Cel. 110, l. 11-6, atque paucissimis in *Leg. chori,* 13, l. 1-2. Ast textus ex L supra allatus adeo mutatus est a Fr. Iacobo de Voragine, ut id unum asseri queat, eumdem certe non e *Leg. chori* assumptum esse, licet ex hac *Leg chori,* 9-10, brevissimum suum numerum 46 assumpserit. Viso autem nexu generali num. 47 et 48 in L, nulla suppetit ratio II Cel. 217a tanquam fontem hic excludendi, praesertim ideo quia, uti exposuimus, L in genere strictius sequitur M quam A.

(¹) Cf. supra, 442s. (²) Scil. Assisiensis; cf. Bern. de Bessa, AF III. 668 et hinc ap. *Chron. 24 Gen.* ibid. 226.

Quae cum ita sint, brevissimus iste locus L n. 48, l. 1-2, momentum aliquod assequitur, quippe qui innuit, e paragraphis in A omissis saltem istam 217a circa an. 1266-70 iam in codice quo tunc utebatur Fr. Iacobus de Voragine adfuisse. Hinc testimonium Fr. Iacobi genuinitatem harum paragraphorum in M exstantium, sed in A praetermissarum oportune confirmat.

Poterant quidem lectiones variantes *Legendae aureae* in apparatu critico editionis in AF X adnotari, non quidem eae quae solius L propriae sunt, quoniam Fr. Iacobus de Voragine textum *Vitae II* aperte in plurimis data opera mutavit, sed eae quae aliorum codicum lectiones saepe tamen inutiliter confirmant; nihilominus ab eis notandis supersedimus, quia hoc in casu complures lectiones textui reconstituendo haud proficuae notandae fuissent. Sufficit hic graviorum variantium elenchum praebuisse (1).

De codice Florentino aliquot capita Vitae II exhibente.

Codex Florentinus (= **Fl**), bibliothecae nationalis, conv. *C 9. 2878*, supra, 82-4 a P. Benvenuto Bughetti descriptus est, additis editione et collatione plurium textuum. Chartacei codicis e pluribus fontibus compilati ea pars, quae ad nos hic attinet, scripta fuit parum ante medium saec. XIV. Hic sufficit ea adnotare et componere, quae amanuensis codicis Fl e II Cel. excerpsit, hoc quidem in ordine:

Pars I, num. 6 = II Cel. num. 56, l. 3-4; n. 59, l. 3-4 et n. 60 integer; n. 7 = ibid. n. 62, 3-5; n. 8 = 63, 3-4; n. 9-10 = n. 65 (integer); n. 11 = n. 69, 3-16; n. 12 = n. 69, 17-24; n. 13 = n. 69, 24-6 (2).

Pars II, n. 10 = II Cel. n. 159, 7-13 (sed in pluribus mutata est dictio); n. 11 = ibid. n. 208, 6-7; n. 191, 16-9; 194, 5-13; n. 12 = n. 157, l. 6-15; n. 13 = n. 155, 7-13 (mutato stilo); n. 14 = n. 143, 9-14.

Sequentium capitum sola collatio supra, 102-3 habetur; n. 32 = II Cel. n. 16 et 17, l. 1-10; n. 33 = ibid. n. 56; n. 34 = n. 57; n. 35 = n. 61; n. 36 = n. 62; n. 37 = n. 66; n. 38 = n. 70; n. 39 = n. 76; n. 40 = n. 184-186; n. 41 = n. 187. — Huius tertiae seriei loci omnes Celanenses integri adsunt in Fl, solo n. 17 excepto.

(1) Locos quosdam *Leg. aureae* inter excerpta Celanensia etc. assumptos esse supra ostendimus, 507 ss.

(2) Num. 69 fere integer adest, neglectis duabus extremis lineis.

Apparatum criticum ad *Vitam II* in AF X, 140 sqq. (1) tibi perscrutanti elucet Fl cum A concordare (contra M) n. 16 (2), l. 19; 17, 8. 9; 59, 3; 61, 13; 65, 7, 12; 69, 7, 12; 69, 14, 19; 76, 4; 143, 13; 184, 4; 185, 7, 19; 186, 3, 5-6, 6, 8; 187, 5. Universim hic notavimus 20 concordias.

Econtra easdem adnotationes criticas perlustrans cernit etiam Fl cum M conspirare (contra A) in pluribus variantibus: n. 16, l. 14. 18. 20; 17, 2, 6; 56, 6 (bis); 57, 3, 5, 7; 60, 4; 61, 6; 62, 8; 65, 10; 69, 14; 143, 13; 157, (ubi A deficit M et Fl convergunt) in l. 10, 10-1, 11-2 (partim); 159, 11; 184, 7; 185, 2, 14, 18, 20; 186, 4, 9, 14; 187, 10 (bis). Quae concordantiae 27 computantur, omissis tribus in n. 157.

Una ergo ex parte Fl cum A cohaeret, sed summa maiore cum M. Hinc ergo denuo induces variantes codicum A et M diversas quidem familias designare, non vero duas recensiones eiusdem *Vitae II*.

Quoad glossas paraeneticas, in quibus ab M omissis maxima differentia inter A et M constituitur, Fl nihil utile praebet in suis e II Cel. excerptis. Etenim Fl parte I, n. 13 = II Cel. 69, l. 24-6, parvulam quidem glossam ibid. l. 26-7 omisit (uti et P), sed haec adest in A et M. In Fl n. 37 = II Cel. 66 in fine glossa brevior praecedente adest (l. 27), ita ut servata sit a Fl et A M, sed a V omissa fuerit. — Glossis accenseri non potest II Cel. 157, l. 9-15, qui locus legitur integer in An Is M P, fere integer in Fl atque partim in An[1].

Textus ipse fragmentorum in Fl servatorum, in genere vix bonus laudari potest, quamquam textui excerptorum in Fb exstantium aliquatenus praestat. — In aliquibus tamen excerptis textus nimis mutatus est, v. gr. parte II, n. 10 = II Cel. 159 et n. 13 = ibid. n. 155. Ex his ideo excerptis eae solae adnotandae erant variantes, quae mutationes non subierant et in aliis quoque MSS. prostabant. — Bis saltem partim in Fl exhibentur II Cel. 56 = Fl p. I, n. 6 et p. II, n. 33; item II Cel. 65 = Fl p. I, n. 7 et p. II, n. 36. Numerorum 33 et 36 variantes non omnes adduximus in editione, omissis iis quae errores sunt manifesti, neque in aliis prodierunt codicibus. — Eamdem rationem tenuimus pro Fl p. II, nn. 32-41, quoniam non paucis neque parvis deturpantur naevis manifestis. Isti utilitatis nihil afferunt atque cum aliis minutiis, omnibus qui talibus delectantur, panduntur supra, p. 102-3.

Numeri isti p. II, n. 32-41 revera tertiam seriem excerptorum Celanensium in Fl constituunt, eamque qualitatis exiguae quoad textum. Hi textus ordine progressivo e II Cel. assumpti sunt. Haec

---

(1) Vel etiam adnotata supra, 87 8, 95-7, 102-3.

(2) Brevitatis causa hic solos numeros *Vitae II* allegabimus, qui ubi, quot et quanti in Fl exstent, elenchus supra collectus docet.

extracta cum nullo alio codice ubique affinitatem perspicuam prae se ferunt, n. 40 excepto, qui omnium longissimus est, quia II Cel. nn. 184-186 integris respondet. In locis eorum supra circa A et M notatis, Fl et P saepius conspirant, scilicet in II Cel. n. 184, 4, 7; n. 185, 2, 7, 19; n. 186, 3, 4 (bis), 5-6, 6, 8, 9, 14 sive cum A vel M, sive contra A vel M. In aliis vero non paucis Fl et P dissonant ibidem: n. 184, 4, 7; 185, 9, 16-7. Aliqua ergo, sed levis concordia sive cohaerentia hic inter Fl et P exstat, non tanta ut alter ex altero pendere dici possit. Hoc immo discordantiis numero pluribus excluditur. Certo certius Fl hic e P non pendet, quia etiam in n. 186, 6-7 in P propter homoioteleuton locus omissus est, qui econtra in Fl adest.

Series secunda efformatur e p. II, nn. 10-14, qui plurimis laciniis hinc inde e II Cel. carptis conflantur, nullo numero integro inde assumpto, nulloque ordine servato, nisi quod in n. 11 conflata sint fragmina e II Cel. 191, 194, 195, quibus praemissa est lacinia minima e II Cel. 208. Num. 12 pars est II Cel. 157. Sed notandum n. 11 et 12 etiam eodem ordine reperiri in An[1], excepta particula e n. 194 in Fl. n. 11 solum transsumpta (1). Plures tamen variantes in Fl et An[1] discordant (2), ita ut alter ex altero minime pendeat; e communi quodam archetypo lacinias Celanenses continente indirecte potius promanarunt. — Neque excerpta huius seriei II qualitate praeeminent, immo in n. 10 = II Cel. 159 et n. 13 = ibid. 155 haec pessima est, ob stilum nimis mutatum (3).

Prima series excerptorum Celanensium exstat in Fl p. I, n. 6-13, e quibus soli nn. 9+10 integro II Cel. 65 respondent. Iam Benv. Bughetti per singula notavit (4) eadem excerpta eodem in ordine etiam reperiri in P, cuius variantes, minutis minimis non neglectis, idem ibidem recensuit. Hac in serie compilatio in Fl a compilatione quae hic P congenita erat dependet, minime vero ab ipso P, quoniam P in II Cel. 69, l. 20-3 ob homoioteleuton locum quemdam omisit, qui econtra in Fl prostat, quemadmodum etiam in A et M.

Praenotata nos inducunt hic relationes quae inter Fl et P intercedant, intimius perlustrare. Etenim Fl et P saepe soli insimul conveniunt contra alios codices, in II Cel. n. 59, 4 (bis); 62, 4; 63, 4; 65, 4, 5, 10, 12, 14, 15, 15-6; 185, 9, 16-7. Horum locorum variantes aliquot simul adsunt in *Speculo maiore*, scil. 62, 4: *tamen*, Sp. c. 5; 65, 4: *omnia;* ib. 10: *posuit* (partim) (5). — Quae levissimae sunt et casui attribui possunt. Vide alias p. 502 s., 506.

(1) Cf. supra, 505.
(2) Hae notantur supra, 96.
(3) De parte n. 12 = II Cel. 157 in A deficiente, cf. supra, 440.
(4) Supra, 87-8. (5) Sp c. 14: *poneret*, sed *deposuit* A An Is M V.

Caeterum Fl aliqua excerpta e II Cel. continet, quae in P desunt, n. 16-17, 57, 66, 70, 76, 187, 191, 194; P autem longe plura quae in Fl desunt, n. 86, 87, 88, 89, 103, 113-4, 127, 143, 144, 146, 148, 150, 153, 161, 175, 188, 195 complectitur. Unde iam per se patet neutrum ab altero dependere. Nihilo tamen minus e quodam archetypo, in aliquibus partibus ambobus codicibus simili, duo isti promanarunt, via, uti remur, obliquiore.

De codice Friburgensi plura capitula Vitae II continente.

Codex *23. J. 60* bibliothecae Fratrum Minorum Conventualium Friburgi Helvetiorum accurate descriptus est a P. Ferd. Delorme in hoc periodico, X, 47-70, ubi (70-102) plures textus eiusdem publici fecit iuris. Chartaceum hoc MS. plures amanuenses saeculo XIV exeunte vel XV iam ordiente conscripserunt, cum aliis continens n. 1-21 partem, sed ordine inverso, *Actuum S. Francisci,* quorum textus cum *Speculo Perfectionis maiore*, ordine item arbitrario disposito, intermixtus postea prosequitur (n. 25 sqq.). Insunt in codice etiam plura capita e *Vita II,* modo mutila, modo integra excerpta eodem in ordine plane perturbato, quibus accedunt pauca e *Vita I* extracta capitula.

Haec eorum est series: num. 25 (¹) = II Cel. num. 194; n. 25a = ibid. n. 195; n. 25b = ibid. 70. — Num. 25c = *Actus,* c. 65, n. 7 et c. 62. — Num. 25d = *Spec. perf. maius,* ed. Sabatier, c. 69.

Num. 70 = II Cel. 70; n. 75 = ibid. n. 205; n. 76 = ibid. n. 206; n. 77 = n. 206; n. 79 = n. 207; n. 80 = n. 113; n. 80a = n. 114; 81 = 127; n. 82 = n. 143; n. 83 = n. 178; n. 86 = n. 210; n. 86a = n. 211; n. 89 = n. 187, n. 90 = n. 191; n. 90a = n. 192.

Accedunt minora e *Vita I,* scilicet, n. 72 = I Cel. 57-58; n. 73 = ibid. n. 83; n. 91 = n. 106.

In sequentibus textus codicis Friburgensis (= **Fb**) cum editione operum Fr. Thomae Celanensis ap. AF X, collationem instituimus (²), etiam vocabulorum transpositiones, quemadmodum in editione dicta, subnotantes.

25. — [12v]. « *Quid dicebat s. Franciscus de inordinata scientia* ». Multos, inquit, scientia | humilibus disciplinis *(particula minima)* = II Cel. 194 (³). l. 5-6. — l. 3-5. *om.* — 5. quiddam] quidem. — 6. eorum] cor *add.* — inflecti] flecti Fb Fl — 6-16. *om.*

(¹) Numerii ii sunt quos descriptio laudata exhibet, sed interserimus 25a, b, etc., ut textuum particulae magis secerni queant.

(²) Ope photographiarum codicis, quas humanissime fecit cl. v. Leo Kern, tabularii foederalis Helvetiae, Bernae, vice-director, gratissime annuente R. P. Bernardo Fleury, O. M. Conv., bibliothecae praefecto. Utrique viro hisce publicas ideo dicimus gratias. (³) Aliorum codicum variantes hic et infra v. ap. AF X, 129, suis in quibusque locis.

25a. [12v]. Fratres, ait, mei | spiritualibus intendisse. = II Cel. 195, l. 4-8 *et* 11-12 *(pars minor)*. — 2-4. *om.* — 5. retributionis] tribulationis Fb P Sp. — 6. venient] *sic* A Fb, *contra* M. — 7. inquit] *om.* — 8. nihilum] nichil. — 8. proiciantur] proicientur Fb Fl Sp. — 8-10. Non-vellet] *om.* — 11. Praeodorabatur etiam tempora non longe ventura in quibus] Ventura etiam tempora sunt non de longe in qu.; de longe *etiam* Fl. — 12. sciret] scire. — spiritus vero fulcimentum] fulc. v. sp.

25b. — [12v-13r]. *Nota hec verba. Beatus* (¹) *pater noster* ingeminabat hec *verba aliquando:* Quantum fratres mei | ad salutem. = II Cel. 70, *solum* l. 3-6. — 5. paupertatem] *om.* — 6. nutriret] enutriret (²). — *Locus repetitur in* Fb n. **70.**

25c. — [13r]. Sepe dixit fratribus b. Franciscus: Hec tria vobis recommendo | verbo et exemplo. = *Actus*, c. 62, n. 7 (sed additis quibusdam); editur AFH X, 51 et pars prior ib. XVII, 568 et XX, 98, num. 18.

25d. — (13r-v]. Ipse etiam b. pater per spiritum sanctum praecognovit futurum | et maxime in capitulo generali. = *Spec. Perf.* c. 72 *(omissa I paragrapho)*.

70. — [35v]. « *Quid sanctus dicit de paupertate* ». Dicebat s. Franciscus: Quantum fratres declinabunt | et leciori iubilo decantabat. = II Cel. 70, l. 3 9 *(e quibus* l. 3-6 *iam supra in* n. **25b** *exstant) et* 14-16 (³). — 4. mundum declinabit] d. m. — 5. paupertatem] *om.* — 7. mundus eis] e. m. — 9. retrahit] contrahet Fb Fl V. — 14. paup. sonant] s. p. — illud] *om.* — 15. non peribit in finem] *om.*

75. — [36v]. « *Quomodo noluit fratres occupari cum monialibus* ». Mirantibus quandoque fratribus | conversatione probatos. = II Cel. 205, *sed om.* l. 3-5. — 1. quod] beatus Franciscus *add.* — tum sanctas Christi famulas] sanctam Claram et socias suas (⁴). — 2. sepius] sepe. — dicebat] dixit. — quod eas *om.* — 3-5. Si enim - inclementia] *om.* — 6. ita] *om.*

76. — [36v-7r]. « *Quomodo noluit quod quidem frater xenium deportaret ad monasterium* ». Semel quidam frater | *dictum* xenium transmisit. = Cel. 206, l. 3-7. - 3-4. duas perf. convers. fil. hab. in mon. *transp.* — 5. diceret] dixit. — delat. ad dict. locum *transp.* — 6. durissime] dure. — inculc. s. verba *nunc* ref. — non] *om.*

77. — [37r]. « *Quomodo quemdam punivit, quia ad monasterium fuerat* ». Alius frater in hyeme | nudum pergere fecit. = II Cel. 206 (⁵), l. 7-10. — 9. nescivit] Sed *add.*

79. — [37r]. « *Quod omnes moniales duxit in planctum* ». Frequenti supplicatione | positos precaverent. = II Cel. 207, l. 3-18 *(integro)*. — 4. moram faceret *transp.* — verb. dei prop. *transp.* — 5. devictus] deductus. — concessit] consensit. — ut ex more (⁶) *transp.* — 6. patrem] sanctum *add.* — 7. sibi] *om.* — 9. beatum] sanctum. — 10. earum cordibus] cordibus ipsarum. — oboritur] aboritur. — 12. alludii virtute *transp.* —

(¹) *Cursivis* typis expressimus, praeter titulos, lectiones a II Cel. variantes.

(²) In duabus variantibus notatis (AF X, 173) Fb cum A consonat, l. 5.

(³) Eaedem duae variantes quae in n. **25b**, etiam hic cum A congruunt. Sed Fb hic legit *nutriet*.

(⁴) Sic Fb ob mutatum contextum, scil. ob omissum n. 204.

(⁵) Ibi titulus deest, quia pars tantum est illius numeri seu capitis. — Tres variantes ibi notatae concordant in M et Fb.

(⁶) Variantes notatae l. 5, 9, 11 eaedem sunt in M et Fb.

14. reputare] reputari. — 16. coacta tamen et rara] *om.* — voluntas] vocatio. — 17. ita] *om.* — cui] ita *add.*

80. — [37r-v]. « *Quomodo docebat non debere respici mulieres* ». Solebat non castos | ne polluat thalamum. = II Cel. 113, l. 3-14 (*maxima pars adest*). — 3. autem] *om.* — tali aenigmate *transp.* — 3-4. Rex praepotens] *sic* A M V; Rex pius et potens Fb P Sp. — 4. duos nuncios succ. misit ad reginam *transp.* — 4-5. verbis verba Fb P V Sp (¹). — 5. quoquam prosil. *transp.* — 6. alius] secundus. — 7. Vere] inquit *add.* — 8. nequam] tu *add.* (²). — impudicos] *om.* — egisti] iniecisti (³). — 9. prospectam] perspectam. — primum revocari *transp.* — 10. quidem] *om.* — silenter] libenter Fb P Sp (⁴). — 11. inquit] ei *add.* Fb P (⁵). — sit] *om.* — 12. perferre A M; proferre Fb P V Sp.

80a. — [37v]. Dicebat enim: Quis non de*bet* timere respicere sponsam Christi, *et maxime religiosam Christo consecratam.* = II Cel. 114, l. 10-11 *solae, e* Sp *addens:* et-consecr. — Cf. supra, 470, num. 30.

81. — [37v]. « *Quomodo faciebat sibi iubilum* ». Nonnunquam talia | suspendebatur *in* celum = II Cel. 127, l. 1-11 (*integro*). — 3. vero] *om.* (⁶). — faciebat] Quia *add.* — 4. dabat sonum gallicum *transp.* — 4. quam] interior *add.* (⁷). — 5. furtive susc. *transp.* — gallicum] *om.* — 5-6. ut-ipsumque] *om.* (⁸). — 6. superponens] tenebat. — filo] *om.* Fb P. — 7. tenebat] superponebat. — viellam] molam (⁹). — trahens] trahebat Fb Sp. — 8. repraesentans gestus] g. presentans Fb P. — Domino] Deo Fb P — 9. tripudia hec *transp.* — in lacrimas frequenter *transp.* — 10. hic] *om.* — trahebat suspiria continua *transp.* — 11. quae in manu erant] quae manu tenebat (¹⁰). — *Tunc sequitur adhuc alius textus editus* AFH X, 58-9, *qui quodammodo* II Cel. 94 *valde compendiat.*

82. — [37v-8r]. « *Quomodo resignavit officium prelationis* ». Ad servandam | quam aliquis aliorum. = II Cel. 143, l. 3-15 (*integro*). — 3. sancte humil. *transp. uti* B. — 3. conversionem suam *transp.* — 8. altos extorquebat gemitus dolor] altum gemitum d. ext. — 10. recommendo tibi *transp. uti* P Sp. — 13. reddere] reddendo. — eorum vel] vel *om.* — 14. exemplo A B Fl M; malo exemplo An Fb Is P Sp. — Cf. p. 500.

83. — [38r-v]. « *Quomodo b. Franciscus nimis letabatur, quando audiebat rumores bonos de fratribus* ». Nonnunquam *beatus pater* mente | speciali dono sanctifica. *Amen.* = II Cel. 178, l. 3-27 (*integro*). — 3. Deo] *om.* — excedebat] et *add.* — 3-4. vir iste sanctissimus] *om.* — 5. perfrui] frui. — allocutione] locutione. — 6. sancti] beati Fb M. — 6-7. tali relatu sanctum letificavit *transp.* — 7. nostra] in *add.* — 8. modum vivendi *transp.* — sibi] *om.* — statuerant Fb M. — 9. intenderet] intenderent. — media] orationi et *add.* — vacaret] vacarent. - modo] in *add.* — 10. contemplativam] vitam *add.* — 11. mensa posita *transp.* — signoque] signo. — absentibus vocatis *transp.* — 11-12. conveniunt preter unum

---

(¹) Contra A M. (²) Haec lectio cum M P congruit.

(³) Contra A M, sed partim cum: *eiecisti* V; *iecisti* P Sp. (⁴) Contra A M.

(⁵) Contra A M V; sed *illi* Sp. (⁶) *vero talia* om. P.

(⁷) Quae additio in solo Fb exstans, bona quidem est, sed exegetica esse apparet.

(⁸) Id est: *ut oculis vidi* et tria alia vocabula om. Fb: haec adsunt, illa vero desunt in Sp. — *Vidi* An Is M; *vidimus* A; om. P. — Cf. p. 500, n. 3.

(⁹) Error non levis. (¹⁰) Simile quid: *quae tenebat in manibus* Sp.

transp. — 12. qui erat de *transp.* — contemplantibus] contemplatoribus. — 13. ille profusiore *transp.* — mensa] ille *add.* — reficiebatur] reficeretur. — 14. prostratus humi *transp.* — 16. quae] qui. — lustrabant] lustrabat. — 17. ipsa] *om.* — 18-19. stantes-cancellos] *om.* — 19. Dum-amici] *om.* — 20. frater] *om.* — Surgit] Surgens. — 21. ille Hispanus] *om.* — 23. haec] *om.* — sola sibi] sibi soli. — 24. eructavit] eructat. — 26. per] *adest in* Fb M (¹).

86. — [39 r-v]. « *De paciencia beati patris in infirmitate et tribulacione* ». Per labores innumeros | recessit impulsus. = II Cel. 210, l. 4-15 *(integro)*. — 5. quae perfecte cepit] p. quae ceperat. — 6. consummavit] consummaret. — 7. numquam] tamen *add.* — est passus *transp.* — 8. iam] *om.* — murmure] remurmuratione. — 9. etiam] *om.* — nolentem] volentem. — 11. daturum expediens] conveniens d. — 11-12. quadam die *transp.* — 12. quod] quia (²).

86a. — [39 v]. Respondit filius diligenter | excrescebat in mente. = II Cel. 211, l. 1-23 *(integro)*. — 1-2. responsionis] *om.* — 6. iussa] ut *add.* — 8-9. redhibitio] retributio. — 9. necessario] necessitatis. — pro merito danti *transp.* — 11. se] *om.* — 12. esse verissimum] enim v. est. — 13. usque] *bis hoc.* — 15. et] *om.* — inquit tu *transp.* — 16. meis disceptationibus] meis in diseccionibus. — Et] *om.* — 18. perficio] perficiam. — 20. Franciscus iam mundo *transp.* A Fb. — 21. delicie mundi *transp.* — radicatam gerebat] radicabat (³).

89. — [40 v]. « *Quales debeant esse provinciales ministri* ». Volebat *sanctus pater Franciscus ministros provinciales* esse affabiles | animas gubernarent = II Cel. 187, l. 4-11 *(omisso initio)*. — 5. minoribus A M; moribus Fb; in moribus Fl. — 5-6. committere *om.* — 6. Volebat] eos esse *add.* — 6-7. iniurias magis promptos ferre *transp.* — 7. denique] esse *add.* — sollicitudinum et laborum] sollicitudinis et laboris. — 10. dicebat esse dignos *transp.* (⁴).

90. — [40v-1r]. « *Quomodo unitatem fovebat inter fratres, de qua in aenigmate locutus est* ». Assiduum studium semper in *sancto Francisco* | sermocinatio eius. = II Cel. 191, l. 3-25 *(integro)*. — 3. votum vigilque] *om.* — fuit] erat. — 4. pater genuerat *transp.* — volebat] vo. *(sic)*. — 8. ait] inquit. — sunt in Ecclesia *transp.* — 9. litteris sunt, scientes *et qui om. ex homoioteleuto uti etiam* M. — 10. unique] et uni. — 10-11. Sapiens, *quia* sapiens est, deliberat *transp.* — 11. ostentandae scientiae locus] loc. ostendendae sc. — 12. dicentem] me *add.* — 14. Illucet] Illucque. — 16. plus facto *transp.* — praedicans] predicat. — 17. Brevis voluptas *transp.* (⁵). — 19. corda auditorum *transp.* — 20. Haeccine] *sic* Fb M;

(¹) E variantibus notatis (AF X, 232) praeterea cum M concordant l. 16 et 17, id est universim quinque; cum A vero concordat una sola, l. 17: *vellet.*

(²) Reliquae tres variantes notatae (AF X, 251) l. 8, 10, 11 congruunt item cum M contra A.

(³) Hic Fb duas voces contraxisse videtur. E novem variantibus notatis (AF X, 251-2) septem in Fb conspirant cum M, duae: una in l. 20 et ultima cum A.

(⁴) Trium aliarum variantium (AF X, 237) prima cum A, duae reliquae cum M conveniunt.

(⁵) Nota lineas 16-19: *Magna, inquit, promisimus — omnium retributio* integras in Fb adesse, uti et in M. Cf. supra, 440s.

Et cine A. — 21. mihi] *om.* — facere vel *om.* — 22. Ego] *sic* A Fb: *om.* M. — morem sapientis *transp.* — 24. subtiliter] et *add.* — 25. vere dicant] dicant: Vere. — 26. eius] *sic* Fb M (1).

90a. — Hanc parabolam | non modicum placet. = II Cel. 192, l. 1-9 *(integro)*. — 1. moralem] *om.* — quam sic proponebat *om.* — vir Dei *om.* — 2. inquit] *om.* — 3. sapientes] sapit. — 4. suum commodum] sua commoda. — igneo vigore] fervore igneo. — 5. hominem] homines. — etiam] *om.* — 7. viros preclaros *transp.* — 8. relucet] *om.* — huius beate familie *transp.* (2).

Collationem textuum in Fb e II Cel. utcumque provenientium ita instituimus, ut aliorum codicum lectiones variantes hic non repeteremus, sed earumdem concordiam seu discordiam signaremus, ubi utile adiutorium praeberent ad codicis Fb indolem eruendam.

Collatione instituta, cuique apparet Fb interdum convenire cum A in variantibus huius MS. propriis, n. 25a, l. 6; 25b, l. 5: eaedemque duae recurrunt in n. 70; una in n. 83; duae in n. 86a; una in n. 89; una in 90.

Econtra Fb cum M multo magis consonat, nempe in 3 variantibus in n. 77; in 3 in n. 79; in 5 in n. 83; in 3 in n. 86; in 7 in n. 86a: in 2 in n. 89; in 3 in n. 90

In II Cel. 192 = n. 90a codices A et M adeo plene inter se conspirant, ut nullae in editione variantes compareant. — In Fb vero hic plures omissiones et transpositiones offendis; hae textum nulla ratione nitidiorem reddidissent, illae vero, ut per se patet, eum deturpassent. Idem fere asserere non dubitaverim de aliis variantibus verbalibus, e quibus l. 3: *sapit* error est turpis et indecorus.

Inter illas variantes in M et Fb insimul occurrentes una praestat in n. 90 = II Cel. 191, l. 9, quae orta est ex homoioteleuto, quod utrique codici commune est. Hoc solum demonstrat Fb et M necessitudine quadam strictiore inter se colligari, — id quod aliae variantes utriusque MS. concordantes iam in plano posuerant, — ita ut prototypon codicis Fb familiae M maximam partem accensendum sit, licet ex aliquibus aliis variantibus cognatio quaedam ipsius cum A ob oculos liquide ponatur. Fb medius ergo et ipse inter duas familias A et M sistitur, harumque diversitates ex parte quoque sua lenit mitigatque, quamvis in pluribus locis lectiones proprias contineat, ab utroque illo codice aliisque discordantes.

In excerptis *Vitae II* in Fb serie inordinata servatis nullibi in causa sunt glossae paraeneticae, quas M plerasque neglexit.

(1) Duae aliae adnotatae sunt variantes: in priore Fb conspirat cum A, in altera cum M.

(2) Nullae variantes notatae sunt AF X, 240.

Iuvat quoque inter variantes Fb aliquas hic expresse adnotare, in quibus hoc MS. cum aliis quoque codicibus seu textibus conspirat, ultra illas iam circa A et M collectas.

Cum V consonat Fb in n. 70, 9; 80, 4-5, 8 (partim) et 12. — Cum Fl conspirat in n. 25, 6; 25a, 8 et 11 (partim); 89, 5. — Cum P congruit in n. 25a, 5; 80, 3-4, 4-5, 8 (partim), 10, 12; 80a, 10-11; 81, 6, 8 (bis); 82, 10, 14. — In his locis Fb cum P et Sp insimul convenit, demptis tantummodo n. 80, 11 et 81, 6, 8; sed insuper cum solo Sp (i. e. sine P) convenit in n. 25a, 8; 81, 7 et 11 (partim). Ex his locis n. 80a momento non caret, 1°) quia iam in toto n. 80 maxima cohaerentia est inter Fb, P et Sp cap. 65; 2°) minimum hoc excerptum e medio II Cel. 114, 10-11 sumptum, in Sp capiti 86 immediate et nude uti et in Fb ac P subiungitur, absque ullo nexu. Insuper tamen notes, quod Fb textui P et Sp hic addidit 5 alia (ultima) vocabula, quae neque in II Cel. leguntur, sed e proprio penu traxit Fb.

Ex hac ergo ultima serie liquet Fb in 14 locis lectiones variantes in II Cel. exemplando praebere, quae reapse non textui Fr. Thomae Celanensis propriae sunt, sed quae e textibus plurimum cum II Cel. consonantibus *Speculi Perfectionis maioris* assumptae et translatae fuerunt. Ex his 14 locis octo item in P prostant; qua de re supra plura iam dicta sunt (1).

Monendus modo est lector codicem Fb capitulis a se efformatis titulos aptos quidem, sed e proprio penu haustos praefixisse, a titulis in II Cel. exstantibus plane discrepantes: n. 25, 70, 76, 79, 80, 81, 83, 86; econtra n. 77 ap. II Cel. 206, titulo caret, quia nonnisi pars est capituli iam brevis; tituli n. 82, 89 a titulis Celanensis non longe distant; demum inscriptio n. 90 eadem est quae in II Cel. exstat, duabus demptis vocibus. — Titulorum ergo talium variantes apparatum criticum inutili ineptaque mole augerent.

Universa variantium farrago magis quam seges ex Fb supra collecta, quae relate ad variantes valde paucas exhibitas a B et Pu abundantissima est dicenda, et ipsa ostendit amanuensem codicis huius (seu ipsius archetypi) non magnam curam adhibuisse, ut textum genuinum *Vitae II* fideli calamo referret. Hoc clamant praesertim creberrimae transpositiones vocabulorum vel duorum vel, eo magis, plurium, hoc clamant quoque frequentes omissiones, item verba in initio narrationum ob diruptum contextum mutatorum (2) (n. 25, 83, 89). Idem, haud dubie, clamitant errores crebri: n. 25, l. 5; 25a, 12; 76, 6; 79, 10, 14, 16; n. 82, 13; 83, 5, 16, atque altius quidam errores graviores: n. 79, 5; 81, 7; 83, 23; 86, 9; 86a, 16, 21; 90, 9, 14; 90a, 3.

(1) P. 469s.

(2) Hoc ideo quoque accidit in n. 205, 1 (bis).

Hae lectiones universae malo modo variantes et codicis Fb propriae apparatum criticum augmentassent quidem, sed minime ditassent. Inde factum est, ut collatione codicis Fb instituta, consilium ceperimus variantes eius in apparatu critico negligendi, quoniam nulla lectio propria Fb, e collectione apparenter tam ubere, veram tutamque correctionem suggere poterat, inspecta indole codicis universim, licet quandoque aliorum codicum lectiones ex Fb confirmari potuissent. Qui fructus, omnibus pensitatis, adeo parvus cuicumque apparebit, ut mole maxima reliqua variantium reliquarum haud utilium tunc adnotationibus inserendarum minime aequaretur. Constituimus tamen hic huius rei rationem, lectoribus quorum interesset, plenam reddere, qualescumque variantes in Fb prostantes, in unum colligentes.

Adeamus nunc aliqua excerpta e *Vita I* Celanensis in Fb exstantia.

Num. 72. — [fol. 36r]. Nota quomodo ovem invenit inter capras pascentes | omnes circumstantes mirati sunt. — *Locus integer editus est* AFH X, 57-8, *ubi lineas 9 occupat relate ad lineas 26 fontis, scil.* I Cel. 77 et 78 *E quo iam elucet solum compendium brevissimum hic a* Fb *exhiberi, et quidem oratione obliqua expressum, unde quoad variantes nihil notandum, etiam propter tot MSS. fontis servatos.*

73. — [36r-v]. « *Condiciones corporee et qualitates complexionis sancti Francisci* ». Erat homo facundissimus | quasi unus ex illis = I Cel. 83, l. 11-22. — 11. Erat] *add.* — 11-12. expers insolentie *transp.* — 12. facies] facie. — 13. oculi mediocres *transp.* — 14. capilli fusci *transp.* — 15. tempora plana] *om.* — 16. atque sonora] et s. — 16-17. modica labia atque subtilia] *om.* — 17-18. brachia brevia *transp.* — 18. manus tenues *transp.* — ungues producti] *om.* — pedes parvuli *transp.* — 19. cutis tenuis *transp.* — vestis aspera *transp.* — 21. se utiliter *transp.*

91. — [41r-42r]. « *Quomodo beatus pater in loco sancte Marie migravit ad celos* ». Dei nutu factum est, ut *de loco sancte Marie de Angelis* transiret ad celos *beatus pater* ubi | confitemini Deo *patri et eius filio Domino nostro Ihesu Christo benedicto in Spiritus sancti unitate. Amen* = I Cel. 106, l. 1-14. — 1. quoque] *om.* — 3. infusa] infusio Fb Os. — salutaris] supernalis. — cum] licet. — 4. regna celorum *transp.* — 5. tribui] posse *add.* — crederet] beatus Franciscus *add.* — tamen erat *transp.* — ecclesiae] *om.* Fb H Os S — 7. filii] filioli Fb Os. — quando] unquam Fb E. — 8. foras] *om.* — pelleremini] expellemini. — alia] parte *add.* — reintrate] reintretis. — 9. Hic] enim *add.* — 10. luce] lumine. — sue sapientie *transp.* — corda pauperum *transp.* — 10-11. sui amoris *transp.* — 11. nostras voluntates] corda nostra. — 12. dignum] *om.* — 13. Dei] tanquam ab ipso et eius sanctissima matre eius singulariter predilectum atque ibi *add.* — 14. ibi] *om.* — *Accedit additio magna in fine supra notata.*

Subdimus statim pauca de his paucioribus textibus Fb e I Cel. via, ut elucet, plurimum distorta provenientibus. E magna enim incuria accuratae transscriptionis liquet eosdem vel tali via indirecta inde ma-

nasse, vel adeo parvo studio inde exemplatos fuisse, ut valore et pretio careant in se et praesertim relate ad complures codices qui exstant huius Legendae. Plures sunt omissiones etiam verborum necessariorum, ita ut descriptio « hominis exterioris ». S. Francisci in Fb valde mutila sit; cf. etiam 106, 12. E contra in fine I Cel. 106, aliqua addita sunt, quae in nullo 13 codicum huius Legendae occurrunt. — Duae variantes conveniunt cum infimae auctoritatis codice Os; v. gr. 106, l. 3, 7; alia 106, 5, cum H Os S; alia cum E, 106, 7. Plures variantes solius Fb sunt, quae cuiuslibet valoris expertes in textibus istis recensendis, plane inutiliter variantium collectionem augmentarent in apparatu critico. Etiam hic transpositiones bina vocabula afficientes numero praestant sed valore vacant, eo vel magis quod « cursum » destruunt, v. g. 83, 11-12, 13, 16, 18, 19 (bis), 21. Quamquam aliqui horum « cursuum » interni sint, i. e. siti in mediis sententiis, ideoque non necessarii, e toto modo dicendi Thomae Celanensis elucet hunc « cursus » istos intendisse, unde istiusmodi « variantes » non variantes verae dicendae, neque notandae sunt, sed potius in apparatu variantium lectionum negligendae, cum sic in eo elementa introducerentur reapse extranea, quia arbitraria cuiusdam compilatoris, qui aliqua e I Cel. excerpsit, sed minime curavit eiusdem textum genuinum in suam collectionem assumere.

Haec animadversio proculdubio in genere valet pro omnibus excerptis brevibus pauca capitula sive I Cel. sive II Cel. amplectentibus, in quibus apparet methodum studiumque excerpentis non fuisse, accurate textus transscribendi. Si talium textuum omnium variantes omnes in adnotationibus criticis lectionum variantium, magis arbitrarie discordantium quam concordantium, comparerent, facile ideam non rectam transmissionis textuum gignerent. Insuper lectiones etiam planiores in eiusmodi capitibus selectis solis exstantes, ad constitutionem textus genuini auctoris eruendum et, quoad fieri potest, reconstituendum nihil certi, nihilque reapse boni afferre possunt.

Caeterum quoniam collector istius codicis Fb diligentior quam fidelior narrata de S. Francisco undique collegit, descriptionem staturae S. Francisci adeo mutilam syntagmati suo non inseruisset, si ipsi ad manus fuisset textus integer *Vitae I* Celanensis. Arbitramur etiam eumdem, si ad manus sibi ista fuisset, plura inde assumpsisse. Eamdem illationem circa usum *Vitae II* indirectum supra iam factam, e modo observatis et adnotatis, non parum roborari elucet.

De cod. Dublinensi duo excerpta e II Cel. continente.

Dublinii istud MS. (= **D**) in conventu Fratrum Minorum servatur, non e collectione P. Lucae Waddingi proveniens, sed an. 1900

a P. Luca Carey procuratum. Olim conventus nostri Limburgensis (1) fuerat, qui prius Provinciae Coloniae, dein (1582-1806) Provinciae Thuringiae exstitit. — Chartaceus iste codex compilatus saec. XV, circa an. 1440, praeprimis (2) *Speculum Perfectionis maius* et *Actus b. Francisci* continet (p. 1-158), quibus pauca alia interseruit amanuensis. v. gr. excerptum duplex e *Vita II.*

Pag. 149 = II Cel. 118 *(integer adest).* — « *Quod tribulatio multum prodest* ». Quadam vice dum unus frater temptatus sederet solus cum sancto *Francisco* ¦ nisi ubi fuerit virtus perfecta. — *Praeter duas variantes initii, ibi octo priora vocabula transponuntur.* — 4. equidem] *om.* — 4-5. continuo] *om.* — 5. dignatus fueris *transp.* — supra] super. — 6. Dixit] Et dixit. — mihi] *om.* — 7. tentatum] temptaris. — 8. Vere] *sic* A An B D Is M. — servum Dei *transp.* — 10. victa] cuncta. — 11. de annosis] dannosis. — 13. Domino] Deo.

Pag. 151 = II Cel. 188, l. 1, 12-18. — « *Quid responderit beatus Franciscus cuidam eum interroganti de provincialibus ministris* ». Interrogatus semel a quodam fratre *beatus pater noster Franciscus:* Numquid et (3) provinciales illos ministros | sed implere officium. -- *Priores 5 voces transp. et postea om.* l. 1-12. — 13. Et] beatus *add.* — libitu] suo *add.* — 16. hereditario] iure hered.

Ad quae dua excerpta, quorum alterum solam partem capitis, paulo minorem dimidio, complectitur, haec pauca nobis sunt adnotanda. Titulus prioris excerpti penitus est mutatus, alterius autem auctus fuit, partimque mutatus, cum apud Fr. Thomam sonet: *Quid sanctus interrogatus de ministris respondit.*

Variantes prioris loci sunt crebriores quam ut laudari queant; neque laudandae ibi veniunt omissiones, neque duae additiones in altero excerpto. Fragmentum hoc minimum nihil omnino utile textui recensendo attulisset, meliusque fuit ipsius lectionibus propriis apparatum non superflue gravare. — Nihil certi ex his locis inferre audemus circa relationem inter D et A sive M, licet in duobus lectionibus: n. 118, 3 et 3-4 congruat cum M, contra A. Sic etiam D, non sine specie quadam veri, intermedius dici potest relatus ad A et M.

(Continuabitur).

P. Michael Bihl, O. F. M.

---

(1) Vulgo « Limburg an der Lahn »; cf. AF IV, 549; VI, 54 sqq.

(2) Cf. José M. de Elizondo, O. M. Cap., ap. *Estudios Franciscanos*, XIII (1914), 137-43; XIV (1915), 49-60, 359-69, ubi MS. exacte descripsit. — Eiusdem MS. photographias grati acceptas referimus eximia liberalitate A. R. P. Rogeri Moloney, O. F. M., tunc Delegati provincialis.

(3) Sic D uti et reliqua MSS.

UNA NUOVA COMPILAZIONE DI TESTI
INTORNO ALLA VITA DI S. FRANCESCO

(Dal cod. Universitario di Bologna, n. 2697)

Il titolo di questi testi era già stato fatto conoscere da Paolo Sabatier fin dal 1898, nella descrizione che egli pubblicò del codice Riccardiano n. 1407 (1), copia fedelissima del sopra annunziato codice bolognese. L'AFH, descrivendo per conto suo lo stesso codice Riccardiano, nel 1912, ripetè quei titoli e diede in più l'inizio e la fine di ciascuno di quei testi (2), riservandosi di esaminare meglio il loro contenuto, che a prima vista sembrava degno di uno studio a parte, non privo d' interesse e di novità. Compio io oggi quella promessa, e se non posso annunziare una raccolta di testi nuovi, come alla prima lettura dei titoli si poteva sperare, presento però tutti insieme quei testi come una nuova raccolta di fatti della vita di S. Francesco, indipendente da ogni altra finora conosciuta, a noi bensì nota, quantunque non interamente, attraverso le *Conformità* di fr. Bartolomeo da Pisa, ma, forse perchè non appoggiata a nessun più antico documento, scarsamente passata negli storici posteriori e rimasta fortemente sospetta.

La raccolta, che qui pubblico per intero, nonostante che sia in gran parte riprodotta, e spesso alla lettera, dal Pisano, è appunto la fonte dalla quale il Pisano attinse e che agli studiosi fin qui era rimasta ignota. Non solo; ma, ciò che finora non si era potuto conoscere nè dal Pisano nè dal codice fiorentino, la raccolta presa dal codice bolognese non resta anonima e spersa non sai in quale anno precedente la fine del secolo XIV: rivela lo scrittore della maggior parte di questi testi, fr. Ruffino Bengarmi, dichiarato compagno dei compagni di S. Francesco, quindi del sec. XIII, e abitante in Assisi, a S. Maria degli Angeli (3). Le parti che forse non son sue appaiono di altrettanta antichissima fonte; mentre la raccolta intera si mostra già

(1) In *Collection*, I, Paris, 1898, come corredo alla illustrazione dello *Speculum perfectionis* ivi pubblicato, p. CLXXIIS.

(2) AFH V, 352-8; vedi a p. 355s. il n. 4.

(3) Vedi più avanti, tra i testi, il n. 24.

fissata in Toscana avanti che il Pisano scrivesse le sue *Conformità* (1385-90). Dal Pisano, più che dalla fonte stessa, prese — come pare — ogni scrittore che racconti poi gli stessi fatti; mentre il nostro italiano non è traduzione dalle *Conformità,* ma direttamente dalla fonte latina che avea servito al Pisano (1).

Tutto questo, che è scaturito dallo studio comparativo di questi testi con quanto ne è passato o rimasto nei vari scrittori, io non ho voluto dimostrar qui, prima che il lettore faccia la conoscenza dei testi stessi; ma, come a me è risultato dalle annotazioni fatte a ogni singolo brano, così il lettore, letti i brani e le annotazioni, passi alle conclusioni che io ho creduto poterne ricavare e che egli troverà in fine all'articolo, dopo i brani stessi.

Argomenti apodittici non ce n'è, nè io ho tentato di farne valere; ammesso anche autore e tempo, dubbi potranno sempre restare su la rigorosa fedeltà dei racconti; ma non sembri poco documentare il Pisano in una buona quantità di luoghi rimasti finora senza appoggio, nè poco l'aver ridato a quei brani un più saldo e antico fondamento. È un guadagno innegabile, per la probità, ormai del resto indiscussa, del Pisano, e per la veridicità di quei fatti. E il tempo, che è galantuomo, aperto ormai questo nuovo spiraglio, porterà sempre più luce

Ho dato il testo italiano secondo la lezione del codice bolognese, senza preoccuparmi delle piccole differenze, di forma più che altro, che presenta il codice Riccardiano, che è, come ho detto e dimostro più avanti, copia immediata del bolognese stesso. Soltanto, quando c'era da confermare questa dimostrazione o il Riccardiano correggeva un evidente errore del prototipo, allora ho messo in nota.

Riproduco fedelmente le forme del codice, lasciando correre il più delle volte anche anomalie di senso o di sintassi, facilmente avvertibili e spiegabili. Solo, poichè il fr. Leonardo Bruni, O. F. M., traduttore dei testi e scrittore del codice, usava costantemente, meno rare eccezioni, di scrivere il *c* e il *g* palatali (*cia, giu*) come gutturali, cioè senza l'*i* intermedia (*ca, gu*), cosa da non attribuirsi a sbadataggine, ma a regola personale o locale di ortografia, ancora comunissima nei '500; io ho lasciato intatte le sue forme, anche in questi casi, nei passi riprodotti nella descrizione del codice; ma poi ho dato loro la forma moderna nella riproduzione intera dei testi, dove più che la filologia importa la storia, e dove ho introdotto una buona regola di

---

(1) Che il nostro testo sia traduzione dello scrittore del codice, fr. Leonardo Bruni fiorentino, che scriveva nel 1503, si ricava, oltre che da tutto il complesso del ms., specialmente dai nn. 2 e 7 *t* della sua descrizione: più avanti, p. 529 e 533.

trascrizione in questi casi, nei quali la scrittura va interpretata secondo le regole della pronunzia, e secondo ciò che ci vedeva, anche se non ce lo metteva, lo scrittore (1).

Nelle annotazioni, in calce a ogni brano, ho voluto indicare il testo noto più simile e antico, il quale il più delle volte ho trovato, e fedele, soltanto nel Pisano e poi ne' suoi derivati. In quattro casi soli (nn. 19-22) ho cercato invano, e sono rimasto come davanti o a un fatto o a un testo interamente nuovi. Ma non ci giuro sopra. Ormai la letteratura francescana, anche nelle sue fonti, manifeste o nascoste, si è fatta così complessa e sparsa un po' dappertutto, che dichiarar nuova una cosa che non avete, pur con le più diligenti ricerche, trovata altrove, è sempre un piccolo azzardo (2).

Confido però che la conclusione che io ho creduto ricavarne, di una collezione nuova, antica e importante in rapporto alla vita di S. Francesco, anche con ulteriori rintracciamenti nulla abbia a perdere nè di evidenza nè di stabilità.

IL CODICE.

(Bibl. Universitaria di Bologna, n. 2697).

Cod. membr. e cart. del sec. XVI, di mm. 210×140 e di ff. 200 (198 membr. e 2 cart.) num. orig., + 4 non scritti nè num.: 1 in principio, di guardia, d'epoca posteriore, e 3 in fine formanti un fascicolo terno e tutto omogeneo con gli ultimi due fogli scritti. I fascicoli pergamenacei, in numero di 20, sono quinterni, meno il penultimo che è quaterno (ff. 181-188), e tutti col richiamo. Il fascicolo cartaceo e terno della fine ha dunque soltanto i ff. 1° e 2° scritti; gli altri 3, pur con le linee già tracciate per la scrittura, come nei precedenti, sono rimasti bianchi, meno poche righe insignificanti di mano posteriore sul f. 3° r; il 5° è incollato sulla parte interna della coperta, e il 6° fu tagliato via. Lo scritto del f. 200 v termina, secondo il latino, con senso monco; però, terminando la pagina sì a pieno di linee ma non di riga e con punto, e seguendo bianco il terzo foglio del fascicolo, bisogna concludere che il codice è mutilo per causa dello scrittore che s'arrestò là, e non perchè fu poi mutilato.

(1) L'articolo plurale *e* per *i*, comunissimo nella parlata anche presso i toscani, almeno fiorentini, d'oggi, io ho lasciato senza alcun segno che lo distingua da *e* congiunzione, preferendo affidarmi al buon senso dei lettori, piuttosto che al solito ambiguo e irrazionale apostrofo *e'*, che lo accumuna con *ei*. Sta per *i;* non ha eliso un *i*. — È regolare, come vedrà il lettore, l'uso della *m* per *n* finale in *un* e derivati, davanti a parola che cominci con consonante. E così pure in *som, bem, adumque* o simili, e nelle forme tronche dei verbi al plurale della terza persona.

(2) A uno di questi mi sono affidato io nell'ultima mia pubblicazione del genere: *Analecta de S. Francisco Assisiensi* (AFH XX, 78ss.), dove sotto l'ultimo brano (n. 51, p. 108) annotavo: « Textus et narratio hucusque ignota ». Il fatto, evidentemente ricavato dal testo da me pubblicato, è in Marco da Lisbona, *Croniche* (Napoli 1680), libro I, c. 73, p. 130s.

Il codice è rilegato in assi ricoperti di cuoio scuro impresso a secco con semplici losanghe per tutto il piano. Consumatosi il cuoio del dorso, fu sostituito con pergamena, anch' essa ormai sciupata, che porta a penna il titolo: *Leggenda | di S. Francesco | Specchio di perfe | zione. sec. X[VI]*, e il cartellino della provenienza: *Ex bibl. S. Salvatoris.* In calce al fol. 1r e sul recto del primo foglio di guardia in fine è impresso il bollo della Biblioteca Nazionale di Parigi, dove il codice rimase, asportato da Bologna, dal 1796 al 1815: in inchiostro rosso, rotondo, con la scritta in giro: *Bibliothèque Nationale,* e nel centro intrecciate le due iniziali *RF.*

Scrittura di una sola mano, a riga piena, con le rubriche e i titoli in rosso, e le iniziali in rosso o turchino alternate, con fregio a penna dell' altro colore. Sopra le pagine è il titolo e la parte del relativo trattato, in rosso, coi paragrafi in turchino: p. e., f. 50v: § *Specchio di perfectione* § *di sancto Francesco;* f. 51r: § *4° capitolo principale 51* (numero del foglio) § *della humilitade.* Giustezza della pagina mm. 150×85; righe n. 30 (¹). 'E autografo del P. Antonio Bruni O. F. M. (cf. n. 2 e n. 7 *t*).

I. f. 1-27v. Leggenda dei Tre Soci.

« *Incomincia una Legenda di san Francesco scritta per tre Compagni d' esso b. Francesco, cioè fr. Leone, fr. Rufino e fr. Angelo, della sua conversatione in habito secolare e della sua mirabile e perfecta conversione, vulgariçata per la communa utilità da F. G. T.* (²) Reverendo in Christo padre frate Crescentio per la gratia di Dio Ministro generale fr. Leone... [*f. 1v*]... Dato nel luogho di Greccio 3 idus augusti ne l' anno del Signiore 1246.

« *Della sua natività, vanità, curiosità e prodigalità, e come per esse pervenne alla liberalità e carità inverso li povari.* Francesco nato nella città di Assisi... [*f. 27r, cap. 18*]: *Della canonizatione e translatione del sancto.* Con co fussi adunque ga in diverse parte... [*f. 27v*]... che innanzi vivo non haveva occisi, bem che certamente esso b. padre sancto Francesco di vita di gloria sempre e' viva. Alla qual gloria ci perduca quello

(¹) Il ms. è stato descritto dal Sabatier, *Speculum* (*Collection*, I, Paris 1898), p. CLXXV s. Ma poichè il contenuto del codice egli l' aveva già sufficentemente specificato nella precedente descrizione del cod. Fiorentino Riccardiano n. 1407 (ivi, p. CLXX-V), copia fedele del codice Bolognese, così non s' indugiò a ripetere. Soltanto, nella descrizione di quest' ultimo gli venne di scambiare i due codici e dire omesso dal Riccardiano ciò che invece il Riccardiano ha in più del Bolognese. Il Riccardiano è descritto parimente in AFH V, 552-8. Io indico i due codici rispettivamente: BOL. e RICC.

(²) Il P. Zeff. Lazzeri, nella stampa che cito in fine di questo numero, non è riuscito a indovinare il nome nascosto sotto queste tre iniziali. Frate (Minore) è certo, come si deve interpretare la prima; perchè il Bruni adopera le sole iniziali, arguisce egli che fossero di frate allora ben noto, quantunque possa credersi anche un espediente per nascondersi, del traduttore stesso: in ogni modo può dirsi sicuramente traduzione del '400, da tre anni soltanto essendo trascorso quel secolo; ma non oserei portarla molto più indietro, e certamente non fino al sec. XIV, poichè il carattere anche di questa traduzione, non molto dissimile da quella del Bruni, latinismo più che arcaismo, l'accosta più al '500 che al '300. Senese, egli la dice, e anche a me pare ne serbi forti tracce, pur sotto le inevitabili trasformazioni del Bruni, fiorentino: le quali tracce non si trovano più nelle traduzioni originali del Bruni stesso, come ciascuno può riscontrare nelle *Narrazioni* che pubblico più avanti in testo completo.

pe' meriti del sanctissimo nostro padre Francesco, el quale vive e regnia ne' secoli de' seculi. Amen.

« *Finisce la Leggenda o l'operetta la quale scripsono e tre Compagni del b. padre nostro Francesco, cioè frate Leone suo confessore, frate Ruffino e frate Angelo* ». = Riproduce la lezione di questo codice *La Leggenda dei Tre Compagni. Testo senese inedito del XV secolo. Appendice e discussione del* P. Z. Lazzeri O. F. M. *Illustrazioni di Alaide Vanzetti,* Firenze 1923.

2. *f. 27v-102v.* Speculum Perfectionis, in versione italiana.

« *Incominca lo Speschio di perfectione dello stato de' frati Minori e delle cose fatte dal beato Francesco, la quale opera è compilata e composta per modo di Leggenda di alquante antiche, le quale in diversi luoghi scrissono e fecono scrivere o vero riferirono e Compagni del b. Francesco, traducti di latino in lingua vuolgare toscana per lo inutile servo frate Antonio Bruni da Firenze, nel luogo della Nare di decta Provincia Observanti di decto Ordine, al tempo del sanctissimo in Christo nostro Signiore messer papa Pio tertio di natione sanese, nell' anno della nostra salute 1503, nel dì 23 di octobre.*

« *Capitolo primo principale.* Doppo che fu perduta la seconda Regola la quale haveva facta el b. Francesco... [*f. 101r*]... *A qual modo e' benedisse la città di Scesi quando egli era portato a Sancta Maria accò e' morissi quivi. Cap. 123º*... [*f. 102r*]... correndo doppo lui velo-[*f. 102v*]cissimamente e finalmente ad esso Signiore gloriosissimamente pervenendo. El quale messere Yesu Christo per noi crocifixso vive e regnia col Padre e collo Spirito sancto in secula seculorum. Amen.

« *Finisce lo Spechio di perfectione del b. Francesco, nel quale sufficientissimamente puossi ispechiare la perfectione della vocatione e professione dello stato del frate Minore. Ogni laude e gloria sia a Iddio Padre e al Figliuolo e allo Spirito sancto, honore e rendimento di gratie sia alla gloriosissima Vergine Maria Madre benedetta di Dio, magnificentia ed esaltatione sia al suo servo seraphyco Francesco, collo auxilio de[l] quale se completa tale opera di svolgarezare per el dicto frate Antonio*(¹) *Bruni da Firenze nel sopradecto luogo della Nare nel dì 27 di novembre nell'anno del Signiore 1503, regniante el sanctissimo in Christo messere Iulio papa tertio pontifice maximo* ». = Cf. Sabatier, *Speculum perfectionis,* Paris 1908, 1-246. La Leggenda, oltre che in 123 capitoli secondari, è divisa in 13 « capitoli principali », come nel testo latino: *Della perfectione della povertà .. Capitolo 2º principale.* Frate Ruggeri. — *Cap. 3º principale. Della carità e compassione... cap. 26.* (I capitoli 11 e 12 dell' ed. latina son fatti uno solo nella traduzione, e quindi questa resta dipoi sempre di un numero indietro da quella). — *4º cap. princ... cap. 38.* Osservare la virtù della s. humilità. — *Cap. 5º princ... c. 75.* Lo perfecto zelatore. — *6º cap. princ... cap. 84.* Il beatissimo padre transformato. — *7º cap. princ... c. 90.* Tanto era il fervore. — *8º cap. princ... cap. 93.* Benchè il b. Franc. per molti anni. — *9º cap. princ... cap. 97.* Istando el b. Fr. nell' heremitorio di Greccio. — *10º cap. princ... c. 100.* Dappoi ch' el b. Fr. hebbe composte. — *11º cap. princ... cap. 109.*

(¹) Il cod. Ricc. *1407* continua e finisce « *sopradetto. Amen* », omettendo ciò che qui segue nel Bor..: « *Bruni-maximo* ». Si manifesta così apografo suo e ne conferma l' autografia.

Essendo el b. Fr. all' heremitorio. — *12° cap. princ... cap. 112.* Assorto tutto nell' amore. — *13° cap. princ... cap. 120.* Quando el b. Fr. iaceva.

3. *f. 102v-115v.* Opuscoli vari di S. Francesco, in versione italiana.

a) f. 102v-4v. Lettera al Capitolo generale. « *Incominciano alquanti fiori spirituali ricolti insieme qui di sotto di varie cose, doctrina e admaestramenti del beatissimo padre nostro Francesco. E prima incomincia una lectera d' esso beatissimo Padre mandata al Capitolo generale e a tutti e frati dell' Ordine, maxime a' sacerdoti, dove dice della riverentia da doversi fare al Sacramento della Eucharistia in celebrandolo e ricevendolo.* Agli riverendi e molto da essere amati universi frati, al generale Ministro... siate benedetti dal Signiore, li quali farete queste cose, e con voi sia el Signiore in eterno. Amen ». = *Opuscula S. Francisci*, Ad Claras Aquas 1904, 22s.

b) f. 104v-5r. Lettera a frate Elia. « *Una lectera la quale mandò el b. Francesco al generale Ministro, del modo da osservarsi circa e frati sudditi che peccano mortalmente.* A frate Helia Ministro etc. El Signiore ti benedica. I' ti dico sì come i' posso... proccurerai d' adempire. Deo gratias. Amen ». = *Opuscula*, 108-10.

c) f. 105r-8v. Lettera a tutti i fedeli. « *Una lectera la quale el b. Francesco mandò e lascò a tutti e fedeli.* Agli universi chrystiani, religiosi, clerici... benedicagli el Padre e il Figliuolo e lo Spirito sancto. Amen ». = *Opuscula*, 87-98. La versione secondo la lezione di questo codice è stata edita in P. Francesco Sarri, *I Fioretti di S. Francesco da un codice della Biblioteca Reale di Torino*, Firenze 1926, p. 13-21.

d) f. 108-13r. Ammonizioni. « *Incominciano le sacre exortationi del b. Francesco. E prima della fede e riverentia da dovere havere al Corpo di Christo.* Disse messere Yesu a' discepoli suoi: Io som via, verità e vita... [*f. 113r*] .. *Della occultatione de' segreti del Signore Iddio*... guarda e conserva nel suo cuore ». = *Opuscula*, nn. I-XXVIII (tutti e nello stesso ordine), p. 3-18.

e) f. 113. « *Della religiosa habitatione nello heremo o vero heremitorii.* Quegli li quali vogliano religiosamente stare negli heremitorii... e sollecitamente si studino osservare ». = *Opuscula*, 83-4.

f) f. 113v. « *Laude le quali ordinò el b. Francesco e dicerale ad ogni hora.* Santo, Sancto, Sancto... sicut erat in principio etc. ». = *Opuscula*, 121-2.

g) f. 114r. « *Salutatione delle virtudi e efficacia d' esse in confundendo e vitii.* Sia la bem trovata, reina sapientia... da Dio Signor nostro ». = *Opuscula*, 20s.

h) f. 114. « *Salutatione della b. Vergine Maria.* Dio ti salvi, Madonna sancta Regina... li facciate fedeli a Dio ». = *Opuscula*, 123.

i) f. 114v. « *Laude dello Altissimo Signiore Iddio.* Tu se' sancto, Signiore Iddio... Iddio onnipotente in secula seculorum. Amen ». = *Opuscula*, 124s.

l) f. 114v-5r. Benedizione a frate Leone. « *Queste sono le parole le quale el b. Francesco mandò a frate Lione, essendo in grande temptatione, la quale receute di fatto si partì quella temptatione;* [*f. 115r*] *e quella cedula, la quale è ancora nella sagrestia di Scesi, govò dipoi a molti, sì come si dice nella Leggenda.* Benedicati el Signiore e guarditi, convertiti e volti a te la facca sua e habbiti misericordia, el suo volto lo volti inverso di te e dieti la pace sua. El Signiore benedica frate Lione ». = *Opuscula*, 125.

4. *f. 115r-130v.* Vari fatti della vita di S. Francesco. = Vedine il testo pubblicato più avanti.

5. *f. 130v-41v.* Regola prima di S. Francesco.

« *Questa è la prima Regola la quale fece el b. Francesco, e papa Innocentio 3° gliene confermò sanza bolla. Cap. primo.* Nel nome del Padre... Questa è la vita dell' Evangelio... benedichiamo el Signiore. Gratie sieno a Dio. Amen. Alleluya ». = *Opuscula,* 24-62.

6. *f. 142r-3r.* Testamento di S. Francesco.

« *Incominca el Testamento del beatissimo padre nostro Francesco.* El Signiore dette a me... vi confermo drento e di fuori questa sanctissima beneditione. Amen ». = *Opuscula,* 77-82.

7. *f. 143v-165v.* Estratti dalla Prima Tribolazione di Fra Angelo Clareno, in versione italiana.

a) f. 143v-6v. « *Incominciano alquante cose declarative della intentione del beatissimo padre nostro Francesco circa l' osservantia della evangelica e apostolica vita dello stato de' fratti Minori. — E prima a qual modo el nostro Signiore Yesu Christo inspirò e interioramente parla* (1) *al b. Francesco inducendolo a immitare le sue sancte vestigie.* El nostro Redentore Yesu Christo benedetto grandemente amò e molto fu benignio e familiare al servo suo Francesco, mondandolo, illuminandolo... il principio della sua conversione e il processo e il fine ». = S. Minocchi, *La Leggenda antica,* Firenze 1905, cap. I, p. 1-7; cf. F. Tocco, *Le due prime tribolazioni,* Roma 1908, p. 7 l. 13 - p. 14 l. 12 (2).

b) f. 146v-7v. « *Come Iddio con grande condescensione dimonstrava al b. Francesco le cose opportune alla religione, sì come esso beatissimo Padre testificava.* Era Christo familiare a s. Francesco come è il padre... e obbligansi agli acerbi tormenti dell' imferno ». = *Legg. antica,* c. 2, p. 9s.; cf. Tocco, p. 16 l. 23 - p. 17 l. 27.

c) f. 147v-9r. « *Come Ihesu Christo monstrò al b. Francesco e beni e gli mali li quali doverano venire nella religione.* Non volse messere Yesu Christo nostro Signiore nascondere a questo profetico Francesco... così interverrà a questa religione ne' tempi finali ». = *Legg. antica,* c. 3, p. 10-4; cf. Tocco, p. 17 l. 27 - p. 21 l. 10.

d) f. 149r-50r. « *Come el Signiore nostro Ihesu Christo rivelò a sancto Francesco che si facessi confermare la Regola a messer lo Papa, e così fu fatto da esso Pontefice.* Doppo pochi dì, essendo pervenuti al numero di dodici frati, apparve... concedettegli quello che adimandava, come più distesamente si legge nella sua Leggenda ». = *Legg. antica,* c. 4, p. 14s.; Tocco, p. 21 l. 12 - p. 22 l. 15.

e) f. 150r-1v. « *Come fu monstrato da l' Angolo al b. Francesco el principio, processo e fine della religione sotto figura d' una statua in varii modi formata e fabbricata.* Operava messere Yesu Christo nel suo di-

---

(1) Così anche il Ricc.

(2) Non sto a rilevare le piccole differenze o omissioni che vi si notano qua e là, in rapporto tanto al testo latino, quanto alla *Legg. antica.* Certo, se nella prossima edizione del Clareno si potrà includere nell' apparato critico anche questa traduzione, si arriverà forse a precisare la natura e la genesi di questa seconda collezione di brani. — Apparisce chiaro anche da sè; tuttavia confermo che la traduzione del nostro codice è diversa da quella della *Leggenda antica.*

lecto Francesco... ma di fuora le porteranno solamente im parole e vergogni[o]samente ». = Tocco, p. 24 l. 15 - p. 25 l. 1, p. 25 l. 14 - p. 27 l. 26; cf. *Legg. antica*, c. 7, p. 18 l. 20-1; c. 9, p. 22-5.

f) f. 151 v-2 v. « *Come el b. Francesco, contristato delle cose che dovevano venire nell' Ordine, fu confortato da messere Ihesu Christo.* Doppo questo l'Angolo si partì da lui... per confermargli e solidargli nello odio delle cose mondane e transitorie ». = Tocco, p. 28 l. 1 - p. 29 l. 2: cf. *Legg. antica*, c. 10, p. 26 s.

g) f. 152 v-4 r. « *Come l'Angolo confortò el b. Francesco e rivelògli molte prerogative della religione, e quanto esso b. Padre commendava l'Ordine suo sancto.* Per questa medesima cagione el nostro Signiore Ihesu Christo gli mandò l'Angolo suo... e il peso che porta suso al cielo, della levitade e soavitade del giogo di Christo ». = Tocco, p. 29 l. 2 - p. 31 l. 18; *Legg. antica*, cc. 12-13, p. 31-34 l. 11.

h) f. 154. « *Come il b. Francesco maledisse e frati che davano malo exemplo e benedisse que' frati li quali col buono exemplo hedificavano e proximi.* Scrive frate Thomaso da Celano che una volta fu detto al b. Francesco... quella beneditione e maladitione la quale Francesco dava e annuntiava in terra, perchè questo predicava da Iddio ». = Tocco, p. 44 l. 10 - p. 45 l. 4; *Legg. antica*, c. 18, p. 43 s.

i) f. 154 v-7 v. « *Come essendo andato el b. Francesco al Soldano in Babylonia declinò in quel tanto* (1) *in molti frati la perfectione, onde per divina rivelatione ritornò intra e fedeli e ammonì gli delinquenti.* Ordinato adumque che hebbe sancto Francesco... il quale cerca le reni e li cuori e le secrete cose di Dio ». = Tocco, p. 31 l. 18 - p. 38 l. 30; *Legg. antica*, cc. 13bis-14, p. 34-8.

l) f. 157 v-9 r. « *Come monsigniore Hostiense predicò nel Capitolo presente ancora e secolari, e comendò e frati; e doppo lui predicò sancto Francesco dicendo quasi el contrario havera detto el Cardinale.* Predicò monsigniore Hostiense... li quali non sono pienamente fondati in humilitade ». = *Legg. antica*, c. 15, p. 38-40; Tocco, p. 38 l. 30 - p. 41 l. 8.

m) f. 159 r. « *Come e' predisse che l' Ordine si dividerebbe.* Disse una volta sancto Francesco agli frati... può fare sugetto a sè ogni cosa ». = Tocco, p. 47 l. 10 - 22.

n) f. 159 r-160 r. « *Come sanza fede non si può vincere le tentationi, e come chi vuole servire a Dio conviene che passi per le tentationi a messere Yesu Christo.* Diceva il b. Francesco che la onnipotentia di messere Yesu Christo si manifesta... sostenne passione e morte nella acerba croce ». = Tocco, p. 23 l. 10 - p. 24 l. 14; *Legg. antica*, c. 6, p. 16 s.

o) f. 160. « *Come e Ministri fecono rimuovere um capitolo della prima Regola, e qu[e]llo prediceva el b. Francesco de' frati istudianti sanza ispirito.* Convenientemente (2) a quegli li quali erano savii... che sare' meglio si facessino sterili per amore di Dio ». = Tocco, p. 41 l. 9-13. p. 45 l. 13-32; *Legg. antica*, c. 16, p. 40 l. 26-36, c. 19, p. 44 l. 9-26.

p) f. 160 v. « *Quel che rispose sancto Francesco udendo dire che um valente maestro in theologia era entrato nell' Ordine a Parigi.* Venendo una volta di Franca dua frati... e tanto è savio quanto ama Iddio e il proximo ». = Tocco, p. 46 l. 1-10; *Legg. antica*, c. 20, p. 45.

q) f. 161. « *Come el b. Francesco non volse entrare nel luogo di Bologna perchè era sumtuoso, e dipoi andandovi maladisse um frate el quale*

(1) Il Ricc. *tempo*. (2) Il Ricc., daccordo col latino, *Comunemente*.

ultimatamente fece mala fine. Io veddi um frate el quale udi predichare a Bolognia el b. Francesco... e vedeva el profetico Francesco nel Verbo divino le cose future si come le presente ». = Tocco, p. 42 l. 18 - p. 44 l. 9; *Legg. antica,* c. 17, p. 41-3.

r) f. 161v-3r. « *Come el b. Francesco fece iscrivere la seconda Regola rivelandogniene Iddio.* Ammonito el zelante sancto Francesco dallo eterno Iddio... e con istupore e admiratione si ritornorano alle loro Provincie ». = Tocco, p. 55 l. 21 - p. 58 l. 14; *Legg. antica,* c. 25, p. 52 l. 16 - p. 55.

s) f. 163r-5r. « *Come papa Honorio confermò la Regola e mutò certe parole nel decimo capitolo.* Fornito che hebbe sancto Francesco la Regola... come se già l'avesse vedute passate e fatte ». = Tocco, p. 58 l. 16 - p. 61 l. 4, p. 51 l. 5-21, p. 54 l. 13 - p. 55 l. 1; cf. *Legg. antica,* c. 26, p. 55 s.

t) f. 165. « *Quello che sancto Francesco rispose a uno de' suoi compagni perchè e' non riparava alle* [f. 165v] *imperfectione già incomincate nell'Ordine. — El troverrai nello Spechio di perfectione e in questo volume a carte 68, al capitolo in ordine 70* (1). *E così più altre cose troverrai in diversi capitoli di detto libro, le quale si convengano a tale sopra detta materia. — E nota che da el Testamento del b. Francesco insino a qui non s'è tradutto di latino in volgare, ma, come s'è trovato lo exemplo volgare, così s'è copiato qui in questo presente volume* ».

8. *f. 165v-200r.* Fr. Francesco Bartholi, Trattato dell'Indulgenza della Porziuncola, in versione italiana.

« *A gloria dello onnipotente Iddio e della beatissima Vergine Maria gloriosissima Madre de nostro Signiore Iddio messere Yesu Christo e del beatissimo padre nostro serafico Francesco incomincia el libro della sacra Indulgentia di Sancta Maria della Portiuncula o vero degli Angoli, nel quale libro io frate Francesco di Bartolo da Scesi tutto quello i' ho potuto sollicitamente trovare nelle antiche e nelle nuove Leggende del b. Francesco e negli altri decti de' suoi compagni, del medesimo luogo di Sancta Maria degli Angeli e della sua conmendatione, e tutto quello di verità e di certeza io ho potuto trovare della sacra Indulgentia del predetto luogo, e in qual modo la vi fu posta e data al b. Francesco, e tutto quello io ho trovato de' miracoli d'essa Indulgentia, e quali miracoli dichiarano essa Indulgentia essere vera e certa.*

« *Incominca in che modo el b. Francesco vedde in visione el luogo de Sancta Maria degli Angoli essere isposato dalla gloriosissima Vergine Maria e dal Signiore Iesu Chrysto suo dolcissimo figliuolo.* Frate Ugo da Castello disse havere udito da frate Govanni di messere Morico da Scesi... [*f. 199v*]... *Seguita hora in che modo e prelati picholi e grandi debbano temere di pronuntiare alcuna cosa sententialmente contro a questa sacra Indulgentia...* Nel tempo di messere Govanni papa 22°... i' l' ò trovato nella Leggenda di sancta Margerita da Cortona al 9 capitolo

(1) Il richiamo è giusto: f. 68v. « *A qual modo rispose al suo compagnio addimandandolo perchè non correggessi li eccessi... cap. 70.* Un certo compagnio » ecc. Il Ricc. copiando alla lettera questo richiamo di foglio, che per suo conto avrebbe dovuto cambiare in f. 62r (cf. AFH V, 357 nota), si rivela apertamente copia del Bol. e lo conferma prototipo e quindi autografo. Il cap. 70 cit. è, naturalmente, il c. 71 dell' ed. Sabatier.

della rivelatione de' secreti ». Qui cessa il Trattato nel Ricc., f. 164v (¹). Nel Bol. invece continua:

« *Seguita um rendimento di gratie e una cordiale unione al b. Francesco, el quale da Christo Yesu e dal suo Vicario Honorio 3° instantemente e humilmente proccurò una tanta larga misericordia e gratia agli peccatori involtati nella lotosa e sordida voragine e divoratione del secolo, accò e' non sieno sommersi nel profondo dell' abisso. Dica adunque caschedum frate Minore fervente zelatore dell' anime, dicha e cascheduno amante Christo Yesu dalle midolle degl' intimi e segreti del cuore:*

« O b. Francesco, chi ti porrà degniamente dare e rendere le laude e gli g[i]usti rendimenti di gratie, el quale colla singulare tua petitione, interventione e prece apresso all'altissimo nostro Signiore Yesu Christo e al suo Vicario in terra soccorresti al mondo sommerso e perduto col percotimento e isbattimento de' vitii? Quale laude la fragilità della humana generatione ti può persolvere? Perchè pel merito di questa sacra Indulgentia tu hai trovato agli huomini ne' peccati e vitii già defunti la entrata da ricuperare la vita e la gratia. Già certamente per questa sacra Indulgentia, la quale humilmente chiesta tu impetrasti dalla boccha di messere Yesu Christo, apparendoti mirabilmente nella chiesa di Santa Maria degli Angoli, e addimandasti instantemente e ottenesti da papa Honorio a Peruga la expressa concessione della medesima Indulgentia, e dipoi esserti quella in cielo da Dio confirmata rivelasti familiarmente a' tuoi compagni, e 'l dì di questa Indulgentia spacificato (*sic*) e diterminato da Dio tu intendesti * *. = Sabatier, ***Fr. Francisci Bartholi**... **Tract. de Indulgentia S. Mariae de Portiuncula**,* Paris 1900. Sono i primi 43 capitoli dell' edizione, con l' ultimo che resta in tronco (p. 3-91 l. 28), mentre l' edizione continua con altra metà dello stesso capitolo e tre altri capitoli in più (cc. 44-6, p. 92-6).

LA NUOVA COMPILAZIONE.

1. — * Di « Gloria Patri » la quale e' diceva doppo ciaschedum verso della « Magnificat ». * f. 115r

Achadde una volta che dicendo con frate Lione il beato Francesco Vespro solennemente e divotamente, e istando el sancto frate Egidio doppo loro, acciò gli udissi, quando e' fu pervenuto alla Magnificat, *frate Leone altamente e divotamente incominciò e fornì tutto el primo verso. El beato Francesco immediate devotissimamente disse:* « Gloria Patri et Filio et Spiritui sancto »; *e volendo dire frate Leone:* Sicut erat in principio etc.,

(¹) Il Ricc. chiude con un *explicit* di proprio conio (cf. AFH V, 358 n. 8), che lascierebbe credere il suo copista, che finora nulla aveva omesso dell'archetipo, aver tralasciato di copiare a molto più che a una sola pagina dalla fine: « ov' è lasciato adietro di molti miracoli per non essere troppo lungho ». Ma, non risultando, come si è visto a p. 527, che il Bol. procedesse oltre il mezzo capitolo che ha in più, si deve concludere che il copista del Ricc. si fermò e chiuse a questo punto per non restare anche lui a mezzo di un capitolo. L'accenno ai « molti miracoli » tralasciati potrebbe allora riferirsi ad altre possibili raccolte. Un'altra ragione perchè il Ricc. troncò, si può trovare anche nella fine della carta. Il codice continua ancora fino al f. 183; ma al f. 164 il fascicolo era finito e, dopo, la carta cambia e cambia la mano dello scrittore.

disseglі il beato Francesco: « *Di':* Et exultavit spiritus meus » *etc. Imperò che di quel resto, cioè* Sicut erat *etc. se ne curava pocho. La qual cosa avendo facta frate Leone e seguitando quell'altro verso, e il beato Francesco soggiunse:* « Gloria Patri » *etc. E così con questo ordine fornirono tutto quel cantico di* Magnificat *devotissimamente. Perchè e' sentiva tanta devotione in dire* Gloria Patri *etc., che a ffaticha poteva esser satio, così dicendo speso tale verso.*

Cf. *An. Fr.* V, 260 ll. 24-30. Identiche frasi caratteristiche nei due testi (« parum curabat », « vix dicendo poterat satiari ») mostrano chiaro che il nostro traduce la fonte compendiata dal Pisano, il quale omette pure l'accenno a frate Egidio. E vedi più avanti il n. **4.**

2. — Come papa Gregorio quando era Cardinale gli domandò consiglio di entrare nell'Ordine.

a) *Essendo una volta el beato Francesco nel luogo el quale si dice* L e C a r c e r e, *venne a llui messer papa Gregorio 9°* *mentre era ancora Cardinale. E vedendolo venire, el beato Francesco fuggì per il monte e per varii tragetti e fuor di via; ma el Cardinale doppò lui el seguitava insino a tanto che amendua si fermorano* (1). *Allora gli disse el Cardinale, quasi* * f. 115v *rammaricandosi dell'amico:* * « *Perchè mi fuggi tu così? Conciosia tu sai i' t'amo singularissimamente e l'Ordine tuo* ». *Risposegli el beato Francesco dicendo:* « *Messer mio, i' v'ò così fuggito perchè, essendo io huomo povero e vile, molto mi confondo che um tanto signiore si degni tanto humilmente visitare me poveretto* ».

b) *El Cardinale, havendo con lui um lungo colloquio delle cose divine, gli disse:* « *Priegoti, frate, per Yesu Christo che mi dichi quello m' è più utile e meglio: o istare nel Cardinalato o essere nell'Ordine tuo, lasciata la vanità del secolo. E il Signiore m' è testimonio che quello tu mi conforterai e consiglierai, di fatto l'adempierò coll'operatione* ». *Al quale disse il beato Francesco:* « *Messer mio, vo' siate huomo di grande consiglio e potete fare a tutto el mondo molti beni stando nell' ufitio del Cardinalato. Nondimeno se voi entrassi nell'Ordine, più e maggiore hedificatione sarebbe a tutto el mondo e magna commotione de' cuori a dover correre doppo Christo. E ancora essendo voi grande predicatore, molti si convertirebbono a Christo per la vostra exortatione. Nondimanco, perchè el Signiore non m' à al presente rivelato qual sia meglio di queste cose, in verum modo tenterei diffinirvelo* ». *E così lo lasciò sospeso.*

c) *Onde in processo di tempo el beato Francesco predisse di lui che sarebbe da essere sublimato honorificamente alla dignità del Papato, e in breve. La qual cosa fu dipoi.*

Cf. *An. Fr.* IV, 454 ll. 13-32. Ancora la stessa fonte e lo stesso testo, che il Pisano qua e là leggermente rimaneggia. Le due ultime parti *b)* e *c)* sono anche in *Speculum vitae,* Metis 1509, f. 217r, presso a poco nel latino del Pisano. Cf. anche AFH XX, 149 n. 261. — Il principio del fatto è riferito pur dal Waddingo (*Ann.* 1217, n. 10), certamente con diversa fraseologia, e anche qualche

---

(1) Il Waddingo (1217, n. 10) aggiunge che il Cardinale fece cercare S. Francesco anche « per servos suos ». Ma penso che sia un accomodamento suo.

diverso, o meglio nuovo, particolare, del genere di quello annotato. E cita « *Leg. 3 Soc.*, *Leg. Greg. IX*, *Leg. ant.* ». Solo l' ultima può, se mai, riferirsi a questo fatto, che è raccontato insieme con altri in quel punto degli *Annali*.

3. — In che modo e' volse andare oltramare.

*Um certo tempo volendo el beato padre Francesco andare oltramare e essendo nel porto di Ancona acciò salissi in nave, convenne a lui una gram moltitudine di frati, li quali volevano navicare con lui. A' quali disse el beato padre Francesco: « Frategli miei charissimi, i' vi merrei con meco volentierissimo, ma e marinai non ci riceverebbano, esendo noi tanti. Nondimanco s' i' dicessi a quello: ' Seguitami tu e tu ', forse vi scandalezeresti. Per la qual cosa * giudico esser buono che sopra questo ricerchiamo el consiglio e beneplacito del Signiore ». E pigliando el beato Francesco um fanciullino piccoletto e ponendolo in mezo e dinanzi a' detti frati, disse loro: « Se vi pare, dimandiamo per questo fanciullino la volontà del Signiore, perchè di questo fanciullino non si potrà credere che da alcuno sia ammaestrato e instruito, se non da Dio ». La qual cosa essendo piaciuta a que' frati, disse* (1) *el beato Francesco con chiara voce al fanciullino, presenti que' frati: « Figliuol mio, è egli la volontà di Dio che tutti questi frati li quali som qui passino oltremare con meco? » Al quale rispose el fanciullino: « Dio non vuole che tutti passino teco ». Al quale disse el beato Francesco: « Priegoti, figliuol mio, per il Signiore, che mi monstri qua' som quegli e quali vuole el Signiore passino el mare mecho ». Al quale rispose el fanciullo: « Volentieri telgli monsterrò ». E accostandosi a' frati ne tocchò sette, e quegli sancto Francesco voleva menare seco. E quali quando e' gli toccava diceva: « Dio vuole che questo e questo vengha », insino a sette. Le qua' cose udite, furano tutti que' frati molto maravigliati, e intendendo la volontà del Signiore furano consolati, cosi quegli andorano come quegli che rimasano* (2).

Cf. *An. Fr.* IV. 481 ll. 2-17. Stessa uguaglianza con gli stessi brevi rimaneggiamenti nel Pisano. L' unica differenza sta nel numero dei frati scelti: presso il Pisano *undici*, invece dei *sette* qui due volte affermati. — Pur il Waddingo ha questo fatto (*Ann.* 1219. n. 56), e cita, delle fonti probabili, « *Marian. c. 17, Marc. lib. I c. 55, Pisan. Conf. 11* ». Il Pisano ne parla invece alla Conf. X: mentre Marco da Lisbona lo riferisce appunto nel luogo cit. delle sue *Croniche* (I, Napoli 1680, p. 99s.). Il da Lisbona, pur non citandolo, par derivare dal solo Pisano; ma il Waddingo ha qualcosa in più che il Pisano e il da Lisbona non hanno e che ha invece la nostra traduzione (cf. p. e. le ultime righe, qui e là). Il numero *undici* è però comune ai tre scrittori.

---

(1) Il Ricc. omette *disse-frati*, ll. 14-5. — Noto solo alcune delle più rilevanti omissioni, per dimostrare *ad abundantiam* che il Ricc. deriva dal Bol. e non viceversa.

(2) Il Waddingo ha presso a poco quest' ultima frase, che manca al Pisano e al da Lisbona.

4. — A qual modo el beato Francesco per tutta la nocte replicava: «Signiore, i' ti vorrei amare».

a) *Orando una volta el beato Francesco ferventemente, niun' altra cosa diceva per tutta quella nocte se none replicando queste parole: «Sanctissimo Signiore, i' ti vorrei amare. Dolcissimo Signiore, i' ti vorrei amare. Amantissimo Yesu Christo, i' ti vorrei amare».*

b) *Cogita, lectore, la melliflua suavità onde, intra l'altre parole le quale continovamente si recitano nella Echiesa, haveva el beato Francesco in somma riverentia quel verso, cioè* Gloria Patri *etc. E conciò fussi una volta um certo frate layco desiderassi vehementemente sapere e imparare a lleggere, e ciò fussi suto manifestato al beato Francesco, e' chiamò a sè el*
f. 116v *predetto frate e dimandollo dicendo: * «Or desideri tu imparare lectera?» El quale rispose: «Padre, sì». E il beato Francesco gli disse: «Fratello charissimo, impara questo versetto, cioè* Gloria Patri et Filio et Spiritui sancto, *e così harai tutta la Scriptura». Alle quale parole ubbidiendo humilmente quel frate, tutta questa temptatione in verum modo lo tribulò più, nè più oltre gli dette alcuna cosa di molestia.*

Per *a)* cf. *An. Fr.* V, 255 ll. 13-4. Il Pisano, che è già più breve, continua subito con la visione che qui è narrata al n. **18**, dei due fatti facendone uno solo con una frase di congiunzione in cui si riconosce l'adattamento suo e non della fonte. — Per *b)* cf. ib. 260 ll. 29-31, con le quali tre righe il Pisano fa seguito al fatto narrato qui al n. **1**. Ed è un altro accostamento suo.

5. — In che modo e' predisse che frate Helya non morrebbe in questa religione.

a) *Quanto piacessi al beato Francesco la condescensiva pietà e lla humilità, e quanto el contrario di queste cose havessi in horrore, e maximamente ne' prelati dell' Ordine suo, per questo si manifesta: che, venendo ispese volte de' frati da parte lontane con divotione a vedere esso Padre sancto, egli per loro consolatione mangiava volentieri con loro. Frate Helya, el quale era allora suo Vicario e ordinava ogni cosa, poneva alla mensa allato al beato Francesco quegli gli parevano e maggiori, e gli minori gli dilungava da llui, credendo fare prudentemente. La qual cosa vedendo el beato Padre, gli era molto molesto. Havendo adumque el beato Francesco per alquante volte sostenuto questo con molta molestia di cuore, acadde in um certo dì che e' vennano forestieri, cogli quali per cagione di charità e' volse essere co lloro a disinare. Ed essendo fatta la beneditione della mensa, el beato Francesco prese dua frati per mano, de' quali e' gli pareva che fussino più semplici, dicendo al suo Vicario: «O frate Helya, questi dua frati sederanno hoggi allato a me, e tu ordina degli altri sì come ti parrà e piacierà». La qual cosa havendo egli udito, infiato di spirito di superbia, con voce temeraria disse a sancto Francesco: «Non dubito tu disipperai questo Ordine con la tua semplicità e pazia!». La qual cosa havendo udito el beato Francesco, tutto acceso di spirito divino gli disse:*
f. 117r *«Helya, Helya, tiem questo per certo, che tu non morrai nell' Ordine * mio». La qual cosa dichiarò la evidentia del fatto.*

b) *Perchè finalmente uscito dell' Ordine, bemchè non lasciassi l' habito, s' acostò a Federigo imperadore excomunicato e maximo perseguitatore della Chiesa Romana; e così finalmente morì innodato del legame di excomunicatione. L' assolutione del quale è nella sagrestia di Scesi. Imperò che excomunicato da papa Gregorio 9° per la sequela* (1) *di detto imperadore Federigo, la quale pareva havere, in quella medesima excomunicatione passò di questa vita, perchè della colpa o vero per la negligentia del suo sucessore frate* A l b e r t o. *El quale le lettere di excusatione e di sadisfatione del medesimo frate Helya, mandate al Papa per el decto frate Alberto, sì come haveva promesso a frate Helya, fu negligente a rappresentarle. Finalmente doppo non molti dì, el sucessore di frate Helya, cioè esso frate* A l b e r t o d a P i s a, *morì, e nel sacculo el quale egli havera nella tonica furano trovate le lectere sadisfatorie che andavano al Papa. E però e' si tiene da' frati e credesi che dipoi esse lectere fussino presentate al Papa, perchè il Papa l' assolvette già morto el decto frate Helya. La quale absolutione, come è decto, si monstra nella sagrestia di Scesi.*

Per *a)* cf. *An. Fr.* V, p. 174 l. 32 - p. 175 l. 2, in compendio, o meglio nella sola ultima parte, restando così il racconto assai monco e poco evidente. Vedi però anche a p. 191 ll. 19-21. Dal Pisano lo prese Marco da Lisbona, *Croniche*, l. I, c. 100, p. 173s. — Per *b)* cf. la 2a Tribolazione del Clareno: Tocco, *Le due prime Tribolazioni* ecc. Roma 1908, p. 75 ll. 3-14. Ma col nostro testo s' accorda, quasi alla lettera, soltanto dentro le ll. 27-36: *Imperò - Papa.* — Vedi in fine *Questione I.*

6. — In che modo e' provò dua che volevano entrare nell' Ordine.

*Dua giovani vennono al beato Francesco, pregandolo humilmente che si degniassi di ricevergli al suo Ordine. Ma egli volendogli provare se fussino bem disposti o no, disse loro: «Venite, figliuoli, andiamo a piantare de' cavoli, e sì come vo' mi vedrete piantargli, così gli piantate voi». E il beato Francesco in piantare e cavoli poneva le radice e le barbe di sopra inverso l' aria, e le foglie alla in giù sotto terra. Uno di que' giovani fe' per tutte le cose sì come l' huomo di Dio, nulla al tutto dicendo; ma l' altro disse al sancto: «Padre, nel nostro *paese non si piantano così* * f. 117v *e cavoli, ma per contrario». Al qual disse l' huomo di Dio: «Figliuolo, i' voglio che tu faccia sì come i' ti dicho». E ricusando el giovane di far questo, perchè gli pareva una pazia, dissegli l' huomo di Dio: «Fratello, i' veggo che tu se' un gram maestro. Va' pe' fatti tuoi, perchè tu non se' buono per l' Ordine mio». E così gli dette una buona licentia. E vestì l' altro, provato di buona semplicità.*

Cf. *An. Fr.* V, 141 ll. 26-37. Le piccole differenze rivelano nel Pisano l' adattamento che egli ha fatto della fonte al proprio proposito. P. e.: «*se fussino bem disposti*», «si vere essent o b e d i e n t e s», e in quel punto egli parla dell' obbedienza. — Dal Pisano lo prese Marco da Lisbona: *Croniche*, lib. I, c. 70, p. 120.

(1) Così il Ricc. (e il Clareno); il Bol. *loquela*.

7. — In chè modo e' corresse um frate el quale temeva e mali spiriti.

Fu detto una volta al beato padre Francesco che frate Agniolo, el quale era huomo di maravigliosa semplicità, temeva molto e demonii; per la qual cosa in verum modo harebbe ardito di star solo di notte. La qual cosa havendo el detto frate Angniolo humilmente confessato al beato Francesco, e' gli comandò che e' salissi solo in su uno altissimo monte e dicessi con alta voce: « O demonii superbi, venite tutti hora a mme e fate in me tutto quello vo' potete ». La qual cosa adempiendo egli humilmente nè essendovi venuti alcuno demonio, rimase dipoi sempre sanza paura. E questo per virtù della sancta obedientia.

Cf. *An. Fr.* IV, 161 ll. 30-4. Il Pisano riproduce in compendio. Altrettanto fa, ma tenendosi più alla fonte, a p. 193 ll. 25-31, dove parla di frate Angelo Tancredi, e comincia: « Istum credo esse illum fratrem Angelum, de quo habetur in *Legenda antiqua*, qui valde timebat daemones ». — Dal Pisano dipende Marco da Lisbona: *Croniche*, lib. I, c. 63 e lib. VI, c. 55 (p. 110, 480).

8. — In qual modo e' mangiò in terra con um certo signiore.

Um certo huomo nobile romano, padre di messer Giovanni Gaetani (el quale messer Giovanni dipoi fu fatto papa Nicolao 3°), amava singularissimamente sancto Francesco; nè maraviglia, perchè egli era del terzo Ordine. Essendo adumque in um certo dì venuto a Roma el beato Francesco e havendo saputo questo quel messere, mandògli a dire pe' suoi scudieri che venisse a mangiar con lui. E avendo aconsentito l'huomo di Dio e nell'ora del mangiare essendo venuto alla casa del messere, egli tardò al-
f. 118r *quanto a venire perchè era alhora maximamente occupa*to in Corte nelle sue faccende. E vedendo l'huomo di Dio che quel messere tardava troppo a tornare a casa, e considerando in che modo sarebbe alhora dato el victo a mangiare a molti altri poveri, li quali quel messere reficieva cotidianamente, el beato Francesco per amore del dilectissimo povero Christo si pose humilmente in terra intra quegli poveri, niuno degli scudieri avedendosi in verum modo di questo.*

Ed essendo venuto quel messere a casa, e dimandando dove fussi frate Francesco e dicendo: « I' non mangerò oggi sanza lui », e voltatosi acciò e' vedessi e poveri che mangiavano, vedde in mezo di loro el beato padre Francesco. El quale messere, lavandosi le mane secretamente, si pose humilmente appresso al beato Francesco, sedendo con lui in terra. E dissegli: « Frate Francesco, dapoi tu non vuoi mangiar mecho, i' mangerò techo ». E così amendua hallegramente mangiorano in terra.

Cf. *An. Fr.* V, 115 ll. 26-38. Sono molto compendiate le prime righe: 2-7. Poi continua quasi alla lettera. Il Pisano accenna ancora sommariamente al fatto ib. p. 17 ll. 35-7, e p. 130 ll. 9-11; ma in nessun luogo ha che il nobile signore fosse del Terz' Ordine. — Anche questo fatto è riferito dal Waddingo (*Ann.* 1222, n. 2), che cita: « *Leg. 24 Gen., Chron. ant. MS., Marian. c. 20* ». La *Chron.* (= *Leg.*) *24 Gen.* (*An. Fr.* III, 328; cf. 710) ha soltanto ciò che il

Waddingo aggiunge dopo il fatto, e cioè che il signore era terziario. È inserito anche nelle *Croniche* di Marco da Lisbona, l. I, c. 100, p. 171, dove si cita: « *Croniche antiche* ».

9. — In che modo e' predisse che qualumque frate el quale havessi auti libri, se ne pentirebbe nella morte.

a) *Narrava um certo frate molto divoto, al quale forse gli accadde, che transferendosi una volta da um luogo a un altro o da um convento a l'altro, isdimenticossi portar seco la Regola, la quale e' voleva havere sempre seco, imperò altra cosa e' non haveva nè alcun' altra cosa voleva havere per amore della sanctissima povertà. E dipoi essendosi avveduto e havendo cogniosciuto d'avere lasciata la Regola, fu molto contristato amarissimamente. Al quale, mentre e' s'era posto a dormire, apparve el beato Francesco, riprendendolo molto perchè tanto s'ansiava e contristava per tale perdita di cosa temporale. Al quale rispondendo el frate, che e' non si ansiava se non per alquanta consolatione di spirito la quale e' chavava in leggendo la Regola spese volte, agiugniendo nondimeno che bisogniava a' frati essere solleciti per havere de' libri, conciò fussi* * *e' gli abbino per la Regola l'ofitio del predicare e sieno constretti a dire l'Ofitio divino, e per questo molto e' si maravigliava in che modo el beato Francesco così aspramente lo riprehendeva, rispose l'huomo di Dio pieno, dipoi hebbe hauta alcuna confabulatione sopra queste cose col predetto frate, dicendo: « Sappi, frate, per certo, che non fu frate nell' Ordine il quale havessi libri, che e' non se ne pentissi alla morte havergli mai hauti ».* (* f. 115.)

b) *Nota qui che frate Lione diceva che la intentione di sancto Francesco fu nella Regola che e libri s'avessino solamente in comune, se forse non fusseno alcune cose le quale alcuna volta l'huomo meditassi seco. Delle quale dice Augustino nel primo della Trinità, che le buone meditatione sono da essere iscritte, acciò non si mettino in dementichanza.*

La traccia di tutto il brano è in queste poche parole del Pisano: « Libros in communi voluit b. Franciscus fratres habere; et post mortem apparuit b. Fr. cuidam fratri, dicens quod nullus fuit quod habuerit libros, qui in morte non doluerit se habuisse: *An. Fr.* V, 110 ll. 6-8. Vedi i più lontani richiami ivi citati.

10. — In che modo sancto Francesco non volse entrare in um luogo nuovo, perchè e frati havevano lasciato il luogho vechio.

Fu in Toscana um certo frate el quale era a se stesso uno huomo molto austero; nondimeno gli entrò nel suo cuore um certo pensiere sotto spetie di pietade: che per molti nobili giovani, li quali entravano nell' Ordine, era buono si facessino hedificii spatiosi e sumptuosi, acciò meglio e più agevolmente servissino al loro Signiore Iddio. E sì come egli aveva cogitato, e così e' coll' opera adempiette [1]. *Onde um certo luogo poverello e' mutò totalmente negli hedifitii e in quanto al sito, l'oficine del quale luogo fece grande, spatiose e alte.*

---

[1] Lo *Speculum:* « et *sicut* cogitavit *sic* facere incepit », mentro il Pisano: « et *quod* cogitavit opere complevit ».

Apparvegli adumque in una certa nocte el beato Francesco dicendogli: «Seguitami». E al detto frate pareva che e' fussino in cammino e e' volessino entrare e andare al luogo de' frati. E il beato Francesco andava per la diritta via a quel luogo antico e disfatto. E quel frate gli disse: «Padre, non andate a quel luogo, perchè gli è distrutto nè gli frati f. 119r *vi dimorano più, ma stanno in un altro luogo construtto di nuovo». * Al quale rispose el beato Francesco quasi addirato, dicendo: «Lasciam' andare al luogo vechio, perchè quel luogo nuovo non s' aspetta a me in verum modo». Ed essendo pervenuti al luogo anticho, el beato Francesco si pose in refectorio col predetto frate e incominciò a c[h]iamare e frati a uno a uno alla visitatione. E alcuni frati venivano dinanzi a lui quasi lebbrosi infecti di carnale concupiscentia, e egli gli trattava molto piatosamente. Venivano ancora altri frati dinanzi a lui notati di inobbedientia, e similmente tractava questi compassionevolmente. Vennono ancora alcuni frati li quali havévam fatto contro alla sancta povertà, li quali e' riprese tanto aspramente e crudelmente, che il predetto frate, el quale vedeva queste cose, pieno di grande admiratione e istupore disse a sancto Francesco: «Perchè (1) gl' imfetti di luxuria, la quale corrompe gli altri, e gl' inobbedienti tu tratti così clementemente, e questi li quali ham fatto contro alla povertà in tal modo à' gastigati crudelmente?» Al quale rispose l' uomo di Dio pieno beato Francesco, dicendo: «Frate, l' Ordine mio per gratia di Dio bem crudelmente e severamente punisce gl' impudichi e carnali, per la qual cosa non bisognia che io sia con loro crudele ma piatoso e compassionevole. E prelati miei bem si fanno obedire, in modo non bisognia che in questo i' gli aiuti. Ma per la pretiosa marg[h]erita, cioè la sancta altissima povertà, da tutti e frati maggiori e minori è già disippata; per la qual cosa bisognia porre e tenere qui la mano». E voltato al detto frate gli disse: «E tu, o maladetto frate, el quale hai distructo el mio luogo e hedificastine un altro sumptuoso, non iscamperai el iudicio di Dio e il mio». Al quale quel frate tutto tremefatto e pauroso disse: «Padre, tu sai (2) che sempre i' sono stato a me stesso austero,* f. 119v *nè ho in tali cose niuna complacentia». * E il beato Francesco gli disse: «Per questo t' è riserbata maggiore dannatione (3), perchè, essendo tu per te austero, non temi per gli altri dannare l' anima tua e offendere la Regola mia (4)». E però bem disse el Signiore (5):* Che giova a l'huomo se tutto l'universo mondo e' guadagniassi, e dell'anima sua e' patissi detrimento? O vero, quale commutatione darà l' huomo per l'anima sua? *Quasi dica: Igniuna.*

Cf. *An. Fr.* V, p. 107 l. 29 - p. 108 l. 22. Alla lettera, meno un lieve cambiamento nel Pisano, per attaccare il racconto all' enuncia-

---

(1) Il Pisano e lo *Speculum* premettono: «Quid est hoc, pater, quod facere voluisti? Quare...»; e poi: «qui alios corrumpunt», invece di «*la quale corrompe gli altri*».

(2) Lo *Speculum*: «Tu bene scis», mentre il Pisano: «Vos bene scitis».

(3) Il Pisano: «tentatio»; lo *Speculum*: «damnatio».

(4) Il Pisano: «tuam»; lo *Speculum* om. la parola.

(5) Matth. 16, 26.

zione della propria tesi; ed ivi aggiunge: « prout dicitur in *Legenda antiqua* ». Al Pisano mancano anche le ultime 4 righe, 45-8: *E però - Igniuna*. — Dal Pisano direi che dipenda lo stesso racconto che è in *Speculum vitae* cit., f. 231r-232r, dove però il quasi identico latino ha qualche raro punto che par meglio riflettere la nostra traduzione, come annoto. Cf. anche AFH XX, 148, n. 36.

11. — Un altro exemplo al proposito, cioè del beato Egidio.

Una volta venendo el beato frate Egidio ad Ascesi per riverentia del corpo del beato Francesco, e frati lo menorano per casa e pel convento, mostrandogli e begli e sumptuosi hedifici, li quali havevano quivi hedificati, quasi gloriandosi in essi. Li quali dal beato Egidio veduti diligentemente, disse a que' frati: « In verità, frati, i' vi dico che e' non vi mancha se none una cosa, cioè che habbiate le moglie ». Gli frati accettorano questo parlar suo gravemente e presonne turbatione. Ed egli disse ancora loro: « Vo' sapete bene, frati miei, che di pari modo v' è lecito a dispensare nella povertà sì come nella castità. Dappoi adumque havete iscacciata da voi la povertà, in tal modo parimente voi potete securamente iscacciare la castità ».

Cf. *An. Fr.* III, 90 ll. 9-16; IV, 209 ll. 14-9. Per quanto poco diversifichi il testo del Pisano da quello della *Chronica XXIV Gen.*, da cui direttamente dipende, tuttavia la traduzione s' accosta assai di più al testo della *Chronica*, di cui potrebb' essere tanto la derivazione quanto la fonte. Bisogna notare che questo fatto manca alla primitiva *Vita* del B. Egidio, tanto dell' ed. Seton, *Blessed Giles of Assisi* (in *British Society of Franciscan Studies*, VIII, Manchester 1918), quanto dell' ed. Lemmens, *Vita B. Aegidii Ass.* (in *Documenta antiqua franciscana*, I, Ad Claras Aquas 1901). Una più stretta somiglianza, per quanto ancora non completa, il nostro testo ha con quello dello *Speculum vitae*, f. 166v.

12. — Come visitando el beato Francesco tre fanciugli fiorentini, predisse a uno di loro che sarebbe frate, e così fu dipoi.

*Vennano una volta al beato Francesco tre fanciugli fiorentini, desiderosi di vedere l' huomo di Dio. La qual cosa havendo el Padre sancto udito, venne a lloro portando in mano cinque fichi, e quali gli avera colti per loro; e risguardando el beato Francesco e detti fanciugli e considerandogli attentamente, dette a dua di loro a cias*cuno um ficho di* * f. 12r *que' cinque fichi che havera in mano, e al terzo fanciullo dette tre fichi, dicendogli: « Tu sarai ancora mio figliuolo charissimo ». La qual cosa doppo poco tempo fu verificata.*

Perchè entrando egli nell' Ordine fu huomo di maravigliosa sanctità e devotione, e decorato di tutte le virtudi. Intra l' altre cose hav[e]a egli questa sancta consuetudine degnia di memoria, che quando era ricevuto da alcuno (1) *in luogo e iscambio di salutatione era usato di dire questa parola: « Benedetto sia el nome del Signiore Yesu Christo e la sua bene-*

(1) Il Pisano: « quando ab homine recedebat ».

detta passione e lla beatissima Vergine e tutta la Corte celestiale». Al quale frate una volta gli apparve la beata Vergine Maria e portògli um bellissimo pome e dissegli: «Figliuolo, piglia questo». E pigliandolo el frate volentieri, dimandò dalla beata Vergine quello volessi significare quel pomo così bello, el quale la gli aveva dato. Al quale rispose la Madonna: «Figliuol mio, questo pome significa che qualumque volta tu di' questa sanctissima e dolcissima parola, cioè: 'Benedetto sia el nome del Signiore Yesu Christo' etc., tale pomo è presentato da parte tuá in paradiso al mio dulcissimo Figliuolo e a me (1)».

Cf. *An. Fr.* V, 175 ll. 16-31. Leggerissime differenze, sempre in vantaggio della traduzione rispetto alla fonte. — Il fatto è pur in Waddingo (*Ann.* 1211, n. 24), e la sua più vicina citazione, nel num. precedente, è «*Marian.* § *17, Pisan. Conf. 8*». Ma nella Conformità VIII (*An. Fr.* IV, 252ss.) il Pisano non accenna per nulla a questo fatto, che riporta invece nella Conf. XVIII. Il medesimo fatto è anche in Marco da Lisbona, *Croniche,* lib. I, c. 97, p. 165s.; ma nella 2ª parte al frate fiorentino egli sostituisce, certo per equivoco, S. Francesco stesso.

13. — D'um maestro in theologia el quale addimandò consiglio a sancto Francesco dell'osservanza della Regola, e della sua risposta.

Essendo una volta el beato Francesco in Sancta Maria della Porziuncula, venne a lui um certo frate della Magna, huomo di grande sanctità e devotione, ed era maestro in theologia. El quale frate havendo auto lunga collatione col beato Francesco, finalmente gli disse con molta divotione: «Padre, i' m' ò proposto fermamente d' osservare semplicemente e fedelmente l'Evangelio e la Regola, la quale i' ho promesso, insino alla
* f. 120v *fine, coll'aiutorio della gratia di Yesu Christo, * secondo la pura intentione la quale à per te parlato esso Christo Iesu. Ma da te i' addimando una gratia, cioè: se ne' dì mia e tuoi frati si discostassino dalla pura osservanza della Regola (sì come tu hai predetto per Spirito sancto eglino doversi da quella discostarsi), vorrei di tuo comandamento e di tua obedientia potere partirmi o solo o con alquanti frati volenti quella osservare puramente, e discostarmi da' transgressori e da quegli non la volessino osservare, acciò i' la potessi perfettissimamente osservare». Le qua' cosse udite, allegrò vehementemente el beato Francesco, e benedicendolo e abbracciandolo gli disse: «Da Christo e da me, figliuol mio, sappi esserti concesso quello tu addomandi». E posegli la mano dextra sopra il capo suo e dissegli:* «Tu se' sacerdote in eterno secondo l'ordine di Melchisedech» (2). *Dimostrando che tutte le promessione a llui fatte da Christo si compierebbano in quegli finalmente li quali si studierebbano servare la Regola a lictera simplicemente e sanza glosa e con letitia serena.*

Cf. *Legenda vetus,* in *Opuscules de critique historique,* I, Paris 1903, p. 96s.; Tocco, *Le prime due Tribolazioni* cit., 46s.; Clareno, *Expositio Regulae Fratrum Minorum,* ed. Oliger, Ad Claras Aquas 1912,

(1) Il Ricc. aggiunge: *sua Madre Vergene Maria.* (2) Salm. 109, 4.

206s. Pur non riproducendo fedelmente il testo di nessuna di queste tre redazioni, il nostro s'accosta maggiormente all'ultima, con la quale sola ha comune e identica la conclusione finale: ll. 21-3. Nel principio, ll. 3-6, s'accosta di più, quasi compendiandolo, al testo delle *Tribolazioni*. — Il Pisano (*An. Fr.* IV, 455) riproduce il nostro testo quasi alla lettera, e da lui lo prese Marco da Lisbona: *Croniche*, l. II, c. 11, p. 211.

14. — D'una visione la quale hebbe frate Lione, di frati che passavano um fiume co' fardegli.

Una volta frate L e o n e *vedeva in visione più frati, li quali passavano per um certo fiume sopra um ponte. De' quali frati alcuni non portavano nulla, e altri portavano gram fardegli, e questi secondi rovinarano del ponte e affogavano nel fiume. Frate Leone niente haveva se non il breviario, el quale egli haveva scritto di propria mano; e volendo egli passare, fu quasi per annegare nel fiume. E referendo frate Leone questa visione al beato* Francesco, *risposegli el beato Padre dicendo: «La intentione della Regola e la mia è che gli frati non habbino niun'altra cosa se none l'abito, la corda, tonica e brache; e perchè tu havevi el breviario contro alla Regola, però tu fusti im pericolo d'annegare, sì come annegorano quegli li quali haverano e fardegli, cioè più cose oltr'a quelle i' t' ò dette».*

Cf. *An. Fr.* V, 110 ll. 8-16. Il Pisano riassume la visione, rileva il particolare del breviario di fra Leone e riproduce alla lettera la risposta di S. Francesco. La visione con lo stesso particolare del breviario, ma in redazione indipendente e assai diversa, è pure in *Verba Fr. Conradi*, 5 (*Opuscules* cit., I, 377s.); però il Pisano l'ignora e prende senza dubbio dalla fonte qui tradotta. La stessa visione, in una terza redazione e senza il particolare del breviario, è quella più comunemente conosciuta che si trova in *Actus*, c. 54; *An. Fr.* III, 69 ll. 1-13; *An. Fr.* IV, 190 ll. 18-28; *Speculum vitae*, f. 87v.

15. — * In che modo Antichrysto e la setta sua debbe uscire di questo Ordine. † f. 121 r

Narrava frate L e o n e *che una volta el beato* Francesco *si levò dall'oratione e venne turbatissimo a' frati dicendo loro: «Andatevene al secolo, lasciate l'habito, i' vi licentio. I' non voglio più oltre fare Ordine, nè vorrei haver trovato questo habito, perchè il Signiore m'à rivelato che dell'Ordine mio uscirà Antichristo e la setta sua». Al quale disse frate* M a s s e o, *huomo molto prudente e principale suo consigliere: «Frate, priega el Signiore che ti reveli se egli è alcuna cosa di bene da dovere essere nell'Ordine tuo, imperò che tu vedi alcuna volta tutto el pome putrefatto di fuora, el quale nondimeno se sarà aperto di drento apparisce el più delle volte la midolla buona». La qual cosa havendo udito l'huomo di Dio disse: «Bem mi piace quel tu di'; e così farò». Pregando adunque sopra di questo, ritornò a' frati tutto lieto dicendo: «Più di bene che di male, più del buono che del tristo, più di bene che di male! 'Ammi mostrato el Signiore che e ma' frati dell'Ordine mio saranno d'Antichristo*

con la sua setta, ma e buoni del mio Ordine distrurranno lui e la setta sua; e dipoi per loro tutto el mondo sarà convertito».

Cf. *An. Fr.* IV, 437 ll. 22-33. Tutto alla lettera, meno la triplice esclamazione di conferma gioconda, che nella traduzione occupa le righe 14-5. Il Pisano ha una sola volta: «Plus de bono quam de malo», l. 31. — Più abbreviato che nel Pisano è anche in *Speculum vitae* cit., f. 220v-221r.

16. — Un'altra rivelatione: chi debbe distrurre e guastare quest'Ordine.

a) *Diceva l'huomo di Dio beato Francesco che Iddio haveva dato a tutto el mondo a fare penitentia insino a cento anni, sì come al tempo di Noè quando e' fece l'Archa. E diceva ancora che gli era stato rivelato che tre generationi di huomini dovevano sommamente deturpare e destrurre el suo Ordine, quanto era in loro: e frati nobili di sangue, gli studianti, e fanciugli. E frati nobili rilasseranno la humilità, li frati studianti la povertà, e gli fanciugli la disciplina regolare.*

f. 121 v b) * *Piangendo una volta frate* C u r r a d o *per tanta rilassatione dell' Ordine nostro, Christo gli disse: «Sono alcuni nell' Ordine tuo li quali servano la Regola colla volontà e coll' effecto, e questi volano di fatto* [1] *al cielo. Alcuni frati sono, li quali servano la Regola colla volontà, ma non coll' effecto, e saranno purgati. E alcuni sono, li quali non osservano la Regola nè nell' um modo nè nell' altro: de' quali non te ne curare tu, perchè nè ancora io me ne curo».*

c) *Diceva frate* A n g n i o l o *che il beato Francesco gli avera detto che haveva mala oppinione de' frati suoi, perchè nell' Ordine manchava l' oratione, e perchè quando e' sono congregati insieme non parlano di Dio ma del mondo e delle cose mondane, e perchè e' fanno gli excessivi hedifitii, li quali dispiacciano a Dio vehementemente, e perchè la charità intra e frati è perduta, e l' ambitione e la persecutione l' uno coll' altro maximamente è cresciuta, e di dì in dì cresce.*

Per *a)* cf. *An. Fr.* IV, 445 ll. 17-21. Qualche leggera differenza, e le tre parti dell' ultimo periodo invertite. — Per *b)* cf. ib. 450 ll. 19-21, alla lettera. Vedi anche AFH XVII, 564. — Per *c)* cf ancora *An. Fr.* IV, 445 ll. 21-5. Sempre alla lettera, ma al Pisano mancano le ultime due righe della traduzione: *e l' ambitione — cresce.*

17. — In che modo um frate fu ammonito per l'Angiolo a celebrare degli Angioli nel sacro Monte della Verna, nelle Stimate.

Narrava frate B a r t o l o m e o, *el quale dimorava nel sacro convento della Verna, che um certo frate divoto, el quale era allhora guardiano del convento di Firenze, venne per cagione di divotione al convento della Verna; e volendo egli celebrare nella cappella delle Stimate* [2] *del beato Francesco, e essendo già parato e incominciato lo* Introibo etc., *fu ratto in extasi subbitamente, e vedde un Angniolo el quale gli disse: «Frate, di*

[1] Così il Bol. e il Ricc. Ma leggi *difilato*. Il Pisano: «statim».

[2] Dunque dopo il 1264, anno in cui fu eretta la cappella.

*che vuoi tu celebrare?» Al quale rispose el frate: «Della Croce vo' celebrare». Al quale disse l'Angiolo: «Non celebrare della Croce». Dissegli il frate: «Di che adumque celeberrò? Del beato Francesco?» Dissegli l'Angiolo: «No». E il frate disse: «Di che ò a celebrare? Della Donna?». * Al quale rispose l'Angiolo: «No». Disse el frate: «Di che debbo adumque* • f. 12r *celebrare?» Disse l'Angiolo: «Frate, questo monte è luogo tutto pieno d'Agnioli; e però celeberrai la Messa tua in honore degli Angnioli». E il frate, ritornato in sè, disse la Messa degli Angioli. E fu molto consolato.*

Cf. *An. Fr.* IV, 519 ll. 10-9. Manca la prima riga e mezzo: *Narrava-divoto;* il resto è leggermente scarnito. Vedi in fine *Questione II.*

18. — In che modo el beato Francesco fece boto di sempre cogitare alcuna cosa di bene.

a) *Achadde in um certo tempo che, pernoctando el beato Francesco in oratione, secondo el suo usato costume, gli apparve messere Yesu Christo. A' piedi del quale gettandosi el beato Francesco dixe a Christo: «Signior mio, i' v'ò dato tutto el cuor mio e il corpo mio; e hora vehementemente i' desidero se i' posso per vostro amore fare più cose». Al quale disse el Signiore: «I' ti concedo questo el quale hai fatto, e dòtti per gratia singulare che, mentre tu vivi, tu cogiti alcuna cosa di bene, dicha* (1) *o facci». E il beato Francesco, fatta la mattina, chi[a]mò frate* A n g n i o l o, *el quale era presidente in quel luogo, e dissegli: «El Signiore m'è apparito in questa nocte e hammi dato tale dono; e acciò meglio e più perfectamente i' l'adempia con opera, i' voglio questo botire al mio Signiore Iddio nelle man tua, e voglio tu mi sia, sopra questo, Guardiano e Custode». Al quale frate* A n g i o l o *ricusava* (2); *ma nondimeno finalmente egli aconsentì a' prieghi del Padre beato. E chiamati altri sei frati devoti, el beato Francesco in conspetto loro fe' voto, nelle mane di frate Angiolo, al Signiore Yesu Christo, che mentre e' vivessi e' cogiterebbe, direbbe e farebbe alcuna cosa di bene. E frate Angelo diligentemente di poi l'osservava, e* (3) *non lo poteva in verum modo trovare se none in oratione; la quale diligentia di frate Angelo era molto gratissima al beato padre Francesco.*

b) *Questo narrava frate* B a r t o l o m e o *huomo angelico, el quale stette alla Verna circa ad anni 33, * e diceva che l'aveva udito dalla bocha* • f. 12v *di frate Angelo, al quale questo era acchaduto.*

Per *a)* cf. *An. Fr.* V, 255 ll. 15-30. Tutto alla lettera, meno nell'attacco del principio. Vedi anche AFH XX, 100 num. 27. — Per *b)* vedi in fine *Questione II.* Queste tre righe non sono nel Pisano.

19. — In che modo fuggirono gli ucegli, a' quali sancto Francesco voleva predicare.

Narrava frate M a s s e o, *el quale era presente col beato Francesco quando e' predicò agli ucegli, e mentre egli era tutto acceso in divotione,*

---

(1) In *An. Fr.* V, 255 l. 21, manca la parola relativa a questo *dicha:* «cogites vel facias». (2) Manca il corrispondente di questo *ricusava* al Pisano: ib. l. 25. (3) Il Ricc. om. *e non-oratione,* l. 19s.

e' trovò per la via una certa moltitudine d' uccegli, a' quali e' volse predicare sì come egli aveva fatto di prima a degli altri. E quali uccegli, vedendo el beato Francesco appressarsi a lloro, tutti si fuggiram via, nè l'aspettò verum di loro. E egli ritornato in sè incominciò a riprehendere se stessi aspramente e insieme a vituperarsi dicendo: « Figliuolo di Pietro Bernardone, temerario e presuntuoso! », perchè e' voleva che lle creature inrationale al comandamento suo gli obbedissino, sì come le fanno al loro Creatore. Onde tu, lectore, se bem consideri, questo fu confermatione del precedente segnio, è fu preservatione dal gonfiamento della superbia, se alcuna ne fussi potuta di sotto nascere nella mente del beato padre Francesco.

Non trovo riscontro. La prima predicazione agli uccelli, cui qui si accenna, è in *I Cel.* 58; *Actus*, c. 16, ecc.

20. — Come una certa madonna gli mandò de' pesci.

Una certa nobile contessa mandò una volta alquanti pesci al beato Francesco per dua suoi garzoni; e mentre e detti garzoni erano per via, uno di loro cogitò da sè nel cuor suo dicendo: « S' i' posso vedere el beato Francesco e parla[r]gli, i' sono predestinato; e se none, i' sono prescito e dannato ». Ed essendo adumque venuti al luogo de' frati, furano riceuti molto gratiosamente da frate A n g e l o, *el quale era alhora presidente a quel luogo. E dipoi e detti giovani hebbano mangiato, quello che aveva cogitato quelle cose in se medesimo dimandò se potessi parlare a frate Francesco. Al quale rispose frate Angiolo dicendo: « Fratello charissimo, e' ci à comandato frate Francesco non ammettiamo* (1) *drento a llui alcuno*
* f. 123r *secolare, acciò non sia impedito dall' oratione, se non fussi una * stretta necessità. Per la qual cosa tu nol puoi vedere in quanto al presente ». Le qual cose udite quel giovane, commosso di gram dolore caschò in terra e con magnio urlo incominciò a lamentarsi e piangniere. E frate Agniolo consolandolo dolcemente lo dimandò perchè così piagniessi e quello haveva cogitato seco per la via. Per le qua' cose doppo molta instantia el giovane rivelò al detto frate Agniolo ogni cosa. Al quale disse frate Angiolo: « Non dubitare, figliuol mio, perchè tu llo vedrai ». E pigliandolo per mano lo menò al beato Francesco. El quale havendo veduto, el beato Francesco gridò a frate Agniolo, quasi* (2) *turbato, dicendo: « Che cosa è questa, frate Agniolo? Ch' è questo? » Al quale disse frate Agniolo: « Padre, bisognia tu habbia patientia perchè gli* [è] *necessario che questo giovane parli techo ». Al quale disse el benignio Padre: « Piacemi, se gli è necessario ». Frate Angiolo aprì al beato Francesco el cogitato di quel giovane; le qual cose udite, uscì di fatto el beato Padre del luogo nel quale e' sedeva, e correndo al giovane l'abbracciò e pigliando la corda propria cinxe el decto giovane con essa dal capo infino a' piedi, e dolcemente havendolo consolato gli disse: « Vedi, figliuolo charissimo, che da qui*

(1) Così il Ricc.; il Bol. *ommettiamo*.

(2) Il Ricc. om. *quasi-Agniolo?*, l. 21 s.

innanzi non entri nel cuor tuo tale cogitatione, perchè sappi per certo che grave e pericolosa fu questa tua temptatione ». E riceuta la beneditione dal Padre sanctissimo, ritornò quel giovane a casa con tanto gaudio, che indicibile sarebbe a narrare, sì come esso dipoi referiva.

Senza riscontro. Cf. *I Cel.* 102. Frate Angelo « presidente del luogo » l' abbiamo visto anche nel n. **18**, e passi paralleli.

21. – Come el nostro Signiore Yesu Christo parlò a sancto Francesco.

*Ad una certa volta orando el beato Francesco, gli apparve messere Yesu Christo. Al quale e' disse intra l' altre cose: « O Francesco, sappi che se gli frati tuoi persevereranno nello stato nel quale i' gli ò posti, per gli lor prieghi, sì come per prieghi di charissimi figliuoli, i' non permetterò venire al mondo niuna tribulatione fuor di quella la quale sarà fatta da Antichristo. Ma sappi che poco persevereranno nella * perfectione ». La* • f 12
qual parola è a noi molto da essere temuta.

Cf. *Spec. S.*, c. 71 (interpol.), p. 141; *An. Fr.* IV, 428 ll. 18ss. Ma non è lo stesso testo.

22. — Come el pane benedetto pel beato Francesco haveva vertù contro alle infermitade.

Alquanti prelati di Toscana, li quali invitorano el beato Francesco a mangiare con loro, e aparechiata la mensa lo pregorano instantemente che gli benedicessi la mensa; la qual cosa ricusando egli molto di fare, vinto nondimeno da' prieghi loro, la benedisse; e doppo la beneditione della mensa levorano via tutto quello pane benedetto, e posenne dell' altro in mensa. E di quel pane da esso sancto Padre benedetto furano fatti dipoi molti miracoli.

Nessun riscontro. Vedi tuttavia *I Cel.* 63; *II Cel.* 78; *Tract. de Miraculis,* 19.

23. — In che modo altro pane benedetto fece molti miracoli.

Volendo una volta el beato Francesco fare una cena con alquanti frati, a rappresentare quella sanctissima Cena la quale fece el Signiore co' suoi discepoli in memoria della sua inextimabile charità, fu presente intra loro frate ***Helya****, quasi come un altro Giuda. E il Padre sancto, rendendo gratie e havendo benedetto il pane e dato di quello con molta divotione a ciaschedum frate, e quali ricevettono con molta riverentia el decto pane e mangiorallo; ma solo frate Helya tenendo in mano esso pane dispregiò di mangiarlo, imputando a pazia quello faceva el beato padre Francesco per istinto dello Spirito sancto. Nè maraviglia, perchè egli è scritto* (¹): Sarà derisa la semplicità del iusto, e la lampana dispregiata apresso alle cogitatione de' mundani. *Del numero de' quali era*

(¹) Giobbe, 12, 4-5. *Divitum* ha la volgata, dove qui si dice *de' mundani.* Ma anche il Pisano ha *mundanorum.*

questo, sì come del fine suo è chiaro manifestamente. Ma frate Leone, el quale era alhora quivi, vedendo questo, pregò frate Helya che gli porgessi quel pane. El quale havendo porto quel pane benedetto a frate Leone, come dispregiassi tutto quello si faceva quivi, e frate Leone diligentemente serbò quel pane e riverentemente, e dipoi con esso molti miracoli operò Iddio per lui.

Cf. *An. Fr.* V, 355 ll. 14-28. Alla lettera, meno le due prime righe, nelle quali il Pisano dice di supporre che il luogo della cena, non espresso neppure nella sua fonte, fosse S. Maria degli Angeli. — Il Pisano in questa Conformità (XXIX), di fronte a: « Christus cum suis comedens », ricorda *tre* cene celebrate da S. Franesco in memoria di quella di Cristo: una prima alle Carceri (cf. *An. Fr.* IV, 198), questa come seconda, e la terza vicino alla morte.

* f. 124r **24.** — * D' una lapide lavata da frate Ruffino per comandamento del padre sancto Francesco.

a) *Frate Ruffino uditte el beato Francesco el quale parlava coll'Angiolo. Allora gli disse el beato padre Francesco: « Frate Ruffino, arrechami dell'acqua, del vino e dell'olio e lava questa lapide, perchè l'Angiolo del Signiore fu qui e àmmi detto cinque cose; e una d' esse i' mi propongo di nolla dire. La prima cosa è che il nostro Ordine durerà insino alla fine del mondo. La seconda, che niuno frate potrà stare molto nell' Ordine in peccato mortale; imperò o e' se ne confesserà o egli uscirà dell' Ordine. La tertia, che tutti e nostri benefattori saranno remunerati in questo secolo e nell' altro. La quarta cosa, maggiore di queste, è che nel dì del iudicio appariranno e frati colle stimate, e nella fine del mondo haranno più frati le stimate, cioè nel tempo d'Antichristo ».*

b) *Queste cose scrisse frate Ruffino Bengarmi* (1) *in Sancta Maria della Portiuncula. Le quale tutte cose hebbe da alquanti frati, li quali furano compagni del beato Francesco e di frate Ruffino, e erano huomini sanctissimi.*

Per *a)* cf. *An. Fr.* IV, 436 ll. 13-7. Dopo aver riprodotto da *An. Fr.* III, 67 s. il simile fatto raccontato ivi di fra Leone (IV, 436 ll. 1-13), dalla nuova fonte rileva soltanto l' ultima promessa, che è diversa da quelle confidate a fr. Leone. Vedi in fine *Questione III.* — Per *b)* vedi in fine *Questione IV.*

25. — D' una giovanetta obsessa dal demonio, per la quale disse molte cose di sancto Francesco e dell' Ordine suo in presentia di molti.

Fu in Italia, nelle parte di Romagnia (2), *um certo huomo per nome chiamato Bartolomeo, el quale faccendo di prima l' offitio della avocatione, finalmente per gratia di Dio compunto* (3) *si studiava sotto honesto e reli-*

(1) Il Ricc. om. *Bengarmi.* (2) Alla *Chron. XXIV Gen.* manca, dopo l' « Italia », la specificazione della « Romagna ».

(3) Il Pisano « sed divina gratia respect*us*, sub habitu tertii Ordinis b. Francisci dignos fructus » ecc. Poi restringe in meno di tre righe (35-7) ciò che qui va sino alla riga 13. Gli manca quindi il particolare importante, dei frati concessigli « a dimorare con lui ».

*gioso habito fare assiduamente degni frutti di penitentia; la oppinione della conversatione del quale e della sanctità mentre per le bocche de' populi d' intorno lo exaltavano essere degnio di laude, intra molti de' quali la fama di tale huomo pulsò gli orechi e pervenne alla notitia del beato padre nostro Francesco posto ancora in carne. El quale s' acostò al predetto huomo, richieden*dolo e meriti suoi, con tanto fervore di charità e di* * f. 124 *familiarità, che gli concedette ancora de' frati a dimorare con lui e, quel ch' è più, gli dette ancora licentia di ricevere de' frati all' Ordine.*

Nella casa adumque di questo huomo era una certa fanciulla obsessa e vessata dal demonio, per la quale el demonio dava le risposte a' dimandanti da lui alcuna cosa e(1) *denuntiava pubblicamente e segreti di molte cose. Questo adumque demonio in um certo tempo stette cheto per tre dì continovamente, nè dette a niuno l' usitate risposte. E nel quarto dì e' venne a quel luogo el beato Francesco, e nel quinto dì e' cominciò a pigliare el suo cammino inverso Lombardia* (2)*. El quale beato Padre dilungato per una giornata dall' ospitio del predetto huomo, incominciò quel dimonio nel modo usato a parlare. El quale demonio in presentia di quaranta preti* (3) *e più di questo numero, li quali erano alhora di quel tempo testimonii di questa cosa, lo dimandò el decto Bartolomeo perchè per tanti dì fuori dell' usato costume haveva taciuto.*

Al quale disse el demonio: « Da poi questo Francesco s' appressò a tale colle » (dal quale colle era alla casa del predetto Bartolomeo cammino di tre giornate) « e passando egli tutta questa regione, pervenne ad um certo castello inverso la Lombardia » (al quale in esso die, nel quale e' s' era partito dallo hospitio del detto huomo, e' potette pervenire), « i' fui vehementissimamente astretto e in tanto afflicto, che i' non potevo parlare, come tu vedesti ». Al quale disse Bartolomeo: « Or è egli tanto huomo questo, che per lui tante e tale cose tu habbia patito? ». Al quale disse el dimonio: « Veramente egli è tanto, che tutto el mondo non cogniosce ancora la eminentia della sua sanctità. Impertanto i' ti dico che niuno fatto è incominciato nel mondo dal quale (4) *quel vostro Christo fu passionato, *del quale tanto horrore e terrore habbino conceputo l' universi exerciti* (5) * f. 125 *de' luoghi infernali, come noi intendemmo el cuor suo essere fermato nel suo proposito ». Al quale disse Bartolomeo: « Se adumque questo è um tanto*

---

(1) Il Pisano om. l' equivalente di: *e denuntiava — cose.*

(2) Questi 5 *giorni* sono nella *Chron. XXIV Gen.* soltanto *tre.* E parrebbe più naturale. Un giorno di silenzio intanto che S. Francesco s' avvicinava, un secondo quand' era presente, e il terzo mentre s' allontanava a sufficenza. Par quindi di avvertire nel nostro testo un rifacimento su quello della *Chronica,* o cioè della sua fonte. E si direbbe che proprio in quest' ultimo periodo ci sia il ritocco. Dovrebbe dare una spiegazione, e invece pone una continuazione. Dopo, nel discorso del demonio a questo riguardo, ciascun testo si mantiene coerente a sè stesso.

(3) Qui il Pisano ha « personis », ma a p. 437 l. 11 ha « presbyteris »; e così egli aveva scritto certamente anche qui.

(4) Intendi « dacchè »; il Pisano: « ex quo ».

(5) Corretto da *l' universo exercito.*

huomo e ha incominciato cose tanto difficile e ardue, sapesti voi mai alcuna cosa innanzi del suo advenimento? ». *Disse el dimonio:* « *Veramente la sua presentia non c' era nota innanzi che costui incominciassi. Nondimeno da molti experimenti hauti ne' tempi preteriti, havemmo* [1] *qualche generale notitia. Imperò che mai el Signiore lasciò la humana generatione in tanta caligine d' errori e in tanta desperatione della salute, che e' non gli mandassi alcuno o alcuni pe' quali e' la riducessi dalla cecità degli errori a il lume della verità, e dal precipitio alla via della salute. Come fu, doppo el peccato de' primi parenti, quando ogni carne haveva corrotta la via sua, fu mandato Noè, nel quale fu salvato el giusto seme; nondimeno dipoi dato el mondo all' idolatria e derelicto el culto d' uno Iddio per tutto il mondo, fu mandato Abraam; doppo al quale Moyses; doppo a Moyses e Profeti; doppo loro, nell' ultimo esso Christo. Adumque hora, considerando noi tutto el mondo obcecato d' errori, inviluppato di tante sceleritadi, in tal modo che a pochissimi era già* [2] *palese la via della salute, con congnietura pensavamo, per gli argumenti preteriti hauti, dovere alcuno essere da Dio mandato, per la vita e doctrina del quale essere nota la via della vita al mondo. Riguardando adumque questo Francesco e incominciante la sua penitentia in tanto fervore di spirito, incominciammo a cercare con noi se questo fussi quello speravamo* [3] *da essere mandato alla salute degli huomini. El quale huomo, considerandolo nondimeno idiota e semplice, ci maravigliavamo se per questo* [4] *tale cose si potessino fare e*
* f. 125v *adoperare. E già nondimeno, vedendo el suo fervore * tanto gagliardo e potente, e lle evidentissime e fortissime impugniationi delle virtuose sue actioni havendo sentito, intendemmo per certo questo essere l' advenimento del quale innanzi noi speravamo. El quale indubitantemente cogniosciuto e trovato, el principe nostro ci ragunò noi tutti insieme e così ci cominciò a parlare: ' Riguardando Iddio Padre la generatione humana, tante volte ad esso* [5] *ridutto* [6], *hora in tanto involtato di più gravi errori che innanzi, à cogitato, addirato, di dispergello. L' ira del quale e sententia per dovere mitigare sta presente el Figliuolo al Padre, pregandolo che hora si degni perdonare al mondo, obligandosi di rinnovare nel mondo la sua passione e mandare alcuno per il quale redimerà la humana generatione '* ». *Onde disse Bartolomeo al demonio:* « *In che modo la passione di Christo*

---

(1) In luogo di questo *avemmo - notitia*, l' ed. delle *Conformità* ha « aliquid simile futurum timebamus », che però mancava ai due codici e deve essere stato un arbitrario ricolmo di lacuna dei primi editori.

(2) Questo *già* traduce un *iam* del latino, che ha tutt' altro senso: « a pochissimi *ormai* era ».

(3) Qui e più sotto, la correzione delle edizioni, di « sperabamus » in « timebamus », è forse eccessiva. « Sperare » nel medio evo e anche più indietro aveva anche il senso di « timere » o « expectare ». V. Ducange, s. v.

(4) Così aveva scritto il Bol. (Pisano: « hunc »). Poi qualcuno corresse in « *queste* », e così copiò il Ricc.

(5) Pisano: « ab ipso ».

(6) Il traduttore mantiene, qui e più avanti, il maschile (o neutro) riferito al « genus » del latino, che egli ha però tradotto « generatione ».

*è da essere rinovata in questo huomo? Or patirà questo Francesco per la humana generatione sì come Christo? ». Al quale disse il demonio: « Sarà ancora noto a tutto el mondo a qual modo la passione di Christo sarà in questo huomo rinovata ». (Questo fu detto per dua anni innanzi fussino impresse le istigmate del Crucifixo al suo sacro corpo). E agiunse el demonio: « Doppo queste cose disse el nostro principe: ' Hora adumque questo huomo mandato da Dio incomincerà e prospererà e sarà exaltato e molto moltiplicato e frequentemente ingargliardirà con forze contro a noi. Non gli potremo resistere. El quale [1] ci torrà molti, li quali di ragione noi già possediavamo quieti; e la nostra virtù e potentia per la potentia sua e de' suoi sarà gittata a terra validissimamente. Ma io ho trovato via da impugniargli, per la quale via sarà in loro iscemato il ferrore dello spirito e [2] inverso di loro la devotione degli altri. E quando ancora saranno a questo riducti, che parranno quasi al tutto essere caschati * da lo stato di prima, si leverà alhora tra loro uno, della industria e vita del quale picchola oppinione s' aveva innanzi; el quale a tanta perfectione di virtudi salirà, che assai maggiore cose farà che frate Francesco. Al quale frequentemente apparirà la Vergine, instruendolo e amaestrandolo, con allocutione di cose [3] familiare, della sua conversione e degli altri suoi frati, e della perfectione già quasi perduta da doversi ricuperare. El quale due parte di tutto el mondo, di huomini e di donne habitanti nelle proprie case, faranno di suo [4] consiglio degni frutti di penitentia' ». Disse el demonio: « Intese adumque queste cose per relatione del nostro principe, noi habbiamo dirizato le nostre forze alla impugniatione di questi huomini, ma in verum modo possiamo prevalere contro a lloro. Perchè in tale città erano molte migliaia di demonii assegniati a ingannare e impugniare li habitatori d' essa città; li quali demonii, habbandonata la moltitudine delle gente di tutta quella città, convennano d' un animo medesimo ad impugniare solamente cinque frati di questo Ordine, li quali erano quivi convenuti ad habitare; e nondimeno non gli poterano gittare a tterra nè isconfiggere. Onde tutto el nostro isforzo e istudio noi habbiamo posto contro a lloro ».*

An. Fr. V, p. 222 l. 33 - p. 224 l. 20. La prima riga è cambiata dal Pisano, per il suo solito attacco. Poi tutto è ivi riprodotto alla lettera, meno nei punti che ho via via notati. La pedissequa fedeltà della traduzione al latino dimostra la fedeltà del Pisano alla fonte. Vedi in fine *Questione V.*

---

(1) Il traduttore leggeva nel suo latino « qui ». L' edizione ha giustamente: « quin ».

(2) Nel ms. questo *e* è dopo il *loro* che segue.

(3) Questo *di cose* manca al latino, ed è ingombrante. Più avanti il latino invece di « *conversione* », ha « conversatione ».

(4) Qui nel Pisano (V, 224 l. 13) manca « de consilio » che c' è, p. e., in IV. 437 l. 18s. Ma tanto il Pisano che la *Chron. 24 Gen.* (*An. Fr.* III. 29 l. 4) fanno seguire « huius Ordinis » invece del « suo » che è nella traduzione; la quale ha inoltre imbastito qui un periodo più del solito sgrammaticato.

26. — In che modo el beato Francesco ricevette le sacre Stigmate.

In nome del nostro Signiore Iesu Christo. Amen. Nell' anno del Signiore 1282, nel sexto [1] *nonas di octobre, io frate* ***Filippo*** *Ministro di Toscana, volendo mettere ad exsecutione el comandamento fatto dal venerabile padre frate* ***Bonagratia*** *generale Ministro de' frati Minori nel Capitolo generale Argentinense celebrato nel medesimo anno, che io in-*
* f. 126v *vestigassi più diligentemente el dì e l' hora e ogni altra cosa e in che mo*do le sacre Stimate furano impresse al corpo del beatissimo padre nostro*
* f. 129v *Francesco* ... [127r-129r] ... *la vi*sione disparve. E alhora el frate si studiò di cerchare la opportunità in che modo tutte queste cose sotto questo ordine, concorrendo alle mie voglie, mi rivelassi come a suo Ministro. Affermo* [2] *adumque tutte queste cose essere così vere sì come sono iscritte, e esse haverle egli vedute e udite non in sognio ma in vigilia e consequitore del suo desiderio* [3], *excepto in quel sonno del quale si dice di sopra, e confermolle con giuramento, tocchato le sacrosante lettere. E tutto ciò riferì in Firenze nella cella mia, in presentia di frate* ***Rinieri*** [4] *sanese, custode di Firenze, di frate* ***Giovanni*** *da Ca[s]telvechio e di frate* ***Iacopo*** *di Mugello, lettori* [5] *nel convento fiorentino, di frate* ***Giovanni*** *da Castiglione, di frate* ***Giovanni*** *di Aurediono* [6] *delle parte della Verna e di frate* ***Benedetto*** [7] *da Colle In testimonio della quale verità e fermitade di tal cosa io feci la presente cedola essere ancora roborata col sugello del mio offitio* [8]. — *E io frate* ***Bernardo*** *povero e parvolo chavai questa visione d' una certa altra ricavata. A honore di Dio e del nostro sancto Padre.*

An. Fr. III, 641-5. Ivi furono collazionati altri 4 testi, tra i quali quello degli *Acta Sanctorum*, oct. II, 860. Differenze di rilievo non esistono se non nei due brani che trascrivo e annoto. Il documento però non fa parte della vera *Chronica 24 Gen.*, ma è stato pubblicato da un codice della fine del sec. XV (cf. p. 617, *Appendix II*). Il Pisano quindi, che vi allude e parte ne riproduce in più luoghi (*An. Fr.* V, 386, 389s., 391s., 401), attingeva forse anche per questo documento dalla nostra raccolta.

27. — In che modo um certo frate vedde el beato Francesco allato a Christo.

Fu nella Marcha Anconitana um certo frate Minore di sanctità singulare, el quale havendo per molto tempo desiderato vehementemente di

---

(1) Cioè, 2 ottobre. In *An. Fr.* è invece *quinto* = 3 ott.

(2) Qui il testo degli *An. Fr.* è certo corrotto. Se altre lezioni combinassero con la presente, si sarebbe trovata la via della ricostruzione.

(3) Traduzione non riuscita di « sui compotem ».

(4) Prima aveva scritto *Giovanni*.

(5) *An. Fr.* om. l' *e* precedente, e qui ha *lectoris*. Concorda col nostro testo quello degli *Acta Sanctorum*.

(6) *An. Fr.* ha *fr. Boni de Curliano*.

(7) *An. Fr.* ha *Bernardini*.

(8) Ciò che segue manca in *An. Fr.*

*vedere el beato Francesco, e di questo pregato Iddio per lungo tempo che si degniassi monstrargli el beato Francesco, mentre stava in una certa sera in oratione in um bosco dove era usato perseverare in oratione frequentemente (con ciò fussi egli era huomo di molta sanctità, per la qual cosa era lasciato andare solo doumque e' voleva); e stando così e effundendo a Dio e prieghi, gli venne risguardato da una parte del bosco, e vedde um certo choro e una compagnia di gente venire molto bella. E apre*ssan- • f. 13r dosi a lui, dimandò el frate chi fussino quegli li quali erano in quel choro e in quella compagnia. Al quale fu risposto che eglino erano e Confessori di Christo, e 'l beato Augustino e il beato Gregorio reggevano quel choro. Dimandò el frate un' altra volta se e' fussi tra loro el beato Francesco. Al quale fu detto che no. Alhora disse loro el frate: « Andate nel nome di Dio ».*

E perseverando egli in oratione, vedde venire un altro choro più bello del primo. E apressandosi a lui, e' dimandò sì come di prima: fugli detto ch' egli erano e Martiri di Christo, e il beato Stefano e il beato Laurentio reggevano quel choro. E il frate dimandando se e' fussi quivi el beato Francesco, fugli risposto di no. E e' disse: « Andate nel nome di Dio ».

Mentre stava così la terza volta, vedde un altro choro più bello de' primi. Al qual frate fu detto ch' eglino erano gli Apostoli di Cristo. Ma dimandando egli se fussi quivi el beato Francesco, fu risposto di no. E e' disse: « Andate nel nome di Dio ».

Quarto, mentre stava così, vedde un altro choro più bello de' precedenti, e era el choro delle Vergine. E dimandando quali e' fussino, fu risposto che era la gloriosissima Vergine Maria Madre di Dio. E il frate disse: « Or sarebbe costì el beato Francesco? » Al quale fu detto di no. E e' disse: « Andate nel nome del Signiore ».

Vidde, quinto, un altro choro venire, in belleza e clarità trapassante gli altri. E apressandosi al frate, e' dimandò chi e' fussino. E fugli detto che erano gli Angioli di Christo. E il frate disse: « È egli costì el beato Francesco? » Alhora el beato Michele, quasi sorridendo e con um volto sereno voltatosi al Signiore, el quale e' precedeva, disse: « Signiore, questo frate desidera molto di vedere sancto Francesco [1] *». Al quale disse el Signiore: « Piacemi che lo vegha ». E alzò el Signore el braccio suo destro, e havendolo alzato gli uscì el beato Francesco della piaga del costato. E * il frate ripieno di gaudio vedendo el beato Francesco, corse a • f. 13v lui. Al quale disse el Padre sancto: « O cattivello, che fai? Ecco qui el tuo Signiore ». La qual cosa considerando e intendendo el frate, posesi la corda al collo suo e gittossi a' piedi del Signiore.*

Questo narrava frate Thomaso da Pietra della Provincia della Marca Anconitana, e disse haverlo udito co' proprii orechi dalla bocha di quel frate al quale acaddono queste cose. Mentre esso frate era giovane secolare, andava alcuna volta al castello di frate Thomaso, el quale era presso

(1) Il Pisano fa continuare il discorso di S. Michele: « si placet vestrae benignitati, ostendatis eum sibi ».

al predetto bosco. E andandovi una volta e dicendo alcune parole di Dio e, presenti molti, narrando questo e per persona mezana insino a quel luogho nel quale el beato Francesco lo riprese; dipoi e' rivelò inadvertentemente dicendo: « Ma io havendo udito che egli era el mio Signiore ... ». La qual cosa detta, vedendo che e' si scopriva se medesimo, percotessi la bocha sua e fugì. E dipoi non comparì in detto luogo. Per la qual cosa non potettono sapere più di questa rivelatione.

Cf. *An. Fr.* V, 464 ll 1-24. Rimaneggia il principio, abbrevia leggermente per tutto il racconto e finisce con la riga 44 della nostra traduzione « ad pedes Domini Iesu ». Ciò che segue ha nella traduzione o una lacuna o una corruzione, per cui il senso resta oscuro. Del fra Tommaso da Pietra ivi ricordato non trovo altra traccia. — Due simili visioni, ma diverse nelle persone che le ebbero e nei particolari, sono narrate, una in *An. Fr.* IV, 263 ll. 22-33, e l'altra in AFH XX, 103s., num. 27.

ALCUNE QUESTIONI

Questione I. (Vedi sopra n. **5**). Riguardo al pentimento e alla morte di frate Elia, non è certamente di qui rilevare l'anacronismo del nostro testo che fa simultanea, se non posteriore, la morte del B. Alberto da Pisa († 1240) a quella di frate Elia († 1253). Se il fatto della lettera avvenne, non si trattava certo dell'ultima resipiscenza nè dell'ultima malattia del predecessore. Qui si vuole soltanto rilevare la differenza dei tre testi in proposito. Il Pisano, che ha seguito la nuova fonte nella prima parte del racconto, quando si fa a parlare dell'avveramento della profezia di S. Francesco non raccoglie nulla dal nostro testo, ma prende senz'altro la versione degli *Actus,* c. 72 (*An. Fr.* V, 259 ll. 9-18). Ignora o scarta recisamente il fatto della lettera, non accenna mai al documento d'Assisi. — Il Clareno (Tocco, 75 ll. 3-14) ignora o trascura la tradizione raccolta dagli *Actus,* ha il particolare della lettera, ignora il documento d'Assisi, e conclude facendo morire frate Elia scomunicato irrimediabilmente. Il nostro testo invece ignora anche lui gli *Actus,* riferisce il fatto della lettera, ma conoscendo il documento d'Assisi, cioè per fama sommaria soltanto, in quanto era detto testimonianza dell'assoluzione di frate Elia, cerca di conciliare le due notizie contradditorie, avanzando la strana ipotesi di una assoluzione dopo morte.

Ora, che il Pisano leggendo nella sua fonte la notizia importantissima del documento d'Assisi, abbia omesso di riprodurla, mi pare così inverosimile, che non esito di concludere essere mancata assolutamente questa notizia nel testo che egli ne aveva per le mani. Dunque, nel nostro testo, la notizia e la conclusione sono aggiunte posteriori. Che il fatto della lettera egli l'abbia omesso per uno sprazzo di acume critico, non

sarebbe del tutto fuor di luogo pensare; ma fino al punto di neppure accennarvi per almeno correggerla o negarla, mi pare eccessivo, data la sua proclività a raccogliere e ammucchiar tutto. Resterebbe sempre la questione: chi, tra la nuova fonte e il Clareno, abbia copiato dall'altro. E poichè nè il Clareno pare attinga altrimenti dalla nuova fonte, nè la fonte dal Clareno, mentre il raccoglitore del contenuto del codice, certo in gran parte così unito anche nel testo latino, è invece un largo usufruitore dell'opera del Clareno (vedi sopra nella descrizione, al n. 7), propenderei quindi a credere tutta una tardiva aggiunta la seconda parte (*b*) del num. **5**.

Questione II. (Vedi nn. **17, 18***b*) Non per rispondere ora alla domanda chi sia questo fra Bartolomeo, « huomo angelico », che dimorò alla Verna « circa ad anni 33 », e poteva riferire cose da lui stesso udite « dalla bocca di frate Angelo » Tancredi († c. 1255); ma per una prima raccolta di ipotesi e di esclusioni che facilitino le ulteriori ricerche intorno a questo nuovo informatore della vita di S. Francesco. Nell'*Etruria Francescana* del P. Papini (Siena 1797) sono ricordati due Bartolomei nel secolo XIII: « Bartolomeo da Siena dei Piccolomini », nel 1279 « Provinciale di Soria », poi Inquisitore in Toscana (1284-7), Provinciale ivi, e preconizzato vescovo di Fiesole da Bonifazio VIII (1301): p. 9, 55, 98; cf. anche p. 65 (vedi pure Golubovich, *Biblioteca,* I, 299 s.); « Bartolomeo da Firenze », Inquisitore (1289) e Provinciale di Toscana (1302): p. 9, 55. Ma non è tra i dignitari, forse, che va cercato il nostro Bartolomeo. Ci sarebbe il B. Bartolomeo Pucci da Montepulciano, morto in questa città nel 1330: cf. AFH II, 471; ma si fece frate Minore in età avanzata (dopo rimasto vedovo), e non risulta che abitasse alla Verna. Per il nome combinerebbe bene il fra Bartolomeo dalla Verna, intorno al quale è un lungo articolo, che raccoglie tutto di lui, scritto dal P. Bernardino Sderci, O. F. M., in *La Verna,* Numero del Centenario 1913, pp. 93-108. Ma muore nei primi anni del sec. XV, e va scartato. Così pure il fr. Bartolomeo o Meo da Firenze che il Waddingo, a proposito del convento del Bosco a' Frati, sotto l'anno 1212, n. 43, ricorda come « vir utique purissimus atque semplicissimus ». Ma morì intorno al 1508: AFH IV, 112. — Altri nomi, pur solo apparentemente probabili, non trovo. Rimetto la questione agli studiosi specialisti della Provincia Toscana e della Verna.

Questione III. (Vedi n. **24** *a*). Dopo la conoscenza del nuovo testo, non è più il caso di tacciare il Pisano di ripetizione o confusione d'un fatto supposto unico. Egli aveva dinanzi due diversi racconti, in parte simili, e del secondo ha riferito soltanto le differenze rilevanti e che importavano al suo proposito. Piuttosto, mi pare che ora si possano sceverare nettamente le due tradizioni.

1ª. Verna, Cristo, fr. Leone, acqua vino olio balsamo alla pietra, 4 promesse riferite e nessuna taciuta: *Vita Fr. Leonis* in *An. Fr.* III, 67s.; *An. Fr.* IV, 190, 436 (ll. 1-13). — 2ª. Porziuncola (?), Angelo, fr. Ruffino, acqua vino olio alla pietra, 4 promesse espresse e una taciuta: dalla *fonte ignota* la presente traduzione, e *An. Fr.* IV, 436 ll. 13-7; per altra via, Eccleston, *De adventu Fr. Minorum in Angliam,* in *An. Fr.* I, 245 (ed. Little, Paris 1909, 93s.); *An. Fr.* III, 620s., 646. Delle 4 promesse espresse, tre combinano nelle 2 redazioni complete e, diciamo così, capostipiti: *Vita* e *fonte ignota:* l'Ordine non perirà, il frate indegno non persevererà, i benefattori saranno premiati. Diversifica la 4ª (non bado all'ordine in cui sia posta): *Vita,* il persecutore sarà punito; *fonte ignota,* i frati colle stimmate. Ma gli altri di questo secondo gruppo, dall'Eccleston in giù, riproducono fedelmente le 4 promesse della *Vita.* E può spiegarsi: la tradizione, pur partendo da fr. Ruffino, per essi è trasmessa da fra Leone, a cui risale, più o meno genuinamente, pur la 1ª versione; cosa che non avviene per la *fonte ignota.* — Notare che la località diversa nella tradizione di fr. Ruffino, la Porziuncola, è soltanto nel Pisano, e non nella *fonte ignota,* almeno quale appare dalla nostra traduzione. La leggeva egli nel suo testo, o trovando ricordata la Porziuncola in fine del racconto (n. **24***b* l. 14s.) credette dover concludere così o prese abbaglio? — Un'altra promessa che S. Francesco ricevette da Cristo nel momento della stimatizzazione, ma non rivelò ad altri che dopo la morte, non ha nulla a che fare con le precedenti: cf. *An. Fr.* III, 635; V, 397, ecc. — Uno sviluppo, credo, da una di queste due è riportato da Marco da Lisbona, *Croniche,* l. I, c. 85, p. 147: Eremitorio di S. Urbano, e 7 promesse fatte da un Angelo a S. Francesco in favore dell'Ordine. Tre di queste combinano con altrettante della 1ª versione; nessuna, con la speciale della 2ª.

Questione IV. (Vedi n. **24***b*). Il nome di fr. Ruffino Bengarmi compare ora per la prima volta nella letteratura francescana edita. Il codice RICC. ha omesso il cognome; e poichè le notizie intorno a questa raccolta, molto sommarie, partivano da questo secondo codice, il solo nome di fr. Ruffino ha forse fatto pensare sin qui al ben noto compagno di S. Francesco, e quindi scivolar via. Ora, poichè la collezione si è rivelata anteriore al Pisano, non abbiamo argomenti per mettere in dubbio questa affermazione: dell'esistenza di un frate Ruffino Bengarmi, che ha dimorato alla Porziuncola, che è stato compagno di compagni di S. Francesco e di fra Ruffino specialmente († 1270), che è vissuto quindi avanti il 1300 e che secondo la testimonianza di quei compagni ha riferito in iscritto particolari della vita di S. Francesco.

Di lui è inutile provarci a investigare di più, per ora; ma possiamo e dobbiamo investigare su la natura e il valore della collezione che porta come in calce la sua firma.

La collezione intera (nn. 1-27) è anteriore al Pisano (1385-90), sia che si considerino i brani uno staccato dall'altro o tutti uniti in un solo lavoro. Quanto si contiene in questa collezione, appare per la prima volta nel Pisano, ma spesso in forma contratta, sempre con evidenti ritocchi di adattamento.

La collezione è indipendente da ogni altra. Soltanto il n. 11 si trova anche nella *Chron. 24 Gen.;* ma si ha diritto di restar incerti se la collezione dipenda dalla *Chronica* o viceversa. Il n. 26, che pur si trova nel III vol. degli *An. Fr.*, ho già mostrato che non appartiene alla *Chronica,* e che si trova in un ms. assai posteriore. Ma se derivasse anche da un ms. contemporaneo alla *Chronica,* si potrebbe senz'altro asserire che ambedue, la nostra fonte e il trascrittore trecentesco, attinsero più o meno direttamente dal documento originale. Cosi si dica pure del n. 25, dove però la *Chronica* potrebbe avere una prima redazione, mentre la nostra raccolta ne avrebbe una seconda, tratta però dalla fonte della *Chronica* e non della *Chronica* stessa. Alcuni altri numeri (13, 14, 16, 18, 25, 27) si trovano in compilazioni precedenti al Pisano, ma in redazione assai diversa e quindi senza legame di dipendenza tra loro.

La collezione si può dire che fosse già così tutta unita fin dai tempi del Pisano. E vero che per due volte questi cita la « *Legenda antiqua* » (nn. 7, 10), ma si sa che per il Pisano *Legenda antiqua* significava un' infinità di cose (cf. *An. Fr.* V, XXXIX ss.). Certo il fatto che egli, attingendovi per il primo, vi ha attinto così copiosamente (di 27 numeri tralasciandone solo 4: 19-22, se pure io ho rastrellato tutto), lascia facilmente supporre che il Pisano aveva il nuovo tesoretto tutto insieme raccolto; piuttosto che andare a pensare che un altro dopo di lui abbia estratto da una « *Legenda antiqua* » tutti questi brani che non comparivano altrove.

La raccolta, nell' ultima sua formazione, è una raccolta toscana. L' ha avuta alle mani, per il primo, fr. Bartolomeo da Pisa e poi, secondo, il Bruni fiorentino (di fr. Mariano non si può veder bene ancora), dunque vuol dire che la collezione circolava in Toscana e, per ciò che ne sappiamo sin qui, in Toscana soltanto. I 4 fatti che vi si raccontano avvenuti in Toscana (nn. 10, 12, 17, 18), tre dei quali, meno il 12, derivano certo da tradizione toscana, confermano la cosa. Ostacola la fine del n. 24 che attribuisce una parte di queste narrazioni alla penna di fr. Ruffino Bengarmi, il quale scriveva alla Porziuncola, cioè nell' Umbria. Ma io intendo toscana l' ultima forma-

zione della raccolta, come ci è giunta. Il trovarsi l'indicazione del Bengarmi al n. 24 invece che al n. 27, e l'essere preceduto quel numero 24 da altri due, il 17 e il 18, che portan la firma di un altro, fr. Bartolomeo della Verna, dice che la raccolta del Bengarmi era stata poi interpolata e accresciuta di nuovi racconti, e ciò in Toscana.

Gli autori posteriori al Pisano attingono da lui (o dal Mariano) piuttosto che direttamente dalla raccolta. I pochi casi nei quali qualche cosa della raccolta affiora in essi mentre manca al Pisano, credo che si possano spiegare con l'immediata derivazione dal *Fasciculus Chronicarum* del Mariano, il quale sì, come toscano, potrebbe aver avuto alle mani la raccolta. O, piuttosto, sono incontri fortuiti. Certo, se avessero essi pure avuto in mano la raccolta, perchè han preso solo ciò che ha pure il Pisano, e non di più?

Resterebbe da cercare quali brani della raccolta sono da attribuirsi al Bengarmi. Attribuirgli il solo n. 24, mi par poco. Lasciando stare la frase della traduzione: « *Queste cose* », che se tradotta dal latino « Haec » indicherebbe certamente più brani e non uno solo, ma che senza il latino può lasciare il dubbio di una traduzione libera; certo la frase che viene nella linea seguente: « *le quale tutte cose* » col ricordo non solo di compagni di fr. Ruffino, che bastava a dar autorità al n. 24, ma anche di compagni di S. Francesco, questa frase e questi autorevoli testimoni vogliono riferirsi a più narrazioni e a più fatti. Il difficile, per non dire impossibile, sta nel discernere e indicare precisamente questi fatti. Ho scartato l'ultima parte del n. 3*b*; scarterei subito anche i numeri che seguono il 24 (25-7), e i tre che si riferiscono alla Toscana, ma o non avvennero durante la vita di S. Francesco o derivarono da tradizione locale (10, 17, 18, forse anche il 22). I fatti che suppongono una relazione di compagni di S. Francesco sarebbero tutti gli altri, meno il 9*a*, il 16 (specialmente nella seconda parte, *b*), e il 21. Auguriamoci che non sia questa proprio l'unica traccia della nuova compilazione, la quale, se le cose stanno come appaiono, avrebbe non piccola importanza tra le fonti della vita di S. Francesco.

Questione V. (Vedi n. **25**). Colgo l'occasione del ritorno a galla di questo racconto d'indemoniata e relativo concilio infernale, per fare un elenco di queste leggende simili intorno a S. Francesco, e distinguerle o riallacciarle insieme.

1ª. Alla nascita di S. Francesco l'inferno è scosso come se fosse prossimo il giudizio finale, perchè il Santo avrebbe sconvolto e distrutto l'inferno; donde il piano dei demoni o di soffocare il fanciullo o di sciupargli l'Ordine. Ciò racconta un indemoniato a un sacerdote e ad altri, mentre aspettano S. Francesco, ancora in vita, che venga a liberarlo. = *An. Fr.* IV, 58 ll. 9-17, 98 ll. 2-12. Nel primo passo il

Pisano cita la « *Legenda antiqua* » ; ma non si trova, e solo si è creduto riconoscervi un vago rapporto con la versione seguente.

2ª. D. Bartolo, santo sacerdote e pievano « in Massa Trabaria », al quale S. Francesco « commiserat vices suas », che faceva da padre e istruttore dei frati, ne riceveva all' Ordine « et expulsos ac recedentes reconciliabat », in visione assiste a un concilio infernale, nel quale contro S. Francesco e il suo Ordine, già in grande sviluppo e tetragoni a tutte le arti diaboliche, si decide di usare lo stratagemma di far entrare nell' Ordine gente orgogliosa, curiosa, cupida ecc. = Il Clareno nella I Tribolazione (Tocco, p. 48 l. 16 - p. 51 l. 1; Minocchi, *Legg. antica,* c. 22). Niente vi è della nascita del Santo, nè dello scotimento dell' inferno. La fonte della 1ª versione è ancora da trovare.

3ª. Con la versione precedente ha qualche punto di contatto quella che narra del capitolo diabolico tenuto in opposizione e contemporaneamente al Capitolo delle Stuoie, presso l' ospedale dei Crociferi, tra S. Maria degli Angeli e Assisi. 18.000 demoni contro i 5000 frati, e decidono di vincere l' Ordine col farvi entrare giovani, nobili, vecchi infermi, di poco fervore e facili ai rilassamenti ecc. E S. Francesco lo seppe, e si contristò, oppure - secondo altri - prese anzi più lena. = In vari stadi questa versione si trova in *An. Fr.* III, 268 ll. 17-28; IV, p. 161 l. 39 - p. 162 l. 10, p. 445 ll. 1-16; Marco da Lisbona, *Croniche,* l. I, c. 53, p. 97; Waddingo, *Ann.* 1219, n. 19 s. Vedi anche il cod. $\frac{1}{184}$ del Collegio di S. Isidoro di Roma, secondo la descrizione del P. Lemmens in *Doc. Ant. Franc.* III, 71. — Un primo accenno a questo conciliabolo è in Eccleston, *De adventu* ecc. (*An. Fr.* I, 245; ed. Little, 102 s.), e nello stesso *Hexaëmeron* di S. Bonaventura, coll. 18, n. 24 (*Opp.* V, 418), dove c' è anche l' indemoniata che riferisce, e che sembra dar lo spunto alle seguenti versioni.

4ª. Il racconto del nostro n. **25.** Bartolomeo (vedi il D. Bartolo della versione 2ª) con prerogative molto simili, in più del 3º Ord., non sacerdote ma avvocato, e di Romagna invece che della « Massa Trabaria »; ancor vivo S. Francesco (*1222* ha la *Chronica,* ma si capisce dal contesto: due anni avanti la stimmatizzazione); un' indemoniata che tace 5 giorni, perchè S. Francesco è vicino, poi ne magnifica la grandezza. I demoni non ne seppero prima, ma solo alle opere capirono la sua missione e la propria rovina; s' aduna il concilio infernale, dove si rivela che Cristo aveva ottenuto S. Francesco dal Padre e che l' avrebbe stimmatizzato a propria somiglianza; donde nei demoni la deliberazione di combatterlo, che però sarà vana, poichè, anche sconvolto l' Ordine, verrà un riformatore maggiore di S. Francesco. Migliaia di demoni non possono nulla contro 5 frati; contro l' Ordine si schiererà tutto l' inferno. = In *An. Fr.* III, 27 s. (reda-

zione indipendente, ma di poco diversa: in Italia, indemoniato, tace tre giorni, 8000 demoni contro 7 frati); *An. Fr.* V, 221-4, direttamente e alla lettera dal latino della nostra traduzione.

5ª. Tra le Alpi di Gubbio e Massa Trabaria (la regione di D. Bartolo, versione 2ª), il barone Landolfo, che ha presso a poco gli stessi meriti e le stesse prerogative del Bartolomeo di Romagna (versione 4ª), ha egli pure un' indemoniata in casa, fuor dell' usato lasciata in pace dal demonio per 2 giorni, perchè tutti i demoni erano convenuti alla morte di S. Francesco, senza però potersi accostare alla sua cella. Ritornato, il demonio annunzia questo, rivela che Cristo ottenne dal Padre S. Francesco e i suoi come portatori della sua Croce, onde egli decorò delle proprie stimmate il Santo, e l' inferno resterà esautorato nel mondo fino al tempo dell' Anticristo. La Vergine Maria ottenne anch' essa da Dio Padre S. Chiara e il second' Ordine. = In redazione ristretta il fatto è già nel codice di S. Antonio (c. la metà del sec. XIV: cf. AFH XII, 362); e più ampiamente, forse trascrizione alla lettera dalla fonte, in *An. Fr.* V, 436 s., oltre altri brevi accenni qua e là (ivi, IV e V).

6ª. Nel 1308 una comitiva di Bolognesi si reca a un' indulgenza a Ravenna, e alloggia in una casa dove un' indemoniata attacca discorso con un sacerdote della comitiva, terziario (?), fa le lodi dell' Ordine francescano, proclama vera e generale l' Indulgenza della Porziuncola, della quale S. Francesco ricevette la Bolla d'autenticità con le Stimmate ecc. = Il testo si trova in Bartholi, *Tractatus de Indulgentia S. Mariae de Portiuncula* (Paris 1900, p. 70-9), scritto nel 1335; il Pisano lo trascrisse quasi alla lettera (se pure non deriva da redazione anteriore al Bartholi): *An. Fr.* V, 43-7, e vi accennò in vari altri luoghi (1).

(1) La compilazione di questo racconto è certo lavoro bolognese, come appare subito da alcune frasi e particolari caratteristici qua e là, e come risulterebbe certo riscontrando sui documenti locali del tempo i nomi dei personaggi in esso ricordati. Nel vol. IX degli *An. Fr.: Acta Franciscana e Tabulariis Bononiensibus deprompta*, pubblicati dal P. Bonaventura Giordani, O. F. M., e che arrivano soltanto fino al 1300, si trovano ricordati più volte i frati: Iacobus de Pozale (di cui era già memoria in *Misc. Franc.* V, 28), Guillelmus de Curtemilio e Petrus de Ravenna, che l' indemoniata ricorda agire in una determinata circostanza a Bologna (cf. *Indices*, I, 796, 796, 803). Degli asseriti Terziari formanti la comitiva, il « fr. Benvenutus », non meglio precisato, potrebbe essere uno dei due elencati ivi nell' Indice III, 811, operanti nel 1300. Gli altri non si trovano, in questi documenti. È da notare però che, mentrè nel testo del Bartholi, tanto il « fr. Iacobus sacerdos » quanto il « fr. Laurentius de S. Agnete » son detti anch'essi « de Ordine Continentium », in quello del Pisano soltanto il « fr. Benvenutus » è specificato « de tertio Ordine b. Francisci ». Questione da rivedere. È confermata l'esistenza di una

Tenute così distinte ma unite le 6 versioni (l'ultima delle quali peraltro si distacca nettamente dal gruppo), sarà più facile intenderne la genesi e coglierne le dipendenze. Riguardano però direttamente la vita di S. Francesco soltanto le versioni 2ª-5ª. — Intanto il Waddingo, che di tutte queste, oltre la riferita, 3ª, un' altra ne riproduce (*Ann.* 1222, nn. 23-4), mescola insieme la 2ª, la 4ª e la 5ª. « Bartholomaeus Baro »; abitante « inter Eugubium et Massam Trabariam », già avvocato nella Curia Romana, cui S. Francesco diede compagni dei frati suoi e la facoltà di ricevere e riconciliare all' Ordine (vers. 2ª), ha un indemoniato (*An. Fr.* III, 27), che dice lo stesso che l' indemoniata di Romagna (versione 4ª). Cita « Mariano, *Leg. antiq.* e le Cronache di S. Antonino » (1). C' è qualche particolare che finora si trova soltanto nella nostra traduzione. Derivante dunque, questa, ancora da una *Leg. antiqua*?

P. Benv. Bughetti. O. F. M.

---

chiesa di S. Giacomo nel territorio tuttora chiamato di S. Rufillo, presso l'antica Bologna. E la « domus Devotorum » è l' attuale chiesa della Vita, presso la piazza di S. Petronio. Ma confido che il P. Bonaventura Giordani, al quale debbo questi appunti, vorrà illuminarci ancora di più su la parte rigorosamente storica di questo documento.

(1) S. Antonino, nel luogo preciso citato dal Waddingo (*Chron.*, lib. III. tit. 24, cap. 7, § 3: ed. Lugduni 1586, III, p. 752) riferisce del Bartolomeo avvocato fedelissimamente dalla *Chron. XXIV Gen.*, come in tutto il resto che dice di S. Francesco e del suo Ordine.

DE VITA ET SCRIPTIS FR. ALEXANDRI DE RICIIS

(*Continuatio*) [1].

III. — **Quodlibetum.**

Hic tractatus, nobis hucusque ignotus, ab ipso auctore Alexandro de Riciis saepe citatur; ex. gr. sub tract. VIII, ut infra; et in Chronica Ordinis f. 46r, ubi legitur: « Anno Domini 1294 Celestinus dedit privilegium fratribus de tertio ordine b. Francisci, ne possint conveniri coram prelatis ecclesiasticis, ut in privilegio eius; cuius copia habetur in nostro quodlibeto f. 28. 4. 6. Cuius tenor tale est de verbo ad verbum: *Celestinus episcopus* etc. » [2].

IV. — **Regula Fratrum Minorum.**

Hoc opus probabiliter colligebat expositiones Regulae O. F. M. et Constitutiones capitulorum generalium. Saepe ab ipso auctore citatur, praesertim in elencho Vicariorum Generalium de Observantia in Chronica Ordinis, quem infra dabimus. Ex. gr. f. 677r loquens de B. Angelo a Clavasio, inquit: « Et fecit certas constitutiones [in capit. gener. Papiae habito 1478], prout patet ... in Regula nostra, scilicet alio volumine f. 321 ». Item de capitulo generali Neapolitano 1481: « ubi facte fuerunt Ordinationes, prout hic patet et in alio volumine scilicet Regula, lictera N in principio ».

V. — **Festivum.**

Est collectio sermonum pro festivitatibus Domini, S. Mariae Virginis et Sanctorum totius anni. Hic tractatus, etiam nobis ignotus. ab ipsomet de Riciis citatur in Chronica Ordinis sub anno 1225 f. 24v et 27r. hisce verbis: «... de quibus Stigmatibus [S. Francisci] dixi supra in anno 1218, ubi dicitur de monte Alverne. Et quia impressio illorum fuit mirabilis, ideo de illis confeci sermonem in nostro festivo, scilicet in festo sacrorum Stigmatum, pulcherrimum... Et quod etiam fuerit in Francisco ipsa transformatio de excessivo contemplationis gradu, diffuse posui in nostro festivo, in sermone de sacris Stigmatibus ».

VI. — **Quadragesimale de Sacramentis.**

Ab ipsomet saepius citatur in Quadragesimali de credibilibus fidei [3]; ex gr. f. 486v: « In isto decimo articulo *(credo ecclesiam*

(1) Cf. AFH XX, 314-335.
(2) *Bull. Franc.* IV, 330.
(3) Cf. Tract. IX infra, 566.

catholicam) reducuntur sacramenta ecclesie. Et hoc idem dicit beatus Thomas in Tractatu de articulis fidei, scilicet in 4 artic. qui pertinet ad unitatem, scilicet in sanctam ecclesiam catholicam, Sanctorum communionem et remissionem peccatorum... Quod similiter faciam ego, quia in alio quadragesimali tractabo de sacramentis ecclesie ». Item f. 3 scribit: « Tertia particula huius articuli dicit: *Remissionem peccatorum*. In hac materia continetur tota materia que pertinet ad sacramentum poenitentie. Ideo ut de ipsa materia prolixe loquar, dimitto ipsam materiam hic ponere. Si quis autem vellet ipsam videre, requirat in quadragesimali alio quod intitulatur de sacramentis... De sacramentis ecclesie, que in 10 artic. continentur, hic taceam, sed in Quadragesimali de Sacramentis dicam, et durat a vigesimo sermone usque in finem ». Etiam et hoc opus, si revera exaratum fuit, est deperditum sicut sequens.

VII. — **Sacrarium.**

Pariter hoc opus citatur in eiusdem Quadragesimali de credibilibus fidei, sermone 16 f. 113r: « Si quis comprehenderet illud bonum quod est Deus aliquantulum, sicut Moyses, Paulus, Virgo Maria etc. parum foret, sicut stilla de mare. Nam predicti sancti viderunt Dei essentiam, ut patet in Sacrario nostro f. 137, et fuit quedam gucciula in comparatione *etc.* ». Item f. 17v: « Et idem Sacrarium. 7ª obiectione f. 112 usque 121 ». Iterum f. 312r et 356v, ubi scribit: «... ut dicam in 3° sermone de Eucharistia, qui ponitur in nostro Sacrario, scil. feria 5ª in Cena Domini ». Ultimo loco allegatur ad f. 371r his verbis: « Respondeo Glossario in nostro Sacrario, sermone 52 f. 371, col. 3a ». — Omnes istae citationes positae sunt in marginibus ab ipso Fr. Alexandro parum post textum, ex quo deducitur Sacrarium scriptum esse post Quadragesimale de credibilibus fidei. Dubium mihi remanet, an Sacrarium idem sit ac Sacramentarium, scilicet Quadragesimale de Sacramentis. Sacrarium citatur quoque in tractatu sequenti.

VIII. — **Dominicale totius anni.**

Continetur in codice *V H 67* Bibliothecae Nationalis Neapolis. In inferiore margine primi folii aliquis scriba, fere synchronus, adnotavit: « Quidam sermones dominicales inventi, authoris manuscripti, in 4°, cooperti tabulis in corio desuper albo sine catena [in dorso]. Sunt quinterni 19 et folia 211; et sublati sunt quinterni 4 et fol. 69 ». Revera iuxta numerationem inferiorem antiquam et magis correctam folia sunt 318, e quibus desunt folia 135-9 et 186-253. Codex est chartaceus cum aliquibus foliis pergamenaceis intersitis, exaratus scriptura semicursiva, autographa, lineis plenis; mill. 220×160, noviter pergamena ex integro ligatus. Ad instar aliorum ipsius auctoris manuscriptorum, sermones non semper sunt integri, scatent lacunis, repetitiones et omissiones abundant, auctor modo ad dicta modo ad dicenda appellat.

Quod hi sermones anonymi revera auctori nostro de Riciis sint tribuendi, clare patet ex ipsius graphia, tota simili aliis eiusdem tractatibus autographis, infra recensendis, et ex eo quod aliqui dictorum tractatuum hic citantur; exempli gratia f. 289v: « Dic de imperatoribus, ducibus et regibus et huiusmodi, prout in nostro Sacrario, in sermone de convivio spirituali, et in Cronacis ». F. 304r: « *De predestinatione damnatorum secundum fr. Albertum a Litio.* Pro hac materia optime faciunt... et Quolibeto nostro », quod supra recensuimus. F. 182r multa revera notantur, sicut in citatis Chronicis, de quibus supra. « Dic et tu, o Aquila, nonne in festo S. Laurentii [1463], et per duos dies sequentes centum in dies moriebantur homines? ». Et post pauca: ... In isto toto anno et millesimo, scilicet anno 60° usque ad 70, quot descrimina et terremotus evenerunt, sed precipue in regno nostro atque in nostra provincia de Abrutio (*sic*) ». — Deducitur ex hoc etiam tempus compositionis dominicalis, anno scilicet 1470. Et id etiam certe, cum narratio calamitatum annorum subsequentium, usque ad 1480, addita sit ab ipso auctore, posteriore tamen tempore et in margine codicis.

Dominicale duas partes habet. In I, f. 1r- 34v, breviter dilucidantur epistolae Missalis romani, a dominica prima adventus ad dominicam 23 post Pentecosten. Incipit: « Dominica prima de adventu. Epistola ad Rom. 13 f.: *Fratres, scientes quia hora est iam nos de somno surgere.* Idest de otio ad opera caritatis, quia sicut dicit Gregorius ». — Explicit: « remissionem peccatorum per sacrum baptismum et penitentiam, que habent efficatiam a passione Christi. Hec Nicolaus ».

Pars II, f. 38r-319, commendat evangelia Missalis a dominica 1 adventus ad 24 post Pentecosten. Commentarium tamen abrumpitur, propter folia carentia a dominica 2ª ad 10 post Pentecosten. Haec pars incipit: « Dominica prima de adventu. *Et erunt signa in sole et luna et stellis.* Luc. 11. De quibus signis dic ut in dominica 24 post Pent. supra Mat. *Et in terris pressura gentium.* Hec pressura sentietur et in inferioribus propter terremotum ». — Explicit: « infinite misericordie vitam eternam. Ad quam ipse nos conducat qui in secula seculorum vivit et regnat. Amen ». — Sermo 54 de catenis, qui est ultimus (fol. 309-18), tribuitur Fr. Alberto de Licio, quem eumdem credimus cum Roberto Caracciolo de Licio, O. Min., de quo cf. Sbaralea, *Supplem.* 636-8.

F. 58r, in sermone « de privilegiis Sanctorum » laus adducitur Fr. Iacoponi Tudertini, quae incipit: *Ihesu nostro amatore | Tu prendi el nostro core* (1), etc.; f. 36v-7v tria brevia apostolica Sixti IV sunt adiuncta: primum dirigitur Fratribus de Observantia: *Ad nostrum,* Romae, die 30 decem. 1476 (2); secundum episcopo Aquilano: *Gravius ad nos,* Tiburi, die 24 augusti 1473; tertium Vicario generali archiepiscopi Neapolitani: *Considerantes,* Romae, die 26 octobris (1475), pontificatus anno 5° (3).

(1) Tenneroni, *Inizi di antiche poesie italiane,* Firenze 1909, 132.
(2) Quod ap. Wadding, XIV, 144ss. et 556ss. non reperio.
(3) L. c. 556s., directa Vicario gen. Observ. Cismontano.

IX. — Quadragesimale de credibilibus fidei.

Continetur in Codice *S 71* Bibliothecae Provincialis Aquilae; quondam fuit conventus S. Bernardini praedictae civitatis. Est chartaceus cum aliquibus membranis intersitis, quinternos 37 continens, mill. 210×140, ligatus nudis tabulis quadam membrana in dorso coniunctis. Exaratus est binis columnis, scriptura autographa, quae medium locum tenet inter gothicam et cursivam. Initiales capitulorum saepe sunt rustice rubricatae, verba aliorum multoties sublineantur; hic illic spatia vacua relicta sunt ad aliquid postmodum complendum. — Latinitas hic et in aliis De Ritiis operibus est infima. et saepius barbara (1), eo etiam quia minutatim et currenti calmo scripsit.

Tractatui praemissae sunt tabulae nonnullae de rebus et nominibus, fere omnes incompletae; post quas tractatuum principia et fines ut infra. Tractatus ipse continet 70 sermones theologicos ab auctore Aquilae (?) praedicatos a dominica Septuagesimae ad vigiliam Ascensionis, an. 1480. Post prooemium (usque ad diem Cinerum) f. 3r-52v, 5 sermonibus disseritur de praedestinatione et natura animarum, quasi ut de praeambulis fidei, deinde de ipsa fide auctor loquitur sub hac nova rubrica:

Incipiunt pulcherrimi tractatus de fide, distincti in 7 tractatus principales, sed ultimo ponuntur 12 articuli secundum simbolum...

1. *Tractatus de fidei deffinitione.* (Sermones 6; f. 54-62).
2. *Tractatus de obligatione seu necessitate fidei* (Serm. 7-9; f. 63-84).
3. *Tractatus de dignitate fidei* (Serm. 10-12; f. 84v-103).
4. *Tractatus de inquisitione fidei* (Serm. 13; f. 103-5).
5. *Tractatus de fructibus sanctissime fidei* (Serm. 14-6; f. 105-13).
6. *Tractatus de reprehensione fidei* [seu de obiectionibus] (Serm. 17-9; f. 106-14).
7. *Tractatus de declaratione in 12 articulos fidei, ubi continentur diversi sermones* etc. (Serm. 20-70; f. 115s).

In duobus ultimis foliis adest quidam sermo de Passione Christi mutilus atque acephalus; nescio an sit Fr. Alexandri. Incipit: «... Afflictio, paxio et dolor nostri Salvatoris Christi magna ac maxima est *etc.* ».

Transscribo nunc Prologi istius operis partes aliquas. Opus calamo compositum et scriptum esse apparebit e pluribus, necnon viva voce e suggestu prolatum.

« *Incipit quadragesimale de credibilibus fidei compositum per pauperculum fr. Alexandrum de Aquila Ordinis Minorum feliciter. Amen* ».

« Prohemium totius operis et principium. — Sermo 1. Dominica in 70ª, de predestinatione. *Tolle quod tuum est et vade,* Math. 20 cap. Originaliter vero sunt verba nostri Salvatoris Ihesu Christi, reddentis unicuique propriam mercedem. — Est, dilectissimi in Christo Yhesu, quedam philosophica doctrina que habetur *1° Ret.* Aristotelis.

(1) Cf. iam dicta supra, p. 321.

que dicit: *Rectorica docet vera persuadere et contraria eorum fugere.* Patet hec ratio quia rectoricus homo intendit persuadere quod verum est e contrario de his que non sunt vera. Et quia ordo quodammodo est rectorica, ideo ordinem persuadet ipsa rectorica (1)... Unde ut sequamur in isto nostro principio predicationum, et per consequens in isto quadragesimali, datur quidam ordo rectoricalis, qui precipue servatur ab oratoribus seu rectoricis et huiusmodi; et iste ordo datur circa quinque principales partes, videlicet: 1° circa salutationem, 2° circa prohemium, 3° circa narrationem, 4° circa petitionem, 5° circa conclusionem.

Primus itaque ordo in hoc opere datur circa salutationem. Quare salutatione facta Virgini Marie, dico et astantibus nostre predicationis: *Pax vobis,* prout Salvator noster docet (2): *In quecumque autem intraveritis dicite: Pax huic* civitati vel *domui.* — Secundus ordo in hoc opere datur circa prohemium, quia post salutationem fieri debet prohemium, dicente Philosopho 3° *Rector.*: *Prohemium est principium orationis...* Tertius ordo in hoc opere datur circa narrationem, quare secundum temporis presentis calamitatem ea que sunt magis necessaria narrabuntur. Et quae sunt illa o predicator? Respondeo quod sunt illa que noster insidiator ac crucis Yhesu Christi inimicus, scilicet Turchus, intendit concudere, prout in nonnullis partibus christiane fidei iam fecit, et in nostro regno scilicet Neapolitano hoc anno (3) facere cepit contra fidem catholicam. Ideo contra ipsum, ut quilibet possit resistere, de ipsa sanctissima fide, Domino dante, totam quadragesimam intendo perabundanter predicare de ipsa sanctissima fide Yhesu Christi. — Quartus ordo datur in hoc opere circa petitionem, quare nihil aliud peto nisi commendationem (?) in tempore nostre future tribulationis, resistendo usque ad martirium in conservationem ipsius Yhesu Christi fidei. — Quintus ordo in hoc opere datur circa conclusionem. Conclusio igitur fiet in fine omnium sermonum, qui in hoc opere subscribuntur, et reverentiis vestris nobilibus et magnificis predicantur.

Dato ergo ordine predicto resumo verum nostrum thema, dicens: *Tolle quod tuum est et vade.* O christiane, tolle et accipe tuam fidem in anima, corde et opere, et vade quo vis. Quia tam inter Turchos quam inter fideles seu alias nationes yens cum tali fide, timere non debes, neque mortem neque martirium aut simile quid. Et ratio est quia ipsa fides est similis cuidam funiculo triplicato qui non facile rumpitur iuxta illud (4): *Funiculus triplex non facile rumpitur;* et ne in nobis frangatur ipsa fides, triplicem ordinem assumam dicendo in hoc nostro quadragesimali, intitulato de fide et articulis fidei. Ideo si reperiatur aliquid minus bene dictum, rogo ut quilibet illud teneat pro non dicto, et totum ipsum commicto correctioni S. matris Ecclesie et etiam cuilibet cum caritate corrigere volenti.

(1) Sequuntur tres aliae citationes Aristotelis. (2) Luc. 10, 5.

(3) Idest anno 1480, quando Turci Hydruntum coeperunt, ut ipse De Riciis f. 418. Ex hoc habemus annum compositionis huius tractatus.

(4) Eccle. 4, 12.

Opus istud tripliciter ad modum summule tripliciter ordinatur. videlicet: Primo, pro fidei prohemio et stabilitate fidei tractabo de materia predestinationis et de natura anime rationalis, et durat usque ad 53 folium. Secundo de fide in genere, et durat usque ad 20 sermonem. Tertio de fide in particulari, idest de 12 articulis fidei et per consequens de Sacramentis ecclesie, que in 10 articulo continentur. De quibus hic taceam, sed in quadragesimali de Sacramentis dicam. Et durat [III pars] a 20 sermone usque in finem ». — Sequitur rubre: « *De materia predestinationis. Sermo primus.* Ps. 64: *Beatus quem elegisti et assumpsisti, habitabit in atriis tuis.* Primo, pro prohemio huius operis ponam de materia predestinationis, prout infra patebit. Quoniam apud nonnullos quedam dubia insurrexerunt *etc.* — Tractatus explicit: « dicitur *pignus hereditatis nostre* 2ª ad Cor. 1°. Et sic patet declaratio huius questionis et consequenter etiam patet finis istius misterii. etiam et finis huius tractatus. In quo.... pro rosario et fine totius operis... hoc factum est in alio volumine scilicet... » (1).

X. — Officia B. Mariae Virginis et Passionis Christi.

« Quoniam mirabile est hoc nomen Maria, ut sacri omnes sancti narrant et dicunt, ideo cum emendatione cuiuslibet caritatem habentis. parvulus meus intellectus ac ingeniolum pusillum in laudem Beate Virginis aliquas ordinabunt laudes secundum horas canonicas, velut per dies septimane dicendas ».

Istae laudes revera ordinatae sunt pro singulis diebus hebdomadae ad istar horarum divini officii et eodem modo, pro unaquaque die assignantur psalmi, lectiones et antiphonae. In fine, etsi lacunosa variis in locis, scribitur perlonga litania B. Virginis; quae post versum *S. Virgo Virginum,* sic prosequitur: « *S. Maria archa Dei, ora pro nobis — S. Maria archa federis, o. p. n. — S. Maria archa Noe, o. p. n. — S. Maria archa salutis o. p. n.* etc. ».

Laudes istae asservantur in cod. *S 71* eiusdem Bibliothecae Aquilanae (2), in primis 16 foliis non numeratis. Codex habet eamdem formam, dimensiones, materiale sciptorium, graphiam et auctorem ac codex *S 71* supra descriptus. Ligatus ex integro alba membrana. Sunt 24 quinterni, fol. 440 numerata usque ad pag. 492; ex quibus varia duplicantur, alia in albis sunt relicta, nonnulla postmodum addita ut fol. 343 et 142bis.

Quod etiam ista opella sit Fr. Alexandri de Riciis, clare inducitur ex eo quod est autographa ipsius, et invenitur in eodem codice tractatus sequentis, immo sub eodem titulo; unde scripta quoque praesumitur eodem tempore. Ceterum idem auctor de hoc nos certiores reddit in tractatu 8° sequenti, in quo *Officium Passionis Christi et Virginis Dolorosae* continetur.

---

(1) Ultimum folium in quo integra conclusio tractatus legebatur, ablatum fuit, cuius in residuis tantummodo verba relata permanserunt.

(2) Vide infra Tract. XI.

XI. — **Mariale.**

« *Incipit Mariale Virginis Gloriose per minimum Minorum minimum Fr. Alexandrum de Aquila compositum ad honorem ipsius Virginis Marie. Amen* ».

Habetur in dicto Cod. *S 74* eiusdem Bibliothecae. In quo 1° ponuntur (foll. 14 non numerata) 10 diversae tabulae omnes incompletae, de nominibus et rebus totius operis, et in primis regestum de 50 sermonibus quibus Mariale componitur. « Incipit tabula 50 sermonum Virginis Marie qui continentur in hoc marialy, videlicet. Sermo 1° de statu impetrationis V. Marie *etc.* ». 2°. In aliis 16 foliis, pariter non numeratis, sequuntur *Laudes V. Mariae* iuxta praecedentem tractatum. 3° Ponitur textus Marialis, sub titulo supra allato, cuius prooemium incipit verbis Num. 24, 17-8:

« *Orietur stella ex Iacob.* etc. Pro prohemio huius pulcherrimi sermonis vel potius tractatus, dilectissimi in X. Y., illud devotissimi Anselmi dictum in medio ponam, dicens: *O genetrix vite anime mee...* Et si hoc tanti doctores dicunt quid ego balbutiens referre aut dicere queam? Et precipue de illa altissima matrice omnium gratiarum habundantissima, matre dignissima imperatoris Y. X., de qua hodie verba proposita devotissimis presentiis vestris presumpsi eruptare?... Verba namque preposita iterum resumam, dicens: *Orietur stella ex Iacob et consurget virga de radice Iesse* etc. In quibus sacratissimis verbis tria notantur devotissima misteria de gloriosa et immaculata virgine benedicta Maria, videlicet: I. misterium dicitur misterium originationis, II. misterium dicitur misterium ostensionis, III. misterium dicitur misterium possessionis ».

Et quidem in I parte seu mysterio (Sermo 1-7; ff. 1-107) agitur de triplici ipsius Virginis statu: 1° impetrationis, 2° sanctificationis, 3° conceptionis; in quo ultimo diffuse defenditur dogma de Immaculata Conceptione. — In II parte, quoad mysterium ostensionis (f. 107-245), etiam tria contemplantur, scilicet: 1° mysterium nativitatis Virginis, 2° annuntiationis, 3° visitationis. Sub mysterio annuntiationis loquitur etiam de 12 ancillis seu virtutibus Mariae Virginis, quae circa ipsam etiam graphice figurantur (f. 233v) pulchra miniatura in membrana, forsitan ipsius auctoris. — In III parte, quoad mysterium possessionis (f. 245ss), illustrantur B. M. Virginis: 1° status fecunditatis, beatitudinis, perseverantiae; 2° status fidelis, zelantis, quietationis; 3° status christianae bonae prolificationis; 4° status gubernationis, compassionis et multiplicationis. Insuper status gubernationis subdistinguitur in aliis subalternis, quorum ultimus est « status miraculationis », in quo 192 narrantur miracula patrata a B. Virgine.

Ultimo loco scribitur miraculum conversionis cuiusdam meretricis civitatis Astensis, Aquilae praedicatum, ex quo habemus tempus compositionis et finem huius tractatus, his verbis: «... et in honorem B. Virginis facta est in dicto loco pulcherrima ecclesia; in qua pater Fr. Ioannes de Sigestro, nunc procurator in Curia pro fratribus minoribus

de observantia cismontana, propriis pedibus stetit. Quod miraculum hodie predicavit in civitate Aquilana, in B. Bernardino, die 2 februarii 1487 » (1).

Fr. Alexander de Riciis, tam in tractatu 5 supra recensito quam in praesenti, nobis revelatur eximia pietate, eloquentia et scientia praeditus, praesertim quoad cognitionem Patrum et Doctorum Scholasticorum necnon Scriptorum ecclesiasticorum ab antiquioribus usque ad ipsi synchronos. Inter alios f. 55v citat: « Petrum de Aquila discipulum Scoti, alias Scotellus vocatus, de Turrisparte (Tornimparte) (2) castro Aquilano, de quo supra dixi ». F. 57s. allegantur pro dogmate Immaculatae Conceptionis Bernardinus de Bustis et Michael de Mediolano, cuius laudat Quadragesimale iam editum et ab ipsis Aquilanis quondam auditum (3), anno nempe 1472.

Eiusdem De Ritiis propensio ad musas etiam in hoc opere manifestatur. Ad f. 28r attulit poësim Fr. Iacobi de Bagno (prope Aquilam) ad Immaculatam: « Unde quidam frater Ordinis Seraphici Francisci, Fr. Iacobus Balneonensis, in suis cantilenis (4) sic dicit: *Flectendo le genocchia del mio core | denanzi ad quella eterna imperatrice | matre et figliola ad summo imperatore || La quale è sì iocunda e sì felice | che lengue humane o angeliche tube | porriano mai narrar quanto più lice ||* etc.

F. 54v-6r refertur latina poësis B. Bernardini de Bustis de Immaculata ad Sixtum IV, qua ei Officium suum de Immaculata Conceptione dicavit, quae incipit: « *Non fuit antistes, pater o sanctissime, | sed neque venturis forte diebus erit* » | etc. Cui Papa respon-

(1) Nulla difficultas chronologica adest e f. 90v, ubi iuvenis Aquilanus, Bernardinus fil. quond. Iacobi Tellij, « in anno 1488 die 18 aprilis » enarrat ipsi Fr. Alexandro miraculum quod obtinuerat ab imagine Virginis Immaculatae, « prout noviter facta fuerat in confraternitate S. Ludovici de Aquila ab illis de Confraternitate Sanctissime Conceptionis ». Nam hoc f. 90 aperte videtur additum esse volumini posteriore tempore. Et idem dicendum est de f. 342bis, ubi aliud narratur miraculum, Aquilae praedicatum decurrente quadragesima an. 1493 a Fr. Luca de Papia, O. F. M.

(2) Cf. Fr. Ehrle, in *Gregorianum*, I (1920), 493.

(3) Primo prodiit Basileae 1473; Hain, *Rep. typ.* n. 4504ss. Cf. AFH III, 448ss. et XX, 324.

(4) Cf. Fr. Iacobus de Balneo, *Trattato de la Immacolata et preclarissima concettione della gloriosa sempre Virgine Maria*, probabiliter editus Aquilae, Rotwil, 1487 vel 1488. De qua editione disserit C. Vecchioni, *L'Arte della stampa in Aquila*, Aquila 1911, 2a ed., p. 30s. Fr. Iacobus de Balneo scripsit quoque versibus italicis tractatum de excommunicationibus qui exstat in Cod. *VII F 28*, fol. 110-15 Bibl. Nation. Neapolis; editus bis Aquilae in-4° an. 1482, et alia vice absque data (?). Idem, *Lo Septenario*, circa Ecclesiae sacramenta, S. Spiritus dona et de peccatis. Prodiit Aquilae 1472, cuius exemplar invenitur penes Bibl. Neapolitanam praedictam. Idem versibus vulgaribus vertit canticum *Magnificat*, utpote habetur in Cod. *VI D 32*, f. 1 eiusdem Bibliothecae. Cf. A. Miola, op. c. p 110, 141; et A. Fabrizi in *Bull. della R. Deput. Abruzzese di Storia Patria*, Ser. III, an. XIV (1923), Aquila 1927 (*sic*), 27-54. Ibi praefatum tractatum poëticum: *Nobilissimo tractato de tutte censure e pene che pone la sancta madre ecclesia, in terza rima volgare*, denuo cudit (39-54) ex editione an. 1482.

dit cum brevi *Libenter ad ea* etc. Romae 4 octobris 1480, Pontificatus an. 10 (1).

Ad f. 231, XII ancillae seu virtutes istam recitant ad B. Virginem cantilenam (2): « *Ave, salve, gaude, vale | O Maria non vernale | set his rosis tibi tale | plecto novum nunc crinale | figuratum floribus* || etc. F. 310r: « Regine gratiose, cui in devotione dicimus devotas cantilenas, videlicet (3): *Salve mater Salvatoris | vas electum Creatoris | decus celi civium* || *Ave virgo benedicta | per quam terra maledicta | meruit remedium* || etc. ». — F. 317r: « Item poeta vulgaris Dantes in libro de paradiso, Cant. 25 (vers. 127-9) dicit: *Colle dui stole nel beato chiostro | son le due luci sole che salliro | et quisto apporterrai al mundo nostro* ».

XII. — **Corellarium Marialis.**

« *Incipit quoddam Corelarium cuiusdam Marialis compositi per Fr. Alexandrum Aquilanum Ordinis Minorum. Feliciter. Amen* ».

Adest in codice *V H 145* Biblioth. Nationalis Neapolis, in quo incipit (f. 1r): « *O pulcherrima mulierum, quo declinavit dilectus tuus et queremus eum tecum?* Quinto Cant. Cap. Concedente Filio et Matre, scil. Yesu Christo et b. Matre eius, ad finem usque perveni de nostro Mariali, prout ad oculum intuentem illud patet. Ideo et ipsis adhuc concedentibus ad finem perveniam huius presentis opusculi intitulati Corelarium, scilicet [compendium] predicti operis Marialis dicti. Sed ut ad finem ipsius pervenire valeam ad ipsius B. Virginis laudes et orationes recurram, modo scilicet opposito illi quod in Mariali descripsi: quia illic Officium pro quolibet prohemio totum ad exultationem, gaudium et tripudium ipsius Virginis ordinatum est, hic autem pro prohemio huius Corellarii describam Officium quodam totum lugubre et lacrimis dignum, quia de amaritudine, plantu et dolore beatissime Matris Dei in illo dicitur secundum settem horas canonicas. O amatores tante matris beatissime, abscultate et deinde cum devotione suscipite tale officium et ipsum de die in diem cum fervore decantate. Unde sic:

Rubrica: *Incipit officium de planctu et dolore Virginis Matris Yhesu Christi.* — *Ad Matutinum:* Domine, labia mea aperies etc. — *Invitatorium:* Cum Maria Virgine fervide ploremus, in sepulcro positum Regem adoremus. — *Psalmus:* Venite mares et femine, ploremus cum Maria Virgine, plantis fruamur intimis, oculos rigantes lacrimis etc. — *Ymnus* (4): *Imperatrix clementie | tu rorem infunde gratie | in meum cor tam orridum | ut tibi fiat placitum* etc. ».

---

(1) Editum est hoc Officium v. gr. ap. *Acta Ord. Fratr. Min.* XXIII (1904), 401-20, una cum brevi pontificis, quod habes etiam ap. Wadding, 1480, n. 38 (XIV, 254).

(2) Cf. Chevalier, *Repertor. hymnolog.* n. 2098, ubi tribuitur Conrado Heimburgensi, O. Cartus., saec. XV.

(3) L. c. n. 18051; est Adami de S. Victore, saec. XII.

(4) Chevalier, n. 8123, saeculi, uti videtur, XIV.

Officium prosequitur pro unaquaque hora canonica diei; post quod additur quaedam meditatio et poësis, quam de Riciis tribuit S. Bernardo Claravallensi (1): « *Salve Virgo, portans florem* | *Ihesum Christum Redemptorem* etc. ». — F. 7v sequitur anonyma cantilena vulgaris, quae incipit (2): « *O Maria diana stella* | *che reluci più chel sole* | *la mia lingua dire non pone* | *Maria quanto se' bella* | *però donna tu se' quella* | *che ysaya prophetizone* | etc. ».

Post haec incipit Corollarium proprie dictum, in tres partes distinctum. Pars I incipit f. 8: « Pro Corelario totius nostri operis precedentis faciens finem in nostro Mariali, et pro devotione acquirenda ab omnibus hic legentibus submittam talem piissimam contemplationem. Et pro principio dictorum nostrorum adsumam illud canticorum 5° capitulo scriptum, videlicet: *O pulcherrima mulierum etc.* ». — Sermonibus, precibus, meditationibus, poësibus auctor hic loquitur de pulchritudine B. M. Virginis tam animae quam corporis et vestimentorum, exempli gratia, de pallio, de diademate, de decoratione etc. Poëses sequentes allegantur:

1. F. 10v: « Et sic decantabo devote illi dicens 12 cantilenas (idest strophas) pro 12 liliis, et 12 alias pro 12 stellis, et 12 ultimas pro 12 lapidibus pretiosis: *Ave* (3), *salve, gaude, vale* | *O Maria non vernale* ». — 2. F. 14v: « Hanc antiphonam *Salve Regina* expositam posui in Mariali in prosa, hic eam ponam in versibus (4): *Salve virgo, Virginum Stella matutina* | *sordidorum criminum* | etc. ». — 3. F. 30r: « *O Maria laus nostra* | *Ihesu Christo tu demonstra* | *tuum pectus et ubera* || etc. (5) ». — 4. F. 40r: « *Ave vergine che fioristi* | *menasti poma et reverdisti* | *quando Cristo concepisti* | *e fusti virgine tuctavia* || etc. ». Quae poësis tamen non est nostri Auctoris.

5. F. 43r: « *Ave virgo consolatrix* | *Ave nostra adiuvatrix* | *Ave nostra mediatrix* | *Ave benignissima* || etc. ». — 6. F. 50v: « dicas illi sequentes cantilenas, quas puto fecisse S. Bernardum » (6): *Gaude Virgo mater Christi* | *que per aurem concepisti* | *Gabriele nuntio* | *Iesus, fructus ventris tui* || etc. ». — 7. F. 55v: « Existente sic calciata B. Virgine, nolo omittere pudicam cantilenam quam ideo ei dicam et hic scribam, videlicet (7): *Ave vergine Maria* | *Amorosa Virgo pia* || etc. ». — 8. F. 62r: « *O Maria celo stellato* | *vaso d'oro imbalsamato* | *per lo tuo amore smesurato* || etc. ». — 9. F. 66v: « Pro conclusione pulchritudinis Marie dicam: *O gloriosa vergine Maria* | *tu se' chiamata stella matutina* | *de tucte le virtute tu se' piena* | *et adornata* || etc. ». — Hac poësi explicit pars I Corollarii.

Pars II sequitur f. 67r rubrica « *De attitudine inventa dicendo per modum psalterii laudes de ipsius B. Virginis nobilitate.* Secundum notabile

(1) Deest l. c. (2) Tenneroni, 186.
(3) Cf. p. 571, nota 2. (4) Chevalier, n. 18318.
(5) Deest l. c. Idem intellige de aliis hymnis ad quos nihil notatur, et de Italicis item quoad Tenneroni. (6) Chevalier, n. 7013.
(7) Tenneroni, 68 (adest in MS. saec. XIII).

principale huius corolarii dicitur attitudo. Unde ad honorem B. Virginis addattando 150 psalmos dicendos per suas animas devotas: quibus tale premittitur prohemium, prout reperi in quodam libello ad litteram scriptum, videlicet: *Arripe illam et exaltabit te; gloriaberis ab ea cum eam fueris amplexatus. Dabit capiti tuo augmentum gratiarum et corona inclita proteget te;* Prov. c. 4. Gloria in excelsis Deo, gratiarum actio et vox laudis, que nunc per prophetica misteria, que nunc per oracula *etc.* ».

Post prooemium sequuntur 150 psalmi in laudem Virginis Mariae rescripti ex incognito auctore, qui omnes incipiunt iisdem verbis quibus psalmi davidici, sed postea diversimode procedunt. Ultimus psalmus sic explicit: « Omnis spiritus laudet benignam dominam nostram. Finis psalterii ». Psalterium praecedit hic hymnus: « *Mater sancta Dei, predulcis virgo Maria | Te deprecor esto mihi ductrix lux et theoria | Presens psalterium quod offero suscipe gratum | Redde propitium mihi, Virgo puerpera, natum* || etc. ».

Pars III sequitur a f. 79r: « Adactato huiusmodi (?) psalterio pro laudibus B. V. gloriose, adattabo et alterum psalterium 150 cantilenis preordinatum, ut et ipsam Virginem semper laudare possimus. Unde sic incipiendo dico pro prohemio: Suscipe Regina celi, que mente benigna cantica de psalmis offitio sumpto sacris, cumque salutaris in eis et magnificaris pauperis atque rei sis memor, oro, mei.

Ave (1) *porta paradisi | lignum vite quod amisi | Per te mihi iam dulcescat | Et salutis fructus in me crescat.* || *Ave morum disciplina* || etc. — Explicit tetrasticho 150: *Ave* (2) *filia, salve mater | Salve summe Deus Pater | Quem sanctorum exercitus | Omnisque laudat spiritus. Amen* ».

Sequitur immediate f. 83r: « Adhuc ipsi anime devote nunc restat decantare ipsi B. Virgini et alias cantilenas, quasi ut predictas, videlicet (3): *Ave mundi spes Maria | Ave mitis, Ave pia | Ave plena gratia | Afflictis da solatia* || etc. ».

F. 84r: « Dicitur de Nomine Yesu pulchra laudatio. Et ad id faciendum peroptime me commendo ipsi Yesu et matri eius. Et primo salutando Mariam, videlicet cantilenis pro corona illius, deinde dicam aliquid de nomine Yesu, sic videlicet (4): *Ave Maria gloriosa | Matre nostra advocata | Sempre tu sii laudata | Da omne gente, regina amorosa* || etc. ». Sunt strophae 65 multiplici metro.

Expleta hac poësi, de Riciis prosequitur: « Veniam ad contemplationem faciendam de nomine Yesu. Quod nomen secundum suas quinque litteras quinque ponam cantilenas cum quinque versibus distinctas, cum psalmo et oratione, incipientes ab ipsa littera prout incipiunt cantilene: *Ave Yhesu rex glorie | immense bonitatis | infunde lu-*

(1) Chevalier, n. 2037; e Psalterio B. M. V. saeculi XII quod editur ap. Mone, *Hymni latini medii aevi*, Friburgi Br. 1854, II, 233-41.

(2) Mone, II, 260.

(3) Chevalier, n. 1974-8; diversae formae, iam e saec. XII.

(4) Tenneroni, 60: iam in codice saec. XIII.

men gratie | *contrite voluntati* || etc. ». — F. 86 v: *Iesu* (1), *Iesu, Iesu,* | *Thrai la mia mente su* | *Quanto più sto quagiù* | *Tanto te offendo più* || etc. Porro subsequuntur pro dicto officio SS. Nominis Iesu hymnus, psalmus prosaicus et oratio pro unaquaque hebdomadae die: « *Pro matutino* sic dicatur devote videlicet Ymnus (2): *In passione Domini* | *qua datur salus homini* | *sit nostrum* || etc. ».

F. 89 v designatur vexillum S. Crucis, ibique inscribitur: « Salutatio ad Crucem », quae tribus poësibus absolvitur nempe: 1) *Dio* (3) *te salve, croce santa e pia* | *che sostenesti il nostro Salvatore* | *in te ò posta la speranza mia* || etc. 2) *O croce benedecta, o croce sancta* etc. 3) *Ave croce vera, santo ligno* etc. — F. 109 r ponitur haec altera poësis, quam Fr. Alexander non rite tribuit S. Bernardo abbati: « *Recedite, recedite* | *ne mulieri credite* | *huc accedant qui sincere* | *mentis pacem possidere* | *pura optare legant vere* || etc. ».

Corollarium explicit f. 145 r: « cui similiter et tibi sit omnis gloria et honor in secula seculorum. Amen. Finis istius corelarei nostri Marialis. Ad corrigendum et emendandum omnibus caritatem habentibus submicto me et opusculum istud, similiter cum omnibus aliis a me Alexandro Riccio (4) Aquilano, Ordinis Minorum de observantia compositis et ordinatis 1488. Et ad istud finem addo coram Crucifixo et Pietate hanc (cantilenam): *Adorato* (5) *Signor* | *che per nui su la cruce* | *delli miei occhi luce* | *dolcezza del mio cor* || etc. ». — Exinde sequitur perlonga poësis S. Anselmo tributa, quae incipit: « *Desere* (6) *iam anima lectulum soporis* etc. ».

Haec omnia continentur in cit. codice, qui est autographus, Neapolim deportatus ex bibliotheca conventus S. Bernardini de Aquila a Francisco Gualtieri, anno circiter 1793 (7). Codex est modo pergamenaceus modo chartaceus, mill. 220×140. « Quinterna sunt 11 et folia 161 », ut ibi adnotatur. Nunc noviter est ligatus pergamena alba ex integro, sicut et codex *V H 67* eiusdem Bibliothecae superius descriptus sub tractatu VIII, qui ex eodem loco provenit. Utrumque descripsit A. Miola. *Le scritture volgari dei primi tre secoli della lingua nella Bibl. Nazionale di Napoli,* Bologna 1878, 73 ss.

(*Continuabitur*).

Aquilae. P. Anicetus Chiappini, O. F. M.

---

(1) L. c. 132. Tribuitur Iacopono. (2) Chevalier, n. 8722 (saec. XIV).
(3) Tenneroni, 99. (4) Supra, 314. (5) Tenneroni, 46: « Adoro te, Sengnore | che penni sulla croce »; est Iacoponi.
(6) Chevalier, n. 4394: adest inter opera spuria S. Anselmi Lucensis ap. P. L. 149, 591-4.
(7) Penes me est elenchus omnium codicum et incunabulorum ex Bibl. S. Bernardini ad Nationalem Neapolitanam deportatorum, proxime edendus in hoc Archivo.

FR. JERÓNIMO DE JESÚS

RESTAURADOR DE LAS MISIONES DEL JAPON

SUS CARTAS Y RELACIONES (a)

(Continuación) (1).

Capitulo XII.

De algunas cosas notables que sucedieron después del martirio (2).

Primeramente, ha havido no uno sino muchos que dixeron haver sucedido algunas cosas milagrosas; porque dicen vieron muchas noches lumbres sobre los cuerpos (3); y aunque los Padres de la Compañia,

---

(a) Summarium. — Narrationem martyrii SS. Petri Baptistae et Sociorum martyrum prosequens, auctor insistit in sanguine e martyrum corporibus profluente, in luce supra montem in quo crucifixi pendebant apparente et in odore e corpore S. Petri promanante (c. XII). Deinde similitudines sive conformitates aliquas inter crucifixionem Christi et harum ss. martyrum proponit (c. XIII). Tunc vitae Iaponensium singulorum, qui cum S. Petro Baptista passi sunt, adumbrantur (c. XIV). [Nota Directionis].

(1) Véase AFH XVI, 507-544; XVII, 98-117; XVIII, 90-113, 559-581; XIX, 385-417.

(2) Ribadeneira, lib. V, cap. XXV, págs. 552-5; Santa María, *Crónica*, lib. III, cap. XXI, págs. 143-5, y en la *Relacion/del martirio que/seys Padres Descalços Franciscos / tres hermanos de la Compañia / de Jesus y decisiete japones / christianos padecie- / ron en Japon. / ...* cap. XV, fols. 166r.-179v., Madrid 1601; AIA t. XIV, págs. 161-76.

(3) Los misioneros portugueses trataron de ridiculizar la aparición de las luces, que menciona el autor, en los documentos siguientes: *Informaçao acerca da vinda dos religiosos Descalços de S. Francisco da Prouincia de S. Gregorio dos Luçois a Jappao e de seu modo de proceder nesta xpdade. — Motivo de la ida de los frailes al Japon y lo que alli hicieron.* Mss. de la Academia de la Historia de Madrid, sig. $\frac{12-13-2}{566}$; pero a pesar suyo, testificaron ser ciertas numerosos testigos *de visu*, que declararon en las siguientes informaciones: *Ynformacion de pedimento del Comissario de los Descalços de las Philippinas... ante el Cabildo, Sede vacante, año 1597* AIA t. XVI, págs. 163-219. — *Ynformacion de pedimento del Comissario de los Descalzos de las Philippinas ante el Teniente general de Gouernador, en 7 de Junio de 97. — Informacion a pedimento del Prouincial Descalzo de Philippinas ante el Arcobispo de Manila,* 15 de Junio de 1598: Ms. del AIS, sig. 68-1-42. AIA t. XVII págs. 29-78. Cuyas declaraciones fueron aprobadas por la Sagrada Congregación, mereciendo que en la Bula de la Canonización de los santos Martires, hiciera constar Su Santidad en el § 36: *Visae sub noctem coelitus accensae faces locum obire supplicii.*

como a los principios, quando havía entre ellos quién no quería llamarlos mártires, ni honrarlos como a tales, o por conservar las primeras opiniones de la contradicion que havían hecho, o por no errar en cosa tan grave, pero finalmente, viendo el parescer del Obispo y de tantos hombres doctos de la mesma Compañía y de los religiosos de San Augustín y de Santo Domingo, que se hallaron allí, han seguido ya la opinion de todos y los llaman mártires y confiessan haver sido traça de Dios para bien de los christianos.

A los setenta y nueve días después de la muerte de los santos, corrió sangre del cuerpo del santo Comissario por la cruz abaxo; y como se publicó esto, viérades acudir la gente en gran número; pero no faltó quien dixesse que aquello era cosa natural, pero yo digo que fue aquella cosa maravillosa, y lo fuera mucho mayor, si se pudiera probar lo del temblor; pero lo de la sangre lo vieron los de la Compañía y todo género de personas de castellanos y portugueses, etc. (1).

Dicen también que una noche vieron que salía una grande luz de sobre aquél monte, donde están las cruzes, y que passó sobre la yglesia de la Compañía y sobre la nave de los portugueses de Macau. que estava en aquel puerto; y desto también huvo muy verdaderos testigos de vista, particularmente de los de la nave, donde siempre hay quien vele, etc. (2).

---

(1) El P. Alejandro Valignano, visitador de la Compañía en el Japón, en la *Apología, en la cual se responde a diversas calumnias, que se escribieron contra los Padres de la Compañía de Japon y China,* no tuvo inconveniente en afirmar lo que sigue: «Se ha hecho constar de que el cuerpo de Fr. Pedro Baptista derramaba sangre muchos días después de su muerte; eran solamente humores corrompidos que, juntamente con los intestinos, salieron al exterior». Véase AIA t. XIV, pág. 171. En cambio en las informaciones citadas, declararon varios testigos haber visto con sus propios ojos que en diversas ocasiones corrió sangre de los cuerpos de algunos de los Mártires, así como también certificaron lo del temblor de San Pedro Bautista; y en la Bula de la canonización, l. c., se hizo constar su aprobación con estas palabras: *Aliquorum sanguis, post menses novem, liquidus ac tabis expers apparuit.*

(2) En las citadas Informaciones declararon varios testigos de vista ser cierto lo de la gran luz o columnas de fuego, a que se refiere el autor. En Septiembre de 1598, llegó a manos de los misioneros portugueses una breve Relación escrita por el P. Jerónimo de Jesús con el título de *Relacion de una cosa admirable que sucedió en el puerto de Nangasaqui en la parte y lugar donde estauan crucificados los benditissimos Mártires, religiosos Descalços de San Francisco y sus compañeros,* en la que refería el prodigio de las columnas de fuego que en el día 14 de Marzo de 1597, a las ocho de la noche, aparecieron sobre las cruces de los Mártires, y en su vista el obispo D. Luis Cerqueira mandó instruir una Información en la que declararon y afirmaron, como era de esperar, los testigos, ser completamento falso lo de las columnas de fuego con todas las circunstancias que refiere el P. Jerónimo de Jesús; y en su consecuencia sentenció el señor Obispo en 6 de Octubre del mismo año ser falsa la narración del P. Jerónimo de Jesús y prohibió se hablara y escri-

Otros milagros cuentan de enfermos que, beviendo agua mezclada en algo de la sangre que se cogió de los santos Mártires, sanaron de sus enfermedades. El milagro que yo tengo por cierto es, el que a mí me passó quando me vide en manos de mis enemigos, y encomendándome a mi santo prelado, que me mandó quedar en Japon y por obediencia me quedé, y tomándole por intercesor delante de Dios, y mostrando al cielo la licencia escrita de su mano que tenía al cuello en la tablilla, en esse punto me embió el Señor tres christianos que me libraron; y cierto, los dos dellos tan por milagro traydos, quanto se puede encarecer; porque el uno, que ya estava echado a dormir, dice que le dixeron: Levántate, ve por el Padre Fray Gerónimo, que le llevan engañado; y no sabiendo donde ir a buscarme, se fue a tiento a donde sospechó que yo estaría, y no hallándome, fue camino de la puente de Uzaca, donde ya me llevavan engañado, etc., y me libró, por los merescimientos del santo Fray Pedro, de los que andavan trás de mí, como si fuera etc.; y no fue menos el que me sucedió a la entrada de la ciudad de Meaco, onde siendo conoscido, fui, como dicen, accusado de unas mugeres, que devían de ser echiseras, y una que dió vozes diciendo: Aquel dios ha quedado de los que Taycoçama ha mandado crucificar; y encomendándome a mi santo prelado, me libró Dios, de manera que nadie echó mano de mi.

El olor que en otros cuerpos havía por causa del gran calor, nunca le huvo en el santo Comissario; porque a cabo de siete meses entré yo dentro quatro noches a tomar de sus reliquias, y jamás, con estar abraçado con sus pies, sentí mal olor, que en otros cuerpos havía; y quasi lo mesmo era en todos los religiosos; unos más, otros menos; pero en fin, en todos ellos, con haver algun olor, no era malo, como en otros crucificados en Japon, que es la de aquellos quasi insufrible y su vista espantable; pero la vista destos santos Mártires causava no solamente devocion, pero una grande reverencia, particularmente la del santo Comissario, que estava como su capitan entre sus soldados, que assí muerto causava respetto y reverencia; porque tenía una statura muy grande, y assí, quando el Emperador del Japon le vido la primera vez, se holgó mucho de ver su linda presencia; porque él es de cuerpo pequeño y de ojos muy encendidos, con que nuestra la viveza de su entendimiento, etc.

---

biera en adelante acerca de ese falso suceso. Fueron testigos lo Padres «Alexandro Valignano, visitador de la Compañia de Jesus en Japao, Diego de Mezquita, provisor e vigario general de dito señor Bispo, Organtino Soldo, Gil de la Mata, Valentin Carbalho, Antonio Francisco (Criptana), Pero da Cruz, Pero Morejon, religiosos da Compañia de Jesus, residentes aqui en Nangasaqui, e Frei Cristoval (del Spiritu Santo) e Frei Saluador (da Asensao), religiosos do glorioso P. Sto. Agostino, e Pero Tauares (Mexia), sacerdote de Misa». Esta Información se conserva en la Academia de la Historia de Madrid, sig. $\frac{12\text{-}13\text{-}2.}{565}$

CAPITULO XIII.

De cómo este martirio del santo Comissario y de sus compañeros fue muy semejante al de Christo nuestro Señor (1).

Parecióse en que assí como Christo nuestro Señor nació en una pobre cavalleriza y pesebre, assí nuestra Orden tuvo su primer principio y assiento en el Japon en una caballeriza de cavallos de un gentil vezino del Meaco, que tenía cuydado de los santos frayles por mandado del Emperador, y este dió su cavalleriza para que hiziessen morada, y allí se hizo la primera yglesia de San Francisco y se dixo Missa miéntras se hazía la casa de nuestra Señora de los Angeles, que el Rey dió el sitio para ella, llamado mongi (2).

Paresciόse también en que, assí como a Christo nuestro Señor y a sus discípulos, los phariseos hizieron mil géneros de agravios, por tentarle e infamarle y por desacreditar su doctrina, assí también no faltaron en Japon quien hiziesse lo mesmo o algo dello contra los frayles; porque quanto pudieron los desacreditaron, y hasta hacer diligencias para saber las culpas y peccados de los frayles de San Francisco y diciendo de los santos que eran unos pobretones, y que ningun hombre honrado entrava en nuestra Orden, sino pobres, y todo esto por... etc.

Paresciόse tambien en que assí como a Christo nuestro Señor *sui eum non receperunt* (3), y los que le recibieron, *dedit eis potestatem filios Dei fieri* (4), assí dió potestad de ser hijos de Dios a los que no contradixeron ni persiguieron a los frayles, como se vido particularmente en aquellos tres japones de la Compañía, que eran devotos del santo Comissario y de cuya boca nunca se oyó palabra mala contra los santos Mártires, y assí merecieron, en compañía destos, ser mártires.

Paresció en que assí como para entrar en Jerusalen Christo nuestro Señor, le salieron a recibir toda la ciudad con alegría y le traxeron aquel animal en que fuesse sentado y después de quatro días le sacaron por la ciudad a la vergüenza a casa de la justicia y a la cárcel y a crucificar, assí este santo Comissario, quando entró en Meaco la primera vez, le salieron a recibir mucha gente y le llevaron quatro literas en que fuesse, las quales el santo rehusó por su humildad y por su profession, y fue a pie descalço hasta la casa del Rey, onde siendo muy festejado, y últimamente fue traydo por la mesma ciudad en carretas de bueyes a la vergüenza y derramando sangre, y anduvo de cárcel en cárcel, siendo escarnecido de todos los gentiles y finalmente crucificado.

---

(1) Ribadeneira, lib. V, cap. XXII, págs. 537-45; Santa María. *Crónica*, lib. III, cap. XXII, págs. 145-9, y en la Relacion, cap. XVI, fols. 179v.-185v.

(2) El Ms. dice *momagi*, por *monji*, o mejor dicho, *monjen*, que quiere decir. *delante de la puerta, o casas que están fuera de la puerta de la iglesia o monasterio.* (3) Joan. I, 11. (4) Ibidem, I, 12.

Item, no faltó concilio, aunque no fue de fariseos, para tratar de echarle del Japon a este santo y a sus compañeros, por temor de que perseverando y acreditándose allí, se introducirían los españoles castellanos de Philippinas y perderían los de la Compañía el puerto de Nangasaque, que dicen les dió el Rey de Umbra (1), japon, y los doce mil ducados que cobran del anclage de la nave de Macan (2), y por consiguiente la contratacion que los mesmos tienen y trahen allí desde la China a título del bien y fundacion de aquella christiandad japónica (3); mandando, para este fin, el obispo D. Pedro Martínez que nadie oyesse Missa, ni sermon, ni se confessasse, ni diesse limosna, que sonasse o fuesse notable, a los frayles, y que nadie preguntasse, ni disputasse el por qué hazía esto, diciendo que él sabía que assí convenía al servicio de Dios, etc.

Item, paresció, en que assí como a Christo nuestro Señor le preguntó Caifás, si era el Hijo de Dios vivo, a lo qual respondió el Hijo de Dios: Yo públicamente he enseñado en las sinagogas y templo, adonde todos se han juntado; pregúntalo a ellos y no me lo preguntes a mí, etc. (4). Assí también, no faltó en Japon quién preguntasse al santo Comissario, diciéndole: Padre, dícenme que V. R. ha hecho milagros en Meaco, y si assí es, gustaría de saberlo de su propria boca; a lo qual el santo Comissario respondió: Yo no he dicho, que he hecho milagros, a nadie, y si Dios los ha hecho, Dios los publicará; yo públicamente y no por rincones he predicado y enseñado el camino del cielo; pregúntese a los que me han oydo, que ellos serán buenos testigos, etc. ¡O santo Comissario y quán bien se echó de ver en esta respuesta vuestra sabiduría, enseñada del cielo! ¡Y quanto os paresisteis al Hijo de Dios y quánto le procurasteis imitar y seguir en todo! Bien claros eran los que el santo hizo en Meaco, particularmente aquel que hizo el día del Espíritu Santo, quando con su benedicion sanó aquella enferma, hija de Cosme, principal christiano, y aquel día se vieron en los vestidos de muchos de aquellos de la mesma casa gotas de sangre, como lenguas de fuego, como que quería el Señor mostrar que por aquel varon santo, como por sus Apóstoles sagrados, havía el Señor de hazer maravillas en Japon, y otras muchas cosas maravillosas havía obrado, pero harto silencio tenía el santo en todo, etc. (5).

---

(1) Según Charlevoix, *Histoire et description générale du Japon*, lib. IV, § V, Paris 1736, el daimyo de Omura, Sumitada, cedió en 1565 al jesuita P. Torres el puerto de Nagasaki para que en él fondearan los barcos portugueses.

(2) Colín-Pastells, lib. III, cap. VI, pág. 74, dice que el mismo daimyo de Omura cedió en 1568 a los Padres de la Compañía los derechos de anclaje del puerto de Nagasaki.

(3) Véase lo que dejamos dicho en AIA t. VI, págs. 262-7, acerca del comercio que los Padres de la Compañía sostenían en el Japón.

(4) Joan. XVIII, 20.

(5) *Relacion muy breve de la perdicion de los españoles y del martirio de 6 frayles Franciscos y sus compañeros, que padecieron por la fe de nuestro Señor*

Entre los grandes milagros que yo entiendo hizo nuestro Señor por este santo comissario Fray **Pedro Baptista** y por todos los demás innocentes hijos de nuestro Padre San Francisco que en Japon padescieron, assí en vida como en muerte, fue el haver traydo al Japon el galeon San Phelippe. Hiva este galeon, lleno de riquezas, la buelta de Nueva España, y al tiempo que se determinaron los que trataron de echar la Orden de San Francisco del Japon, en esse punto o tiempo que esto se tratava, sin pretender hazerles otro daño mas que echar a los frayles de aquel reyno, y como esto no se podía hazer sin desacreditarlos acerca del Rey, que los quería y amava, y ellos no se querían ir, por el fructo que se hazía en las almas y por la gloria de Dios y de su Evangelio, y como de las diligencias en echarlos devía de seguir otro daño mayor, permitió el Señor que llagasse este galeon San Phelipe, donde venían religiosos de todas tres Ordenes y testigos tan abonados, que pudiessen dezir por todo el mundo la verdad; y assí se hallaron a su martirio dos capitanes del Rey, el uno de Portugal y el otro de Castilla; y a vista de toda esta gente, murió este santo varon, tan zelador de la honra de Dios y de su Rey; y murió a vista del Obispo, que no salió de su casa, etc,; para que no se encubriessen, ni callassen cosas tan grandes, y para que se manifestassen los agravios que la Orden de San Francisco recibió en aquella tierra de los que les contradecían y perseguían; porque no quiere Dios que quede nada encubíerto, ni sin castigo. Donde fiad en Dios todos los afligidos, que a la hora que no os catais o no pensais, acudirá el favor divino, etc.

Y assí como a la muerte de Christo nuestro Señor permitió el Padre Eterno, para justificar más su causa, que viniessen gentes de todo el mundo: *Ex omni gente quae sub coelo est, Parti, Aelamitae, Medi,* etc. [1], para que fuessen testigos de aquella maravillosa obra que Dios obrava y havía de obrar con la muerte de su Hijo, de la mesma manera quiso nuestro Señor que en la muerte deste santo varon y sus campañeros se hallassen christianos de todas las provincias del mundo, y assi se hallaron castellanos, portugueses, italianos y de todas las Indias orien-

---

Jesuchristo en el año de 1596 en la ciudad de Langasac, en el Japon; Ms. del AIS 68-1-37. Esta Relacion, escrita 35 días después del martirio y testimoniada por el P. Pedro de Alcántara en 29 de Junio de 1597, debió escribirla el mismo P. Jerónimo de Jesus, pues en ella se copia la *Relacion de una cosa admirable que sucedió en el puerto de Nangasaqui en la parte y lugar donde estauan crucificados los benditissimos Mártires religiosos Descalços de San Francisco y sus compañeros,* que mencionamos en el capítulo anterior, atribuida al P. Jerónimo de Jesús por Mateo Couros, notario eclesiástico, y por el obispo D. Luis Cerqueira, que motivó la Informacion, que en 2 de Octubre de 15[illegible] instruyó dicho señor Obispo, quedando probado, según las declaraciones de los testigos, por sentencia del señor Obispo, ser falso el prodigio de la aparición de las columnas de fuego sobre las cruces de los santos Mártires. Véase también la *Relacion y sucesso de la nao San Phelipe, que arrivó al reyno de Japon;* Ms. de la CFM fols. 276-318. Véanse amber Relaciones en AIA XVI. 75-101.

(1) Act. II, 8-9.

tales y occidentales, que todos supieron la persecucion que havía precedido, hecha por parte de la Compañía y del Obispo, y vieron la sentencia y causa de la muerte de cruz que padecieron por la predicacion de la fee.

Item, paresció esta passion a la de Christo nuestro Señor, en que assí como a Christo le dieron priessa para que muriesse, assí a estos santos, haviéndoles prometido el juez Fozambro (Hatsamburo), ydólatra, que les daría un día de tiempo para que en Nangasaque comulgassen y descansassen, y la priessa que dieron algunos, con no sé qué fundamento, fue causa de que el juez acelerasse la muerte y faltasse en la palabra que havía dado; y assí en llegando, que llegaron al amanescer, antes de desayunarse, los hizo poner en las cruzes, etc. (1). Y dan la causa desta aceleraçion, diciendo que se hizo assí, por que se evitassen las lágrimas y llantos de los christianos, viendo morir a hombres tan santos, y otros dicen que fue, porque si el pueblo, etc., y por otras razones que se dexan por algunos respectos.

Item, assí como a Christo nuestro Redemptor le crucificaron en un monte calvario, assí el monte de Nangasaque, onde los crucificaron, se puede llamar monte calvario; pues junto a él fueron y son siempre los malhechores castigados, y por esso havía muchas cruzes junto al mesmo lugar, etc.

Item, paresció a la muerte de Christo la passion del santo Comissario, en que assí como a Christo nuestro Señor le salieron las hijas de Jerusalen llorando a acompañarle, a las quales el Señor dixo: No lloreis, hijas de Jerusalen, sobre mí, sino llorad sobre vosotras; porque si en el madero verde ansí se emprende el fuego, en el seco, qué será? etc. (2), ansí los vezinos de Nangasaque, japones christianos, castellanos y portugueses, salieron llorando a recibir a los santos que venían maniatados; y afligidos grandemente de ver assí a los religiosos, a los quales consoló el santo Comissario, diciendo: Señores, no nos lloren, porque todos vamos muy consolados a morir por Christo nuestro Señor, y sólo llevamos pena de quo no nos hayan dado tiempo para comulgar en Nangasaque, como nos lo havía prometido la justicia; pero consuélome que, aunque nos quitan esta consolacion en la tierra, no nos la quitarán en el cielo, donde espero, etc.

Item, assí como a Christo nuestro Señor procuraron de infamarle después de la muerte y escurescer la gloria de su resurreccion, diciendo: *Seductor ille, adhuc vivens dixit: post tres dies* etc. (3), assí ecá no faltó quien persuadiesse a los christianos, diciéndoles que el santo Comissario no era mártir, y recibía notable pena de que los llamassen mártires; y decía uno a los christianos que en secreto y en juramento él les diría por donde no solamente no eran mártires, pero, etc., y otro persuadió a los christianos, diciendo que su muerte no era martirio,

---

(1) Fueron puestos en las cruces nada más llegar a Nagasaki, que fué entre diez y once de la mañana, y no al amanecer, como dice el P. Jerónimo.
(2) Luc. XXIII, 28, 31. (3) Matth. XXVII, 63.

sino muerte infame, por no haver obedecido al Obispo, quando les mandava que se fuessen de Japon. Tanta era la passion y ceguedad de los particulares contrarios. Y tenía el santo Comissario declarado por doze theólogos que, si se fuesse de Japon y dexasse aquellas almas, pecaria mortalmente, y esto, por cosas particulares que no se pueden dezir, pero son verdaderas a los que saben de la verdad del Evangelio. etc.

Item, paresció a Christo nuestro Señor, en que etc. Déxasse esta comparacion.

Item, en esta occassion de la prission y muerte de los santos frayles, persuadieron algunos medrosos y interesados o apasionados al General del galeon San Phelipe, español, a que dixesse que el Rey de los portugueses y de los de la Compañía era otro que el de los frayles de San Francisco y de los castellanos.

Capitulo XIV.

De las vidas de los santos Mártires japones, compañeros de los frayles. Del santo mártir Leon Carazun o predicador.

Primeramente, este japon era natural de Meaco; bautizóse de oydas y no vido a los Padres de la Compañía, por andar entonces muy escondidos, que no osavan aparescer, por la persecucion que contra ellos se havía levantado; y a cabo de poco tiempo traxo Dios al santo Comissario al Japon, y el primer Hermano que le siguió, fue éste; al qual le paresció, viendo a los frayles, que veya Apóstoles, y siguióles de tal manera, que jamás los dexó. Padesció por esta causa grandes contradiciones de la Compañía; pero de todo se reya y dezia que en todo les obedescería a los Padres de aquella Orden, pero en esconder el ser christiano, pues era ley de verdad, no les havía de obedescer; porque, decía él, esto, o es malo o es bueno, y sin falta me dicen que dize Christo en su Evangelio: El que me confessare delante de los hombres, yo le confessaré delante de mi Padre (1); pues decía Leon: yo le confessaré en Meaco, y al mesmo Emperador le diré que por qué no se haze christiano; y assí lo hiziera, si pareciera delante dél.

Iva una vez con los religiosos a casa del sobrino del Rey, el qual dixo, burlando, a los frayles: Si yo me hago christiano, no me dexarán hazer y tener el peccado de los niños, que es cosa honrosa en Japon, aunque se me toca etc.; y parándose el santo hermano Fray Gonzalo algo colorado, por no saber si lo dezía burlando o si de veras, saltó de detrás el bendito Leon, y comiença a predicar con tanto fervor delante del sobrino mesmo del Rey, que todos quedaron admirados; porque es costumbre en Japon tener por muy descomedido al que habla sin licencia al Príncipe, como era aquel; pero el bendito japon, no mirando más que a la gloria de Dios, no perdió la occasion de predicar su santo Nombre y de reprehender aquel maldito peccado nefando, y quiças, por

(1) Matth. X, 32.

no haver sido oydo aquel nuncio del cielo, fue mandado matar de su tío el Rey dentro de poco tiempo, por sospechas que tuvo de que se le quería levantar con el reyno a traicion, etc.

Este bendito mártir Leon fue de grandíssima caridad; porque él tenía cuydado de los dos hospitales de Meaco; y assí imitó los vivos exemplos del santo Comissario y de sus compañeros, y quassi les passó y se les aventajó en este exercicio de curar a los leprosos; y assí el y su muger tomaron a su cargo esta obra, y espantava lo mucho que hazían; y quando encontrava en la calle algun pobre leproso y llagado, le llevava a cuestas al hospital de San Francisco, como otro Juan de Dios, fundador del hospital de Granada de los hermanos de Juan de Dios.

Cada día, por sus proprias manos, lavava los vestidos de los lázaros en el río, y de invierno, estando elado el río, hazía esto con más alegría.

Cada día tenía o hazía su disciplina, como veya que el santo la hazía. Era tan devoto de meditar en la passion de Christo nuestro Señor, que, con todos sus exercicios y ocupaciones, jamás la olvidava; y cada viernes, él mesmo predicava un sermon de la Passion, y acabado, los christianos hazían su disciplina en casa de Leon. Pues ver el fervor que tenía en predicar y el deseo de convertir a todo el Japon, es cosa que espantava, porque nunca se cansava deste exercicio. Hizo también voto de continencia en compañía de su muger. Y también se cuenta dél que tuvo espíritu de profecía, y que dixo mucho antes de su prision lo que después le sucedió. Y otra, como profecía, dixo del grande castigo que Dios nuestro Señor y enojo que tenía contra los perseguidores del santo Comissario. Finalmente, este santo mártir, como fue el primero que siguió y acompañó al santo Fray Pedro Baptista, assí fue el primero que fue preso en la cárcel por amor de Jesuchristo en cuyo amor ardía, etc. (1).

Del mártir Paulo, japon.

Este Paulo fue el segundo que se ayuntó a la compañía del santo Comissario; y era casado y pobre, el qual havía sido soldado, y era de muy buen entendimiento, y era el que mejor predicava y declarava las cosas de Dios y de Japon. Quien oyere decir o llamar predicadores a los que nunca oyeron Theología, ni aun saber cosa alguna de latín, espantarse ha; pero si supiere las cosas del Japon, no se espantará; porque es cosa cierta que estos se pueden llamar predicadores *vere et realiter* en Japon, y los Padres, por mucha lengua que sepan y muy letrados que sean, no pueden predicar en Japon; porque toda la principal parte desto consiste en saber las falsedades de los ydolos, sus principios, etc. para deshacerlos, y después de confutada y deshecha su ydolatría, predicarles el cathecismo, que está hecho en Japon por orden de los Padres. De modo que para hazer esto, es menester que sean sabios japones, no en Theología de Santo Thomás, sino en los disparates

(1) Ribadeneira, lib. VI, cap. X, págs. 661-9.

y libros y en los dichos de Xaca y de Amida; lo qual no sabrá un Padre en veynte años, aunque los estudie; tantos son y tan sin fundamento: y es peor este libro de Xaca, que el alcoran de Mahoma. Este libro de Xaca deve de tener cien mil invenciones del demonio; y basta saber que enseña a sus predicadores que miren las condiciones y natural del que oye y que se conformen con él en todo; de modo que por donde le vieren que quiere ir al cielo, por allí le lleven; si por riqueza, por riqueza; si por honra y valentía, por allí; si por vicios carnales, también, y si por penitencia y aspereza, también por allí le abre camino. De modo que fue este maldito hombre hijo de Satanás y peor que Mahoma, semejante a aquellos de quien dixo San Pablo: *prurientes auribus* (1). Hombre que no pretende desagradar a nadie en cosa de salvacion, y es hombre de quien se puede decir: *modo dicis, modo negas*, etc.

Este glorioso Paulo, pues, fue el segundo predicador que tuvo el santo Comissario y que siempre le siguió y nunca jamás dél se apartó. Una cosa notable se puede alabar en él, y fue, que le avisaron de casa del governador gentil, Guenifoin, que se saliesse de de la compañía del santo Fray Pedro Baptista, porque, sin falta, havían de ser o muertos o desterrados los religiosos por mucho mal que de cierta parte se havía dicho contra ellos, y el bendito Paulo dixo: Nunca Dios quiera que yo desampare a tan buenos religiosos como son los de San Francisco; lo que de ellos fuere, será de mí; y con esto se estuvo quedo, esperando lo que sucediesse; y al fin, fue el secundo de los primeros cinco que llevaron a la cárcel, onde nunca dexó de predicar, y por el camino siempre predicó admirablemente.

Finalmente, del camino escribió cartas de mucho espíritu a todos los christianos de Meaco y a su muger, que quedava presa, y a su madre y a un hermano suyo le escribió, rogándole que no me desamparasse hasta la muerte, y assí lo hizo y padesció, por amor de Dios y de mí, grandes trabajos. Y al fin, este glorioso mártir murió crucificado. Este bendito mártir assistió el día que el santo Comissario dixo Missa en casa de Cosme, quando los vestidos aparescieron manchados con lenguas de sangre, y él lo contó después, y por ser hombre de tanta verdad, es de creer no diría una mentira, que no le iva, etc (2).

Francisco, médico, japon, predicador.

Este siervo del Señor era bien nacido y havía sido rico y después empobreció, y fuesse a la guerra del Coray, adonde oyó hablar de la salvacion a un christiano, pariente del Rey de Bungo, y contentóle tanto la plática, que después de haver oydo dos o tres sermones, particularmente el de la immortalidad del alma, que dixo y pidió le bautizassen; a lo qual le respondió el christiano que él no era Padre para le bautizar, y que se fuesse a los Padres, pues los havía en Japon. Entonces preguntó este Francisco, que quál bautismo era mejor, si el de la Compa-

(1) 2 Tim. IV, 3. (2) Ribadeneira, lib. VI, cap. XVI, págs. 683-5.

ñía o el de San Francisco; respondióle, que todo era uno. Díxole màs, y vos de qué Padre recibistes el Bautismo? Respondió el christiano, que de los Padres de la Compañía. Dixo Francisco: Pues yo he de recibirle de los de San Francisco; porque solo en ver los frayles, me paresce que veo hombres de la otra vida. Andad, dixo el christiano, que donde quiera, es bueno, y todos son santos y vienen del cabo del mundo al Japon para salvarnos. Dixo entonces. Ora, quedad con Dios, que yo me voy a Meaco y no me apartaré jamás de San Francisco, ni de sus frayles. Hízolo assí, y fue caso estraño, que después de bautizado, no havía christiano que le hiziesse ventaja en ayunos y penitencias y en servir a los pobres. Finalmente, él fue tal, que verdaderamente se puede decir que fue escogido de Dios. El día que vinieron a prenderle, por ser uno de los predicadores, estava predicando con estraña caridad (porque lo hazía mejor que otros) a un hombre honrado, pintor, y como le dixeron que la justicia estava en San Francisco, prendiendo a los christianos, dexólo todo y fuesse corriendo a gozar y alcanzar la buena suerte de sus compañeros, y assí fue puesto con ellos en la cárcel, donde cantava, predicava y estava tan alegre, que ponía espanto; y finalmente, fue como un retrato de los santos de la primitiva Yglesia.

Este bendito japon, en el prolixo camino que los Mártires traxeron desde Meaco a Nangasaque, por medio del santo Fr. Martín, hizo un sermon devotíssimo para animar a los Mártires a sufrir a quellos grandes trabajos que padescían; y esto, con ponerles delante a los santos Apóstoles que desearon morir como su Maestro en cruz y no lo alcançaron, sino sólo tres, conviene a saber, San Pedro, San Andrés y San Phelipe; animándolos a que se alegrassen, pues de tal merced y beneficio les hazía como este de padescer en cruz, y que se acordassen que nuestro Padre San Francisco y San Antonio havían ido a tierras de infieles a padescer martirio y no lo havían alcançado. Con este sermon animava a los otros sus compañeros este santo en el camino (1); y demás desto, escribió desde el camino una carta para su muger y para los christianos, animándolos a perseverar en la fee, que el santo Fray Pedro Baptista les havía enseñado, y que no desmayassen con las persecuciones, etc. (2).

De Gabriel y Ventura, japones, mártires.

Estos dos bienaventurados japones eran moços de poca edad; a los quales recibió el santo Comissario por verlos tan virtuosos, y deseó mucho hazerlos religiosos y hermanos legos; y por esto les enseñava con mucho cuydado, y en particular a ser humildes; porque esta virtud es la más contraria al natural de la gente japona, los quales na-

(1) Publicamos este sermón en AIA t. XIII, págs. 361-4.

(2) Entre esta biografía y la que publicó el P. Ribadeneira en el lib. VI, cap. XVIII, págs. 689-94, hay alguna diferencia, pero creemos sea más exacta la del P. Ribadeneira, por ser él quien bautizó a este siervo de Dios.

turalmente son sobervios. Estavan ya tan bien doctrinados, que predicavan razonablemente y enseñavan el cathecismo; porque no consentía el santo Comissario que predicassen otra cosa, y juntamente que refutasen las cosas de los gentiles, como cosa facil.

El Gabriel havía sido primero bonzo y grande enseñador de la ley de Xaca, y después que se bautizó en San Francisco de Meaco, deseava y moría por ir a quemar las barelas o templos de los bonzos, que tan mala ley le havían enseñado, y cada día pedía licencia al santo Comissario para esto: pero el santo Comissario no se la dava, sino deciále que con predicar y hazer muchos christianos, haría más fructo y pondría más fuego a los bonzos, quitándoles sus devotos, que no con quemarles las casas, pues luego podrían hazer otras.

Las costumbres en que se criavan estos benditos japones con los otros tres niños mártires, Antoñico, Luis y Thomé, era este. Levantávanse antes de amanescer y ivan al coro y rezavan, una hora antes que los religiosos viniessen a Prima, y venidos los frayles, se ivan ellos a la sacristía, onde oyan la primera Missa, y después, hasta hora de comer, predicavan a los gentiles y christianos que venían a oyr la palabra de Dios. Comían antes que los religiosos, y después servían a la mesa, y acabado esto, se recogían para sus cosas necessarias hasta la hora de vísperas, a las quales ivan, y acabadas, venían a predicar o aprender hasta la noche, y después hazían su disciplina con los religiosos; ívanse a recoger, y si acaso era fiesta, ivan a maytines con los religiosos, y todo lo demás del tiempo, no quería el santo Comissario que fuessen a ocuparse en otras cosas de casa, por que pudiessen aprender a leer y escrivir su letra japonesa, que es difficultosa, etc. Finalmente, ellos aprendieron con la compañía y en la compañía del santo Comissario a ser pacientes, caritativos y mártires gloriosos y los primeros del Japon.

Quando en la ciudad del Meaco fueron embiados a llamar por el Obispo los christianos de San Francisco, diciendo que les quería hablar en la casa de la Compañía, fueron estos dos allá y fue cosa lastimosa que les bolvieron abofeteados y derramando sangre, aunque es verdad que fue sin voluntad del Obispo, si no por la desorden de los particulares apassionados; y la causa fue, porque uno dellos preguntó, si era un mesmo Dios el que predican los religiosos de San Francisco y los de la Compañía; y fuéle respondido con bofetones en la cara; y esta es la verdad, como dixo un japon testigo de vista, que yo presenté para prueva de la innocencia acerca de lo que decían dellos, alegando que el uno estuvo descomedido; porque, como dixo este testigo, haviéndose hallado presente y viendo lo que passava, se llegó al P. Organtino, y tirándole de la vestidura, le dixo: Padre, Padre, mire aquel mal exemplo. que matan a los christianos de San Francisco, etc. [1].

---

[1] El P. Ribadeneira trata de estos dos Santos en el lib. VI, caps. XI y XII, págs. 669-74.

De los tres niños mártires, Antoñico, Luis y Thomé.

Entre estos benditos Mártires llevó nuestro Señor para su gloria a tres niños vírgenes, los dos llamados Luis y Thomé y el tercero Antoñico, del qual se pueden notar algunas cosas notables. Y primeramente, este bendito niño Antoñico, la primera vez que me vido a mí en Nangasaque, me cobró tanto amor, que se fue a su casa y dixo a sus padres, que eran christianos, el varon natural de la China y ella japona: Padres, yo estoy prometido para servir en la casa de la Compañía, por el voto que hicistes quando estava para morir; ahora os pido que mudeis de propósito, porque yo tengo de morir en la Religion de estos Padres de San Francisco. Díxole su padre: Has tu lo que quieras. Como el bendito Antoñico vido que estávamos ya de asiento en Nangasaque en el hospital de San Lázaro, ívase allí cada hora, rogándome que le recibiéssemos, y yo le entretenía, hasta que su importuna devocion me venció, y recibíle para que ayudasse a las Missas, y también para que aprendiesse para ser predicador, porque tenía rara habilidad. El Padre rector de la Compañía, Antonio López, sabiendo esto, mandó a su padre que me lo quitase de casa, pues se lo havía ya prometido a la Compañía; yo le dixe al Padre que me hiziesse caridad de dexármelo, pues él lo deseava y a ellos no les hazía falta, teniendo, como tenían tantos en aquel pueblo. Finalmente, se ablandó y me bolvió el niño a casa con toda paz. El qual, luego como llegaron de Manila los dos santos mártires Fray Martín de Aguirre y Fray Francisco Blanco, me pidió que se quería ir con ellos a Meaco, para servirles en el camino, y yo le embié con deseo de que aprendiesse a predicar en compañía de los otros japones coadjutores; porque en Nangasaque, como todos son christianos, no se saben las cosas de los fotoques y de los camis, que es necessario saber, quien ha de confutar los errores de Japon. Al fin, el bendito Antoñico estuvo en Uzaca y fue preso en compañía del santo Fray Martín; y quando día de Navidad yo fui a la yglesia de Uzaca a dezir Missa, hallé a este bendito niño tan alegre de verse preso, como si fuera un hombre de mucha edad y virtud, y decíame: Padre Fray Gerónimo, yo ya tengo treze años, V. R. me dé el santo Sacramento, porque los Padres no han querido hasta ahora que yo comulgue, diciendo que era niño; pero pues tengo de ser mártir, bueno será que me comulgue. Yo le respondí, pues y ¿qué peccados haveis hecho vos para morir ahora? ¡Mucho cuydado tiene el Rey de vos por cierto! Y él me respondió con fervor: Padre, que tengo de ser mártir de esta vez. Finalmente, fue tan dichoso, que quando le vinieron a prender, le querían dexar, por estar algo enfermo, y él rogó que le llevassen, y assí lo hicieron, y en el camino lo quiso soltar el juez, por verle tan niño, y le rogó con la vida, por que renegasse la fee y dexasse de ser christiano; pero no por esso ablandó aquel pecho, no de niño, sino de varon fuerte, como se vido; pues menospreciando la vida y la honra y la hazienda, dixo al juez: Por cierto, señor, que no dexaré el bien cierto, que veo a los ojos, por ninguna cosa del mundo, etc. Y assí iba en compañía del santo Comissario con

mucha alegría. Tenían concertado los tres niños que, quando estuviessen en la cruz, cantassen un psalmo, y haviendo caido la cruz de Antoñico al lado hizquierdo del santo Comissario, bolvió el niño, como pudo, la cabeça y le preguntó, si sería ya tiempo de cantar, y queriéndole responder, le dieron la primera lançada, etc. (1).

De Francisco, mártir.

Este glorioso mártir, Francisco Cayo, jápon, se bautizó en San Francisco de Meaco, y era carpintero y de los que vivían junto al convento y que servían en casa quando era menester. Era muy humilde y devoto christiano, y puédese comparar su martirio al de San Adaucto, mártir; porque assí como San Adaucto se llama deste nombre, porque se ayuntó a San Felix, quando le llevavan a martirizar, diciendo que creya y seguía lo mesmo que Felix, por lo qual fue martirizado con él, assí este glorioso Francisco, quando prendieron a los santos Mártires y no estava en su casa, quando rehaciendo la minuta de los presos, respondió por él otro Francisco, que entró en su primer lugar. Pues como bolvió este bendito, y halló que estavan ya presos los que havían de serlo, y ajusticiados, dixo: No ha de ser assí, que me lleve a mí otro la corona del martirio. Váse de presto a pedir una balsa de vino, y tanto hizo, que pudo llevarla a la cárcel, donde rogó que le dexassen quedar con los Padres; pero la justicia no lo consintió, y él con pena de ver que la primera vez no havía podido quedar en el número, entróse por el medio de todos los christianos y gentiles al tiempo de cortarles las orejas, y procurando ponerse en una de las carretas, también fue echado della, y quando vido que no podia alcançar su deseo por aquel modo, determinó de no apartarse del santo Comissario ni en vida ní en muerte, y assí se fue con él a Uzaca y Sacay, y le siguió por todo el camino, y tanto perseveró, que finalmente la justicia le metió en el número de los prisioneros y mártires de Christo (2).

Y lo mesmo sucedió a otro dichoso japon, que vino desde Meaco, para proveher a los Mártires con algun dinero que le havían dado los christianos, y éste también rogó que quería morir con los Padres, viendo la alegría que ellos llevavan a la muerte, y assí murió con ellos (3). Por lo qual se pueden estos dos llamar Adauctos, porque fueron añadidos y se offrecieron de su voluntad al martirio, etc.

(Continuará). P. Lorenzo Pérez, O. F. M.

(1) Acerca de estos tres santos Niños, véanse Ribadeneira, lib. VI, caps. XIII-XV, págs. 675-82 y nuestro folleto *El Colegio Seráfico de Alcazar de San Juan y sus patronos los santos niños Tomás, Antonio y Luis, mártires del Japón*, Madrid 1920.

(2) Ribadeneira trata de San Francisco Fahelante, carpintero, en el lib. VI, cap. XXV, págs. 701-2. Ya hémos dicho que todos los cronistas atribuyen a San Matías lo que el P. Jerónimo dice sucedió con San Franciscos Fahelante.

(3) Véase Ribadeneira, lib. VI, cap. XXVI, donde publica la biografía de este cristiano, llamado San Pedro Suquexiro o Sekisein.

CODICOGRAPHIA

L'ANTICO ARCHIVIO DI S. FRANCESCO DI FAENZA

Il convento dei frati Minori di Faenza ebbe un proprio archivio, come risulta dal *Bullarium Franciscanum* del P. Sbaraglia (1), dal *Liber Rubeus* di Bernardino Azzurrini, Notaio faentino (2), e dai manoscritti dell'abate Giambattista Tondini di Brisighella, vissuto nella seconda metà del XVIII secolo fino ai primi anni del XIX; manoscritti conservati, in parte, nella Biblioteca Vaticana (3) e per cortesia di mons. Angelo Mercati da me consultati tra il 1921 e il 1923. L'ab. Tondini ebbe dai proprietarî gli originali che non restituì e che, in piccolissima parte, sono stati ricoverati nell'Archivio di Stato in Roma; e ne fece delle copie, acquistate, almeno in parte, dalla Biblioteca Vaticana.

Nelle memorie faentine la denominazione *Archivio di S. Francesco* è ambigua, poichè alle volte significa l'archivio proprio dei Frati Conventuali, e alle volte l'archivio della famiglia Manfredi, che al tempo della catastrofe della sventurata famiglia fu deposto e per molto tempo conservato nel convento di S. Francesco (4). Quindi quando una pergamena si dice tolta dall'*Archivio di S. Francesco* può nascere dubbio se si tratti del Tabulario manfrediano o del modesto archivio dei Frati.

Quando il P. Sbaraglia, il *Liber Rubeus* e l'ab. Tondini non dicono chiaramente che le pergamene da loro o pubblicate, o date in regesto o per intero, furono desunte dall'archivio dei Conventuali, lo si può arguire dalle note dorsali dei secoli posteriori, e dall'argomento delle carte. Alle volte si rimane perplessi. Ad esempio nel *Lib. Rub.*

(1) Tom. II, 141: «ex archivo nostri conventus dictae civitatis» (Faventiae).

(2) Messeri, *Chronica breviora aliaque monumenta faventina a Bern. Azzurrinio collecta*. in *Rerum Italicarum Scriptores*, t. XXXVIII, par. III.

(3) Non ancora numerati, quindi non ho potuto citarli con precisione.

(4) Messeri, l. c., pp. CCXII-CLXVII.

a carta 57 si legge in margine di carattere di Giovan Battista figlio di Bernardino Azzurrini: *1302. Potestas Faventiae d. Franciscus de filiis Ursi de Urbe. Ex archivo S. Francisci,* ma sembrerebbe che questa pergamena spettasse non all'archivio proprio dei Frati ma al deposito manfrediano ([1]).

Ciò posto forse non tornerà discaro agli amatori di cose francescane di avere un regesto delle carte che, più o meno probabilmente, appartennero all'archivio dell'antico convento dei frati Minori di Faenza.

1. *1228, agosto 11.* — Da Perugia Gregorio IX annuncia la canonizzazione di S. Francesco e scrive agli arcivescovi di Ravenna, di Milano e di Genova perchè nelle loro chiese ne celebrino la festa il giorno 4 di ottobre.

Liber Rubeus, 57: «est in archivio s. Francisci de Faventia s.[icut] ego vidi et legi Ioan. Baptista Azzurrinus». Credo si tratti della bolla *Mira circa nos* del 19 luglio 1228 (Sbaraglia, *Bullar. Francisc.*, I, 42-4), che sarà stata spedita ai tre arcivescovi con una data posteriore.

2. *1229, dicembre 7.* — Da Perugia Gregorio IX agli arcivescovi, vescovi e agli altri prelati delle chiese: *Fratrum minorum continent instituta* ecc.

MSS. Tondini nell'Archivio Vaticano. Questa bolla trovasi talora in data 19 aprile dello stesso anno. Cf. AFH VIII, 585.

3. *1248, marzo 14.* — Papiniano da Campobasso del regno di Apulia (Faenza in quel tempo era soggetta a Federico II imperatore e re di Sicilia) fa una donazione a fra Bonaventura sindaco e vicario dei Frati (di S. Francesco) e del monastero (delle Clarisse) di S. Maria delle Vergini di Faenza.

Sunto di scrittura tolta dall'archivio di S. Francesco, nella *Cronaca faentina* di Gregorio Zuccolo copiata dal P. Zannoni nel 1640, MS. della Bibl. Com. di Faenza. Cf. AFH V, 270-1. Sono dubbio se per *archivio di S. Francesco* s'intenda quello del convento o il manfrediano.

4. *1250, maggio 1.* — Da Lione Innocenzo IV ordina ai vescovi di accogliere i frati Minori e di permetter loro di predicare e di confessare.

MSS. Tondini nell'arch. Vat.

5. *1256, luglio 4.* — Alessandro IV da Anagni concede 100 giorni d'indulgenza ai fedeli che visiteranno la chiesa dei Minori di Faenza nelle feste dei Ss. Francesco, Antonio e Chiara e nelle ottave.

Sbaraglia, *Bull. Franc.* II, 141: «ex archivo nostri conventus dictae civitatis (Fav.)».

([1]) Cf. Messeri, l. c., p. CLXIX, n. 23 e 32.

6. *1260, gennaio 4.* — Testamento di Vitale f. di fu Giovannino Petenari che elegge la sua sepoltura *aput locum fratrum Minorum de Fav.; pro anima sua* lascia alla chiesa stessa 20 sold. rav. e nomina suo esecutore testamentario il guardiano.

Archivio di Stato Roma, Collezione delle pergamene provenienti da... Faenza, n. 70; *MSS. Tondini nell'arch. Vat.*

7. *1282, luglio 11.* — Trascrizione delle lettere *Ad fructus uberes,* date da Martino IV in Orvieto (1281, dicembre 13) al Generale e ai Provinciali dei Minori.

MSS. Tondini nell'arch. Vat. « archivio francescano di Faenza, dal mio studiolo ». Cf. AFH X, 191.

8. *1282, dicembre 7.* — Testamento di fra Martino dell'Ordine degli Umiliati f. del fu Giuliano da Bologna, dimorante in Faenza nella cappella di S. Maria degli Ughi, fatto nella cattedrale di Faenza presenti *d. Auliverio et d. Alberto canonicis faventinis, d. Deuteguardo archipresbitero Sancti Petri in Laguna, mag. Alberto fabro de Lugo et Zanto eius filio, Paxitto de Vachis et Ugolino qui servit sepulcro fratris Novelloni et aliis.* Fra Martino nomina suoi commissarî ed esecutori *fratrem Ricardum Ordinis Penitencium et fratrem Ardizonem et fratrem Zanellum sartores Ordinis Humiliatorum de Faventia.* Fa un lascito al convento dei Minori di Faenza.

Archivio di Stato Roma, l. c., n. 85; *MSS. Tondini nell'arch. Vat.* Cf. AFH XIV, 437.

9. *1289, agosto 30.* — Da Cesena fra Bartolomeo da Amelia, frate Minore, vescovo di Grosseto e vicario di papa Nicolò IV *in spiritualibus* nella provincia di Romagna e nella città e diocesi di Faenza, esorta i fedeli a venire in soccorso dei frati Minori di Faenza, pressati dai bisogni e privi di libri, di ornamenti ecclesiastici e di tonache e di altre cose necessarie.

Archivio di Stato Roma, l. c., n. 90; *Lib. Rub.,* 56. Cf. AFH XIV, 440-1.

10. *1291, agosto 1.* — Nicolò IV da Orvieto al Ministro dei frati Minori della provincia di Bologna intorno alla predicazione della crociata: *Terre sancte miserabilem statum.*

Arch. di Stato Roma, l. c., n. 91; *MSS. Tondini nell'arch. Vat.* Cf. AFH XIV, 441.

11. *1305, agosto 30.* — Napoleone [Orsini], diacono cardinale di S. Adriano, da Faenza concede ogni anno 100 giorni d'indulgenza ai visitatori di S. Francesco nei giorni di quaresima, nelle feste di Maria, del b. Francesco, del b. Antonio e della b. Chiara e nelle ottave.

MSS. Tondini nell'archivio Vat. « Pende il sigillo », avverte l'abbate T.

12. *1362, febbraio 13.* — Nella sagrestia di S. Francesco ser Pietro Amadei dei Valvassori di Ottignano (Tredozio) fa il suo testamento e lascia de' suoi beni per costruire un altare in onore dei Ss. Martino, Fabiano e Sebastiano nella chiesa di S. Maria degli Ughi o altrove, come piacerà ai Frati della Penitenza di Faenza, ai quali apparterrà la nomina del rettore dell'altare.

Lib. Rub., 56v-57: « in arrario S. Francisci ego Bernardinus Azzurrini vidi et legi ».

13. *1362, dicembre 17.* — Bencevenne vescovo di Cesena concede indulgenze alla *Societas sive conpietatio domus* (= cappella) *S M. de la Misericordia de civitate Faventia Batutorum vulgariter vocatorum, qui ad eiusdem Virginis reverentiam elegerunt cum laudibus et canticis certis temporibus et horis sua corpora verberantes virtutum Domino famulari... quando ad sepeliendum corpora mortuorum adscesserint et disiplinandum se congregaverint et laudes cantaverint.*

Lib. Rub., 43 e 57: « ex archivo S. Francisci ». Son dubbio se si tratti dell'archivio del convento o del manfrediano Cf. Messeri, in *Rerum Italicarum Scriptores*[2], t. XXVIII, p. III, p. 181.

14. *1379, febbraio 9.* — Maddalena di Giovanni Milliani (Emiliani?) fa testamento nella sagrestia dei frati Minori, testimoni alcuni frati.

MSS. Tondini nell'Arch. Vat.

15. *1391, luglio 20.* — Innanzi a Angelo Ricasoli, vescovo di Faenza, promulgasi il lodo di Tomaso da Fermo domenicano e di Antonio dei Celestini nella lite tra i Frati di S. Francesco di Faenza e i preti del convento di Faenza (= i parroci urbani) sulla quarta dei funerali.

Lib. Rub., 56.

16. *1398, novembre 23.* — Guglielmo di ser Sebastiano dei Bastiani di Faenza nel suo testamento lascia a' suoi commissarî di erigere co' suoi beni una cappella a S. Sebastiano nella chiesa di S. Francesco, ov'è la sepoltura de' suoi maggiori.

Lib. Rub., 56.

17. *1399, giugno 17.* — Nella sagrestia della cattedrale Orso di Gubbio, vescovo di Faenza, per autorità di lettere apostoliche a lui dirette concede ai Frati di S. Francesco di Faenza di avere beni stabili e di accettare legati d'ogni genere.

Lib. Rub., 57.

18. *1424, giugno 23.* — Ser Egidio di Lodovico Testi cittadino di Faenza della cappella del SS. Salvatore fa testamento; vuole si costruisca una cappella della B. V. in S. Francesco.

Lib. Rub., 57v.

19. *1432, gennaio 7.* — *Eugenius IV absolvit sanctum Bernardinum de Senis a querellis sibi datis a quodam Michele Plebano de haeresi et de illo signo nominis Iesu q. ipse portabat et adorabat.*

Lib. Rub., 54: « ex Archivo S. Francisci de Faventia », carattere di G. B. Azzurrini. Cf. Wadding, *Annales*, t. X, 189 s.

20. *1436, luglio 19.* — Suor Catterina, terziaria di S. Francesco, fa il suo testamento nella sacrestia di S. Francesco in favore di fra Girolamo da Faenza, Provinciale dei frati Minori di S. Francesco della provincia di Bologna.

MSS. Tondini nell' arch. Vaticano.

21. *1441, febbraio 6.* — Carta redatta nel borgo Durbecco relativa a un testamento di Domenico del fu Ugolino Ferri della cappella di S. Antonino. I Frati non sono nominati.

MSS. Tondini nell' arch. Vat.: « archivio Conventuali, dal mio studiolo ».

22. *1449, marzo 26.* — Fra Filippo di Bologna, Ministro della provincia di Bologna, insieme coi frati di S. Francesco di Faenza concede a maestro Antonio di Rosso de Rubeis della cappella di Monte Ridolo (= S. Marco), la cappella posta in S. Francesco sotto il campanile, da costruirsi in onore della B. V.; e Antonio per la dote dona ai Frati 9 tornature di terra in Sarna.

Lib. Rub., 57v.

23. *1450, febbraio 3.* — Sei frati del convento di S. Francesco *(più di due parti dei frati)* in capitolo dànno in affitto per cinque anni una pezza di terra in S. Pier Laguna a Marco di Francesco Zabarro.

MSS. Tondini nell'arch. Vat.

24. *1450, maggio 19.* — Frate Guglielmo di Casale, generale dei Francescani, concede a frate Girolamo di Faenza, Ministro della provincia di Bologna, facoltà di eleggere confessori idonei nella sua provincia.

Lib. Rub., 57v.

25. *(1451?), maggio 19.* — Maestro Filippo da Bologna, Provinciale dei frati Minori, da *Corigie* (Correggio?), nel tempo del Capitolo provinciale, nomina Fra Girolamo di Faenza suo vicario e commissario nel monastero di Faenza sopra i frati e le monache.

MSS. Tondini nell'arch. Vat.

26. *1458, maggio 29.* — Nella sagrestia di S. Francesco, Masio del fu Quarantino Mazzi da Faenza consegna al guardiano, fra Paolo di Bagnacavallo, la cappella antica dei Ss. Innocenti da lui riedificata e dipinta in onore degli Innocenti e di S. Michele, e una pezza di terra per dote della cappella e molta suppellettile sacra, calici, pianete, camici ecc.

MSS. Tondini nell' arch. Vat.

27. *1460, febbraio 26.* – In una cappella della chiesa il procuratore del convento di S. Francesco fa quietanza a Filippo del fu Bucacani. Si ricordano i *magistri qui fecerunt campanam S. Francisci.*

MSS. Tondini nell'arch. Vat.

28. *1467, ottobre 21.* — Testamento di maestro Stefano Pasolini, che lascia erede la moglie, e dopo la morte di lei, vedova, il convento. Nomina esecutore il guardiano, fa un lascito *pro illuminando corpus d. n. I. Ch. ad altare,* elegge il sepolcro in S. Francesco.

MSS. Tondini nell'arch. Vat.

29. *1467, ottobre 21.* — Testamento di Angela moglie di Stefano Pasolini, che elegge la sepoltura in S. Francesco, lascia erede il marito e dopo la morte di lui il convento.

MSS. Tondini nell'arch. Vat.

30. *1474, gennaio 5.* — Lettera di Giacomo Mucciarelli di Bologna uditore di curia a fra Andrea di Alemagna, procuratore dei Minori, che contiene lettere di Sisto IV da Roma *apud S. Petrum,* 20 nov. 1473. Il 3 marzo 1496 in Ancona e il 6 maggio 1508 se ne fa una nuova trascrizione. Non riguarda il convento di Faenza.

MSS. Tondini nell'arch. Vat.

31. *1478, settembre 10.* — Testamento di Francesca Cattoli, che lascia un legato a S. Francesco: *unum lettum de penna oche cum duobus capizalibus et duobus linteis pro infermeria d. conventus.*

MSS. Tondini nell'arch. Vat.

32. *1478, settembre 16.* — I Frati di S. Francesco congregati in capitolo (il custode e i vocali, 6 di numero) costituiscono Nicolò di Zambrino di Lozzano, sindaco, economo, amministratore e procuratore del convento.

MSS. Tondini nell'arch. Vat.

33. *1478, dicembre 17.* — Niccolò di Zambrino di Lozzano, della cappella di S. Emiliano, nella sua casa fa testamento, sceglie la sua sepoltura nella cappella della B. V. costruita da lui nei passati anni in S. Francesco a sue spese, e lascia alla cappella 500 libre bon. coll'obbligo di celebrare in perpetuo una messa a quell'altare e di ardere ivi una lampada durante il tempo dei divini uffici. Stabilisce inoltre che *mittatur unus vir bonus bis ad visitanda limina B. M. V. de Loredo et ibi offeratur unus duplerius cerae* di venti sold. bon.; un altro *vir bonus ad limina b. Antonii de Vienna;* un terzo alla chiesa dell'Annunziata di Firenze con un doppiero di cera di 20 soldi e a Prato alla chiesa della B. V. ecc. Lascia pure un legato alla cappella di S. Savino *constructae noviter in ecclesia S. Petri de Faventia* (cioè a quella che contiene la scultura di Benedetto da Maiano. — Nei testamenti faentini di

quel tempo spesso si legge: *mittatur bis unus bonus vir ad visitandum limina B. M. V. de Loredo*).

MSS. Tondini nell'arch. Vat.; Lib. Rub., 57v-58: « in arrario scripturarum S. Francisci ». Il regesto del *L. R.* chiama questa cappella « cappella della B. V. della Concezione », certo perchè al tempo del notaio Bernardino Azzurrini essa aveva questo nome; ma nella copia del Tondini il titolo della cappella non appare.

34. *1486, settembre 20.* — I Frati di S. Francesco sono immessi in possesso di un podere di c. 70 tornature con casa, in borgo Durbecco, in forza del testamento di Pietro Franceschini di Fossolo della cappella di S. Maria di Guido.

MSS. Tondini nell'arch. Vat.; Lib. Rub., 56v.

35. *1487, febbraio 2.* — Margherita del fu Bartolomeo di Solarolo e vedova di Biagio Antonio del fu Bartolo Bolnesio, in sua casa fa testamento e dispone di essere sepolta in S. Francesco con un doppiero di cera di 2 soldi bon.; e alla società o confraternita di S. Maria di Loreto o di S. Matteo (una confraternita di S. Maria di Loreto esistette nella chiesa di S. Matteo di Faenza almeno fino dal 16 novembre 1447: Valgimigli, *Memorie storiche di Faenza*, X, 181-3, ms. nella Biblioteca Comunale) libr. 40 bon. per far dipingere un quadro di Maria, di S. Maddalena e di S. Matteo per la chiesa di S. Matteo di Faenza.

MSS. Tondini nell'arch. Vat.

Mons. FRANCESCO LANZONI.

BIBLIOGRAPHIA

Delorme, Ferdinand-M., O. F. M. — *La « Legenda antiqua S. Francisci ». Texte du MS. 1406 (M. 69) de Pérouse édité par le* P. F.-M. D. — Paris. Editions de la France Franciscaine. 1926, [vol.] III. — In-8°, XXIV, 72 pp. — (15 Fr.).

Tertiam partem MS[i] Perusini *M. 69* (1406), (= P), quod R. P. Ferd. Delorme ap. AFH XV, 23-70, descripserat et partim ediderat. 278-319, 324-7, hic maiore ex parte publicavit, scil. tertiam sectionem eiusdem partis integram, n. 42-115b (ap. AFH XV, sectionem hanc in tres dispertiverat: C, D et E) et e sectione I solos nn. 4-17, 19-21. — Praetermisit numeros sive capita 24 (n. 1-3, 18, 22-41), quae e *Vita II* Celanensis non simpliciter transsumpta sunt in P, sed toti collectioni ita innexae sunt, ut eiusdem sectionem mediam constituant et primae sectioni nn. 1-3 ac praesertim 18 clare intexti appareant. Quare e compilatione ista non simpliciter effringi et eici possunt. Videsis quae disputavimus supra, 461ss., ubi etiam ostendimus titulum *Legenda Antiqua,* in P scripto saec. XIV, tantummodo a posteriore quodam circa an. 1500 huic compilationi additum esse; unde parvo, si ullo iure nunc adhibetur. — Capita vero huius primae sectionis a se servata in finem editor relegavit, unde in hac editione Parisiensi (= *Par.*) nn. 98-117 efformant; eiusdem *Par.* nn. 1-96 numeris 42-115b in P respondent. Quam transpositionem violentam vix aliquis laudabit, licet sic capite novo 117 = P n. 21 collectioni quodam modo finis detur, quia in hoc capite sermo est de S. Francisco moribundo fratribus ac dein panibus benedicente. — Sequitur (p. 69) tabula synoptica inter textus hic editos et II Cel. atque *Spec. Perf. maius*, ed. Sabatier. Subditur denique tabula onomastica (69-70).

Capita hic edita opus genuinum Sociorum S. Francisci, praeprimis Fr. Leonis essent. Ea quae de hac re gravissima ap. AFH XV, disputaverat doctus editor, hic modo generaliore repetit (p. XI ss.), denuo inducens hanc collectionem valde variam, ordinis et dispositionis expertem, opus authenticum Fr. Leonis esse, scriptum ante 11 aug. 1246, quo die Tres Socii collectanea sua Fr. Crescentio, Ministro generali miserunt. Ex hac enim collectione Fr. Thomas Celanensis (iuxta tabulam p. 67) numeros 79 *Vitae II,* anno 1246-47 hausisset, atque ex eadem compilatione *Speculum Perf. (maius),* ed. Sabatier (1898) simul cum aliis scriptis deinde processisset. — Considerationes hic a P. Delorme propositae (p. XI ss.) sententiam suam aliquatenus probarent, si testimonia illa testium oculatorum: *Nos qui cum eo fuimus* in aliis scriptis simi-

libus non occurrerent, et quidem etiam in locis, qui in P alio modo, i. e. non qua talium testium, enuntiantur; cf. notata supra, 489. — Testimonia Angeli Clareni et Ubertini Casalensis (p. XIII s.) non totam compilationem Perusinam afficiunt, sed tantummodo partes minimas eiusdem, scilicet opuscula quaedam separata Fr. Leonis, *Verba S. Francisci* atque *Intentio Regulae* compilationi Perusinae cum aliis inserta. — Alibi (p. VIII) eadem Clareni et Ubertini testimonia contra *Spec. Perf. maius* in genere allegat; sed revera eadem nonnisi aliquot capitula huius contingunt. — Prioritatem Compilationis Perusinae relate ad II Cel. editor hic iam ubique demonstratam supponit talique in sensu de II Cel. ubique loquitur (p. XVI ss.). Circa quam rem, ad supra a nobis iam discussa (468 ss.) legentes hic amandare sufficit. — Animadvertimus solummodo numeros 32 *Vitae II*, qui in P comparent, miro modo variantibus *Speculi* infectos esse, ita ut illatio ex his petita, ideo etiam alios textus in P fideliter transscriptos fuisse, fundamento suo privata sit. Qua in re non fidelitas amanuensis P in causa est, sed methodus illius qui archetypum P composuit, suos textus ex aliis cognatis et similibus textibus permiscendi et inquinandi; cf. supra, 469 ss., 478 ss.

Doctus editor rectissime *Compilationem Perusinam* laudibus effert quod plura nomina locorum etc. exhibeat (p. XV s.), attamen hae res, significationis non expertes, non in singulis testes oculatos produnt, sed tantummodo auriculares (cf. supra, 492). Neque in P n. 62 = *Par.* n. 27 (edito, AFH XV, 287 s.), insinuatur tunc temporis S. Franciscum ivisse Pregium, sed solummodo ipsum pertransivisse subtus Limisianum. Insuper hoc nomen non in solo P legitur. Nam apud II Cel. 38 codd. A et M quidem habent *Volusianum*, dum V legit *Volisimianum*; cf. AFH XVIII, 194. Unde iam e codice V erui potest, hic agi de vico hodierno *Lisciano Niccone* inter Perusium et Cortonam ad aquilonem Lacus Trasimeni.

Editor opinatur S. Bonaventuram usum esse *Legenda Perusina* in *Leg. mai.* VIII, 10: P n. 113 = *Par.* 93 et in eadem *Leg. mai.* VI, 2: P n. 74 (editur, 296; *Par.* 39). In priore loco narratur « de diversis generibus aves » in Alverna « circa ipsius cellulam volitantes » Sanctum invitassse « ad moram ». In *Leg. mai.* res brevissime narratur (lin. 14-23), in P autem modo diffuso. Nulla dependentia vel consonantia litteraria in utro significari potest. Quoniam S. Bonaventura in Alverna ipse moratus est (*Opera*, X, 52 s.; AFH XIX, 164 s.), iure optimo censere licet, eum tunc rem a Fratribus narratam audivisse. — In altero loco, VI, 2, narratur, quomodo S. Franciscus Assisii in platea ante cathedralem « *se trahi praecepit usque ad lapidem, in quo malefactores puniendi consueverant collocari* ». Hoc adiunctum, quod in P omnino deest, iam ostendit S. Bonaventuram hic minime e P hausisse. *Leg. maior* econtra cum I Cel. 52 cohaeret, ubi res ista paucis refertur. Caetera S. Bonaventura Assisii a Fratribus audivit. Cf. etiam supra, 494-5. — Notata supra, 481, nota 4, in *Par.* non repetuntur. — Caeterum S. Bonaventura, si eam cognovisset, aliqua facta e *Leg. Perusina* verisimilius assumpsisset quam adiuncta tantum duarum narrationum.

In textu Perusino edendo strictius codici inhaerendum erat, non solum primam sectionem in principio relinquendo, sed etiam quoad divisiones capitulorum. Sic novi numeri 1 et 2 respondent P [i. e. codici descripto ap. AFH XV, 31 ss.] n. 42 et in MS. revera unum caput efformant. — Item nn. 8, 9 et 10 = P n. 48. — Num. 14 incipit in MS. sicuti notatur in P n. 51, scilicet l. 3: *Unde quodam;* praecedentia in MS. quoque subnexa sunt numero 13 = P n. 50. — Item n. 51 in P, contra MS. in tres nn. *Par.* 14, 15, 16 discerptus est, quamquam eadem narratio prosequatur. — Tantummodo p. 21, nota 1, lector monetur *Par.* cap. 32-34 = P n. 67-69 in MS. continuatim inter se cohaerere: idem animadvertitur p. 27, nota 1 circa cap. 42 et 43 = P n. 77-78. — Subdo scribam post cap. 41 denuo 11 priora vocabula repetivisse, eadem postea expungens et addens *vacat* in margine. Caeterum *Par.* 42a respondet *Spec.* 91 et *Par.* 42b et 43 novas narrationes continent: easdem habes in *Spec.* 100 et 119. — Cf. item p. 30 nota 2, quoad cap. 46-49 = P 81-84a-c. — Nihil autem adnotatur circa cap. 59 et 60, quae unum quid in MS. constituunt, scilicet P n. 92. — Idem dicendum de cap. 66-68 = P 98a-c; item de cap. 70-72 = P n. 100a-c atque de cap. 75-77 = 101a-b. — Editor ipse idem subnotavit quoad cap. 79-82 = P 103a-d (cf. p. 48, nota 1), omittens hoc quoad cap. 86-87 = P n. 107, atque circa cap. 103-4 = P n. 9; item quoad cap. 105-6 = P n. 10 et relate ad cap. 107-8 = P n. 11. — Plurimae lectiones e MS. subnotatae, qualis amanuensis P fuerit, legentes docent. — Hi, credimus, editori gratiores adhuc fuissent, si in tabulam synopticam (p. 67) numeros e P et citationes textuum a P. Lemmens editorum assumpsisset; has enim nunc ap. AFH XV, 37, 51, 68, conquirere debent.

P. Michael Bihl, O. F. M.

Kleinschmidt, Beda. — *Sankt Franziskus von Assisi in Kunst und Legende. Mit farbigem Titelbild und 110 Abbildungen; 4. und 5. Auflage.* — M. Gladbach, B. Kühlen, 1926. — In-8° mai., xv, 151 pp. — Linteo relig., R. M. 10,00). — *(Monographien zur Geschichte der christlichen Kunst, II).*

Prima, exemplaribus calculatis, duplex dicenda huius operis editio a. 1911 in lucem venerat quam postea nova sed innovata est secuta impressio. Tali modo itemque calculando exemplaria, nunc pervenitur ad editionem quartam simul ac quintam. Ultima tamen impressione opus multum emendatius locupletiusque evasit, ita ut haud idem dici posset. Non est cur nostrum periodicum denuo huius optime elaborati editique libri summam recapitulet stylumve amoenum eruditione tamen latenti plenum proclamet. Haec congrue et condigne iam sunt facta AFH V, 360-2. Addamus, quae ibi dicta fuerunt faciliter emendanda, nunc esse emendata.

Licet non omnia sint innovata in hac ultima impressione, haec multum tamen et diversimode prioribus editionibus antecellit. Opus nunc A. dedicat s. Francisco, qui more medii aevi exeuntis « Unicus » salutatur.

Elenchus bibliographicus, uti doctioribus tantum studiisque navantibus utilis atque alibi facile patens, apte omittitur. Imaginum numerus, qui erat 81, usque ad 118 excrescit. Pictorum eorumque optimorum, tam veterum quam recentiorum opera s. Franciscum quoquomodo repraesentantia noviter sunt adiuncta. Inter quos nominari licet Giotto, B. Angelicus, Gozzoli, Signorelli, Bachlechner, Damascenus Hahnel, O. F. M., Petrus Kuchler, O. F. M., et J. J. Weerts, non Weetz, uti reproductione (p. 177) duce legendum putamus. Gratissimum multis erit duas etiam miniaturas, ut vocant, esse selectas. Parum vel nihil est notum, quantum ars miniandi vividis suis coloribus auroque honoraverit eum, qui pretiosa omnia in despectu habebat. Ipsum textum cl. A. diligenter revisit et auxit pluribus utiliter. Notatu digna sunt quae nunc p. 57-61 dicit de amicis s. Francisci et de rationibus, cur s. Fundator ab artificibus pluries aliis sanctis associetur. Iacobam vero de Septemsoliis, amicam illam optimam et quasi matrem spiritualem, absentem hic dolemus. Notae, quae generatim biographicae sunt et prius paginas plus minusve dedecoraverant, ad libri finem sunt remissae ibique ampliatae.

Digne s. Francisci « Unici » gloriam nova haec editio patefacit, dum unaquaeque libri pagina legentibus inspicientibusque gaudium quoque parat non parvum. **P. Donatus van Adrichem,** O. F. M.

— *Collectanea Franciscana Neerlandica uitgegeven bij het zevende eeuwfeest van Sint Franciscus. 1226-1926.* — 's-Hertogenbosch, Teulings' Uitgevers-Maatschappij, 1927. — In-4°, [IV], 456 pp.

A l'occasion du septième centenaire de la mort du Séraphique Fondateur de l'Ordre, nos confrères de la florissante Province de Hollande viennent de publier un magnifique recueil d'études diverses, dues aux meilleures plumes de la Province des Martyrs de Gorcom. — Malaisé, certes, de décerner la palme d'excellence au meilleur des seize sujets traités tous de façon scientifique. Tout franciscanisant de n'importe quel degré trouvera à butiner largement dans cette ample floraison de mélanges, dont il suffira de citer les titres, et épingler quelques détails.

L'initiative de cette publication est due au T. R. P. Simon Bennenbroek, alors Ministre provincial de Hollande, qui chargea de la publication un comité, composé de quatre Pères (p. [III]). — 1. Raphael Ligtenberg, professeur d'histoire de l'art chrétien à l'université de l'Etat à Utrecht, *De oudste ikonografie van Maria's Ontvangenis* (1-44); *L'iconographie de la Conception de Marie.* Puisque l'auteur ne traite que de la Conception de la Sainte Vierge, son étude, allant jusqu'au XII siècle, est en réalité pré-franciscaine, quoique « pour le peuple l'iconographie de la Conception ait été (en même temps et au fond) l'iconographie de l'Immaculée Conception » (11). L'auteur expose savamment la doctrine dogmatique (1-11), pour traiter ensuite la liturgie (11-23) et enfin l'iconographie du sujet (23-44). Il y a neuf illustrations, les seules du Recueil. — 2. Fidentius van den Borne, *De kultuurhistorische beteekenis van den H. Franciscus van Assisi* (45-85)

L'importance culturelle de S. Francois. Le P. Fid. parle, avec la compétence qu'on lui connaît (v. supra, 162 ss.) des relations de S. Fr. avec la Curie papale (47-52), des courants de la pauvreté avant S. Fr. et de ses rapports avec eux (53-68), de S. Fr. et des discussions sur la pauvreté dans son Ordre (68-76), de S. Fr. et l'Evangile (76-82), enfin de S. Fr. « comme personalité » (82-5).

3. Eliseus Bruning, *De vroegere Mis-formulieren op de feesten van Sint Franciscus vóór het jaar 1570* (87-126); *Les anciens formulaires des Messes pour les fêtes de S. François avant l'année 1570.* Article très fouillé, surtout à propos des Messes en usage pour le 4 octobre (88-105) et le 17 septembre (105-16). Dans l'*Appendice* (119-26) est dressée la bibliographie des 40 Séquences ou proses de S. Fr. alors en usage. — 4. Isaias Onings, *De H. Bonaventura als « tweede stichter » van den Orde der Minderbroeders* (127-150); *S. Bonaventure considéré comme second fondateur de l'Ordre des Frères Mineurs.* Ce titre d'honneur revient à S. Bon. de tout droit, d'après ses vues théoriques ou doctrinales et comme homme de la vie pratique. — Le P. O. aurait pu se prévaloir davantage du travail du P. Carvalho (v. AFH XIX, 271-3), cité seulement en passant et indirectement, 144 note 2.

5. Nicomedes Sanders, *Zonde en genade volgens Iohannes Duns Scotus* (151-70); *La doctrine de J. D. Scot sur le péché et la grâce.* L'auteur se fonde trop exclusivement sur l'*Opus Oxoniense,* car il déprécie trop l'édition des *Reportata Parisiensia* publiée par Wadding; v. AFH XVIII, 408-9. — 6. Crispinus Smits, *David van Augsburg en de invloed van zijn Profectus op de moderne devotie* (171-203). *David d'Augsbourg et son influence sur la « Devotio moderna »*; entendez par là la littérature ascétique et mystique des Pays-Bas aux XIV et XV siècles. L'ouvrage de Fr. David: *De exter. et inter. hom. compositione* fut nommé dans ce milieu *Profectus religiosorum, Speculum monachorum* etc. Geert Groot l'estimait (186-7), Thomas a Kempis l'a connu et il en a fait entrer des réminiscences dans sa très célèbre *Imitatio Christi,* I. 13, 7; III, 13, 7; I, 8, 9; cf. David, III, 3; III, 2; I, 24 (191-2). Florent. Radewijns (143-5), Ger. Zerbolt (195-8) et Ioh. Mauburnus (198-201) l'ont mis a profit. — 7. Didymus Beaufort, *Alfonsus a Castro als bron voor Hugo de Groot's « Mare liberum »* (205-18); *Alph. de Castro considéré comme source du « Mare liberum » de Hugo Grotius.* Il s'agit du *De potestate legis poenalis,* Salmanticae 1547, etc. d'Alph. de Castro que Grotius cite d'ailleurs expressément dans son *De iure praedae,* et son *Mare liberum,* 1609, etc. Ce traité n'est qu'un extrait du *De iure praedae.* — 8. Marius Lamers, *Franciscaansche lectuur van de H. Teresa* (219-39); *Lectures franciscaines de Ste Thérèse.* La Sainte a connu et mis à profit, Francisco de Ossuna (221-5), Bernardin de Laredo (225-8), Alph. de Madrid (228-31), Antonio de Guevara (231-4), S. Pierre d'Alcantara, un de ses conseillers spirituels (234-6) et peut-être Diego de Estella (237-8). — Sur Laredo v. aussi l'édition de 1925 notée dans AFH XIX, 130. La dépendance de Ste Thérèse vis à vis de Fr. Ossuna a été traitée avec beaucoup.

plus d'ampleur par le P. Michel Ange, O. Cap., dans la *Revista de archivos, biblioth. y museos,* XXXII (1915), 193-253, chap. VII d'une très érudite étude sur Fr. Ossuna. — 9. P. Jucundus Bouwman, *Bernardino de Sahagun* († *1590*) *en zijn wetenschappelijke missiearbeid onder de Azteken* (241-66); *B. de S. et ses travaux scientifiques sur les missions parmi les Aztèques,* au Mexique, d'après ses écrits mêmes.

10. Jeroen Doedens, *Florentius Leijdanus (Van Oyen) en zijn Novorum Martyrum Historia* (267-84). Il s'agit du petit livre: *Novorum in Inferioris Germaniae Provincia... Martyrum Ordinis S. Francisci passionis historia, a R. P. Florentio Leijdano... collecta,...* Neapoli 1581, in-8°, 48 pp. C'est le Général Franc. Gonzaga qui fit imprimer à Naples ce rapport du Provincial; Gonzaga y inséra une brève introduction (p. 7) et un épilogue (43-5). Description bibliographique très détaillée de cette édition (273-5) et de la réimpression parue à Ingolstadt en 1582 (280-2). — 11. Desiderius Franses, professeur de Patrologie à l'université catholique de Nimègue, *Franciscus Feuardent* († *1610*) *en de Patrologie* (285-98). Fr. Feuardent, né à Coutances en 1539, a publié, entre autres, *S. Irenaei Lugd. Adversus haereses libri V,* Parisiis 1576 et Coloniae Agrip. 1596. A cette seconde édition il ajouta: *Conflictus Arnobii catholici et Serapionis de Deo trino et uno.* Son édition de S. Irénée a été appréciée et mise à profit par R. Mansuet, Paris 1670, (celle répétée dans la *Pat. Gr.* VII, 437-1224), tandisque celle d'Arnobius a été englobée dans la *Pat. Lat.* LIII, 237-322. Feuardent a eu bien raison d'attribuer le *Conflictus* à *Arnobius Iunior* (288-98). Le texte de son *editio princeps,* il l'avait découvert dans un MS. des Frères Mineurs de Liége. — Le P. D. F. parle aussi (286-8) des: *Homiliae LIV Ioannis Chrysostomi in XXV priora capita Matthaei, ed. Ioannes Mahusius,* O. Min., Antverpiae 1537. — C'est le fameux *Opus imperfectum in Matthaeum.* — 12. Pontianus Polman, *De Minderbroeders in de Hollandsche Zending en het concordaat van 1624 met de Regulieren* (299-325); *Les Frères Mineurs dans la mission de Hollande et leur attitude vis-à-vis du concordat conclu avec les Réguliers en 1624.* Ils s'y opposaient pour plusieurs bonnes raisons. 13. Gilbertus Lohuis, *De Gregoriaansche zang bij de Minderbroeders, voornamelijk in Nederland* (327-48); *Le chant grégorien pratiquée par les Frères Mineurs, notamment aux Pays-Bas.* Esquisses rapides. Le chant et surtout le chant liturgique étaient cultivés par les Frères Mineurs dès leurs débuts, et au cours du XIII siècle (327-32). Dans leurs mélodies liturgiques les Mineurs étaient traditionalistes; XIII-XIV siècles (332-7) Le chant grégorien chez les Mineurs aux Pays-Bas; XVI-XIX siècles (337-48). — 14. David Hoevenaars, *De Chronographia Provinciae Germaniae Inferioris van Franciscus Peri (1771),* (349-76). Cette *Chronographia* allant de 1529 à 1771, est en vérité une *Tabula chronologica.* Le texte publié (362-75) contient l'an et le lieu des chapitres provinciaux, les noms des Ministres et des *Praesides Capitulorum,* enfin le *Numerus defunctorum,* toutefois avec la mention des *Defuncti insignes* sur lesquels Peri ajouta un courte notice.

15. Pancratius Maarschalkerweerd, *Marcellino da Cirezza als Geschiedschrijver van de Franciscaansche missiën* (377-88); *M. da C., historiographe des missions franciscaines.* Etudes de bibliographie et, à l'occasion, de critique. — 16. Bonaventura Kruitwagen et Willibrord Lampen, *De Bonaventura-uitgave van Quaracchi (1882-1902)*, 389-437. *L'édition des œuvres de S. B. parue à Quaracchi.* On y parle d'abord des éditions antérieures (339-99), puis on esquisse les travaux et voyages préparatoires du P. Fidelis a Fanna († 1881) (400-13), pour tracer ensuite à grandes lignes l'histoire extérieure des onze volumes de cette édition (413-30). Des quatre appendices deux sont des lettres (inédites) se rapportant à des savants hollandais. — Disons enfin qu'un registre détaillé facilitera les recherches à travers ces seize travaux (439-59).

La sincère admiration que nous éprouvons devant ces splendides *Mélanges,* sera la meilleure excuse à quelques minimes remarques que nous nous permettons encore sur quelques menus détails relevés à la volée. — D'abord, le P. Lamers (228) qui complète très judicieusement la bibliographie du P. Jacques Farzyn, oublie de décrire la *première* édition de 1602, de l'opuscule: « *Een gulden Boecxken...* ». Les bibliographes en éveil regretteront cette omission.

Le P. J. Bouwman (243) jetant un coup d'œil rapide sur la mission mexicaine, entamée par des Belges requis par Charles-Quint, a raison de ne pas s'étendre longuement sur ce hors-d'œuvre, simple préliminaire de l'histoire de Bernardin de Sahagun. Il semble toutefois plus logique de laisser à ces trois Flamands authentiques leur nom patronymique le moins invraisemblable, estropié plus tard tant par les Français que par les Espagnols. On peut voir à ce sujet le P. S. Dirks, *Hist. littér.* p. 97, ainsi que: *Galerie missionnaire franciscaine belge,* Malines 1926, 127-30. Quant à *Jean de Gand* (vulgo: Fray Juan de Gante) il est probablement identique avec *Jean le Flamand;* v. *Arch. Ib.-Am.* XX (1923), 103-4. — L'auteur aurait pu alléguer comme cause *principale,* non secondaire, de l'opposition faite à la publication de l'ouvrage trop véridique de Sahagun, la sincère sympathie des missionnaires pour les pauvres Indiens, indignement rançonnés et traqués par les envahisseurs (252). Ce fut là le fond des amers déboires du Frère Pierre De Muer jusqu'au bord de la tombe; v. *Gal. miss.* 129.

Nous n'oserions souscrire la note 2 de la p. 255 et suivre bénévolement Hakluyt et Purchas, qui appellent *Gallus* ou *Frenchman* notre Guillaume Ruysbroeck, pour l'unique motif que sa *Relation* fut adressée au roi de France. — Né, soit à *Rubrouck* près de Cassel, soit à *Ruysbroeck* en Brabant, soit à *Ruysbroeck,* dans la Province d'Anvers, Guillaume ne peut être appelé que *Flamand belge,* vu que la *Belgica secunda* des anciens géographes s'étendait au delà de Cassel; v. *Gal. miss.* 72-4.

Le P. J. Doedens (p. 282, note 1) prouve l'orthographe du nom *Bourchier.* La meilleure preuve en est la signature de l'auteur lui-même, telle qu'on la trouve au frontispice de son *Historia ecclesiastica de mar-*

tyrio Fratrum ordinis D. Francisci, ab anno 1536-1582... in Anglia, Belgio, Hibernia... dans les éditions de 1582, 1583 et 1586. — Le même P. Doedens a lu d'un œil distrait dans le texte incriminé (AFH XVII, 19), *Boucher* au lieu de *Bouchier,* comme on y lit de fait.

On constate que le cas se complique et devient déconcertant. Un certain Père *Jean Boucher* est l'auteur d'un ouvrage dont la « *dernière édition corrigée* » porte le titre: *Le* | *Bouquet* | *sacré* | *ou* | *Le Voyage* | *de la Terre Sainte* | *composé des Roses du Calvaire, des Lys de Bethléem, et des Hyacinthes d'Olivet, par le R. P.* Boucher, Mineur Observantin. A Rouen | chez la Veuve Oursel, ruë Ecruye re à l'Imprimerie du Levant. 1 vol. in-18°; 16 + 667 pp. et 6 de table. Avec portrait de l'auteur. — Le P. Marcell. da Civezza, *Saggio,* p. 62s., signale d'autres éditions de cet ouvrage.

La note 2 de la p. 299 rappelle le nom d'un savant, feu le Père A. van Lommel, S. J., auquel l'histoire franciscaine est redevable de plus d'un travail. — Ce docte écrivain se cacha par modestie sous les initiales « *A. v. L., S. J.* » lorsque en 1885 il publia la traduction néerlandaise du MS. franciscain, conservé jadis dans les archives de l'abbaye des Prémontrés à Park près de Louvain: *De Martyribus Fratrum Minorum Provinciae Germaniae Inferioris,* dans *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht,* XIII (1885), 297-310. La partie concernant les martyrs franciscains s'étend de la p. 305-10; cfr. W. Lampen, AFH XVI, 21-2.

Ce *manuscrit,* on le conçoit, n'est pas sans intérêt pour l'histoire religieuse de la Belgique. Mû par le légitime désir de comparer l'original à la traduction sus-dite, je m'empressai de faire les démarches auprès du R. P. Archiviste du monastère de Park. La réponse se fit attendre, car les recherches restèrent infructueuses. Dans son aimable missive, le R. Chanoine Adrien Versteylen, O. S. N., s'excusait de n'avoir pu récupérer le MS. longtemps cherché (lettre du 7 XII 1927). D'après le R. P. van Miert, S. J., « l'histoire des Martyrs avait été élaborée par un de ses confrères, au moyen d'un manuscrit de l'abbaye de Park. Or ce savant, très absorbé par l'étude, finit par perdre la mémoire de l'emprunt fait aux Prémontrés. Après sa mort, les rayons de sa bibliothèque personnelle furent transférés dans quelque maison des Jésuites en Hollande ». Voilà le fidèle contenu de la réponse pleine de bienveillance de la part du R. Chanoine Prémontré, que je prie de recevoir mes sincères remerciements. Dès lors la question du manuscrit reste ouverte. Mettra la main dessus quiconque dénichera l'héritage littéraire du P. A. Van Lommel. A cette fin il suffira de savoir où se trouvent les archives des Pères Jésuites.

Le P. G. Lohuis, traitant du Frère Mineur, appelé *Franciscus de Brugis,* auteur du *Graduale,* imprimé à Venise en 1499, aurait pu ajouter que le même religieux revit et corrigea un *Psautier,* edité en 1507: « *Psalterium secundum morem et consuetudinem S. R. E. cuius cantus per relig.* Fr. Franciscum de Brugis, *ordinis Minorum summa cum diligentia revisi atque fideli studio emendati* [*sunt*], Venetiis, Giunta, 1507 ». « 1 vol. in-fol. gr. pelle. Caratteri gotici rossi e neri, con musica e bel-

lissime iniziali con figure in legno », comme il fut décrit dans S. Bocca. *Catalogo 255,* n. 528, Roma 1912.

Le P. D. Hoevenaars (p. 349-76) réédite, guidé par la saine critique, le tableau synoptique, appelé *Chronographia Provinciae Germaniae Inferioris 1526-1771,* présenté en 1771 au chapitre provincial par l'auteur François Péri, O. F. M. Ce travail de remaniement longtemps désiré est précédé de précis historiques succincts de la Province et suivi d'une table onomastique, ce qui facilite singulièrement la consultation du document. S'il nous est permis d'exprimer un regret, c'est que le docte éditeur n'ait pas complété le tableau jusqu'au démembrement administratif de la Province sous Joseph II, et jusqu'à la suppression totale, lors de la révolution française. — Enfin à la note 2 de la p. 355, nous pouvons ajouter qu'il y a aussi un triple exemplaire de la *Chronographia* de Peri dans la Province actuelle belge, nommément un au convent des FF. Mineurs à Saint Trond et deux au dépôt des archives de la Province au couvent de Bruxelles-Schaerbeek. — Quant au P. Pierre Van den Haute, O. F. M. dont on cite (354) le *Breviarium historicum Ordinis Minorum,* Romae 1777, on ne peut perdre de vue la collection de *Mélanges,* partie imprimés, partie manuscrits, en XIV volumes in-folio, conservés (sauf trois tomes) dans les Archives de la Province belge; cf. Dirks, *Hist. litt.* 404. La table des matières multiples contenues dans nos onze tomes mériterait l'honneur de la publication. — Notons enfin que l'auteur, grâce à l'étude des sources, réussit à redresser plus d'une erreur glissée dans le travail du P. Péri.

Dans l'étude sur le P. Marcellin de Civezza, on est amené à citer le nom du P. Louis Hennepin, qualifié de personnage *mystérieux,* ayant *découvert* le Mississipi. Voir à ce propos J. Goyens. AFH XVIII, 318-45, 473-510. — Espérons que des trouvailles nouvelles finiront par dissiper le dernier nuage qui cache la tombe du héros belge, qui le premier descendit le Mississipi jusqu'au golfe du Mexique. Il ne prétendit cependant jamais avoir *découvert* le *Grand fleuve* connu dès 1528 par Cabeza de Vaca et traversé par les explorateurs espagnols dès 1540, sous la conduite de Hernandez de Soto v. *Arch. Ib.-Am.* XX, 421-5; AFH XVIII, 507.

L'appendice IV (437) relève parmi les collaborateurs d'occasion du P. Fidèle a Fanna, notre compatriote le P. Rombaut Bleyens. Ce religieux né à Turnhout, mourut au couvent de Roubaix le 5 Mars 1873, à l'âge de 33 ans, après 12 ans de profession religieuse et 7 de prêtrise.

C'est le P. B. Kruitwagen qui a soigné la partie technique du beau volume. Pour cette raison nous l'avons étudié, sous ce rapport, avec une attention toute spéciale. Certainement il y a beaucoup à louer et à apprendre. Nous y avons, toutefois, rencontré quelques imperfections soit réelles, soit apparentes. Le sous-titre ne précise pas le centenaire dont il s'agit et qui est le motif et l'occasion de ce *Recueil,* quoique les millésimes l'insinuent aux franciscanisants. Dans les renvois et les notes, bien nombreuses il est vrai, même le P. Kr. n'a pas com-

plètement réussi à introduire un système uniforme. Les titres des ouvrages, cités par l'A. de la première étude, sont reproduits en italiques, mais ensuite constamment en romains. Varieté plus grande dans les renvois aux collections bien connues de Migne; v. p. 2, 13, 14 et 288, 291, 293 s., 297. Ailleurs on devient solennel, en répétant presque chaque fois « Patrologia latina, ed. Migne, tom. ... col. ... » (p. 173, 176, 189): le quantième du tome est imprimé en chiffres arabes et une fois en chiffres romains. Il est très louable de ne pas trop abréger les titres des ouvrages cités, mais d'autre part l'on peut être aussi inutilement détaillé. Par contre le titre de la revue officielle des Frères Mineurs a été raccourci injustement. Depuis le début de 1898, cette revue y insère le mot *Fratrum*. Nous glânons ces petites imperfections matérielles non pas pour incriminer le bibliographe universellement connu, mais comme fiches de consolation pour tous qui, étant moins experts dans cette matière, se voient reprochés parfois des peccadilles du même genre.

Bruxelles. **P. Jérôme Goyens**, O. F. M.

1. **Monti, Gennaro Maria.** — *Una satira di Jacopone da Todi contro Bonifazio VIII,* in: *Miscellanea Francesco Ehrle;* vol. III, 67-87. — Roma 1924.
2. **Preindl, Hermann.** — *Jacopone da Todi.* — Leipzig, Vier Quellen Verlag, [1924]. — In-8°, 89 pp.
3. **Federmann, H.** — *Lauden des Jacopone da Todi in deutscher Uebertragung von* H. F. — München, C. H. Becksche Verlagsbuchhandlung, [1925]. — In-12°, 130 pp.
4. **Emidio d'Ascoli,** Cappuccino. — *Il misticismo nei canti spirituali di Frate Jacopone da Todi. Con prefazione del Prof.* ALFREDO GALLETTI. — Recanati, Libreria editrice S. Francesco d'Assisi, 1925. — In-8°, xx, 233 pp. — (L. 10).
5. **Trombadori, Gaetano.** — *Jacopone da Todi.* — Venezia, Tipografia Libreria Emiliana, 1925. — In-8°, 101 pp.
6. **Rébora, Piero.** — *Iacopone da Todi. Ammaestramenti morali contenuti in alcune laude sue, a cura di* P. R. — Torino-Milano-Firenze-Roma ecc., G. B. Paravia & C., [1925]. — In-12°, xxiv, 67 pp. — (L. 6,25).
7. **Sapegno, Natalino.** — *La « santa pazzia » di Frate Jacopone e le dottrine dei mistici medievali,* in: *Archivum Romanicum,* VII, 1923, 349-372.
8. **Idem.** — *Frate Jacopone.* — Torino, Edizioni del Baretti, 1926. — In-8°, 194 pp. — (L. 10).
9. **Russo, Luigi.** — *Jacopone da Todi mistico-poeta* in: *Leonardo, Rassegna mensile della coltura italiana,* a. II, n. 9, 20 sett. 1926, p. 233-243. — Roma 33. Anonima romana editoriale, Via Virgilio 16.
10. **Cavanna, Nicola,** O. F. M. — *« Del beato Frate Jacopone da Tode ». Vita e Laude contenute nella « Franceschina » del* P. GIA-

COMO ODDI. — S. Maria degli Angeli (Assisi), Tip. Porziuncola, 1926. — In-8°, xv, 78 pp. — (L. 10).

11. **Underhill, Evelyn.** — *Two Franciscan Mystics: Jacopone da Todi and Angela of Foligno,* in *St. Francis of Assisi 1226-1926. Essays in Commemoration, edited by* WALTER SETON. — London, University of London Press, 1926. — In-8°, p. 305-332.

12. **Gottardi, Agide.** — *Il dramma dell' anima umana e le origini del teatro e della lirica nuova.* — Firenze, Olschki, 1927. — In-4°, 16 pp. (Extractum ex *Giornale Dantesco,* XXIX, 1926, quad. 4, 299-312).

Lectores nostri Periodici saepius informavimus de litteratura Jacoponica (cf. AFH I, 181-3; II, 499-502; IV, 161-2; V, 110-4; VI, 571-2; VII, 533-4, 773-80; XV, 183-96), quae quidem in dies crescit, ut ex praecitatis operibus liquet.

1. Monti, qui iam diu litteraturae Laudum diligentissime studet, notam illam ac plurimum discussam satyram Jacoponi: *O Papa Bonifazio — molt' hai iocato al mondo* examini severo subiciens, ad conclusionem pervenit eam esse anno 1297 compositam ut instrumentum polemicum in favorem Columnensium, strophasque ad scelus Anagninum alludentes fuisse post hoc additas, minime vero ab ipso poëta. Satyra igitur est authentica, sed uti habetur in editionibus vulgatis est interpolata. Ad conclusionem hanc alii iam pervenerant, A. vero eam novis argumentis fulcire nititur, praesertim codice Chisiano-Vaticano *L, IV. 121* (cuius descriptionem habes p. 80, nota 7), qui illas strophas omittit, sicut et cod. Magliabechianus, Florentiae, *II, VI, 63,* iam notus. Codicis Chisiani lectionem huius satyrae A. hic edit p. 84-7. Praeter hoc argumentum ex auctoritate manuscripta haustum, Monti ostendere nititur contradictionem in ipsa compositione exsistere, si illa « interpolatio » ut pars originalis compositionis habetur. Candide tamen fatetur (p. 79) satyram illam in forma traditionali in 40 fere codicibus et quidem melioribus, non minus ac in omnibus editionibus, duabus exceptis, inveniri.

Contra thesim a Monti propugnatam iam dudum scripsi (AFH XV, 186 s.), nec est cur rationes ibi in contrarium propositas repetamus, cum A. eas minime refutaverit. Id tantum recolo in ipso initio, secundo scil. versu, allusionem ad infelicem Bonifatii mortem iam haberi, quae quidem allusio vestem habet propheticam, sed est prophetia *post eventum,* ut saepe occurrit in compositionibus poëticis. Conferatur solus Dantes Alighieri, Jacoponi aequalis, qui huius rei sescenta exempla affert, imo hoc ipsum scelus Anagninum (*Purg.* XX, 86 ss.) praeannuntiat! Miror igitur cl. A. repetisse (p. 83) verba Brugnoli, iuxta quem interpolator voluit: *circondare la figura di Jacopone da un' aureola di santità e conferirgli la virtù profetica* [!!]. Qualis critica litteraria est ista?

2. H. Preindl opusculum indolis originalis nobis dedit de Jacopone agens. Ut ipse in praefatione annuntiat, nova studia historiae litterariae

praebere non intendit, sed poëtam Tudertinum hominibus nostri temporis intelligibilem reddere, ut ipsi propria experientia profundum eius sensum percipiant. — Hoc in quinque capitulis absque titulis praestat, et quidem ita ut omnia elementa regionis, temporis, artis, litteraturae, religionis in considerationum ambitum adducat. Pauca opera citantur pro ideis generalibus; cognitiones auctoris in his rebus maturi supplent; poëmata Jacoponi citata sunt fontes principales. Habet igitur hoc studium aliquid generis litteraturae quod *essai* vulgo vocatur; confitemur tamen lectorem, harum rerum non expertem, libenter usque ad finem sequi auctoris considerationes.

Cap. I (p. 7-12) regioni Umbriae, in qua situm est Tudertum, dedicatur, in eaque non classicismum qui Romae et in aliis Italiae regionibus supravixit, sed mysticismum invenit. Revera Umbria multos produxit Sanctos qui erant fortes, et heroes qui erant pii, iuxta indolem populi et regionis suavem fortemque. Hoc est quoque elementum constitutivum vitae Jacoponi, unius e maioribus Umbriae filiis. — Vita exterior Jacoponi cap. II (13-24) delineatur, ubi p. 19 gravis error typographicus irrepsit, cum Jacoponus instrumento Columnensium subscripsisse dicitur 19 maii 1427, loco 10 maii 1297. Locus vero in quo instrumentum datum est, *Longhezza* scribitur, non *Lonhezza*, ut habet Auctor. — In cap. III (25-32) magis delineatur indoles hominis Jacoponi propria, quae est etiam eius poëmatum, scil. radicalismus quidam et enthusiasmus. — In cap. IV (33-50) exponuntur duo modi, quo homines universum considerant et in operibus artis litteraturaeque necnon in vita practica manifestant: anthropocentricus, classicus, paganus unus, alter theocentricus, christianus. Jacoponus utrumque expertus est, priorem ante conversionem, alterum post eamdem. — Qui alter modus se habendi magis explicatur in cap. V (51-80), forsitan totius opusculi optimo, et poëmatibus ipsius Jacoponi, et exemplis quibusdam typicis huiusmodi, ut S. Francisco, Ioachim de Floris, ample illustratur. — In ultimo demum cap. VI (81-9), cl. Auctor iudicium fert syntheticum de Jacoponi opere poëtico, quod non est aestheticum, quia ex propria experientia elementari ortum, ideoque non diiudicandum iuxta regulas aestheticas litteraturae, imo in nullam fere huius categoriam inseri potest. Quare, qui litteraturae historiam scripserunt, Auctoris quidem sententia, aequum iudicium non tulerunt de Jacoponi operibus, quia unice iuxta regulas aestheticas iudicare soleant, dum Jacoponi opera experientia inspirata sine artis regulis et studio orta sint. Cum totus poëtae modus sit theocentricus, tota eius poësis religiosa est. « Omnes orationis formae, inquit (84), in Jacoponi operibus habentur: Adoratio, meditatio, agnitio culpae, poenitentia et propositum, fides, spes, charitas, supplicatio reverens et humilis, sicut et iubilans et laudans, intima et tenera, ardens et passionalis et demum ecstatica. Saepissime occurrit ecstatica amoris explosio, ita ut Jacoponus dici possit essentialiter lyricus ecstaticus ».

Quibus expositis, clare patet studium quod Preindl Jacopono consecravit esse notabile. Quamvis nullum novum elementum positivum praebeat Auctor, meritum tamen eius est, quod Jacoponum non tantum

singulariter considerat, sed in relatione ponit ad magna humanitatis problemata, et eum a casibus fortuitis solvens, inter maximos mundi poëtas lyricos proponit, cuius tamen opera artis regulis solitis sunt rebellia.

3. Opusculum quod H. Federmann edidit, alium habet finem aliamque methodum. Dividi potest in tres partes. In prima (3-18) offertur versio germanica libera Vitae Jacoponi, ex I. B. Modio, *I Cantici del Beato Iacopone da Todi,* Roma 1558. In altera, poëmata selecta numero 20 metrice in linguam germanicam vertuntur, in tertia (115-127) seu in epilogo notae criticae ad vitam et opera Jacoponi habentur. Demum (129s.) adest bibliographia, in qua desidero C. Schlüter - W. Storck, *Ausgewählte Gedichte Jacopone's da Todi,* Münster 1864, cum tamen hi auctores soli sint, qui magnum numerum (92) poëmatum Tudertini germanice verterunt. Revera Federmann versionem hanc priorem cognovisse videtur et etiam adhibuisse, cum in aliquibus poëmatibus, quae inter se contuli, ultima verba consonantia, aliquando etiam singuli fere versus in utraque versione eadem sint. Fatemur tamen ultro versionem hanc novam esse elegantiorem, licet non fideliorem.

Quae Auctor in epilogo (118) de testamento Card. Bentivengae scribit, accurata non sunt. Cardinalis quidem legavit « fratri Iacobello pro libris et aliis necessitatibus suis quinquaginta libras cortonenses » in testamento a. 1286. In primo vero codicillo, Romae 7 nov. 1288, condendo testis est « fr. Iacobus de Tuderto ». Similiter in altero codicillo, Romae 25 mart. 1289, Cardinalis reliquit « fratri Iacobo et dicto fratri Laurentio de Tuderto Ordinis Fratrum Minorum nostris familiaribus et cappellanis et cuilibet eorum quinquaginta libras Turonensium pro libris et aliis necessitatibus eorum et cuiuslibet ipsorum... Actum... presentibus... fratre Iacobo de Tuderto Ordinis Fratrum Minorum... », apud L. Leonij, *Inventario dei codici della comunale di Todi,* ibi 1878, 78-85. Licet quaedam praesumptio adsit de nostro Iacopono ibi agi, res tamen minime certa est, praesertim quia Fr. Iacobus ille de Tuderto hic dicitur cappellanus, dum Iacoponus sacerdos non fuit.

4. Librum notatu vere dignum de Jacopono edidit P. Emygdius ab Asculo. Eius liber est opus theologi catholici, et solus talis, apparatu philologico et critico munitus, in omnibus et singulis interpretationem veram poëtae mystici dare potest, dum acatholici et laici, licet bona voluntate praediti, in quaestionibus mysticis erroribus facile exponuntur.

Praemisso cap. I, (1-22) indolis generalis, A. in cap. II (23-43), de Jacoponi vita et charactere agit et quidem imprimis de fontibus, quos refert iuxta enumerationem dominae Underhill (AFH XV, 183), quae tamen nihil addidit iis quae in *Catholic Encyclopedia,* VIII, 263ss. scripseram. Plane vero falsum est Vitam Jacoponi editam a Tobler esse saeculi XIV, ut praetendit A. Ipse Tobler hac in re se correxit. (Cf. infra n. **10**). Recte autem A. huic vitae non omnem negat fidem. Recise econtra Jacoponum ideis Joachimistis imbutum fuisse, ut quibusdam placuit affirmare, negat, appellans ad Laudem 50, ubi poëta satyrice dicit:

De fare signi sì son desiosi
far miracoli, render senetati,
de rapti et profezie son golosi;
se alcun ne campa, si pò Dio laudare.

Satyram contra Bonifatium VIII scriptam A. habet interpolatam cum G. Monti (cf. supra, n. 1). — Proximum Cap. III (45-62), de mystica franciscana et inspiratione poëtica lyricae Jacoponicae agit et quidem optime. A. enim clare et iuste differentiam inculcat mysticismum paganum, pantheisticum, nihilisticum inter et mysticismum christianum, licet aliquando expressiones sint similes. Solus theologus catholicus sensum quibusdam verbis expressum recte interpretari potest.

De lyricae Jacoponicae forma tractat A. in cap. IV (63-90), variorum eruditorum sententias referens et reiciens, iuxta quas Jacoponus est poëta popularis (D'Ancona) vel aristocraticus, mysticus, paucis intelligibilis (Novati), dum ipse A. sententiam suam sic exprimit (p. 68): « Insomma a me sembra che frate Iacopone sia un poeta così singolare che per la sua strapotente soggettività non può essere classificato nè tra i poeti popolari nè tra i dotti ». Melius forsan dixisset Jacoponum esse unum et alterum, magis tamen mysticum quam popularem. — Quod nexum logicum et compositionis unitatem attinet, A. haec in triplici via: purgativa, illuminativa, unitiva, iuxta doctrinam S. Bonaventurae, perspicit, miraturque nullum doctum hoc usque nunc reperisse. Sed, ni fallor, Underhill simili methodo iam processit ad poëmatum Jacoponicorum classificationem chronologicam statuendam, quod utique falsum esse diximus (AFH XV, 190), si res nimis prematur. Auctor schema classificationis iuxta suum divisionis principium non exhibet et prudenter quidem. Revera autem cum in sequentibus tribus capitulis (V, 91-116; VI, 117-41; VII, 143-71) collectionem Jacoponicam, dicta triplici via examinat, videmus poëmata grosso modo disposita esse in triplici serie, non tamen sine exceptionibus, cum tres status animi in una eademque compositione adesse possunt sicut in rerum natura. — Duo postrema capitula (VIII, 173-97; IX, 199-222) de elemento religioso satyrarum, deque earumdem et aliorum canticorum pessimismo agunt, generatim bene. Difficultates quas canticum 58 (contra Bonifatium VIII) praebet, cl. A. prudenter evitavit, cum illud vix tangat. Demum adsunt Indices alphabeticus et rerum, inter quos editionum operum Jacoponicorum elenchus inseritur, obvie ante Indices ponendus.

Non obstantibus quibusdam exceptionibus quas fecimus, librum hunc salutamus laetanter, quippe qui, cum studio methodico adaequato scriptus, Jacoponi interpretationem praebet iustam, catholicam. Speramus fore ut scriptores laici, qui de rebus Jacoponicis agunt, hoc libro utantur, ne in solitos cadant errores.

5. Studium hoc tribus circumscribitur capitulis, quibus aliae quaedam considerationes succedunt. Imprimis Trombadori agit de Jacoponi vita (5-26), ubi nihil novi, nisi quod annus nativitatis ex interpretatione Laudis 96 (cf. p. 89) ad an. 1236 figitur, contra sententiam receptam,

iuxta quam Jacoponus natus est c. 1228. Ceterum delineatio haec sat est superficialis et plane subiectiva, aliena etiam ab interpretatione catholica. P. 15 ex. gr. legimus: « La lotta che si combatte nell'anima di Jacopone è la lotta assurda dell'uomo contro sè stesso; assistiamo qui alla estrinsecazione tragica della materia dallo spirito; in che consiste appunto la lotta per la santità » (!). Cum ideis talibus Canticorum Jacoponi interpretatio (27-57) accurata esse non potest. De facto rei mysticae christianae cognitio ne rudimentalis quidem ibi apparet. Econtra satyram in Bonifatium VIII (cant. 58) A. integre authenticam merito habet et demonstrat. De ea agit p. 54-7 et fusius profundiusque p. 90-100, B. Brugnoli (AFH VII, 773) praesertim impugnans et quidem bonis observationibus. Pariter consentire possumus iis quae A. de Vita Jacoponi edita a Tobler, non *Többler,* ut (non secus ac alii plures) habet (85 s.). Caput speciale (58-72) Laudi *Donna del paradiso* consecratur, cuius quidem pretium litterarium et aestheticum bene inculcatur (« il capolavoro di tutta la produzione poetica italiana anteriore alla Divina Commedia », p. 76), sed significatio profundior non percipitur ab A., qui (71) de « mito terribile della crocefissione » (!) loquitur.

Quibus expositis, unicuique apparet librum Trombadori studiis Jacoponicis parum prodesse, imo in non paucis obesse. Auctoris enim animus interpretationi Jacoponi impar est. Insuper sine cognitione theologica impossibile est iuste interpretari poëtam, cuius compositiones magna ex parte theologicis veritatibus et speculationibus refertae vel etiam integre sunt inspiratae.

6. Rébora scopum divulgationis opusculo suo prosequitur. Studia Jacoponica aestheticae et philologiae nimis addicta credit, econtra latus morale neglectum. Quare ipse 5 Jacoponi poëmata vel ei adscripta, elementum magistrale *(ammaestramenti)* continentia denuo edit, praemissa introductione, in qua animum suum pandit: « Agli Italiani (inquit p. XI), la loro letteratura venne spesso mostrata come se fosse composta di pochi aulici capolavori che segnano il vertice della perfezione letteraria, ma che non giungono a toccare, nella loro levigata perfezione, le fibre agitate e disorientate spesso dell'anima giovanile del nostro tempo ». De Jacopono similiter vario sub aspectu critico disputatum est, ipse vero Jacoponum moralizantem exhibere sibi proponit. « Vogliamo (ait p. X), parlare del lato popolaresco, bonariamente moraleggiante ed insegnativo, che ci presenta non più l'Jacopone poeta mistico ed eroe della religione, ma piuttosto l'onesto ed affettuoso ammaestratore, il fraticello arguto che con il buon senso e la sua prudenza casalinga, sembra illuminare benignamente i primi passi gloriosi della letteratura italiana. Intendiamo dire cioè l'Jacopone di quei proverbi morali e di quelle raccomandazioni ai peccatori, di carattere normativo e didattico, che rappresentano con ogni probabilità la prima fase della sua vita religiosa; la fase cioè che segue alla conversione... ».

Hoc scopo ductus A. selegit imprimis compositionem 66 stropharum *Poichè gli uomin domandano,* quae quidem in editione principe et ideo etiam ap. Ferri desideratur, sed in aliis quibusdam editionibus ex. gr.

Tresatti, II, 32, et in ed. Neapoli 1615, p. 269, sicut etiam in nonnullis Mss. (cf. Tenneroni, *Inizii*, p. 212) Jacopono tribuitur. Rébora cum Brugnoli istam certe authenticam habet, alii autem docti haesitant. Addo cod. *2110* Bibl. Angelicae, Romae, eiusdem textus fragmenta continere sub titulo: *Proverbi di fra Giachopone da Todi,* quae edidit G. M. Monti, ap. *Archivum Romanicum,* VII, 1923, 347 s. Aliae compositiones sunt: *Guarda che non caggi* (Ferri, n. 6); *Omo, tu se' engannato* (Ferri, n. 18); *Omo, mettete a pensare* (Ferri, n. 23); *O peccator dolente* (Ferri, n. 97). Singulis poëmatibus subiunguntur notae criticae, explicationes grammaticales et reales. Sequitur (60-4) brevis nota biographica et brevissima bibliographica (65 s.). — Opusculum Rébora suam quidem habere potest utilitatem, sed parumper laicismum et moralem laicam sapere mihi videtur.

7. Ope Laudum Jacoponi tractatuumque soluto sermone conscriptorum, quae sub eius nomine circumferuntur, Sapegno in naturam status psychologici inquirit, quem antiquae Vitae poëtae ei attribuunt dicentes: « si vedea tra le genti come fuori di sè » et de quo ipse poëta dicit (cant. 84): *Senno me pare e cortesia — empazir per lo bel Messia.* Cl. A. huius status causam et effectus non credit mysticismo ordinario vel classico Victorinorum scil., S. Bonaventurae aliorumque Fratrum Minorum explicari, sed experientia dolorosa ipsius Tudertini, unde odium quoddam in mundum concepisset, minime vero considerationibus platonicis, ut dicitur, vel quieta meditatione ad eum pervenisset. Esset igitur illa « dementia » forma quaedam realis pessimismi. Pro S. Francisco et generatim pro schola franciscana creaturae, mundus visibilis sunt gradus ad contemplationem Dei, dum iuxta A., illa aversionem vehementem imo passionem quamdam Jacopono inspirant. Unde in ipsa contemplatione Dei Jacoponus non plenam invenit quietem, sed superest semper quidam timor, quaedam lucta contra mundum. Quod autem Jacoponus experientia edoctus, violenter se a mundo averterit et pugnam incessantem et acrem adversus eum inierit, in hoc consistit eius sancta dementia.

His in compendium reducere credimus significationem longae dissertationis, in qua non desunt optimae observationes criticae, sed et quaedam repetitiones, licet mutentur verba. Quod vero Iacoponus creaturas non ut gradus ad Deum considerasset, mihi videtur dici non posse. Sufficit citasse stropham sequentem ex cant. 90: *Amor de caritade:*

Chè cielo e terra grida e sempre chiama,
e tutte cose ch' io sì deggia amare;
ciascuna dice con tutto cuor: — Ama
l' amor c' ha fatto briga d' abracciare;
chè quello amore, però che te abrama;
tutti noi ha fatti per ad sè trare;
veggio tanto arversare — bontade e cortesia
de quella luce pia — che se spande de fuore.

Habetur hic doctrina *Itinerario mentis in Deum* S. Bonaventurae plane correspondens. Addimus demum cl. A. iis assentire quae diximus

olim de auctoritate Vitae antiquae Jacoponi, substantiam scil. eiusdem posse accipi ut traditionem attendendam.

8. Post studium particulare praedictum Sapegno totum problema Jacoponicum tractare suscepit forma populari potius quam docta, quamvis non indocte. In cap. I (7-48) « de prima conversione » stylo amoeniore et fusius puncta exposita sub **7** tractantur et eodem sensu resolvuntur. A. in subitaneam Jacoponi conversionem ex improvisa morte coniugis credere non inclinat, sed saltem praedispositionem quamdam seu conversionem initialem adfuisse opinatur. Cap. II (49-74) « Secunda conversio » inscribitur atque agit de reliqua vita Jacoponi, a tempore scil. quo Jacoponus Ordini Minorum nomen dedit ad mortem usque. Specialius A. analysim praebet earum Laudum (31, 34, 51, 53, 54, 60) in quibus Jacoponus Spiritualium ideas amplexus esse apparet. Falsum autem est (p. 60) a. 1294 Palaestrinae Monachos Coelestinos monasterium fundasse. Petrini, *Memorie Prenestine,* Roma 1795, 143s., quidem refert dicto anno Eremitas Coelestinos (idest Spirituales Ord. Min.) Palestrinae conventum fundasse « di rigorosa disciplina », « come rilevasi dai scritti di Fra Jacopone da Todi ». In nota Petrini amandat ad Laudes 55, 56, 57. In sola 55 Jacoponus dicit: *Fusti al monte Pelestrina — anno e mezo en disciplina.* Poëta autem hoc videtur intelligere de tempore quo cum Columnensibus Palaestrinae morabatur 1297-98, utrum vero in communitate cum aliis Spiritualibus vixerit, vel non, incertum est. Nullo autem modo Monachi Coelestini ibi monasterium habebant. Tempore obsessionis Palaestrinae A. credit « quasi certamente » Tudertinum contra Bonifatium VIII composuisse Cant. 58, quod nos post scelus Anagninum (1303) actum reputamus. Jacoponum in quodam conventu poenam carceris luisse mihi videtur certum (Auctor p. 68 dicit *forse*) ex cant. 55:

Maledicerà la spesa — lo convento che l' ha presa
Faite, faite que volite — frati che de sotto gite.

Iuxta lectionem variantem penultimi versus a me recollectam (*Studi Franc.* X, 1924, 349): *En Tode giaccio socterato,* patet conventum illum fuisse Tudertinum, S. Fortunati scil., in quo Ordini Min. adscriptus fuerat.

Cap. III et ultimum (75-175) compositionibus poëticis Jacoponi consecratur, quas A. unice sub aspectu pretii poëtici seu litterarii cupit considerare: « Non popolare dunque (inquit p. 78) nè strettamente dottrinale, e neppure eloquente documentazione di una psicologia, sia pure quanto si vuole raffinata e singolare, — la poesia di Jacopone meritava d'esser avvicinata con quell'animo più cordiale ed umano che sempre ci soccorre e ci guida di fronte a tutte le testimonianze di questo genere: voleva esser misurata nel suo effettivo valore poetico e collocata al posto che le appartiene nella storia della nostra letteratura ». In hoc quidem Auctori assentire possumus, sed non ideo spernendi sunt alii auctores qui opera poëtica eadem aliis sub aspectibus: mystico, psychologico, populari considerare volunt. Quantum revera praeiudicia A. aliquando impediunt, quominus recte videat, ex eo perspicitur quod ex. gr. Laudi 43: « De Misericordia et Iustitia », quod thema Processus Para-

disi appellari etiam consuevit, omne abiudicat pretium poëticum (98). Notamus cl. A. (83-5) Jacopono nostro attribuere *Stabat Mater,* cuius intimam pulchritudinem non tam in descriptione plastica quam in animi compatientis oratione profunda perspicit.

In fine libri (177-86) ditissima habetur bibliographia, partim desumpta ex *Catholic Encyclopedia,* VIII, 265; demum (187-92) utilis appendix: *Le stampe e i codici delle poesie di Jacopone e la questione dell' autenticità delle Laude.*

Ex dictis liquet librum a Sapegno consecratum Tudertino studium continere strenuum, argumentum propositum penetrans, licet non omnes cl. Auctoris conclusiones nimia aesthetica inspiratas accipere possimus.

9. L. Russo, Director Periodici *Leonardo,* sapientem dat conspectum litteraturae Jacoponicae recentioris unacum observationibus propriis et iudiciis acutis. In dissidio inter Casella et Sapegno vigente de modo considerandi opus poëticum Jacoponi, A. credit Casella suos habere defectus criticos in casu Jacoponi, sed ei obici non posse, quod elementum mysticum quaesiverit: « Proprio in Jacopone (scribit Russo, p. 235) quello che vive e ce lo fa grandeggiare è la sua originalissima esperienza mistica, e bisogna far la storia di quella esperienza, se si vuole far opera concreta di critica, e a svolgere questo compito, ci si ritroverà, quasi senza volerlo, a dar valore anche a quella che è la poesia di Jacopone. Opera di interpretazione mistica, dunque, che non è cosa molto facile, per cui giova la dottrina, come già per la critica di poesia, solo se è soccorsa da una nostra travagliata e ricca vita interiore ». Quae verba magnam continent veritatem.

10. Tantum dictum et scriptum est de Vita Jacoponi Tudertini in Chronica Ordinis Min., vulgo *Franceschina,* exsistente, ut cum gaudio salutemus editionem huius Vitae demum factam, opera scil. cl. P. Nic. Cavanna, qui et editionem integram dictae Chronicae duobus voluminibus mox absolvet.

Editur textus iuxta codicem Portiunculae, additis lectionibus aliorum duorum codicum saec. XV, Perusini scil. et Nursini. Notum est Vitam hanc tribus in recensionibus exsistere: Tobler edidit unam in *Zeitschrift für Romanische Philologie,* II, 1878, 26-39; III, 1879, 178-92. Aliam ego ipse edidi ex operibus Mariani Florentini in *Luce e Amore,* IV, 1907, 418-26; 473-89; cf. ibid. 361-68 codicis descriptionem. Tertiam nunc exhibet Cavanna ex *Franceschina,* quam Chronicam Iacobus Oddi Perusinus († 1488) conscripsit. Quaestio resolvenda est de relatione harum recensionum inter se. Nulla difficultas pro recensione Mariani, quippe quae clare a *Franceschina* dependet, et quidem a Cod. *1238* Perusino (cf. *Luce e Amore,* IV, 418). Tota igitur quaestio inter Vitam Tobler seu Manuscripti Spithöver et *Franceschinae* vertitur. Augetur difficultas ex eo quod Ms. Spithöver nullibi hodie reperitur. Ipse Tobler illud credidit esse saec. XIV, quod ubique repetitur, quamvis expertissimus palaeographus E. Monaci, qui Ms. an. 1878 examini subiecit, illud saeculo XV post S. Bernardinum († 1444) adiudicaverit, quam sententiam ipse Tobler l. c. III, 178, communicavit et accipere videtur.

Cavanna in parva introductione quaestionem tractat propositam, brevius forsitan quam res exigit. Ipsi clarum est Vitam Tobler a *Franceschina* dependere, imo Ms. Spithöver in fine saec. XVI ortum esse demonstrare conatur, et forsan esse falsificationem. Sed hic statim iudicium virorum doctorum obstat: Si enim Tobler Ms. esse credidit saec. XIV, Monaci vero medii saeculi XV, non licet, quin ipse codex denuo palaeographice examinetur (quod quidem nunc est impossibile) integro saeculo posteriori eum assignare. Revera argumenta quae Cavanna ad suam sententiam probandam proponit, solidum fundamentum habere mihi non videntur.

Imprimis Vita Tobler (II, 37) de Iacopono scribit: *El suo corppo fo sepolto nel monisterio de monte Xpo. Et dapuoi molti anni fo onorevolemente portato alla ciptade nel loco delli frati menori, cio è santo fortunato.* Notandum est Monasterium Montis Christi extra civitatem Tudertinam fundatum fuisse a Monasterio Clarissarum S. Laurentii in Collazzone, ubi mortuus erat Jacoponus et statim illuc portatum fuisse, iuxta Tobler et *Franceschinam*, corpus demortui poëtae. Vita vero Tobler addit post multos annos corpus iterum translatum fuisse in ecclesiam S. Fortunati intra civitatem sitam. Iacobilli, *Vite de Santi e Beati dell' Umbria*, III, Foligno 1661, 219 et Augustinus a Stronconio, *Miscell. Francesc.*, IV, 153, (ambo citantur a Cavanna p. VIII), hanc alteram translationem an. 1433 assignant. Econtra adhuc a. 1586, ut advertit Cavanna, Rod. Tossinanensis, *Hist. seraph. Rel.*, Venetiis 1586, f. 110r, scripsit illud corpus apud Clarissas Montis Sancti [quod erat aliud Clarissarum monasterium extra Tudertum] in veneratione habitum esse. Unde concludit Cavanna (qui pro sua thesi adducere potuisset etiam Gonzaga, *De origine seraph. Rel.*, Romae 1587, 95), translationem in S. Fortunatum factam esse post 1586, scil. 1596. Cum autem Vita Tobleriana hanc translationem recolat, necessario scripta esset post 1596.

Meo vero iudicio, hic non levem errorem admisit Cavanna reiciens translationem a. 1433. Hanc enim diu ante illos auctores citatos refert Marianus Florentinus in *Chronicis Ordinis Min.*, hodie deperditis, sed in hac parte conservatis per transsumptum factum a. 1769 ex originali tunc in archivo S. Isidori de Urbe exsistente, et partim editum in *Tudertina confirmationis cultus ab immemorabili tempore praestiti Iacobo a Tuderto, Summarium*, [Romae 1869], p. 3-7, ubi postquam de morte Jacoponi (25 dec. 1306) dixit, addit (p. 4): « Sed postmodum corpus eius translatum fuit ad civitatem in ecclesia Sancti Fortunati, ubi Fratres extant Minores ». Explicitius scribit postea p. 6: « Cuius corpus honorifice fuit delatum ad civitatem Tuderti et in monasterio sororum sanctae Clarae a Monte Sancto sepultum. Postmodum vero translatum fuit ad ecclesiam sancti Fortunati intra civitatem, ubi Fratres Minores habitant. Veneratur ut Sanctus ». Marianus († 1523) scripsit suas Chronicas vergente ad finem saeculo XV et incipiente XVI.

Lucas Albertus Petti, qui initio saec. XVII suas Chronicas Tudertinas scripsit, conservatas in MS. autographo in archivo publico Tudertino, et qui ipse adfuit recognitioni ossium Jacoponi ab episcopo Angelo

Cesi a. 1596 factae et eorumdem in cryptam S. Fortunati collocationi (cf. Possevino, *Vite de Santi et Beati di Todi,* Perugia 1597, 148, 270), commemorata morte Jacoponi in Callazzone, et eius in monasterium Montis Christi translatione, vol. II, f. 359r, scribit: « et finalmente nel 1433 del mese di gennaro con sollenne processione fu portato nella Chiesa di S. Fortunato della medesima città, nella quale habitano i frati minori conventuali di S. Francesco, et fu riposto in un cassone di legno fatto in forma di Arca, nella cui parte anteriore ancor' hoggi appar' depinta la sua imagine, per quanto si conosce, molto antica, con barba rasa et con alcuni splendori in testa... Nell' anno 1596 Mons. Illmo Vescovo di Todi havendo reviste et riconosciute l' ossa del detto beato conservate nel detto cassone, moto dalla devotione che porta a detto Beato, le collocò in un sepolchro di marmo fatto in detta chiesa con questa iscrittione: *Ossa* etc. ». Idem Auctor, I, f. 52r, fusius eadem de re agit addens: « come nell' Instrumento fatto da me Lucalberto Petti Segretario di S. S. Illma si contiene ». — Eodem tempore alius rerum scriptor Tudertinus, I. B. Guazzaroni, qui pariter illis novis SS. et BB. Tudertinorum collocationibus ab episcopo A. Cesi factis adstitit (Possevino, *Vite,* 268), in suis Chronicis ineditis in archivo Tudertino exsistentibus, scribit, f. 6r: « Ubi per idem tempus [1596] B. Gulielmi et B. Jacoboni ossa illustrioribus sepulturis decorata sunt ». Doctissimus demum L. Leonij, *Cronaca dei vescovi di Todi,* ib. 1889, 152s. refert textum de episcopatu A. Cesi agentem, ubi legimus, p. 153: « Ibidem [in templo S. Fortunati] B. Jacoponi de Benedictis ossa decentius posuit ».

Omnes ergo testes conveniunt A. Cesi corpus Jacoponi an. 1596 non in ecclesiam S. Fortunati intulisse, sed tantum in novo sepulchro ibidem condidisse. Quo tempore autem e monasterio Clarissarum translata sint ossa Jacoponi in templum S. Fortunati, nobis dicunt scriptores locales, scil. a. 1433, (cf. supra, Petti), nempe sub episcopo Antonio Anagnino (1429-1434), de quo Leonij l. c. 107, scribit: « Gli scrittori nostri ci ricordano che trasferì le ossa di frate Jacopone da Montesanto alla chiesa di S. Fortunato ».

Quid valet Tossinianensis in Romandiola versus finem saec. XVI scribentis auctoritas contra clara Mariani Florentini et auctorum localium testimonia? Tossinianensis ceterum nonnisi Bartholomaeum Pisanum exscripsit, ante translationem anni 1433 dicentem (*Anal. Franc.* IV, 235): « In Tuderto, non in loco fratrum, sed in monasterio sororum sanctae Clarae de Monte Sancto iacet sanctus frater Iacobus Benedictoli.... ». Insuper iam a. 1488 monasterium Montis Sancti, Clarissis in civitatem translatis, in manus Fratrum Minorum venit. (Cf. Aug. de Stronconio in *Miscell. Franc.* III, 87; VI, 69). Argumentum ergo hoc a P. Cavanna contra antiquitatem textus Tobleriani allatum ad nihil redigitur, imo locus ille de translatione ossium Jacoponi in S. Fortunatum in recensione Tobleriana pretiosum est indicium termini *post quem* ipsa exorta est, scil. post an. 1433, cum quo convenit Monaci iudicium de codicis Spithöver antiquitate. Patet igitur etiam falsam notam chronologicam mortis Jacoponi in textu Tobleriano (25 mart. 1296) non ex

inscriptione in sepulchro Jacoponi ab A. Cesi constructo provenire, sed econtra.

Hac igitur via quaestio de duorum textuum relatione mutua solvi non potest, causaque integra remanet. Fateor equidem me ipsum *Franceschinae* textum Tobleriano antiquiorem olim credidisse (cf. *Luce e Amore*, IV, 1907, 418), sed argumenta Patris Cavanna, hoc probare nitentia, in contrariam sententiam me potius duxisse. Neque etiam sine momento est in textu *Franceschinae* omitti duos locos Toblerianos, qui auctorem Vitae respiciunt. En textus, cuius gravitatem ipse P. Cavanna perspexit, in duplici recensione:

Recensio Tobleriana.

Quistu esendo nel abitu seculare, *secondo che me stato refferito da frati antichi dingni de fede*, fo homo tuto de mondo.

Et non e meraviglia enperoche lo exercitio suo era provocativo al contrario. *Secondo che me stato referito* lui exercetava larte de la procura la quale e de tanto periculo che chi non a la cossientia molto limata, tira lomo nela dannatione eterna. (*Zeitschrift*, II, 26).

Recensio Franceschinae.

Quisto essendo nello habito seculare, fo homo tucto del mondo, senza gusto nè sapore de Dio nè de santi.

Et non è meraveglia però che lo exercitio suo era provocativo al contrario, cioè, era procuratore, lo quale è exercitio tanto pericoloso, che chi non ha la conscientia molto timorata, conduce l'omo a la eterna danpnatione. (Cavanna, p. 1).

In recensione Tobleriana procul dubio hic habemus textum magis primitivum, in quo auctor de se loquitur. Characteristicum autem est *Franceschinam* allusiones illas personales omittere, quia ibi veritati non correspondebant. Neque interest quod in aliis Vitis apud *Franceschinam* expressiones omissis similes conserventur. Ceterum est quaestio philologica, cuius solutio philologis, utrumque textum nunc prae se habentibus, facilior evadet. Duos autem textus obiter consideranti mihi textus Toblerianus magis archaicus apparet; cf. praesertim *u* (Tobler) loco *o* in *Franceschina*), cui si addas notas personales auctoris in textu Tobleriano, hunc revera antiquiorem esse tibi persuadebis.

Conclusio ex his observationibus est alicuius momenti: Iacobus Oddi Vitae Iacoponi a se editae non est auctor, sed tantum transscriptor nunc brevior, nunc largior. Quod si in recensione, qua usus est Oddi, notitia illa de altera translatione ossium Iacoponi an. 1433 facta defuit, quod quidem suspicari licet, hoc revera compositionem primitivam ipsius Vitae ad tempus ante an. 1433 assignaret. Antiquior igitur recensio Vitae Iacoponi nobis conservata est Vita Tobleriana, post an. 1433 orta, recensio vero Oddiana est iunior sed fundata forsan in Vita primitiva, recensio demum Mariani Florentini ab Oddiana dependet.

Editionem Vitae Jacoponi ab amico P. Cavanna diligenter curatam, quae notis praedictis praebuit occasionem, laete salutamus, et nobiscum omnes studiorum Jacoponicorum cultores editori indefesso grates referent debitas, quod Vitam hanc publici iuris separatim fecit. Studia Jacoponica

inde nonnisi incrementum habere possunt. Ea autem quae in introductione minus recte et celerius dicta sunt, cl. A. in praefatione ad totum opus *Franceschinae* facile poterit emendare.

11. Dominae Underhill magnam de Iacôpono monographiam olim hic (AFH XV, 183) descripsimus. In novo labore A. non simpliciter quaedam repetit ex libro priore, sed Jacoponum speciali sub aspectu considerat pietatis franciscanae, a S. Francisco derivantis, quae quidem iuxta Underhill duplici elemento constat: maxima et altissima reverentia Dei, amore intimo et fervente Christi. Huius duplicis pietatis elementa in compositionibus Jacoponi quaerit et affert A. Quia autem Iacoponus hoc suum ideale in sui temporis hominibus non vidit, ideo in oppositionem ad eos est adductus. Unde notissimi eius conflictus.

Duplex illud elementum A. invenit quoque apud B. Angelam Fulginatensem, Jacoponi aequalem. Hoc non fortuito factum esse credit, sed verisimile esset B. Angelam poëmata Jacoponi cognovisse, et inde expressionem altissimam ac veluti scholasticam suis ideis potuisse dare. Haec quidem pura est hypothesis, nec valde verisimilis nec necessaria ad Angelae visiones harumque expressiones explicandas.

12. Prof. A. Gottardi in studiis Jacoponicis non est novitius (cf. AFH XV 183). In novo hoc labore attentionem figit in cant. 43: « De la Misericordia e Iustizia e como fu l'omo reparato: E parlano diversi », quod thema, medio aevo notissimum, vocatum quoque « Processus Paradisi », agit de generis humani redemptione, quae in caelo coram Deo Patre, vivo colloquio inter Iustitiam et Misericordiam aliasque Virtutes deliberatur et Annuntiatione Angeli ad B. M. Virginem incipit impleri, apud Jacoponum vero ulterius protrahitur. Gottardi imprimis poëmatis analysim praebet, deinde locos parallelos plurimos apud mysticos Jacoponum praecedentes, scil. S. Bernardum, Victorinos, S. Bonaventuram aliosque quaerit et in eorumdem relationem ad textum Jacoponicum inquirit, sequens partim G. Salvadori, *Il Prologo celeste della « Comedia »*, in eius opere: *Su la vita giovanile di Dante,* Roma 1901, 75 ss.

In altera parte sui studii cl. A. edit e Cod. Vallicellano *A, 26,* poëma in forma dramatica conscriptum de Annuntiatione, quod quidem ex linguae italicae indole medio saeculo XIII adiudicatur. Pars prior huius compositionis magnam similitudinem habet cum « Processu Paradisi », quare huius litteraturae generis antiquissimum hic habemus exemplum in lingua vulgari, ipsam Jacoponi compositionem praecedens. Articulus Prof. Gottardi vere nova contributio est ad Laudum dramaticarum historiam illustrandam.

Romae. **P. Livarius Oliger**, O. F. M.

LIBRI RECENTER AD NOS MISSI

Quorum praecipui in *Bibliographia* huius Periodici accurate discutientur.

Historia Franciscana.

Anson, PETER, F. — *The Pilgrim's guide to Franciscan Italy. Introduction by the Most Rev. Fr.* BERNARDINE KLUMPER, O. F. M. *With maps and illustrations by the Author.* — London, Sands & Co., 1927. — In-8° min., xx, 243 pp. Illustr. — (Linteo relig., 6 shill.).

Barban, BERNARDINO, O. F. M. — *L'isoletta di S. Francesco del deserto nelle lagune di Venezia.* — Vicenza, tip. commerciale, 1927. — In-12°, x, 239 pp. — (L. 15).

Belavić, PLACIDO, O. F. M. — *Crtice iz prošlosti Vukovara.* — Vukovar, tiskara « Novo Doba », 1927. — In-8° min., 68 pp. — (10 din.).

Bernat, FRANCESC, O. F. M. — *Episodis de la vida missionera. Notes biografiques del* P. Fr. B. *de la Provincia Franciscana de Catalunya, sacrificat en ares de seu zel apostólic en terres de Xina, recollides pel seu company* P. Fr. FRANCESC PONS, *Miss. Apost.* [O. F. M.]. — Vich, Editorial Seráfica, 1927. — In-12°, 128 pp. Illustr. — (Pes. 2).

Bertini, CAROLINA. — *Vita di S. Francesco d'Assisi.* Quinta edizione. — Milano, Fratelli Lanzani tip. editori, [1926]. — In-24°, 64 pp. Illustr.

Caterino, CIRILLO, O. F. M., Dott. — *La perenne vitalità della Scuola Francescana.* — Napoli, tip. P. Pelosi, 1927. — In-8°, 21 pp. — (L. 3).

Chiappini, ANICETO, O. F. M. — *La produzione letteraria di S. Giovanni da Capestrano. Trattati, Lettere, Sermoni. (Recensione eseguita su manoscritti e stampe antiche Estratto dalla « Miscell. Francescana », an. XXIV-XXVII (1924-27).* Gubbio, Scuola tipografica « Oderisi », 1927. — In-4°, II, 150 pp. — (L. 20; apud auctorem: Convento di S. Giuliano, Aquila).

Idem. — *Reliquie letterarie Capestranesi. Storia, Codici, Carte, Documenti. (Estratto dal Bullettino della R. Deputazione Abruzzese di storia patria; Serie III-A. MCMXVIII-MCMXXIII.* — Aquila, Officine grafiche Vecchioni, 1927. — In-8°, 318 pp. — (L. 20; apud auctorem, ibidem).

Colletti, CLEMENTE, O. F. M. — *Lina Nocetti, mistico fiore del Calvario (sartina genovese morta a vent'anni nel 1918).* — Alba, Pia Società di S. Paolo, 1927. — In-8°, XII, 226. — (L. 5).

Fanfani, OLINTO. — *Inventario dei Manoscritti della Biblioteca Comunale di Poppi.* — Firenze, Tip. Giuntini, 1925. — In-4°, 32 pp.

Ferré, M.-J. — *Le livre de l'expérience des vrais fidèles par Sainte-Angèle de Foligno. Texte latin publié d'après le manuscrit d'Assise; traduit avec la collaboration de* L. BAUDRY. — Paris, Editions E. Droz, 1927. — In-8°, XLVII, 534 pp. — (Fr. 40). — *(Collection de textes franciscains publiés sous la direction de* HENRI LEMAITRE).

Gilson, ET. et **Théry,** G., O. P. — *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge; année 1927* [vol. II]. — Paris, J. Vrin, 1927. — In-8°, 346 pp. — (Fr. 40).

[**Goyens,** JÉRÔME, O. F. M.]. — *Onze Martelaren van Alkmaar. Zes nieuwe parels aan S. Franciscus' Kroon.* — Mechelen, S. Franciscus Drukkerij, 1927. — In-16°, 16 pp.

Idem. — *Nos martyrs d'Alkmaar. Six fleurons nouveaux au diadème de S. François d'Assise.* — Malines, Imprimerie S. François, 1927. — In-16°, 16 pp.

Grabmann, MARTIN. — *Neuaufgefundene Pariser Quaestionen Meister Eckharts und ihre Stellung in seinem geistigen Entwicklungsgange. Untersuchungen und Texte.* — München, Verlag der Bayer. Akad. der Wiss. (R. Oldenbourg), 1927. — In-4°, 124 pp. — *(Abhandlungen der Bayer. Ak. d. Wiss. Philos.-philol. u. hist. Klasse, XXXII, Band, 7. Abhandlung).*

Hasenoehrl, PIRMIN, O. F. M. — *Meditaciones sobre la Regla y Vida de los Frayles Menores en unión con el año eclesiástico, traducidas al Castellano por el* R. P. LEON VILLUENDAS, O. F. M. — *Tomo IV: Pars autumnalis.* — Vich, Editorial Seráfica, 1927. — In-8°, 366 pp. — (Pes. 6).

Kaulen, FRANZ. — *St. Franziszi Blütengärtlein « Fioretti ». Verdeutscht von* F. K., *mit Einführungsworten von* HEINRICH FEDERER. — Bonn am Rhein, Verlag der Buchgemeinde, 1926. — In-4°, xx, 146 pp. Ill. — (Relig. linteo. RM. 6).

Kaup, JULIAN, O. F. M. — *Die theologische Tugend der Liebe nach der Lehre des hl. Bonaventura.* — Münster, i. W., Aschendorff, 1927. — In-8°, IV, 100 pp. — (RM. 3,90). — *(Franziskanische Studien, Beiheft 12).*

Kullmann, WILLIBALD, O. F. M. — *Die Sächsische Franziskaner-Provinz. Ein tabellarischer Leitfaden ihrer Geschichte.* — Düsseldorf, L. Schwann, 1927. — In-16°, 52 pp.

Lemmens, LEONHARD, O. F. M. — *Augustin von Alfeld, O. F. M., Wyder den Wittenbergischen Abgot Martin Luther (1524), herausgegeben von Dr.* KAETHE BUESCHGENS. *Erklärung des Salve Regina (1527), her. v.* L. L. — Münster i. W., Aschendorff, 1926. — In-8°, 112 pp. — (RM. 4,50). — *(Corpus Catholicorum, Heft 11).*

Linneweber, ANTONY, O. F. M. — *The man who saw God or the Asceticism and Mysticism of St. Francis of Assisi.* — San Francisco, Cal., St. Boniface Friary, 113 Golden Gate Ave., 1927. — In-12°, 152 pp. — (Linteo relig. 1,25 doll.).

Nóvoa, JOSÉ, O. F. M. — *Florecillas del Glorioso Padre San Francisco y sus Frailes. Edición popular, la más completa; 32 artísticas ilustraciones de* JOSÉ SEGRELLES, *dibujados exprofeso para esta edición. Traducida y ordenada por el* P. J. N. — Vich, Editorial Seráfica, 1927. — In-12°, 415 pp. — (Linteo relig., 3 Pes.).

Pecci, GIUSEPPE. — *Cenni storico-artistici sul convento di Villa Verucchio.* — Bologna, Stabilimenti Poligr. Riuniti, 1926. — In-8°, 24 pp. Illustr.

Périnelle, J., O. P. — *L'attrition d'après le Concile de Trente et d'après S. Thomas d'Aquin.* — Le Saulchoir, Kain (Belgique), Revue des sciences philos. et théol., 1927. — In-8°, 151 pp. — (Fr. 17,50). — *(Bibliothèque thomiste, vol. X).*

Perotti, LORENZO. — *San Francesco d'Assisi. La vita e i miracoli. Lettere per giovanetti. 2ª edizione.* — Palombara Sabina, tip. Sabina, 1926. — In-12°, 61 pp. Illustr. — (L. 1,70).

Scheeben, HERIBERT CHRISTIAN. — *Der heilige Dominikus. Mit Geleitwort von* ANGELUS WALZ, O. P. — Freiburg i. Br., Herder & Co., 1927. — In-8°, XIV, 460 pp. Ill. — (RM. 11; linteo relig. RM. 13).

Schlager, PATRICIUS, O. F. M. — *Nicolaus Herborn, O. F. M., Locorum communium adversus huius temporis haereses Enchiridion (1529), herausgeg. von* P. Dr. P. S. — Münster in W., Aschendorff, 1927. — In-8°, XXVIII, 190 pp. — (RM. 7,50). — *(Corpus Catholicorum, Heft 12).*

Idem. — *Bidt den Heer van den oogst. Missie-kerkboek. Vrij bewerkt naar het Duitsch van* P. Dr. P. S., O. F. M., *door* Fr. ROSARIUS VAN BERKEL, O. F. M. — 's-Hertogenbosch, uitgegeven in samenwerking met den Nederl. Priester-Missiebond door Teulings' Uitgevers-Maatschappij, [1925]. — In-24°, 136 pp.

Schwarz, Alois, C. SS. R. — *Das Kloster Eggenburg N.-Oe. (1460-1924). Ein Beitrag zur Heimatkunde.* — Eggenburg, Pressvereinsdruckerei, 1927. — In-8° min., 204 pp. Illustr. — (Schill. 6).

Sevesi, Paolo Maria, O. F. M. — *S. Francesco di Saronno.* — Milano, tipogr. arcivescovile S. Giuseppe, [1927]. — In-8°, xii, 90 pp. Illustr. — (L. 6).

Idem. — *Santa Maria di Sabbioncello (Como).* [Convento Francescano]. — Como, tip. « A. Volta », di S. A. Caccia e C., 1927. — In-8°, 80 pp. Illustr. — (L. 5).

Idem. — *Santa Croce in Boscaglia di Como. (Antico convento Francescano).* — Ibidem, 1927. — In-8°, 28 pp. Illustr.

Idem. — *VII Centenario del gloriosissimo Transito di San Francesco d'Assisi* [*celebrato a*] *Baccanello, 24, 25, 26 Luglio 1927.* — Bergamo, Soc. editrice S. Alessandro, 1927. — In-8°, 16 pp. Illustr.

Soiron, Thaddaeus, O. F. M., Dr. — *Sankt Franziskus und die Gegenwart.* — Werl in W., Franziskus-Druckerei, 1927. — In-12°, 94 pp. — (RM. 2).

Valli, Francesco. — *Il Cantico delle Creature. (Interpretazione). Estratto da « Valdilamone », Num. III, 1927.* — Faenza, Stabil. grafico F. Lega, 1927. — In-8°, 10 pp.

Ullmann, Josef, Dr. — *Die Lehre des hl. Bonaventura über die Vollgewalt des Papstes.* — Münster i. W., Aschendorff, 1924. — In-8°, 24 pp. — (RM. 0.80). — *(Erweiterter Sonderabdruck aus den Franzisk. Studien, XI, 1924, 179-98).*

Zanotti, Sergio. — *Piccola vita di Frate Santo Francesco.* — Recanati, Libr. ed. « S. Francesco d'Assisi », 1927. — In-12°, viii, 135 pp. Illustr. — (L. 3,50; edizione di lusso: L. 7,00).

— — *Vita di S. Francesco d'Assisi (1182-1226).* — Padova, a cura dei Frati Minori Conventuali, 1926. — In-8°, viii, 205 pp. Illustr.

— — *Mostra del Libro francescano. Poppi (Arezzo). Estate-Autunno 1926.* (Catalogo). — Firenze, Tip. G. Giannini, [1926]. — In-8°, 61 pp. — (L 5).

— — *Centenarul VII dela moartea Sf. Francisc din Assisi intemeietorul ordinului Franciscan 1226-1926. Fratii Minori Conventuali din Provincia Sf. Iosif din România.* — Halaucesti, Seminarului Franciscan, [1926]. — In-4°, 74 pp. Ill.

— — *Saint François d'Assise. Son œuvre, son influence, 1226-1926. Préface de S. E. le Cardinal* Dubois. *Crayon hors texte de* B. Naudin, *(publié sous la direction de* Henri Lemaitre *et* Alexandre Masseron). — Paris, XVe, Editions E. Droz, 13 Avenue Fél. Faure, 1927. — In-4° mai., 325 pp. — (Fr 150).

— — *Le VIIe Centenaire de la Mort de St. François et les Frères-Mineurs Capucins du Canada. Souvenir des Fêtes.* — Ottawa, L'Echo de St. François. 1927. — In-8°, viii, 363 pp. Illustr.

— — *Liguria Francescana. Numero Unico per il VII Centenario del Transito glorioso di San Francesco di Assisi. A cura dei Frati Minori della Provincia Genovese di S. Leonardo da Porto Maurizio.* — Genova, stab. grafico editoriale, Via Fr. Sivori, 3, 1927. — In-4° mai., 52 pp. Illustr.

— — *Piccola anima luminosa. In memoria di Suor Chiara Camilla del Divino Amore (Ambrogina Marchi) del Protomonastero di S. Chiara d'Assisi, volato al Cielo il 5 maggio 1926.* — Milano, S. Lega Eucaristica, 1927. — In-8°, 84 pp. Illustr.

— — *Een Nederlandsche martelares, Zuster Marie-Adolphine (Anna Catharina Dierkx). Een der zeven eerste martelaressen van het Instituut der Franciscanessen Missionarissen van Maria, ter dood gebracht in China op 9 Juli 1900.* — Amsterdam, Uitgave van de Procure der Missiën, 103 Nieuwe Heerengracht 1925. — In-8° min., 48 pp. Illustr.

— — *Catalogus Domuum et Fratrum Provinciae Saxoniae S. Crucis Ordinis Fratrum Minorum compositus die 1 mensis Octobris an. Dom. 1927.* — Dusseldorpii, typis officinae typ. L. Schwann, 1927. — In-8° mai., 82 pp.

TABULA MATERIARUM

I. — DISCUSSIONES.

II. — DOCUMENTA.

III. — CODICOGRAPHIA.

IV. — BIBLIOGRAPHIA.

V. — MISCELLANEA.

INDEX AUCTORUM ANNI 1927

Sac. ANTONIO DEL SOLE Direttore responsabile.

Tipografia del Collegio di S. Bonaventura. — Quaracchi.